

کشاف الفهارس ووصاف المخطوطات العربیه فی مکتبات فارس

فهرست موضوعی

نسخه های خطی عربی کتابخانه های جمهوری اسلامی ایران

و
تاریخ علوم و تراجم دانشمندان اسلامی

علوم تشریحی

بخش اول

قرائت و تجوید

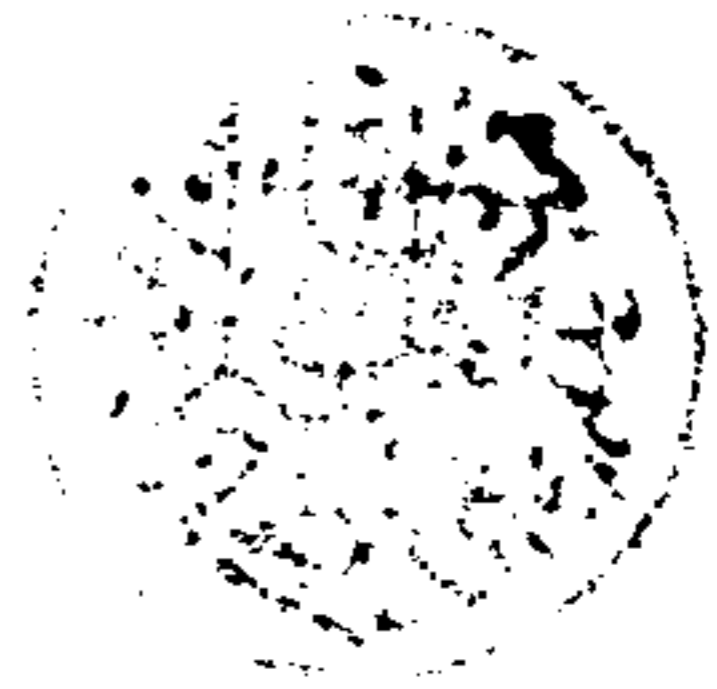
نقاش

دکتر سعید محمد باقر جلی

**Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.**

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

حائز رتبه اول طرحای علوم انسانی در پنجمین جشنواره خوارزمی
بسن ۱۳۷۰

کشاف الفهارس ووصاف المخطوطات العربیه فی مکتبات فارس

فہرست موضوعی

نسخہ نامی خطی عربی کتابخانہ نامی جمهوری اسلامی ایران

و
تاریخ علوم و تراجم دانشندان اسلامی

علوم تہرانی

بخش اول

قرأت و تجوید

نکاش
دکتر سید محمد باقر جمعی

پہ کوشش: سازمان ارک فرہنگی انقلاب اسلامی

137570

Z
6620
۹ الف /
۲۳ ح

حجتی، محمدباقر، ۱۳۶۱ -

فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران و تاریخ علوم و تراجم دانشمندان اسلامی / محمدباقر حجتی، به‌کوشش سازمان مدارك فرهنگي انقلاب اسلامی - تهران: سازمان مدارك فرهنگي انقلاب اسلامی، سروش، ۱۳۷۱ - ج.

بالای عنوان: کشف‌الفهارس و وصاف‌المخطوطات العربیه فی مکتبات فارس.

منترجات: ج. ۱. علوم قرآنی، قرائت و تجوید

۱. نسخه‌های خطی عربی - فهرستها. ۲. نسخه‌های خطی - ایران - فهرستها.

الف. سازمان مدارك فرهنگي انقلاب اسلامی. ب. عنوان.

ج. عنوان: کشف‌الفهارس و وصاف‌المخطوطات العربیه.

سازمان مدارك فرهنگي انقلاب اسلامی

نام کتاب: فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران
 پژوهش: دکتر سید محمدباقر حجتی
 به‌کوشش: سازمان مدارك فرهنگي انقلاب اسلامی
 ناشر: انتشارات سروش
 چاپ اول: ۱۳۷۰
 تیراژ: ۲۰۰۰
 بها: ۹۰۰۰ ریال

فهرست مطالب

شش

مقدمه

۱

معرفی کتب: فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران

۱۲۵

درآمدی بر تاریخ قرات قرآن کریم

۲۰۵

معرفی کتابها و نسخه‌های خطی آنها - بخش قرات و تجوید

۴۶۷

فهرست عام

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

خدای متعال را بسی سپاسگزارم و بر محمد و آل او درود می‌فرستم، سپاسگزارم که مساعی چندین ساله‌ام به نخستین بز و میوه‌اش بارور شد؛ و سرانجام پس از گذشت مدتی قریب به بیست و سه سال - که در خلال آن وقفه‌ای طولانی پدید آمده بود - در ظل کوششهایی طاقت‌فرسا و تلاشهایی بی‌گیر توانستم اولین مجلد سِفَرِ عَظِيمِ و نوشتاری بس گسترده را تحت عنوان «کشاف الفهارس و وصاف المخطوطات العربیة فی مکتبات فارس» یا «فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران» را با تدوین بخش «قرائت و تجوید» فراهم آورم. در خلال این مدت برای تهیه ده‌ها هزار فیش و ترتیب و تنظیم، و آنگاه تصحیح و تحریر آنها بخش اعظم نیروی بینائی و سلامت مزاجم را از دست داده و با بهترین و شاداب‌ترین دوران عمرم در این راه سرمایه‌گذاری کردم، و از هرگونه رفاه و آسایش و آزمندی و اهداف انتفاعی چشم پوشیدم.

از سال ۱۳۴۷ هـ. ش تا چندین سال پس از سال ۱۳۵۰ هـ. ش به‌طور مداوم - چه در سفر و چه در حضر - به تهیه فیشهای نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران در تمام لحظات فراغ از وظائف ضروری زندگانی، سرگرم بودم، و ده‌ها هزار یادداشت به‌صورت فیش فراهم آوردم. در این درازمدت همه فهارس خطی موجود را از نظر گذراندم، و آنچه را به‌نظر می‌رسید ثبت و ضبط می‌کردم، و همزمان با تهیه و نگارش یادداشتهای مربوط به نسخه‌های خطی صرفاً به صورت‌برداری از فهرستها بسنده ننمودم؛ بلکه سخت کوشیدم به پیرایش نوشته‌های فهارس از اغلاط و هفوات - که برای هر فهرستنویس ماهر و کارآمد آحياناً پیش می‌آید - دست یازم؛ چون می‌دیدم برخی از آنان درباره نام و عنوان کتابها و یا مؤلفان - در مورد پاره‌ای از نسخه‌ها - گرفتار اشتباهاتی شده‌اند که حتی الامکان می‌باید به اصلاح آنها روی آورد؛ و لذا سعی کردم از لغزشهای قلمی برخی فهرستنویسان بکاهم. ولی نباید فراموش کنیم مساعی و کوششها و محصول مطالعات عزیزانی که این فهرستها را تدوین کردند، و از رهگذر آنها بهره‌های فراوانی نصیب گشت درخور بسی تقدیر می‌باشد. اما پاره‌ای از فهرستنویسان - با اینکه نسخه‌ها در دسترس آنها قرار داشت - به‌علت

شش

شتابزدگی، نسخه‌هایی را نادرست و یا بسیار ناقص معرفی کردند که ناگزیر شدیم بسیاری از این نسخه‌ها را از نزدیک رؤیت کنیم تا قدری از نقص و نارسائیهای مشهود در معرفی آنها را بکاهیم. پیداست که رؤیت این نسخه‌ها در شهرهای مختلف ایران فرصت زیاد و قابل توجهی را در اختیار خود گرفته و می‌گیرد؛ و لذا موجب عدم پیشرفت کار ما شده و تعویقهایی را باعث گردیده و می‌گردد.

● حاصل کوششهای چندین ساله‌ام به علت تراکم کارهای مربوط به تدریس در دانشگاه و تألیف پاره‌ای از کتب تعلیم و تربیت اسلامی و علوم قرآنی و جز آنها - که غالباً از پی درخواست جدی و مصیرانه برادرانی متعهد به جمهوری اسلامی ایران به نگارش آنها ناگزیر می‌شدم - به دست فراموشی سپرده شد و در زاویه‌ای از کتابخانه منزل پذیرای فرونشستن غبارها بود، غبارهایی که بر روی آنها می‌نشست به سان خارهایی بود که بر قلبم می‌خید و به شدت مرا می‌آزرد، و احساس می‌کردم دست‌آورد رنجها و کوششهای فرساینده‌ام به صورت کاغذپاره‌هایی فراموش شده - بدون اینکه به تحریر و تدوین آنها توفیق یابم - سرانجام از میان خواهد رفت.

اما گویا خدا نخواست این بنده - که به انگیزه معرفی کتابهایی، این بار سنگین را بر خود هموار ساخت که میان آنها هزاران منبع برای شناساندن فرهنگ و تعالیم اهل البیت (علیهم السلام) وجود دارد - بدانسان با دیده ناکامی ناظر از میان رفتن آنها باشد.

● دوستانی چند از دور و نزدیک کمابیش از یادداشتهای مربوط به نسخه‌های خطی عربی اطلاع یافتند، و می‌دانستم نمی‌توانم برای تدوین این یادداشتهای به‌تنهایی دست به کار شوم. یکی از فضلاء معاصر توسط یکی از کتابشناسان نامی خواستند این فیشها و یادداشتهای به یکی از مراکز تحقیق در مشهد مقدس منتقل گردد؛ لکن شد آمد میان تهران و مشهد که می‌بایست در فواصل زمانی کوتاه تکرار می‌شد برای بنده ناهموار و دشوار به نظر می‌رسید؛ لذا پذیرای این درخواست نشدم.

● حدود پنج سال قبل یکی از برادران بسیار بزرگوار بر این مهم اطلاع یافتند و مقدماتی را در تهران فراهم آوردند تا پس از تکمیل تهیه فیشهای مربوط به نسخه‌های خطی، تدوین آنها آغاز گردد؛ این برادر عزیز یعنی جناب آقای علیمحمدی (حفظه‌الله تعالی) سرپرست محترم «سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی» وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی نسبت به ادامه این کار اظهار علاقه نمودند، و به نحو شایسته‌ای زمینه را برای انجام آن در سازمان یادشده فراهم کردند، و این بنده نیز تمام آن فیشها و یادداشتهایی که قبلاً فراهم آورده بودم - و شاید متجاوز از دویست هزار عدد بود - از منزل به این سازمان منتقل ساختم. ایشان و همچنین سایر برادرانی که در این سازمان اداء وظیفه می‌کردند از بذل عنایت و اهتمام به تداوم این امر، کمترین دریغی را روا نداشتند، و هرگونه امکاناتی که درخور توان سازمان مذکور بود در اختیار این کار نهادند؛ و این بنده نیز به خاطر احساس اخلاص در این برادران عزیز که شوق و علاقه آنان به دین و دانش و فرهنگ برایم کاملاً مکشوف و مشهود بوده و هست - با حضور خود در این سازمان و کوششهایی خستگی‌ناپذیر جهت ادامه و تکمیل آن - به خلوص نیت و صفای سریرت این عزیزان پاسخ مثبت دادم، و سرانجام پس از یکسال و اندی از شروع به تحریر این فیشها، بخش مربوط به «قرائت و تجوید» از نظر تدوین، تکمیل شد؛ و نیز تحریر و تدوین قسمت

اعظم بخش مربوط به «تفسیر» و «علوم راجعه به قرآن» انجام گرفته و رو به اتمام است، و در آتیه نزدیکی - إن شاء الله - برای طبع و انتشار آماده خواهد شد.

روش کار ما در تدوین کتاب

از تمام کتب فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران - همانطور که اشاره شد - طی چندین سال - فیشهای مربوط به نسخه‌های خطی عربی تهیه و به صورت موضوعی در کنار هم مرتب گشته، آنگاه نسخه‌های هر کتاب برحسب تاریخ تحریر - از قدیمترین تا جدیدترین آنها - تنظیم شده، و از آن پس با دقتی شایان توجه - به شرحی که از این پس ملاحظه می‌کنید - تحریر آنها آغاز شده است.

طلیعه تحریر و تدوین این فیشها را با علوم قرآنی، و در علوم قرآنی با «قرائت و تجوید» - که خود شاخه‌ای از علوم قرآنی است - آغاز کردیم، و از کتابها به ترتیب حروف هجاء (الفبا)، و نیز مؤلف آنها، و آنگاه نسخه‌های آن کتابها به ترتیب تاریخ تحریر بدین شرح یاد کردیم.

الف - کتابشناسی

۱- نام کتابها:

چنانکه اشارت رفت نام و عنوان کتابها به ترتیب حروف هجاء در آغاز امر آمده است؛ در این جهت صرفاً به نوشته فهرستها بسنده نکردیم؛ بلکه بر آن شدیم نام و عنوان درست کتابها را از مراجع مربوطه، یا از دیباچه مؤلف و جز آنها به دست آوریم، و در صورتی که کتابی دارای نام و عنوانی مشهور بوده؛ لکن درست به نظر نمی‌رسید نام درست را با توجه به ترتیب حروف هجاء در جای خود آورده و نام عنوان مشهور را به نام درست کتاب ارجاع داده‌ایم تا مطالعه‌کننده کتاب ما در مورد آن کتاب و مؤلف و نسخه‌های خطی آن، به همان نام اصلی و درست مراجعه کرده و مطلوب خود را جهت دستیابی بر نسخ خطی در همانجا جستجو کند؛ و با ارجاع نام مشهور به نام اصلی و درست، راه رسیدن به هدف تسهیل گردد.

شماری از فهرستنویسان در مورد نام برخی از کتب گرفتار ابهام بوده، و کتابها و یا رساله‌هایی را - که دارای نام و عنوان خاصی بوده‌اند - ناگزیر آنها را به صورت موضوعی یاد کرده‌اند. مثلاً نوشته‌اند: «رسالة فی التجوید» یا «رسالة فی القراءة»، یا «رسالة فی رسم المصحف» و یا «رسالة فی الفقه» و امثال آنها. و چون نتوانستند و یا فرصت بیشتری را برای تحقیق و تفحص در اختیار یافتن نام صحیح کتاب قرار ندادند موضوع کتابها را به عنوان نام کتاب ذکر نموده‌اند. اگرچه خود ما نیز در کتاب حاضر گرفتار چنین ابهاماتی هستیم و ناگزیر پاره‌ای از آنها را با استفاده از محتوای آنها به همین صورت یاد کردیم. و بالاخره گاهی همین فهرستنویسان نتوانستند مؤلفان برخی از کتابها و نسخه‌ها را بشناسند، و در نتیجه نسخه‌هایی را بدینگونه آمیخته به ابهام در فهرستها آورده‌اند که هیچ بهره‌ای را عائد محققین نمی‌سازد؛ لذا در این قسمت نهایت سعی و کوشش خود را به کار گرفتیم تا ابهامات یادشده در بسیاری از موارد برطرف گردد و کتابها و نسخه‌ها یا نام اصلی و درست آنها شناسانده شود.

۲- نام مؤلفان:

در این قسمت، زیر نام و عنوان کتاب، نام معروف و مشهور مؤلف را یاد کردیم، و در ذیل آن - میان دو کمانه (...) - تاریخ تولد و وفات مؤلف را در مواردی که برای ما معلوم می‌گشت آورده‌ایم، و یا سده‌هایی را که مؤلفان تحقیقاً و یا به‌طور تقریب در آن سده‌ها می‌زیسته‌اند متذکر شده‌ایم. در فهرستهای موجود نام مؤلفان بسیاری از کتب و نسخه‌های ناشناخته، نیامده و فهرست‌نویس نتوانست آنها را شناسایی کند. ما منتهای وسع و کوشش خود را برای یافتن نام مؤلفان اینگونه کتب و نسخه‌ها به کار بردیم و توانستیم در حد نسبتاً وسیعی این نقیصه را تدارک نموده و مؤلفان بسیاری از چنان نسخه‌ها و کتب را شناسایی کنیم.

۳- ترجمه احوال مؤلفان:

در کنار نشان * به ترجمه احوال مؤلفان، و احياناً به بیان افکار و آثار آنان پرداختیم. در این قسمت، نخست نام کامل و مفصل مؤلفان و فشرده‌ای از احوال و آثار آنها را آورده‌ایم تا محققان نسبت به مراتب علمی، تخصص، جامعیت، دقت آنها در مطالعه و تحقیق، و سایر خصوصیات که چهره علمی و اخلاقی و روحی آنها را به تصویر می‌کشد اطلاعاتی به هم رسانند.

در این کتاب ملاحظه خواهید کرد ترجمه احوال شمار زیادی از دانشمندانی آمده که در کتب تراجم گزارشی راجع به آنها دیده نمی‌شود، و یا اگر مطلبی در این باره ذکر کرده‌اند بسیار مبهم و توأم با لغزشها و نادرستیها است. در پایان ترجمه احوال مؤلفان، شماری از آثار آنها و یا اکثر آثار آنها یاد شده که ممکن است بسیاری از آنها معرفی نشده باشند؛ لکن اشارتی کوتاه جهت معرفی پاره‌ای از آنها در کتاب ما دیده می‌شود.

ترجمه احوال هر مؤلف فقط در يك مورد، ذیل نام یکی از آثار او مطرح شده، و درباره آثار و یا اثر دیگر همان مؤلف، ترجمه احوال او را به ذیل همان اثر ارجاع داده‌ایم. و به عبارت دیگر؛ ترجمه احوال هر مؤلف فقط در ذیل یکی از آثار او آمده و در بقیه آثار و مؤلفاتش به هیچوجه تکرار نشده است، مگر در مواردی که به مطلب تازه‌ای دست یافته باشیم.

۴- معرفی کتاب:

حتی الامکان سعی شده هر کتاب به گونه‌ای کوتاه و فشرده شناسانده شود. در معرفی کتابها - تا آنجا که منابع موجود اجازه می‌داد - روش کار مؤلف در تدوین کتاب، و فهرست ابواب و فصول و خصوصیات دیگر کتاب (به‌طور فشرده، و احياناً در پاره‌ای از موارد به‌طور مبسوط) بیان شده، و در همه‌جا - قبل از معرفی کتاب در کنار علامت و رمز (O ت:...) - به تاریخ و یا سده تألیف کتاب اشاره شده است. پس از معرفی کتاب، آغاز و انجام کتاب و یا نسخه - در حدی که بتواند به فهرست‌نویسان در شناختن نسخه‌ها مدد رساند - آمده است؛ و نیز آغاز و انجام ناقص نسخه‌های ناشناخته و احياناً عباراتی از میانه آنها در همین‌جا ذکر شده تا شاید کتابشناسی کارآمد از این رهگذر به شناسایی آنها توفیق یافته و مآلاً یافته‌های

خود را به اطلاع ما برساند. و از آنجا که کاری بس عظیم و گسترده در پیش است قهراً خرده‌های فراوانی در نوشته‌های ما وجود دارد که دست نیاز به سوی محققان گرامی می‌گشاید تا با اغوش باز تصحیحات و یادداشتهای آنها را پذیرا باشد.

ه- منابع تحقیق درباره کتابها و مؤلفان آنها:

در ذیل بخش کتابشناسی - بدان منظور که محققان بتوانند اطلاعات گسترده‌تر از آنچه ما گزارش کردیم راجع به مؤلفان کتب و آثار آنها کسب کنند - منابع و مأخذ متعددی را یاد کردیم تا نقائص کار ما در معرفی کتب و مؤلفان آنها با مراجعه به آنها تدارک شده و راه تحقیق و تکمیل کار بر آنان هموار گردد. باید یادآور شد که در بسیاری از موارد این منابع را از محققان دیگر نقل کرده‌ایم.

ب - نسخه‌شناسی:

□ قبل از شروع به معرفی نسخه و یا نسخه‌های خطی هر کتاب، نام کتابخانه‌ای که این نسخه یا نسخه‌ها در آن وجود دارد، و یا نام مالک کتاب و یا صاحب کتابخانه، و سپس نام شهر و یا منطقه‌ای که کتابخانه‌ها را باید در آنجا سراغ کرد، به‌طور رمز و فشرده یاد شده است؛ مثلاً نوشتیم: «مرعشی - قم»: (کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی در قم) یا «مرکزی - تهران» (کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در تهران) و امثال آنها. اینگونه تعابیر فشرده و یا رموز دیگری که در این کتاب به کار رفته است کاملاً گزارش شده و در هر یک از مجلدات کتاب ما - ان شاء الله - درج خواهد شد.

□ پس از آن شماره راهنمای نسخه‌ها - که علاقه‌مندان با ارائه این شماره می‌توانند نسخه موردنظر خود را از کتابخانه درخواست کنند - آمده؛ و احياناً پس از آن شماره ثبت کتابخانه و انواع شماره‌های دیگر از قبیل شماره ردیف و جز آن ذکر شده است. و از آن پس به ترتیب: نوع خط، روز و ماه و سال تحریر و محل کتابت آن، موجودیهای نسخه، یادداشتهای تملک و خصوصیات دیگری که نسخه‌ها را - به لحاظ مقابله و تصحیح و یادداشت سماع و بلاغ و انهاء و امثال آنها - ارزشمند می‌نماید، و نیز یادداشتهای مهم و تاریخی و سودمند، و پس از آنها شمار برگها یا رمز «گ» و شمار صفحات با رمز (ص) و شمار سطرهای نسخه آمده، و در پایان معرفی هر نسخه در میان چهارچوب: [...] فهرست یا مأخذی که نسخه‌ها در آن معرفی شده - به‌صورت فشرده با اشاره به جلد و شماره صفحه - ذکر شده است. بسیاری از نسخه‌هایی - که فهرست‌نویسان نتوانستند آنها را شناسایی کنند و آنها را با توجه به محتوی، به‌صورت موضوعی معرفی کرده و به نام مؤلفان آنها پی نبرده‌اند - از نزدیک رؤیت شده تا مشخصاتی از آنها به‌دست آید، و همین رؤیت موجب گشت که نام کتب و مؤلفان بسیاری از نسخه‌ها شناخته شود.

□ در این بخش، نسخه‌هایی که دارای تاریخ تحریر می‌باشند و یا سده‌های تحریر آنها در فهرستها یاد شده به ترتیب تاریخ - از کهن‌ترین تا جدیدترین آنها - تنظیم شده‌اند، و نسخه‌هایی که تاریخ تحریر آنها از نظر سال و یا سده و قرن معلوم نیست در پایان نسخه‌هایی که دارای تاریخ یا سده تحریر

می‌باشند قرار گرفته است که احیاناً در میان آنها نسخه‌هایی کهن‌تر از نسخه‌های دارای تاریخ تحریر وجود دارند، و این نسخه‌های کهن و نفیس با قید «کهنه و نفیس» در کتاب ما یاد شده‌اند تا محققان برای بازیافتن نسخه‌های کهن و باارزش صرفاً به نسخه‌های مؤرخ (و دارای تاریخ تحریر) بسنده نکنند، بلکه نسخه‌های مجهول‌التاریخ را از نظر دور ندارند، و در هر کتابخانه قبل از درخواست نسخه‌های مؤرخ، آنها را نیز برای رؤیت مطالبه نمایند.

ج - اطلاعات دیگر درباره این کتاب

● معرفی کتب فهرست نسخه‌های خطی:

پس از این مقدمه - فقط در این مجلد - کتابهای فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران، و چند فهرست از کتابخانه‌های ممالک دیگر که در ایران به‌طبع رسیده‌اند، و نیز فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ظاهریه دمشق معرفی شده‌اند، و در معرفی آنها و احیاناً کتابخانه‌هایی دیگر، از شرح و بسط لازم دریغ نکردیم. این معرفی صرفاً در مجلد اول کتاب ما درج خواهد شد و در مجلدات دیگر تکرار نمی‌گردد.

● تاریخ علوم:

هر بخش از کتاب ما - که ویژه موضوع خاصی از قبیل: قرائت و تجوید، تفسیر، علوم راجعه به قرآن، حدیث، کلام و اعتقادات و جز آنها است - دارای مقدمه‌ای در گزارش تاریخ علم مربوط به آنها است. اینگونه مقدمه‌ها - که گاهی نسبتاً مفصل، و احیاناً به مناسبت، مختصر تدوین شده‌اند، کتاب ما را با آمیزه‌ای از مطالب خواندنی و دارای جاذبه، رونق بخشیده، و انگیزه‌ای در علاقه‌مندان به وجود می‌آورد تا از این کتاب جز کتابشناسی و نسخه‌شناسی بهره‌های دیگری را عائد خود سازند. شرح احوال علماء را نیز ذیل معرفی مؤلفان کتب در بخش کتابشناسی آوردیم تا مطالعه‌کنندگان کتاب ما با دانشمندان، انسی به هم رسانده و علاوه بر آثاری که آنها را معرفی کردیم با افکار و آثار دیگرشان نیز آشنا گردند.

● معرفی پاره‌ای از نسخه‌های دیگر:

قبلاً اشاره شد: در بخش نسخه‌شناسی این کتاب - علاوه بر معرفی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران - احیاناً نسخه‌هایی از کتابخانه‌های ممالک دیگر، به‌ویژه کتابخانه ظاهریه دمشق شناسانده شده‌اند؛ زیرا گاهی برای پاره‌ای از کتابها فقط يك یا دو یا چند نسخه معدودی را در کتابخانه‌های کشورمان شناسایی کردیم. و بدین منظور که محققان میهن ما بتوانند با نسخه‌های دیگری از کتابهایی - که نسخه‌های آنها در ایران، محدود و یا منحصر است - آشنا شوند و در تصحیح آنها از نسخه‌های بیشتری مدد گیرند. نسخه‌هایی از کتابخانه ظاهریه را معرفی کردیم، چرا که می‌دانیم دسترسی محققان ایرانی به این کتابخانه و نسخه‌های خطی آن - نسبت به ممالک دیگر - آسان‌تر می‌نماید.

انگیزه نگارنده در تدوین این کتاب

یادآوری کردیم که سالیانی متمادی بر تهیه مقدمات تدوین و تحریر این کتاب می‌گذرد، و بیست‌و‌اندی سال است که در فرصتهای مناسب در بارورساختن آن می‌کوشم، و بیش از دویست‌هزار فیش طی همین مدت یادداشت کردم که در سازمان مدارك فرهنگی انقلاب اسلامی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی بر شمار آنها افزون گشت.

* آنچه مرا بر این مهم واداشت نخست این نکته بود که می‌دیدم مستشرقان، آنگونه که درخور است به منابع اسلام‌شناسی از رهگذر فرهنگ شیعی و تعالیم اهل البیت (علیهم السلام) دسترسی و آشنایی نداشته و ندارند، و کتب فهرست نسخه‌های خطی میهن ما به سبکها و اسلوبهای متفاوتی تدوین شدند که بر اثر آن دسترسی علاقه‌مندان و محققان به نسخه‌های موردنظرشان بسیار دشوار و مستلزم صرف فرصتی بس طولانی است، و حتی ممکن است پژوهشگر از کنار این فهرستها دست خالی بازگردد. لذا درصدد برآمدم دست‌اندر کار تدوین فهرست جامع و موضوعی برای نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران شوم که منابع فراوانی از فرهنگ و تعالیم اهل البیت (علیهم السلام) و آثار دانشمندان شیعی و ایرانی در این کتابخانه‌ها وجود دارد، و می‌تواند به محققانی که در اسلام‌شناسی می‌کاوند مدد رسانند تا اسلام را صرفاً از رهگذر تعالیم مذاهب دیگر ارزیابی نکنند. این کتاب می‌تواند راه همواری را پیش روی محققان اسلامی و اسلام‌شناسان قرار دهد تا بر این حقیقت دست یابند که آثار علمی دانشمندان شیعی و ایرانی در کنار آثار دیگران سزاوارند تا از رهگذر مطالعه آنها بهره‌های فراوانی را نصیب خود سازند.

فراموش نمی‌کنم، یکی از محققان در کنگره هزاره شیخ طوسی (اسفند ۱۳۴۸ - فروردین ۱۳۴۹ ه. ش) اظهار داشته بود: خاورشناسان در مطالعات اسلامی از میان صدوسی‌و‌اندی مأخذ، با شماری کمتر از ده مأخذ شیعی در اسلام‌شناسی سروکار و آشنایی دارند، و این امر به‌خاطر آن است که منابع شیعی به‌گونه‌ای منظم معرفی نشده، و یا با چاپهای مرغوب و مجهز به فهارس لازم فراهم نیامده‌اند.

* علاوه بر این، نگارنده از سال ۱۳۳۹ ه. ش، آشنایی خود را با فهرست‌نگاری آغاز کرده و به این کار بعدها انس یافتم، و دو مجلد فهرست برای نسخه‌های خطی و عکسی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران نگاشتم که مجلد اول در سال ۱۳۴۵ ه. ش، و مجلد دوم در سال ۱۳۴۸ ه. ش توسط انتشارات دانشگاه تهران به‌طبع رسیده‌اند؛ آنگاه سهم عمده‌ای در نگارش فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک به‌عهده اینجانب واگذار شده بود که برای اکثر قریب به تمام نسخه‌های خطی عربی و مجموعه‌های این کتابخانه، فهرست نگاشتم؛ و تاکنون شش مجلد آن به‌طبع رسیده‌است.

* مضافاً بر اینکه می‌دیدم این کار، بسیار دشوار و سخت‌ناهموار و طاقت‌فرسا است؛ و کمتر کسی حاضر است باری چنین گران را بر دوش کشد، و آنرا ادامه دهد.

* و سرانجام این هدف نیز در مدّ نظر بود که کار بر محققان آسان گردد؛ زیرا برای یافتن نسخه‌ای خاص یا کهنترین نسخه از کتابی باید يك محقق چندین روز و یا چندین هفته صرف وقت کند، تازه

ممکن است مطلوب خود را نیابد. کتاب ما به سبک ویژه‌ای تدوین شده که شخص می‌تواند در کوتاه‌ترین مدت که از يك دقیقه تجاوز نخواهد کرد مطلوب خود در آن را بیابد و مثلاً کهنترین نسخه کتابی را ظرف همین مدت کوتاه در یکی از کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران سراغ کند. در اینجا سزا می‌بینم چند نکته را یادآوری کنم:

- مجلد اول این کتاب، یعنی «کشاف الفهارس» - به‌خاطر این مقدمه و نیز معرفی کتب فهرست نسخه‌های خطی، و همچنین ترجمه احوال بسیاری از مؤلفان، علیرغم قلت شمار نسخه‌های خطی مربوط به «قرائت و تجوید» - دارای حجم زیادی شده است که قهراً به علت عدم تکرار مقدمه مذکور، و معرفی فهرستها، و ترجمه احوال پاره‌ای از مؤلفان، مجلدات دیگر صرفاً در اختیار نگارش تاریخ علم و ترجمه احوال بعضی از مؤلفان دیگر و کتابشناسی و نسخه‌شناسی قرار خواهد گرفت؛ و اگر حجم مجلدات دیگر فزونی یابد به‌خاطر کثرت شمار نسخه‌های خطی موضوعات مربوط به آنها خواهد بود. - نگارنده به‌هیچوجه مدعی نیست اشتباهات و نواقص و نقائص کار فهرست‌نویسان را در این کتاب تدارک و تکمیل کرده است؛ چنانکه این ادعاء را به مجلدات دیگر نیز تعمیم نمی‌دهد. نخست باید گفت زحمات و کوششهای فهرست‌نویسان شایان بسی تقدیر و سپاسگزاری است، و باید رنجهای آنانرا فراموش نکرد؛ اما باید یادآور شد که ما سعی کردیم و ان شاء الله سعی خواهیم کرد اشتباهات و هفوات و ابهاماتی را که برای برخی از فهرست‌نویسان پیش آمده در حد بسیار وسیعی برطرف ساخته، و با درصدی نسبتاً زیادی از این اشتباهات و ابهامات در کتاب خود بکاهیم، و بسیاری از نسخه‌های ناشناخته را معرفی کرده و مؤلفان آنها را بشناسانیم؛ و چون می‌دانم خود نیز گرفتار هفوات و دچار ابهامات فراوانی در این سفر عظیم می‌باشم از همه محققان و فضلاء دلسوز و بی‌ریا درخواست می‌کنم برای ترمیم خلل و جبران کاستیها - که ما قطعاً از آن مصون و معصوم نیستیم - یادداشتهای اصلاحی خود را به یکی از نشانی‌های:

○ تهران - میدان بهارستان، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی. یا:

تهران - نبش خیابان شهید مطهری و شهید مفتاح، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ارسال دارند تا در چاپهای بعدی از آنها استفاده شود. قبلاً از مراحم و الطاف این محققان بزرگوار که با ارسال یادداشتهای این بنده را رهین عنایات خود قرار خواهند داد تشکر نموده و مراتب سپاس خویش را حضورشان تقدیم می‌دارد.

خلاصه‌ای از محتوای این مجلد

۱- مقدمه حاضر که تاریخچه کوتاهی است از سرگذشت مربوط به مقدمات کار و شروع تلوین آن و نیز کیفیت تلوین آن.

۲- معرفی کتب فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران، و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ظاهریه دمشق، و نیز معرفی نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

۳- مدخلی بر تاریخ قرائت قرآن کریم به عنوان مقدمه دوم کتاب حاضر که قبل از ورود در کتابشناسی و نسخه‌شناسی، ذهن مطالعه‌کننده را به تاریخ قرائت و سیر تلوین کتب قرائت و تجوید، و تطور آنها به گونه‌ای فشرده و جالب آشنا می‌سازد؛ چنانکه این شیوه آبیاناً در آثاری که مربوط به کتابشناسی و نسخه‌شناسی است از قبیل «کشف الظنون چلی» و «الذریعه علامه تهرانی» و جز آنها کمابیش جلب نظر می‌کند.

۴- کتابشناسی و نسخه‌شناسی آثار مربوط به «قرائت و تجوید» که در این مجلد بدان پرداختیم.

۵- فهارس متعدد در پایان کتاب برای:

○ کتب قرائت و تجوید بر حسب ترتیب تاریخ تألیف.

○ مؤلفان کتب با اشاره به نام کتابهای آنها که در این کتاب معرفی شده‌اند.

○ نسخه‌هایی که به خط مؤلفان تحریر شده‌اند.

○ اسامی نسخ.

○ اعلام اشخاص و امکنه و کتب و نوشته‌ها.

○ توضیح رموز و عبارات فشرده.

در پی این مجلد - که اختصاصاً محدود به نخستین بخش علوم قرآنی یعنی «قرائت و تجوید» است - مجلد و یا مجلدهای بعدی که درباره «تفسیر قرآن کریم» تحریر و تلوین شده است رو به اتمام می‌باشد، و در آینده بسیار نزدیکی - ان شاء الله - برای طبع و انتشار آماده خواهد شد؛ و پس از آن - به خواست خداوند متعال - کتب و نسخه‌های خطی عربی «علوم راجعه به قرآن» قرار دارد که تلوین آن نیز رو به پایان است، و با پایان گرفتن این سه قسمت، بخشهایی مختلف مربوط به علوم قرآنی به‌طور کامل - به خواست خدا - در دسترس علاقه‌مندان قرار خواهد گرفت.

وصیت نگارنده کتاب

قسمت اعظم فیشهای نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران - که هم‌اکنون در سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قرار دارد - محصول کوششهای مداوم و بی‌دریغ اینجانب، و ره‌آورد درنوردیدن راهی دور و دراز، و صرف بخش بسیار مهمی از سرمایه عمرم می‌باشد، و خدای متعال بهتر از هر کسی می‌داند چه رنجهایی را برای طی کردن این راه پرنشیب و فراز بر خود هموار ساختم.

چنانچه خداوند این توفیق را نصیبم سازد که تحریر و تلوین این فیشها را در دوران حیاتم به پایان رسانم و آنها را به‌صورت کتاب بنگارم آنرا به‌عنوان عظیم‌ترین نعمای الهی بر خویشتم برشمرده، و در برابر لطفی چنین بزرگ و مرحمتی چنین سترگ، خویشتم را برای عرض سپاس به درگاهش سخت ناتوان احساس می‌کنم؛ البته از او مُصِرَّانه این توفیق را درخواست می‌کنم؛ لکن حیات آدمی در اختیار خود او نیست؛ بلکه ادامه آن در ید قدرت خدایی است که او را آفریده، و سرآمد عُمر را هیچکسی جز او نمی‌داند.

چهارده

لذا این وصیت را می‌نگارم که اگر قبل از تحریر و تدوین فیشها و یادداشتهای مذکور - که به رایگان در سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی به ودیعت نهاده شده - عمرم به سر آمد، و میان من و حاصل بهترین دوران عمرم و دستمایه پرارزش‌ترین ایام زندگانیم جدایی افکند این مهم را تحت اشراف فرزندم یعنی فاضل گرامی آقای سیدمحمدشریف حجتی (سلمه‌الله تعالی) - که از طلاب بافضل حوزه و دانشگاه می‌باشند - قرار دهند، و همه اختیارات مربوط به آنرا طبق قرارداد رسمی و همگام با آن، بنویسند و واگذارند، و این امانت را به اهل او که هموست بسیارند که:

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤْتُوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ يَعْظُمُكُمْ بِهِ إِنْ اللَّهُ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا» (نساء/۵۸)

این فرزندم که محقق دقیق و محتاط و امین و خیره در این کار است، و از دوران خردسالی تاکنون در تدوین فهارس آثارم و نیز تصحیح و آحياناً تحقیق آنها خدمات و سوابق گرانبهائی نسبت به نگارنده داشته و دارند، و اخيراً یکی از آثارش تحت عنوان «ابراهیم در مصاف با شرك نمرود» به طبع رسیده است از لحاظ اهلیت برای ادامه تدوین یادداشتهای مذکور، فردی مسلم و مصداقی بارز برای آن است؛ و سزا است مسؤولیت آنرا به عهده گیرد.

قبل از پایان بردن این مقدمه یادآوری می‌شود شماره‌های متعددی در نگارش این فهرست - به شرحی که از این پس ملاحظه می‌کنید پیش‌بینی شده است:

- شماره اختصاصی کتابها در هر موضوع:

این شماره‌ها - که با رقم لاتین تحریر شده است - نمایانگر شمار کتابها در موضوع خاصی می‌باشد که در سمت راست نام و عنوان کتابها آمده است.

- شماره‌های کتب:

این شماره‌ها - که با ارقام فارسی در سمت چپ نام کتابها دیده می‌شود - نشان‌دهنده شماره‌های مسلسل کتابها در تمام موضوعات می‌باشد، و تا پایان مجلدات این کتاب ادامه و تسلسل می‌یابد.

- شماره‌های نسخه‌های هر کتاب:

این شماره‌ها - که با رقمهای فارسی در آغاز معرفی نسخه‌ها آمده - نشان می‌دهد که از هر کتاب، چند نسخه معرفی شده، و چند نسخه در کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران و پاره از کتابخانه‌های ممالک دیگر شناسانده شده‌اند.

- شماره مسلسل مجموع نسخه‌ها:

این شماره‌ها - که با ارقام لاتین در پایان معرفی نسخه‌ها آمده - مجموع نسخه‌ها را در کل موضوعات از نظر تعداد مشخص می‌کند و به موضوع خاصی محدود نیست، و تسلسل آنها تا آخرین مجلد کتاب ادامه می‌یابد.

هدف از درج این شماره‌ها در فهرست جامعی که ان‌شاء‌الله در پایان مجلدات این کتاب فراهم خواهد آمد روشن خواهد گشت مبنی بر اینکه چگونه می‌تواند محققان را به آسانی بر نسخه‌های موردنظرشان آشنا ساخته، و تسهیلاتی را در جهت دستیابی بر اهداف آنان فراهم آورد، و موجبات تسریع در نیل به

پانزده

مقاصدشان را در این کتاب ساز کند.

ضمناً متذکر می‌شویم: برای رموز و اشارات و تعابیر فشرده این کتاب - ضمن يك یا چند صفحه - گزارشها و توضیحاتی نگارش خواهد شد که در تمام مجلدات این کتاب درج و تکرار می‌شود. در پایان این مقدمه از برادر ارجمند و فاضل گرامی جناب آقای علیمحمدی سرپرست محترم سازمان مدارك فرهنگی انقلاب اسلامی (حفظه‌الله تعالی) که تاکنون در حمایت و تهیه امکانات برای ادامه کار ما از هیچگونه محبت و امداد دریغ نفرموده‌اند و نیز از برادر بسیار بزرگوار جناب آقای فیروزان مدیرعامل محترم انتشارات سروش که برای طبع و نشر این کتاب اهتمام کافی مبذول داشته‌اند، و همچنین از آقایان ناصری طاهری و غلامحسینی معاونان محترم لاحق و سابق این سازمان (ایده‌ما‌الله تعالی) که با بذل مساعی خویش و هماهنگ‌سازی نیروهای لازم، مرا مرهون الطاف خود قرار داده‌اند بسیار سپاسگزارم، و از همه برادران و خواهرانی که در این سازمان، مرا در تدوین این کتاب بهر نحوی یاری داده‌اند تقدیر می‌نمایم، و چون شمار این یاران از آغاز کار تاکنون، فراوان می‌باشد از اینکه نام آنها در اینجا منعکس نشده است پوزش می‌خواهم.

بدین امید که خداوند متعال، توفیق تدوین مجلدات دیگر این کتاب را به این بنده ناتوان مرحمت فرماید سخن را به پایان می‌برم و از خداوند متعال می‌خواهم روح پرفروش امام راحل و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران (طیب‌الله رمسه) را شاد و آنحضرت را در فردوس اعلیٰ با انبیاء عظام و ائمه کرام (صلوات‌الله علیهم) محشور فرماید، و به رهبر بسیار بزرگوار و فقیه عالی‌مقام حضرت آیه‌الله خامنه‌ای (متع‌الله المسلمین بطول بقائه الشریف) سلامت و طول عمر عطا کند. و به این قاید توانا و پارسا و فرزانه و همه دولت‌مردان عزیز کشور قطب دایره امکان حضرت‌ها امام عصر (عجل‌الله تعالی فرجه الشریف) در تحقق بخشیدن آرمانهای مقدس حضرت امام (قدس‌الله سره الشریف) توفیق عنایت فرماید، و کوششهای این بنده را به‌عنوان ذخیر و توشه‌ای در روز قیامت بپذیرد.

کتبه بیمناه الدائرة، العبد المفتاق الی رحمة ربه الغنی:

السید محمدالباقر الحسینی، المدعو: «حجتی»

سترالله عیوبه و کفر عن زلاته و سیئاته

فی ۱۰ شهریور سنة ۱۳۷۰ هجرية شمسية:

۲۱ صفر ۱۴۱۲ هجرية قمرية.

والحمد لله اولاً و آخراً و صلى الله على خاتم انبيائه محمد و آله الطاهرين

معرفی کتب

فهرست نوحه‌های خطی عربی

کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران

آستانه - قم

فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه قم

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه، نشریه آستانه مقدسه قم، شماره ۲، ۱۱۶+۴۳۴ ص.، رحلی.
 در آغاز، فهرست مندرجات، پیشگفتاری از عبدالوهاب اقبال - تولیت وقت آستانه مقدسه، شهریور ۱۳۵۷ هـ.
 ش - و مقدمه بلندی در ارتباط با گنجینه آستانه «ستی فاطمه معصومه» (علیهاالسلام) است.
 فهرست در سه بخش است: □ قرآنها (۷۲-۳) □ نسخه‌های خطی جز قرآن و مجموعهها (۱۸۲-۷۵) □
 مجموعهها (۱۸۵-۲۳۳).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی (در بخش دوم).

اضافات:

۱. تعداد ۴۷۳ تصویر (۲۳۵-۳۸۴).
۲. فهرست اعلام (۳۸۵-۳۹۸).
۳. فهرست مؤلفان (۳۹۹-۴۰۴).
۴. فهرست نویسندگان نسخهها (۴۰۵-۴۱۱).
۵. فهرست واقفین (۴۱۳-۴۱۶).
۶. فهرست دارندگان نسخهها (۴۱۷-۴۱۹).
۷. فهرست اشخاص (۴۲۱-۴۲۶).

آشنایی با چند نسخه خطی

آشنایی با چند نسخه خطی**دفتر اول**

تألیف مدرسی طباطبایی و رضا استادی، چاپخانه مهر، مهر ۱۳۳۵ هـ ش، ۴۴۸ ص.
 این دفتر مشتمل بر فهرست چند کتابخانه است. که هر یک به‌طور مستقل نگارش یافته‌اند، و به‌ترتیب عبارتند
 از:

الف. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه رضویه قم (۳-۱۰۴).

تألیف مدرسی طباطبایی.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف، پیرامون کتابخانه مدرسه رضویه، است.

کتاب در سه بخش است: □ فارسی (۵-۱۰) □ عربی (۱۱-۴۰) □ مجموعهها (۴۱-۶۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی (در دو بخش اول)، و براساس شماره راهنما (در بخش سوم).

اضافات:

۱. * معرفی چند نسخه دیگر که سابقاً در این کتابخانه بوده است (۶۲-۶۴).

۲. چهل و یک تصویر از برخی نسخ معرفی شده (۶۵-۱۰۴).

ب. چند نسخه از یک کتابخانه شخصی (۱۰۵-۱۱۶).

تألیف مدرسی طباطبایی.

این فهرست مشتمل بر معرفی ۴۰ نسخه خطی متعلق به کتابخانه حجة الاسلام والمسلمین آقای حاج سیدمهدی لاجوردی قمی است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

اضافات:

۱. «مدارک نویافته درباره خاندان فتحان»، از مدرسی طباطبایی، در تکمیل رساله‌ای که ایشان قبلاً درباره

خاندان فتحان نوشته (۱۱۷-۱۲۰).

۲. صورت خط قمی (۱۲۱-۱۲۶).

ج. فهرست کتابخانه حاجی میرزا احسین نوری «محدث نوری» (۱۲۹-۱۵۳).

تألیف میرزا حسین نوری.

در آغاز، مقدمه‌ای از مدرسی طباطبایی درباره شخصیت صاحب کتابخانه و ارزش فهرست او، و نیز مقدمه‌ای کوتاه از مؤلف در رابطه با تشکیل کتابخانه و تهیه فهرست آن است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

د. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی مرحوم آیه‌الله زنجانی (به ضمیمه کتابشناسی

آثار آن مرحوم) (۱۵۵-۳۰۴).

تألیف رضا استادی و مدرسی طباطبایی.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلفین راجع به شخصیت صاحب کتاب و رساله حاضر است.

در بخش مربوط به «کتابشناسی آثار مرحوم آیه‌الله زنجانی» تعداد ۶۰ کتاب و رساله معرفی شده، و پس از آن کتابها و رساله‌هایی از آثار وی که به چاپ رسیده، نام برده شده است. همچنین در بخش مربوط به «فهرست نسخ

خطی کتابخانه شخصی مرحوم آیه‌الله زنجانی» تعداد ۱۴۳ نسخه معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

اضافات:

۱. تعداد ۴۷ تصویر از برخی از نسخ معرفی شده.

ه. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه چهل ستون مسجد جامع تهران

تألیف رضا استادی.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف، مورخ شهریور ۱۳۵۵ ه. ش، درباره قسمتی از فعالیت‌های کتابخانه مزبور -

تأسیس ۱۳۸۰ هـ . ق، توسط حجة الاسلام والمسلمین آقای حاج شیخ حسن سعید - است.

این فهرست در سه بخش است: □ کتابهای عربی (۳۰۷-۳۴۲) □ کتابهای فارسی (۳۴۳-۳۶۹) □ مجموعهها (۳۷۰-۳۸۸).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخهشناسی (در بخش اول و دوم)؛ شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخهشناسی (در بخش سوم).

تنظیم معرفی نامهها: الفبایی توأم با شماره راهنما.

اضافات:

۱. رساله «فصل القضاء فی الكتاب المشتهر بفقہ الرضا» از سیدحسن صدر، به کوشش رضا استادی، مشتمل بر بحثهایی پیرامون کتاب «فقہ الرضا» (۳۸۹-۴۴۲).

۲. * فهرست چند نسخه دیگر در قم و در کتابخانه شخصی حجة الاسلام والمسلمین آقای حاج سیدمهدی روحانی (۴۴۳-۴۴۸).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخهشناسی.

ادبیات - تهران

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران

این فهرست در سه مجلد در ارتباط با مجله دانشکده ادبیات تهیه شده است. مجلد اول، ضمیمه شماره اول سال هشتم این مجله است. مجلد دوم، ضمیمه شماره... سال دهم است. مجلد سوم، به جای شماره اول سال سیزدهم چاپ شده است.

مجلد اول

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، چاپخانه دانشگاه، مهر ۱۳۳۹ هـ . ش، ۶۸۲ ص. در آغاز، مقدمه‌ای از دکتر علی‌اکبر سیاسی با عنوان «نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات»، و مقدمه‌ای از مؤلف با عنوان «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات» است.

کتاب در دو بخش است: □ نسخه‌های خطی (۷-۵۲۶) □ نسخه‌های عکسی (۵۲۷-۵۳۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخهشناسی.

توضیح: شماره راهنما در گروه، همراه با یکی از حروف «ب» و «ج» و «د» است که این حروف به ترتیب گویای رحلی، وزیری، رقی و غیر آن، یعنی قطع کتاب است. شماره ثبت کتاب داخل پرانتز و ضمن نسخهشناسی قید شده است. چنانچه کتاب از مجموعه اهدایی میرزا محمدخان قزوینی باشد شماره نوشته شده توسط وی نیز با ارقام و حروف لاتین و اعداد انگلیسی، قبل از شماره ثبت قرار گرفته است.

تنظیم معرفی نامهها: الفبایی.

اضافات:

۱. عکسهایی از اوراق پراکنده نسخهها (۵۳۹-۵۴۲).
۲. * ذیلی در مورد دو نسخه از قلم افتاده (۵۴۳).
۳. فهرست قطعی نسخهها: □ رحلی، به ترتیب شماره آنها در کتابخانه، از شماره ۱ تا شماره ۱۷۴ (۵۴۷-۵۴۵) □ وزیری، از ۱ تا ۲۵۹ (۵۴۸-۵۵۳) □ ربعی و بغلی از ۱ تا ۱۴۵ (۵۵۴-۵۵۸).
۴. فهرست نسخه‌های عکسی از ۱ تا ۲۰ (۵۵۹).
۵. فهرست نام مؤلفان (۵۶۱-۵۶۸).
۶. فهرست نام کتابها (۵۶۹-۵۸۹).
۷. فهرست جایها (۵۹۰-۵۹۵).
۸. فهرست خاندانها و نژادها و گروهها و دستهها (۵۹۶-۵۹۷).
۹. فهرست نامهای کسان (۵۹۸-۶۸۰).
۱۰. دو صفحه شامل چند یادداشت.

مجلد دوم: مجموعه وقفی علی اصغر حکمت

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، ۱۳۴۱، ه. ش. ۴+۱۰۶ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از دکتر علی اکبر سیاسی - رئیس وقت دانشکده ادبیات - در قلدانی از وقف کننده این کتابها، نامه دکتر احمد فرهاد معتمد - رئیس وقت دانشگاه تهران (۴۲-۱۳۳۶ ه. ش.) - در پاسخ نامه آقای علی اصغر حکمت، نامه ریاست دانشکده به مرحوم حکمت، و دیباچه‌ای از نگارنده در معرفی اجمالی این کتابخانه و فهرست آن است.

کتاب در دو بخش است: □ کتابهای فارسی، ترکی، چنگها و مجموعهها (۳-۷۲) □ کتابهای عربی (۷۳-۸۵).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست نام مؤلفان و کسان و جایها (۸۶-۱۰۱).
۲. فهرست نام کتابها (۱۰۲-۱۰۴).
۳. غلطنامه (۱۰۵).
۴. تشکر (۱۰۶).

مجلد سوم: مجموعه امام جمعه کرمان، اهدایی آقای احمد جوادی

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، ۱۳۴۴ ه. ش. ۸+۲۵۰ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از دکتر ذبیح‌الله صفا - رئیس وقت دانشکده (مهر ۱۳۴۴ ه. ش.) - درباره اهداء این

کتابها و تهیه فهرست آنها، و پیشگفتاری از دکتر باستانی پاریزی به همین تاریخ در شرح حال اهداکننده است. کتاب در دو بخش است: □ کتابهای فارسی و ارمنی و ترکی و مجموعهها (۱۰-۶۷) □ کتابهای عربی (۶۸-۱۱۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی. مجموعهها هم براساس شماره راهنما به‌طور مسلسل منظم شده‌اند.
اضافات:

۱. ۱۴۱ عکس از برخی نسخ معرفی شده (۱۱۲-۲۳۲).
۲. چند یادداشت (۲۳۳-۲۳۴).
۳. فهرست نامها (۲۳۵-۲۴۸).
۴. فهرست مطالب (۲۴۹).
۵. تشکر (۲۵۰).

ادبیات - مشهد

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی

تألیف دکتر محمود فاضل یزدی مطلق، انتشارات دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، چاپخانه مؤسسه چاپ و انتشارات و گرافیک دانشگاه فردوسی مشهد، دی ۱۳۵۴ ه. ش، ۲۹۲ ص.
در آغاز، مقدمه‌ای از آقای جلال متینی - معاون آموزشی و پژوهشی دانشگاه فردوسی و رئیس وقت دانشکده ادبیات همان دانشگاه (۱۳۵۴/۲/۲۵) - و مقدمه مؤلف است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۳ مجلد (فارسی و عربی و ترکی، بدون تفکیک).

ترتیب معرفی: شماره ردیف، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. کتابهای معرفی شده در فهرست به ترتیب الفبا (۲۴۸-۲۵۷).
۲. اسامی نویسندگان کتب و رسائل (۲۵۸-۲۶۵).
۳. کتابها بر حسب موضوع (۲۶۶-۲۷۵).
۴. نام کاتبان و خطاطان و خوشنویسان (۲۷۶-۲۷۹).
۵. نسخه‌ها بر حسب تاریخ تحریر (۲۸۰-۲۸۸).
۶. نسخه‌هایی که به خط مؤلفان آنهاست (۲۸۹).
۷. اسامی اماکن (۲۹۰-۲۹۱).

اعظم - قم

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم

تالیف رضا استادی، انتشارات کتابخانه مسجد اعظم قم، چاپخانه سلمان فارسی، بهار ۱۳۶۵ ه. ش. ص. ۷۲۸+۱۶

در آغاز، تصویری از مرحوم آیه‌الله العظمی بروجردی، پیشگفتاری از ابوالقاسم دانش آشتیانی درباره اهمیت این کتابخانه و تعظیم مؤسس آن، مقدمه مؤلف پیرامون حوزه علمیه قم و تأسیس کتابخانه آن توسط حضرت آیه‌الله بروجردی، و چگونگی تهیه این فهرست - مورخ بهمن ۱۳۶۴ - است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۳۹۵۵

فهرست در دو بخش است: □ تک کتابیها، شامل حدود ۳۳۰۰ نسخه (۳-۴۲۶) □ مجموعه‌ها، شامل حدود ۷۰۰ نسخه (۴۲۸-۶۴۸).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی (در بخش اول)؛ شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی (در بخش دوم).

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی (در بخش اول)؛ براساس شماره راهنما (در بخش دوم).
اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب (۶۴۹-۶۹۸).

۲. درستانه (۶۹۹-۷۰۰).

۳. شرح حال مرحوم آیه‌الله العظمی حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی به قلم یکی از بنی اعمام ایشان (۷۰۱-۷۲۸).

الهیات - تهران

فهرست نسخه‌های خطی (و عکسی) کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی. دانشگاه تهران

مجلد اول

تالیف دکتر سیدمحمد باقر حجتی، انتشارات دانشگاه تهران ۱۰۸۲/۱، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۵ ه. ش. ص. ۱۲۲۴+۷

در آغاز، پیشگفتاری از محمدتقی دانش‌پژوه در چگونگی تدوین این فهرست، و تاریخچه تهیه آن از مؤلف است.

کتاب در دو بخش است: □ فارسی (و مجموعه‌ها) □ عربی.

مجموعه‌هایی که شامل رساله‌های عربی و فارسی است تفکیک شده و هر کدام در بخش مربوطه یاد شده‌اند.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

* در این فهرست، کتابهای خطی امانتی خاندان آل آقا در کتابخانه الهیات هم به ترتیب فوق معرفی شده است

(۶۹۸-۸۰۹).

اضافات:

۱. فهرست مؤلفان با اشاره به نام کتابها (۸۱۱-۸۷۳).
۲. فهرست شماره‌ای نسخه‌ها (۸۷۴-۹۱۷).
۳. فهرست نسخه‌ها برحسب تاریخ تحریر (۹۱۹-۹۷۰).
۴. فهرست نام کسان و جایها و نامه‌ها (۹۷۱-۱۰۶۵).
۵. تصویر آغاز و انجام چند نسخه کهن (۱۰۶۶-۱۲۰۸).
۶. غلطنامه (۱۲۰۹-۱۲۲۴).

مجلد دوم

تألیف دکتر سید محمدباقر حجتی، انتشارات دانشگاه تهران ۱۰۸۲/۲، چاپخانه دانشگاه، اردیبهشت ۱۳۴۸

۵. ش. ۳۴۴+۴ ص.

در آغاز، پیشگفتاری از دکتر محمد محمدی - رئیس وقت دانشکده الهیات - و مقدمه از مؤلف در چگونگی

تألیف فهرست است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

* در این مجلد - علاوه بر نسخه‌های خطی - نسخه‌های عکسی و میکروفیلما نیز معرفی شده‌اند.

اضافات:

۱. یادداشتهایی در استراکات مربوط به مجلد اول (۱۴۴-۳۰۷).
۲. فهرستهای مربوط به فهرست حاضر (۳۰۹-۳۴۳).
۳. غلطنامه (۳۴۴).

الهیات - مشهد

فهرست نسخه‌های خطی دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد

این فهرست در سه مجلد، با صفحه‌شمار مسلسل برای مجلد دوم و سوم، و شامل ۱۹۸۶ نسخه خطی و ۷۷ نسخه عکسی

است که با احتساب رسالات و مقالات (در مجموعه‌ها) دارای حدود ۳۰۰۰ عنوان می‌باشد.

مجلد اول

تألیف محمود فاضل، انتشارات دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، شماره ۸، چاپخانه مؤسسه چاپ و

انتشارات و گرافیک دانشگاه فردوسی، شهریور ۱۳۵۵ ه. ش. = ۱۳۹۶ ه. ق. هشت + ۶۷۶ + ۱ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از علی‌اکبر شهبابی درباره تاریخچه کتابخانه دانشکده، و پیشگفتاری از مؤلف در تنظیم این فهرست است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۸۰۰ نسخه خطی فارسی و عربی و مجموعه. (مجموعه‌ها تفکیک نشده‌اند.)
ترتیب معرفی: شماره ردیف، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست کتابهای معرفی شده (با تفکیک مجموعه‌ها) (۶۰۷-۶۲۶).
۲. اسامی نویسندگان کتب و رسائل (۶۲۷-۶۳۷).
۳. نامهای کتب و رسائل برحسب موضوع (۶۳۸-۶۵۳).
۴. فهرست نسخه‌ها برحسب تاریخ تحریر (۶۵۴-۶۷۲).
۵. نقش مهرها (۶۷۳-۶۷۶).
۶. فهرست نسخه‌هایی که به خط مؤلف است (۶۷۷).

مجلد دوم

تألیف محمود فاضل، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی (ستاد انقلاب فرهنگی)، چاپخانه مؤسسه چاپ و انتشارات و گرافیک دانشگاه مشهد، ۱۳۶۱ ه. ش.، ۱۰+۷۲۰ ص.

در آغاز، فهرست مندرجات، مقدمه‌ای از مرکز نشر دانشگاهی، دیباچه‌ای از محمدرضا مشائی - رئیس وقت دانشکده الهیات مشهد - و پیشگفتاری از مؤلف درباره کتابخانه و کیفیت تنظیم این فهرست است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۷۸۱ نسخه خطی.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

مجلد سوم

تألیف محمود فاضل، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی (ستاد انقلاب فرهنگی)، چاپخانه مؤسسه چاپ و انتشارات و گرافیک دانشگاه مشهد، ۱۳۶۱ ه. ش.، ۱۰+ (۷۲۱ تا ۱۳۵۸) ص.

در آغاز، فهرست مندرجات، مقدمه‌ای از مرکز نشر دانشگاهی، دیباچه‌ای از محمدرضا مشائی - رئیس وقت دانشکده الهیات مشهد - درباره کتابخانه این دانشکده، و پیشگفتاری از مؤلف پیرامون کتابخانه مزبور و روش نگارش این مجلد است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۵ نسخه خطی و ۷۷ نسخه عکسی (بدون تفکیک مجموعه‌ها).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی کتابهای معرفی شده در مجلد دوم و سوم (۱۰۱۹-۱۰۵۵).
۲. فهرست اسامی نویسندگان کتب و رسائل (۱۰۵۶-۱۰۸۰).
۳. فهرست موضوعی کتب و رسائل (۱۰۸۱-۱۱۱۷).
۴. فهرست نسخه‌های به خط مؤلف (۱۱۱۸).
۵. فهرست نسخه‌ها به حسب تاریخ تحریر (۱۱۱۹-۱۱۴۸).
۶. نقش مهرها (۱۱۴۹-۱۱۶۲).
۷. فهرست اماکن (۱۱۶۳-۱۱۶۵).
۸. فهرست اسامی کاتبان نسخه‌ها (۱۱۶۶-۱۱۷۷).
۹. عکس پاره‌ای از نسخ معرفی شده در مجلدات این فهرست (۱۱۷۸-۱۲۷۴).
۱۰. * معرفی نسخه‌های عکسی به ترتیب الفبایی (۱۲۷۸ به بعد).
۱۱. فهرست الفبایی برای تفکیک مجموعه‌ها.
۱۲. فهرست اسامی مؤلفین نسخه‌های عکسی.
۱۳. یادداشتی از مؤلف در تصحیح اغلاط (۱۳۵۶-۱۳۵۷).
۱۴. تشکر (۱۳۵۸).

پزشکی - تهران

فهرست کتب خطی کتابخانه دانشکده پزشکی دانشگاه تهران

اکثر کتابهای این فهرست در زمینه علم طب است.

تألیف حسن ره‌آورد، انتشارات دانشکده پزشکی، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۳ هـ. ش، ۶+۴۷۰+۲۴ ص.
 در آغاز، پیشگفتاری از دکتر جهان‌شاه صالح - رئیس وقت دانشکده پزشکی، مورخ فروردین ۱۳۳۳ هـ. ش -
 و مقدمه‌ای از مؤلف در چگونگی تألیف این فهرست - مورخ فروردین ۱۳۳۳ هـ. ش - است.
 ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
 تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی و براساس شماره راهنما.
 رساله‌ها و کتابهای مجموعه‌ها هم در این تنظیم به‌طور تفکیکی آمده‌اند، اگرچه به‌طور جداگانه نیز فهرست شده‌اند.

اضافات:

۱. فهرست کتب معرفی شده (در ۱۹ صفحه).
۲. منابع کتاب (در سه صفحه).
۳. غلطنامه (در ۱ صفحه).

خوانساری - شیخ علی

یکصد و پنجاه نسخه خطی کتابخانه مرحوم حجة الاسلام والمسلمین حاج شیخ علی خوانساری

این فهرست در مجله نور علم، دوره دوم، شماره چهارم، چاپ شده است.

تألیف رضا استادی.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه شناسی.

تنظیم معرفی نامه ها: براساس شماره راهنما.

دینی - سلطنتی

فهرست کتب دینی خطی کتابخانه سلطنتی

تألیف بدری آتابای، چاپخانه زیبا، ۱۳۵۲/۱۱/۲، ۱۸+۱۱ ص.

در آغاز، مقدمه ای درباره دعا، پیشگفتاری با عنوان «ترجمه کتب جلیل القدر (تورات - زبور - انجیل - قرآن) به فارسی به امر نادرشاه افشار»، مقدمه ای با عنوان «یادی از بانوان فاضل و هنرمند ایرانی که به فن شریف و ظریف خطاطی آشنا بوده اند»، پیشگفتاری از مؤلف در کیفیت تألیف، و فهرست مندرجات است.

ترتیب معرفی: نسخه شناسی (به طور اجمال)، کتابشناسی، نسخه شناسی (توضیحات)، و شماره ثبت.

اضافات:

۴

۱. فهرست نام مترجمین (۱۰۸۰-۱۰۸۲).

۲. فهرست نام مذهبین و نقاشان (۱۰۸۳).

۳. اسامی کاتبین.

رضویه - قم

فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه رضویه قم

تألیف مدرسی طباطبایی، چاپخانه مهر (قم)، فروردین ۱۳۵۵، ۷۲+۵۶ ص.

در آغاز، مقدمه ای از مؤلف - مورخ دی ماه ۱۳۵۴ - در مورد تدوین فهرست است.

بخشهای کتاب عبارتند از: □ فارسی (۵-۱۰) □ عربی (۱۱-۴۰) □ مجموعه ها (۴۱-۶۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه شناسی (در دو بخش فارسی و عربی)؛ شماره راهنما،

کتابشناسی، و نسخه شناسی (در بخش مجموعه ها).

تنظیم معرفی نامه ها: الفبایی (در دو بخش اول)؛ براساس شماره راهنما - به طور نامسلسل - (در بخش

سوم).

اضافات:

۱. * فهرست چند نسخه که سابقاً در این کتابخانه بوده و اکنون نیست (۶۲-۶۴).
۲. استرک و تذکر لازم (۶۴-۶۵).
۳. فهرست شماره‌های نسخه‌ها (۶۶-۶۸).
۴. فهرست الفبایی کتابها (ذیل ۶۸-۷۲).
۵. تعداد ۵۵ تصویر (۱ مجلد - ۵۵ مجلد).
۶. غلطنامه (۵۶ مجلد).

سپه - تهران

فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار سابق (شهید مطهری)

کتابخانه سپهسالار همراه با مسجد و مدرسه آن در سال ۱۲۹۷ هـ. ق توسط مرحوم حاج میرزا حسینخان سپهسالار تأسیس شد. تعداد زیادی از کتابهای این کتابخانه قبلاً متعلق به علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه - وزیر علوم آن عصر - بوده است که سپهسالار آنها را خریده و با کتابهای خود و سایر کتابهایی که از دیگران خریداری کرده، یکجا بر کتابخانه وقف کرده است. کتابهای کتابخانه مدرسه مشیرالسلطنه و کتابخانه صدر هم - به لحاظ مرکزیت - بعداً به این کتابخانه منتقل شده‌اند. تاکنون چند فهرست برای این کتابخانه نوشته شده است. آنچه ما ذیلاً می‌آوریم نسبت به فهرستهای دیگر کاملتر است.

مجلد اول

تالیف ابن‌یوسف شیرازی، مطبوعه مجلس، ۱۳۱۳-۱۳۱۵ هـ ش، ۱۴+۷۰۰ ص.

در آغاز، فهرست مندرجات، و مقدمه‌ای از مؤلف در چگونگی تأسیس کتابخانه و کیفیت تنظیم فهرست آن، و ارائه منابع مورد استفاده در تدوین فهرست، آمده است.

کتابها برحسب موضوع تقسیم‌بندی شده‌اند: □ مصاحف (۱-۱۲) □ ادعیه و اذکار (۱۳-۷۷) □ تفاسیر (۷۸-۱۸۳) □ کتب راجعه بقرآن (۱۸۴-۱۹۵) □ احادیث و شروح و ترجمه آنها (۱۹۶-۳۵۰) □ فقه (۳۵۱-۵۵۴) □ اصول فقه (۵۵۵-۶۲۳).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (در گروه، در گوشه سمت راست نام کتاب)، کتابشناسی، شماره ردیف نسخه (در پرانتز)، نسخه‌شناسی، و نمره کتابخانه (نمره‌ای که از طرف اداره کل اوقاف برای هر یک از نسخ، تعیین و در دفتر ثبت گردیده است).

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اعلام (۶۲۵-۶۵۳).
۲. فهرست کتب متفرقه (۶۵۴-۶۷۳).

۳. فهرست اماکن (۶۷۴-۶۷۷).

۴. فهرست کتب این مجلد (۶۷۸-۶۹۶).

۵. غلطنامه (۶۹۷-۷۰۰).

مجلد دوم

تألیف ابن یوسف شیرازی، چاپخانه مجلس، خرداد ۱۳۱۶ - دی ۱۳۱۸، ۷۹۵+۴.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در ارتباط با برخی خصوصیات این مجلد (۵ دی ۱۳۱۸)، و فهرست مندرجات است.

کلیه کتابهای معرفی شده در زمینه ادبیات است و به‌طور موضوعی فصل‌بندی شده‌اند. فصول عبارتند از: □
 خطب و منشآت (۲-۱۵۹) □ لغات (۱۶۰-۳۰۳) □ نحو و صرف (۳۰۴-۴۰۰) □ معانی و بیان و بدیع
 (۴۰۱-۴۳۵) □ عروض و قافیه (۴۳۶-۴۵۱) □ اشعار و تذکرها و دیوانها (۴۵۲-۷۰۵).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (در گروه و گوشه سمت راست نام کتاب)، کتابشناسی، شماره ردیف نسخه (در پرانتز)، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت (در پرانتز).

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اماکن (۷۰۶-۷۱۲).

۲. فهرست کتب متفرقه (۷۱۳-۷۳۵).

۳. فهرست اعلام (۷۳۶-۷۷۱).

۴. فهرست کتب این مجلد (۷۷۲-۷۹۱).

۵. غلطنامه (۷۹۳-۷۹۵).

مجلد سوم

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، با تصحیح و تجدیدنظر علینقی منزوی، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ ه. ش.

در آغاز، دیباچه‌ای از دکتر علی‌اکبر سیاسی - رئیس وقت انجمن ایرانی فلسفه و علوم انسانی - در مورد تدوین این فهرست (مورخ ۲۲ تیر ۱۳۴۱)، و پیشگفتاری از علینقی منزوی در شرح حال سپهسالار و مدرسه و کتابخانه او و چگونگی تدوین فهرست حاضر است.

این فهرست شامل کتب خطی از حرف «أ» تا «ث» است.

ترتیب معرفی: شماره ردیف (در پرانتز)، کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

مجلد چهارم

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، با تصحیح و تجدیدنظر علینقی منزوی، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ ه. ش.

این فهرست شامل کتب خطی از حرف «ج» تا «ذ» است.
ترتیب معرفی: شماره ردیف (در پراتنز)، کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

مجلد پنجم

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، با تجدیدنظر محمدتقی دانش‌پژوه، چاپخانه دانشگاه تهران، ۷۷۱ ص.

این فهرست شامل کتب خطی از حرف «ر» تا «ی» است.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

طبسی حائری

چهارصد و هشتاد نسخه خطی کتابخانه مرحوم حجة الاسلام والمسلمین طبسی حائری

این فهرست، در مجله نور علم، دوره دوم، شماره دوم چاپ شده است.

تألیف رضا استادی.

در آغاز، پیشگفتاری از مؤلف درباره کارهای انجام‌شده فهرستنمایی است.
ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

شهرستانها - مشهد، رشت و همدان

مجموعه فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های شهرستانهای ایران

انجمن آثار علمی به پیشنهاد محمدتقی دانش‌پژوه در صدد تهیه فهرستی برای نسخ خطی اسلامی موجود در مدارس و کتابخانه‌های ایران بوده که تاکنون سه مجلد از آن در ارتباط با شهرستانهای مشهد، رشت و همدان تهیه شده و به‌ضبط رسیده است.

مجلد اول: فهرست نسخه‌های خطی چهار کتابخانه مشهد

تألیف کاظم مدیر شانه‌چی و عبدالله نورانی و تقی بی‌ش، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات فرهنگ ایران‌زمین، سلسله متون و تحقیقات، شماره ۱۴، چاپخانه بهمن، ۱۳۵۱ ه. ش، ۴+۴۳۶+۹۶ ص.
در آغاز، پیشگفتاری از ایرج افشار در چگونگی تدوین این فهرست است.
این کتاب، فهرست چهار کتابخانه مشهد به قرار زیر است:
فهرست نسخه‌های کتابخانه مدرسه سلیمان‌خان (مسجد شاه سابق) (۳-۱۴).

فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه میرزا جعفر (در صحن عتیق آستان قدس رضوی) (۲۷-۴۳).

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه فرهنگ مشهد (۴۴-۵۵).
 فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد (۵۹-۴۳۵).
 هر بخش، از چهار بخش فوق، شامل دو قسمت است: □ فارسی □ عربی.
 ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما (در پراتنز).
 تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تعداد ۹۶ تصویر از برخی نسخ معرفی شده (۹۶ ص).

مجلد دوم: فهرست نسخه‌های خطی دو کتابخانه مشهد

تألیف کاظم مدیر شانچی و عبدالله نورانی و تقی بینش، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات فرهنگ ایران زمین، سلسله متون و تحقیقات، شماره ۱۵، چاپخانه بهمن، ۱۳۵۱ ه. ش، ۶+۶۴۴+۷۴ ص.
 در آغاز، پیشگفتار مجلد اول تکرار شده است.

این کتاب، فهرست دو کتابخانه مشهد به قرار زیر است:

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه نواب (۴۳۹-۵۶۲).
 فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی (۵۶۶-۱۰۸۰).
 ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما. ۵
 تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

توضیحی در ارتباط با فهرست آستانه، از تقی بینش (۵۶۳-۵۶۵).

تعداد ۷۴ تصویر از برخی نسخ معرفی شده در این مجلد (۷۴ ص).

مجلد سوم: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رشت و همدان

تألیف محمد روشن و جواد مقصود و پرویز اذکائی، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات فرهنگ ایران زمین، سلسله متون و تحقیقات، شماره ۱۷، چاپخانه بهمن، مرداد ۱۳۵۳، ۴+۷۱۶+۳۰ ص.
 در آغاز، مقدمه‌ای از ایرج افشار است.

این کتاب، فهرست چند کتابخانه به قرار زیر است:

فهرست نسخ خطی کتابخانه جمعیت نشر فرهنگ رشت (۱۰۸۳-۱۲۳۸).
 ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.
 فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه آخوند همدان (۱۲۴۱-۱۶۱۸).
 ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

فهرست مدرسه خیرات خان مشهد (۱۶۲۰ - ۱۶۶۱).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

فهرست نسخ خطی چند کتابخانه خصوصی همدان.

این بخش دارای چهار قسمت است: □ نسخه‌های خطی آقای بحرالفضائل (۱۶۶۳ - ۱۶۷۱) □ نسخه‌های

خطی آقای حبیب جواهری (۱۶۷۳ - ۱۶۸۵) □ نسخه‌های خطی آقای رضا همراه (۱۶۸۸ - ۱۷۰۱) □ متفرقات

(مربوط به کتابخانه‌های متعلق به چند نفر) (۱۷۰۳ - ۱۷۱۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی (البته در قسمت دوم، شماره راهنما هم هست که روبروی نام کتاب

است).

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی (در همه بخش‌ها).

اضافات:

۱. ۱۱۰ تصویر از برخی نسخ معرفی‌شده در این مجلد (۱۶۱۹ - ۱۶۵۸).

۲. نمونه و قفنامه نصره‌الملك (۱۷۹۶).

۳. نمونه عرض و بازدید (۱۷۹۷).

۴. ۳۰ تصویر از برخی نسخه‌های معرفی‌شده (۳۰ ص).

ظاهریه - دمشق

فهرس مخطوط دارالکتب الظاهریه

در این بخش فهرست‌هایی را که در اختیار داشته‌ایم گزارش کرده‌ایم.

قسم الادب

الجزء الأول (۱ - ق)

تألیف ریاض عبدالحمید مراد و یاسین محمد السّواس، دمشق، چاپخانه دارالمعارف للطباعة، ۱۴۰۲ هـ . ق =

۱۹۸۲ م، ۴۵۶ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای پیرامون برخی مشکلات موجود در تهیه و تنظیم این فهرست، مورخ ۲۰ رجب ۱۴۰۲ هـ . ق =

۱۳ ایار (مه) ۱۹۸۲ م، است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. غلطنامه جزء اول (۴۵۳).

۲. فهرست جزء اول (۴۵۵).

الجزء الثاني (ك - ي)

تأليف رياض عبدالحميد مراد و ياسين محمد السواس، دمشق، چاپخانه دارالمعارف للطباعة ١٤٠٣ هـ . ق = ١٩٨٣ م . ٤٨٠ ص .

این مجلد فاقد مقدمه می باشد.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی نامه ها: الفبایی.

اضافات:

١. فهرست مؤلفین هر دو جزء (٤٠٥-٤٣٩).

٢. فهرست نسخ هر دو جزء (٤٤١-٤٥٤).

٣. فهرست اعلام هر دو جزء (٤٥٥-٤٧٣).

٤. فهرست اماکن هر دو جزء (٤٧٥-٤٧٩).

التاريخ و ملحقاته

الجزء الثاني

تأليف خالد الربان، دمشق، چاپخانه خالد بن وليد، ١٣٩٣ هـ . ق = ١٩٧٣ م . ١٠+٩٠٢ ص .

در آغاز، مقدمه ای از مؤلف درباره روش تنظیم این مجلد، مورخ ٢٨ رمضان ١٣٩٣ هـ . ق = ٢٤ تشرین الاول (اکتبر) ١٩٧٣ م . است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه شناسی، و شماره راهنما. ٤

تنظیم معرفی نامه ها: الفبایی.

اضافات:

١. فهرست اعلام (٧٠٧-٨٤٠).

٢. فهرست نسخ (٨٤١-٨٦٠).

٣. فهرست اماکن (٨٦١-٨٨١).

٤. فهرست موضوعات (٨٨٢-٨٩٨).

٥. غلطنامه و استدراکات (٨٩٩-٩٠٢).

الرياضيات

تأليف محمد صلاح عايدى، دمشق، چاپخانه خالد بن وليد، ١٣٩٣ هـ . ق = ١٩٧٣ م . ٤+١٤٤ ص .

در آغاز، مقدمه ای از مؤلف در چگونگی تدوین و برخی مشخصات این مجلد، مورخ رجب ١٣٩٢ هـ . ق = آب (اوت) ١٩٧٢ م . است.

کتاب در پنج قسمت است: □ علم الحساب (١-٥٥) □ علم الجبر و المقابله (٥٦-٦٧) □ علم الهندسه

(٦٨-٩٧) □ حساب المثلثات (٩٨-١٠١) □ الکتب العامة (١٠٢-١١٨).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره‌راهنما.
تنظیم معرفی نام‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست کتب (۱۲۱-۱۲۷).
۲. فهرست مؤلفین (۱۲۸-۱۳۱).
۳. فهرست نسخ (۱۳۲-۱۳۴).
۴. فهرست مالکین نسخه‌ها (۱۳۵-۱۳۸).
۵. فهرست اعلام (۱۳۹-۱۴۱).
۶. فهرست اماکن و سرزمینها (۱۴۲).
۷. جدول غلطنامه (۱۴۳-۱۴۴).

التصوف

الجزء الأول (۱ - ر)

تألیف محمد ریاض المالح، دمشق، چاپخانه الحجاز، ۱۳۹۸ هـ . ق = ۱۹۷۸ م، ۱۲ + ۷۸۰ ص.
در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف راجع به روش تنظیم فهرست است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی (و شماره‌راهنما در میان آن).
تنظیم معرفی نام‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست (۷۷۵).
۲. غلطنامه (۷۷۷-۷۸۰).

الجزء الثاني (ر - م)

تألیف محمد ریاض المالح، دمشق، چاپخانه الحجاز، ۱۴۰۱ هـ . ق = ۱۹۸۰ م، ۸۳۰ ص.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی (و شماره‌راهنما در میان آن).

تنظیم معرفی نام‌ها: الفبایی.

الجزء الثالث (ن - ی)

تألیف محمد ریاض المالح، دمشق، چاپخانه دارالمعارف للطباعة، ۱۴۰۲ هـ . ق = ۱۹۸۳ م، ۵۵۴ ص.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی (و شماره‌راهنما در میان آن).

تنظیم معرفی نام‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست عناوین کتب (۱۸۳-۳۰۷).
۲. فهرست مؤلفین (۳۰۹-۴۵۰).

۳. فهرست نسخ (۴۵۱-۵۴۴).

۴. استرک و یادداشتها (۵۴۷-۵۵۴).

الطب و الصيدلة

الجزء الثاني

تأليف صلاح محمد الخيمي، دمشق، ۱۴۰۱ هـ . ق = ۱۹۸۱ م. ۴۹۰۰ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در روش تنظیم فهرست، مورخ ۲۳ شعبان ۱۴۰۱ هـ . ق = ۲۵ خُزیران (ژوئن) ۱۹۸۱ م. است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست کتب (۴۳۳-۴۵۸).

۲. فهرست اعلام (۴۵۹-۴۷۸).

۳. فهرست نسخ (۴۷۹-۴۸۲).

۴. یادداشت تملك (۴۸۳-۴۸۴).

۵. اسامی شهرها و اماکن و وقفیات (۴۸۵-۴۸۷).

۶. استرک (۴۸۹).

۷. غلطنامه (۴۹۱-۴۹۲).

علوم القرآن الكريم

الجزء الأول: المصاحف، التجويد، القراءات

تأليف صلاح محمد الخيمي، دمشق، چاپخانه دارالمعارف للطباعة، ۱۴۰۴ هـ . ق = ۱۹۸۴ م. ۵۴۴۰ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در چگونگی تنظیم فهرست، مورخ ۱۴ ذی القعدة ۱۴۰۳ هـ . ق = ۲۲ آب (اوت) ۱۹۸۳ م. است.

این مجلد شامل سه قسمت است: □ مصاحف (۷-۹۷) □ تجويد (۱۰۱-۲۸۴) □ قراءات (۲۸۷-۴۸۴).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست کتب تجويد (۴۸۷-۴۹۳).

۲. فهرست قراءات (۴۹۴-۵۰۱).

۳. فهرست اسامی مؤلفین و مؤلفات آنها در تجويد و قراءات (۵۰۲-۵۱۶).

۴. فهرست اعلام (۵۱۷-۵۲۷).

۵. یادداشت تملك (۵۲۸-۵۳۰).
۶. فهرست نسخ (۵۳۱-۵۳۵).
۷. فهرست اماکن (۵۳۶-۵۳۸).
۸. فهرست وقفیات و اهداءات (۵۳۹-۵۴۰).
۹. یادداشت مطالعه قراءات و اجازات (۵۴۱-۵۴۲).
۱۰. غلطنامه (۵۴۳).

الجزء الثاني: علوم القرآن

تأليف صلاح محمد الخيمي، دمشق، چاپخانه دارالمعارف للطباعة، ۱۴۰۴ هـ . ق = ۱۹۸۴ م.
در آغاز، مقدمه مختصری از مؤلف در مورد مجلد حاضر، مورخ اول رجب ۱۴۰۴ هـ . ق = اول نيسان ۱۹۸۴ م. است.

ترتيب معرفي: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه شناسی.
تنظيم معرفي نامه ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست کتب (۳۶۱-۳۷۳).
۲. فهرست اسامی مؤلفین و تألیفات آنها (۳۷۴-۳۸۹).
۳. فهرست اعلام (۳۹۰-۴۰۷).
۴. فهرست نسخ (۴۰۸-۴۱۲).
۵. یادداشتهای تملك (۴۱۳-۴۱۷).
۶. فهرست شهرها و اماکن (۴۱۸-۴۱۹).
۷. فهرست وقفیات و اهداءات (۴۲۰-۴۲۱).
۸. فهرست یادداشتهای مطالعه و سماعات و مقابله ها (۴۲۲).
۹. غلطنامه (۴۲۳-۴۲۴).

الجزء الثالث: التفسير

تأليف صلاح محمد الخيمي، دمشق، چاپخانه دارالمعارف للطباعة، ۱۴۰۵ هـ . ق = ۱۹۸۴ م. ۵۲۸ ص.
در آغاز، مقدمه مختصری از مؤلف در مورد مجلد حاضر، مورخ ۲۵ رمضان ۱۴۰۴ هـ . ق = ۲۵ خريزان (ژوئن) ۱۹۸۴ م. است. در این مقدمه، نویسنده اظهار می دارد که معرفي کتب مربوط به تفسير، می بایست در مجلد دوم می آمد اما چون کتاب حجمش زیاد می شد مجلد سوم به تفاسیر اختصاص داده شده است.

ترتيب معرفي: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه شناسی.

تنظيم معرفي نامه ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست کتب (۴۶۵-۴۷۷).
۲. فهرست اسامی مؤلفین و تألیفات آنها (۴۷۸-۴۹۱).
۳. فهرست اعلام (۴۹۲-۵۰۵).
۴. فهرست نسخ (۵۰۶-۵۱۱).
۵. یادداشتهای تملك (۵۱۲-۵۱۸).
۶. فهرست شهرها و اماکن (۵۱۹-۵۲۱).
۷. فهرست وقفیات و اهداءات (۵۲۲-۵۲۴).
۸. یادداشتهای مطالعه (۵۲۵).
۹. غلطنامه (۵۲۶).
۱۰. فهرست کتاب (۵۲۷).

علوم اللغة العربية

تألیف اسماء الحمصی، دمشق، ۱۳۹۳ هـ . ق = ۱۹۷۳ م، ۶+۷۷۴ ص.
 در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف پیرامون تلویح این فهرست، مورخ هفتم ذی القعدة ۱۳۹۳ هـ . ق = اول كانون الأول (دسامبر) ۱۹۷۳ م، است.
 کتاب در چهار بخش است: □ المخطوطات اللغویة، شامل سه فصل: المعاجم (۱-۵۹)، الموضوعات و الابحاث اللغویة العامه (۶۰-۱۶۹)، المنظومات اللغویة (۱۷۰-۱۹۴) □ المخطوطات البلاغیة (۱۹۷-۳۸۶) □ المخطوطات العروضية (۳۸۹-۴۴۷) □ المخطوطات الصرفیة (۴۵۱-۵۶۲).
 ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره‌راهنما.
 تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. مستدرک (۵۶۵-۵۷۵).
۲. فهرست الفبایی نسخه‌ها (۵۷۹-۶۰۱).
۳. فهرست تاریخ تحریر (۶۰۲-۶۱۹).
۴. فهرست اسامی مؤلفین (۶۲۰-۶۶۳).
۵. فهرست اعلام (۶۶۵-۶۸۲).
۶. فهرست نسخ (۶۸۳-۶۹۷).
۷. فهرست تملکات و اهداءات (۶۹۹-۷۲۱).
۸. فهرست اجازات و قراءات و روایات و سماعات (۷۲۳-۷۲۹).
۹. فهرست کتب و مراجع (۷۳۱-۷۴۵).

137575

۱۰. فهرست اماکن (۷۴۷-۷۵۷).

۱۱. فهرست آیات (۷۵۸-۷۵۹).

۱۲. فهرست احادیث (۷۶۱).

۱۳. فهرست اشعار (۷۶۲-۷۶۹).

۱۴. غلطنامه (۷۷۱).

۱۵. فهرست مواد (۷۷۳).

العلوم و الفنون المختلفة عند العرب

تألیف مصطفی سعید الصباغ، دمشق، ۱۴۰۰ هـ . ق = ۱۹۸۰ م .، ۱۰+۵۵۲ ص.

در آغاز، فهرست اسامی اعضاء «مجمع اللغة العربیة» در دمشق، در سال ۱۴۰۰ هـ . ق است. پس از آن مقدمه‌ای از مؤلف در روش تنظیم این فهرست، مورخ ۲۵ جمادی الاخر ۱۴۰۰ هـ . ق = ۱۰ ایار (می) ۱۹۸۰ م. آمده است.

بخشهای کتاب عبارتند از: □ علم الطب و الادویة (۳-۶۳) □ عبارة الرؤیا و تفسیر الاحلام (۶۵-۹۶) □ علم الرمل و التنجیم (۹۷-۱۴۶) □ النجوم و الهيئة و الفلك (۱۴۷-۲۳۸) □ العلوم المتنوعة، شامل: علم البيطرة والخيل و الفروسية (۲۴۱-۲۶۸)، علم الروحانيات (۲۶۹-۳۰۰)، علم الطبيعة (۳۰۲-۳۱۰)، علم الفراسة (۳۱۱-۳۱۶)، علم الفلاحة (۳۱۷-۳۲۴)، علم القبان و الأوزان (۳۲۵-۳۴۲)، علم الملاهی (۳۴۴-۳۶۱)، علم الموسيقى (۳۶۴-۳۷۳)، علم النميات «النقود» (۳۷۶-۳۷۹)، العلوم المختلفة و المنوعات (۳۸۲-۴۱۴)، الكيمياء و الصنعة و الاكسير و السيمياء (۴۱۶-۵۲۱).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب (۵۲۲-۵۳۳).

۲. فهرست اسامی مؤلفین (۵۳۴-۵۴۲).

۳. فهرست نسخ (۵۴۳-۵۴۷).

۴. فهرست موضوعات کتاب (۵۴۸).

۵. غلطنامه (۵۴۹-۵۵۲).

الفقه الحنفی

الجزء الأول (۱ - غ)

تألیف محمد مطیع الحافظ، دمشق، چاپخانه الحجاز، ۱۴۰۱ هـ . ق = ۱۹۸۰ م .، ۵۲۴ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در مورد مذهب حنفی و پیرامون روش تنظیم این فهرست است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

الجزء الثاني (ف - ی)

تالیف محمد مطیع الحافظ، دمشق، چاپخانه دار ابی بکر ۱۴۰۱ هـ . ق = ۱۹۸۱ م، ۲ + ۴۲۴ ص.
در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در توضیح مختصر محتوای کتاب، مورخ جمادی الاخر ۱۴۰۱ هـ . ق است.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اسامی مؤلفین (۳۵۰-۳۷۱).

۲. فهرست کتبی که مؤلفان آنها مجهول اند (۳۷۲-۳۷۳).

۳. فهرست نسخ (۳۷۴-۳۸۸).

۴. فهرست اعلام (۳۹۱-۴۰۴).

۵. فهرست اماکن (۴۰۷-۴۰۸).

۶. فهرست موضوعات (۴۱۰-۴۱۸).

۷. غلطنامه (۴۱۹-۴۲۱).

۸. مراجع (۴۲۲-۴۲۴).

المجاميع

القسم الأول

تالیف یاسین محمد السوأس، دمشق، چاپخانه دار المعارف للطباعة، ۱۴۰۴ هـ . ق = ۱۹۸۴ م، ۵۴۴ ص.
در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در چگونگی تنظیم فهرست، مورخ ۲۹ شوال ۱۴۰۳ هـ . ق = ۸ آب (اوت) ۱۹۸۳ م، است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی (توضیح: ابتدا مشخصات کلی مجموعه از هر دو جنبه کتابشناسی و نسخه‌شناسی - از قبیل تعداد ربائل، موضوع هر رساله، اسم ناسخ، تاریخ نسخ، و... - است، و پس از آن هر رساله همراه با نام مؤلف، و گاهی با مختصر توضیحی پیرامون کتابشناسی و یا نسخه‌شناسی معرفی شده، و در آخر تعداد اوراق رساله آمده است).

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست موضوعی رسائل و کتب (۴۳۷-۴۹۰).

۲. فهرست مؤلفین (۴۹۱-۵۳۰).

۳. فهرست نسخ (۵۳۰-۵۳۹).

۴. غلطنامه (۵۴۱).

۵. فهرست فهارس (۵۴۲-۵۴۳).

القسم الثاني

تأليف ياسين محمد السوأس، دمشق، چاپخانه دارالمعارف للطباعة، ۱۴۰۷ هـ. ق. = ۱۹۸۶ م.، ص ۴۸۸.
در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف درباره محتوای مجلد حاضر، مورخ ۹ شوال ۱۴۰۶ هـ. ق. = ۱۶ خنیران (ژوئن) ۱۹۸۶ م.، است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی (البته با روشی مانند مجلد اول).
تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست موضوعی رسائل و کتب (۳۹۵-۴۴۷).
۲. فهرست مؤلفین (۴۴۸-۴۷۸).
۳. فهرست نسخ (۴۷۸-۴۸۷).
۴. فهرست فهارس (۴۸۸).

النحو

تأليف أسماء الحمصي، دمشق، ۱۳۹۳ هـ. ق. = ۱۹۷۳ م.، ص ۷۶۸+۶.
در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف پیرامون برخی خصوصیات کتاب، مورخ ۲۶ شوال ۱۳۹۳ هـ. ق. = ۲۱ تشرین الثاني (نوامبر) ۱۹۷۳ م.، است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما (در میان گروه).
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. مستترك (۵۸۹-۵۶۵).
۲. الفهرس الزمنى للمخطوطات النحویة (۵۹۳-۶۱۸).
۳. الفهرس الألفبایی للمخطوطات (۶۱۹-۶۴۹).
۴. فهرس المؤلفین (۶۵۰-۶۹۶).
۵. فهرس الأعلام (۶۹۷-۷۰۳).
۶. فهرس النسخ (۷۰۴-۷۱۴).
۷. فهرس التملیکات و التحیسات و الهدایا (۷۱۵-۷۳۵).
۸. فهرس السماعات و الاجازات و القراءات (۷۳۶-۷۳۸).
۹. فهرس الکتب (۷۳۹-۷۴۸).
۱۰. فهرس الأماكن (۷۴۹-۷۵۴).
۱۱. فهرس الآیات (۷۵۵-۷۵۶).

۱۲. فهرس الأحادیث الشریفة (۷۵۷).

۱۳. فهرس الأشعار (۷۵۸-۷۶۴).

۱۴. تصویبات (۷۶۵-۷۶۶).

۱۵. فهرس المواد (۷۶۷-۷۶۸).

الفهرس العام لمخطوطات دارالکتب الظاهرية

این مجلد مشتمل بر کلیه کتابهای موجود در این کتابخانه است.

تألیف صلاح محمد الخیمی و محمد مطیع الحافظ، دمشق، چاپخانه دارالفکر، ۱۴۰۷ هـ. ق. = ۱۹۸۲ م.، ص ۵۸۲.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلفین در چگونگی تنظیم فهرست حاضر، مورخ ۲۰ رجب ۱۴۰۷ هـ. ق. = ۲۰ آذر (مارس) ۱۹۸۷ م.، است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، اسم کتاب، نام مؤلف، تعداد اوراق، تاریخ نسخ، (و در مجموعه‌ها تنها نام اولین رساله آمده است).

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

عمومی - اصفهان

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی اصفهان

مجلد اول

تهیه و تنظیم دکتر جواد مقصود همدانی، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، چاپخانه میهن، آبان ۱۳۴۹، ص ۱۴+۳۹۸.

در آغاز، تشکر جمشید بهروش از مؤلف، و مقدمه‌ای از مؤلف، مورخ ۱۳۴۹/۸/۱، در اهمیت فهرستنویسی، روش تنظیم فهرست حاضر، توضیح علائم اختصاری و رموز و... است.

این فهرست در سه بخش است: □ کتب فارسی و یک جلد کتاب ترکی (۱-۱۷۲) □ کتب عربی (۱۷۴-۳۲۶) □ مجموعه‌ها (۳۲۸-۳۶۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی (برای دو بخش اول)؛ براساس شماره راهنما (برای بخش سوم).
اضافات:

۱. فهرست منابع و مأخذ (۳۶۹).

۲. فهرست اسامی کتب (۳۷۰-۳۸۵).

۳. شانزده تصویر از نسخ معرفی شده (۳۸۶-۳۹۵).

۴. غلطنامه (۳۹۷).

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه غرب (مدرسه آخوند - همدان)

تنظیم و تألیف دکتر جواد مقصود همدانی، چاپخانه آذین، هفتم تیر ۱۳۵۶، ۴+۴۹۶ ص.
در آغاز، آمار کتابخانه‌های عمومی و خصوصی همدان در یک صفحه، و فهرست مندرجات کتاب نیز در یک صفحه، آمده است.

کتاب شامل سه بخش است: □ نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه غرب (۱-۵۴) □ نسخه‌های خطی عربی کتابخانه غرب (۵۵-۲۰۶) □ مجموعه‌های خطی عربی و فارسی کتابخانه غرب (۲۰۷-۴۶۱).
ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی (برای دو بخش اول)؛ شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسی‌های مربوط به رساله‌های مجموعه (برای بخش سوم).

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی (برای دو بخش اول)؛ براساس شماره راهنما (برای بخش سوم).
اضافات:

۱. فهرست جامع کتاب براساس حروف تهجی (۴۶۴-۴۹۳).

۲. غلطنامه (۴۹۴-۴۹۵).

فهرست کتب خطی کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر مشهد

نگارش رضاعلی شاکری، انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر خراسان، انجمن کتابخانه عمومی مشهد، چاپخانه زوار و پسران، آبان ۱۳۴۸، ۱۲۷ برگ.

در آغاز، سیاست‌گذاری از دو تن از اهداکنندگان متجاوز از شصت مجلد کتب خطی گرانبها به این کتابخانه، مقدمه‌ای از آقای مشیرپور - رئیس وقت اداره فرهنگ و هنر خراسان - به مناسبت انتشار این فهرست، و پیشگفتاری از مؤلف در ارتباط با تدوین مجلد حاضر، مورخ ۳۰ مرداد ۱۳۴۸، است.

تقسیمات کتاب عبارتند از: □ مصاحف و ادعیه (۶-۱۱) □ حکمت و عرفان (۱۱-۳۹) □ اخبار و احادیث و فقه (۴۰-۵۹) □ ریاضیات و نجوم و طب (۶۰-۷۹) □ ادبیات (۸۰-۱۰۲) □ تاریخ و تذکره (۱۰۳-۱۱۰).
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. مأخذ و مدارك (۱۱۳).

۲. فهرست کتب معرفی‌شده (۱۱۴-۱۱۸).

۳. فهرست اشخاص (۱۱۹-۱۲۷).

۴. غلطنامه (۱۲۷).

فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم

این کتابخانه توسط آیه الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری در سال ۱۳۰۹ هـ. ش. تاسیس گردید. ابتدا فهرستی برای بخشی از کتابهای این کتابخانه، اعم از چاپی و خطی، توسط حاج آقا مجتبی عراقی، به دستور آیه الله العظمی حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی، تنظیم و در دو جلد به چاپ رسید. پس از آن فهرست دیگری برای تمام نسخ خطی این کتابخانه، توسط آقای رضا استادی، تهیه و به دستور آیه الله العظمی گلپایگانی چاپ شد.

مجلد اول (از فهرست مجتبی عراقی)

تألیف مجتبی عراقی، چاپخانه علمی قم، ۱۳۳۷ هـ. ش، ۳۶+۴۷۵ ص.
در آغاز، دیباچه مؤلف پیرامون کتاب و کتابخانه و به ویژه در مورد این کتابخانه، و فهرستی از کتابهای آن، به ترتیب فصول و شماره مسلسل، با حذف مکررات، آمده است.
فصول کتاب عبارتند از: □ قرآنها (۲-۱۶) □ تفاسیر آیات و سوره و کتب راجعه به قرآن (۹۹-۱۳۵) □ ادعیه و زیارات (۱۳۶-۱۹۷) □ فلسفه و کلام و عرفان (۱۹۸-۴۶۶).
ترتیب معرفی: شماره مسلسل (و شماره مربوط به موضوع)، کتابشناسی، و نسخه شناسی.
تنظیم معرفی نامه ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اعلام (۴۶۷-۴۷۵).

مجلد دوم (از فهرست مجتبی عراقی)

تألیف مجتبی عراقی، چاپخانه علمی قم، ۱۳۷۹ هـ. ق = ۱۳۳۸ هـ. ش، مجموعاً ۵۲۸ ص. (۴+ «ه» تا «لب» + ۴۹۶).
در آغاز، فهرست مندرجات، اهداء کتاب به حضرت آیه العظمی حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی، و تشکر از آقای حاج اسمعیل زرین پوش در تقبل هزینه چاپ و نشر کتاب است.
فصول کتاب عبارتند از: □ اخلاق، مواظب، مناقب، و مصایب (۱-۱۶۷) □ تاریخ (۱۶۷-۲۶۸) □ درایه، رجال، و تراجم (۲۶۹-۳۵۷) □ اخبار و شروح آن (۳۵۷-۴۸۴).
ترتیب معرفی: شماره مسلسل (و شماره مربوط به موضوع)، کتابشناسی، و نسخه شناسی.
تنظیم معرفی نامه ها: الفبایی.

اضافات:

۱. مؤلف و تاریخ فراغ او از فهرست (۴۸۵).

۲. فهرست اعلام (۴۸۶-۴۹۵).

مجلد اول (از فهرست رضا استادی)

تألیف رضا استادی، چاپخانه مهر قم، جمادی الاول ۱۳۹۶ هـ. ق، هشت + ۳۱۵ ص.

در آغاز، پیشگفتاری از یکی از دانشمندان حوزه علمیه قم راجع به کتاب و کتابخانه، و کتابخانه مدرسه فیضیه و فهرست آن است.

این مجلد، تنها شامل نسخ خطی عربی است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی کتابها (۳۰۱-۳۱۵).

مجلد دوم (از فهرست رضا استادی)

تألیف رضا استادی، چاپخانه مهر قم، رجب ۱۳۹۶ هـ. ق.، ۱۲۰+۲۰۸ ص.

بخش اول: نسخ خطی ترکی و فارسی (۳-۱۱۲).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی کتابها (۱۱۳-۱۲۰).

بخش دوم: مجموعه‌ها (۱-۱۷۶).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی کتابها (۱۷۷-۱۹۸).

۲. فهرست نسخ بهجای مانده از مجلد اول و بخش دوم از مجلد دوم (۱۹۹).

۳. اعتذارنامه (۲۰۰-۲۰۱).

۴. فهرست مدارک و مراجع (۲۰۲-۳۰۳).

۵. درست‌نامه (۲۰۴-۲۰۷).

۶. سپاسگزاری (۲۰۸).

قدس رضوی - مشهد

فهرست کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی، و فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

آنچه از قراین و شواهد و نصوصی که در وقفنامه‌های مرقوم در پشت برخی از مصاحف شریفه و کتب قدیمه برمی‌آید این

است که سبب تشکیل این کتابخانه در آغاز، قراینی بوده که بر روضه مطهره رضوی (ع) وقف شده است. تا مرور زمان

تعداد این قرآنها فزونی یافته و کتابهای دیگری از قبیل کتب حدیث و تفسیر هم بر آنها افزوده شده است. در اواخر سده دهم هجری، کتابخانه دارای کتابهای بسیار و گرانبهایی بوده است. این کتابخانه اولین کتابخانه‌ای است که در ایران به نشر فهرست اقدام کرده است. نخستین فهرست، در زمان نیابت تولیت میرزا سعیدخان انصاری، تدوین و ذیل جلد دوم مطلع الشمس چاپ شد. دومین مجلد این فهرست به دستور محمد ولیخان اسدی - نیابت تولیت وقت - در ۱۳۰۵ هـ . ش، منتشر شد. مجلد اول، در چاپ دوم، توسط سیدعلی اردلان جوان، تحقیق و بازنگاری شده است. تاکنون یازده جلد از این فهرست منتشر شده است.

مجلد اول (چاپ اول)

تألیف افسر، شیخ محمد خالصی، مرتضی قلیخان نائینی، حاج عمادالمحققین واعظ تهرانی معروف به «عماد فهرستی»، میرزا علی اکبری شهیدی ثقة الاسلام، و اوکتائی؛ چاپخانه نوبهار، تیر ۱۳۰۵ هـ . ش، ۲۴+۹۶+۵۲+۷۶+۱۲+۱۰۸+۳۲+۲۲ ص، رحلی.

در آغاز، پیشگفتاری از اوکتائی - رئیس وقت کتابخانه آستانه مقدسه - در مورد آستانه مقدسه و کتابخانه آن، و مقدمه‌ای درباره علم الهی و... است.

این مجلد، شامل کتب خطی و چاپی، به این ترتیب است: □ کتب خطی حکمت و کلام و تصوف (۱۲-۹۵) □ کتب چاپی حکمت و کلام و تصوف (۱-۲۳) □ کتب خطی منطق (۱-۵۰) □ کتب خطی تفسیر (۱-۴۷) □ کتب چاپی تفسیر (۱-۹) □ کتب خطی اخبار (۱-۱۰۵) □ کتب چاپی اخبار (۱-۳۲).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. غلطنامه (۱-۲۱).

مجلد اول (چاپ دوم، ویرایش دوم)

تحقیق و بازنگاری سیدعلی اردلان جوان، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (ع)، شماره ۱۲، بهمن ۱۳۶۵ هـ . ش، ۷۴۸ ص، وزیری.

در آغاز، بعد از تقدیم کتاب به مناسبت نهمین سالگرد انقلاب اسلامی ایران، مقدمه‌ای از ر.ع. شاکری - سرپرست کتابخانه مرکزی آستان قدس - در مورد تجدیدچاپ این مجلد، و پیشگفتاری از مؤلف درباره ویرایش دوم کتاب، و توضیحاتی راجع به علائم اختصاری این فهرست است.

این مجلد، شامل نسخ خطی به این ترتیب است: □ حکمت و کلام و عرفان (۲۵-۲۵۴) □ منطق (۲۵۷-۳۹۷) □ تفسیر (۴۰۱-۵۹۹).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. ۸۸ تصویر از برخی نسخ معرفی شده (۶۰۳-۶۹۰).
۲. فهرست کتب معرفی شده (۶۹۳-۷۰۱).
۳. فهرست مؤلفان (۷۰۲-۷۰۹).
۴. فهرست کتابهای متفرقه (۷۱۰-۷۲۰).
۵. فهرست نام اشخاص (۷۲۱-۷۳۷).
۶. فهرست فرقه‌ها و مذہبها و سلسله‌ها و طایفه‌ها و مکتبها (۷۳۸-۷۳۹).
۷. فهرست نام کاتبان (۷۴۰-۷۴۴).
۸. فهرست نام واقفان (۷۴۵-۷۴۷).
۹. درستانه (۷۴۸).

مجلد دوم

تالیف اوکثائی، چاپخانه طوس، تیر ۱۳۰۵ هـ ش، ۳۹۲ ص، رحلی.

- موضوعات کتاب به ترتیب عبارتند از: □ کتب خطی فقه (۲-۱۴۴) □ کتب چاپی فقه (۱۴۵-۱۸۲) □ کتب خطی اصول فقه (۱۸۵-۲۱۵) □ کتب چاپی اصول فقه (۲۱۷-۲۲۴) □ کتب خطی تجوید (۲۲۵-۲۳۷) □ کتب خطی ادعیه (۲۴۱-۳۰۰) □ کتب چاپی اخلاق و مواعظ (۳۴۹-۳۵۲) □ کتب خطی رجال و انساب (۳۵۳-۳۶۲) □ کتب خطی لغت (۳۶۵-۳۸۴) □ کتب چاپی لغت (۳۸۵-۳۹۱).
- ترتیب معرفی: شماره مسلسل (کلی و موضوعی)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
- تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

مجلد سوم

تالیف اوکثائی!، چاپخانه طوس، تیر ۱۳۰۵ هـ ش، ۶۳۸ ص، رحلی.

- موضوعات کتاب به ترتیب عبارتند از: □ کتب خطی صرف و نحو (۲-۴۱) □ کتب چاپی صرف و نحو (۴۵-۵۱) □ کتب خطی معانی و بیان (۵۳-۶۶) □ کتب چاپی معانی و بیان (۶۹-۷۰) □ کتب خطی تاریخ و افسانه (۷۳-۱۰۵) □ کتب چاپی تاریخ و افسانه (۱۰۹-۱۵۵) □ کتب خطی ادبیات (۱۵۷-۲۰۰) □ کتب چاپی ادبیات (۲۰۱-۲۳۷) □ کتب خطی طب (۲۴۱-۲۹۰) □ کتب چاپی طب (۲۹۱-۲۹۸) □ کتب خطی ریاضی (۲۹۹-۳۵۹) □ کتب چاپی ریاضی (۳۶۳-۳۶۸).
- ترتیب معرفی: شماره مسلسل (کلی و موضوعی)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
- تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

مجلد چهارم

تألیف او کتائی! چاپخانه طوس، اسفند ۱۳۲۵ هـ. ش، ۲۰ + ۵۴۴ ص، رحلی.

در آغاز، پیشگفتاری در ارتباط با چاپ این مجلد، مقدمه‌ای از آقای او کتائی - رئیس وقت کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) - با عناوین «تاریخ کتابخانه»، «جایگاه کتابخانه»، «واقفین عمده»، «کتابداران کتابخانه»، و «فهرست کتابخانه» - مورخ ۲۱ اسفند ۱۳۲۵ هـ. ش است.

موضوعات کتاب به ترتیب عبارتند از: □ کتب خطی حکمت و کلام و فلسفه (۱-۲۷۳) □ کتب چاپی حکمت و کلام و فلسفه (۲۷۳-۳۶۵) □ کتب خطی منطق (۳۶۶-۳۹۳) □ کتب چاپی منطق (۳۹۳-۴۰۰) □ کتب خطی تفسیر (۴۰۱-۴۶۱) □ کتب چاپی تفسیر (۴۶۲-۵۰۴).

ترتیب معرفی: شماره موضوع، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره عمومی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب (۵۰۵-۵۲۷).

۲. فهرست اسامی مؤلفین (۵۲۸-۵۴۲).

۳. غلطنامه (۵۴۲-۵۴۴).

مجلد پنجم

تألیف او کتائی، چاپخانه طوس، ۱۳۲۹ هـ. ش، ۸+۶۸۴ ص، رحلی.

در آغاز، تصویری از ضریح مطهر حضرت ثامن الحجج (علیه الصلوة والسلام)، تصویری از اطاق نفایس کتابخانه آستان قدس، پیشگفتاری در ارتباط با چاپ این مجلد، اسامی چند تن از واقفین عمده، مطلبی از آقای او کتائی - رئیس وقت کتابخانه - با عنوان «بوزش و خواهش» - مورخ ۲۱ آذر ۱۳۲۹ هـ. ش -، تصویری از گنجینه کتب خطی کتابخانه آستان قدس، و تصویری از گنجینه کتب چاپی کتابخانه، است.

تقسیمات کتاب عبارتند از: □ کتب خطی اخبار (۳-۲۱۳) □ کتب چاپی اخبار (۲۱۴-۳۵۱) □ کتب خطی فقه (۳۵۲-۵۳۱) □ کتب چاپی فقه (۵۳۲-۶۳۹).

ترتیب معرفی: شماره موضوع، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره عمومی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب (۶۴۰-۶۶۱).

۲. فهرست اسامی مؤلفین (۶۶۲-۶۷۶).

۳. مستدرک (۶۷۶-۶۷۸).

۴. غلطنامه (۶۷۸-۶۸۴).

مجلد ششم

تألیف اوکثائی، چاپخانه طوس، ۱۳۴۴ هـ. ش، ۱۰+۷۳۵ ص،، رحلی.
در آغاز، پیشگفتاری در ارتباط با چاپ این مجلد، مقدمه‌ای از اوکثائی - رئیس وقت کتابخانه - شامل اسامی
عده‌ای از واقفین عمده و... - مورخ ۲۹ اسفند ۱۳۴۳ هـ. ش - است.
تقسیمات کتاب عبارتند از: □ کتب خطی اصول فقه (۱-۹۹) □ کتب چاپی اصول فقه (۱۰۰-۱۵۵) □ کتب
خطی تجوید و قراءات (۱۵۶-۱۸۸) □ کتب چاپی تجوید و قراءات (۱۸۹-۱۹۸) □ کتب خطی ادعیه و مزار
(۱۹۹-۳۰۲) □ کتب چاپی ادعیه و مزار (۳۰۳-۳۶۵) □ کتب خطی اخلاق (۳۶۶-۴۸۵) □ کتب چاپی اخلاق
(۴۸۶-۵۸۳) □ کتب خطی رجال و انساب و درایه (۵۸۴-۶۳۲) □ کتب چاپی رجال و انساب و درایه
(۶۳۳-۶۸۷).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب (۶۸۸-۷۱۱).

۲. فهرست اسامی مؤلفین (۷۱۲-۷۲۸).

۳. مستدرک (۷۲۹).

۴. صوابنامه (۷۳۰-۷۳۵).

مجلد هفتم، بخش اول

تألیف احمد گلچین معانی، انتشارات اداره کتابخانه، چاپخانه طوس، ۱۳۴۶ هـ. ش، ۵۲۸ ص،، وزیری.
تقسیمات کتاب عبارتند از: □ تاریخ و تذکره و افسانه و سفرنامه (۲-۱۸۳) □ ادبیات شامل دیوان، کلیات،
مثنوی، جنگ، سفینه نظم و نثر، ترسل و منشآت، خطب و مواعظ، عروض، بدیع، قافیه، معما، کشکول، امثال،
مقامه، اخلاق، آداب، و خط (۱۸۷-۵۲۸).

ترتیب معرفی: شماره موضوع، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره عمومی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

مجلد هفتم، بخش دوم

تألیف احمد گلچین معانی، انتشارات اداره کتابخانه، چاپخانه طوس، ۱۳۴۶ هـ. ش، ۴۸۸ (۵۲۹-۱۰۱۶) +
۷۲ ص،، وزیری.

این بخش، ادامه بخش اول، شامل کتب خطی ادبیات است.

ترتیب معرفی: شماره موضوع (قبل از نام کتاب)، شماره عمومی (بعد از نام کتاب)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب (۸۹۹-۹۱۸).
۲. فهرست اسامی اشخاص و طوایف و قبایل (۹۱۹-۹۸۳).
۳. فهرست کتب متفرقه (۹۸۴-۱۰۰۹).
۴. فهرست اماکن و اعلام جغرافیایی (۱۰۰۹-۱۰۱۵).
۵. صوابنامه (۱۰۱۶).
۶. سی‌وشش تصویر از برخی نسخ معرفی شده در این فهرست.

مجلد هشتم

تألیف احمد گلچین معانی، سازمان امور فرهنگی و کتابخانه‌ها، شماره ۶، ۱۳۵۰ هـ. ش، ۶+۵۳۶+۴۲ ص، وزیری.

در آغاز، پیشگفتاری از حسن زاهدی - نیابت تولیت و استاندار خراسان - در ارتباط با چاپ این مجلد، و مقدمه‌ای از مؤلف - مورخ ۲۰ مهر ۱۳۵۰ هـ. ش - درباره برخی اختصاصات کتاب است. کتاب در دو بخش است: □ ریاضیات (۳-۴۵۵) □ مسالك و ممالك (۴۵۹-۴۸۳).

ترتیب معرفی: شماره موضوع (قبل از نام کتاب)، شماره عمومی (بعد از نام کتاب)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. استرک (۴۸۴).
۲. فهرست اسامی کتب (۴۸۷-۵۰۳).
۳. فهرست اسامی اشخاص و طوایف و قبایل (۵۰۴-۵۲۹).
۴. فهرست اماکن (۵۳۰-۵۳۳).
۵. غلطنامه (۵۳۵-۵۳۶).
۶. ۴۱ تصویر از نسخ معرفی شده.

مجلد نهم

تألیف نجیب مایل هروی و سیدعلی اردلان، انتشارات کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۷، چاپ و صحافی

چاپخانه دانشگاه مشهد، شهریور ۱۳۶۱ ه. ش، ۱۲+۴۲۰+۴۰ ص، وزیري.
 در آغاز، پیشگفتاری از شاکری - سرپرست وقت کتابخانه آستان قدس رضوی - در کیفیت تهیه این مجلد از فهرست، و مقدمه‌ای از مؤلفین درباره برخی امتیازات و خصوصیات کتاب است.
 کتاب در دو بخش است: □ تاریخ، تذکره، افسانه، سفرنامه، و جغرافی (۳-۷۹) □ ادبیات، شامل دیوانها، کلیات، مثنویات، جنگ و سفینه، منشآت و مکاتیب، دستورزبان، قافیه، و معمی (۸۲-۳۷۰).
 ترتیب معرفی: شماره موضوع (قبل از نام کتاب)، شماره عمومی (بعد از نام کتاب)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست کتب معرفی شده (۳۷۳-۳۸۱).
۲. فهرست کتب متفرقه (۳۸۲-۳۸۷).
۳. فهرست نام اشخاص و جایها (۳۸۸-۴۱۳).
۴. فهرست فرق و طوایف (۴۱۴-۴۱۵).
۵. فهرست واقفان و مُذهبان و کاتبان (۴۱۶-۴۱۹).
۶. استراک (۴۱۹).
۷. تعداد ۳۸ تصویر از برخی نسخ معرفی شده.

مجلد دهم

تألیف غلامعلی عرفانیان، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، چاپخانه خراسان، ۱۳۶۲ ه. ش، ۱۲+۳۱۶+۳۲ ص، وزیري.
 در آغاز، پیشگفتاری از ر.ع. شاکری - سرپرست وقت کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی - در اهمیت فهرست‌نگاری، مقدمه‌ای از مؤلف درباره برخی اختصاصات این مجلد و تشکر از دست‌اندرکاران آن، و يك صفحه فهرست رموز و اختصارات فهرست است.
 این مجلد، باقیمانده کتب خطی ریاضیات از مجلد هشتم است، شامل احکام، اختیارات، اسطرلاب، اوزان و مقادیر، تقویم، جبر و مقابله، جفر، حساب، زیج، معرفت سمت قبله، و هندسه و هیئت.
 ترتیب معرفی: شماره موضوع (قبل از نام کتاب)، شماره عمومی (بعد از نام کتاب)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تکمله حواشی (۲۸۲-۲۸۴).
۲. فهرست اسماء اشخاص (۲۸۷-۳۰۱).
۳. فهرست اسماء بلاد و اماکن (۳۰۲-۳۰۴).
۴. فهرست اسامی کتب و رسالات و مجلات (۳۰۵-۳۱۵).
۵. غلطنامه (۳۱۶).
۶. سی تصویر از برخی نسخ معرفی شده.

مجلد یازدهم

تألیف مهدی ولائی، انتشارات اداره امور فرهنگی، چاپخانه دانشگاه مشهد، بهمن ۱۳۶۴ هـ. ش، ۱۲+۷۹۴ ص، وزیری.

در آغاز، پیشگفتاری از ر.ع. شاکری - سرپرست وقت کتابخانه مرکزی استان قدس رضوی - در مورد انتشار این مجلد - مورخ ۱۴ بهمن ۱۳۶۴ هـ. ش -، یادداشتی از مؤلف در ارتباط با فهرستنویسی و بویژه فهرست حاضر، و نام عده‌ای از واقفین عمده است.

موضوعات کتاب، به ترتیب عبارتند از: □ حکمت و کلام و عرفان و عقاید (۱-۴۲۹) □ منطق (۴۳۳-۵۰۷) □ تفسیر (۵۱۱-۷۰۱).

ترتیب معرفی: شماره موضوع (قبل از نام کتاب)، شماره عمومی (بعد از نام کتاب)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب (۷۰۵-۷۲۰).
۲. فهرست مؤلفین (۷۲۱-۷۳۲).
۳. تعداد ۵۹ تصویر از برخی نسخ مرغوب معرفی شده (۷۳۴-۷۹۰).
۴. استنراک و تصحیح (۷۹۱).
۵. غلطنامه (۷۹۲-۷۹۳).

کتابخانه‌های قم: استادی، حجتیه

نسخه‌های خطی کتابخانه‌های قم**۱. یکصد و شصت نسخه از يك کتابخانه شخصی (رضا استادی)**

تألیف رضا استادی، چاپخانه مهر (قم)، تابستان ۱۳۵۴ هـ . ش، ۸۰ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف - صاحب کتابخانه - در ارتباط با کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهرستان قم است.

فهرست در سه بخش است: □ عربی (۴۳-۵) □ فارسی (۵۳-۴۴) مجموعه‌ها (۷۲-۵۴).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی کتابها (۷۳-۷۹).

۲. چند تذکر و غلطنامه (۸۰).

۲. کتابخانه مدرسه حجتیه قم

تألیف رضا استادی، چاپخانه مهر (قم)، تابستان ۱۳۵۴ هـ . ش، ۱۳۵+۴ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف، مورخ شعبان ۱۳۹۵ هـ . ق، پیرامون مؤسس مدرسه و کتابخانه آن - مرحوم

آیة‌الله العظمی سیدمحمد حجت کوه‌کمری - است.

فهرست در چهار بخش است: □ فارسی (۳۱-۱) □ عربی (۹۷-۳۲) □ ترکی (۹۹-۹۸) □ مجموعه‌ها

(۱۲۶-۱۰۰).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی (در سه بخش اول)؛ شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و

کتابشناسی (در بخش چهارم).

نسخ متعدد از يك کتاب، ذیل يك کتابشناسی قرار دارد.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی (در سه بخش اول)؛ براساس شماره راهنما، به‌طور نامسلسل (در بخش چهارم).

اضافات:

۱. یادداشتها (۱۲۷-۱۲۸).

۲. فهرست الفبایی مجموعه‌ها (۱۲۹-۱۳۴).

۳. برخی از آثار چاپ شده نگارنده (۱۳۵).

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی گلپایگانی

این کتابخانه در سال ۱۳۵۴ ه. ش، توسط سیداحمد حسینی و به دستور آیه الله العظمی آقای حاج سیدمحمد رضا گلپایگانی، در مدرسه علمیه‌ای که ایشان تاسیس نموده‌اند، برای استفاده طلاب آنجا، دایر گردید.

مجلد اول

نگارش سیداحمد حسینی، چاپ خیام (قم)، ۱۳۵۷ ه. ش، ۳۷۶ + ۱۱۰ ص.
در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در مورد تاسیس و چگونگی تهیه فهرست این کتابخانه و برخی اختصاصات مربوط به آن است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۱-۴۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی کتب (۳۰۱-۳۴۶).

۲. فهرست موضوعی کتب (۳۴۷-۳۶۱).

۳. فهرست مؤلفان (۳۶۲-۳۷۵).

۴. ۱۰۹ تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۰۹ ص.).

مجلد دوم

تألیف رضا استادی، چاپ مهر (قم)، ۳۰۴ ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۱۲۵۰ نسخه (از شماره ۴۰۱-۱۶۵۰).

کتاب در دو بخش است: □ نسخ خطی غیر مجموعه (۳-۱۹۵) □ مجموعه‌ها (۱۹۸-۲۶۹).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی (در بخش اول)؛ شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی (در بخش دوم).

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی (در بخش اول)؛ شماره راهنما، به‌طور نامسلسل (در بخش دوم).

* در صفحات ۱۹۶-۱۹۷ هشت نسخه باقیمانده از بخش اول معرفی شده است.

اضافات:

۱. تعدادی شماره راهنما مربوط به نسخه‌هایی که به‌دلیل مقدور نبودن ذکر آنها به‌عنوان کتاب یا رساله یا تألیف،

در فهرست، معرفی نشده‌اند (۲۷۰-۲۷۱).

۲. * معرفی قرآنهای این کتابخانه (۲۷۲).

۳. فهرست الفبایی نسخه‌ها (۲۷۳-۲۹۷).

۴. چند نکته (۲۹۸-۲۹۹).
۵. درستنامه (۳۰۰-۳۰۱).
۶. فهرست آثار چاپ‌شده نگارنده (۳۰۲).
۷. کتابهایی که با مقدمه و تصحیح و تخریج نگارنده چاپ شده (۳۰۳).

مجلد سوم

تألیف رضا استادی، چاپ مهر (قم)، ۲۸۷ ص.
 در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف راجع به تعداد نسخ معرفی‌شده، در هریک از سه مجلد فهرست است.
 تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۷۵۰ نسخه (از شماره ۱۶۵۱-۲۴۰۰).
 ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
 تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست نسخه‌ها به‌ترتیب الفبایی (۲۴۷-۲۸۱).
۲. غلطنامه (۲۸۲-۲۸۴).
۳. فهرستهایی که تاکنون برای نسخه‌های خطی کتابخانه‌های قم تهیه و چاپ شده (۲۸۵-۲۸۶).
۴. فهرستهایی که باید تهیه و چاپ شود (۲۸۷).

گوهرشاد - مشهد

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد - مشهد

این کتابخانه، توسط حاج سیدسعید طباطبایی اصفهانی، در سال ۱۳۳۲ هـ. ش. با اهداء نزدیک به ۲۰۰۰ جلد نسخه خطی و ۳۰۰۰ جلد کتاب چاپی، تأسیس شد.

مجلد اول

تألیف محمود فاضل، انتشارات کتابخانه جامع گوهرشاد، چاپ و صحافی مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی، بهمن ۱۳۶۳ هـ. ش. هشت + ۴۹۵ ص.
 در آغاز، پیشگفتاری از طرف اداره اوقاف ناحیه ۲ شهرستان مشهد، مورخ بهمن ۱۳۶۳ هـ. ش. درباره اهتمام اداره کل اوقاف خراسان در انتشار کتب باارزش اسلامی، و مقدمه‌ای از مؤلف در چگونگی تأسیس و بازگشایی و تنظیم کتابخانه است.

- تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۱-۴۰۰).
 ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
 تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
 رسائل و کتب مختلف مجموعه‌ها تفکیک نشده‌اند.

اضافات:

۱. فهرست کتب معرفی شده (۳۳۱-۳۴۱).
۲. فهرست مؤلفین (۳۴۳-۳۵۰).
۳. فهرست موضوعی کتابها (۳۵۱-۳۶۰).
۴. فهرست نسخ به خط مؤلف (۳۶۱).
۵. فهرست نسخهها بر حسب تاریخ تحریر (۳۶۳-۳۷۸).
۶. نقش مهرها (۳۷۹-۳۸۵).
۷. فهرست کاتبین نسخهها (۳۸۷-۳۹۱).
۸. فهرست مالکین نسخهها (۳۹۳-۳۹۵).
۹. فهرست اماکن (۳۹۷-۳۹۸).
۱۰. چند یادداشت (۳۹۹).
۱۱. تشکر (۴۰۰).
۱۲. تعداد ۹۶ تصویر از برخی نسخ معرفی شده (۴۰۱-۴۹۶).

مجلد دوم

تألیف محمود فاضل، انتشارات کتابخانه جامع گوهرشاد، چاپ و صحافی مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی، بهمن ۱۳۶۵ ه. ش، ۵۸۲ ص (۴۹۷-۱۰۷۸).

در آغاز، پیشگفتار اداره اوقاف - که در مجلد اول هم بود - و مقدمه‌ای از آقای احمد احمدی بیرجندی - سرپرست کتابخانه - در مورد تهیه این فهرست است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۴۰۱-۸۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. چند یادداشت (۹۱۲).
۲. فهرست کتب معرفی شده (۹۱۳-۹۳۰).
۳. فهرست مؤلفین (۹۳۱-۹۴۰).
۴. فهرست کتب بر حسب موضوع (۹۴۱-۹۵۷).
۵. فهرست نسخه‌هایی که به خط مؤلف است (۹۵۸).
۶. فهرست نسخهها بر حسب تاریخ تحریر (۹۵۹-۹۷۶).
۷. نقش مهرها (۹۷۷-۹۸۳).
۸. فهرست کاتبین نسخهها (۹۸۴-۹۸۸).

۹. فهرست مالکین نسخه‌ها (۹۸۹-۹۹۰).
۱۰. فهرست اماکن (۹۹۱-۹۹۲).
۱۱. تعداد ۸۶ تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۹۹۳-۱۰۷۸).

سنا - تهران = شورای اسلامی ۲

فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی ۲ = «سنای سابق»

فهرست، مربوط به آن تعداد از کتب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که به مجلس سنای سابق - که کتابخانه آن توسط مهندس شریف‌امامی تأسیس شد - تعلق داشته است. قبلاً در سه نوبت (سالهای ۱۳۴۰ و ۱۳۴۸ و ۱۳۵۳ هـ. ش) فهرستهایی از نسخ خطی این کتابخانه، در دفتر دوم و ششم و هفتم نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، چاپ شد ولی با افزایش نسخه‌های خطی کتابخانه، فهرستهای مستقلی برای آنها تدوین شد.

مجلد اول

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه و بهاء‌الدین علمی انواری، ۲+۴۱۲+۱۲۶+۲۴ ص.
 در آغاز، مقدمه‌ای در کیفیت تهیه و تنظیم این فهرست است.
 تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۶۵۰ نسخه (از شماره ۱-۶۵۰).
 ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، شماره ثبت، و کتابشناسی.
 تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
 رسائل و کتب مربوط به مجموعه تفکیک نشده‌اند.
اضافات:

۱. فهرست نام کتب (۳-۴۰).
۲. فهرست اماکن (۴۱-۴۴).
۳. فهرست کاتبان و نویسندگان (۴۵-۵۱).
۴. فهرست موضوعی نسخه‌ها (۵۲-۵۶).
۵. فهرست مؤلفین (۵۷-۷۵).
۶. فهرست اشخاص (۷۶-۱۲۶).
۷. * تعداد ۲۴ نسخه خطی (۲۴ ص).

مجلد دوم

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه و بهاء‌الدین علمی انواری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی، چاپخانه مجلس، آبان ۱۳۵۹ هـ. ش، ۶+۵۲۰ ص.

در آغاز، پیشگفتاری از آقای علی‌اکبر ولایتی - کاربرداز مجلس - درباره بهره‌گیری از فرهنگ و تمدن گذشتگان و اهمیت فهرستنویسی در این راستا، مقدمه‌ای از آقای عبدالحسین حائری در لزوم آشنایی مسلمانان با

آثار و افکار دانشمندان مسلمان و نیز لزوم تجدیدنظر در کار کتاب‌شناسی و فهرستنگاری - مورخ مرداد ۱۳۵۹ هـ ش - و دیباچه‌ای در چگونگی تهیه این فهرست - مورخ اسفند ۱۳۵۸ هـ ش - است. تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۸۶۸ نسخه (از شماره ۶۵۰-۱۵۱۸). ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، شماره ثبت، و کتاب‌شناسی. تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما. رسائل و کتب مربوط به يك مجموعه تفكيك نشده‌اند. **اضافات:**

۱. فهرست نام کتب، همراه با شماره راهنما (۳۱۴-۳۴۶).
۲. فهرست نام مؤلفان، همراه با شماره صفحه (۳۴۷-۳۵۹).
۳. فهرست اعلام، همراه با شماره صفحه (۳۶۰-۴۱۹).
۴. فهارس استرک و اصلاح شده مجلد اول با قید شماره کتاب، شامل:
  - I فهرست نام کتب (۴۲۱-۴۴۸).
  - II فهرست اعلام (۴۷۰-۵۰۶).
  - III فهرست اماکن (۵۰۷-۵۱۰).
  ۵. تصحیح اغلاط مجلد دوم (۵۱۱-۵۲۰).

ع

مجلس = شورای اسلامی ۱

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی = شورای اسلامی

۱

فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی (سابق = شورای اسلامی ۱) تاکنون در ۲۱ جلد و حدود ۶۰۰۰ صفحه تهیه شده است. هنگام طبع و انتشار نخستین مجلد (اسفند ۱۳۰۵)، این کتابخانه دارای حدود ۳۵۰۰ جلد کتاب بود که تنها ۲۱۶ مجلد آن را نسخ خطی تشکیل می‌داد؛ ولی اکنون تعداد قابل توجهی کتب چاپی و خطی در این کتابخانه است، و در شمار مهمترین کتابخانه‌های ایران (ملك، آستان قدس، مرکزی دانشگاه، و...) می‌باشد.

مجلد اول

مجلد اول و مجلد دوم در يك کتاب چاپ و صحافی شده است.

تألیف یوسف اعتصامی (اعتصام‌الملک)، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۰۵ هـ ش، ۳۶۴+۷ ص. در آغاز، موضوعات فهرست، و مقدمه‌ای در تعریف و بیان اقسام فهرستنگاری - مورخ ۲۵ اسفند ۱۳۰۵ هـ ش - است.

مجلد اول در سه بخش است:

□ کتب خطی، شماره‌های ۱ تا ۲۱۶ (۲-۶۵).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی، و براساس شماره راهنما.

□ کتب چاپی، شماره‌های ۲۱۷ تا ۹۳۱ (۶۸-۱۷۳).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، تاریخ چاپ، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی، و براساس شماره راهنما.

□ کتب السنه خارجی، شماره‌های ۹۳۲ تا ۱۸۲۸ (۱۷۶-۳۱۷).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نام مصنف، نام کتاب، کتابشناسی، و محل و تاریخ طبع.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی، و براساس شماره راهنما.

در قسمت مربوط به کتب فرانسوی، ترتیب موضوعی نیز اتخاذ شده است.

اضافات:

۱. معرفی تعدادی از تصاویر تحت عنوان آلبومها (۳۱۸).

۲. فهرست مصنفات (۳۱۹-۳۳۶).

۳. فهرست اسامی مصنفین، شعرا، مترجمین، جریده‌نگاران، مستشرقین، و اشخاصی که به طبع و تصحیح

کتب اهتمام نموده‌اند (۳۳۷-۳۵۲).

۴. فهرست (لاتینی) اسامی مؤلفین اروپایی (۳۵۳-۳۶۳).

۵. تصحیح اغلاط (۳۶۴).

مجلد دوم

مجلد اول و مجلد دوم در يك کتاب چاپ و صحافی شده است.

تألیف یوسف اعتصامی (اعتصام‌الملک)، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۱۱ هـ. ش. ۵۳۹ ص.

در آغاز، مقدمه مؤلف درباره افزایش کتب این کتابخانه - مورخ بهمن ۱۳۱۱ هـ. ش. - و فهرست موضوعات

است.

تقسیمات کتاب عبارتند از: □ مصاحف (۶-۱) □ ادعیه و اذکار (۶-۱۰) □ احادیث و اخبار (۱۰-۱۷) □ فقه

(۱۷-۲۳) □ تفسیر (۲۴-۴۰) □ کلام (۴۱-۵۰) □ حکمت و فلسفه (۵۱-۷۸) □ ریاضی و نجوم و هندسه

(۷۹-۱۲۱) □ تاریخ (۱۲۱-۱۵۶) □ ادبیات (۱۵۷-۱۸۱) □ صرف و نحو و معانی و بیان (۱۸۲-۱۸۷)

□ دواوین و تذکره‌ها (۱۸۸-۲۷۰) □ لغت (۲۷۱-۲۸۶) □ طب (۲۸۶-۳۱۳) □ سیر و مناقب و تراجم احوال

(۳۱۳-۳۳۲) □ اخلاق و نصایح و مواعظ (۳۳۲-۳۴۹) □ مجامع (۳۴۹-۴۱۲) □ عرفان و تصوف

(۴۱۲-۴۲۷) □ حکایات (۴۲۸-۴۳۶) □ جغرافیا (۴۳۶-۴۴۰) □ سفرنامه (۴۴۱-۴۴۶) □ معرفه الأحجار و

حیوان‌شناسی (۴۴۶-۴۵۱) □ ردود (۴۵۲-۴۵۴) □ صناعت (۴۵۴-۴۶۸) □ مرقعات (۴۶۹-۴۷۳) □ کتب

مختلفه (۴۷۳-۴۹۴).

ترتیب معرفی: شماره ردیف، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب (۴۹۶-۵۰۸).

۲. فهرست اعلام (۵۰۹-۵۳۹).

۳. غلطنامه (۵۳۹).

مجلد سوم

تألیف ابن یوسف شیرازی، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۱۸ هـ ش، ۱۱+۸۱۴ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از ابراهیم شریفی درباره ارزش و اهمیت فهرست‌نگاری، بیانی اجمالی از آقای فروغی درباره کتابخانه مجلس شورای ملی، مقدمه‌ای از مؤلف راجع به تهیه این فهرست - مورخ دی ۱۳۲۰ هـ ش - و ارائه مآخذی که مورد استفاده قرار گرفته‌اند، غلطنامه، و فهرست مندرجات است.

تقسیمات کتاب عبارتند از: □ تفاسیر و کتب راجعه به قرآن کریم (۲-۴۲) □ ادعیه و اذکار (۴۲-۵۶) □ احادیث و اخبار (۵۶-۶۴) □ فقه (۶۵-۷۸) □ لغت (۷۸-۱۲۲) □ بدیع و عروض و قافیه و نحو و صرف و معما و لغز (۱۲۳-۱۳۸) □ اشعار و تذکره‌ها و دیوانها (۱۳۸-۷۰۸).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، شماره دفتر، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع.

اضافات:

۱. فهرست اماکن (۷۰۹-۷۱۶).

۲. فهرست کتب متفرقه (۷۱۷-۷۳۱).

۳. رموز به کار رفته در فهرست اعلام (۷۳۲).

۴. فهرست اعلام (۷۳۳-۷۹۰).

۵. فهرست کتب معرفی شده (۷۹۱-۸۱۴).

۶. تشکرنامه (۸۱۴).

مجلد چهارم

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۳۵ هـ ش، ۷+۴۷۹ ص.

در آغاز، پیشگفتاری از حکیمی (حکیم الملك) - رئیس شورای عالی کتابخانه - در مورد افزایش کتب موجود در این کتابخانه، مقدمه مؤلف و جدول برخی از کتابهای مورد استفاده او، فهرست مندرجات، و تذکری درباره شماره راهنما است.

تقسیمات کتاب عبارتند از: □ کتب راجعه به قرآن (۲-۱۹) □ خطب و کلمات قصار (۱۹-۲۳) □ ادعیه و اذکار (۲۳-۳۶) □ احادیث و اخبار (۳۷-۵۳) □ اخلاق و مواعظ (۵۳-۵۹) □ فقه (۵۹-۱۰۲) □ اصول فقه

(۱۲۰-۱۰۲) □ کلام و اصول اعتقاد (۱۴۲-۱۲۰) □ فلسفه و عرفان و سلوک (۲۱۶-۱۴۲) □ منطق
(۲۱۹-۲۱۶) □ هیئت و نجوم و ریاضیات (۲۳۶-۲۱۹) □ طب و طبیعیات (۲۹۱-۲۳۶) □ فرهنگها و لغات
(۲۹۶-۲۹۱) □ ادب الکاتب (۲۹۹-۲۹۶) □ درایه و علم الحدیث (۳۰۰-۲۹۹) □ تاریخ و سیره و رجال
(۳۲۴-۳۰۰) □ نحو و صرف و معانی و بیان و بدیع (۳۶۵-۳۲۴) □ کتب شعر و ادبیات (۴۰۵-۳۶۵) □ آداب
بحث و مناظره (۴۱۱-۴۰۵) □ کتب متفرقه (۴۱۱-۴۲۳).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع، و براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست کتب معرفی‌شده (۴۲۴-۴۳۱).

۲. فهرست کتب متفرقه (۴۳۲-۴۴۶).

۳. فهرست اماکن (۴۴۷-۴۵۰).

۴. فهرست اعلام (۴۵۱-۴۷۴).

۵. تصحیح اغلاط (۴۷۵-۴۷۹).

مجلد پنجم

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۵ هـ. ش، ۶۱۲ ص.

در آغاز، پیشگفتاری از دکتر تقی تفضلی - رئیس کتابخانه مجلس شورای ملی - راجع به اهمیت این کتابخانه - مورخ ۲۳ خرداد ۱۳۴۵ هـ. ش -، مقدمه‌ای از مؤلف در خصوصیات این فهرست - مورخ ۲۵ خرداد ۱۳۴۵ هـ. ش -، و تصحیح بعضی اغلاط است.

کتاب در دو بخش است: □ کلام و اصول عقاید (۲-۳۴) □ فلسفه و منطق (۳۶-۵۰۶).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع، و براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. * معرفی برخی دیگر از نسخه‌های خطی فلسفه و منطق (۴۸۹-۴۹۵).

۲. * معرفی تعدادی از نسخ خطی فارسی مربوط به برخی از مجموعه‌های مجلد چهارم، که به دلیل عربی بودن این مجلد، ذکر نشده‌اند (۴۹۷-۵۰۶).

۳. چهارده تصویر از برخی نسخ معرفی‌شده (۵۰۸-۵۲۱).

۴. فهرست کتب معرفی‌شده به ترتیب شماره راهنما (۵۲۳-۵۳۷).

۵. فهرست نسخ معرفی‌شده به ترتیب الفبا (۵۳۹-۵۴۴).

۶. فهرست اعلام (۵۴۷-۶۱۲).

مجلد ششم

تألیف سعید نفیسی، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۴ هـ. ش، ۱+۳۳۱ ص.
در آغاز، مقدمه کوتاهی از آقای دکتر تقی تفضلی - رئیس وقت کتابخانه مجلس، مورخ ۲۳ خرداد ۱۳۴۴ هـ. ش - است.

تقسیمات کتاب عبارتند از: □ قرآن (۱-۳) □ کتب راجعه به قرآن (۳-۱۱) □ خطب و کلمات قصار (۱۲-۱۸) □ ادعیه و عبادات (۱۹-۲۹) □ احادیث و اخبار (۳۰-۴۳) □ فقه و اصول فقه (۴۵-۴۸) □ کلام و اصول عقاید و ردود (۵۰-۷۶) □ حکمت و فلسفه (۷۹-۸۶) □ منطق (۸۷-۸۸) □ عرفان و تصوف و سیر و سلوک و تاریخ تصوف (۹۰-۹۹) □ ریاضی و نجوم (۱۰۲-۱۲۱) □ علوم غریبه (۱۲۴-۱۲۸) □ طب و طبیعیات (۱۳۰-۱۴۷) □ فرهنگ لغات و دایرةالمعارف (۱۵۰-۱۵۷) □ دیوانها و اشعار (۱۶۰-۱۶۴) □ نحو و صرف و عروض و بدیع و قافیه و موسیقی و چیستان (۱۶۶-۱۷۴) □ متون ادبی و حکایات و پند و اندرز و امثال و اخلاق و آداب و مقامه و کشکول (۱۷۶-۲۰۵) □ منشآت و ترسل نامهها (۲۰۸-۲۲۰) □ تاریخ و سیرت (۲۲۲-۲۶۶) □ سفرنامهها (۲۶۸-۲۷۶).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه شناسی، و شماره ثبت.

تنظیم معرفی نامهها: الفبایی در هر موضوع، و براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست نسخ به ترتیب شماره راهنما (۲۷۸-۲۸۴).
۲. فهرست الفبایی نسخ (۲۸۵-۲۹۲).
۳. فهرست مراجع و کتبی که ضمن معرفی نسخ از آنها یاد شده (۲۹۳-۲۹۹).
۴. فهرست نامهای اشخاص (۳۰۰-۳۲۴).
۵. فهرست اماکن (۳۲۵-۳۲۹).
۶. فهرست انساب و قبایل (۳۳۰-۳۳۱).

مجلد هفتم: مجموعه اهدائی امام جمعه خویی

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۶ هـ. ش، ۴+۶۴۳ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از آقای دکتر تقی تفضلی - رئیس وقت کتابخانه، مورخ ۳۰ مهر ۱۳۴۶ هـ. ش - و مقدمه‌ای از مؤلف - مورخ آبان ۱۳۴۶ هـ. ش - است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه شناسی.

تنظیم معرفی نامهها: الفبایی.

در این مجلد، رسائل و کتب مجموعهها از هم تفکیک شده‌اند، بدین ترتیب که بعد از کتابشناسی، چنانچه نسخی مربوط به آن در میان مجموعهها و یا به‌طور مستقل وجود داشته، در ذیل آن آورده شده، و شماره راهنمای هر

کدام نیز در ابتداء هریک از نسخهها قرار گرفته است.

اضافات:

۱. تعداد دیگری از نسخ اهدایی امام جمعه خویی (۴۰۳-۴۳۴).
۲. فهرست کتب معرفی شده به ترتیب شماره راهنما (۴۳۶-۴۵۹).
۳. فهرست کتب معرفی شده به ترتیب الفبا (۴۶۱-۴۸۰).
۴. فهرست کتب فارسی و ترکی معرفی شده به ترتیب الفبا (۴۸۲-۴۸۵).
۵. فهرست کتب عربی معرفی شده به ترتیب الفبا (۴۸۸-۵۰۴).
۶. فهرست موضوعی کتب معرفی شده (۵۰۷-۵۳۹).
۷. فهرست عمومی نامهای کسان، جایها، انساب، و کتابها (۵۴۲-۵۹۳).
۸. هشت تصویر از چند نسخه ممتاز (۵۹۵-۶۰۴).
۹. فهرست اجمالی کتب چاپی امام جمعه خویی (۶۰۷-۶۲۵).
۱۰. چند نکته برای تصحیح این مجلد (۶۲۶-۶۳۹).
۱۱. تعلیقات این مجلد (۶۴۲-۶۴۳).

مجلد هشتم: آثار فارسی منظوم

تألیف فخری راستکار، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۷ هـ. ش، ۲+۵۶۴

ص.

در آغاز، مقدمه مؤلف - رئیس وقت کتابخانه - است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه شناسی، و شماره ثبت.

تنظیم معرفی نامهها: الفبایی.

در این مجلد، مجموعهها تفکیک نشده اند.

اضافات:

۱. فهرست کتب معرفی شده (۴۷۳-۴۸۴).
۲. فهرست اشخاص (۴۸۵-۵۲۹).
۳. سی و چهار تصویر از برخی نسخه های خطی (۵۳۱-۵۶۴).

مجلد نهم (بخش اول)

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۶ هـ. ش.

۲+۴۵۰+۴۱ ص.

در آغاز، مقدمه ای از مؤلف - مورخ ۱۳۴۶/۱۱/۲۶ هـ. ش - است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه شناسی، شماره ثبت، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامهها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست کتب معرفی شده (۲-۳۴).

۲. اصلاح اشتباهات و تکمیل نواقص (۳۶-۴۱).

مجلد نهم (بخش دوم)

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۷ هـ. ش، ۲+۵۰۸ ص (ص ۴۵۱-۹۵۸).

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف - مورخ ۱۳۴۷/۹/۱۲ هـ. ش - است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست کتب معرفی شده در هر دو بخش برحسب شماره راهنما (۷۰۷-۷۶۲).

۲. فهرست عمومی نامهای کتب، کسان، جایها، و مدارك (۷۶۴-۹۳۸).

۳. تعلیقات (۹۴۱-۹۵۸).

مجلد دهم (بخش اول)

تألیف عبدالحسین حائری و علامه آوحدی و سیدابراهیم دیباجی، با تجدیدنظر و تحقیق عبدالحسین حائری،

انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۷ هـ. ش، ۲+۵۵۵ ص.

۴

در آغاز، مقدمه مؤلف است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت دفتر قدیم و جدید.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

مجلد دهم (بخش دوم)

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۷ هـ. ش، ۳+۵۲۲ ص

ص (ص ۵۵۶-۱۰۷۷).

در آغاز مقدمه مؤلف - مورخ ۱۳۴۷/۹/۲۵ هـ. ش - است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت قدیم و جدید.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست کتب معرفی شده (۳۶-۱۰۷۷).

مجلد دهم (بخش سوم)

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۸ هـ. ش، ۴+۵۹۵ ص

ص (ص ۱۰۸۱-۱۶۷۵).

در آغاز، مقدمه مؤلف - مورخ یکم شهریور ۱۳۴۸ هـ . ش - است.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت قدیم و جدید.
تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. استدرک (۱۶۱۷-۱۶۲۱).

۲. فهرست نامه‌های کتب معرفی شده (۱۶۲۵-۱۶۷۵).

مجلد دهم (بخش چهارم): مجموعه اهدایی مرحوم میرزا طاهر تنکابنی

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، فروردین ۱۳۵۲ هـ . ش،
۵۵۴+۵ (ص ۱۶۷۷-۲۲۳۰).

در آغاز، مقدمه مؤلف در مورد شخصیت اهداکننده کتابها است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، شماره ثبت دفتر قدیم و جدید مجلس، و شماره کتابخانه تنکابنی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

مجلد یازدهم

نگارش احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، چاپخانه مجلس شورای
ملی، ۱۳۴۵ هـ . ش، ۶+۶۱ ص.

در آغاز، پیشگفتاری از دکتر تقی تفضلی - رئیس کتابخانه مجلس، مورخ ۸ دی ۱۳۴۵ هـ . ش - و
مقدمه‌ای از ایرج افشار در تنوین این مجلد است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

مجلد دوازدهم

نگارش احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، چاپخانه مجلس شورای
ملی، ۱۳۴۶ هـ . ش، ۲+۳۹ ص.

در آغاز، دو سطر از دکتر تقی تفضلی - رئیس کتابخانه مجلس - درباره انتشار این مجلد است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست نام کتابها (۳۲۲-۳۴۹).

۲. فهرست نام مؤلفین (۳۵۰-۳۶۷).

۳. تعداد ۶۹ تصویر از برخی نسخ کهن یا زیبا (۳۷۱-۴۳۹).

مجلد سیزدهم

نگارش احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۶ هـ. ش، ۲+۴۳۸ ص.

در آغاز، سه سطر از دکتر تقی تفضلی - رئیس کتابخانه مجلس - درباره انتشار این مجلد است. ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت. تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست نام کتابها (۳۲۳-۳۴۷)
۲. فهرست نام مؤلفین (۳۴۸-۳۶۵)
۳. تعداد ۷۰ تصویر از برخی نسخ کهن یا زیبا (۳۶۹-۴۳۸).

مجلد چهاردهم

نگارش احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۷ هـ. ش، ۲+۴۴۷ ص.

در آغاز، مطلب کوتاهی درباره انتشار این مجلد از رئیس کتابخانه مجلس شورای ملی (فخری راستکار) است. ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت. تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

ع

اضافات:

۱. فهرست نام کتابها (۳۵۴-۳۸۰).
۲. فهرست نام مؤلفین (۳۸۱-۳۹۴).
۳. تعداد ۷۱ تصویر از برخی نسخ کهن یا زیبا (۳۹۷-۴۶۷).

مجلد پانزدهم

نگارش احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۷ هـ. ش، ۲+۳۸۷ ص.

در آغاز، بیان کوتاهی از فخری راستکار درباره این مجلد است. ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت. تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست نام کتب (۳۵۵-۳۷۵).
۲. فهرست نام مؤلفین (۳۷۶-۳۸۷).

مجلد شانزدهم

نگارش احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۸ ه. ش.، ۴+۴۷۶ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از فخری راستکار درباره انتشار این مجلد، و یادداشتی از ناظرین درباره مجلدهای ۱۱ تا ۱۶ – مورخ ۹ دی ۱۳۴۸ ه. ش. – است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست نام کتب (۴۲۸-۴۵۸).

۲. فهرست نام مؤلفین (۴۷۶-۴۵۹).

مجلد هفدهم

تالیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۸ ه. ش.، ۲+۴۲۴ ص.
در آغاز، مقدمه مؤلف درباره انتشار این مجلد – مورخ ۱۶/۹/۱۳۴۸ ه. ش. – است.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت قدیم و جدید.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتب معرفی‌شده (۳۸۶-۴۲۴).

مجلد هجدهم: کتب خطی و چاپی اهدایی رهی معیری

تالیف فخری راستکار، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۸ ه. ش.، ۲۶+۱۶۴ ص.
در آغاز، مقدمه‌ای از دکتر تقی تفضلی – مورخ ۱۴ مرداد ۱۳۴۷ ه. ش. – در شرح حال و نقد شعر رهی و عکسی از وی و تصویری از اهدانامه او، و توضیحی از مؤلف در مورد اهداء این کتب به مجلس شورای ملی است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت (در بخش کتب خطی)؛ نام کتاب، مؤلف، مترجم، تاریخ و محل چاپ، و شماره راهنما (در بخش کتب چاپی).

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما (در کتب خطی)؛ الفبایی در هر موضوع (در کتب چاپی).

اضافات:

۱. چهار تصویر از چهار نسخه خطی (۱۶۱-۱۶۴).

مجلد نوزدهم: کتب ریاضی و طب

تالیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، ۱۳۵۰ ه. ش.، ۲+۶۴۶ ص.

ص.

در آغاز، پیشگفتاری از مؤلف درباره ارزش نسخه‌های این کتابخانه و بویژه این مجلد - مورخ ۲۱ دی ۱۳۵۰ - است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت قدیم و جدید.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست نام کتب (۵۷۷-۶۳۱).

۲. فهرست نام مؤلفین (۶۳۳-۶۴۶).

مجلد بیستم

این مجلد یافته نشد. شاید منتشر نشده است.

مجلد بیست و یکم: کتب اهدایی مجید فیروز ناصرالدوله فرمانفرما

تألیف عبدالحسین حائری، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی، مرداد ۱۳۵۷ هـ. ش، ۴+۴۶۹ ص.
در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف درباره کتب اهدایی فرمانفرما - مورخ ۲۳ مرداد ۱۳۵۷ هـ. ش - است.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، شماره ثبت قدیم و جدید.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

چنانچه نسخه‌های متعددی از يك کتاب وجود داشته، تمام آنها با شماره راهنمای خود ذیل کتابشناسی مربوطه آمده است.

ع

اضافات:

۱. استرک در معرفی نسخه‌هایی که در جای خود نیامده (۳۴۹-۳۵۴).

۲. فهرست کتابها و رساله‌های معرفی شده (۳۵۷-۳۸۰).

۳. فهرست اشخاص و اعلام جغرافیایی (۳۸۳-۴۴۹).

۴. فهرست کتابهایی که به مناسبتی از آنها یاد شده، و نیز اسامی پاره‌ای از مأخذ (۴۵۱-۴۶۹).

مدرسه سلطانی و... - کاشان

فهرست کتب خطی کتابخانه مدرسه سلطانی، اداره فرهنگ و هنر، و انجمن کتابخانه عمومی کاشان

تألیف علی نیک‌ساز.

در آغاز، پیشگفتاری از آقای فیضی - رئیس انجمن کتابخانه عمومی کاشان - راجع به تأسیس کتابخانه‌های عمومی، و مقدمه‌ای از مؤلف درباره کتابخانه‌های کاشان و تهیه این فهرست است.
ترتیب معرفی: شماره ردیف، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. پنج تصویر از پنج نسخه خطی.

مرعشی - قم

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی

فهرست این کتابخانه تاکنون در ۱۴ مجلد، شامل ۵۶۰۰ نسخه خطی (بدون احصای رساله‌های موجود در مجموعه‌ها) به‌طبع رسیده است. تمام کتابهای این کتابخانه را، به‌جز چند جلد، حضرت آیه الله العظمی آقای سیدشهاب‌الدین نجفی مرعشی تهیه کرده‌اند.

در این فهرست، نسخه‌های تکراری فقط یک‌بار معرفی شده، و بقیه به آن ارجاع داده شده است. مجموعه‌ها هم تفکیک نشده‌اند.

مجلد اول

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۴۳۰+۳۱۲ ص.
در آغاز، پیشگفتاری از سیدمحمود نجفی مرعشی در چگونگی، و مقدمه‌ای از مؤلف در سبک نگارش این فهرست است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۱-۴۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۴۱۶-۴۳۰).

۲. غلطنامه (یک صفحه).

۳. سیصدوده تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۳۱۰ ص).

مجلد دوم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۴۲۳+۱۱۰ ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۴۰۱-۸۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۴۰۸-۴۲۲).

۲. غلطنامه (۴۲۳).

۳. صدوده تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۱۰ ص).

مجلد سوم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۳۸۴+۲۲۱ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۸۰۱-۱۲۰۰).
ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۳۶۹-۳۸۴).

۲. غلطنامه (۳۸۴).

۳. دویست و بیست و یک تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۲۲۱ ص).

مجلد چهارم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۴۱۴+۲۳۲ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۱۲۰۱-۱۶۰۰).
ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۴۰۳-۴۱۴).
ع

۲. دویست و سی و دو تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۲۳۲ ص).

مجلد پنجم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۳۸۸+۱۵۴ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۱۶۰۱-۲۰۰۰).
ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۳۷۴-۳۸۸).

۲. صدوپنجاه و چهار تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۵۴).

مجلد ششم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۳۹۸+۹۸ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ جلد (از شماره ۲۰۰۱-۲۴۰۰).
ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۳۸۱-۳۹۸).
۲. غلطنامه (۲ ص).
۳. نود و هشت تصویر از برخی نسخه‌های مرغوب معرفی شده (۹۸ ص).

مجلد هفتم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۳۸۳+۱۲۳ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۲۴۰۱-۲۸۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۳۶۹-۳۸۳).
۲. صدویست و سه تصویر از برخی نسخه‌های مرغوب معرفی شده (۱۲۳ ص).

مجلد هشتم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۴۴۳+۱۰۴ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۲۸۰۱-۳۲۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۴۲۴-۴۴۳).
۲. صد و چهار تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۰۴ ص).

مجلد نهم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۳۹۵+۱۶۴ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۳۲۰۱-۳۶۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۳۸۱-۳۹۵).
۲. صد و شصت و چهار تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۶۴ ص).

مجلد دهم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، چاپ ولایت (قم)، ۱۸۲+۳۹۰ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۳۶۰۱-۴۰۰۰).
ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۳۷۶-۳۹۰).
۲. صدوهشتاد و دو تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۸۲ ص).

مجلد یازدهم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، نشر کتابخانه آیه‌الله مرعشی، چاپخانه سیدالشهداء (قم)، ۱۳۶۵ هـ ش، ۱۵۲+۴۲۰ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۴۰۰۱-۴۴۰۰).
ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۴۰۱-۴۲۰).
۲. یادداشتی در اصلاح يك اشتباه چاپی (يك صفحه).
۳. صدوپنجاه تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۵۰ ص).

مجلد دوازدهم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، نشر کتابخانه آیه‌الله مرعشی، چاپخانه خیام (قم)، ۱۳۶۵ هـ ش، ۱۱۷+۳۸۰ ص.
تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۴۴۰۱-۴۸۰۰).
ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۳۶۴-۳۷۹).
۲. صدوهفده تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۱۷ ص).

مجلد سیزدهم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، نشر کتابخانه آیه‌الله مرعشی، چاپخانه خیام (قم)، ۱۳۶۵ هـ ش، ۴۲۴+۱۰۵ ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۴۸۰۱-۵۲۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۴۰۷-۴۲۴).

۲. صدوپنج تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۰۵ ص).

مجلد چهاردهم

نگارش سیداحمد حسینی، زیر نظر سیدمحمود نجفی مرعشی، نشر کتابخانه آیه‌الله مرعشی، چاپخانه خیام (قم)، ۱۳۶۶ هـ ش، ۳۸۴+۱۰۵ ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۵۲۰۱-۵۶۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست الفبایی نسخ (۳۶۹-۳۸۴).

۲. صدوپنج تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده (۱۰۵ ص).

مرکزی - تهران

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

بخش نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نخست با یکهزار و یکصد جلد کتب خطی نفیس هدیه

سیدمحمد مشکوة (پسر سید محمد مشکوة) استاد دانشگاه تهران بنیاد شد، و به تدریج افزوده گشت. هم‌اکنون این بخش

از غنی‌ترین گنجینه نسخ خطی ایران است.

مجلد اول

نگارش علینقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۳، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۰ هـ ش، ۲۰-۲۷۵ ص.

در آغاز، بیانی در سبک نگارش فهرست، و یادداشتی در ارتباط با چگونگی کتابها و اهداء آنها است.

کتاب در دو بخش است: □ قرآن □ ادعیه.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع.

اضافات:

۱. تصویر پاره‌ای از نسخه‌های نفیس.

۲. فهرست نامه‌های اشخاص.

مجلد دوم

نگارش علینقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران ۱۶۸، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۲ هـ. ش، ۱۸+۸۹۸+۱ ص.
در آغاز، مقدمه‌ای در مورد گشایش کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، و مراسم تحویل کتابخانه آقای
سیدمحمد مشکوة استاد دانشکده حقوق به دانشگاه، پیشگفتاری از سیدمحمد مشکوة، کلیشه تقریظ مرحوم
آیةالله کاشف الغطاء بر جلد اول فهرست، که به خط خود در نجف - ۲۸ ربيع الاول ۱۳۷۲ هـ. ق - مرقوم
داشته‌اند، و مقدمه‌ای کوتاه از مؤلف درباره تصحیح اغلاط است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۲۸۴ نسخه.

کتاب شامل چهار گفتار است: □ منتهای ادبی، شامل ۹۷ کتاب و ۱۱۰ نسخه (۱-۳۳۰) □ علوم ادبی، شامل
۶۹ کتاب و ۷۴ نسخه (۳۳۳-۴۶۳) □ تاریخ و جغرافیا، شامل ۷۳ کتاب و ۷۸ نسخه (۴۶۵-۶۸۳) □ از قلم
افتاده‌ها، شامل ۱۷ کتاب و ۲۲ نسخه (۶۸۵-۷۳۳).

ترتیب معرفی: شماره ردیف کتاب، کتابشناسی، شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع.

اضافات:

۱. تصویرهایی از خط دانشمندان و خوشنویسان و نسخه‌های کهن این کتابخانه (۷۳۴-۷۵۷).

۲. یادداشتی چند، مربوط به جلد اول و جلد دوم (۷۵۸-۷۶۰).

۳. راهنمای فهرست اعلام و فهرست آنها (۷۶۱-۸۹۸).

۴. تذکر (یک صفحه).

مجلد سوم (بخش اول از جلد سوم)

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۱۶۹، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۲ هـ. ش،
۶۹۰+۳۲+۴ ص.

در آغاز، فهرست گفتارهای این جلد، سرآغازی در امتیاز نسخه‌های خطی این کتابخانه، و مقدمه‌ای از مؤلف در
سرگذشت کاغذ و تاریخ فهرست‌نگاری - مورخ اردیبهشت ۱۳۳۲ هـ. ش - است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۹۲۰ نسخه.

کتاب شامل ۵ گفتار است: □ منطق (۳-۶۷) □ فلسفه الهی و طبیعی (۷۰-۴۰۰) □ عرفان (۴۱۰-۵۱۹) □
کلام (۵۲۲-۶۳۸) □ فلسفه عملی (۶۴۱-۶۸۹).

ترتیب معرفی: شماره ردیف کتاب، کتابشناسی، شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع.

مجلد چهارم (بخش دوم از جلد سوم)

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۱۸۱، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۲ هـ. ش،
۳۵۸+۳+۳+۴ (از شماره ۶۹۴-۱۰۵۲) +۲+۷۹+۱۹ ص.

در آغاز، فهرست گفتارهای این جلد، ذکر مزایای نسخه‌های خطی این کتابخانه، توضیحی درباره شماره ردیف کتاب و شماره ثبت نسخه تحت عنوان «یادآوری»، و مقدمه‌ای از نگارنده در تکمیل مقدمه مجلد قبل درباره تاریخ فهرستنگاری - مورخ شهریور ۱۳۳۲ ه. ش - است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۳۴۴ کتاب (از شماره ۷۶۶-۱۱۰۹) در ۳۶۰ نسخه (از شماره ۹۲۱-۱۲۸۰)، و ۷ نسخه در بخش افزارهای علمی.

کتاب شامل ۵ گفتار است (از گفتار ۶-۱۰): □ تاریخ فلسفه، شامل ۱۷ کتاب (از شماره ۷۶۶-۷۸۲) و ۱۸ نسخه (از شماره ۹۲۱-۹۳۸) □ پزشکی، شامل ۸۲ کتاب (از شماره ۷۸۳-۸۶۴) و ۹۰ نسخه (از شماره ۹۳۹-۱۰۲۸) □ ریاضی، شامل ۱۲۶ کتاب (از شماره ۸۶۵-۹۹۰) و ۱۳۳ نسخه (از شماره ۱۰۲۹-۱۱۶۱) □ هنرهای شگفت‌انگیز یا علوم غریبه، شامل ۱۱۹ کتاب (از شماره ۹۹۱-۱۱۰۹) و ۱۱۹ نسخه (از شماره ۱۱۶۲-۱۲۸۰) □ افزارهای علمی (۱۰۴۱-۱۰۵۲).

ترتیب معرفی: شماره ردیف کتاب، کتابشناسی، شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی. شماره‌های نسخ بخش افزارهای علمی جداگانه است.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع.

اضافات:

۱. پیوست (یک صفحه).
۲. فهرست نسخ مجلد سوم و مجلد چهارم (۱-۱۸).
۳. فهرست نگارندگان و مؤلفان نسخ (۲۰-۳۴).
۴. شماره‌های راهنمای نسخه‌ها (۳۶-۵۹).
۵. بازپسین سخن درباره پاره‌ای از کتابها و نسخه‌ها که در دو مجلد اخیر معرفی شده‌اند (۶۲-۷۹).
۶. غلطنامه دو مجلد اخیر (۷ ص).

۷. خاتمة الطبع به قلم سیدمحمد مشکوة (۸ ص).

مجلد پنجم (بخش سوم از جلد سوم)

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۲۹۹، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۵ ه. ش. ۱۰+۱۰+۱۰ (از شماره ۱۰۵۵-۲۱۰۹) + ۳ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از آقای سیدمحمد مشکوة در چگونگی تاسیس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران - مورخ اردیبهشت ۱۳۳۵ ه. ش -، دو صفحه شعر و حدیث و آیه قرآن و گفتار عنما، یک صفحه غلطنامه، فهرست گفتارهای این مجلد، توضیحی درباره شماره کتاب و شماره راهنما تحت عنوان «یادآوری»، و دیباچه‌ای از نگارنده درباره کتابشناسی و فهرستنگاری است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ کتاب (از شماره ۱۱۱۰-۱۶۰۹) در ۶۲۷ نسخه (از شماره ۱۲۸۱-۱۹۰۷).

کتاب شامل ۳ گفتار است (از گفتار ۱۱-۱۳): □ اخبار و احادیث، شامل ۲۲۳ کتاب (از شماره ۱۱۱۰-۱۳۳۲) و ۲۹۲ نسخه (از شماره ۱۲۸۱-۱۵۷۲) (۱۰۵۵-۱۶۵۲) □ اصول فقه، شامل ۸۰ کتاب (از شماره ۱۳۳۳-۱۴۱۲) و ۸۵ نسخه (از شماره ۱۵۷۲-۱۶۵۷) (۱۶۵۵-۱۷۵۲) □ فقه، شامل ۱۹۷ کتاب (از شماره ۱۴۱۳-۱۶۰۹) و ۲۵۰ نسخه (از شماره ۱۶۵۸-۱۹۰۷) (۱۷۵۵-۲۱۰۶).

ترتیب معرفی: شماره ردیف کتاب، کتابشناسی، شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی. تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی در هر موضوع.

اضافات:

۱. تصویر سه نسخه خطی.

مجلد ششم (بخش چهارم از جلد سوم)

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۳۰۳، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۵ ه. ش، ۴+۸۵ (از شماره ۲۱۱۵-۲۶۰۰) + ۴۱۱+۵ ص.

در آغاز، سخنی درباره گفتارهای فهرست - مورخ ۱۳۳۵ ه. ش، و «یادآوری» در توضیح شماره نسخه و شماره کتاب است.

تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۳۱۲ کتاب (از شماره ۱۶۱۰-۱۹۲۱) در ۳۳۳ نسخه (از شماره ۱۹۰۸-۲۲۴۰).

کتاب شامل ۲ گفتار است (از گفتار ۱۴-۱۵): □ ذیل مجله‌های پیشین، شامل ۲۱۴ کتاب (از شماره ۱۶۱۰-۱۸۲۳) و ۲۲۷ نسخه (از شماره ۱۹۰۸-۲۱۳۴) (۲۱۱۴-۲۳۹۰) □ پاره‌ای از نگارشهای ابن‌سینا، در دو بخش: بخش اول، شامل ۷۴ کتاب (از شماره ۱۸۲۴-۱۸۹۷) و ۸۲ نسخه (از شماره ۲۱۳۵-۲۲۱۶) (۲۳۹۳-۲۴۳۸): بخش دوم، شامل ۲۴ کتاب (از شماره ۱۸۹۸-۱۹۲۱) و ۲۴ نسخه (از شماره ۲۲۱۷-۲۲۴۰) (۲۴۴۰-۲۴۶۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف کتاب، کتابشناسی، شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی. تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی در هر قسمت.

اضافات:

۱. صدوچهار تصویر از برخی نسخه‌های معرفی‌شده (۲۴۶۱-۲۵۵۹).
۲. یادداشتهایی درباره پاره‌ای از کتابها (۲۵۶۰-۲۶۰۰).
۳. فهرست نام کتابهای مجله‌های پنجم و ششم (۱-۱۰).
۴. فهرست نام مؤلفان مجله‌های پنجم و ششم (۱۱-۲۳).
۵. فهرست نسخه‌ها (۲۴-۳۵).
۶. غلطنامه (۳۶-۳۷).
۷. فهرست نامها در بخشهای جلد سوم، استخراج علینقی منزوی (۳۹-۴۱۱).

۸. راهنمای فهرست نامها و يك یادآوری (۵ ص.)

مجلد هفتم (بخش پنجم از جلد سوم)

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۵۳۳، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۸ ه. ش.، ۶+۲۰۸ (از شماره ۲۶۰۱-۲۸۰۸) + ۳۲ ص.

در آغاز، توضیحی از نگارنده درباره این بخش - مورخ اردیبهشت ۱۳۳۸ ه. ش. -، و دیباچه‌ای در مورد فهرست‌نویسی و راهنمای رموز به‌کار رفته در این فهرست است.

تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۱۶۰ کتاب (از شماره ۱۹۲۲-۲۰۸۱) در ۱۶۳ نسخه (از شماره ۲۲۴۱-۲۴۰۳) این مجلد، شامل ذیل دوم مجلدهای پیشین است.

ترتیب معرفی: شماره ردیف کتاب، کتابشناسی، شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی. تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست نام کتابها (۱-۳).

۲. فهرست نام مؤلفان (۴-۶).

۳. فهرست شماره‌های نسخه‌ها (۷-۸).

۴. فهرست اعلام (۹-۳۱).

مجلد هشتم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۶۵۵، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۹ ه. ش.، ۱۰+۷۶۰ ص. در آغاز، دیباچه مؤلف پیرامون کتابخانه مرکزی دانشگاه و تدوین فهرست حاضر - مورخ اسفند ۱۳۳۹ ه. ش. -، و یادداشتهایی در تصحیح اشکالات کتاب است.

تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۸۰۰ نسخه (از شماره ۱۳۲۱-۲۱۲۰).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد نهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۶۶۹، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۰ ه. ش.، ۷۴۴ (از شماره ۷۶۱-۱۵۰۴) ص.

تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۵۰۹ نسخه (از شماره ۲۱۲۱-۲۶۲۹).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد دهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۶۷۸، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۰ ه. ش.، ۴۹۶ (از

شماره ۱۵۰۵-۲۰۰۰) ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۳۳ نسخه (از شماره ۲۶۳۰-۳۰۶۲).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد یازدهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۶۹۱، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۰ ه. ش، ۵۰۲ (از

شماره ۲۵۰۲-۲۰۰۱) ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۳۴ نسخه (از شماره ۳۰۶۳-۳۴۹۶).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد دوازدهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۶۹۳، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۰ ه. ش، ۵۰۴ (از

شماره ۳۰۰۸-۲۵۰۵) ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۱۶ نسخه (از شماره ۳۴۹۷-۴۰۱۳).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد سیزدهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۶۹۹، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۰ ه. ش، ۵۰۴ (از

شماره ۳۵۱۲-۳۰۰۹) ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۶۶ نسخه (از شماره ۴۰۱۴-۴۵۷۹).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد چهاردهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۷۲۲، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۰ ه. ش، ۵۵۲ (از

شماره ۴۰۶۴-۳۵۱۳) ص ۲+

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۳۶۵ نسخه (از شماره ۴۵۸۰-۴۹۴۴).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد پانزدهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۱۰۹۶، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۰ ه. ش،

۲+۲۸۰+۱۸۰ (از شماره ۴۰۶۵-۴۲۴۴) ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از دکتر جهان‌شاه صالح - رئیس وقت دانشگاه تهران - راجع به این مجلد و خریداری نسخ خطی توسط این کتابخانه، فهرست الفبایی کتب معرفی شده در مجله‌های ۸-۱۵ همراه با شماره ثبت نسخه‌ها، فهرست مؤلفان با اشاره به نسخه‌های مربوط به آنها، و يك صفحه درباره مجموعه فهرستهای نسخه‌های خطی کتابخانه‌های دانشگاه تهران است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۵۶ نسخه (از شماره ۴۹۴۵-۵۴۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد شانزدهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۱۶۹۸، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۵۷ ه. ش. ۱۴+۷۶

ص.

در آغاز، یادداشتی از ایرج افشار در قدردانی از مؤلف، فهرستهای نسخ خطی تهیه شده برای دانشگاه تهران، بیانی در نشریه نسخه‌های خطی، دیباچه‌ای از مؤلف درباره فهرست‌نگاری و چاپ این مجلد، نام اهداکنندگان نسخه‌های خطی به کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، مشخصات مجموعه‌های مهم خریداری شده، و انتشارات کتابخانه مرکزی است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۲۶۰۰ نسخه (از شماره ۵۴۰۱-۸۰۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد هفدهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۱۶۹۸/۲، چاپخانه دانشگاه، شهریور ۱۳۶۴ ه. ش.

۴+۵۴۰ ص.

در آغاز، دیباچه‌ای از مؤلف، و یادداشت‌هایی درباره برخی از نسخه‌های خطی یادشده در مجلد ۱۶ و ۱۷ است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۲۰۵۰ نسخه (از شماره ۸۰۰۱-۱۰۰۰۵۰).

ترتیب معرفی: شماره ثبت نسخه، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره ثبت نسخه.

مجلد هیجدهم

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران ۱۶۹۸/۳، چاپخانه دانشگاه، شهریور ۱۳۶۴ ه. ش.

۲۷۰+۱۱+۶۵۲ ص.

محتویات این مجلد عبارتند از: □ فهرست نامهای نگارندگان نسخه‌ها در مجله‌های ۱۶ و ۱۷ (۱-۱۱۸) □

فهرست نامهای کتابهای معرفی شده در مجله‌های ۱۶ و ۱۷ (۱۱۹-۲۷۰) □ نام و نشان عکسها (يك - یازده) □

عكسهای مجله‌های ۱۶ و ۱۷ (۱-۶۵۲).

ملك - تهران

فهرست كتابهای خطی كتابخانه ملی ملك وابسته به آستان قدس رضوی (ع)

كتابخانه ملی ملك را مرحوم حاج حسین ملك وقف کرده است. در این فهرست، نسخ عربی و مجموعه‌ها را دکتر سیدمحمد باقر حجتی و بقیه را احمد منزوی گزارش کرده‌اند.

مجلد اول (نسخ عربی و ترکی)

نگارش دکتر سیدمحمدباقر حجتی و احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، ۱۳۵۲ هـ. ش.، ۱۲+۸۱۲+۳۲+۱۰۸+۱۲ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از احمد سهیلی خوانساری - مورخ اردیبهشت ۱۳۵۲ هـ. ش. - در معرفی كتابخانه ملك، یادداشتی از ایرج افشار - مورخ ۲۹ اردیبهشت ۱۳۵۲ هـ. ش. - در کیفیت تهیه این فهرست، و تصویری از مرحوم حاج حسین ملك است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تعداد ۵۴ تصویر از نسخه‌های معرفی شده (۵۴ برگ).

۲. غلطنامه (۱۲ ص).

مجلد دوم (نسخ فارسی الف - ذ)

نگارش دکتر سیدمحمدباقر حجتی و احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۵۴ هـ. ش.، ۸+۴۰۰ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از ایرج افشار - مورخ ۲۸ اردیبهشت ۱۳۵۴ هـ. ش. - در کیفیت تهیه این فهرست، و تصویری از مرحوم حاج حسین ملك است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. * افتاده‌های فهرست جلد اول و جلد دوم (۳۸۵-۳۹۹).

مجلد سوم (نسخ فارسی ر - ك)

نگارش دکتر سیدمحمدباقر حجتی و احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، ۱۳۶۱ هـ. ش.، ۲۵۶+۲ (از شماره ۴۰۱-۶۵۶) ص.

در آغاز، مقدمه‌ای کوتاه از مؤلفین در ارائهٔ مجلد حاضر است.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، شمارهٔ راهنما، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

مجلد چهارم (نسخ فارسی ك - ی)

نگارش دکتر سیدمحمدباقر حجتی و احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، نشر هنر، چاپ مینو، تابستان ۱۳۶۴ ه. ش، ۲۱۲ (از شمارهٔ ۶۵۷-۸۶۸).

در آغاز، یادداشتی از مؤلفین - مورخ شهریور ۱۳۶۴ ه. ش - دربارهٔ مراحل تهیهٔ فهرست حاضر است.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، شمارهٔ راهنما، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. اضافات و تعلیقات (۸۶۳-۸۶۸).

مجلد پنجم (مجموعه‌ها و جُنگها)

نگارش دکتر سیدمحمدباقر حجتی و احمد منزوی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، نشر هنر، چاپ مینو، بهار ۱۳۶۳ ه. ش، ۴۹۰+۶ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلفین - مورخ ۱۵ اردیبهشت ۱۳۶۳ ه. ش - در ارتباط با ارائهٔ این مجلد از فهرست است.

ترتیب معرفی: شمارهٔ راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی (کتب و رسائل مربوط به هر یک از مجموعه‌ها و جُنگها)

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شمارهٔ راهنما.

ملی - ایران

فهرست نسخ خطی کتابخانهٔ ملی ایران

اساس قسمت خطی این کتابخانه بر دوهزار و اندی کتب خطی انتقالی از کتابخانهٔ سلطنتی است. کتبهایی هم از جد محل دیگر به این کتابخانه افزوده شده‌اند مانند: کتابهای خاندان محتشم السلطه اسفندیاری، خاندان میر، خاندان راد، خاندان نصیری، خاندان وصال و... به‌علاوه کتب کتابخانهٔ عمومی معارف به این کتابخانه مسف شده که حدنگاه توسط عبدالعزیز جواهر کلام فهرست شده است.

نسخ خطی کتابخانهٔ ملی ایران و نیز فهرست آن به دو قسمت عربی و فارسی تقسیم شده‌اند که در قسمت فارسی کتابهای ترکی و فرانسه نیز گنجانده شده است. روش تنظیم این کتابخانه «قطعی» است.

در این فهرست، غیر از ع = عربی و ف = فارسی (= غیر عربی) که با شمارهٔ ردیف آمده‌اند، علائم اختصاری دیگری مانند س = سلطنتی هم هست که با شمارهٔ اختصاصی همراه هستند. این علائم مربوط به شمارهٔ اختصاصی عبارتند از م، د،

ق، ن، ک، خ، س.

جزء اول (کتب خطی کتابخانه عمومی معارف)

تألیف عبدالعزیز جواهر کلام، مطبوعه مهر، ۱۳۱۳ هـ ش، ۶+۲۴۳ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف درباره فهرستنگاری و کتابخانه عمومی معارف است.

موضوعات کتاب عبارتند از: □ مصاحف (۱-۱۰) □ تفاسیر (۱۱-۳۰) □ ادعیه و اذکار (۳۱-۵۳) □ اخبار و احادیث (۵۴-۷۳) □ فقه (۷۴-۱۰۲) □ اصول فقه (۱۰۳-۱۱۰) □ کلام (۱۱۱-۱۱۶) □ حکمت و منطق (۱۱۷-۱۲۵) □ اخلاق و نصاب و مواعظ (۱۲۶-۱۲۸) □ عرفان و تصوف (۱۲۹-۱۵۴) □ ریاضی و نجوم (۱۵۵-۱۶۱) □ طب (۱۶۱-۱۶۸) □ ادبیات (۱۶۹-۱۷۸) □ صرف و نحو و معانی و بیان و بدیع (۱۷۹-۱۹۰) □ لغت (۱۹۰-۲۰۰).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره ثبت.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما در هر موضوع.

اضافات:

۱. فهرست کتب و مؤلفات (۲۰۲-۲۱۶).
۲. فهرست اعلام و مؤلفین (۲۱۷-۲۳۵).
۳. اسامی کتابخانه‌هایی که دارای نسخ خطی نفیس می‌باشند (۲۳۶-۲۳۷).
۴. اسامی مصادر و مراجع (۲۳۸-۲۴۱).
۵. برخی از مؤلفات نگارنده فهرست (۲۴۲).
۶. غلطنامه (۲۴۳).

مجلد اول (نسخ خطی فارسی)

تألیف سیدعبدالله انوار، انتشارات کتابخانه ملی ایران، چاپخانه عرفان، ۱۳۴۵ هـ ش، ۴+ شانزده + ۵۲۶

ص.

در آغاز، پیشگفتاری از سیدحسن شهرستانی - رئیس وقت کتابخانه ملی - پیرامون انتشار این فهرست، و مقدمه‌ای از مؤلف - مورخ اسفند ۱۳۴۳ هـ ش - در مورد وضع قسمت خطی این کتابخانه و چگونگی نگارش فهرست آن است.

تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۱-۵۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ف)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی (س).

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست نام کتب (۴۸۱-۴۹۸).
۲. فهرست نام کسان (۴۴۹-۵۲۶).

مجلد دوم (نسخ خطی فارسی).

تألیف سیدعبدالله انوار، چاپخانه وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۷ هـ. ش، ۸+۶۰۰ ص.
در آغاز، مقدمه کوتاهی از جمشید بهروش - رئیس اداره کل کتابخانه‌ها و کتابخانه ملی ایران - در ارتباط با
انتشار این مجلد از فهرست، و پیشگفتاری از مؤلف - مورخ خرداد ۱۳۴۷ هـ. ش - در پاسخ به دو ایراد وارده بر
او پس از نشر مجلد اول است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۵۰۱-۱۰۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ف)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی (س).
تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست اسماء اعلام (۵۷۷-۵۵۷).

۲. فهرست اسماء کتب (۵۷۸-۵۹۹).

۳. غلطنامه (۶۰۰).

مجلد سوم (نسخ خطی فارسی)

تألیف سیدعبدالله انوار، چاپ میهن، ۱۳۵۱ هـ. ش، ۶+۵۸۷ ص.
در آغاز، مقدمه کوتاهی از جمشید بهروش - مدیر کل کتابخانه‌ها - در ارتباط با چاپ مجلد حاضر، و
پیشگفتاری از مؤلف - مورخ ۱۳۵۱ هـ. ش - در مورد انتشار این مجلد و تشکر از دست‌اندرکاران تهیه آن
است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۱۰۰۱-۱۵۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ف)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی («ق» یا «د» یا «خ» یا
«س»).

تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست اسماء اعلام (۵۲۵-۵۶۰).

۲. فهرست اسماء کتب (۵۶۱-۵۸۶).

۳. غلطنامه (۵۸۷).

مجلد چهارم (نسخ خطی فارسی)

تألیف سیدعبدالله انوار، انتشارات اداره کل کتابخانه‌ها، ۱۳۵۲ هـ. ش، ۸+۵۴۸ ص.
در آغاز، مقدمه کوتاهی از جمشید بهروش - مدیر کل کتابخانه‌ها - در ارتباط با انتشار این مجلد، پیشگفتاری
از مؤلف - مورخ آبان ۱۳۵۲ هـ. ش - در این که مجلد به‌خاطر شمول بر تعداد کثیری از ترجمه‌های نخستین
پارسی از کار فرنگیها ویژگی خاصی یافته، و یک صفحه غلطنامه است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۱۵۰۱-۲۰۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ف)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی («س» یا «م»).

تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست اعلام (۵۰۳-۵۲۶).

۲. اسماء کتب (۵۲۷-۵۴۸).

مجلد پنجم (نسخ خطی فارسی)

تألیف سیدعبدالله انوار، انتشارات کتابخانه ملی ایران، چاپخانه ارزنگ، چاپ دوم، ۱۳۶۵ هـ. ش، ۱۲+۷۲۰ ص.

ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از سیدحسن شهرستانی - رئیس کتابخانه ملی -، و پیشگفتاری از مؤلف - مورخ اول آبان ۱۳۵۳ هـ. ش - راجع به برخی اختصاصات این مجلد است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۲۰۰۱-۲۵۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ف)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی («س» یا «م» یا «د»).

تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست اسماء اعلام (۶۷۳-۶۹۰).

۲. اسماء کتب (۶۹۱-۷۲۰).

مجلد ششم (نسخ خطی فارسی)

تألیف سیدعبدالله انوار، انتشارات کتابخانه ملی، ۱۳۵۴ هـ. ش، ۱۲+۹۲۰ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در کتابشناسی و فهرست‌نگاری است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۲۵۰۱-۳۰۶۳).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ف)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی («د» یا «ن» یا «ک» یا «ق»).

تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست اسماء اعلام (۸۶۵-۸۸۱).

۲. اسماء کتب (۸۸۲-۹۱۹).

۳. غلطنامه (۹۲۰).

مجلد هفتم (نسخ خطی عربی)

تألیف سیدعبدالله انوار، انتشارات کل کتابخانه‌ها، ۱۳۵۶ هـ. ش، ۱۴+۴۵۰ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از عبدالله لك مظاهری - مدیر کل کتابخانه ملی - درباره انتشار این مجلد از فهرست، و پیشگفتاری از مؤلف - مورخ آذر ۱۳۵۶ ه. ش. - در مورد نقش ایرانیان در پیشبرد فرهنگ و معارف اسلامی است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۱-۵۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ع)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی (س).
تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست اسماء کتب (۴۱۷-۴۳۶).

۲. فهرست اسماء اعلام (۴۳۷-۴۵۰).

مجلد هشتم (نسخ خطی عربی)

تألیف سیدعبدالله انوار، انتشارات کتابخانه ملی، تهیه و چاپ و صحافی از شرکت دیاستریپ، ۱۳۵۶ ه. ش.، ص ۵۳۲+۸.

در آغاز، مقدمه کوتاهی از عبدالله لك مظاهری - مدیر کل کتابخانه ملی - در ارتباط با انتشار این مجلد، و پیشگفتاری از مؤلف درباره نقش ایرانیان در پیشبرد فرهنگ و معارف اسلامی - مورخ دی ۱۳۵۶ - و تشکر از دست‌اندرکاران تهیه این فهرست است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۵۰۱-۱۰۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ع)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی (س).
تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست اسماء کتب (۴۹۱-۵۱۶).

۲. فهرست اسماء اعلام (۵۱۷-۵۳۲).

مجلد نهم (نسخ خطی عربی)

تألیف سیدعبدالله انوار، انتشارات کتابخانه ملی، حروفچینی و فیلم و گراور و چاپ و صحافی از شرکت دیاستریپ، ۱۳۵۷ ه. ش.، ص ۵۹۶+۱۴.

در آغاز، مقدمه‌ای از عبدالله لك مظاهری - مدیر کل کتابخانه ملی، مورخ ۲۶ آبان ۱۳۵۷ ه. ش. - در مورد چاپ این مجلد، و پیشگفتاری از مؤلف در مورد ظلم جبارانی که بر جامعه اسلامی حکم رانده و مانع پیشرفت آنها شده‌اند - مورخ آبان ۱۳۵۷ ه. ش. - است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۰۰ نسخه (از شماره ۱۰۰۱-۱۵۰۰).

ترتیب معرفی: شماره ردیف (ع)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی («س» یا «ق» یا «د» یا «م»).

تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره ردیف.

اضافات:

۱. فهرست اسماء کتب (۵۳۹-۵۷۴).

۲. فهرست اسماء اعلام (۵۷۵-۵۹۵).

مجلد دهم (نسخ خطی عربی)

تألیف سیدعبدالله انوار، انتشارات کتابخانه ملی، چاپ شرکت دیاستریپ، بهار ۱۳۵۸ هـ. ش. ۱۶+۷۳۶

ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از عبدالله لك مظاهری - مدیرکل کتابخانه ملی - در ارتباط با انتشار مجلد مذکور، و پیشگفتاری از مؤلف - مورخ ۳ اردیبهشت ۱۳۵۸ هـ. ش. - راجع به فرهنگ ملی است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۷۵ نسخه عربی (از شماره ۱۵۰۱-۱۹۷۵) و ۲۰ نسخه فارسی (از شماره

۳۰۶۴-۳۰۸۳).

ترتیب معرفی: شماره ردیف («ع» یا «ف»)، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره اختصاصی («س» یا «م» یا

«د»).

اضافات:

۱. فهرست اسماء کتب (۶۵۴-۶۹۷).

۲. فهرست اسماء اعلام (۶۹۸-۷۱۹).

۳. * ضمیمه نسخ خطی فارسی (۷۲۱-۷۳۶).

ملی - تبریز

فهرست کتابخانه ملی تبریز (کتب خطی اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی)

کتابخانه ملی تبریز به سال ۱۳۳۵ هـ. ش. بر اثر مساعی علی دهقان - مدیرکل وقت فرهنگ آذربایجان شرقی - و با

همکاری مرحوم حاج محمد نخجوانی، که اهداکننده بسیاری از کتب این کتابخانه است، تأسیس شد.

مجلد اول (الف - خ)

نگارش میرودود سیدیونسی، انتشارات کتابخانه ملی تبریز، چاپخانه محمدی علمیه تبریز، تیر ۱۳۴۸ هـ. ش.

بیست ۴۷۶+ ص.

در آغاز، توضیحی در نحوه تنظیم فهرست، مقدمه‌ای از مؤلف - مورخ تیر ۱۳۴۸ هـ. ش. - درباره این

کتابخانه و اهداکنندگان بسیاری از کتابهای آن، دو نامه از سیدحسن تقی‌زاده - مورخ آذر ۱۳۴۱ هـ. ش. - و

دکتر رضازاده شفق - مورخ دی ۱۳۴۱ هـ. ش. - به مناسبت مرگ حاج محمد نخجوانی است.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۴۰۵ نسخه.

۷۰

ترتیب معرفی: شماره راهنما، شماره ثبت، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی و براساس شماره راهنما.

مجلد دوم (د - ش)

نگارش میرودود سیدیونسی، انتشارات کتابخانه ملی تبریز، چاپخانه شفق تبریز، آبان ۱۳۵۰ هـ. ش، هشت
+۴۵۴ (از شماره ۴۷۷-۹۳۰) ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف - مورخ آبان ۱۳۵۰ هـ. ش - در تقدیر از عمل برادران نخجوانی (حاج حسین
نخجوانی هم قریب به یکهزار جلد کتاب به این کتابخانه هدا کرده است) در اهدا کتاب به این کتابخانه است.
تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۵۲۸ نسخه.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، شماره ثبت، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی و براساس شماره راهنما.

مجلد سوم (ص - ی)

نگارش میرودود سیدیونسی، انتشارات کتابخانه ملی تبریز، چاپخانه شفق تبریز، آذر ۱۳۵۴ هـ. ش، ۵۹۶ (از
شماره ۹۳۱-۱۵۲۶) ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در مورد چاپ این فهرست و تشکر از دست‌اندرکاران آن است.
تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۵۳۵ نسخه.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، شماره ثبت، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی و براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست اسامی کتابهای هر سه مجلد (۱۴۳۱-۱۴۶۹).

۲. فهرست اسامی اشخاص در هر سه مجلد (۱۴۶۹-۱۵۲۵).

ملی فارس - شیراز

فهرست کتب خطی کتابخانه ملی فارس

مجلد اول

نگارش علینقی بهروزی و محمدصادق فقیری، انتشارات انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز، آبان ۱۳۵۱ هـ.
ش، ۸+۴۱۶ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از طرف انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز در مورد تدوین فهرست حاضر، و دیباچه‌ای از
مؤلفین - مورخ آبان ۱۳۵۱ هـ. ش - راجع به کیفیت تهیه این فهرست است.
تعداد نسخه‌های معرفی‌شده: ۴۰۰ نسخه (از شماره ۱-۴۰۰).

ترتیب معرفی: شماره اختصاصی، شماره عمومی، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره اختصاصی.

اضافات:

۱. منابع عمده مراجعه (۳۸۰-۳۸۱).
۲. فهرست نام اشخاص (۳۸۲-۳۹۷).
۳. فهرست نام کتابها (۳۹۸-۴۰۹).
۴. فهرست اماکن (۴۱۰-۴۱۲).
۵. توضیحات و اصلاحات (۴۱۳-۴۱۶).

مجلد دوم

نگارش علینقی بهروزی و محمدصادق فقیری، انتشارات انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز، آبان ۱۳۵۱

ه. ش. ۴۰۰ ص.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۳۸۰ نسخه (از شماره ۴۰۱-۷۸۰).

ترتیب معرفی: شماره اختصاصی، شماره عمومی، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: به ترتیب شماره اختصاصی.

اضافات:

۱. منابع عمده مراجعه (۳۶۳-۳۶۴).
۲. فهرست نام اشخاص (۳۶۵-۳۸۲).
۳. فهرست نام کتابها (۳۸۳-۳۹۵).
۴. فهرست اماکن (۳۹۶-۳۹۹).
۵. توضیحات و اصلاحات (۴۰۰).

نشریه

نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی

این نشریه، شامل معرفی فهرست‌های نسخه‌های خطی پراکنده موجود در ایران و کشورهای دیگر است. پاره‌ای از این

فهرستها، البته، در صفحات پیشین کتاب حاضر، معرفی شده‌اند.

مجلد اول

انتشارات دانشگاه تهران ۶۷۷، ۱۳۴۰ ه. ش. ۴+۲۷۲ ص.

در آغاز، مختصری راجع به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و نسخ خطی آن، و فهرست مطالب این دفتر است.

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزارت امور خارجه (۱-۷).

نگارش ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه‌ای از نگارنده در چگونگی تدوین فهرست است. وی متذکر می‌شود که این فهرست تنها شامل

کتابها و رسالات مستقل بوده و فاقد مجموعه‌های مکاتبات و اسناد و فرامین و منشآت و مراسلات عهد قاجار می‌باشد.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

۲. فهرست مجملی از منظومات فارسی (۸-۱۷).

نگارش دکتر مهدی بیانی.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۵۹ نسخه.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی (به‌طور مختصر).

۳. ساقینامه‌های خطی (۱۸-۵۰).

نگارش علینقی منزوی.

در آغاز، مقدمه‌ای تحت عنوان «عرفان در لباس بزم‌آرایی و به آهنگ رزمی» است.

این بخش دارای دو قسمت است: □ پیدایش و تکامل ساقینامه‌ها □ فهرستی از نسخه‌های خطی ساقینامه‌ها.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: به ترتیب تاریخ.

۴. منتخبی از کتابهای فارسی خطی کتابخانه ملی فرهنگ (۵۱-۶۱).

نگارش دکتر مهدی محقق.

تعداد نسخه‌های معرفی شده: ۱۵۵ نسخه.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ، تعداد صفحه، و شماره راهنما.

۵. آثار چاپ نشده از عباس اقبال (۶۲-۶۶).

نگارش ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف است.

این بخش دارای ۶ قسمت است: □ ترجمه‌ها □ تألیفات □ تصحیح متون □ مقالات □ یادداشتهای پراکنده

□ فیش‌ها.

۶. ادبیات فارسی (۶۷-۱۵۳).

این بخش ترجمه دفتر اول کتاب ادبیات فارسی و مربوط به علوم قرآنی است.

نگارش استوری، ترجمه عباس اقبال.

در آغاز، بیانی از محمدتقی دانش‌پژوه راجع به کتاب ادبیات فارسی، و مقدمه مؤلف در چگونگی تدوین آن

است.

ترتیب معرفی: نام مؤلف (همراه با شرح حال مختصر او)، نام کتاب، و نام کتابخانه‌هایی که دارای نسخه‌ای از

کتاب هستند.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: بر مبنای زمان حیات مؤلف.

۷. وصف نسخی چند (۱۵۴-۲۰۴).

نگارش عباس اقبال.

در آغاز، مقدمه کوتاهی از محمدتقی دانش‌پژوه در مورد اقدام مؤلف در وصف چند نسخه خطی است. دانش‌پژوه توضیح می‌دهد که چون مؤلف با چند تن از دانشمندان مأموریت داشته که فهرستی برای کتابخانه سلطنتی تهیه کند، پس باید این چند نسخه متعلق به آنجا باشد.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۸. يك نسخه نفیس به خط خواجه‌نصیرالدین طوسی و امضاهای الغییک و سلطان احمد

جلالیر (۲۰۵-۲۱۰).

نگارش عباس اقبال.

در آغاز، مقدمه کوتاهی از محمدتقی دانش‌پژوه، و مقدمه‌ای راجع به اهمیت کتابخانه‌های استانبول از نظر دارابودن نسخه‌های خطی نفیس به زبانهای عربی و فارسی و ترکی است.

ترتیب معرفی: شرحی درباره نسخه مذکور.

۹. فهرست پاره‌ای از کتابهای اخلاق و سیاست به فارسی (۲۱۱-۲۲۷).

نگارش محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، کتابخانه یا کتابخانه‌هایی که نسخه‌ای از کتاب را دارند. همراه با توضیح

مختصری در مورد بعضی از کتابها.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۰. فهرست اسناد و فرامین و مکاتبات تاریخی (۲۲۸-).

این فهرست، مربوط به اسناد و فرامین مجموعه آقای حسین شهشهانی است.

نگارش غلامرضا فرزانه‌پور.

در آغاز، پیشگفتاری از دکتر محسن صبا - رئیس کمیته بایگانی ملی - درباره لزوم تهیه امثال این فهرست، و

مقدمه‌ای از مؤلف در چگونگی تهیه آن است.

ترتیب معرفی: نام نویسنده، محل، تاریخ تحریر، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: مؤلف در مقدمه توضیح می‌دهد که در ترتیب و تنظیم این فهرست، به‌خاطر مشخص

نبودن حجم اسناد، ترتیب شماره‌ای را که اسناد يك بایگانی خصوصی داشته، رعایت کرده است.

مجلد دوم

زیرنظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران ۷۷۴، ۱۳۴۱ ه. ش، ۲+۲۸۵ ص.

در آغاز، فهرست مطالب است.

۱. کهنه کتابی در خواب‌گزاری (۱-۲۵).

در این بخش - چنانکه از عنوان آن پیداست - يك نسخه کهنه مربوط به سالهای آخر قرن ششم یا نیمه اول قرن هفتم ه. ق. توصیف شده است. این نسخه، متن کتابی است در تعبیر خواب، ترکیب یافته از سه کتاب از سه خواب‌گزار مشهور: دانیال و ابن‌سیرین و کرمانی. مترجم کتاب دانیال (به‌تازی)، نامش خلیل اصفهانی است که در عهد مهدی خلیفه می‌زیسته است (اصل کتاب سریانی بوده است).

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه‌ای درباره کتب تعبیر خواب است.

ترتیب معرفی: نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

اضافات:

۱. ابواب و تقسیمات کتاب.

۲. فواید لغوی و زبان‌شناسی کتاب.

۳. تبدیل حروف.

۴. بعضی از نکات دستوری.

۵. نکاتی در لهجه.

۶. نکاتی از رسم‌الخط.

۷. نمونه‌هایی از متن.

۸. دو عکس از اوائل و اواخر کتاب.

۲. نسخه‌های خطی فارسی در یوگسلاوی (۲۶-۲۹).

این بخش، مقاله‌ای است در ارتباط با معرفی چند نسخه فارسی در یوگسلاوی، که کتابخانه‌های دارنده این نسخ به این ترتیب ذکر شده است: الف. بایگانی دولتی زاگرب؛ ب. فرهنگستان علوم و هنرهای یوگسلاوی (زاگرب)؛ ج. بایگانی دولتی شهر اسکوبیه؛ د. موزه هنرهای تزیینی بلگراد؛ ه. کتابخانه قاضی خسرو بگ (سراویو-سرای)؛ و. مؤسسه شرقشناسی سراویو.

تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی (بمطور مختصر)، کتابشناسی (برای برخی از نسخه‌ها و بمطور مختصر)، و شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست مأخذ و مدارک.

۳. مذکر احباب نثاری بخاری (۳۰-۴۲).

این بخش، مقاله‌ای است در شرح حال نثاری بخاری و کتاب وی مذکرا حباب. در شرح کتاب مذکور، ابتدا نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های مختلف، و سپس فواید کتاب ذکر شده است.

تألیف عبدالحی حبیبی.

۴. فهرست مجملی از منشآت و مکاتیب و ترسلات فارسی (۴۳-۴۹).

همان‌طور که در پاورقی صفحه ۴۳ همین نشریه بیان شده، فهرست منظومات متعلق به کتابخانه شخصی مؤلف در دفتر اول به‌چاپ رسیده، و در اینجا دنباله فهرست کتابخانه او مربوط به نسخه‌های منشآت و مکاتیب به‌طبع رسیده است. تألیف مهدی بیانی.

ترتیب معرفی: نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

۵. شیرین و فرهاد سلیمی (۵۰-۸۵).

این بخش، مقاله‌ای است راجع به مثنوی شیرین و فرهاد از شاعری متخلص به سلیمی، که در قرن نهم هـ. ق در جرون (= کمرون = بندرعباس) می‌زیسته و مداح سلفرشاه - از ملوک هرمز - بوده است. یگانه نسخه‌ای که از این مثنوی در دست است متعلق به کتابخانه آقای «بودمر» از اعیان و مشاهیر شهر زنو می‌باشد. در این مقاله، مختصری در ارتباط با شاعر مذکور و مثنوی وی، همراه با ابیاتی از آن، آمده است.

تألیف ایرج افشار.

اضافات:

۱. دو عکس از ورق دوم و آخر نسخه.

۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی (۵۹-۱۸۱).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه مؤلف در لزوم معرفی نسخه‌های خطی متعلق به افراد، و چگونگی تدوین این فهرست است. فهرست در دو قسمت است: □ فهرست کتب فارسی و مجموعه‌ها (۶۲-۱۳۵) □ فهرست کتب عربی (۱۳۶-۱۷۵).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. معرفی جداگانه چند نسخه دیگر (۱۷۵-۱۸۱).

۷. معرفی چند نسخه خطی (۱۸۲-۱۸۷).

این بخش، مقاله‌ای در معرفی چند نسخه خطی است.

تألیف محمد صدر هاشمی (از اصفهان).

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف در تذکره‌نویسی است (به‌مناسبت این که اولین نسخه معرفی شده «تذکره» می‌باشد).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی (برای بعضی از نسخ).

۸. جواهرنامه خواجه نصیرالدین طوسی (۱۸۸-۱۹۷).

این بخش، مقاله‌ای در شرح رساله‌ای به نام جواهرنامه است، که این رساله را خواجه نصیر برای هلاکوخان نوشته است.

تألیف تقی بینش (از مشهد).

ترتیب معرفی: توضیحاتی درباره کتاب، مشخصات يك نسخه از کتاب، و متن کتاب.

۹. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه موزه ایران باستان (۱۹۹-۲۱۸).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در مورد کتابخانه مجلس سنا و تدوین فهرست آن است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۰. فهرست کتابخانه مجلس سنا (۲۱۹-۲۵۷).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در مورد کتابخانه مجلس سنا و تدوین فهرست آن است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزارت امور خارجه (۲۵۹-۲۶۷).

قسمت دوم

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه مؤلف است. مؤلف، در این مقدمه توضیح می‌دهد که در دفتر اول این نشریه، فهرست قسمتی

از نسخه‌های خطی این کتابخانه طبع شد و اینک بقیه این نسخه‌ها معرفی می‌شود.

ترتیب معرفی: نام کتاب، شماره دفتر، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

۱۲. فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه ملی (۲۶۹-۲۸۱).

تنظیم سیدعبدالله انوار.

در آغاز، مقدمه‌ای از ایرج افشار در ارتباط با لزوم تهیه عکس و فیلم از نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های

جهان، و نیز تدوین فهرست حاضر است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نام شهر و کتابخانه واجد نسخه، شماره راهنما، و تاریخ تحریر. شماره

راهنمای مربوط به کتابخانه ملی هم در گوشه صفحه، سمت چپ، در میان پرانتز آمده است.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی (يك صفحه).

۲. نمودار فیشهای مربوط به کتابشناسی و نسخه‌شناسی (دو صفحه).

۳. فهرست مندرجات مجلد اول (یک صفحه).

مجلد سوم

زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۲، ۸۸۰، ش. ۲+۴۸۸ ص. در آغاز، فهرست مطالب است.

۱. فهرست کتابخانه سازمان لغت‌نامه دهخدا (۲-۵۹)

کتابهای این کتابخانه، بیشتر مربوط به فرهنگ زبان فارسی است.

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

فهرست در دو بخش است: □ کتابهای فارسی و ترکی و مجموعه‌ها و جنگها (۳-۵۰) □ کتابهای عربی (۵۹-۵۱).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام نویسنده، شماره کتاب، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

رساله‌های مندرج در مجموعه‌ها و جنگها — علاوه بر آنکه در ضمن آنها توصیف شده‌اند — به‌طور جداگانه نیز، به نام خود آنها، در فهرست آمده است.

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستانه امامزاده عبدالعظیم حسنی در شهرری

(۶۱-۸۳).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف در ذکر کتبی که در شرح حال امامزاده عبدالعظیم حسنی موجود است، فهرست سندهای قدیمی مربوط به رقبات و تولیت این آستانه، و توضیحاتی درباره کتابخانه مذکور است.

فهرست در دو بخش است: □ کتابهای فارسی و مجموعه‌ها (۶۶-۷۲) □ کتابهای عربی (۷۳-۸۳).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

هرگاه نسخ متعددی از یک کتاب موجود بوده، وصف هر یک پس از ذکر اولین نسخه آمده است.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه فرخ (مشهد) (۸۵-۹۷).

تنظیم تقی بینش.

در آغاز، مقدمه مؤلف در تدوین فهرست است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام نویسنده، شماره ثبت، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۴. دنباله فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه ملی (۹۹-۱۰۴).

در مجلد دوم نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران فهرستی از نسخه‌های عکسی کتابخانه ملی (تألیف آقای انوار) طبع

شده بود، و اینک فهرست عکسهای دیگر کتابخانه مذکور — که پس از آن افزوده شده یا از صورت فیلم به عکس تبدیل

گردیده است - در اینجا به چاپ رسیده است.

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه مؤلف در ارتباط با تهیه فهرست حاضر است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نام شهر و کتابخانه واجد نسخه، شماره راهنما، و تاریخ تحریر. تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۵. فهرست اسناد قاجاری در کتابخانه وزارت امور خارجه (۱۰۵-۱۱۷).

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه مؤلف راجع به اسناد عهد قاجاری در وزارت امور خارجه، و تهیه فهرست آن است.

ترتیب معرفی: شماره نسخه، نسخه‌شناسی، و توضیح مختصری راجع به سند.

۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه موزه ایران باستان (۱۱۹-۱۲۵).

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه مؤلف است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی (مختصر). شماره راهنما هم در گوشه چپ است.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های «هنرهای زیبای کشور» (۱۲۷-۱۴۰).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه‌ای کوتاه از مؤلف در مورد تدوین فهرست است.

فهرست در سه بخش است: □ کتابخانه موزه هنرهای تزئینی اداره کل موزه‌ها و فرهنگ عامه هنرهای زیبای

کشور (۱۲۸-۱۳۱) □ کتابخانه موزه مردم‌شناسی اداره کل موزه‌ها و فرهنگ عامه هنرهای زیبای کشور

(۱۳۲-۱۳۴) □ نسخه‌های خطی آقای یحیی ذکاء (۱۳۵-۱۴۰).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۸. فهرست کتابخانه محمود فرهاد معتمد (۱۴۱-۲۷۶).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف درباره تالیفات فرهاد میرزامعتمدالدوله فرزند عباس میرزا و کتابخانه وی و تهیه

فهرست آن است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تعداد ۸۴ تصویر از بعضی نسخ معرفی‌شده (در لابلای فهرست).

۹. مآخذ کتابشناسی نسخ خطی فارسی (۲۷۷-۲۸۵).

در این بخش، ترجمه مقاله‌ای آمده است که به گفته ایرج افشار، در مقدمه، یکی از مهمترین مقالات، در خصوص مآخذ مربوط به کتابشناسی نسخ خطی فارسی است، که دو تن از ایرانشناسان مقیم لنینگراد، در مجله‌ای نوشته‌اند.

تألیف ا.ف. اکیموشکین و ا. بورشفسکی.

در آغاز، مقدمه ایرج افشار، سپس ترجمه مقاله و در پایان، فهرستهای انستیتو شرقشناسی لنینگراد، به زبان لاتین است.

۱۰. اطلاعاتی درباره برخی از نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده پزشکی (۲۹۷-۳۸۶).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه مؤلف راجع به تدوین این فهرست است.

فهرست در دو بخش است: □ فهرست کتابهای فارسی و مجموعه‌ها (۲۹۹-۳۶۵) □ فهرست کتابهای عربی (۳۸۶-۳۶۸).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره نسخه، نام کاتب، تاریخ کتابت، و کتابشناسی. در برخی شماره فهرست آقای ره‌آورد - که قبلاً برای این کتابخانه، فهرستی تألیف کرده‌اند - نیز در میان پراکنش دیده می‌شود.

۱۱. فهرست کتابخانه سازمان لغت‌نامه دهخدا (۳۸۷-۴۲۶).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، توضیح کوتاهی از مؤلف است که، در صفحات (۲-۵۹) همین دفتر، تعداد ۲۰۰ مجلد از نسخ خطی این کتابخانه معرفی شده‌اند، و در اینجا ۱۰۵ مجلد دیگر (۲۰۱-۳۰۵)، که بعداً از خانه مرحوم دهخدا به این کتابخانه منتقل شده، معرفی شده است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره نسخه، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی. تنظیم معرفی‌نامه‌ها: القیابی.

۱۲. فهرست کتابخانه آستانه امامزاده عبدالعظیم حسنی (۴۲۷-۴۸۰).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، توضیح کوتاهی از مؤلف است که، در صفحات (۶۱-۸۳) همین دفتر، تعداد ۹۱ مجلد از نسخ خطی این کتابخانه معرفی شده‌اند، و در اینجا ۳۲۸ مجلد دیگر (۹۲-۴۱۹)، معرفی شده است.

فهرست در دو بخش است: □ کتابهای فارسی و ترکی و مجموعه‌ها (۴۲۸-۴۵۴) □ کتابهای عربی (۴۸۰-۴۵۵).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره نسخه، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی.

۱۳. آشنایی با چند نسخه دیگر از کتابخانه دکتر اصغر مهدوی (۴۸۱-۴۸۵).

در مجلد دوم نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در صفحات (۵۹-۱۸۱) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خصوصی

دکتر اصغر مهدوی آمده بود. در اینجا، فهرست چند نسخه دیگر از این کتابخانه است.

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره نسخه، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرست مندرجات مجلد‌های ۱ و ۲ همین نشریه.

مجلد چهارم

زیرنظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران ۱۰۳۹، ۴+۶۹۴ ص. در آغاز، سرآغازی از دکتر جهان‌شاه صالح - رئیس دانشگاه تهران - راجع به اقدام کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، در جمع‌آوری اصل یا عکس نسخه‌های خطی و تهیه فهرست نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های مختلف ایران، و سپس فهرست مندرجات این مجلد است.

۱. نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه دانشگاه هاروارد (۱-۱۲).

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه مؤلف در مورد نسخ خطی فارسی و عربی کتابخانه هاروارد و چگونگی تهیه فهرست نسخ خطی فارسی آنجاست.

فهرست در دو بخش است: □ مجموعه کتابخانه هوتن (کتابخانه اصلی دانشگاه و مخصوص محافظت نسخ خطی و کتب نادر)، شامل دو قسمت: کتابهایی با نام (۲-۷) و مجموعه‌ها و کتابهایی بی‌نام (۷-۹) □ مجموعه فرانسویس هوفر، متعلق به خاندان هوفر (که در همان عمارت، ولی در اطاق جداگانه، محفوظ است) (۹-۱۲).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ نسخه، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۲. کتابهای ریاضی (۱۳-۵۱).

تألیف ك.ا. استوری، ترجمه و نگارش تقی بینش.

ترتیب معرفی: نام مؤلف (و گاهی شرح حال وی)، نام کتاب (یا کتابهای او در زمینه ریاضی) همراه با توضیحاتی درباره آن.

۳. گلشن راز و شروح مختلف آن (۵۲-۱۲۴).

مقاله‌ای است در مورد منظومه گلشن راز و شروح و حواشی و نظیره‌های آن و ذکر جایهای آنها.

تألیف احمد گلچین معانی.

در آغاز، توضیح مختصری از مؤلف در مورد منظومه گلشن راز و شیخ محمود شبستری است. و سپس یکایک شروح منظومه، به ترتیب تاریخ تألیف یا وفات شارح (در صورتی که معلوم باشد) و یا تاریخ تحریر نسخه (اگر شارح و تاریخ شرح معلوم نباشد)، آمده است.

۴. آشنایی با اثری از مظفرین اردشیر عبادی (۱۲۵-۱۲۷).

این بخش، شرحی دربارهٔ يك نسخهٔ خطی تألیف مظفرین اردشیر عبادی به نام رسالهٔ فی التصوف است.

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: شمارهٔ نسخه، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

۵. نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های عمومی فرانسه (۱۲۹-۱۳۸).

در این بخش، فهرستی از نسخه‌های خطی فارسی و نسخه‌های خطی به زبانهای اروپایی، ولی مربوط به ایران - که در

کتابخانه‌های عمومی فرانسه موجود است - آمده است. البته این فهرست، با تتبع در ۵۲ جلد کتابی که در ارتباط با

فهرست کتابخانه‌های عمومی فرانسه، میان سالهای ۱۸۸۶ تا ۱۹۵۱ م طبع شده، توسط مؤلف گزارش شده است.

فهرست هریک از کتابخانه‌ها به‌طور جداگانه آمده است.

تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و شمارهٔ راهنما.

۶. فهرست قسمتی از کتابهای خطی فارسی کتابخانهٔ ملی تهران (۱۳۹-۲۸۱).

این فهرست، ناتمام و تنها شامل کتابهای منظوم کتابخانهٔ مذکور است.

تألیف دکتر مهدی بیانی.

در آغاز، فهرست منابع این بخش به لاتین است.

ترتیب معرفی: نسخه‌شناسی، کتابشناسی، و شمارهٔ راهنما.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شمارهٔ راهنما.

۷. فهرست کتابخانه‌های شهرستانها (۲۸۳-۴۸۰).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

فهرست در چهار قسمت است:

□ فهرستهای مربوط به کتابخانه‌های تبریز (۲۸۳-۳۵۳).

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف، راجع به چگونگی تهیهٔ این فهرست است.

I. کتابخانهٔ ملی تبریز (۲۸۵-۳۲۲).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نام کاتب، تاریخ تحریر، و شمارهٔ نسخه.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تعداد ۱۱ تصویر از برخی نسخ معرفی شده (در لابه‌لای صفحات فهرست).

II. کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز (۳۲۳).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ کتابت، و (گاهی) شمارهٔ نسخه.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

III. کتابخانه موزه آذربایجان (۳۲۴).

این فهرست شامل معرفی سه نسخه خطی است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و تاریخ تحریر.

IV. کتابخانه موقوفه خانواده ثقة الاسلام شهید (۳۲۵-۳۲۸).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نام کاتب، و تاریخ تحریر.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

V. نسخه‌های آقای محقق دبیر دانشکده ادبیات تبریز (۳۲۹-۳۳۵).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VI. اسناد اداره اوقاف تبریز (۳۳۶).

در این بخش، معرفی تعدادی وقف‌نامه و سند وصیت‌نامه همراه با نام واقف یا وصیت‌کننده و یا مالک سند و تاریخ آنهاست.

VII. نسخه‌های آقای واعظ چرندایی (۳۳۷).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ تحریر نسخه، و (گاهی) شماره نسخه در دانشگاه.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VIII. کتابخانه حاج حسین آقای نخجوانی (۳۳۸-۳۵۳).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نام کاتب، تاریخ تحریر، و شماره نسخه.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تعداد ده تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده.

۸. آشنایی با چند مخطوط از کتابخانه‌های شهر کاشان (۳۵۴-۳۵۸).

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف در ارتباط با تدوین این فهرستها است.

I. کتابخانه مزار افضل‌الدین کاشانی (۳۵۴).

در این بخش فقط یک نسخه معرفی شده است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

II. کتابخانه امیرکبیر در باغشاه فین کاشان (۳۵۴).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

III. کتابخانه سیدابوالرضا در محله پنجه‌شاه کاشان (۳۵۵).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و تاریخ نسخه.

IV. کتابخانه آثار ملی کاشان در مدرسه سلطانی (۳۵۵-۳۵۸).

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف پیرامون کتابخانه مذکور است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ تألیف، (گاهی) تاریخ تحریر، و شماره نسخه.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۹. فهرست چند نسخه خطی از کتابخانه‌های شهر یزد و اصفهان (۳۵۹-۴۸۰).
در آغاز، مقدمه مؤلف در ارتباط با تهیه این فهرست است.
I. کتابخانه جامع کبیر یزد (۳۶۰-۴۱۶).

در آغاز، مقدمه مؤلف درباره مسجد جامع یزد و کتابخانه آن، و سپس رونوشت کتیبه‌های مسجد جامع یزد که آقای محمدتقی مصطفوی یادداشت کرده، و نیز کتیبه‌ها و الواح این مسجد به ترتیب از در ورودی به سوی راست — که آقای ضیافتی کتابدار کتابخانه وزیری جامع کبیر به دستور آقای وزیری نوشته — آمده است.
ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره نسخه، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

II. کتابخانه سر یزدی (۴۱۷-۴۳۲).

کتابخانه مذکور را آقای حاج شیخ محمد صدوقی در ۱۳۷۶ هـ. ق. در مدرسه عبدالرحیم‌خان بنیاد گزارده و اساس آن، کتابهای حاج میرزا محمد سریزدی است.

در آغاز، مقدمه مؤلف در مورد این کتابخانه است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره نسخه، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

III. کتابخانه مدرسه خان بزرگ (۴۳۳-۴۳۴).

این کتابخانه، خاص طالبان علوم دینی است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

IV. کتابخانه شرف‌الدین علی یزدی (۴۳۵).

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف، پیرامون این کتابخانه، است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

V. کتابخانه آقای حاج شیخ علی علمی (۴۳۶-۴۵۰).

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VI. کتابخانه آقای حاجی میرزا حسن محمودآبادی یزدی «مدرس رسمی» (۴۵۱-۴۵۸).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VII. کتابخانه آقای حاج سید ابوالفضل سعیدی ریحان یزدی (۴۵۹-۴۶۲).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VIII. نسخه‌های آقای محمدعلی فرهمند وزیر فرهنگ (۴۶۳-۴۶۴).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

IX. نسخه‌های آقای علی اصغر خجسته مدیر دبستان انوشیروان در یزد (۴۶۵-۴۶۶).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

X. نسخه‌های آقای محمدباقر عجین کتابدار کتابخانه وزیر (۴۶۷).

این فهرست مشتمل بر معرفی دو نسخه می‌باشد.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

XI. نسخه آقای سیدجواد مدرسی یزدی (۴۶۸).

این نسخه مجموعه هشت رساله است که آنها را نام برده است.

XII. اسناد و طومارهای موقوفات یزد که در اداره اوقاف و مدارس و خانه‌هاست (۴۶۹).

در این فهرست، کتابی به نام جامع الخیرات و پنج وقفنامه معرفی شده است.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۱۰. فهرست چند نسخه خطی در اصفهان.

I. کتابخانه شهرداری اصفهان (۴۷۰-۴۷۲).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

II. کتابخانه فرهنگ اصفهان (۴۷۳-۴۷۴).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره نسخه، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

III. کتابخانه دانشکده ادبیات اصفهان (۴۷۵-۴۸۰).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۱۱. اسناد آستانه درویش تاج‌الدین حسن ولی در نیاک لاریجان (۴۸۱-۶۴۸).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه مؤلف پیرامون شهرنیاک و شخص «درویش تاج‌الدین حسن ولی» و اسناد آستانه او آمده است. در این مقدمه، الواح و کتیبه‌ها و نوشته‌هایی که در بارگاه این آستانه وجود دارد و نیز اسامی برخی از متولیان موقوفات آنجا و همچنین وقفنامه‌های مربوط به اماکن دیگر ذکر شده است. ترتیب معرفی: تصویری از اصل سند در صفحه سمت راست، و متن حروفچینی شده همان سند در صفحه سمت چپ.

۱۲. نسخ خطی فارسی در موزه بریتانیا (۶۴۹-۶۹۴).

تألیف مردیت اونس.

در آغاز، مقدمه‌ای از ایرج افشار، در مورد تدوین فهرست حاضر، است. ترتیب معرفی: شماره نسخه، نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ تألیف، و تاریخ تحریر.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: موضوعی و شماره نسخه.

مجلد پنجم

زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۶، ۱۰۳۹/۵، ش. ۶+۶، ص.

در آغاز، فهرست مندرجات این مجلد است.

۱. فهرست نسخ وقفی علی‌اصغر حکمت به آستان قدس (۷-۱).

تألیف محمد شیروانی.

در آغاز، مقدمه‌ای در ارتباط با فهرست حاضر است. ^ع

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و شماره نسخه.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۲. فهرست نسخ خطی عبدالمجید مولوی (۸-۱۰۷).

تألیف مهدی ولاتی.

در آغاز، مقدمه مؤلف، در مورد آقای عبدالمجید مولوی و کتابخانه وی و تدوین فهرست آن است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۳. نسخه‌های فارسی در کتابخانه ملی و دانشگاهی اورشلیم (۱۰۸-۱۱۰).

تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: نمره کتاب، نام کتاب، نام مؤلف، و تاریخ تألیف (تحریر).

۴. سی‌وچهار نسخه خطی از چند مجموعه خصوصی.

تألیف ایرج افشار.

I. نسخه‌های (۱۳ نسخه) - خطی آقای ثامن (۱۱۱).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و تاریخ تألیف.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

II. نسخه‌های - (۴ نسخه) - ابراهیم دهگان (۱۱۲).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و تاریخ تألیف.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

III. نسخه باقرزاده (۱۱۲).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

IV. نسخه‌های - (۴ نسخه) - خطی حسن علی غفاری (معاون الدوله) (۱۱۲).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

V. نسخه‌های - (۵ نسخه) - امیر توکل کامبوزیان کردغفرانلو (زاهدان) (۱۱۲-۱۱۳).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

VI. نسخه‌های - (۷ نسخه) - خان ملك ساسانی (۱۱۴-۱۳۱).

آخرین این نسخه‌ها، مجموعه‌ای از مکاتبات است که خان ملك ساسانی آن را فهرست کرده و در اینجا نیز چاپ شده است.

VII. چند مجموعه - (سه مجموعه همراه با رساله‌های آنها) - خطی از مجموعه روضاتی (۱۳۲-۱۵۲).
تألیف سید محمدعلی روضاتی.

ترتیب معرفی: نسخه‌شناسی (کلی مجموعه)، و کتابشناسی (هر رساله).

۵. فهرست چند مجموعه کتابخانه مجلس شورای ملی (۱۵۳-۲۰۳).

تألیف احمد گلچین معانی.

ترتیب معرفی: شماره مجموعه، رساله‌های هر مجموعه (بدین ترتیب: نام رساله، نام مؤلف، حرف «ف» نشانه فارسی بودن یا «ع» نشانه عربی بودن، شماره صفحه، و تاریخ تحریر).

۶. فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز (۲۰۵-۲۹۷).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

I. اداره اوقاف (۲۰۵-۲۰۶).

نوشته‌های اینجا، از دفتر فهرست وقفنامه‌ها یادداشت شده و مشتمل بر ۲۱ وقفنامه است.

ترتیب معرفی: در ذکر هر وقفنامه معمولاً نام واقف و مورد وقف و تاریخ آن آمده است.

II. کتابخانه خدای‌خانه مسجد جامع عتیق شیراز (۲۰۷-۲۰۸).

در اینجا، فهرست بعضی از نسخه‌های خطی این کتابخانه است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

III. کتابخانه خانقاه احمدیه (۲۰۹-۲۲۹).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

IV. کتابخانه دانشکده ادبیات شیراز (۲۳۰).

در این قسمت، سه نسخه معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه، و نسخه‌شناسی.

V. کتابخانه آستانه شاهچراغ یا مزار احمد بن موسی (۲۳۱-۲۴۴).

در آغاز، فهرستی از کتابهای نوشته‌شده در مورد مزار احمد بن موسی (ع) است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VI. کتابخانه ملی پارس (۲۴۵-۲۵۷).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VII. موزه معارف شیراز (۲۵۸-۲۶۲).

در این بخش تعداد ۲۳۰ قران و رساله و سکه و سنگ و محراب و کاشی معرفی شده‌اند.

ترتیب معرفی: نام کتاب، شماره نسخه، و (گاهی) نسخه‌شناسی.

VIII. کتیبه مزار ابوذرعه اردبیلی (۲۶۳-۲۶۴).

ترتیب معرفی: ابتدا نوشته دو کتیبه مزار مذکور و سپس کتابشناسی و نسخه‌شناسی مربوط به نسخه‌ای از

ع

کتاب فصول منسوب به ابوذرعه اردبیلی است.

IX. کتیبه مدخل مسجد وکیل (۲۶۵).

صورت دو کتیبه مربوط به این مسجد، در این صفحه، آمده است.

X. نسخ حاج میرزا محمد خلیلی (۲۶۶).

این صفحه، معرفی دو نسخه است: یکی جنگ اشعاری است که اسامی شاعران را هم ذکر کرده، و دیگری نکاح نامه‌ای

است که صورت آن آمده است.

XI. کتابخانه دکتر خاوری (۲۶۷-۲۶۹).

این قسمت، شامل پانزده نسخه است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و (گاهی) نسخه‌شناسی.

XII. موزه شایسته (۲۷۰).

در این صفحه، توضیحی در مورد موزه سیدصدرالدین شایسته فرزند حاجی سیدعلی‌رضای شایسته شاگرد کمال‌الملک و

دارای اجازه و تقدیرنامه از او - به خط خود کمال‌الملک - آمده است، بدون این که فهرستی آمده باشد.

XIII. کتابخانه آقای صدرالدین محلاتی (۲۷۱-۲۷۴).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XIV. کتابخانه دکتر عینی (۲۷۵-۲۷۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و (گاهی) نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XV. نسخه‌های فروردین پسر تاج‌الشعراء و نوه حاجی میرزا مهدی آسوده (۲۷۷-۲۷۸).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XVI. نسخه‌های سیدامین‌الله کوثر (۲۷۹-۲۸۰).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و (گاهی) نسخه‌شناسی.

XVII. اسناد عبدالکریم مکارمی (۲۸۱).

توضیحاتی در مورد چهار سند متعلق به عبدالکریم مکارمی است.

کتابخانه دکتر میر (۲۸۲-۲۸۴).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XVIII. نسخه‌های - (۴ نسخه) - واجد (۲۸۵).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XIX. کتابخانه خاندان حاج سیدنورالدین هاشمی حسینی (۲۸۶-۲۸۹).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XX. کتابخانه دکتر وصال (۲۹۰-۲۹۴).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XXI. چند نسخه - (۶ نسخه) - خصوصی دیگر (۲۹۵-۲۹۷).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و نام مالک نسخه.

۷. کتابخانه عمومی و خصوصی اصفهان (۲۹۸-۳۲۵).

I. کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان (۲۹۸-۳۰۷).

در این قسمت، چند نسخه الفت و يك نسخه صدر هاشمی توصیف شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

II. کتابخانه شهرداری اصفهان (۳۰۸-۳۱۰).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، نسخه‌شناسی، و (گاهی) کتابشناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

III. کتابخانه رضویه مدرسه صدر اصفهان (۳۱۱-۳۱۴).

این مدرسه را حاج محمدحسین‌خان صدر اصفهانی صدراعظم فتحعلی شاه قاجار، در بازار بزرگ ساخته، و کتابخانه آن را حاج سیدمحمدرضای خراسانی، در ۱۳۶۳ هـ. ق. بنیاد گزارده است.

IV. کتابخانه فرهنگ اصفهان (۳۱۵-۳۲۲).

چند نسخه از این کتابخانه، در همین نشریه (۴/۴۷۳) معرفی شده بود. اینک نسخ دیگری از همین کتابخانه، افزون بر نسخ محفوظ اهدایی اکبر مسعود صارم‌الدوله به این کتابخانه، معرفی می‌شود.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

V. موزه کلیسای ارمنیان در جلقا (۳۲۳-۳۲۴).

در اینجا، فهرست تعدادی کتب خطی و چاپی و تابلوی نقاشی و فرمان و مجله و نقشه است.

ترتیب معرفی: نام موضوع، عامل، تاریخ، و محل.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

VI. کتابخانه دکتر کارول میناسیان (۳۲۵).

در این کتابخانه، نزدیک به ۲۵۰۰ نسخه خطی وجود دارد که در اینجا تنها دو کتاب (شامل سه نسخه) از آنها معرفی شده است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

VII. کتابخانه کتابی در اصفهان (۳۲۵).

در این صفحه، دو نسخه ذکر شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی.

۸. فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهر همدان (۳۲۶-۳۸۷).

I. فهرست کتابخانه آرامگاه بوعلی در همدان (۳۲۶-۳۴۰).

در آغاز، در مقدمه این بخش آمده است که در این کتابخانه، سه هزار مجلد کتاب وجود دارد که مؤلف، گزیده‌ای از آن را، که اذکائی نوشته، به اضافه تعداد دیگری که خود افزوده، در اینجا آورده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

II. مزار استرومردخای (۳۴۱).

در این صفحه، وصف کوتاهی از يك طومار که بر روی پوست آهو نوشته شده، آمده است.

III. کتابخانه اعتمادالدوله (۳۴۶-۳۴۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره نسخه.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

IV. کتابخانه دبیرستان امیرکبیر (۳۴۸-۳۴۷).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

V. اداره اوقاف (۳۴۸).

در اینجا فهرست سه وقفنامه دیده می‌شود.

ترتیب معرفی: نام واقف، مورد وقف، و تاریخ وقف.

VI. کتابخانه اوقاف (۳۴۹).

در آغاز، گفته شده است که در این کتابخانه ۱۲۰۰ جلد کتاب موجود است که چهار جلد آن خطی است و در اینجا این چهار نسخه خطی ذکر شده است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

VII. کتابخانه مدرسه دامغانی در همدان (۳۴۹).

چهار نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VIII. کتابخانه مدرسه زنگنه (۳۵۱-۳۵۰).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

IX. کتابخانه مدرسه غرب همدان (۳۶۵-۳۵۲).

در آغاز، مقدمه‌ای از مؤلف است و در آن متذکر شده که بنیادگزار این مدرسه و مؤسس کتابخانه آن مرحوم آیه‌الله آخوند ملاعلی همدانی می‌باشد. و در اینجا چند نسخه این کتابخانه توصیف شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

X. نسخه‌های حاجی ایزدی (۳۶۸-۳۶۶).

در این قسمت، ۲۰ نسخه خطی ذکر شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XI. نسخه‌های محمود ایزدی (۳۶۹).

در این قسمت، هفت نسخه خطی و سکه گزارش شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XII. نسخه‌های بحرالفضایل (۳۷۰).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XIII. کتابخانه قاسم برنا (۳۷۱-۳۷۹).

در آغاز، مقدمه‌ای درباره برنا و کتابخانه‌اش، و سپس فهرست نسخ خطی این کتابخانه است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XIV. نسخه‌های حاج سیدنصرالله بنی صدر (۳۸۰).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XV. نسخه‌های آقای حاج حسن پنبه‌چی (۳۸۱).

این صفحه، گزارش سه نسخه خطی است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XVI. نسخه‌های دکتر جلالی (۳۸۲).

این صفحه، گزارش ۴ نسخه خطی است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XVII. نسخه‌های آقای دامغانی (۳۸۳-۳۸۴).

در این قسمت، ۲۲ نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

XVIII. نسخه سیدمحمد نجفی عربزاده (۳۸۵).

این نسخه، مجموعه دو رساله است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

XIX. کتابخانه کمالی (۳۸۵-۳۸۷).

این قسمت، شامل معرفی ۱۲ نسخه خطی است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

XX. نسخه‌های تقی یوسفی (۳۸۷).

در این قسمت، توصیف دو لوح و یک نامه، که هر سه مربوط به فرقه بهائیه می‌باشد، و یک وقفنامه آمده است.

۹. کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهر رشت (۳۸۸-۳۹۶).

I. کتابخانه ملی (۳۸۸-۳۹۲).

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف است.

فهرست شامل دو بخش است:

□ در این بخش، سه نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

□ در این بخش، فرمانهای این کتابخانه آمده است.

ترتیب معرفی: نام صادرکننده فرمان، مخاطب فرمان، مورد فرمان، و تاریخ فرمان.

II. کتابخانه مدرسه مهدویه رشت (۳۹۴-۳۹۶).

در آغاز این فهرست آمده است که در این کتابخانه، بیش از پنجاه مجلد نسخه خطی است. و در اینجا تنها

فهرست پنج نسخه ذکر شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

III. کتابخانه شاد قزوینی در رشت (۳۹۴-۳۹۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۰. فهرست کتابخانه‌های شهر قم (۳۹۷-۳۹۹).

I. کتابخانه آستانه قم (۳۹۷-۳۹۸).

در این قسمت، سه نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

II. کتابخانه مدرسه فیضیه (۳۹۹).

در این قسمت، سه نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، و نام مؤلف.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

III. کتابخانه مسجد اعظم (۳۹۹).

در این قسمت، سه نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۱۱. امل (۴۰۰-۴۰۳).

I. کتابخانه آقای میرزا ابوالحسن پیشنماز آملی از دانشمندان و پارسایان این شهر (۴۰۰-۴۰۳).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۱۲. کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی (۴۰۵-۵۸۳).

در آغاز، مقدمه‌ای از محمدتقی دانش‌پژوه، در چگونگی تدوین این فهرستها است.

I. مكتبة المتحف العراقي (کتابخانه موزه عراق)، در بغداد (۴۰۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

II. المكتبة المركزية في جامع بغداد (۴۰۶).

در معرفی فهرست این کتابخانه، تنها این عبارت آمده است: «چند مجلد مخطوط و شصت فیلم در آن هست».

III. مكتبة معهد الدراسات الاسلامية العليا في جامعة بغداد (۴۰۶-۴۰۷).

در این قسمت، چهار نسخه خطی ذکر شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

IV. المكتبة القادريه في الحضرة الكيلانية في بغداد (۴۰۷).

راجع به این کتابخانه، فقط این عبارت آمده است: «نزدیک به ۱۳۱۴ نسخه خطی در آن هست، و فهرستی در آن دیده

نشده و باید آن را بررسی نمود. از نسخی که نمایش داده‌اند و در ویرینها گذارده‌اند (!) پیدا بود که کتابخانه مهمی است و

نسخی گرانبها دارد به‌ویژه آنکه این کتابخانه در خانقاه عبدالقادر گیلانی عارف و رهبر گروه قادیان بنیاد شده و از رهگذر

تاریخ تصوف در ایران اهمیت بسیار دارد.»

V. مكتبة الخلاني العامة (بغداد) (۴۰۷-۴۰۸).

کتابخانه مذکور در کنار آرامگاه محمد بن عثمان بن سعید العمری دومین نایب از نواب چهارگانه امام دوازدهم [عجل الله

تعالی فرجه الشریف]، در ۱۳۶۴ هـ ق، بنیاد گذاشته شد. در اینجا سه نسخه خطی ذکر شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

VI. کتابخانه دکتر حسین علی محفوظ، در بغداد (۴۰۸).

در این بخش، سه نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VII. کتابخانه توفیق وهبی، در بغداد (۴۰۸-۴۰۹).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

VIII. مكتبة الإمام اميرالمؤمنين [عليه السلام] العامة، در نجف (۴۰۹-۴۱۹).

این کتابخانه در ۱۳۷۳ هـ. ق با کوشش مرحوم علامه امینی نگارنده الغدير تاسیس شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و (گاهی) مأخذ (النریعه یا دانشگاه یا...).

اضافات:

۱. نام تعدادی نسخ کهن که به صورت حلقه‌های فیلم در این کتابخانه موجود است.

IX. کتابخانه آية الله العظمی حکیم در نجف در مدرسه هندی (مکتبه آية الله الحكيم العامة (۴۲۰-۴۲۸).

این کتابخانه توسط مرحوم آية الله حکیم مرجع شیعیان، در سال ۱۳۷۷ هـ. ق، تاسیس شده است. در این بخش از

فهرست، تعدادی از نسخ خطی کتابخانه مذکور گزارش شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

X. کتابخانه مدرسه بروجردي (۴۲۹-۴۳۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

XI. کتابخانه تکیه شوشتری‌ها (۴۳۲-۴۳۳).

این کتابخانه را آقای حاج محمدرضای شوشتری بنیاد گذاشته است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

XII. مكتبة جامعة النجف (۴۳۳).

شش نسخه خطی، در این بخش، معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

XIII. کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی در کربلا (۴۳۴-۴۳۷).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

XIV. کتابخانه مدرسه بادکوبه در کربلا (۴۳۸).

پنج نسخه خطی، در این بخش، معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

XV. کتابخانه خصوصی آقای عبدالرضای شهرستانی از دانشمندان روحانی در مدرسه هندی کربلا

(۴۳۸-۴۳۹).

در این بخش، پنج نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

XVI. کتابخانه جامع الامام ابی یوسف، جنب آستان امام موسی کاظم [علیه السلام] (۴۳۹).

در این کتابخانه، نسخه خطی نیست.

XVII. مکتبه شیخ الاسلام عارف حکمة (۴۴۰-۵۰۴).

این کتابخانه را شیخ الاسلام قسطنطنیه شهاب الدین عارف احمد حکمة الله بن ابراهیم عصمة الله بن اسماعیل رائف پاشای حسینی رومی حنفی بنیاد گذاشته است. نسخه های این کتابخانه، در ساختمانی پهلوئی حرم پیامبر اکرم [صلی الله علیه وآله وسلم] است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی نامه ها: موضوعی.

XVIII. مکتبه المدينة المنورة العامة (۵۰۵-۵۱۲).

در این کتابخانه، که جنب حرم پیامبر اکرم [صلی الله علیه وآله وسلم] قرار دارد، نسخه های چاپی و خطی چند کتابخانه گردآوری شده و هر یک جداگانه در قفسه هایی به ترتیب موضوع قرار دارد. تعدادی نسخه کهن نیز در آنجا هست. در این بخش، ابتدا فهرست نسخه های کهن این کتابخانه آمده (۵۰۶-۵۱۰) و به ترتیب موضوعی است و در معرفی آنها اول کتابشناسی و بعد نسخه شناسی ذکر شده است و شماره نسخه هم در گوشه سمت چپ آنها در میان پراکنده قرار دارد. و سپس فهرست چند کتابخانه به طور جداگانه آمده است به این ترتیب: □ مکتبه الساقزی (فی مکتبه المدينة المنورة)

(۵۱۰) □ مکتبه الشیخ عمر الحمدان (۵۱۰) □ مکتبه الشفاء (۵۱۱) □ مکتبه سینا عثمان (۵۱۱-۵۱۲).

ترتیب معرفی (نسخ خطی): نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ تحریر، تعداد صفحات کتاب، و شماره نسخه.

XIX. المکتبه المحمودیه فی الحرم النبوی (مدینه) (۵۱۲-۵۴۵).

این کتابخانه توسط سلطان محمود عثمانی، در شهر مدینه، در مدرسه ای که خود محمود ساخته بود بنیاد شد ولی بعداً که مدرسه به خیابان افتاد (ویران شد)، کتابخانه را به حرم پیامبر اکرم [صلی الله علیه وآله وسلم] بردند.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه شناسی، دو شماره همراه با یکی از حروف الفبا.

تنظیم معرفی نامه ها: موضوعی.

XX. مکتبه الحرم النبوی [صلی الله علیه وآله وسلم] (۵۲۶-۵۲۸).

نسخه هایی را که در مدارس قدیم بوده گرد آورده و در این کتابخانه گذاشته اند.

در آغاز، مقدمه کوتاهی راجع به کتابخانه مذکور است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه شناسی، و شماره نسخه. پس از ذکر عنوان هر موضوع، شماره فن در داخل

پراکنده دیده می شود.

تنظیم معرفی نامه ها: موضوعی.

XXI. مکتبه مظهر فی رباط مظهر یا کتب خانه خانقاه احمدی در مدینه روبروی بقیع (۵۲۹-۵۳۴).

نسخه ها را محمد مظهر عمری نقش بندی فاروقی، در ۱۲۹۷ هـ. ق. وقف کرده، و شیخ احمد فاروقی هندی این کتابخانه را در این رباط، که خانقاه صوفیان و درویشان قادری است، بنیاد کرده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و (گاهی) شماره نسخه.

XXII. مكتبة الحرم المكي (مکه) (۵۳۵-۵۳۹).

در آغاز، مقدمه‌ای در مورد روش ثبت کتابها در دفتر این کتابخانه است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره نسخه.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: موضوعی.

XXIII. مكتبة مكة المكرمة (۵۴۰-۵۴۲).

در آغاز، مقدمه‌ای درباره این کتابخانه است.

فهرست دارای سه بخش است: □ معرفی ده نسخه □ مكتبة القدس، التصوف. شامل يك نسخه □ العلوم الغریبه. شامل سه نسخه.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ تحریر، (گاهی) نسخه‌شناسی، و شماره نسخه.

XXIV. اینک از چند نسخه‌ای به دقت وصف می‌شود (۵۴۳-۵۸۲).

فهرست در سه بخش است: □ نسخه‌های عربی و ترکی (۵۴۳-۵۵۹) □ نسخه‌های فارسی (۵۶۰-۵۷۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

□ مجموعه‌ها (۵۷۷-۵۸۲).

ترتیب معرفی: نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسی مربوط به هر یک از رساله‌ها.

XXV. چند کتاب سودمند برای تاریخ شهرهای عربستان (۵۸۳).

در این بخش، هفت کتاب در مورد شهرهای عربستان ذکر شده است.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، محل، و تاریخ چاپ.

۱۳. فهرست کتابخانه آقای کاظم مدیر شانه‌چی استاد دانشکده الهیات و معارف اسلامی

مشهد (۵۸۴-۶۱۱).

تألیف کاظم مدیر شانه‌چی.

فهرست در دو بخش است: □ نسخه‌های فارسی (۵۸۴-۵۸۹) □ نسخه‌های عربی (۵۹۰-۶۱۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۴. تمه فهرست کتابخانه فرخ که در همین نشریه (۸۵/۳-۹۷) به چاپ رسیده است

(۶۱۲).

تألیف تقی بینش.

در این بخش، سه نسخه معرفی شده و سپس غلطهای چاپی فهرست آمده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۱۵. نسخه‌های حاج سیدعلی اصغر اصغرزاده (مشهد) (۶۱۳-۶۱۷).

تألیف حاج سیدعلی اصغر اصغرزاده

ترتیب معرفی: کتابشناسی.

۱۶. کتابخانه میرزا عبدالعظیم خان قریب گرگانی (۶۱۸-۶۵۷).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه مؤلف است.

فهرست در دو بخش است: □ نسخه‌های فارسی و مجموعه‌ها (۶۱۸-۶۵۱) □ نسخه‌های عربی و ترکی

(۶۵۲-۶۵۷).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی (برای نسخه‌ها). و به ترتیب شماره راهنما (برای مجموعه‌ها).

۱۷. کتابخانه بهار (۶۵۸-۶۷۱).

محمدتقی بهار خراسانی فرزند میرزا کاظم صبوری کاشانی کتابخانه‌ای داشت که آن را در کتابخانه مجلس شورای ملی

گذاشت. در اینجا چند نسخه از آن کتابخانه توصیف شده است.

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۸. نسخه‌های مسعود محتشمی (۶۷۲-۶۷۳).^۴

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۹. نسخه‌های خطی فارسی تازه در کتابخانه ملی پاریس (۶۷۴-۶۷۸).

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه مؤلف - مورخ اول فروردین ۱۳۴۶ - راجع به کیفیت تدوین این فهرست فشرده است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

۲۰. نسخ خطی فارسی انجمن پادشاهی آسیائی (لندن) (۶۷۹-۶۸۲).

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف و سپس فهرست اجمالی کتابخانه است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. * مجموعه «اليس».

۲۱. نسخ خطی فارسی در کتابخانه دانشگاه اوترخت (۶۸۳).
تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۲۲. نسخ خطی فارسی در کتابخانه ملی اسکاتلند (ادنبورگ) (۶۸۴).
تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۲۳. نسخ خطی فارسی در کتابخانه دانشگاه ادنبورگ (۶۸۵-۶۸۸).
تألیف ایرج افشار.

فهرست در دو بخش است:

□ هفت نسخه خطی.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

□ هفتاد و دو نسخه خطی تحت عنوان «مجموعه نیوکالج، اهدایی به دانشگاه».

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، (گاهی) تاریخ تحریر، و (گاهی) نسخه‌شناسی.

۲۴. نسخ خطی فارسی کتابخانه سلطنتی کپنهاک (۶۸۹-۷۱۳).
تألیف ایرج افشار.

فهرست در چند بخش است: □ مجموعه قدیم (۶۸۹-۷۰۰) □ نسخه‌های بعدی با علامت cod pers add.

(۷۰۳-۷۰۱) □ مجموعه cod siur pers (۷۰۴) □ مجموعه کریستین سن (۷۰۴-۷۰۸) □ نسخه‌های شماره

نشده (۷۰۹-۷۰۸) □ نسخه‌های خطی اهدائی کتابخانه دانشگاه کپنهاک (۷۱۰) □ نسخه‌های مشخص شده با

علامت cod mixt (۷۱۱-۷۱۰) □ نسخه‌های با علامت cod mixt add. (۷۱۱-۷۱۲) □ مجموعه

خصوصی G.L.Davids (۷۱۳).

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما (به استثنای بخش «نسخه‌های شماره نشده»).

۲۵. نسخ خطی فارسی در کتابخانه دانشگاه استکهلم (۷۱۴).

در این بخش ۱۷ نسخه خطی به‌طور مختصر معرفی شده است.

تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ تحریر، و (گاهی) نسخه‌شناسی.

۲۶. بعضی از نسخ خطی دانشگاه میشیگان (۷۱۵-۷۱۶).

تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره.

۲۷. مجموعه کتب خطی و چاپی و اسناد و عکس حسنعلی غفاری (معاون الدوله) اهداء شده به دانشگاه تهران (۷۱۷-۷۳۴).

تألیف ایرج افشار.

در آغاز، توضیحی در ارتباط با اهداء این کتب به قلم دکتر جهانشاه صالح - رئیس وقت دانشگاه - و سپس نامه حسنعلی غفاری به ریاست دانشگاه تهران، در مورد چگونگی وقف و شرایط آن است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تعداد ۹ تصویر از برخی نسخ معرفی شده در ۹ صفحه.

۲۸. کتابشناسی آثار سه تن از عرفاء قرن اخیر (۷۳۵-۷۶۵).

فهرست در سه بخش است:

□ آثار عین‌الدین حسین دزفولی (۷۳۵-۷۴۵).

ترتیب معرفی: کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

□ آثار جلال‌الدین علی میرابوالفضل عنقا (۷۴۶-۷۶۳).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی نامه‌ها: الفبایی.

□ آثار میرقطب‌الدین محمد عنقا پیر اویسی (۷۶۴-۷۶۵).

در ارتباط با این عارف، تنها توضیح داده شده که نزدیک به چهل مجلد از آثارش را به خط خویش نوشته و سه اثر از او به

چاپ رسیده است. تصویری هم از یکی از آثار او در يك صفحه آمده است.

اضافات:

۱. تعداد ۱۰ تصویر از برخی نسخه‌های معرفی شده، در میان فهرست.

مجلد ششم

این مجلد، به یادبود انعقاد مجلس علمی و تحقیقاتی درباره احوال و آثار رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۱ تا ۱۶ آبان

۱۳۴۸) منتشر شده است.

زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران ۱۰۳۹/۶، گنجینه فهرست و کتابشناسی

۸-۶، مورخ ۱۳۴۸ ه. ش، ۴+۶۹۸ ص.

در آغاز، فهرست مندرجات این مجلد است.

۱. هدایة الأسماء فی بیان کتب العلماء (۱-۶۲).

تألیف حسن بن کتنوی یزدی، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه‌ای از محمدتقی دانش‌پژوه راجع به چگونگی تدوین این فهرست توسط مؤلف آمده است. وی در این مقدمه توضیح داده است که گویا این رساله، نخستین فهرستی باشد که در ایران تدوین شده و در آن گذشته از آثار شیعی از کتابهای اهل سنت نیز آنچه مربوط به آیین شیعه بوده یا در تحصیل سودمند می‌دیده، یاد کرده است.

فهرست در دو بخش است:

□ ذکر نسخ خطی (۱-۳۹).

ترتیب معرفی: کتابشناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

□ فهرست مؤلفان کتابهایی که در هدایة‌الاسماء یاد شده است (۵۴-۶۲).

اضافات:

۱. تعداد ۱۴ تصویر از بعضی نسخ معرفی شده (۴۰-۵۳).

۲. فهرست قسمتی از کتب خطی کتابخانه عبدالحسین بیات (۶۳-۱۱۷).

تألیف احمد گلچین معانی.

در آغاز، مقدمه مؤلف پیرامون این کتابخانه و فهرست آن است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی خاص هر رساله (اگر رساله باشد)، نسخه‌شناسی و نسخه‌شناسی کلی

(اگر رساله باشد).

۳. دنباله فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی تهران (که در ص ۱۳۹-۲۸۱ دفتر چهارم

نشر شده است) (۱۱۹-۳۲۶).

در مجلد چهارم نشریه، تعدادی از کتب منظوم این کتابخانه به طبع رسیده بود، و در اینجا نخست دنباله کتب منظوم

(۱۱۹-۲۸۵)، و سپس کتابهای مثنوی (۲۸۶-۳۲۶) آمده است.

تألیف دکتر مهدی بیانی.

ترتیب معرفی: نسخه‌شناسی، کتابشناسی، و شماره راهنما (بعد از نام کتاب).

۴. فهرست کتابهایی که به دستور محمولی میرزا در یزد ترجمه و تألیف شده است

(۳۲۷-۳۳۳).

در آغاز مقدمه‌ای از ایرج افشار است. وی در این مقدمه توضیح داده که قدیمترین ماخذی که فهرست کتب

تألیفی عهد محمولی میرزا را به دست می‌دهد کتاب جامع جعفری تألیف محمدجعفر منشی متخلص به «طرب

اصفهانی» است. و در اینجا عین همان فهرست - که معرف ۵۴ کتاب آن عصر است - از یگانه نسخه خطی

کتاب مذکور - که در تملك محمدصادق رحیمی است - به طبع رسیده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: موضوعی.

۵. کتابخانه خاندان آقامیر حسینی قزوینی (قزوین) (۳۳۴-۳۵۳).

تالیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه مؤلف در مورد این کتابخانه و تدوین فهرست آن است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۶. نسخ خطی کتابخانه آیه‌الله العظمی مرعشی (قم) (۳۵۵-۴۲۵).

تالیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف پیرامون این کتابخانه و تدوین فهرست آن است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۷. فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس سنا (۴۲۷-۵۸۷).

در دفتر دوم همین نشریه (۲۱۹-۲۵۷)، فهرستی از نسخ مخطوط این کتابخانه - که به ۷۸ مجلد می‌رسید - چاپ شده

است. در اینجا از چند نسخه دیگر که پس از آن به‌دست آمده، یاد شده است. البته در اینجا نیز قبل از فهرست توصیفی،

فهرست اجمالی از آن نسخه‌ها - که در دفتر دوم یاد شده - نیز آمده است.

تالیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه، نسخه‌شناسی، و (گاهی) «ب» (رمز باستانی راد) یا «بی» (رمز دکتر

مهدی بیانی) که برخی از نسخه‌ها را از این دو نفر خریده‌اند.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره نسخ.

۸. نسخه‌های خطی ابراهیم دهگان (۵۸۹-۵۹۲).

تالیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه کوتاه مؤلف راجع به تدوین این فهرست است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

اضافات:

۱. دو تصویر از يك نسخه معرفی شده در دو صفحه.

۹. نسخه‌های خطی در اصفهان (۵۹۳-۵۹۹).

تالیف ایرج افشار.

نسخی که در این بخش معرفی شده، متعلق به مرحوم شیخ حسن جابری انصاری بوده که در اصفهان موجود است.

ترتیب معرفی نسخ غیرمجموعه: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی مجموعه‌ها: به دو صورت است: الف. نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسی هر رساله

مجموعه. ب. لفظ مجموعه، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی هر رساله.

۱۰. معرفی يك منظومه خطی (۶۰۶-۶۰۱).

این بخش، مقاله‌ای است در توصیف يك منظومه خطی متعلق به مؤلف.

تألیف حمید ایزدپناه (خرم‌آباد لرستان).

اضافات:

۱. سه تصویر از منظومه، در سه صفحه.

۱۱. فواید العلماء (۶۰۵-۶۱۲).

تألیف علی‌اکبر شکور (شهرضا).

در آغاز، توضیح کوتاهی درباره مؤلف کتاب مذکور است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی (به‌طور مختصر).

اضافات:

۱. پنج تصویر از برخی صفحات این نسخه، در پنج صفحه.

۱۲. فهرست نسخه‌های خطی مجموعه طاهری شهاب (ساری) (۶۱۳-۶۳۶).

تألیف طاهری شهاب.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجتبی مینوی (۶۳۷-۶۹۰).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه مؤلف راجع به مجتبی مینوی و کتابخانه وی است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تعداد یازده تصویر از بعضی نسخ معرفی‌شده (۶۶۰-۶۷۰).

۱۴. چند نسخه از دکر مهدی بیانی (۶۹۱-۶۹۵).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۵. نسخه‌های سیدحسن سادات ناصری (۶۹۶-۶۹۸).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

مجلد هفتم

زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران ۱۰۳۹/۷، ۱۳۵۳ هـ ش، ۶+۸۱۲ ص.

در آغاز، یادداشتی از ایرج افشار در چگونگی تأسیس نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و بعد از آن فهرست مندرجات این مجلد و سپس دو توضیح کوتاه است.

۱. نسخ خطی کتابخانه انجمن آثار ملی (۱-۶).

در این بخش، فهرست نسخی که از کتابخانه بیات به انجمن آثار ملی انتقال یافته و نیز چند نسخه‌ای که انجمن خریداری کرده یا اشخاص دیگر به آن انجمن اهدا کرده‌اند، آمده است.

تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۲. مدارکی جهت فهرست نسخ خطی فارسی (۷-۲۸).

تألیف ا.ف. آکیموشکین و یو.ی. بورشفسکی، ترجمه عنایت‌الله رضا.

۳. کتابخانه آیه‌الله رضوی در کاشان (۲۹-۹۴).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه مؤلف در شرح حال آیه‌الله علم‌الهدی سیدمحمد حسین بن هبه‌الله بن محمد بن عبدالحی رضوی کاشانی است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. تعداد پنجاه تصویر از برخی نسخ معرفی شده.

۴. کتابخانه دکتر حسین مفتاح در تهران (۹۵-۵۱۰).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه مؤلف راجع به تلویح فهرست حاضر است.

فهرست در دو بخش است:

□ نسخ غیر اسناد (۹۶-۳۱۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

□ اسناد (۳۱۷-۳۴۵).

اضافات:

۱. تعداد ۱۶۵ تصویر از برخی نسخ معرفی شده، در ۱۶۵ صفحه.
۵. فهرست نسخه‌های کتابخانه آقای سید محمدعلی طباطبایی قاضی تبریزی (۵۱۱-۵۲۳).
- تألیف سید عبدالعزیز طباطبایی.
- در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف، پیرامون شخصیت آقای حاج سیدمحمدعلی طباطبایی و تدوین فهرست حاضر است.
- ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
- تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.
۶. فهرست کتابخانه مزار عبدالقادر گیلانی، در بغداد (۵۲۴-۵۳۰).
- تألیف سیدعبدالعزیز طباطبایی.
- ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.
- تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.
۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ثقة الاسلام، در تبریز (۵۳۱-۵۴۳).
- قبلاً یادداشتهایی از ۳۳ کتاب و مجموعه ثقة الاسلام توسط دانش‌پژوه فراهم شده که در دفتر چهارم نشریه (۳۲۶-۳۲۸) به طبع رسیده بود. و در اینجا فهرست بقیه کتب آن کتابخانه تهیه شده است.
- تألیف سیدعبدالعزیز طباطبایی.
- ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
- تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.
۸. فهرست نسخه‌های خطی دکتر حافظ فرمانفرمائی (۵۴۴-۵۵۵).
- تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.
- ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
- تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.
۹. فهرست نسخه‌های خطی مرحوم دکتر رضا صحت (۵۵۶-۵۶۱).
- تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.
- ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
- تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.
۱۰. چند نسخه خطی از افغانستان (۵۶۲-۵۶۵).
- تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.
- ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۱۱. نسخه‌های خاندان اسدالله خاکپور (۵۶۶-۵۶۸).

تالیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: فهرست به‌طور مجمل فراهم آمده و در معرفی بیشتر نسخ تنها به ذکر نام کتاب و مؤلف اکتفا شده است و در بعضی از آنها توضیحات مختصری در ارتباط با کتابشناسی و یا نسخه‌شناسی دیده می‌شود. در پایان این قسمت، چند نسخه دیگر نیز از همین مجموعه معرفی شده است که در توصیف آنها ابتدا کتابشناسی و بعد نسخه‌شناسی است.

۱۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس سنا (۳) (۵۶۹-۶۶۹).

تالیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

۱۳. نسخ فارسی در کتابخانه‌های رومانی (۱۴ نسخه خطی) (۶۷۱-۶۷۴).

تالیف سلطان حسین سنتنجی (سفیر ایران در رومانی).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۱۴. يك مجموعه اشعار فارسی ناشناخته از قرن هشتم هجری (۶۷۵-۶۸۳).

تالیف مهدی بیانی.

ترتیب معرفی: ابتدا پنج مجموعه - که سعید نفیسی، ضمن مقاله‌ای، آنها را معرفی کرده است - نام برده شده و سپس، برای تکمیل این مقاله، نسخه دیگری از همین مجموعه (که خود دو کتاب است) معرفی شده است. در معرفی این دو مجموعه، ابتدا قسمت‌ها و ابواب آنها ذکر شده و بعد از آن شرح حال جامع و کاتب و نیز تاریخ تدوین و تحریر مجموعه و بالاخره مشخصات و ممیزات نسخه آمده است.

۱۵. نسخه‌های خطی سعید نفیسی (۶۸۵-۶۸۹).

تالیف ایرج افشار.

در آغاز، مقدمه کوتاهی از مؤلف راجع به تدوین فهرست حاضر، مورخ ۲۸ بهمن ۱۳۵۰ ه. ش. است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۱۶. بازنامه (۶۹۱-۶۹۳).

در این بخش، چهار کتاب مشتمل بر شرایط بازداری و تربیت اسب است.

تالیف ابراهیم دهگان (اراک).

ترتیب معرفی: کتابشناسی.

۱۷. نسخه‌های خطی دکتر علی‌اکبر فیاض (۶۹۵-۷۰۱).

تالیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۱۸. نسخه‌هایی در یزد (۷۰۳-۷۱۳).

تألیف سیداحمد حسینی.

فهرست در سه بخش است: □ نسخه‌های آتشی (۷۰۳-۷۰۸) □ نسخه‌های اصف‌پور (۷۰۸-۷۱۱) □

نسخه‌های محمود علوم‌ی یزدی (۷۱۱-۷۱۳).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۱۹. نسخه‌های عزالدین جزائری، در نجف اشرف (۷۱۵-۷۱۹).

بعضی از کتابهای شیخ عزالدین جزائری، در النریعه معرفی شده است و در اینجا چند کتاب دیگر وی که در النریعه نیست،

آمده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۲۰. فهرست نسخه‌های خطی حسن عاطفی (۷۲۱-۷۵۷).

تألیف حسن عاطفی.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۲۱. درباره چند نسخه خطی (۷۵۹-۷۶۸).

تألیف محمود فاضل.

فهرست در سه بخش است:

□ نسخه‌های خطی آقای محمود فاضل (۷۵۹-۷۶۲).

در اینجا، سه نسخه خطی توصیف شده است.

ترتیب معرفی: نسخه‌شناسی، و کتابشناسی (برای نسخه اول). کتابشناسی، و نسخه‌شناسی (برای نسخه دوم

و سوم).

□ نسخه‌های خطی مدرسه حاج حسن، مشهد (۷۶۳-۷۶۵).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

□ نسخه‌های خطی مدرسه عباس قلی‌خان، مشهد (۷۶۶-۷۶۸).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۲۲. نسخه‌های خطی مجموعه اصغرزاده (۷۶۹-۷۷۱).

تألیف اصغر اصغرزاده (مشهد).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام نویسنده، و تاریخ تألیف (در بیشتر معرفی‌نامه‌ها).

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۲۳. فهرست کتابهای خطی عبدالوهاب فرید تنکابنی در رامسر (۷۷۳-۷۹۴).
تألیف محمد سامی حائری.

در آغاز، دیباچه‌ای از مؤلف در معرفی خاندان سامی در رامسر است.
ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۲۴. نسخه‌های آقای سید محمود شوشتری (اهواز) (۷۹۵-۷۹۶).

این فهرست، به‌طور مختصر، از روی یادداشت آقای علی‌نقی منزوی، تهیه شده است.

۲۵. نسخه‌های خطی در کتابخانه سرکنسولگری استانبول (۷۹۷).
تألیف ایرج افشار.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۲۶. نسخه‌های خطی همایون صنعتی‌زاده (۷۹۹).

۲۷. توضیحی در مورد نسخه‌های خطی دکتر حسین مفتاح (۸۰۰).
اضافات:

۱. در پایان این مجلد، فهرست دفترهای پیشین این نشریه است (۸۰۱-۸۱۱).
مجلد هشتم

زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد ۲۵، مورخ ۱۳۵۸
ه. ش، ۳۱۰+۱۶+۶ ص.

در آغاز، یادداشتی از ایرج افشار مبنی بر انتشار این مجلد و نیز توضیح مختصری در ارتباط با نگارش فهرست کتب فارسی و عربی موجود در کتابخانه‌های امریکا، و پس از آن دیباچه‌ای از محمدتقی دانش‌پژوه، مورخ ۱۱ دیماه ۱۳۵۷، راجع به سفرهای وی به برخی از کشورهای آسیایی و اروپایی و امریکایی - که منجر به تدوین مجله‌های ۸ و ۹ و ۱۰ همین نشریه شده است - و به دنبال آن، فهرست مندرجات مجلد حاضر و سپس چند گزارش کوتاه از محمدتقی دانش‌پژوه در ارتباط با سفرهای مذکور وی، و در ادامه، شماری فهرست مربوط به چند کتابخانه شوروی از همو آمده است.

۱. کتابخانه عمومی لنین در شهر مسکو (۱-۲۵).

فهرست در چند بخش است:

□ پاره‌ای از نسخه‌های فارسی که از روی فهرست موجود در آنجا تهیه شده است (۴-۱۷).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و تاریخ.

□ چند نسخه فارسی که توسط شخص مؤلف بررسی شده است (۴-۶).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

□ چند نسخه عربی که از روی فهرست همانجا تهیه شده است (۶-۷).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، و (گاهی) تاریخ.

□ تعدادی نسخه فارسی که توسط مؤلف بررسی شده است (۱۰-۱۵).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

□ تعدادی نسخه عربی که توسط مؤلف بررسی شده است (۱۵-۱۷).

ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

□ مجموعه (۱۷-۲۴).

در اینجا مجموعه‌ای با چند رساله معرفی شده است.

ترتیب معرفی: نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسی هر رساله (رساله‌ها از آخر به اول معرفی شده‌اند).

□ موزه دولتی هنر مردم خاور در شهر مسکو (۲۴-۲۵).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۲. نسخه‌های خطی بنیاد خاورشناسی فرهنگستان شوروی در شهر لنینگراد (۲۷-۲۹).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما همراه با یکی از حروف A تا E (با روش قطعی)، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. * معرفی تعدادی کتب گرجی و ترکی.

۲. * معرفی مجموعه‌ای با چهار رساله.

۳. فهرست نسخه‌های خطی به زبان پشتو، از فهرستهای کوشف.

۳. کتابخانه شچلرین در شهر لنینگراد (۹۹-۱۴۷).

در آغاز، مقدمه‌ای راجع به چگونگی تهیه فهرست است. در این مقدمه آمده که نخستین بار در سال ۱۸۵۲ م.

«درن» فهرستی به زبان فرانسه، برای این کتابخانه منتشر کرده است و سپس مدارک وی در تهیه این فهرست و

نیز کیفیت پاگرفتن کتابخانه مذکور - که اکثراً از طریق به‌غنیمت گرفتن و یا به ارمغان بردن می‌باشد - تشریح

شده است.

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسی هر رساله.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

۴. بنیاد نسخه‌های خطی فرهنگستان گرجستان در شهر تفلیس (۱۴۹-۱۵۴).

در این بخش، ابتدا توضیحی در ارتباط با سه مجموعه موجود در این بنیاد و سپس فهرست فرمان و اسناد موزه گرجستان، ج ۱، از «مکرخوبوا» چاپ ۱۹۴۹ م تفلیس با ترجمه گرجی و به دنبال آن، توضیحاتی نیز مربوط به دیگر نسخه‌های گرجی، و سرانجام فهرستی از فهرستهای نسخه‌های گرجی بنیاد خطیهای تفلیس آمده است.

۵. نسخه‌های عربی و ترکی گرجستان از روی فهرست گرجی از ۱ تا ۳۴ (۱۵۵-۱۶۶).

فهرست در چهار بخش است: نسخه‌های عربی (۱۵۵-۱۵۷) □ نسخه‌های ترکی (۱۵۷-۱۶۰) □ نسخه‌های عربی دیگر (۱۶۰-۱۶۲) □ نسخه‌های ترکی دیگر (۱۶۲-۱۶۶).
ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): شماره راهنما (که همان شماره ترتیب است)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما (همان شماره ترتیب)، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسی هر رساله.

تنظیم معرفی نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

۶. موزه هنری گرجستان در شهر تفلیس (۱۶۷-۱۶۸).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
تنظیم معرفی نامه‌ها: القیابی.

۷. کتابخانه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان تفلیس - نسخه‌های فارسی (۱۶۹-۲۶۹).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.
ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسی هر رساله.

۸. کتابخانه دانشگاه لنینگراد (۲۷۱-۳۱۰).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.
ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسی هر رساله.
تنظیم معرفی نامه‌ها: القیابی.

مجلد نهم

زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد ۲۶، مورخ ۱۳۵۸ ه. ش، ص ۷۸+۴۵۰+۲.

مجلد حاضر، دنباله دفتر هشتم است که در آن، فهرست چند کتابخانه آسیا و اروپا و امریکا معرفی شده است.

۱. بنیاد خاورشناسی شهر دوشنبه (۱-۴۷).

فهرست در دو بخش است: □ کتابهای فارسی (۱-۲۲) □ نسخه‌های عربی (۲۲-۴۷).
ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌هایی که به یک کتاب تعلق دارد.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسی هر رساله.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۲. کتابخانه جامی در دانشکده ادبیات شهر دوشنبه (۵۸-۴۸).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌های متعلق به يك كتاب.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی، و کتابشناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۳. کتابخانه رودکی (۸۶-۵۹).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌های متعلق به يك كتاب.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسی هر رساله.

۴. کتابخانه فردوسی در شهر دوشنبه (۱۰۹-۸۷).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما (و در بعضی موارد در آخر نسخه‌شناسی)، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌های متعلق به يك كتاب.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسی مربوط به هر رساله.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۵. کتابخانه آرشیو سمیونوف در بنیاد تاریخ فرهنگستان علوم تاجیکستان (۱۲۴-۱۱۰).

این فهرست، از روی سیاهه و برگه‌های موجود در این کتابخانه نوشته شده و نیز نسخه‌هایی هم توسط شخص مؤلف توصیف شده است.

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌های متعلق به يك كتاب.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسی مربوط به هر رساله.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۶. کتابخانه یا گنجینه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم به نام ابوریحان بیرونی در شهر

تاشکند (۱۹۲-۱۲۵).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌های متعلق به يك كتاب.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسی مربوط به هر رساله.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۷. موزه نوائی (۱۹۳-۱۹۲).

در این بخش، سه نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

۸. کتابخانه دانشکده تاشکند (۱۹۳-۱۹۴).

در این بخش فقط يك نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۹. کتابخانه دانشگاه سمرقند (۱۹۴).

در این بخش توضیحاتی کلی درباره برخی نسخ خطی این کتابخانه از قول آقای عبدالحمید پولادزاده (پولادتف) - که

کابدار آنجا بوده - آمده است.

۱۰. کتابخانه مسجد طلاشیخ در شهر تاشکند (۱۹۵-۲۰۰).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌های

متعلق به يك کتاب.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. * معرفی پانزده نسخه خطی.

۱۱. کتابخانه ابوعلی سینا در دانشگاه دولتی شهر بخارا (۲۰۰-۲۰۱).

در این بخش تنها توضیحات مختصری درباره برخی از نسخ خطی موجود در این کتابخانه، از قول مدیر آن - خانم مبارک

رحمان‌زاده - آمده است.

۱۲. گنجینه نسخه‌های خطی و چاپی فرهنگستان علوم آذربایجان در شهر باکو

(۲۰۲-۲۲۵).

در آغاز، مختصری درباره این فهرست و تعداد و انواع نسخ خطی موجود در این کتابخانه است.

فهرست دارای تقسیماتی است: □ اسامی تعدادی از نسخه‌هایی که در نمایشگاه این کتابخانه، در داخل ویتترین

نهاده شده است (۲۰۲-۲۰۴) □ توضیح مختصری درباره خانه‌هایی در این کتابخانه برای روزنامه‌ها و اسناد و

نسخه‌های ارزنده (۲۰۴) □ فهرستی در مورد فهرستهای نسخه‌های خطی این گنجینه (۲۰۵) □ فهرست چند

نسخه که در دفتر پزشکی و ریاضی یاد شده است (۲۰۵-۲۰۶) □ فهرست برخی از نسخه‌های مذهب و مصور که

توسط مؤلف بررسی شده است (۲۰۶-۲۱۹) □ ذکر دو نسخه دیگر این گنجینه (۲۱۹-۲۲۱) □ معرفی برخی از

مقالات موجود در این کتابخانه؛ (۲۲۱-۲۲۵).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۱۳. موزه تاریخ ادبیات شهر باکو، به نام نظامی (۲۲۵-۲۲۸).

در این بخش، ۳۸ نسخه خطی یا اشیاء تاریخی متعلق به این موزه معرفی شده است.

تقسیمات عبارتند از: □ از آثار نو و کهن که در این موزه گذارده‌اند (۲۲۵-۲۲۶) □ در خانه خاقانی (۲۲۶) □

خانه نظامی (۲۲۶-۲۲۷) □ خانه فضولی (۲۲۷) □ خانه صائب تبریزی (۲۲۷).

اضافات:

۱. * معرفی هشت نسخه خطی دیگر.
۱۴. فهرست چند نسخه دیگر که توسط مؤلف در شهر باکو دیده شده است (۲۲۸-۲۲۹).
در اینجا دو نسخه خطی ذکر شده است.
- ترتیب معرفی (یک مجموعه): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسی مربوط به هر رساله.
- ترتیب معرفی (پنج گنج نظامی): نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.
۱۵. گنجینه نسخه‌های خطی فرهنگستان باکو (۲۲۹-۲۵۵).
فهرست در دو بخش است: فارسی (۲۲۹-۲۴۹) □ عربی (۲۴۹-۲۵۵).
ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.
- ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسی مربوط به هر رساله.
۱۶. کتابخانه مرکزی علمی فرهنگستان ترکمنستان شوروی در شهر عشق‌آباد؛ بخش نسخه‌های خطی (۲۵۶-۲۷۴).
فهرست در دو بخش است: □ فارسی (۲۵۶-۲۷۰) □ عربی (۲۷۰-۲۷۴).
ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌های متعلق به یک کتاب.
- ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسی هر رساله.
تنظیم معرفی نام‌ها: الفبایی.
۱۷. فهرست نسخه‌های خطی موزه ارمنیتاز (۲۷۵-۲۷۶).
در این فهرست، تعداد ۲۵ نسخه خطی که از روی یادداشتهای آکیموشکین تهیه شده، آمده است.
ترتیب معرفی: نام کتاب، نام مؤلف، شماره‌ای همراه با حرف «ف»، و تاریخ نسخه.
- اضافات:
۱. * تعداد ده نسخه و کتیبه و مینیاتور، که مؤلف در ارمنیتاز دیده است.
۱۸. کتابخانه ملی پاریس (۲۷۷-۳۱۸).
فهرست در چند بخش است:
□ نسخه‌های خطی فارسی (۲۷۷-۳۰۲).
- ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما (همراه با «SP»)، (گاهی) شماره دیگری به لاتین (همراه با «A»)، نام «پاریس»، و نسخه‌شناسی.
- ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما (همراه با «SP»)، (گاهی) شماره دیگری به لاتین (همراه با «A»)، نام «پاریس»، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.
تنظیم معرفی نام‌ها: الفبایی.

□ نسخه‌های خطی عربی (۳۰۲-۳۱۳).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما (همراه با «عربی - پاریس»)، و نسخه‌شناسی.
ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما (همراه با «عربی - پاریس»)، نسخه‌شناسی، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

□ چند نسخه از فهرست ترکی چاپ نشده ملی پاریس (۳۱۳-۳۱۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما (همراه با «ترکی»)، و نسخه‌شناسی. □ نسخه‌های آقای شهریار عدل که در پاریس توسط مؤلف دیده شده است. (۳۱۶-۳۱۷).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. چند یادداشت (۳۱۷-۳۱۸).

۱۹. کتابخانه شهر مونیخ (۳۱۹-۳۴۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. نسخه‌هایی تحت عنوان «در کتابخانه مونیخ خوانده‌ام» (۳۴۳-۳۴۴).

۲. نسخه‌هایی تحت عنوان «در فهرست عربی برلین که در کتابخانه مونیخ دیده‌ام، یاد شده است از» (۳۴۴-۳۴۵).

۳. در فهرست نسخه‌های ترکی کشور آلمان از مانفسروگستر چاپ ۱۹۶۸ م، ج ۲، ص ۱۱۶، یاد شده است از» (۳۴۵).

۴. در کتابخانه آگاه شده‌ام از» (۳۴۵).

۲۰. کتابخانه وایدنر در دانشگاه هاروارد (۳۴۶-۳۸۴).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۲۱. کتابخانه هوتن در پهلوی (جنب) کتابخانه وایدنر دانشگاه هاروارد (۳۸۵-۴۲۵).

در آغاز، مقدمه‌ای در ارتباط با وجود نسخ عربی و طریقه نگهداری آنها در این کتابخانه است.

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۲۲. چند نسخه از چند موزه و کتابخانه (۴۲۵-۴۴۸).

I. موزه ایزابلا، استوارت گاردنر (۴۲۵).

در اینجا توضیحاتی درباره موزه مذکور و نیز وجود تعدادی نسخ خطی ایرانی و اسلامی موجود در آن است.

II. کتابخانه آتناوم بستن (۴۲۶).

در این فهرست پنج نسخه خطی معرفی شده است:

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی

III. دانشکده پزشکی شهر بستن (۴۲۶-۴۲۷).

در اینجا ۶ نسخه خطی ذکر شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

IV. کتابخانه عمومی بستن (۴۲۷-۴۲۹).

در اینجا توضیحاتی در مورد وجود برخی نسخ خطی در این کتابخانه است.

V. موزه هنری فوگ (۴۲۹-۴۴۱).

در آغاز، آماری کلی درباره وجود نقاشیها و نسخه‌های ایرانی و ترکی و هندی و عربی و اسلامی - که از روی برگه‌های همانجا فراهم آمده - ذکر شده است. و پس از آن فهرستی از قطعه‌های خط و نقاشی و قرآن و دیگر اشیاء باارزش آنجا، که شخص مؤلف آنها را دیده، آمده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

VI. موزه هنرهای زیبای بستن در بخش آسیایی (۴۴۱-۴۴۲).

در اینجا توضیحاتی درباره تعدادی نسخ خطی این موزه است.

VII. موزه فاین آرت شهر بستن (۴۴۲-۴۴۸).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

اضافات:

۱. فهرستی از برخی تصاویر موزه هنرهای زیبای بستن.

۲. فهرستی از برخی الواح موزه هنرهای زیبای بستن.

۳. ذکر اسامی ۳۹ نسخه خطی بنیاد نسخه‌های خطی.

۴. تعداد ۷۸ تصویر از آغاز و انجامهای ۳۹ نسخه خطی مربوط به بنیاد نسخه‌های خطی فرهنگستان (۷۸

صفحه).

مجلد دهم

زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد ۲۷، مورخ ۱۳۵۸ هـ ش، ۴۰۷+۸۱

ص.

در آغاز، یادداشت کوتاهی از مؤلف در ارتباط با مجلد حاضر و فهرست کتابخانه‌های مندرج در آن است.

۱. نسخه‌های فارسی و ترکی دانشگاه شیکاگو (۷-۱۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره راهنما (همراه با «A») تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۲. کتابخانه دانشگاه پرینستون (۱۲-۷۰).

در آغاز، توضیحاتی در مورد فهرستهای «ماخ» برای کتابخانه مذکور است.

فهرست در سه قسمت است: □ فهرست نسخ خطی □ فهرست کتابها و رساله‌های منطبق، از روی فهرست «ماخ» □ فهرست چند کتاب دیگر.

ترتیب معرفی (غیرمجموعه‌ها): کتابشناسی، و نسخه‌شناسی یا نسخه‌شناسیهای مربوط به نسخه یا نسخه‌های متعلق به يك کتاب.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله. تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

ع

اضافات:

۱. اسامی تعدادی کتب چاپی که مؤلف دیده و خوانده است.

۲. * دو نسخه متعلق به آقای مزاولی، استاد زبان فارسی.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۳. کتابخانه دانشگاه شهر آن آربر (میشیگان) (۷۱-۲۲۷).

در آغاز، مقدمه‌ای در چگونگی تدوین فهرست حاضر است.

ترتیب معرفی (غیرمجموعه‌ها): کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

اضافات:

۱. * فهرست مجموعه «گریگور» (۲۰۷-۲۲۶).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۲. * فهرست موزه هنر شهر آن آربر میشیگان (۲۲۶-۲۲۷).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۴. دانشگاه کلمبیا (۲۲۸).

در اینجا پانزده نسخه خطی ذکر شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۵. موزه بریتانیا (۲۲۹-۲۳۴).

در اینجا یازده نسخه خطی ذکر شده است.

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

۶. کتابخانه دانشگاه لینن و اوترخت (۲۳۵-۲۷۴).

فهرست در دو بخش است:

□ نسخه‌های عربی (۲۳۵-۲۴۴).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

□ نسخه‌های فارسی (۲۴۵-۲۷۴).

این بخش، از روی سه فهرست دیگر تهیه و به‌طور جداگانه معرفی شده است:

۱. فهرست نسخه‌های خطی عربی از «دخویه» و «هوتسما» و «جونبول» چاپ ۱۸۸۸ م و ۱۹۰۷ م، در دو جزء.

۲. فهرست مخطوطات خاوری کتابخانه آکادمی «لوگونو باتاویا» در ۶ مجلد، چاپ ۱۸۵۱ م تا ۱۸۷۷ م از دوزی و

دیونگ و دخویه و هوتسما، به زبانهای عربی و فارسی و ترکی.

۳. فهرست نسخه‌های خاوری «دیونگ» چاپ ۱۸۶۲ م.

۷. کتابخانه‌های استانبول (۲۷۵-۲۸۰).

در اینجا سه نسخه خطی ذکر شده است، دو مجموعه و یک کتاب (المصاییح).

ترتیب معرفی (المصاییح): نام کتاب، نام مؤلف، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

۸. چند کتابخانه هندوسند (۲۸۰-۲۸۶).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

۹. پراکنده‌ها (۲۸۷-۳۷۳).

I. چند فهرست برای بنیاد خاورشناسی و جاهای دیگر (۲۸۷).

II. از فهرست عربی «رزن» چاپ ۱۸۷۷ م (۲۸۷).

III. از گزارش آکادمی پادشاهی علوم سن‌پترزبورگ (۲۸۷).

- IV. از فهرست رساله‌های اسماعیلی، تألیف ایوانف در ۱۹۱۹ م (۲۸۸).
- V. از فهرست موزه آسیایی، تألیف ایوانف در ۱۹۱۷ م (۲۸۸).
- VI. از مقاله درن درباره کتابخانه هرزول (۲۸۹-۲۹۱).
- VII. فهرست نسخه‌های بنیاد خاورشناسی از مقاله درن در مجموعه آسیایی سال ۱۸۵۲ م (۲۹۲-۲۹۹).
- VIII. فهرست نسخه‌های خطی بنیاد زبانهای خاوری از «ب.و.رزن» چاپ پترسبورگ ۱۸۸۶ م (۲۹۹-۳۱۰).
- IX. فهرست «رماسکوویچ» چاپ ۱۹۲۵ م با ذکر تاریخ ورود نسخه و آورندگان آنها در آغاز (۳۱۱-۳۱۳).
- X. ملانژ آزیاتیک چاپ پترسبورگ (۱۸۶۴، ج ۵، ص ۲۲۱ (درن - خانیکوف) (کتابخانه قیصری) (۳۱۳-۳۳۱).
- تقسیمات فهرست چنین است: □ کتب دینی (۳۱۳-۳۱۶) □ فلسفه و اخلاق و منطق (۳۱۶-۳۱۷) □ لغت و نحو (۳۱۷-۳۱۸) □ ترسل (۳۱۸) □ بلاغت (۳۱۸) □ شعر (۳۱۸) □ تاریخ (۳۲۰-۳۲۲) □ جهان‌نامه و جغرافی (۳۲۲-۳۲۳) □ ریاضی (۳۲۳-۳۲۷) □ تعبیر (۳۲۷) □ جانورشناسی (۳۲۷) □ پزشکی (۳۲۷) □ دایرةالمعارف (۳۲۷) □ مجموعه‌ها (۳۲۷-۳۳۱) □ چاپهای ایران (۳۳۱-۳۳۵) □ نسخه‌های فارسی (۳۳۵-۳۳۷) □ نسخه‌های پشتو (۳۳۷) □ نسخه‌های فارسی (۳۳۸).
- XI. ملانژ آزیاتیک، ج ۵، دفتر ۴، چاپ ۱۸۶۶ م پترسبورگ (۳۳۸-۳۴۰).
- فهرست در دو بخش است: □ الهی و فقه (۳۳۸-۳۳۹) □ نسخه‌های ترکی (۳۳۹-۳۴۰).
- XII. نسخه‌های فارسی قازان (۳۴۰-۳۵۰).
- فهرست در سه بخش است: □ نام پنج بنیاد (۳۴۰-۳۴۱) □ تاریخ (۳۴۱-۳۴۴) □ تصوف (۳۴۴-۳۵۰).
- XIII. فهرست نسخه‌های کتابخانه بنیاد زبان و ادبیات فرهنگستان ترکمنستان به نام محنوم‌قلی در شهر عشق‌آباد، تهیه‌شده در بنیاد خاورشناسی دوشنبه (۳۵۰-۳۶۲).
- XIV. نسخه‌های ایروان در ماتناداران از روی یادداشتهای آقای افصح راد در شهر دوشنبه (۳۶۲-۳۶۵).
- XV. نسخه‌های بدایع الصنایع امیرسید برهان‌الدین عطاءالله بن محمود حسینی نیشابوری مشهدی (۳۶۵).
- XVI. یادداشت سفر نخستین به شوروی (۳۶۶-۳۶۷).
- XVII. نسخه‌ای از شهر دربند (۳۶۸-۳۷۳).
- در این قسمت توضیحاتی درباره نسخه ریحان الحقایق و بستان الدقایق ابوبکر محمد بن موسی بن الفرج دربندی است.
۱۰. درباره چند کتاب (۳۷۴-۳۸۴).
۱۱. موزه تاریخ ادیان شهر لنینگراد (۳۸۴).
- در اینجا تعداد هفت نسخه خطی، به‌طور اختصار، معرفی شده است.
۱۲. خانه پولیسف خاورشناس (۳۸۵).
۱۳. برنامه دانشکده کتابداری شهر لنینگراد نزدیک رودنوا (۳۸۵-۳۸۶).

۱۴. دنباله فهرست کتابخانه شچلرین (۳۸۶-۴۰۴).

ترتیب معرفی (غیر مجموعه‌ها): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

۱۵. چند نسخه فارسی دیگر از بنیاد نسخه‌های خطی فرهنگستان (۴۰۴-۴۰۵).

ترتیب معرفی (هفت اقلیم): کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

ترتیب معرفی (مجموعه): نسخه‌شناسی کلی مجموعه، و کتابشناسیهای مربوط به هر رساله.

اضافات:

۱. اسامی عکسهای چاپ شده در این مجلد (۴۰۶-۴۰۷)

۲. هشتاد و یک تصویر (۸۱ صفحه).

مجلد یازدهم و دوازدهم

زیرنظر محمدتقی دانش‌پژوه و دکتر اسماعیل حاکمی، انتشارات دانشگاه تهران ۱۰۳۹، خرداد ۱۳۶۲،

۱۸+۱۰۳۶+۱۲+۴۱۲ ص.

در آغاز، یادداشتی از اسماعیل حاکمی راجع به نشر مجلد حاضر و دیباچه‌ای در مورد چگونگی تهیه فهرست کتابخانه دانشگاه «لس آنجلس» و توضیحاتی درباره نسخه‌های یهودا و راهنمای فهرست دانشگاه «لس آنجلس» و فهرست مندرجات مجلد ۱۱ و ۱۲ و نیز فهرست دفترهای پیشین است.

۱. فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه لس آنجلس (۱-۷۷۲).

تالیف محمدتقی دانش‌پژوه.

I. فهرست نسخه‌های خطی فارسی دانشگاه لس آنجلس (۱-۹۵).

در اینجا، تمام کتب فارسی جز کتب پزشکی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی (همراه با رمز دسته‌ها و شماره نسخه در آن دسته).

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

II. نسخه‌های پزشکی فارسی کتابخانه لس آنجلس که از ایران آمده است (۹۶-۱۲۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه (همراه با «م»)، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

III. فهرست کتابهای پزشکی عربی کتابخانه دانشگاه لس آنجلس که از ایران آمده است (۱۲۲-۱۴۱).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه (همراه با «م»)، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

IV. فهرست نسخه‌های خطی عربی دانشگاه لس آنجلس (۱۴۲-۳۸۷).

در اینجا، فهرست همه کتب عربی جز کتب پزشکی است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه (همراه با رمز دسته‌ها)، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۷. فهرست نسخه‌های ترکی کتابخانه دانشگاه لس آنجلس (۳۸۸-۴۶۸).

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه (همراه با «B»)، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۶. فهرست نسخه‌های خطی به زبان اردو (۴۶۹).

در اینجا پنج نسخه خطی معرفی شده است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره نسخه (همراه با «W»)، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۷. فهرست مجموعه‌ها (۴۷۰-۷۷۲).

در اینجا تمام کتب مجموعه جز یزشکی به ترتیب با رمزهای A و B و C و D و E و F و M و S و W و AI آمده است.

ترتیب معرفی: براساس شماره راهنما.

۲. فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه کالج وادهان در آکسفورد

(۷۷۳-۷۸۶).

تألیف حسین مدرسی طباطبایی و کیکاوس جهاننداری.

در آغاز، توضیح مختصری از محمدتقی دانش‌پژوه در ارتباط با تهیه این فهرست است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حسینیّه شوشتریها (عراق، نجف) (۷۸۷-۸۷۹).

تألیف اسدالله اسماعیلیان و رضا استادی.

در آغاز، توضیح مختصری از رضا استادی در مورد تهیه این فهرست است.

فهرست در سه بخش است: □ کتابهای عربی (۷۸۷-۸۱۶) □ کتابهای فارسی (۸۱۶-۸۲۴) □ مجموعه‌ها

(۸۲۴-۸۷۹).

ترتیب معرفی (در دو بخش نخست): کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها (در دو بخش نخست): الفبایی.

ترتیب معرفی (مجموعه‌ها): شماره راهنما، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی نامه‌ها (در مجموعه‌ها): شماره راهنما.

۴. فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه اصفهان (۸۸۰-۹۵۰).

تألیف ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه.

در آغاز، مقدمه‌ای از محمدتقی دانش‌پژوه راجع به چگونگی تهیه این فهرست است.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما، و نسخه‌شناسی یا چند نسخه موجود.

تنظیم معرفی نامه‌ها: الفبایی.

۵. نسخه‌های خطی تازه‌یاب حسن عاطفی (۹۵۱-۹۵۵).

تألیف حسن عاطفی.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رومانی (۹۵۶-۹۸۹).

تألیف دکتر محمدعلی صوتی.

فهرست در دو بخش است: □ کتابخانه آکادمی بخارست (۹۵۶-۹۸۰) □ کتابخانه آکادمی کلوز، با نشانه M.O. (۹۸۰-۹۸۹).

ترتیب معرفی: شماره راهنما (همراه با M.O. یا MS.O.)، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

۷. فهرست میکروفیلمها و عکسها و نسخه‌های خطی بنیاد فرهنگ ایران (۹۹۰-۱۰۰۵).

تألیف محمدتقی دانش‌پژوه.

ترتیب معرفی: کتابشناسی، شماره راهنما (همراه با «ف» یا «ع»)، و نسخه‌شناسی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: الفبایی.

۸. نگاهی گذرا به پیوند فرهنگی ایران و چین (۱۰۰۶-۱۰۳۴).

در آغاز، مقاله‌ای از محمدتقی دانش‌پژوه در مورد ارتباط فرهنگی ایران و چین، و سپس تعداد هفت تصویر از بعضی نسخ خطی چینی است.

اضافات:

۱. يك صفحه یادداشت.

۲. فهرست تصاویر (ذیل) (۱۱ صفحه).

۳. تعداد ۴۱۲ تصویر از برخی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دانشگاه لس‌آنجلس (۴۱۲ صفحه).

وزیری

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد وابسته به کتابخانه آستان قدس رضوی

بانی کتابخانه عمومی وزیری، حاج سیدعلی محمد وزیری است که در سال ۱۳۳۳ هـ. ش به تهیه مقدمات برای تأسیس

کتابخانه‌ای با ۱۸۰۰ جلد کتب شخصی خود اقدام کرد. و در سال ۱۳۳۴ هـ. ش به مردم یزد اهدا نمود. ابتدا چند سالی

کتابخانه در گوشه‌ای از مسجد جامع کبیر یزد بود تا اینکه بنای جدید کتابخانه در جنب شرقی مسجد اتمام یافت و در سال

۱۳۴۵ هـ. ش، جریان انتقال صورت گرفت و در سال ۱۳۴۸ هـ. ش، در حالیکه تعداد کتب چاپی و خطی آن به ۲۱۲۶۷

مجلد رسیده بود، توسط خود مؤسس، به آستان قدس رضوی (ع) اهدا شد. تاکنون فهرست کتب خطی این کتابخانه، در

پنج مجلد، شامل ۳۹۵۰ نسخه خطی تهیه شده است. مجموعه‌ها از هم تفکیک نشده‌اند.

مجلد اول (نسخه‌های خطی شماره ۱ تا ۵۰۰).

تألیف محمد شیروانی، چاپخانه تابان، ۱۳۵۰ هـ. ش، ۳۲+۴۳۴+۵۱ ص.

در آغاز، مقدمه‌ای از ایرج افشار در اهمیت نسخه‌های معرفی‌شده در این فهرست، مورخ ۱۰ آبان ۱۳۵۰، و یک صفحه در رموز و نشانه‌های به کار رفته، و دو صفحه در تصحیح اغلاط چاپی، و مقدمه‌ای از مؤلف راجع به لزوم توجه به آثار مذهبی و ملی و عرض سپاس نسبت به چند نفر از دست‌اندرکاران تهیه این فهرست، مورخ مهر ۱۳۵۰، و مقدمه‌ای در تمجید کتابدوستان و خصوصاً جناب حاجی وزیری، و مقدمه‌ای در مورد اهتمام اهالی یزد به نوشتن کتاب، و توضیحاتی در چگونگی تأسیس و معرفی مؤسس کتابخانه و تصویری از مؤسس همراه دو بیت شعر به خط وی، و سپس وقفنامه کتابخانه وزیری، و اشعار آقای دبیران فرماندار کل یزد به مناسبت اهداء این کتابخانه به آستان قدس رضوی، مورخ ۱۳۸۹ هـ. ش، و اشعاری با عنوان «توشیح شاه طوس»، و قسمتی از تقریرات مؤسس کتابخانه درباره اهمیت آموختن علم و حفظ و نگهداری کتب است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره عمومی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست، شامل نام کتاب و مؤلف و... (۳-۲۶).

۲. فهرست دیگر، شامل نام مؤلف و کتاب و... (۲۷-۴۸).

۳. تصحیح اغلاط چاپی (یک صفحه).

مجلد دوم (نسخه‌های خطی شماره ۵۰۱ تا ۱۰۰۰).

تألیف محمد شیروانی، ۳+(۴۳۵-۸۱۵) + ۶۰ ص.

در آغاز، تصویری از کتابخانه و چند بیت شعر است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، و شماره عمومی.

تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.

اضافات:

۱. فهرست، شامل نام کتاب و مؤلف و... (۲-۲۵).

۲. فهرست، شامل نام مؤلف و کتاب و... (۲۸-۵۱).

۳. تصحیح اغلاط چاپی (دو صفحه).

۴. تصویر مؤسس کتابخانه همراه با چند بیت شعر.

مجلد سوم (نسخه‌های خطی شماره ۱۰۰۰ تا ۲۰۰۰).

تألیف محمد شیروانی، چاپ تابان، ۱۳۵۳ هـ. ش، ۶+(۸۱۶-۱۱۲۰) + ۹۶ ص.

در آغاز، چند بیت شعر و نیز اشعاری از مرحوم سیدمحمدعلی ریاضی یزدی، و توضیحی در تصحیح و تذکر

راجع به مجلد اول است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، شماره عمومی، و کتابشناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست، شامل نام کتاب و مؤلف و... (۲-۹۰).
۲. تصحیح اغلاط چاپی (یک صفحه).
۳. چند بیت شعر.

مجلد چهارم (نسخه‌های خطی شماره ۲۰۰۱-۳۰۰۰).

تألیف محمد شیروانی، چاپ میهن، اردیبهشت ۱۳۵۷، ۱۰+ (۱۱۲۱-۱۵۰۰) + ۴ ص.
در آغاز، تصویری از آقای حاج سیدعلی محمد وزیری بانی کتابخانه وزیری یزد، همراه دو بیت شعر و عرض سپاس مؤلف نسبت به چند تن از دست‌اندرکاران تهیه این فهرست، مورخ اردیبهشت ۱۳۵۵، و نیز عرض سپاس منظوم از مرحوم سیدمحمدعلی ریاضی یزدی، و توضیحی در رموز به کار رفته در این مجلد، و یک صفحه در تصحیح اغلاط چاپی موجود در آن، و تصویری از مؤسس این کتابخانه برای باری دیگر است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، شماره عمومی، و کتابشناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. تصویری از دو صفحه قرآن مجید همراه با دو بیت شعر.

مجلد پنجم (نسخه‌های خطی شماره ۳۰۰۱-۳۹۵۰).

تألیف محمد شیروانی، فروردین ۱۳۵۸، ۸+ (۱۵۰۱-۲۰۱۲) ص.
در آغاز، توضیح کوتاهی از مؤلف در رابطه با تعداد نسخ خطی و نظایر آن که در این مجلد ارائه شده، مورخ فروردین ۱۳۵۸، و نیز تشکرنامه‌ای از او نسبت به دست‌اندرکاران تهیه این فهرست، و قطعه شعری به یاد شهدای گرامی انقلاب اسلامی از سیدمحمدعلی ریاضی، و نیز قطعه شعر دیگری از وی در تقدیر از مرحوم وزیری، و دو تصویر از مؤسس این کتابخانه همراه با چند نفر دیگر است.

ترتیب معرفی: شماره راهنما، نسخه‌شناسی، شماره عمومی، و کتابشناسی.
تنظیم معرفی‌نامه‌ها: براساس شماره راهنما.
اضافات:

۱. فهرست ۲۱۶ مرقع موجود در کتابخانه وزیری (۱۸۶۰-۱۹۰۴).
۲. فهرست شش نکاح‌نامه (۱۹۰۶-۱۹۱۰).
۳. فهرست، شامل نام کتاب و مؤلف و... (۱۹۱۱-۱۹۶۴).
۴. فهرست، شامل نام مؤلف و کتاب و... (۱۹۶۵-۲۰۱۰).
۵. تصحیح اغلاط چاپی (مجلد ۴ و ۵) (دو صفحه).

درآمدی بر:

تاریخ قراءات قرآن کریم

مقدمه*

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وسلام على عباده الذين اصطفى.

در اینکه قرات قرآنی از غنی‌ترین میراث فرهنگی در اسلام، و بویژه در رابطه با دانشهای مربوط به زبان عربی - از قبیل اصوات و صرف و نحو و قوامیس و فرهنگهای لغوی - به‌شمار می‌آید هیچگونه اختلاف و تردیدی میان علماء به‌چشم نمی‌خورد.

راجع به جمع و گردآوری مواد و عناصر قرات قرآنی، دهها کتاب - به‌نظم و نثر - تألیف شده است که ما پاره‌ای از آنها را به‌عنوان نمونه یاد می‌کنیم:

— السبعة، از: ابن مجاهد.

— التیسیر فی القراءات السبع، از: ابی عمرو دانی.

— النشر فی القراءات العشر، از: ابن الجزری.

— الروضة فی القراءات الایحدى عشرة، از: حسن بن محمد بغدادی.

— غایة الاختصار، از: همدانی عطار.

— الموضح، از: نصر بن علی.

— الموجز، از: اهوازی.

— الشاطیبة، از: ابی القاسم شاطی که منظوم است و:

شروح شاطیبه، از قبیل:

* فتح الوصید، از: سخاوی.

* کنزالمعانی، از: جعبری.

* و نیز کنزالمعانی، از: شعلة.

* ابرازالمعانی، از: ابی‌شامة.

پیشینیان ابعاد مختلف قرات قرآنی را مورد مطالعه و بررسی قرار داده‌اند.

این مطالعه به‌صورتی آشکار و روشن در کتابهایی نظیر: کنزالمعانی ساخته: «شعلة» ترسیم شده است، کتابی که

* مطالبی را که در این مقدمه و پس از آن درباره قرات قرآن کریم مطالعه می‌کنید یکی از آثار نگارنده است که سالها پیش به‌طبع رسید.

پرده از روی گنجینه‌های گرانبهائی از لهجه‌های عربی موجود در قراءت قرآنی برمی‌دارد. و نیز کتاب ابراز المعانی از: ابی‌شامه که به گونه‌ای جالب سرمایه‌های عظیمی - که در قراءت وجود دارد، از قبیل معانی و قواعد نحوی و صرفی و صوتی - را پدیدار ساخته و در دسترس علاقه‌مندان قرار می‌دهد. و کتاب الکشف عن وجوه قراءات السبع و عللها و حججها از: مکی بن ابی‌طالب، که مؤلف در این کتاب هر وجهی از وجوه قراءت را به اصل و مأخذ آن - یعنی آنگونه که در زبان عربی اصیل متداول بوده است - پیوند داده و مصادر این وجوه را ارائه می‌کند.

و کتاب المحتسب از: ابن جنی که بسیاری از قراءت را که از لحاظ نحوی و لغوی به‌عنوان «شواذ القراءات» و یا «القراءات الشاذة» به‌شمار است مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهد.

دانشمندان متأخر و محققان جدید ابعاد ویژه‌ای از قراءت قرآنی را موضوع تحقیق و پژوهش قرار داده‌اند. کتابهای زیر را می‌توان به‌عنوان نمونه‌هایی از اینگونه تحقیقات برشمرد:

— أثر القراءات فی الدراسات النحویة، از: عبدالعال سالم علی.

— الامالة فی القراءات و اللهجات العربیة، از: دکتر عبدالفتاح اسماعیل شلیبی.

— القراءات القرآنیة فی ضوء علم اللغة الحدیث، از: دکتر عبدالصبور شاهین.

— اللهجات فی القراءات القرآنیة، از: دکتر عبده راجحی.

اما سزا است هشدار دهیم جولانگاه مهمی از کاوشهای مربوط به قراءت قرآنی دست نخورده باقی مانده که حق آن از لحاظ کاوش و بررسی کاملاً ادا نشده و در این زمینه باارزش، گامهای اساسی برداشته نشده است، و آن عبارت از «تاریخ قراءت قرآنی و تعریف قراءت» می‌باشد. مطالب فراوانی از تاریخ قراءت - به‌طور گسیخته و پراکنده و جسته و گریخته - در کتب طبقات قراءت، و مقدمه‌های کتب قراءت، و نیز مقدمه‌های بسیاری از کتب تفسیر، و فصولی از کتابهای «علوم قرآن» و یا «تاریخ قرآن» آمده است که در کنار آنها باید اشاراتی را که اینجا و آنجا و در مواضعی پریشان به‌چشم می‌خورد بر این موارد افزود.

اما همه این مطالب پراکنده در حدی است که نمی‌تواند پاسخگوی تمام جوانب و فراگیرنده همه جزئیات مربوط به تاریخ قراءت و معرف آنها باشد. و لذا می‌توان جولانگاه مذکور را به‌عنوان «حلقه مفقوده» ای در زنجیره مطالعات و تحقیقات اسلامی و عربی به‌شمار آورد.

باتوجه به احساس چنین خلأ، سزاوار دیدم دست‌اندرکار تدوین کتابی شوم که در رابطه با «قراءت»، بازگوکننده مباحث زیر باشد:

— پیدایش قراءت و تطور آن.

— معنی و مفهوم قراءت.

— اختلاف در حقیقت قراءت.

— مصادری که قراءت مختلف از آنها سرچشمه گرفته است.

— علل و اسباب اختلاف در قراءت.

— اقسام قراءت و بررسی جهات افتراق آنها و ارکان هر یک از اقسام قراءت.

— معنی اختیار و انتخاب قراءت و امثال آنها.

این کوشش بدین آرزو است که شاید بتوانیم آن حلقه مفقوده را یافته، و زنجیره‌های تحقیقات اسلامی را به هم پیوسته، و خلأ موردنظر را جبران نمائیم.

در نگارش مطالبی که بدانها اشارت رفت روش ارائه نصوص اقوال و آراء علماء را - راجع به هر مسأله‌ای - در پیش گرفته و در صدد سنجش و استدلال برآمده و پس از آن به نتیجه‌ای می‌رسیم که بازگوکننده رای و نظریه ما

در همان مسأله مورد بحث می باشد.

این کتاب بر حسب فصولی که ذیلاً از آنها یاد می کنیم تنظیم شده است:

فصل اول: پیدایش قراءات و تطور آنها.

فصل دوم: تعریف قراءات، یا بیان معنی و مفهوم قراءات.

فصل سوم: مصادر و مأخذ قراءات.

فصل چهارم: اختلاف در قراءات و بررسی علل و اسباب آن.

فصل پنجم: اختیار و انتخاب در قراءات.

فصل ششم: مقیاس قرآنی یا معیار قراءات معتبر.

فصل هفتم: قراءات و تجوید.

امیدواریم خداوند عزوجل سود و بهره ای از این مقدمه عائد ما و دیگران ساخته و بمخاطر کوششی که در تنظیم آن مبنول داشتیم پاداشی نصیبمان گرداند؛ چرا که او خداوندگار توفیق و هدف غائی وجود و هستی است، و تمام درخواستها باید سرانجام بنو منتهی شود.

فصل اول

پیدایش قراآت و تطوّر آنها

مقدمه:

قراآت قرآنی اذوار مختلفی را ضمن مراحل گوناگون پشتسر نهاد که پاره‌ای از این ادوار در پاره‌ای دیگر نفوذ کرد تا سرانجام به صورت علمی مستقل و یکی از عرصه‌های گسترده تحقیقات نحوی و لغوی درآمد.

— این ادوار تاریخی در آغاز پیدایش خود به صورت تعلیم آیات و سُوَر قرآنی چهره گشود، و مردم، قرآن کریم را در این دوره صرفاً برای فراگرفتن آن، قرائت می‌کردند.

— آنگاه به مرحله تلاوت قرآن کریم تطوّر یافت، و قرآن، به جهت دستیابی به ثواب تلاوت، قرائت می‌شد.

— سپس به مرحله حفظ تمام و یا قسمتی از قرآن کریم رسید.

— و از آن پس به مرحله روایت - که قرائت را به رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) مَسْنَد می‌ساخت - تطوّر یافت.

— بعداً به صورت زمینه‌ای برای تخصص درآمد که اساتید و یا شاگردان برای کسب مهارت در آن، همه فرصتهای خود را بویژه در اختیار آن می‌نهادند.

— و سرانجام به صورت فن و دانشی تعالی یافت که دارای ضوابط و اصول، و برخوردار از آثار و مؤلفات و فرآورده‌هایی از تحقیقات ارزنده گشت، و با قامتی رسا در رده دیگر علوم اسلامی جلوه‌گر شد.

مرحله اول

مرحله نخست - که باید آنرا به مثابه نقطه آغازین قرائت قرآنی شمرد - با تعلیم قرآن به نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) از سوی جبرائیل (علیه السلام) تحقق یافت. اگر ما آیات نخستین قرآن را از نظر تاریخ نزول، عبارت از پنج آیه اول سوره علق بدانیم نقطه آغاز این مرحله عبارت از همان تعلیم قرآن به رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) به وسیله جبرائیل (علیه السلام) خواهد بود؛ چنانکه اکثر مفسران بزرگ این حقیقت را پذیرفته‌اند و بدان تصریح کرده‌اند، چرا که آشکارا یادآور شده‌اند: جبرائیل (علیه السلام) آنحضرت را با جمله «اقْرَأْ» مورد خطاب قرار داد.

— در مقدمه کتاب المبانی آمده است: «بر طبق اخبار و احادیثی که معروف است، نخستین آیاتی که بر نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) نازل شد سوره ۹۶ قرآن موجود می‌باشد»^۱. جبرائیل پنج آیه [نخست] این سوره

۱. مقدمتان فی علوم القرآن، ص ۴۶.

را به آنحضرت تعلیم داد.^۱

این پنج آیه عبارتند از:

«إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ. خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ»

پیداست که امر به قرائت در این سوره، از نوع قرائت تعلیمی بوده است، بدین منظور که نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) آیات قرآن کریم را در گنجور حافظه خویش نگاهداری کند. و کلمه «اقراء» در این سوره بازگوکننده همین نکته می باشد.

مرحله دوم

مرحله دوم - به دوره ای تطور یافت که آنحضرت به نوبه خود، قرآن کریم را به مسلمین تعلیم می داد. می دانیم رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) قرآن کریم را بر مردم قرائت می کرد تا آنان را به اسلام فراخواند:

«وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا» (اسراء: ۱۰۶)

این مطلب آنچه آنچنان مسلم است که از فرط وضوح به هیچگونه استدلالی نیاز ندارد. در این باره احادیث فراوانی رسیده که جوامع حدیث و مؤننات مربوط به آن و نیز کتب تفسیر سرشار از آنها می باشد. از آنجمله:

۱. از عثمان بن مظعون و عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب روایت شده که: «رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) ده آیه را بر آنان اقراء می فرمود، و آنان از این ده آیه فراتر نمی رفتند و به ده آیه دیگر نمی پرداختند مگر آنگاه که راه و رسم عمل به آنها را از آنحضرت فرامی گرفتند. و او قرائت آیات قرآن کریم و عمل به مضامین آنها را با هم به آنان تعلیم می داد»^۲.

۲. از ابی عبدالرحمن سلمی روایت شده است که: «می گفت: کسی که قرآن را بر ما اقراء می کرد برای ما از صحابه روایت نمود که آنان از رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) ده آیه را فرامی گرفتند و به فراگرفتن ده آیه دیگر آغاز نمی کردند مگر آنگاه که درباره ده آیه نخست از لحاظ فهم و عمل، آگاهی کسب می کردند»^۳.

در مقدمه کتاب المبانی آمده است: «وقتی خداوند متعال به نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) وعده داد قرآن کریم را برای او حفظ خواهد کرد و آنرا در قلب مبارکش پایدار نگاه خواهد داشت، از نسیان قرآن کریم احساس امنیت خاطر می کرد؛ لذا به حفظ قرآن کریم برای امتش همت گمارد، و همواره قرآن را بر مردم قرائت می نمود و آنان نیز بر آنحضرت قرائت می کردند، و آنحضرت احياناً آنانرا با مضامین قرآن نصیحت می فرمود، و پس از تلاوت قرآن فرائض و احکام و آنچه را که درخور تأویل و تفسیر آن بود برای آنان بیان می کرد»^۴.

مرحله سوم

مرحله سوم بدین صورت بود که عده ای از مسلمین آیات و سوره قرآن کریم را به عده ای دیگر تعلیم می دادند. این کار نیز برحسب دستور نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) و ارشاد آنحضرت صورت می گرفت، علاوه بر

۱. الجامع لأحكام القرآن ۷۲۰۷/۱۰، ط کتاب الشنب.

۲. البيان في تفسير القرآن: آية الله خوئی، ص ۳۸، به نقل از تفسیر قرطبی ۳۹/۱.

۳. همان مأخذ و صفحه، به نقل از بحار الأنوار، ط سنگی ۲۸/۱۹.

۴. مقدمتان فی علوم القرآن، ص ۲۳. نویسنده المبانی، حدیثی را - با اسناد به ابی بن کعب - از نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) روایت می کند که آنحضرت مردم را به قرائت سوره ها بصورت جدای از یکدیگر تشویق می فرمود. و این خود نشان می دهد که آنحضرت مردم را به قرائت قرآن ارشاد می کرد. حدیث طولانی است (بنگرید به مقدمتان، ص ۶۴-۷۴).

اینکه خود نیز شخصاً به ادای این وظیفه یعنی تعلیم قرآن کریم به دیگران قیام می‌کرد. بخاری با اسناد خود از ابی اسحاق، از براء آورده است که می‌گفت: «از اصحاب نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) اولین کسانی که بر ما در مدینه وارد شدند مُصَنَّب بن عُمَیر و [عبدالله] ابن أم مکتوم بودند که قرآن کریم را به ما تعلیم می‌دادند، آنگاه عمار و بلال آمدند. و وقتی رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) مکه را فتح کرد معاذ بن جبل را برای تعلیم قرآن در آنجا وا گذاشت و او را به ادای این وظیفه مأمور ساخت، و هر کسی که از مکه به مدینه مهاجرت می‌کرد آنحضرت او را به یکی از حافظان قرآن می‌سپرد تا آنرا به‌وی تعلیم دهد»^۱. طی جریان مربوط به ورود مصعب بن عمیر بر مدینه آمده است: «وی در دارالقرآء فرود آمد»^۲. اشاره به «دارالقرآء» در مدینه - با چنین نام و عنوان - بیانگر آن است که در جامعه اسلامی آن روز قراء دارای امتیازی بودند، و نیز نشان می‌دهد که مسلمین آن دوره، مرکزی شبیه به مدرسه و یا مؤسسه‌ای را برای تعلیم قرائت بنیاد کردند؛ اگرچه تصور می‌رود این نامگذاری پس از اشتهار اقراء و معلمین قرائت در مدینه پدید آمده باشد، نه آنکه به محض ورود پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) چنین مؤسسه‌ای با این نام بنیاد شده باشد. قبل از آنکه در مدینه، مرکزی به عنوان «دارالقرآء» پدید آید مصعب بن عمیر به «مقرئ» نامبردار بود. حافظ ابن الجزری می‌گوید: او، یعنی مصعب بن عمیر اولین کسی است که به «مقرئ» نامبردار شد؛ همانگاه که نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) در عقبه اولی وی را - برای تعلیم قرآن کریم به اوس و خزرج - به مدینه گسیل داشت^۳. در داستان اسلام عمر آمده است: «خَبَاب بن ارت برای تعلیم قرآن کریم به فاطمه دختر عمر بن الخطاب، نزد او شد آمد داشت»^۴.

مرحله چهارم

مرحله چهارم با پدید آمدن گروهی به‌ثمر رسید که تلاوت قرآن کریم و تدریس آیات و سوره آن را به عهده گرفته و این کار به‌صورت اشتغالات عمده زندگانی آنها درآمد؛ اینان به «قراء» موسوم بودند. تصور می‌کنیم که باید این مرحله را آغاز پیدایش اصطلاحات قراء و قرائت بدانیم، مرحله‌ای که دورنمایی از گستره انتشار قرائت را - از آن زمان که پدید آمد - برای ما ترسیم می‌کند و از تحول آن به‌صورت يك پدیده دینی یعنی «تلاوت» بازگو می‌کند؛ البته با توجه به این نکته که در این مرحله نیز به آموزش قرآن برای حفظ، و آنگاه برای تلاوت، اهتمام و عنایتی از سوی مسلمین مبذول می‌گشت.

در کتاب المغازی واقدی آمده است:

«در میان انصار، هفتاد نفر مرد جوان دیده می‌شدند که موسوم به «قراء» بودند، و به هنگام درآمدن شب به ناحیه مدینه می‌آمدند و به تعلیم قرائت می‌پرداختند و اقامه نماز می‌کردند»^۵. اینان همان کسانی بودند که در جنگ «بئر معونه» به شهادت رسیدند، جنگی که در ماه صفر در پایان سی‌وششمین ماه هجرت نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) اتفاق افتاده بود. در طبقات ذهبی آمده است: «ایوب می‌گفت: از ابی قلابه شنیدم از ابی المهلب نقل می‌کرد که وی می‌گفت: ابی بن کعب، قرآن را در مدت هشت روز ختم می‌کرد. اسناد این روایت صحیح می‌باشد»^۶. از جمله شواهدی که رواج این نامگذاری را به‌عنوان يك اصطلاح و یا چیزی شبیه به اصطلاح تأیید می‌کند

۱. تاریخ القرآن: زنجانی، ص ۳۵، ط سوم. ۲. فجر الاسلام، ص ۱۴۲. ۳. غایة النهایة ۲/۲۹۹.

۴. سیره النبی ۳۶۶/۱ (محبی‌الدین). ۵. المغازی ۲/۳۴۷، ط مطبعة دانشگاه اکسفورد. ۶. معرفة القراء ۱/۳۳۱.

وجود قاریانی است که به قرائت و اشتغالشان به این کار شهرت داشتند. احادیثی که از آنها یاد می‌کنیم - و ذهبی آنها را در معرفه القراء (۳۳/۱) روایت کرده است - می‌تواند گواه همین مطلب باشد:

۱. حماد بن سلمه از عاصم احول از ابی‌قلابه روایت کرده است که رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) فرمود:

«أَقْرَوَهُمْ أَبِي بِنُ كَعْبٍ»^۱:

۲. ابووائل از مسروق، از عبدالله بن عمر روایت کرده است که رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) فرمود:

«اسْتَقْرُوا الْقُرْآنَ مِنْ أَرْبَعَةٍ: عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، وَسَالِمِ مَوْلَى خَدِيفَةَ، وَمُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ، وَأَبِي بِنُ كَعْبٍ»^۲.

۳. حدیث مندرج در مقدمه المبانی مبنی بر اینکه رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) فرمود:

«مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَقْرَأَ الْقُرْآنَ رَطْبًا - كَمَا أَنْزَلَ - فَلْيَقْرَأْ عَلَى قِرَاءَةِ ابْنِ أُمِّ عَبْدٍ»^۳.

مرحله پنجم

مرحله پنجم بدینصورت آغاز می‌شود که پاره‌ای از اصحاب، حفظ کردن قرآن کریم را بر عهده گرفته و به این کار قیام کردند.

در بسیاری از احادیث اهل سنت آمده است که پاره‌ای از خلفاء، قرآن کریم را همزمان با حیات نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) به خاطر سپردند.^۴

ذهبی در کتاب معرفه القراء هفت نفر از کسانی را - که در حیات نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) قرآن کریم را حفظ کردند - برشمرده است. اینان [به ترتیب تاریخ وفات] عبارتند از:

ابی بن کعب (م ۲۰ هـ . ق.)، عبدالله بن مسعود (م ۳۲ هـ . ق.)، ابوالدرداء عویمر بن زید (م ۳۲ هـ . ق.)، عثمان بن عفان (م ۳۵ هـ . ق.)، علی بن ابی طالب [علیه السلام] (م ۴۰ هـ . ق.)، ابوموسی اشعری (م ۴۴ هـ . ق.)، زید بن ثابت (م ۴۵ هـ . ق.).

ذهبی به دنبال این گفتار یادآور می‌شود که اینان - برحسب روایات - عبارت از کسانی هستند که قرآن کریم را همزمان با حیات نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) حفظ کردند. و دیگران، قرائت قرآن کریم را عرضاً^۵ از آنها دریافت نمودند، و مدار اسانید^۶ قراء ده‌گانه^۷ نیز بر محور قرائت آنها است.

۱. در روایت دیگری آمده است: «أَقْرَوَكُمْ أَبِي بِنُ كَعْبٍ». ۲. در صحیح بخاری آمده است: «خُذُوا الْقُرْآنَ...».

۳. مقيمتان فی علوم القرآن، ص ۳۶. ۴. تاریخ القرآن؛ زنجانی، ص ۴۰، ط سوم.

۵. اگر کسی قرآن یا حدیث را از حفظ و یا از روی کتاب بر استاد قرائت کند آنرا «قرائت عرضی» می‌نامند. اما سماع عبارت از این است که شاگرد و کسی که می‌خواهد قرآن و یا حدیث را فراگیرد آنرا از زبان استاد بشنود، اعم از آنکه استاد از روی کتاب بخواند و یا از استمداد از حافظه قرائت نماید، و نیز اعم از آنکه آنرا بر شاگرد املاء کند و یا املاء نماید (با استفاده از: علوم الحدیث و مصطلحه، ص ۸۸ و ۹۳).

۶. اسانید، جمع اسناد است و آن عبارت از رفع حدیث به قائل و گوینده آن است (لسان العرب، مادة «سند»).

۷. قراء ده‌گانه عبارتند از:

۱) عبدالله بن عامر یخصبی، مقرئ شام (۸-۱۱۸ هـ . ق.) که قرآن را بر مغیره بن ابی‌شهاب مخزومی و ابی‌الدرداء قرائت نمود، و مغیره بر عثمان بن عفان، و عثمان بن عفان و ابوالدرداء، قرآن را بر نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) قرائت کردند.

راویان عبدالله بن عامر: الف، هشام بن عمار دمشقی (م ۲۴۵ هـ . ق.)، ب، عبدالله بن احمد دمشقی (م ۲۴۲ هـ . ق.) معروف به «ابن ذکوان».

۲) عبدالله بن کثیر، مقرئ مکه (۴۵-۱۲۰ هـ . ق.) که قرآن را بر عبدالله بن سائب، و مجاهد بن جبر، و درباس مولى ابن عباس قرائت کرد، و عبدالله بن سائب بر ابی بن کعب و عمر بن الخطاب، قرائت نمود، و مجاهد بر عبدالله بن سائب و ابن عباس قرائت کرد، و درباس بر عبدالله بن عباس، و ابن عباس بر ابی بن کعب و زید بن ثابت قرائت نمود، و ابی بن کعب و عمر بن الخطاب و زید بن ثابت بر نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) ←

مرحلہ ششم

قرائت در این مرحلہ بہ صورت «تعلّم و یادگیری» دگرگونی یافت بہ این معنی کہ علاقہ مندان بہ قرائت قرآن کریم، بہ حافظان قرآن - امثال صحابہ ای کہ قبلاً از آنان یاد کردیم - و یا بہ کسانی کہ معروف بہ قرائت بودند رجوع می کردند تا قرائت را از آنها فراگیرند.

طبقہ دومی کہ در ترتیب ذہبی بہ چشم می خورد ما را بدون ہرگونہ ابہامی بہ این نکتہ واقف می سازد. وی در این طبقہ چنین یاد می کند کہ:

ابی ہریرہ، و ابن عباس، و عبداللہ بن سائب، و عبداللہ بن عیاش، و ابی العالیہ ریاحی، قرآن را بر ابی بن کعب قرائت کردند. و مغیرہ بن ابی شہاب مخزومی بر عثمان قرائت کرد. و اسود بن یزید نخعی قرائت را عرضاً از ابن مسعود اخذ کرد. و بدینسان علقمہ بن قیس از عبداللہ بن مسعود اخذ نمود. و ابو عبدالرحمن سلمی قرائت را بر

→ علیہ وآلہ وسلم) قرائت کردند.

راویان عبداللہ بن کثیر: الف. احمد بن محمد بن ابی بزہ مکّی (م ۲۵۰ ھ . ق) معروف بہ «بزی»؛ ب. محمد بن عبدالرحمن مکّی (م ۲۹۱ ھ . ق) معروف بہ «قَبْل».

۳) عاصم بن ابی النّجود کوفی (م ۱۲۹ ھ . ق) کہ قرآن را بر ابی عبدالرحمن سلّمی بہ روایت عبداللہ بن مسعود و عثمان بن عفان و علی بن ابی طالب (علیہ السلام) و ابی بن کعب و زید بن ثابت بہ روایت از نبی اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) قرائت کرد.

راویان عاصم: الف. حفص بن سلیمان ثوری (م ۱۸۰ ھ . ق)؛ ب. ابوبکر شعبہ بن عیاش حنّاط (م ۱۹۳ ھ . ق).

۴) ابو عمرو بن علاء بصری، مقرئ بصرہ (۶۸-۱۵۴ ھ . ق) کہ قرآن را بر قراء برجستہ مکہ امثال مجاہد و ابن کثیر، و قراء مَبْرَزِ مدینہ، مانند ابی جعفر [یزید بن قعقاع] و قراء بصرہ، چون یحیی بن یعمر و حسن بصری؛ و قراء کوفہ، مانند عاصم قرائت کرد، و اسناد ہمہ آنها صحیحاً بہ نبی اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) می پیوندند.

راویان ابی عمرو: الف. حفص بن عمرو ثوری (م ۲۴۶ ھ . ق)؛ ب. صالح بن زیاد سوسی (م ۲۶۱ ھ . ق).

۵) حمزہ بن حبیب زیات کوفی (۸۰-۱۵۶ ھ . ق) کہ قرآن را بر سلیمان اعمش و امام جعفر صادق (علیہ السلام) و حمران بن اعّین و منہال بن عمر و دیگران قرائت کرد، و ہمہ آنها با اسناد صحیح، قرائت را از نبی اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) روایت کرده اند.

راویان حمزہ: الف. خلّاد بن خالد صیرفی (م ۲۲۰ ھ . ق)؛ ب. خَلْف بن هشام بزاز (م ۲۲۹ ھ . ق).

۶) نافع بن عبدالرحمن بن ابی نُعَیم، مقرئ مدینہ (م ۱۶۹ ھ . ق) کہ قرآن را بر ابی جعفر [یزید بن قعقاع]، و عبدالرحمن بن هرمز، و محمد بن مسلم زُہری، و دیگران قرائت کرد، و ہمہ آنها بہ سند صحیح از نبی اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) روایت کرده اند.

راویان نافع: الف. عثمان بن سعید، ملقب بہ «وَرَش» (م ۱۹۷ ھ . ق)؛ ب. عیسی بن میناء، ملقب بہ «قَالَون» (م ۲۲۰ ھ . ق).

۷) علی بن حمزہ کسائی کوفی (م ۱۸۰ ھ . ق) کہ قرآن را بر حمزہ بن حبیب زیات و شعبہ، و اسماعیل بن جعفر و دیگران قرائت کرد، و ہمہ آنها قرائت را با اسناد صحیح از رسول اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) روایت کرده اند.

راویان علی بن حمزہ کسائی: الف. حفص بن عمرو ثوری؛ راوی ابی عمرو بن علاء، ب. لیث بن خالد بغدادی (م ۲۴۰ ھ . ق).

اینان قراء سبعہ، و اصحاب قراءات ہفتگانہ هستند؛ اما سہ تن از قراء دیگر کہ «قراء دہگانہ» را تشکیل می دهند عبارتند از:

۸) ابو جعفر یزید بن قعقاع مدنی (م ۱۳۰ ھ . ق) کہ قرآن را بر ابن عباس و ابی ہریرہ و عبداللہ بن عیاش - بہ روایت از ابی بن کعب از نبی اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) - قرائت کرد.

راویان ابو جعفر: الف. عیسی حدّاء، معروف بہ «ابن وردان» (م حدود ۱۶۰ ھ . ق)؛ ب. سلیمان بن مسلم زُہری، معروف بہ «ابن جمّاز» (م اندکی بعد از ۱۷۰ ھ . ق).

۹) یعقوب بن اسحاق خضرمی (م ۲۰۵ ھ . ق) کہ قرآن را بر سلام بن ابی سلیمان طویل، و مہدی بن میمون و دیگران - بہ روایت از نبی اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) با سند صحیح - قرائت کرد.

راویان یعقوب: الف. روح [بن] عبدالؤمن (م ۲۳۵ ھ . ق)؛ ب. محمد بن متوکل لؤلؤئی، معروف بہ «رویس» (م ۲۳۸ ھ . ق).

۱۰) خَلْف بن هشام بزاز (م ۲۲۹ ھ . ق) کہ قرآن را بر یعقوب اعشی، و سعید بن اویس و جز آنو - بہ روایت از نبی اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) با سند صحیح - قرائت کرد.

راویان خلف: الف. انریس بن عبدالکریم حدّاد (م ۳۹۲ ھ . ق)؛ ب. اسحاق بن ابراہیم مروزی، معروف بہ «وَرّاق» (م ۲۸۳ ھ . ق).

عثمان و علی بن ابیطالب (علیه السلام) و ابن مسعود عرضه کرد^۱. کوفه پس از مدینه از معروفترین شهرهایی بهشمار می‌رفت که مردم آن به قرآن و قرائت آن اهتمام می‌ورزیدند. تحقیقاً «مردم کوفه - از همان آغاز تاسیس آن - خود را با قرآن کریم مانوس ساخته و به قرائت و اِقرَاء و تفسیر آن عنایت داشتند، و عمر بن الخطاب مردم کوفه را با این تعبیر توصیف می‌کرد که: کوفیان را [در رابطه با قرآن کریم] آوازی به‌سان آواز زنبور هست»^۲ [یعنی همواره صدایشان به قرآن و قرائت آن بلند است]. دوره نخستین یادگیری مردم کوفه - در رابطه با قرآن کریم - با تعلیم قرآن از سوی عبدالله بن مسعود آغاز می‌شود که عمر او را به این شهر گسیل داشت؛ چنانکه بعداً سخنی را در این باره بازگو خواهیم کرد. این مرحله از نیمه نخستین قرن اول هجری فراتر نمی‌رود، و از جمله آخرین صحابه‌ای که از دنیا رفتند و از حافظان قرآن کریم به‌شمار می‌آمدند زید بن ثابت بود که وفات او در سال ۴۵ هـ. ق روی داد.

مرحله هفتم

پس از آنکه قرائت به‌عنوان يك ماده درسی استقرار یافت، و وجوه مختلف قرائت در میان حافظان و قاریانی که از آنها یاد کردیم سیر در طُرُق خود را - از نظر نقل و روایت - آغاز کرد مرحله هفتم تاریخ قرائت شروع می‌شود. در آغاز کتاب القراءات ابو عییند قاسم بن سلام، نامهای اشخاصی جلب نظر می‌کند که در مورد وجوه مختلف قرائت مطالبی از آنها نقل شده است. اینان از صحابه نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) به‌شمار می‌رفتند. همین مطلب می‌تواند گواهِ سخن ما باشد که دوران پدید آمدن وجوه مختلف قرائت را باید در همین مرحله جستجو کرد باری این اشخاص - که متشکل از مهاجرین و انصار هستند - عبارتند از:

الف. مهاجرین:

سالم، مولی ابی حذیفه (م ۱۲ هـ. ق.)، ابوبکر (م ۱۲ هـ. ق.)، عمر (م ۲۳ هـ. ق.)، ابن مسعود (م ۲۳ هـ. ق.)، عثمان (م ۳۵ هـ. ق.)، حذیفه بن الیمان (م ۳۵ هـ. ق.)، طلحه (م ۳۶ هـ. ق.)، علی [علیه السلام] (م ۴۰ هـ. ق.)، سعد (م ۵۱ هـ. ق.)، عمرو بن عاص (م ۵۸ هـ. ق.)، ابوهریره (م ۵۹ هـ. ق.)، معاویه (م ۶۰ هـ. ق.)، عبدالله بن عمر (م ۶۳ هـ. ق.)، عبدالله بن عمرو بن عاص (م ۶۷ هـ. ق.)، ابن عباس (م ۶۸ هـ. ق.)، عبدالله بن سائب (م حدود ۷۰ هـ. ق.)، عبدالله بن زبیر (م ۷۳ هـ. ق.)، حفصه (م ۴۵ هـ. ق.)، عائشه (م ۵۸ هـ. ق.)، و ام سلمه (م ۶۲ هـ. ق.).

ب. انصار:

ابی بن کعب (م ۲۰ هـ. ق.)، ابوالدرداء (م ۳۲ هـ. ق.)، معاذ بن جبل (م ۳۳ هـ. ق.)، زید بن ثابت (م ۴۵ هـ. ق.)، مجمع بن جاریه (م همزمان خلافت معاویه)، ابوزید^۳، و انس بن مالک (م ۹۱ هـ. ق.)^۴. این مرحله از اواخر قرن اول هجری تجاوز نمی‌کند.

۱. رک: معرفة القراء، ص ۱، طبع دوم. ۲. حياة الشعر في الكوفة، ص ۲۴۵.

۳. نام او قیس بن سکن بود، چنانکه ابن حجر همین نام را تأیید می‌کند. قیس از کسانی است که قرآن کریم را در زمان سی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) جمع کرد و پس از هفتاد هجری درگذشت (رک: الاصابة في تمييز الصحابة - ط المطبعة الشرقية، ۱۳۲۵ هـ. ق = ۱۹۰۷ م، ۲۲۵/۵ و ۲۶۷/۷). این کثیر می‌نویسد: قیس در همان روزی که ابی عبید در سال پانزدهم هجری درگذشت کشته شد (رک: فضائل القرآن، ص ۴۷).

۴. بمنقل از: النشر ۶/۱.

شیوع پدیدهٔ اختلاف قراءت در این مرحله - همانگونه که از تاریخ وفات اکثر صحابهٔ یاد شده استفاده می‌شود - به نیمهٔ اول قرن اول هجری می‌پیوندد.

مرحلهٔ هشتم

مرحلهٔ هشتم را باید مربوط به دوره‌ای دانست که عثمان بن عفان، مقرئ خاصی برای هر يك از بلاد - که مصحفی را به آن بلاد فرستاده بود - تعیین کرد تا مردم را بر اساس مصحف خود متحد سازد. فرستادگان عثمان عبارتند از:

۱. عبدالله بن سائب مخزومی (م حدود ۷۰ هـ ق)، به مکه.
  ۲. ابو عبدالرحمن سلمی (م ۷۴ هـ ق)، به کوفه. گویند: او همان کسی است که - از زمان خلافت عثمان تا ایام حجاج بن یوسف - در کوفه ماند و مدت هفتاد سال سرگرم تعلیم قرائت به مردم بود.^۱
  - عمر قبل از ابو عبدالرحمن، عبدالله بن مسعود را به‌عنوان معلم قرآن و وزیر و گماشتهٔ خود به کوفه گسیل داشت. ابن مسعود همان کسی است که اصحاب و یاران و شاگردانش پیرامون وی گرد می‌آمدند. «یاران و شاگردانی که آنها را به عنوانهای چراغهای فروزان فضای کوفه توصیف و معرفی کرده‌اند که قرائت قرآن را از ابن مسعود فرا گرفته بودند. و به نشر آن در میان اهل کوفه می‌پرداختند»^۲.
  ۳. عامر بن عبدقیس (م حدود ۵۵ هـ ق)، به بصره.
  ۴. مغیره بن ابی شهاب مخزومی (م هفتاد و اندی پس از هجرت)، به شام.
  ۵. و سرانجام، زید بن ثابت (م ۴۵ هـ ق) را به عنوان مقرئ مدینه منصوب کرد.^۳
- طبق گفتهٔ ابن حجر عسقلانی این کار در سال بیستوپنجم هجری، و برحسب نوشتهٔ ابن الجزری در حدود سال سی‌ام هجری اتفاق افتاد.^۴

عثمان در انتخاب این فرستادگان می‌خواست خاطر نشان کند که علاقه‌مند بود با هر مصحفی، يك قاری همراه سازد تا قرائت او با قرائت اهل آن بلد - غالباً - هماهنگ باشد.^۵

چرا که عثمان دستور داد مصحف‌های امام - طبق قراءت مختلف و معتبر - با رسم الخط‌های مختلف نگارش شود؛ البته با توجه به این نکته که این قراءت مختلف و معتبر به پاره‌ای از حروف قرآن کریم، محدود بود؛ چنانکه در «قال موسی» در سورهٔ «قصص» در مصحف مکه بدون واو، و در سایر مصاحف با واو: «وقال موسی» نگارش شده بود. و نیز عثمان دستور داد که پاره‌ای از حروف و کلمات قرآن به‌صورتی نگارش یابد که آن کلمه بتواند پذیرای وجوه مختلف قرائت باشد، مانند: «یخدعون» که در سورهٔ بقره بدون الف نگاشته شد تا بتوان آنرا «یُخدعون» و با الف قرائت کرد، و همچنین در آیات زاید.^۶

سخنی که از «مهدوی» یاد می‌کنیم به همین مطلب اشارت دارد: «عثمان و کسانی که با رلی او توافق کردند چنین اختلافی را در مورد نسخه‌هایی - که دستور نوشتن آنها را داده بود و به بلاد و شهرهای مختلف فرستاده شد - از آنجهت تصویب کردند چون می‌دانستند که قرآن کریم براساس این اختلاف نازل گردید.^۷ به‌همین جهت قرائت مردم هر شهری تابع رسم الخط مصحف آنان بوده است»^۸.

۱. فضائل القرآن، ص ۶۴. ۲. حیاة الشعر فی الکوفة، ص ۲۴۴.
 ۳. تاریخ القرآن: زنجانی، ص ۶۷؛ فی الدراسات القرآنیة، ص ۱۲. ۴. لطائف الاشارات ۵۸۸/۱. ۵. مناهل العرفان ۴۰۶/۱.
 ۶. یات زاید عبارت از یاتی است که خوانده می‌شود؛ ولی در نگارش حذف می‌گردد. ۷. هجاء مصاحف الأمصار، ص ۱۲۱.
 ۸. غیث النفع، ص ۲۱۸.

درباره شمار مصاحفی که عثمان دستور نوشتن آنها را صادر کرد اختلاف نظر دیده می‌شود؛ اما آنچه مشهور است به پنج عدد می‌رسد که ما از آنها یاد کردیم و سیوطی نیز این شمار را به سخاوی در کتاب الوسیلة، شرح الرائیة - که معروف و موسوم به العقیلة بوده - نسبت داده است.^۱

هدف عثمان در نگارش مصاحف متعدد این بود که مسلمین را در تلاوت قرآن کریم بر سر قرائت معتبر متحد سازد، به این صورت که دستور داد مواردی از قرآن، مختلف نگارش شود، و یا آنکه به صورتی کتابت گردد که وجوه مختلف قرائت معتبر را پذیرا باشد. در این مرحله، با توجه به هدفی که عثمان در کیفیت نگارش مصاحف در نظر گرفته بود، تمییز «قراءات معتبر و متواتر» و قرائتی که از طریق احاد روایت شده از یکسو، و قرائتی که از «قراءات شاذه» به شمار می‌رفت از سوی دیگر، دوره خود را آغاز نموده، و مطابقت قرائت با رسم الخط عثمانی - به عنوان معیار اعتبار قرائت - خودنمایی کرد.

قاضی ابوبکر باقلانی در کتاب الإیتصار آورده است:

«هدف عثمان با هدف ابی‌بکر در جمع قرآن میان دو لوح، متفاوت بود. عثمان با این هدف دستور جمع و تدوین قرآن کریم را صادر کرده بود که مردم را بر قرائتی که نقل آن از نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) ثابت و معروف بود متحد سازد، و قرائتی را که از این خصیصه برخوردار نبود مٹفی و مردود اعلام کند. و به اتفاق مهاجرین و انصار، مردم را به يك مصحف و اذارڈ؛ چرا که از اختلاف اهل عراق و شام در رابطه با پاره‌ای از کلمات و حروف قرآن کریم بیمناک بود»^۲.

احتمالاً اختلافات میان اهل عراق و شام را می‌توان منشأ انتشار «قراءت شاذه» دانست. این نکته را عثمان از گزارش حذیفه بن الیمان احساس کرد: ابی داود از طریق یزید بن معاویه نخعی در کتاب خود آورده است که یزید می‌گفت: «من در زمان ولید بن عقبه در مسجد کوفه، در جمع حلقه‌ای که حذیفه بن الیمان میان آنها بود قرار داشتم. حذیفه شنید شخصی قرآن را طبق قرائت ابن مسعود می‌خواند، و فرد دیگر بر طبق قرائت ابوموسی اشعری. حذیفه از این جریان به خشم آمد، نگاه برخاست و زبان به حمد الهی گشود، سپس گفت: مردمی که پیش از شما بودند بدینسان دستخوش اختلاف گشتند؛ سوگند به خدا به سوی خلیفه مرکب خواهم راند»^۳.

مرحله نهم

مرحله نهم عبارت از دوره‌ای است که گروهی از هر شهری به مصحف عثمانی و قرائت آن، طبق دریافت خود از صحابه روی آوردند؛ لذا در هر شهری قرائتی وجود داشتند بدین شرح:

الف. مدینه:

معاذ بن حارث، معروف به «معاذ القاری» (م ۶۳ هـ ق)، سعید بن مسیب (م ۹۴ هـ ق)، عروه بن زبیر (م ۹۵ هـ ق)، عمر بن عبدالعزیز (م ۱۰۱ هـ ق)، عطاء بن یسار (م ۱۰۳ هـ ق)، سالم بن عبدالله بن عمر (م ۱۰۶ هـ ق)، سلیمان بن یسار (م ۱۰۷ هـ ق)، مسلم بن جندب (م ۱۱۰ هـ ق)، عبدالرحمن بن هرمز اعرج (م ۱۱۷ هـ ق)، محمد بن مسلم بن شهاب زهری (م ۱۲۴ هـ ق) و زید بن اسلم (م ۱۳۰ هـ ق).

ب. مکه:

عبید بن عمیرات (م ۷۴ هـ ق)، مجاهد بن جبر (م ۱۰۳ هـ ق)، طاوس بن کیسان (م ۱۰۶ هـ ق)، عطاء

۱. نثر المرجان ۷/۱. ۲. المواهب الفتحیة ۸۶/۲. ۳. القراءات واللهجات، ص ۹۴، نقل از کتاب المصاحف.

بن ابی رباح (م ۱۱۵ هـ ق)، عبدالله بن ابی مُلَیکه (م ۱۱۷ هـ ق) و عِکرمه، مولی ابن عباس (م قبل از ۲۰۰ هـ ق).

ج. کوفه:

عمرو بن شَرَحِیل (م پس از ۶۰ هـ ق)، علقمة بن قیس (م ۶۲ هـ ق)، مسروق بن اجدع (م ۶۳ هـ ق)، عبید بن عمرو سلمانی (م ۷۲ هـ ق)، ابو عبدالرحمن عبدالله بن حبیب سلمی (م ۷۴ هـ ق)، اسود بن یزید نخعی (م ۷۵ هـ ق)، عمرو بن میمون (م ۷۵ هـ ق)، عبید بن فضالة (م حدود ۷۵ هـ ق)، زربن حَیث (م ۸۲ هـ ق)، ربیع بن خَیثم (م قبل از ۹۰ هـ ق)، سعید بن جَیث (م ۹۵ هـ ق)، ابراهیم بن یزید نخعی (م ۹۶ هـ ق)، عامر بن شراحیل شعبی (م ۱۰۵ هـ ق)، حارث بن قیس جَعفی (که قرائت را از ابن مسعود روایت می‌کرد)، و ابوزرعة بن عمرو بن جریر.

د. بصره:

عامر بن عبد قیس (م حوالی ۵۵ هـ ق)، ابوالعالیه رفیع بن مهران ریاحی (م ۹۰ هـ ق)، یحیی بن یعمر عدوانی (م ۹۰ هـ ق)، نصر بن عاصم لیثی (م قبل از ۱۰۰ هـ ق)، ابورجاء عطاردی (م ۱۰۵ هـ ق)، حسن بصری (م ۱۱۰ هـ ق)، محمد بن سیرین (م ۱۱۰ هـ ق)، قتادة بن دعامة (م ۱۱۷ هـ ق)، معاذ بن معاذ عنبری (م ۱۹۶ هـ ق)، و جابر بن یزید جَعفی.

ه. شام:

مغیره بن ابی شهاب مخزومی (م هفتاد و اندی پس از ۵۰ هـ ق)، خلیفة بن سعد: «صاحب ابی الدرداء»^۱. در این مرحله آنچه که نزد قراء، به‌عنوان «اختیار» معروف است به‌وجود آمد. و ما در جای خود «اختیار» را تعریف خواهیم کرد. مرحله مذکور نیمه دوم قرن اول و نیمه اول قرن دوم را زیر پوشش می‌گیرد؛ و تاریخ وفات قرائی که یاد کردیم همین مطلب را آشکارا تأیید می‌نماید.

مرحله دهم

همان مرحله‌ای است که ابن الجزری درباره آن می‌گوید: آنگاه [یعنی پس از آن قرائی که از آنها یاد کردیم]، گروهی از مردم تمام فرصت خود را اختصاصاً در قرائت مصروف داشته و به ضبط آن سخت اهتمام می‌ورزیدند تا آنجا که در سایه پشتکار خویش به صورت دانشمندانی درآمدند که مردم پیرو قرائت آنها بوده و به‌سوی آنها بار سفر می‌بستند و قرائت را از محضر آنان اخذ می‌کردند، و با دیده قبول به قرائت آنها می‌نگریستند، و درباره آنها حتی میان دو نفر نیز اختلاف نظر دیده نمی‌شد: این قراء - برحسب شهرهای مختلف - عبارتند از:

الف. مدینه:

ابوجعفر یزید بن قعقاع (م ۱۳۰ هـ ق)، شیبه بن نصاب (م ۱۳۰ هـ ق)، و نافع بن ابی نعیم (م ۱۶۹ هـ ق).

۱. شرح حال اکثر این قراء را طاش کبری زاده در کتاب مفتاح السعادة جلد اول: «فصل علم القرامه» آورده است. (و نیز بنگرید به: النشر فی القراءات العشر ۸۸).

ب. مکه:

عبدالله بن کثیر (م ۱۲۰ هـ ق)، حمید بن قیس اعرج (م ۱۳۰ هـ ق)، و محمد بن مُحَیصِن (م ۱۲۳ هـ ق).

ج. کوفه:

یحیی بن وثاب (م ۱۰۳ هـ ق)، عاصم بن ابی النجود (م ۱۲۹ هـ ق)، سلیمان اعمش (م ۱۴۸ هـ ق)، حمزة بن حبيب زیات (م ۱۵۶ هـ ق)، و کسائی (م ۱۸۰ هـ ق).

د. بصره:

عبدالله بن ابی اسحاق (م ۱۲۹ هـ ق)، عیسی بن عمر ثقفی (م ۱۴۹ هـ ق)، ابو عمرو بن علاء (م ۱۵۴ هـ ق)، عاصم جحدری (م ۱۲۸ هـ ق)، و یعقوب حضرمی (م ۲۰۵ هـ ق).

ه. شام:

عبدالله بن عامر (م ۱۱۸ هـ ق)، عطیة بن قیس کلابی (م ۱۲۱ هـ ق)، اسماعیل بن عبدالله بن مهاجر، - یحیی بن حارث ذماری (م ۱۴۵ هـ ق)، و شریح بن یزید حضرمی (م ۲۰۳ هـ ق).
تخصص این قراء و امثال آنها در قرائت و سرمایه گذاری آنها از لحاظ وقت در فرا گرفتن قرائت، مصالح لازم را برای بنیانگذاری «علم قرائت» و تلوین آن غنی ساخت.
این مرحله از اواخر قرن اول و اوائل قرن دوم آغاز می شود.

مرحله یازدهم

این مرحله را باید شروع کار تالیف و تلوین در قرائت دانست.

میان مورخین درباره نخستین کسی که کتابی در قرائت تالیف کرد اختلاف نظر وجود دارد. اکثر بر این اعتقادند که ابو عبید قاسم بن سلام (م ۲۲۴ هـ ق) نخستین کتاب را در قرائت تلوین کرد؛ اما ابن الجزری در کتاب غایة النهایة بر آنست که اولین مُتَوْن کتاب قرائت ابوحاتم سجستانی (م ۲۲۵ هـ ق) می باشد. سیدحسن صدر در کتاب تاسیس الشیعة می نویسد: باید ابان بن تغلب را نخستین مؤلف کتاب قرائت دانست.

بعضی را اعتقاد بر آنست که اولین کسی که کتاب در قرائت تالیف کرد یحیی بن یعمر (م ۹۰ هـ ق) می باشد. آنگاه پس از او کتابهایی در قرائت پی در پی تالیف شد.

فهرست زیر - به ترتیب تاریخ وفات - شامل نامهای کسانی است که تا زمان ابن مجاهد آثاری را در قرائت تلوین کردند:

۱. یحیی بن یعمر (م ۹۰ هـ ق)، یحیی بن یعمر در «واسط»، کتابی در قرائت تالیف نمود و روایات مربوط به اختلاف را در آنچه موافق رسم الخط عثمانی بود در این کتاب گردآورد، و مردم نیز تا زمانی که ابن مجاهد کتابی را درباره قرائت تالیف کرد به کتاب یحیی بن یعمر در قرائت عمل می کردند.^۲

۲. ابان بن تغلب کوفی (م ۱۴۱ هـ ق)، نخستین نویسنده کتاب قرائت است، زیرا ابن الندیم می نویسد: ابان

۱. النشر ۸/۱ و ۹. ۲. مقدمتان فی علوم القرآن، ص ۲۷۵.

بن تغلب، او را کتب و آثاری است که عبارتند از کتاب معانی القرآن که نیشتری لطیف و کم‌حجم است، و کتاب القراءات^۱.

۳. مقاتل بن سلیمان (م ۱۵۰ هـ ق)، که کتاب القراءات را نگاشت.

۴. ابوعمر بن علاء (م ۱۵۴ هـ ق)، که القراءات را تألیف کرد.

۵. حمزة بن حبيب زیات (م ۱۵۶ هـ ق).

۶. زائدة بن قدامة ثقفی (م ۱۶۱ هـ ق)، که از او است کتابی به نام القراءات.

۷. عبدالحمید بن عبدالمجید «اخفش اکبر» (م ۱۷۷ هـ ق)، ابوعلی اصفهانی درباره او آورده است: «وی کتب فراوانی در قراءات و علوم عربیت تألیف کرد»^۲.

۸. هارون بن موسی اعور (م حدود ۱۷۰ تا ۱۸۰ هـ ق)، ابن الجزری در غایة النهایة می‌نویسد: «ابوحاتم سجستانی گفته است: نخستین کسی که در بصره، وجوه قراءات را سماع کرده و درباره آن کتاب نوشت، و قراءات شاذه را بررسی نمود و آنها را جدا کرد و در اسناد آنها کاوش بعمل آورد، هارون بن موسی اعور می‌باشد که از قراء به‌شمار می‌رفت»^۳.

۹. هشیم بن بشیر سلمی (م ۱۸۳ هـ ق)، ابن الندیم می‌نویسد: وی را کتب و آثاری است که عبارتند از: کتاب السنن در فقه، کتاب التفسیر و کتاب القراءات^۴.

۱۰. عباس بن فضل انصاری (م ۱۸۶ هـ ق)، که او را کتابی است به نام القراءات.

۱۱. علی بن حمزة کسائی (م ۱۸۹ هـ ق)، که یکی از قراء سبعة می‌باشد^۵.

۱۲. اسحق بن یوسف ازرق (م ۱۹۵ هـ ق)، که کتاب القراءات را نگاشت.

۱۳. یحیی بن مبارک یزیدی (م ۲۰۲ هـ ق)، که کتاب قراءة ابی عمرو بن علاء را تألیف کرد^۶.

۱۴. یحیی بن آدم (م ۲۰۳ هـ ق)، که کتابی به عنوان القراءات بنو منسوب است.

۱۵. یعقوب بن اسحق حضرمی (م ۲۰۵ هـ ق)، نام اثر او در قراءات، الجامع است که در آن همه اختلاف وجوه قرآن را گردآورده و هر حرف و قرائتی را به کسی که بدان قرائت کرده منسوب داشته است^۷.

۱۶. ابوزید انصاری نحوی (م ۲۱۵ هـ ق)، که کتابی با عنوان قراءة ابی عمرو بن علاء را نگاشت.

۱۷. ابوذهل احمد بن ابی‌ذهل کوفی، که قرائت را از کسائی روایت کرده است. وی نیز کتابی تحت عنوان قراءة ابی عمرو بن علاء دارد.

۱۸. مغیره بن شعیب تمیمی، که حروف و قراءات را از کسائی روایت کرده و کتاب قراءة الکسائی را نگاشت.

۱۹. عبدالرحمن بن واقد واقدی (م ۲۰۹ هـ ق)، که او را کتابی است به نام الکسائی^۸ و نیز کتاب القراءات^۹.

۲۰. ابوعبید قاسم بن سلام (م ۲۲۴ هـ ق)، ابن الجزری می‌نویسد:

«اولین پیشوای معتبر و قابل اعتمادی که قراءات را در یک کتاب گردآورد، ابوعبید قاسم بن سلام می‌باشد، وی با محاسبه قراء سبعة، شمار قراء را در بیستوپنج تن معرفی کرده»^{۱۰}.

۱. الفهرست، ط خیاط، ص ۲۲۰. ۲. ابوعلی فارسی، نقل از منجد المقرئین، ص ۴. ۳. غایة النهایة، ۳۴۸/۲.

۴. الفهرست، ص ۲۸۴، ط دانشگاه تهران. ۵. بنگرید به خوانساری روضات الجنات، ص ۴۷۲، ط سنگی.

۶. الفهرست، ط خیاط، ص ۲۸. تاریخ التراث العربی ۱- التفسیر، فهرس الظاهرية «بخش علوم القرآن». ۷. إنباه الرواة ۴/۴۵.

۸. الفهرست، ص خیاط، ص ۳۰. ۹. همان، ص ۳۵.

۱۰. النشر ۱-۳۴. و نیز بنگرید به: الفهرست ابن الندیم، ص ۳۵، ط خیاط.

۲۱. خلف بن هشام بزار (۲۲۹ هـ ق).
 ۲۲. محمد بن سعدان ضریر کوفی (م ۲۳۱ هـ ق).
 ۲۳. عبدالصمد بن عبدالرحمن ابوالأزهر مصری (م ۲۳۱ هـ ق)، که کتاب *قراءة نافع و حمزه* را نگاشت.^۱
 ۲۴. سربج بن یونس مروزی بغدادی (م ۲۳۵ هـ ق)، که کتاب *القراءات* را تألیف کرد.
 ۲۵. عبدالله بن احمد دمشقی، معروف به ابن ذکوان (م ۲۴۲ هـ ق) که ابن مجاهد در کتاب *السبعة* در بسیاری از مواضع، از کتاب او نقل می‌کند. به‌عنوان نمونه به صفحه ۵۶۳ کتاب *السبعة* مراجعه کنید.
 ۲۶. ابو عمرو دوری (م ۲۴۶ هـ ق).^۲
 ۲۷. هارون بن حاتم کوفی (م ۲۴۹ هـ ق)، نویسنده کتاب *القراءات*.
 ۲۸. نصر بن علی جهضمی (م ۲۵۰ هـ ق)، مؤلف کتاب *القراءات*.
 ۲۹. احمد بن یزید حلوانی (م ۲۵۰ هـ ق)، که کتاب *قراءة ابی عمرو بن علاء* را نوشت.
 ۳۰. احمد بن محمد بن بزی مکی (م ۲۵۰ هـ ق)، که کتابی در قراءات نگاشته، و ابو عمرو عثمان بن سعید دانی در *المفردات السبع* از این کتاب مطالبی را آورده است. به‌عنوان نمونه به صفحه ۱۰۵ کتاب دانی رجوع نمایید.
 ۳۱. اسحق بن بهلول تنوخی انباری (م ۲۵۲ هـ ق)، که کتابی در قراءات دارد.^۳
 ۳۲. ابو عبدالله محمد بن عیسی اصفهانی (م ۲۵۳ هـ ق)، که کتاب *الجامع فی القراءات* را تألیف کرده است.^۴
 ۳۳. ابو حاتم سهل بن محمد سجستانی (م ۲۵۵ هـ ق)، ابن الجزری می‌نویسد: «من تصور می‌کنم ابو حاتم سجستانی نخستین کسی است که در قراءات، کتابی را تألیف کرده است».^۵ شاید منظور ابن الجزری آن بوده است که ابو حاتم در تألیف کتابی راجع به قراءات، نسبت به قاسم بن سلام، پیشتاز است. فیروزآبادی گفته است: «اهل بصره دارای چهار کتاب بوده‌اند که از رهگذر آنها بر اهل زمین افتخار می‌کردند: کتاب *العین خلیل بن احمد؛ الكتاب سیویه؛ الحیوان جاحظ؛ و کتاب ابی حاتم در قراءات*».^۶
 ۳۴. احمد بن جبیر بن محمد کوفی، ساکن «انطاکیه» (م ۲۵۸ هـ ق). ابن الجزری می‌نویسد: «احمد بن جبیر کتابی در قراءات پنجگانه به تعداد شهرها فراهم آورد».^۷ و در کتاب *الایات* آمده است: «ابن جبیر مقرئ - که قبل از ابن مجاهد می‌زیست - کتابی در قراءات به‌نام «کتاب الثمانية تألیف کرد، و بر قراء سبعة، یعقوب حصرمی را افزود».^۸
 ۳۵. عبدالوهاب بن فلیح مکی (م ۲۷۳ هـ ق) که کتاب *حروف المکین* را نگاشت.^۹
 ۳۶. عبدالله بن مسلم «ابن قتیبه» (م ۲۷۶ هـ ق).
 ۳۷. قاضی اسماعیل بن اسحق مالکی (م ۲۸۲ هـ ق)، ابن الجزری می‌نویسد: «وی کتابی در قراءات فراهم آورد که متضمن قراءت بیست استاد قراءت می‌باشد و قراءت قراء سبعة نیز از جمله آنها است».^{۱۰}
 ۳۸. فضل بن شاذان (م حدود ۲۹۰ هـ ق) که کتابی در قراءات تألیف کرد.

۱. غایة النهاية ۲۳/۱. ۲. رجوع کنید به: مقدمة کتاب السبعة نوشته دکتر شوقی ضیف، ص ۱۱. ۳. معجم المؤلفین ۲۳۱/۲.

۴. غایة النهاية ۲۲۴/۲. ۵. غایة النهاية ۳۲۰/۱. و نیز بنگرید به: الفهرست ابن الندیم، ص ۳۵، ط خیاط.

۶. البلقه، ص ۹۴. ۷. النشر ۳۴/۱.

۸. الایات، ص ۵۱. از اختلاف دو روایت استفاده می‌شود که ابن جبیر دارای دو کتاب در قراءات بوده است: یکی در قراءات پنجگانه، و دیگری در قراءات هشتگانه.

۹. غایة النهاية ۲۲۲/۲. ۱۰. النشر ۳۴/۱.

۳۹. احمد بن یحیی «ثعلب نحوی» (م ۲۹۱ هـ ق.)

۴۰. هارون بن موسی بن شریک تغلبی (م ۲۹۲ هـ ق.)، که کتابهای متعددی در قراءات و ادب عربی نگاشت.^۱

۴۱. محمد بن اسحق ربیع مکی، معروف به ابی ربیع (م ۲۹۴ هـ ق) که کتابی در روایت بزی و قنبل از عبدالله بن کثیر تألیف کرد.^۲

۴۲. ابوجعفر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ هـ ق.)، ابن الجزری می نویسد: «ابن جریر کتابی جامع در قراءات تألیف کرده و آنرا به الجامع نامبردار ساخت. در این کتاب بیست و اندی قرائت گردآوری شده است»^۳.

۴۳. یحیی بن محمد صاعد (م ۳۱۸ هـ ق) که کتابی در قراءات دارد.

۴۴. ابوبکر محمد بن احمد بن عمر داجونی (م ۳۲۴ هـ ق.)، ابن الجزری می گوید: «وی کتابی در قراءات فراهم آورد و ابی جعفر را در این کتاب به عنوان یکی از قراء عشره بر شمرده است»^۴.

با ملاحظه این کتب نتیجه می گیریم که آنها فقط درباره قراءات سبعة تألیف نشده اند و به ویژه که در میان این کتب، آثاری به چشم می خورد که قبل از بعضی از قراء سبعة نگارش یافته اند، مانند کتاب یحیی بن یعمر، و ابان بن تغلب و همچنین کتابهای ابوعمر بن علاء، و حمزة بن حبيب زیات، و نیز آخرین قراء سبعة یعنی علی بن حمزة کسائی که به سال ۱۸۰ هجری از دنیا رفت، و آغاز این مرحله - که درباره آن گفتگو می کنیم - به نیمه دوم قرن اول هجری می پیوندد و این مرحله به دست یحیی بن یعمر (م ۹۰ هـ ق) آغاز می گردد؛ چنانکه با مطالعه آثار مربوط به این مرحله به چنین نتیجه ای می رسیم. این مطلب نیز مورد تأیید «فؤاد سزگین»، مستشرق معروف می باشد؛ با این تفاوت که سزگین کتاب یحیی بن یعمر را در کنار کتاب «ابن عامر مقرئ» (م ۱۱۸ هـ ق) یاد کرده است؛ در حالیکه موضوع کتاب ابن عامر عبارت از اختلاف مصاحف می باشد؛ چنانکه ابن عامر کتاب خود را با عنوانی یاد کرده است که بازگو کننده موضوع آن است؛ چرا که او این کتاب را اختلاف مصاحف الشام و الحجاز و العراق نامیده است.^۵ پیدا است که قراءات و اختلاف مصاحف از هم متفاوتند؛ زیرا این دو تشکیل دهنده دو فن و دو علم متمایزی از علوم قرآنی می باشند.

شگفت آور است که سزگین - که در مقام نگارش تاریخ تلویح قراءات بر می آید - گرفتار چنین اشتباهی می گردد، و شگفت تر اینکه وی - علیرغم آنکه مئون تاریخ تلویح قراءات می باشد - اختیار محمد بن محیسن (م ۱۲۳ هـ ق) - که در قراءات، بر مذهب و روش عربیت است - و اختیار عیسی بن عمر ثقفی (م ۱۴۹ هـ ق) را دو کتاب در قراءات بر شمرده است.

تصور می کنم اشتباه سزگین از عدم آشنائی کامل وی نسبت به تعابیر و مصطلحات قراءات ریشه می گیرد.^۶

مرحله دوازدهم

در این مرحله سخن از «قراءت سبع» آغاز گردید. شروع این کار از ناحیه ابی بکر محمد بن موسی بن عباس بن مجاهد تمیمی بغدادی (م ۳۲۴ هـ ق) در کتابش - که به القراءات السبعة نامبردار است - انجام گرفت.

۱. غایة النهایة ۳۴۷/۲. ۲. غایة النهایة ۹۹/۲. ۳. النشر ۳۴/۱.

۴. همان. درباره کسائی که در پاورقی منابعی راجع به آنها ذکر نشده است به الفهرست، ط، خیاط، صفحات ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۵، ۵۵، ۷۴، ۱۷۹، ۲۲۶، ۲۳۱، و ۲۳۳ رجوع نمائید. ۵. تاریخ التراث العربی «القراءات».

۶. رك: تاریخ التراث العربی، الباب الأول، «القراءات». برای اطلاع از مطالبی که یاد کردیم، رجوع کنید به: غایة النهایة از ابن الجزری، ضمن ترجمه احوال ابن محیسن و ثقفی. و نیز بنگرید به: الفهرست ابن الندیم در مؤلفات مربوط به «اختلاف رسم المصحف».

چرا قراء سبعه از شهرت و امتیاز خاصی برخوردار شدند؟

مکی بن ابی طالب (م ۴۳۷ هـ ق) - در اینکه چرا علماء و بهویژه ابن مجاهد در میان آنهمه قراءت به قراءت قراء سبعه بسنده کردند - چنین استدلال می کند: «اگر کسی بپرسد: به چه دلیل این قراء هفتگانه در رابطه با قراءت برخوردار از شهرت شدند، و حتی آن قرائی که پیش از آنها و برتر از آنان بودند تا این حد معروفیت کسب نکردند، حتی با يك نوع تساهل و تسامح در تعبیر، 'أخرف سبعه' را با قراءت قراء سبعه مرتبط می سازند، و سرانجام این قراء در عصر ما از دیگران، یعنی امثال کسانی که به درجاتی از آنها برتر و دارای ارزشی والاتر از لحاظ علمی بودند، دارای شهرت و معروفیت بیشتری می باشند؟

پاسخ این است: راویانی که قراءت را از اساتید قراءت روایت کرده اند در دوره دوم و سوم از لحاظ شمار فزونی داشته و دارای اختلاف بیشتری در امر قراءت بوده اند. مردم در دوره چهارم بر آن شدند که در مورد قراءتی که با رسم الخط قرآن کریم منطبق بوده است بر آنگونه قرائتی - که حفظ آنها سهل و آسان، و نیز قراءت قرآن بر طبق آنها قابل ضبط و شایسته انطباق با قواعد کلی است - بسنده کنند. لذا در صدد یافتن پیشوائی در قراءت برآمدند که به وثاقت و حسن تدین و کمال علم معروف بوده و از عمری طولانی و شهرتی در امر قراءت برخوردار باشد؛ و نیز معاصران او، عدالت و وثاقتش را در روایات و قراءت، و همچنین آگاهی او را نسبت به آنچه که قراءت کرده متفقاً مورد تأیید قرار داده باشند، و نیز قراءت وی نسبت به رسم الخط مصحفی که به آنها منسوب است متفاوت به نظر نرسد؛ و به همین جهت مردم از هر سرزمینی امام و پیشوائی را در قراءت گزین کردند که دارای چنان صفات و خصوصیات بودند، و قرائت او منطبق با مصحفی بود، که عثمان به سرزمین آنها گسیل داشت.

در شهرهایی که عثمان، مصحفی به سوی آنها گسیل داشت دانشمندان زیر از سوی مردم آن شهرها، به عنوان پیشوایان مورد قبول انتخاب شدند، و اینان عبارتند از:

(الف) ابو عمرو بن علاء، از بصره.

(ب) حمزة بن حبيب زيات، و عاصم، از کوفه و حوالی آن.

(ج) کسائی، از مردم عراق.

(د) ابن کثیر، از اهل مکه.

(ه) ابن عامر، از اهل شام.

(و) نافع، از اهل مدینه.

اینان در زمره کسانی به شمارند که پیشوایی آنان در قراءت، معروف و از طول عمر در امر اقرء بهره مند بوده مردم بلاد اسلامی به سوی آنها بار سفر می بستند»^۱.

* مرحوم فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ هـ ق) صاحب مجمع البیان می نویسد:

«علت و انگیزه توافق مردم درباره این قراء و پیروی از آنان از دو امر ریشه می گیرد:

۱. این قراء، عمده اهتمام و فرصت خود را درباره قراءت مصروف می داشتند. علاوه بر این از آگاهی فزونتری نسبت به قراء دیگر بهره مند بودند. اما دانشمندانی که پیش از آنها و یا معاصر با آنان بودند و قراءت آنها به عنوان «شواذ قراءت، یا قراءت شاذة» به شمار است اهتمامشان صرفاً به امر قراءت محدود نبود؛ بلکه تخصصی که درخور آنان بوده است عبارت از فقه، یا حدیث و یا سایر علوم دیگر می باشد که ضمناً پاره ای از فرصت آنها در امر قراءت مصروف می گشت.

۲. قراءت قراء سبعه، لفظاً و سماعاً، شامل همه کلمات قرآن کریم بوده و به صورت مستند نقل شده است.

۱. الابانة، ص ۴۷، ۴۸.

باید بر این مزایا افزود که این قراء دارای فضایل و مزایا و ویژگیها، و بدانها معروف و نامور، و نیز عملاً نسبت به وجوه قرآن به پرکاری مشهور بوده‌اند و تنها از آگاهی - منہای عمل به وجوه قرآن - برخوردار نبوده‌اند؛ بلکه با این وجوه عملاً در مقام اِقرء سروکار داشته‌اند»^۱.

* دمیاطی (م ۱۱۱۷ هـ.ق) می‌نویسد:

«باید بدانیم عاملی که باعث اخذ قرائت از قراء مشهور شد، و قرائت قراء دیگر به‌عنوان ملاک قرائت قرآن کریم تلقی نشد این است که اختلاف مربوط به قرائتی - که رسم الخط مصاحف عثمانی آن قرائت را پذیرا بوده است - رو به ازدیاد گذاشت، و عثمان مصاحفی را به سرزمین‌های شام و یمن و بصره و کوفه و مکه و بحرین فرستاد، و يك مصحف را در مدینه برای خود نگاه داشت که آنرا مُصْحَفِ اِمَامِ می‌نامند. بدعت‌پیشگان طبق رأی خود قرآن کریم را به گونه‌ای که تلاوت قرآن بدانگونه روا نبوده است قرائت و یا اِقرء می‌کردند. و همین امر موجب گشت مسلمین تصمیم بگیرند بر قرائت قراء مورد اعتماد و افرادی موثق، متفقاً رأی دهند. لذا بر آن شدند از هر سرزمین و یا شهری - که مصحفی از طرف عثمان به‌سوی آن فرستاده شده بود - پیشوایان و قرائی را گزین کنند که معروف به امانت در نقل و درك صحیح و کمال علم بوده و عمری را در قرائت و اِقرء سپری ساخته بودند و کارشان مشخص بود، و اهل سرزمینی که این قراء در آن می‌زیستند بر عدالت آنها متفق‌الرأی بوده و قرائت آنان نیز نسبت به رسم الخط مصحفی که عثمان برای آنها فرستاد ناسازگار نبوده است»^۲.

* محمد جواد عاملی (م ۱۲۲۶ هـ.ق) یادآور می‌شود:

«چون ضبط راویان قرائت - به‌علت کثرت بیش از اندازه آنها - در وسع مردم نبوده است در میان قرائتی که موافق رسم الخط مصحف عثمانی بوده است به قرائتی بسنده کردند که حفظ آنها آسان به‌نظر می‌رسید، و قرائت بر طبق آنها منضبط می‌نمود. لذا به قرائت کسانی روی آوردند که مشهور به ضبط و امانت و صرف عمری طولانی در امر قرائت بوده و مردم در فراگرفتن قرائت از آنها دارای اتفاق نظر بوده‌اند. در نتیجه از میان جمع قراء در هر يك از سرزمین پنجگانه یادشده امام و پیشوایی در قرائت انتخاب کردند، که عبارتند از: نافع، ابن کثیر، ابوعمر، ابن عامر، عاصم، حمزه و کسائی»^۳.

طبقه‌بندی قراء از نظر ابن‌مجاهد:

آنگاه که برمی‌گردیم و علت انتخاب «قراء سبعة» را از خود ابن‌مجاهد جویا می‌شویم می‌بینیم وی در مقدمه کتاب السبعة می‌گوید:

(۱) پاره‌ای از قراء و حاملان قرآن کریم، مُعَرَّب یعنی آگاه به وجوه اعراب و قرائت، و لغات و معانی کلام، و بینیای به عیوب قرائت، و اهل نقد آثار و اخبار می‌باشند. اینان همان پیشوایانی هستند که حفاظ قرآن کریم از بلاد اسلامی به آنها روی آورده و حل مشکل مربوط به قرائت را نزد آنان جستجو می‌کنند.

(۲) گروهی از قراء به اعراب کلمات قرآن و قواعد عربی آگاه هستند و در قرائت گرفتار لغزش نمی‌شوند؛ اما به‌جز این کار دارای آگاهیهای دیگری نیستند. اینگونه قراء به‌سان اعراب صحراگرد و بادیه‌نشینانی هستند که طبق زبان خود، قرائت و تکلم می‌کنند، و در ایجاد دگرگونی زبان خویش ناتوان می‌باشند؛ و کیفیت خواندن و مکالمه آنها - که با قواعد زبان هماهنگی دارد - فطری است.

(۳) عده‌ای از قراء را باید عبارت از افرادی برشمرد که فقط قادرند آنچه را که از دیگران فراگرفته‌اند اداء نمایند نه از اعراب و قواعد عربی آگاهی دارند و نه چیز دیگری می‌دانند. این دسته از قراء عبارت از حافظان قرآن

۱. مجمع‌البیان ۲۵/۱. ۲. إتحاف فضلاء البشر: دمیاطی بنا، ص ۵، ۶. ۳. مفتاح الکرامه، ص ۵، ۶.

می‌باشند که بعید نیست بر اثر مرور ایام نسبت به معلوماتشان دچار نسیان گردند، و در اعراب کلمات - به علت شدت تشابه اعراب و کثرت فتح و ضم و کسر در طی يك آیه - به لغزش افتند؛ زیرا اینان در اعراب کلمات به دستور زبان عربی متکی نیستند، و نیز نسبت به معانی کلمات فاقد بینش لازم می‌باشند. اینان در قرائت خود فقط به حفظ و شنیدن از دیگران متکی هستند. و اشتباه را از افراد ناآگاه فرا گرفته و برای دیگران نقل می‌کنند؛ در حالیکه خود به علت فراموشی راجع به کلمه و یا کلماتی دچار لغزش گشته؛ لکن به لزوم چنین لغزشی جسارت نموده و نسبت به آن پافشاری می‌کنند، یا آنکه قرآن را بر کسی خوانده‌اند که گرفتار نسیان بوده و اعراب را نادرست خوانده و شبهه‌ای در ذهن او به هم رسیده و مآلاً دچار اشتباه می‌گردد. چنین حفاظ و قرائی نباید در قرائت مورد تقلید قرار گرفته و به روایت آنها احتجاج کرد.

۴) و سرانجام دسته‌ای از قراء به اعراب و معانی آیات آشنا هستند، و لغات قرآن را می‌شناسند؛ اما نسبت به قرائت و اختلاف مردم و روایات قرائت فاقد آگاهی هستند؛ و چه بسا آگاهی آنها به دستور زبان عربی آنان را بر آن می‌دارد که قرآن را با وجهی که در زبان عربی جائز است قرائت کنند، قرائتی که هیچیک از پیشینیان قرآن را بدانگونه نخوانده‌اند. باید اینگونه قراء را بدعت‌گزاران برشمرد^۱.

طی استدالات ابن مجاهد و طبقه‌بندی چهارگانه او درباره قاریان قرآن، به این نتیجه می‌رسیم که در این زمینه نکته مهمی وجود دارد که ابن مجاهد را بر آن داشت از میان جمع قراء فراوان، هفت قاری، را برای بررسی قرائت قرآن گزین کند، و آن نکته مهم عبارت از صیانت روش و قرائت قرآنی است تا قرائت از طریق روایت مورد اعتماد به سوی روایت مشکوک منحرف نشود، و یا از طریق روایت از رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) و معصومین (علیهم السلام) به طریق اجتهادات شخصی جابه‌جا نگردد.

مؤید شهرت علمی قراء سبعة:

مؤید این شهرت علمی - که قراء سبعة از آن برخوردار بوده‌اند - اتفاق علماء در اعتماد به قرائت آنها است. و نیز می‌توان بر این نکته وثاقت ابن مجاهد و علو مرتبت علمی و عمق آگاهی او در قرائت را بر این گواه افزود.

تأیید مقام علمی و دینی ابن مجاهد از سوی بزرگان علم:

- ذهبی: ابن مجاهد، ثقة و حجت بوده است.

- ابو عمرو دانی: ابن مجاهد در عصر خود - علاوه بر گسترش معلومات و چالاکی او در درك و صدق گفتار و زهد آشکار، بر کسانی که از رقبای علمی او به‌شمار می‌رفتند فزونی و برتری داشت^۲.

- ابن الجزری: نام ابن مجاهد تا جاهای دوردست انتشار یافته و در کارش مشهور گشته، او نسبت به همگان پیشتاز و برتر بوده است؛ و باید بر این مزایا دینداری و قوت حافظه و خیر و برکت وجودش را افزود. و من در میان اساتید قرائت کسی را نمی‌شناسم که شاگردانی بیش از شاگردان ابن مجاهد را در پیرامون خود فراهم کرده باشد^۳.

- ابن الندیم: وی در عصر خود به‌عنوان فردی یگانه و بی‌رقیب به‌شمار است؛ و علاوه بر فضل و علم و دیانت و معرفت نسبت به قرائت و علوم قرآنی از حسن ادب و ظرافت اخلاقی و شوخ‌طبعی و هوش و فراستی عمیق برخوردار می‌باشد^۴.

۱. السبعة ۳۹۱/۱. ۲. معرفة القراء ۲۱۷/۱. ۳. غاية النهاية ۱۴۲/۱. ۴. الفهرست، ط خیاط، ص ۳۱.

انگیزه ابن مجاهد در انتخاب قراءات سبعة:

مردی از وی پرسید: استاد عزیز! چرا شما قرائت ویژه‌ای را برای خود انتخاب نمی‌کنید تا دیگران قرائت خود را با آن منطبق سازند، و در نتیجه وجهی دیگر بر قراءت قراء سبعة افزون گردد؟ ابن مجاهد در پاسخ گفت: ما بیش از هر چیز احتیاج داریم کوشش خود را در نگاهبانی آنچه ائمه قراءت ما بازگو کرده‌اند به کار گیریم، و به انتخاب وجهی دیگر در قرائت نیاز نداریم تا آن وجه را مردم پس از ما در قرائت قرآن کریم به کار گیرند.^۱

سخنی که ابن جنی درباره «قراءت شأه» یاد کرده است همین مطلب را تأیید می‌کند. وی می‌گوید: «قراءت - علی‌رغم سلامت و غناء آنها از لحاظ مأخذ - به دو بخش قابل تقسیم می‌باشد:

۱. بخشی از آن مورد اتفاق اکثر قراء سرزمینهایی است که مصاحف به آن سرزمینها فرستاده شد. این بخش از قراءت عبارت از همان قراءتی است که ابوبکر احمد بن موسی بن مجاهد در کتاب *قراءات السبعة* خود درج کرده است.

۲. بخشی دیگر قراءتی است که باید آن را بر قراءت سبعة افزود، و معاصرین ما آنرا «قراءت شأه» می‌نامند.^۲ آنگاه ابن جنی می‌گوید: «ما قرآن کریم را به قراءت شأه تلاوت نمی‌کنیم؛ چون نمی‌خواهیم این قراءت میان مردم رائج گردد»^۳.

به نظر می‌رسد عامل دیگری در شهرت علمی قراءات سبعة مؤثر بوده است، عامل مزبور عبارت از این است که ابن مجاهد کتاب مستقل و جداگانه‌ای را درباره قراءت شأه تألیف کرد و در نتیجه، قراءت سبعة از امتیاز و شهرت ویژه‌ای برخوردار گشت.

و بدینسان، این مرحله به صورت مبدأ پیدایش قراءت سبعة، و نیز شاذ برشمردن «قراءت شأه» درآمد. نولدکه به همین نکته در کتاب خود اشاره کرده و می‌گوید: «مراجع و مصادر قراءت شأه - در واقع - به مردی می‌پیوندد که نظام قراءت مشهور، یعنی قراءت سبعة را بنیاد کرد (این مرد «ابن مجاهد» می‌باشد). وی در کنار کتاب *السبعة* کتاب دیگری را تألیف کرد که نام آن کتاب *الشواذ* می‌باشد؛ لکن کتاب اخیر از میان رفته است»^۴.

مقیاس و معیار ابن مجاهد در انتخاب «قراءت سبعة»:

مقیاسی که ابن مجاهد در انتخاب قراءت سبعة از آن پیروی کرده عبارت از دو امر است:

امر اول:

قاری باید از سوی مردم هموطن خود با اتفاق نظر - از لحاظ قرائت - مورد تأیید باشد. ابن مجاهد در کتاب *السبعة* می‌نویسد:

«این قراء هفتگانه، هفت تن از مردم حجاز و عراق و شام هستند که در قرائت، به عنوان جانشینان تابعین به‌شمارند، و توده مردم همه سرزمینهای یادشده و نیز مردم سرزمینهای مجاور آنها قراءت آنان را مورد تأیید قرار دادند؛ البته به استثناء مردمی که وجوه شأه‌ای را در قرائت برای خویش پسند کرده، و در میان وجوهی که از پیشینیان روایت شده است اینان به‌تنهایی قرآن را برحسب وجوه انتخابی خود قرائت می‌نمودند. بدیهی است نباید این وجوه شأه را از قراءتی تلقی کرد که توده مردم با آنها سروکار دارند و قرآن کریم را برطبق آنها قرائت می‌کنند»^۵.

۱. غایة النهایة ۱/۱۴۲. ۲. المحتسب ۱/۳۲، ۳۳. ۳. همان مرجع.

۴. تاریخ القرآن: دکتر عبدالصبور شاهین، نقل از تاریخ قرآن: نولدکه، ط ۱۹۶۱ م، ص ۲۲۸/۲، از ذیل انوپریتزل، و برگشتراسر.

۵. السبعة، ص ۸۷.

امر دوم:

باید گفت تأیید قرائت قاری از سوی مردم سرزمین او از غناء علمی او در قرائت و لغت و زبانشناسی بازگو می‌کند آنهم بدانگونه که بیانگر اصالت و عمق او در فن قرائت و لغت می‌باشد. ابن مجاهد در همین کتاب السبعة می‌نویسد:

«پاره‌ای از قراء کسانی هستند که به وجوه اعراب و قرائت آگاه بوده و به لغات و معانی کلام خدا آشنا، و برخوردار از بصیرت نسبت به خرده‌های قرائت، و دارای شایستگی نقد آثار هستند. اینان همان پیشوایانی در قرائت به‌شمار می‌روند که حفاظ و قراء قرآن کریم باید در هر سرزمین راجع به قرائت به آنان رجوع کنند»^۱.

معیار و مقیاس ابن خالویه در انتخاب قرائت:

چنانکه ملاحظه شد مقیاسی که ابن مجاهد در گزین کردن قرائت سبع در مدنظر قرار داد متوجه ارزشیابی شخصیت خود قاری است (یعنی اگر قاری از شخصیت والائی در قرائت برخوردار باشد می‌توان قرائت وی را انتخاب کرد)؛ در حالیکه شاگرد او، یعنی «ابن خالویه» مقیاسی را به ما عرضه می‌کند که خود قرائت در این معیار مورد ارزشیابی قرار می‌گیرد.

ابن خالویه این مقیاس را در سه امر خلاصه می‌کند:

- ۱) قرائت مختلف نباید با مصحف عثمانی ناسازگار باشد.
- ۲) قرائت مختلف نباید مخالف با دستور زبان عربی باشد.
- ۳) قرائت مختلف باید از جمله قرائتی باشد که ائمه قرائت آنها را از یکدیگر اخذ کرده باشند^۲، یعنی محصول نظریات شخصی آنها نباشد.

دو مقیاس تازه از راه رسیده

در زمان ابن مجاهد دو مقیاس دیگر از راه رسیدند که در همان بستر تولد به مرگ و بی‌اعتباری دچار آمدند؛ چون مسلمین این دو مقیاس را مردود اعلام نمودند. این دو مقیاس عبارت بودند از:

۱. مقیاس ابن شنبوذ (م ۳۲۷ هـ. ق) که در انتخاب قرائت به صحت سند قرائت و انطباق آن با قواعد عربیت بسنده کرده بود.
۲. مقیاس ابن مقسم (م ۳۵۴ هـ. ق) که معیار او در انتخاب قرائت عبارت از مطابقت با رسم الخط مصحف و انطباق آنها با قواعد عربیت بوده است^۳.

مرحله سیزدهم

احتجاج و استدلال بر قرائت و نقد و بررسی آنها:

پس از آنکه ابن مجاهد با تنوین کتابی در «قرائت سبع»، قرائت قراء سبعه را انتخاب کرد، و ضمن کتاب دیگری، قرائت دیگر را «قرائت شائنه» برشمرد، مرحله و دوره احتجاج و استدلال بر قرائت در ابعاد لغوی - یعنی از لحاظ صوتی و صرفی و نحوی و امثال آنها - فرارسید. در این دوره دو کتاب السبعة و کتاب الشواذ ابن مجاهد به‌عنوان محور مطالعه و نقد و تحلیل قرائت و احتجاج بر آنها درآمد.

۱. السبعة، ص ۴۵. ۲. القرائت: ابن خالویه (نسخه عکسی قاهره) بری ۱۸. ۳. بنگرید به: غایة النهایة ۱۲۴/۳.

نویسندگان کتابها و آثاری که در احتجاج بر قراءات تدوین شد:

۱. نخستین کسی که در مقام اثبات ارزش قراءات سبع دست‌اندر کار تدوین کتاب گشت ابوبکر محملمبن سری (م ۳۱۶ هـ ق) معاصر ابن‌مجاهد می‌باشد. اما وی فقط توانست احتجاج مربوط به قراءت سورة فاتحه و جزئی از سورة بقره را به سرانجام رساند.
۲. از آن پس، محمد بن حسن انصاری (م ۳۵۱ هـ ق) کتاب السبعة بعللها الکبیر را نگاشت.
۳. ابی‌بکر محمد بن حسن بن مقسم عطار (م ۳۶۲ هـ ق)، که ابن‌الندیم کتابهای زیر را از او در احتجاج بر قراءات یاد کرده است:
  - الف. کتاب احتجاج القراءات.
  - ب. کتاب السبعة بعللها الکبیر.
  - ج. کتاب السبعة، الأوسط.
  - د. کتاب الأوسط (که غیر از کتاب اخیرالذکر می‌باشد).
  - هـ. کتاب الأصغر (که به «شفاء الصدور» معروف است).
۴. حسین بن احمد بن خالویه (م ۲۷۰ هـ ق)، که کتاب الحجّة فی علل القراءات السبع را تألیف کرد.
۵. ابوعلی فارسی (م ۳۷۷ هـ ق)، که کتاب الحجّة را در احتجاج بر قراءات سبع نگاشت.

نویسندگانی که کتاب الحجّة ابوعلی فارسی را تلخیص کرده‌اند:

عده‌ای از دانشمندان که کتاب الحجّة او را مختصر و فشرده ساخته‌اند عبارتند از:

- الف. مکی بن ابی‌طالب (م ۴۳۷ هـ ق).
  - ب. اسماعیل بن خلف انصاری (م ۴۵۵ هـ ق).
  - ج. محمد بن شریح اشبیلی (م ۴۷۶ هـ ق).
- باید یادآور شویم که ابوعلی فارسی درصدد بود کتابی در احتجاج بر قراءت شاذه تألیف کند؛ «لکن پیش‌آمدهای زمان وی را از این کوشش بازداشت»؛ چنانکه شاگرد ابوعلی فارسی، یعنی ابوالفتح ابن‌جنی (م ۳۹۲ هـ ق) همین مطلب را بازگو کرده و در مقدمه کتاب المحتسب گفته است: من درصدد تحقیق بخشیدن هدفی برآمدم که استادم ابوعلی فارسی آهنگ آن داشت؛ [ولی] بدان توفیق نیافت و من با نگارش کتابی درباره قراءت شاذه آرزوی او را محقق ساختم.
- منظور آن نیست که احتجاج بر قراءات در این مرحله آغاز گشته است؛ چرا که ابن‌الندیم می‌نویسد: محمد ابن یزید «مبرد» (م ۲۸۵ هـ ق) کتابی تحت عنوان کتاب احتجاج القراءه نگاشت.^۴
- و نیز شاگرد مبرد، یعنی ابن‌السراج (م ۳۱۳ هـ ق) - برحسب نوشته ابن‌الندیم - کتابی در احتجاج قراءت تألیف کرد.^۵
- همچنین شاگرد دیگرش، ابن‌درستویه (م ۳۳۰ و اندی پس از هجرت) کتابی در «احتجاج قراء» تدوین کرد.^۶ هدف این است که در مرحله سیزدهم احتجاج بر قراءت به‌صورت پدیده‌ای از پدیده‌های تدوین آثاری در قراءت خودنمایی کرد؛ و الا این کار از پیش آغاز شده بود؛ ولی چندان پختگی و گستردگی و رواجی در آن به‌چشم نمی‌خورد.

۱. مفتاح السعادة ۱/۱۶۵، ط دارالکتب الحدیثة. ۲. الفهرست، ط خیاط، ص ۳۳. ۳. همان، ص ۵۹.

۴. الفهرست، ص ۵۹. ۵. الفهرست، ص ۶۳. ۶. الفهرست، ص ۳۵.

مرحله چهاردهم

رواج مُدَوَّنَاتِ مَرْبُوطٍ بِه قِرَاءَاتِ سَبْعٍ:

پس از کتاب السبعة ابن مجاهد، تألیفات مربوط به قراءات سبع رو به رواج گذاشت و آثاری پیاپی در این باره نگارش یافت که ما از مهمترین و معروفترین آثاری که از آن پس فراهم آمد یاد می‌کنیم:

۱. مؤلفات ابو عمر و عثمان بن سعید دانی (م ۴۴۴ هـ. ق) از قبیل:
الف. التیسیر فی القراءات السبع: که ابن الجزری آنرا از صحیح‌ترین کتب و روشن‌ترین اثری برمی‌شمارد که درباره روایات مربوط به قراءات سبع تألیف شده است.^۱ و نیز زرکشی راجع به این کتاب می‌نویسد: «بهترین و درست‌ترین اثر و نهادی که درباره قراءات سبع فراهم آمده است عبارت از کتاب التیسیر [فی القراءات السبع] دانی می‌باشد»^۲.

ب. کتاب جامع البیان فی القراءات السبع: که حاوی پانصد و اندی روایت و طریق از قراء سبعه می‌باشد. ابن الجزری درباره این کتاب می‌گوید: «کتابی است شکوهمند در قراءات، که مانند آن تاکنون تألیف نشده است»^۳.

ج. کتاب المفردات السبع: که دانی در این کتاب قراءت هر یک از قراء سبعه را به‌طور مفرد و مستقل آورده است.

د. کتاب التهذیب: درباره اختصاصات هر یک از قراء سبعه در قراءات.

۲. منظومه ابوالقاسم بن فیره اندلسی شاطبی (م ۵۹۰ هـ. ق) که حرز الامانی و وجه التهانی نام دارد، و به شاطبیه معروف است. در این کتاب، محتوای کتاب التیسیر دانی به رشته نظم درآمده، و ابیات آن به یکهزار و یکصد و هفتاد و سه بیت می‌رسد.^۴

و همانگونه که ابن الجزری می‌گوید: تألیف الشاطبیه را باید مهمترین اسباب و موجبات شهرت کتاب التیسیر دانست.^۵

و چون کتاب التیسیر و کتاب الشاطبیه بر فضای درسی و تحقیقات مربوط به قراءات قرآنی حاکم گشته بود، و نیز الشاطبیه از شروح متعددی برخوردار شد، قراءات سبع برای همیشه به‌صورت محور حرکت درس و تحقیق درآمد.

شروح معروف کتاب الشاطبیه:

۱. فتح الوصید، از علی بن محمد سخاوی (م ۶۴۳ هـ. ق) شاگرد شاطبی و یار مصاحب او. «سخاوی نخستین کسی است که با شرح الشاطبیه آنرا مشهور ساخت»^۶.
۲. شرح احمد بن شکر اندلسی (م ۶۴۰ هـ. ق).
۳. المهند القاضی، از احمد بن علی اندلسی (م حدود ۶۴۰ هـ. ق).
۴. اللمعة الفریدة، از ابن ابی العز همدانی (م ۶۴۳ هـ. ق).
۵. کنز المعانی، از محمد بن احمد موصلی، معروف به «شعله» (م ۶۵۶ هـ. ق).
۶. الفریدة البارزیه، از محمد بن حسن فاسی نحوی (م ۶۵۶ هـ. ق).
۷. المفیده، از قاسم بن احمد لورقی (م ۶۶۱ هـ. ق).

۱. تحبیر التیسیر (نسخه خطی «المکتبه المحمدیه» مدینه) برگ ۱. ۲. البرهان فی علوم القرآن ۳۱۸/۱.

۳. النشر فی القراءات العشر ۶۱/۱. ۴. الرسالة: احمد بدوی، شماره ۹۶۶، ص ۳۳. ۵. تحبیر التیسیر، برگ ۱.

۶. لطائف الاشارات ۸۹/۱.

۸. ابراز المعانی، از ابی شامه عبدالرحمن بن اسماعیل دمشقی (م ۶۶۵ هـ ق).
۹. الالهی الفریفة، از محمد بن حسن قاسی (م ۶۷۲ هـ ق).
۱۰. کشف الرموز، از یعقوب بن بدران جرایدی (م ۶۸۸ هـ ق).
۱۱. شرح علی بن احمد (م ۷۰۶ هـ ق).
۱۲. شرح ابن الخطیب (م ۷۲۵ هـ ق).
۱۳. شرح احمد بن محمد مقدسی (م ۷۲۸ هـ ق).
۱۴. کنز المعانی، از ابراهیم بن عمر جعبری (م ۷۳۲ هـ ق) که قسطلانی درباره آن می گوید: «این کتاب شرح بزرگ و مهمی بر الشاطیبة است که تاکنون کتابی مانند آن تألیف نشده است»^۱.
۱۵. شرح هبة الله بن عبدالرحیم بارزی (م ۷۳۴ هـ ق).
۱۶. الحواشی المفیفة فی شرح القصیفة، از عبدالرحمن بن احمد دقوقی (م ۷۳۵ هـ ق).
۱۷. شرح ابن ام قاسم مرادی (م ۷۴۹ هـ ق).
۱۸. العقد النضید، از احمد بن یوسف سمین حلّی (م ۷۵۶ هـ ق).
۱۹. الجوهر النضید، از ابن جنّدی (م ۷۶۹ هـ ق).
۲۰. شرح عبدالله بن محمد حسنی (م ۷۷۶ هـ ق).
۲۱. شرح عبدالرحمن بن احمد واسطی (م ۷۸۱ هـ ق).
۲۲. سراج القاری، از ابن قاصح علی بن عثمان بغدادی (م ۸۰۱ هـ ق).
۲۳. شرح محمد بن محمود بن نجار (م ۸۴۳ هـ ق).
۲۴. شرح جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱ هـ ق).
۲۵. فتح الدانی، از احمد بن محمد قسطلانی (م ۹۲۳ هـ ق).
۲۶. الغایة، از حسین بن علی حصنی، که به سال ۹۶۰ هـ ق این شرح را نگاشت.
۲۷. شرح محمد بن اندلسی (م ؟).
۲۸. اظهار المعانی، از احمد مغنیساوی (م ۱۰۹۰ هـ ق).

مختصرات و تلخیصهای معروف الشاطیبة:

۱. حرز الامانی، از ابن مالک نحوی (م ۶۷۲ هـ ق).
۲. مختصر ابن التبریزی (م ۷۶۵ هـ ق).
۳. نظم دررالجملا، از عبدالوهاب ابن احمد بن وهبان دمشقی (م ۷۶۸ هـ ق).
۴. مختصر بلال رومی (م ؟).

تکمله های معروف الشاطیبة

۱. نظیره، از ابن الفصح همدانی (م ۷۵۵ هـ ق).
۲. تکملة فی القراءات الثلاث، از احمد بن محمد بن سعید شرعی یعنی (م ۸۳۹ هـ ق).
۳. الدر النضید، از محمد بن یعقوب اسدی (م ؟).

۱. همان مرجع و صفحه.

۲. رك: كشف الظنون، فصل قراءات؛ زرکلی؛ الأعلام؛ معجم المؤلفین؛ غاية النهاية، ضمن ترجمة احوال شراح و تلخیص کنندگان و تکلمه نویسان الشاطیبة.

به نظر می‌رسد مؤلفات دانی و معاصرانش، یعنی دانشمندان قرائت در سده پنجم هجری امثال: بغدادی، نویسنده کتاب الروضة؛ و رعینی، مؤلف کتاب الکافی؛ و مکی، صاحب کتاب التبصرة؛ و طبری، مؤلف کتاب التلخیص؛ و اهوازی، صاحب کتاب الموجز و دیگران، مرز جداکننده میان قرائت صحیح و قراءات شاذه هستند، و به‌ویژه مؤلفات دانی - با شهرت خود، و اقبالی که از سوی دانشمندان برخوردار گشت، و اینکه کتاب التیسیر او در الشاطیبه به رشته نظم درآمد، و شروح و بررسیهایی که در رابطه با آن انجام گرفت - باعث گشت میان قرائت صحیح و قرائت شاذه امتیازی آشکار مشخص گردد.

به این دلیل:

که ما در مؤلفات و آثار متون قرن چهارم، امثال کتاب السبعة ابن مجاهد، قرائتی را می‌یابیم که از دیدگاه ابن مجاهد و شاگردش، ابن خالویه، متواتر به نظر می‌رسیدند؛^۱ لکن دانشمندان سده پنجم و علماء بعد، این قرائت را، به عنوان قرائت شاذه برشمردند. ما نمونه‌هایی از اینگونه قرائت را - که از دیدگاه ابن مجاهد و ابن خالویه، متواتر معرفی شدند؛ لکن برحسب نظر رجال سده پنجم به بعد به‌عنوان قرائت شاذه تلقی می‌شدند - می‌آوریم:

(۱) ابن کثیر «غیر المغضوب» را در سوره فاتحه به نصب راء «غیر» قرائت می‌کرد.

(۲) همو «لَاخَذَى الْكَبْرِ» را در سوره مدثر، بدون همزه؛ «لحدی الکبر» قرائت می‌نمود.

و قرائت شاذه‌ای که در مختصر البدیع ابن خالویه آمده است نمونه‌ای از اینگونه قرائت می‌باشد، مانند:

(۳) قرائت ابن کثیر - به روایت بزی - که در سوره نور، «سَحَابٌ ظُلُمَاتٍ» می‌خواند که سحاب را به ظلمات اضافه می‌کرد و بدون تنوین در باء «سحاب» قرائت می‌نمود.

اینها نمونه‌هایی از قرائت به‌شمار می‌روند که دانشمندان سده چهارم آنها را متواتر برمی‌شمردند.^۲

در نتیجه باید عصر دانی را عصر جدایی و امتیاز میان قرائت صحیح و شاذه دانست.

مرحله پانزدهم

در این مرحله علماء درصدد تفرید (یعنی نگاشتن مفرده‌ها) و تسدیس (ششگانه‌سازی) و تثمین (هشتگانه‌سازی) و تعشیر (ده‌گانه‌سازی) قرائت برآمدند تا این توهم را از ذهنها بیرون برانند که منظور از «أخرف سبعة» - در حدیث «أَنْزَلَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ»^۳ - عبارت از قرائت قراء سبعة نیست؛ قراء سبعة‌ای که قرائت آنها را ابن مجاهد انتخاب نموده و معتبر برشمرده و قرائت دیگر را «شاذه» معرفی کرده است.

ابن الجزری می‌نویسد:

«امام، شیخ الاسلام، ابوالفضل عبدالرحمن بن احمد رازی (م ۴۵۴ هـ ق) می‌گوید: علماء دست‌اندرکار تقسیم قرائت به هشت و ده گشتند، و بر عدد هفتگانه افزودند تا توده مردم تصور نکنند «سبعة أخرف» عبارت از قرائت قراء سبعة‌ای است که ابن مجاهد بدانها بسنده و آنها را اختیار نموده است»^۴.

آنگاه می‌گوید: «من فقط بمخاطر همین هدف به تثمین و تعشیر و یا تفرید قرائت دست یازیدم».

منظور از «تفرید» این است که مستقلاً کتابی درباره یک قرائت تلوین شود؛ چنانکه مراد از «تسدیس» عبارت از این است که فقط شش قرائت ذکر گردد، و همینگونه تثمین و تعشیر و... تا بدینوسیله روشن شود که قرائت سبع موجود در کتاب السبعة ابن مجاهد عبارت از «أخرف سبعة» نیست که در حدیث «أَنْزَلَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» جلب‌نظر می‌کند، و احیاناً قرائتی جز قرائت سبع نیز وجود دارند که مانند آنها از تواتر و صحت برخوردار هستند.

۱. رك: القراءات. ۲. این قرائت را در رساله قراة ابن کثیر و اثرها فی الدراسات النحویة معرفی کردیم.

۳. مقدمتان فی علوم القرآن، ص ۲۰۷. ۴. النشر ۴۳/۱.

ابن الجزری پاره‌ای از این کتب را در نمودار مصادر و مأخذ کتابش: *النشر فی القراءات العشر*، یاد کرده است، از قبیل:

۱. مفردة يعقوب، از عبدالباری سعیدی (م ۶۵۰ و اندی پس از هجرت).
  ۲. الكفاية فی القراءات الست، از: هبة‌الله بن احمد حریری (م ۵۳۱ هـ. ق).
  ۳. التذكرة فی القراءات الثماني، از: ابن غلبون حلبی (م ۳۹۹ هـ. ق).
  ۴. التلخیص فی القراءات الثماني، از: ابی معشر طبری (م ۴۷۸ هـ. ق).
  ۵. الجامع فی القراءات العشر، از: نصر بن عبدالعزیز فارسی (م ۴۶۱ هـ. ق).
  ۶. الروضة فی القراءات الاحدی عشرة، از: حسن بن محمد بغدادی (م ۴۳۸ هـ. ق).
  ۷. البستان فی القراءات الثلاث عشرة، از: ابن الجندی (م ۷۶۹ هـ. ق).
  ۸. الكامل، از: یوسف بن علی هذلی (م ۴۶۵ هـ. ق). هذلی در این کتاب، پنجاه قرائت ائمه قراءت را در یک‌هزار و چهارصد و پنجاه و نه طریق فراهم آورده است.
  ۹. و سرانجام کتاب *إتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربع عشر* را در برابر خود می‌بینیم که آنرا دمیاطی بناء (م ۱۱۱۷ هـ. ق) تألیف کرده است.
- این مرحله از قرن چهارم تا قرن دوازدهم هجری امتداد یافت.
- مؤلفات و آثار مربوط به قراءت از قرن ۴ تا ۱۲ هـ. ق نتوانست از حیثیت و شهرت قراءت سبب بکاهد.

ملاك مؤلفان و قاریان در این مرحله برای اختیار قراءت:

مؤلفان کتب قراءت در این مرحله در انتخاب قراءت - که آنها را «اختیارات» خود معرفی کرده‌اند - ارکانی را ملاک قرار داده‌اند که عبارتند از:

- الف. باید دارای وجهی قوی در عربیت باشد.
  - ب. با رسم‌الخط مصحف عثمانی منطبق باشد.
  - ج. عموم مردم در پذیرش آن به توافق رسیده باشند.
- قراءتی که در این مرحله انتخاب شد (یعنی قراءت قراء سبعة) واجد این ارکان بوده است.

تأیید این نکته در گفتار مکی بن ابی‌طالب:

مکی بن ابی‌طالب به این مطلب در سخنان فشرده خود اشارت دارد که با وجود گذشت زمان، قراءت سبب اعتبار و شهرت خود را از دست نداده است. وی در این باره می‌گوید:

«قراءت قراء سبعة در جنب قراءت دیگران فراموش نشد، قراءت يعقوب حضرمی و قراءت عاصم جحدری و نیز ابی‌جعفر و شیبیه - که امام و استاد نافع بوده‌اند - فراموش نگردید. و همچنین اختیار ابی‌حاتم و ابی‌عبید، و اختیار مفضل، و نیز اختیارات دیگران، همین نکته یعنی اهتمام به قراءت سبب را تأیید می‌کند، و مردم نیز براساس چنین اختیاراتی در هر یک از بلاد مشرق قراءت کرده و می‌کنند. این قراءت منتخب با استفاده از تعبیر «اختیار» به خود اختیارکننده منسوب می‌باشد. طبری و دیگران نیز به اختیار قراءت روی آوردند.

اکثر اختیارات این دانشمندان در مورد وجهی از قراءت محدود بود که سه شرط در آن وجود داشت:

- (۱) وجهی قوی و معتبر در عربیت و هماهنگ با قواعد و دستورزبان.
- (۲) قابل انطباق با رسم‌الخط مصحف عثمانی.
- (۳) پذیرش عموم مردم که قراءت خود را متفقاً براساس آن قرار می‌دادند.

— منظور از عموم و «عامه» نزد آنان عبارت از آن وجهی بود که اهل مدینه و اهل کوفه بر آن توافق داشتند، که ناگزیر می‌باید آنرا اختیار می‌کردند.

— احياناً اهل حرمین (مکه و مدینه) را از تعبیر «عامه و عموم» در مدنظر می‌گرفتند.

— و نیز گاهی هدف آنها از «عامه» عبارت از آن وجهی بود که نافع و عاصم در آن اتفاق نظر داشتند؛ لذا قرائت این دو استاد مطمئن‌ترین قرائت و دارای صحیح‌ترین سند و فصیح‌ترین قرائت در عربیت محسوب می‌گردید. و قرائت ابی‌عمرو و کسائی - به‌ویژه از نظر فصاحت - در نوبتی پس از قرائت نافع و عاصم قرار داشت^۱.

اگر ما بخواهیم راجع به تطور مقیاس قرائت متواتره - که از قرن چهارم پدید آمده - آشنائی به‌هم رسانیم و درباره آنچه ابن خالویه در کتاب القرائت خود یاد کرده است آگاه گردیم، باید این تطور را در همان شرط سوم (پذیرش عامه) ترسیم کنیم. و احياناً این تطور به وضع و ایجاد قیود مضبوط و شرائط کافی فزونتری برمی‌گشت تا مبدا قرائت از اداء وظیفه خود در جهت حفظ و نگاهبانی لفظ و نص قرآن کریم، خارج و ناتوان گردد.

مرحله شانزدهم

عصر تطور مقیاس امتیاز میان قرائت صحیح و قرائت غیر صحیح:

در این مرحله، مقیاسی که مکی ابن ابی‌طالب برای تشخیص و امتیاز میان قرائت صحیح و غیر صحیح یاد کرده بود تطور یافت. منظور از ذکر این مقیاس آن بود که مبدا در قرائت قرآنی، قرائتی - که از قرائت قرآنی نبوده - نفوذ کند، از قبیل قرائت غیرمُسند، و قرائتی که روایات مربوط به آن ضعیف است، و قرائتی که متواتر و یا مستفیض نیست، و یا قرائتی که آنرا فقط يك راوی از قراء سبعة نقل کرده و نتوان آنها را - بمخاطر آنکه سند آنها قطعی نیست - به‌عنوان قرآن برشمرد.

همه این نگرانیها و تطور مقیاس از آنرو بود که شرط سوم یعنی پذیرش و توافق عامه احياناً به گونه‌ای تلقی می‌شد که نمی‌توانست به وظیفه خود - یعنی به ضبط و مصونیت قرآن و قرائت صحیح آن قیام کند؛ لذا این شرط و وصف را می‌باید به شرط و وصفی - که از دقتی فزونتر و توانائی بیشتر در اداء این وظیفه برخوردار است - دگرگون می‌ساختند.

مقیاس صحت و اعتبار قرائت در این مرحله:

مقیاس صحت قرائت بدینصورت تطور و دگرگونی یافت که می‌باید قرائت دارای شروط و ارکان زیر می‌بود:

- (۱) صحت سند.
- (۲) انطباق با قواعد عربیت و لغت.
- (۳) انطباق با رسم الخط مصحف عثمانی.

کواشی موصلی (م ۶۸۰ هـ ق) می‌گوید:

«هر قرائتی که دارای سندی صحیح و متضمن مجوزی در عربیت می‌باشد، و تلفظ آن با رسم الخط عثمانی منطبق به‌نظر رسد باید آنرا از جمله «أخرف سبعة» ای دانست که طی روایات بدانها تصریح شده است، ولو آنکه آنرا هفتاد هزار نفر - بطور دستجمعی و یا پراکنده - روایت کرده باشند.

۱- الایانة، ص ۴۸-۵۰.

قبول و صحت قراءت بر این سه شرط مبتنی است؛ چه آنکه از (قراء سبعة) و یا از هفت هزار نفر روایت شده باشد. و چنانچه قرائتی فاقد یکی از شرائط سه گانه یادشده باشد باید آنرا شاذ دانست^۱.

تقسیم قراءت بر اساس این مقیاس:

در ظل این مقیاس، قراءت را به دو بخش تقسیم کردند:
الف) قراءت صحیح: و آن قرائتی است که شرایط مذکور در آنها موجود باشد.
ب) قراءت غیر صحیح: و آن قرائتی است که فاقد هر یک از این ارکان سه گانه به نظر رسد.

چه انگیزه‌هایی موجب وضع این مقیاس گردید؟

ابن الجزری ما را به انگیزه‌هایی رهنمون می‌سازد که باعث وضع این مقیاس گردید. وی می‌گوید:
«آنگاه قراء - از پی قرائتی که در این شهرهای پنجگانه اهم فرصت خود را در اختیار بحث و تدریس قراءت قرار داده بودند - رو به فزونی گذاشته و در بلاد اسلامی پراکندند، و گروهی پس از گروهی دیگر جانشین هم گشتند و معلوم شد از لحاظ صفات و ویژگیها متفاوت بودند:

— پاره‌ای از آنها دارای قرائتی صحیح و استوار، و برخوردار از شهرت در روایت و درایت به نظر می‌رسیدند.
— پاره‌ای دیگر فقط واجد برخی از اوصاف و مزایا بودند، و اختلاف زیادی میان آنها جلب نظر می‌کرد، و ضبط قراءت رو به کاهش نهاده و شکاف و اختلاف گسترش یافت تا جائی که احياناً درست و نادرست به هم در آمیخت؛ لذا دانشمندان آگاه و نقاد به پا خاستند، و نهایت تلاش و کوشش خویش را به کار گرفته و حروف و قراءت را گردآوری کردند، و وجوه و روایات را به اسناد آوردند، و از رهگذر بنیاد اصول و مبانی، و گزارش ارکان و شرائط، امتیاز میان قراءت مشهور و شاذ، و قراءت صحیح و فاذ و متروک و مردود را مشخص نمودند^۲.

تطور همین مقیاس در محدوده شرط دوم و سوم در این مرحله:

آنگاه این مقیاس - از طریق اندکی توسعه در دائره شرط دوم و سوم - تطور و دگرگونی پذیرفت، و شرائط و ارکان صحت قراءت به صورتی درآمد که ابن الجزری نیز از آنها چنین یاد کرده است:
(۱) صحت سند.

(۲) موافقت با قواعد عربیت ولو آنکه بر حسب یکی از وجوه و اقوال مربوط به قواعد عربی باشد.

(۳) موافقت با رسم الخط مصحف عثمانی، هر چند این موافقت مبنی بر احتمال باشد^۳.

گزارش اختلاف علماء قراءت در تعیین معیار صحت سند:

دانشمندان قراءت در سطحی که بتوان سند قرائتی را در آن سطح صحیح بر شمرد دچار اختلاف نظر هستند:
۱. عده‌ای تواتر سند را به عنوان شرط صحت آن بر شمرده‌اند؛ و استدلال می‌کنند که قراءت عبارت از قرآن است (یعنی به عنوان قرآنیت آن تلقی می‌شود) و قرآن نیز جز از طریق تواتر قابل اثبات نیست.
۲. عده‌ای دیگر در صحت سند به مستفیض^۴ بودن آن بسنده کرده‌اند؛ چون استفاضه سند، مفید قطع مطلوب

۱. النشر ۴۴/۱. ۲. النشر ۹/۱. ۳. همان مرجع.

۴. خبر عزیز و مشهور و مستفیض دارای وجه مشترکی هستند، و آن این است که این گونه اخبار در حد متوسطی میان «تفرد نسبی و تواتر معنوی» جای دارند. در این انواع سه گانه نوعی از ویژگیهای حدیث «غریب» وجود دارد که آن عبارت از تفرد نسبی است. زیرا اگر در نقل ←

در اثبات قرآنیّت قرائت می‌باشد.

از جمله کسانی که به استفاضه حدیث در جهت اثبات صحت آن بسنده کرده‌اند، ابوشامه (م ۶۶۵ هـ ق) ۱، و ابن الجزری (م ۸۸۳ هـ ق) هستند؛ اخیری چنین استدلال می‌کند: اگر تواتر يك قرائتی احراز شود، به دورکن دیگر برای اثبات قرآنیّت آن نیازی نخواهد بود ۲.

به نظر می‌رسد که ابن الجزری غفلت کرد که دورکن دیگر، برای مصونیت قرائت در مدنظر می‌باشد، و نیز این دورکن علاوه بر صحت سند شرط شده است تا آن اموری که منجر به هرج و مرج و اضطراب و ضعف در قراءت می‌گردد، از پیرامون قراءت صحیح طرد شود.

۳. مکی بن ابی طالب نیز در احراز صحت سند به استفاضه آن اکتفا کرده است؛ با این تفاوت که او قائل به تفصیل بود، به این معنی: از نظر او قرائتی که در عربیت دارای مجوزی است و تلفظ آن نیز موافق با رسم الخط مصحف عثمانی است، هم قرآن و هم قرائت به‌شمار است؛ لکن قرائتی که در عربیت، دارای مجوز دستوری است، اما تلفظ آن با رسم الخط مصحف عثمانی سازگار نمی‌باشد، از دیدگاه او باید فقط به‌عنوان «قراءت» محسوب گردد؛ نه قرآن. و همچنین اگر قرائتی با رسم الخط مصحف عثمانی سازگاری داشت، ولی نتوان برای آن وجهی را در عربیت یافت از نظر ابن الجزری صرفاً شایسته احراز عنوان «قراءت» می‌باشد و نمی‌توان آنرا قرآن برشمرد ۳.

۴. پاره‌ای از ائمه قرائت، صحت قراءت را منوط به صحت سند ندانسته و چنین شرطی را در اعتبار قراءت مطرح نکرده‌اند؛ بلکه صرفاً به توافق قراءت با رسم الخط مصحف اکتفا نموده‌اند مانند ابن مقسم (م ۳۵۴ هـ ق): ابن الجزری می‌گوید: «از ابن مقسم نقل می‌کنند که او می‌گفت: هر قرائتی که با رسم الخط مصحف عثمانی سازگار باشد، و قابل انطباق با وجهی در عربیت به‌نظر رسد، قرائت قرآن بر طبق آن جائز است، اگرچه نتوانیم برای آن سندی را به‌دست آوریم» ۴.

برای نقد و بررسی امثال این آراء و نظریات در مبحث مربوط به «مصادر و منابع قراءت» سخنی در پیش داریم.

اما این اختلاف - که آیا در مسأله صحت سند، شهرت و یا استفاضه و یا تواتر، کدامیک ضروری است - تا زمان ما ادامه دارد.

اختلاف علماء در کیفیت شرط سوم (موافقت با رسم الخط مصحف عثمانی):

ابن شنبوذ (م ۳۰۰ هـ ق) که معاصر با «ابن مجاهد»ی است که هفتگر قراءت معتبر، و شاذانگار قراءت دیگر بوده است درباره شرط سوم - که عبارت از انطباق قراءت با رسم الخط مصحف عثمانی می‌باشد - با دانشمندان دیگر به مخالفت برخاسته و معتقد به جواز قرائتی شد که با رسم الخط مصحف عثمانی مخالف بوده است؛ اما مشروط به آنکه از طریق روایت صحیح محرز باشد ۵.

→ حدیث غریب از شیخ روایت، دو نفر و یا سه نفر مشترك باشند، آنرا «عزیز» می‌نامند. و اگر جماعت و گروهی آنرا از شیخ حدیث روایت کرده باشند، آنرا «مشهور» می‌نامند. و اگر آنرا جماعتی از شیخ حدیث روایت کرده و در ابتداء و انتهایش مساوی بود، آنرا «مستفیض» می‌نامند. برخی از دانشمندان میان حدیث مشهور و مستفیض به این صورت فرق گذارده‌اند که در مشهور، آن جماعتی که آنرا روایت می‌کنند سه نفر و یا بیشتر باشند. پس طرق مشهور حداقل باید از دو بیشتر باشد در حالیکه مستفیض باید طرق آن حداقل از سه فزونتر باشد، لذا امکان ندارد که در مستفیض از سه کمتر باشد (رك: علوم الحدیث: دکتر صبحی صالح، ص ۲۲۹، ۲۳۰ و ۲۳۴). ۱. النشر ۱۳/۸.

۲. همان مرجع. ۳. الأبانة، ص ۴۸-۵۰. ۴. غایة النهایة ۱۲۴/۱. ۵. تاریخ القرآن دکتر عبدالصبور شاهین، ص ۲۰۷.

شاید مخالفت ابن شنبوذ با آراء علماء قرائت در رابطه با شرط سوم از رقابت او با ابن مجاهد ریشه می گرفت^۱، و نیز از آنجا ناشی می شد که ابن شنبوذ به این نکته توجه نداشت که شرط سازگاری قراءات با رسم الخط مصاحف عثمانی بدین دلیل بوده است که مصاحف عثمانی - بر اساس تلفظ و قرائتی که در «عرضه اخیر»^۲ تثبیت شد - نگارش یافت؛ چنانکه این نکته را جمعی از مفسرین و مورخین یاد کرده اند:

— ابن کثیر می گوید:

«جبرائیل (علیه السلام) در ماه رمضان هر سال به معارضه و مقابله قرآن کریم با رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) می پرداخت؛ اما وقتی آخرین سال رحلت آنحضرت فرارسید، قرآن کریم را - برای خاطر تأکید و تثبیت و استحکام امر - دو بار مقابله کرد»^۳.

— ابن الجزری می نویسد:

«مصاحف عثمانی بر اساس قرائت و تلفظی - که در «عرضه و مقابله اخیر» از سوی رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) تثبیت و تأیید شده بود - به کتابت درآمد؛ چنانکه شمار قابل توجهی از دانشمندان پیشین بدین نکته تصریح کرده اند»^۴.

باری امکان دارد مخالفت ابن شنبوذ با شرط سوم به خاطر آن بوده است که وی به نقشه پردازی ابن مجاهد در شاذ انگاری قراءت زائد بر قراءت سبعة، رضا نمی داد؛ چرا که ابن شنبوذ می دید در جمع قراءت متواتر، قراءتی جلب نظر می کرد که با رسم الخط مصحف عثمانی سازگار نبوده و فقط اعتبار آنها متکی به سند و روایت بوده است نه سازگاری با رسم الخط مصحف عثمانی. و ما نمونه هایی از قراءت را یاد می کنیم که علیرغم اینکه دارای تواتر است با رسم الخط مصحف عثمانی سازگاری ندارد، مانند:

* قرائت «چی» که با الف و به صورت «جائی» در مصحف عثمانی نگارش شده است.

* قرائت «لاذبحنه» که با الف و به صورت «لا اذبحنه» نوشته شده است^۵.

* قرائت ابی عمرو: «ان هذین» با یاء که با الف و به صورت «ان هذان» نگارش شده است.

* و سرانجام، قرائت «فاصلق واکون» با واو، که بدون واو و به صورت «... واکن» نوشته شده است^۶.

سزا است یادآور گردیم: ابن شنبوذ، طبق گفته ابن الندیم «در مقام رقابت با ابی بکر (ابن مجاهد) برآمد؛ اما او را به بطلان شخصیتش منسوب نکرد و درصدد جرح او برنیامد»^۷.

باتوجه به نکته ای که در مخالفت قراءت - در پاره ای از موارد - با رسم الخط مصحف عثمانی، جلب نظر می کند باید در این مسأله تجدیدنظر کرد؛ چرا که موافقت با رسم الخط مصحف عثمانی - که به عنوان شرط اخیر در صحت قراءت محسوب می شود - سنتی است که تاکنون از آن پیروی می شد؛ چنانکه صفاقسی به همین مطلب تصریح کرده است. وی می نویسد: ما معتقدیم وقتی رسم الخط از یکسو، و قراءت متواتر و یا مشهور از سوی دیگر - همانگونه که در نمونه های اخیر دیدیم - با هم معارض و ناسازگار بودند باید بر طبق قراءت متواتر و یا مشهور عمل کرده و آنها را ملاک قرار داد^۸ [و به رسم الخط اعتنایی نکرد].

صفاقسی می گوید:

«شیخ عارف بالله، (سیدی) محمدبن الحاج در کتاب المخل گفته است: هیچکسی را روا نیست که نوشته های

۱. در این باره بنگرید به: طبقات ذهبی؛ طبقات ابن الجزری، ضمن ترجمه احوال «ابن شنبوذ»؛ تاریخ القرآن شاهین، ص ۲۰۷.

۲. در آخرین باری که جبرائیل (علیه السلام) قرآن کریم را با رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) مقابله کرد.

۳. فضائل القرآن، ص ۶. ۴. النشر ۸/۱. ۵. غیث النفع، ص ۲۱۸. ۶. الصاحبی، ص ۱۱.

۷. الفهرست، ط خیاط، ص ۳۱. ۸. غیث النفع ۲۱۸.

مصحف را قرائت کند، مگر آنگاه که قرائت را بر وجه صحیحش فراگیرد، و یا رسم الخط مصحف عثمانی را بیاموزد. و نیز باید درباره آن مواردی از رسم الخط - که مخالف با قرائت است - کسب اطلاع کند. اگر جز این عمل نماید باید گفت: با مطلبی که مورد اتفاق امت اسلامی است به مخالفت برخاسته است»^۱.
و یا باید سرانجام بگوئیم:

در رابطه با شرط سوم (یعنی موافقت قرائت با رسم الخط) موارد استثنائی وجود دارد که این موارد بدون هیچگونه ابهامی مشخص گردیده است. بنابراین مخالفت قرائت با رسم الخط مصحف در غیر این موارد استثنائی، جایز نیست.

۱. همان کتاب و صفحه.

فصل دوم

تعریف قرائت

تعریف قرائت:

۱. زرکشی، قرائت را بدینگونه معرفی کرده است:
«قراآت عبارت از اختلافِ مربوط به «الفاظ» و عبارات وحی از نظر تخفیف و تشدید و امثال آنهاست که از سوی قراء نقل شده است»^۱.
- از این تعریف نتیجه می‌گیریم: قراآت، محدود و منحصر به الفاظی از قرآن کریم می‌باشد که در طرز خواندن آنها اختلاف وجود دارد؛ در حالی که می‌بینیم علماء قراآت، دایرهٔ آنرا به مواردی که در قرائت آنها اختلافی وجود ندارد تعمیم می‌دهند.
۲. ابن الجزری در تعریف قراآت گفته است:
«عبارت از علم به کیفیت اداء کلمات قرآن و اختلاف این کیفیت می‌باشد، اختلافی که به ناقل و راوی آن منسوب است»^۲.
۳. دمیاطی بناء، قراآت را بدینصورت تعریف می‌کند:
«قراآت، عبارت از علمی است که از رهگذر آن اتفاق نظر، و یا اختلاف ناقلین کتاب خدا - در رابطه با حذف و اثبات، و متحرك خواندن و ساکن کردن، و فصل و وصل جروف و کلمات و امثال آنها، از قبیل کیفیت تلفظ و ابدال و جز آنها - از طریق سماع قابل شناسائی است»^۳.
- باید افزود که ابن الجزری و دمیاطی، نقل و سماع را در تعریف قراآت به‌عنوان شرطهایی در قرائت برشمردند (چرا که قرائت عبارت از سستی است که باید لزوماً از آن در تلاوت قرآن کریم پیروی شود)؛ چنانکه این گفتار از زید بن ثابت انصاری صحابی نقل شده است^۴. با توجه به همین اصل است که ابن الجزری می‌گفت: «باید قاری از اقرء به قرائتی که از دیدگاه شخصی او درست است، و نقل و روایت، آنرا تأیید نمی‌کند، و نیز از اقرء آن وجهی از نظر اعراب و لغت که در زمینهٔ آن، روایتی وجود ندارد، سخت خودداری کند»^۵.
۴. طی تعریف زکریا انصاری (م ۹۲۵ هـ ق) از شرط دیگری در تعریف «قراآت» مطلع می‌شویم که عبارت از انطباق قراآت مسموع و منقول با قرآن کریم - از نظر تلاوت و اداء - می‌باشد؛ وی می‌گوید:

۱. البرهان فی علوم القرآن ۳۸/۱ . ۲. منجد المقرئین، ص ۳ . ۳. اتحاف فضلاء البشر، ص ۵ . ۴. الاتقان ۵۷/۸ . ۵. منجد المقرئین، ص ۳ .

«قِرائت - به کسر قاف، و تخفیف راء - از نظر قراء عبارت از این است که قرآن کریم خوانده شود، اعم از آنکه قرائت به صورت تلاوت یعنی پیوسته برگزار شود، و یا به صورت اداء یعنی از طریق فراگیری و دریافت از مشایخ و اساتید انجام گیرد»^۱.

در ظل این تعریفات بازمی‌یابیم که قرائت عبارت از تفوه به الفاظ قرآن کریم به همان صورت و کیفیتی است که رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) تلفظ می‌کرد، و یا عبارت از خواندن و تلفظ الفاظ قرآن کریم به همان صورت و کیفیتی است که در حضور رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) خوانده می‌شد و آنحضرت آن تلفظ و خواندن را تأیید می‌کرد.

قرائت بر حسب این تعریف به ما می‌فهماند که گاهی قرائت از رهگذر سماع و شنیدن قرائت خود نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) به دست می‌آید، و گاهی نیز از طریق نقل قرائت دیگران در حضور رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) و تأیید آنحضرت راجع به آن، احراز می‌گردد.

— گاهی قرائت به يك وجه روایت می‌شود که از آن به «مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ بَيْنَ قَرَاءٍ» تعبیر می‌گردد.

— و گاهی قرائت به بیش از يك وجه روایت می‌شود که آنرا «مُخْتَلَفٌ فِيهِ بَيْنَ قَرَاءٍ» معرفی می‌کنند.

اقسام قرائت:

قراءت - باتوجه به شرائط و ارکان - به دو بخش تقسیم می‌گردد:

الف. قراءت متواتره:

ابن الجزری در معرفی قراءت متواتره می‌گوید: «هر قرائتی که با قواعد زبان هماهنگی دارد و منطبق با رسم الخط یکی از مصاحف است - ولو آنکه این انطباق بر سبیل حدس و احتمال باشد -، اگر به‌طور متواتر نیز نقل شود، این قراءت را باید قراءت متواتره و قطعی دانست»^۲.

ب. قراءت صحیحه:

این بخش از قراءت را می‌توان به دو دسته قابل تقسیم دانست:

۱. قرائتی که جامع ارکان و شرائط سه‌گانه یادشده است.

۲. قراءت شأده.

قراءت جامع ارکان سه‌گانه:

ابن الجزری در معرفی این قراءت می‌گوید: «قراءتی است که سند آنها - از رهگذر نقل راوی عادل و ضابطی از راوی ضابط دیگر، که نقلی اینچینی تا مُنتَهایی سلسله اسناد ادامه دارد - از مزیت صحت برخوردار بوده و منطبق با ضوابط عربیت و موافق با رسم الخط عثمانی می‌باشد»^۳.

تقسیم قراءت جامع ارکان سه‌گانه:

این قراءت به دو بخش تقسیم می‌گردد: مستفیضه و غیر مستفیضه.

۱. کشف اصطلاحات الفنون ۱۱۵۸/۵. ۲. منجد المقرئین، ص ۱۵. ۳. همان مرجع، ص ۱۶.

۱. قراءات مستفیضه:

ابن الجزری در تعریف آن می‌گوید: قراآت است که نقل آن، مستفیض بوده و امت آنها را تلقی به قبول کرده‌اند.

این نوع قراءات، از دیدگاه علماء - با وجود آنکه به پایه قراءات متواتره نمی‌رسد - به سان قراءات متواتره، دارای اعتبار است؛ به دلیل اینکه این قراءات، مستفیض، و مقرون به خصوصیات است که اتصال آنها به رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) و یا معصوم (علیه السلام) قابل اطمینان می‌سازد، و همین علم به اتصال روایت قراءات به معصوم (علیه السلام) اساس اعتبار قراءت از لحاظ قرآنیست می‌باشد، اینگونه قراءات عبارت از قراآت است که برخی از روایات یا کتب معتبر در نقل آنها متفرد می‌باشند، مانند مراتب مذکوره و امثال آنها.

۲. قراءات غیرمستفیضه:

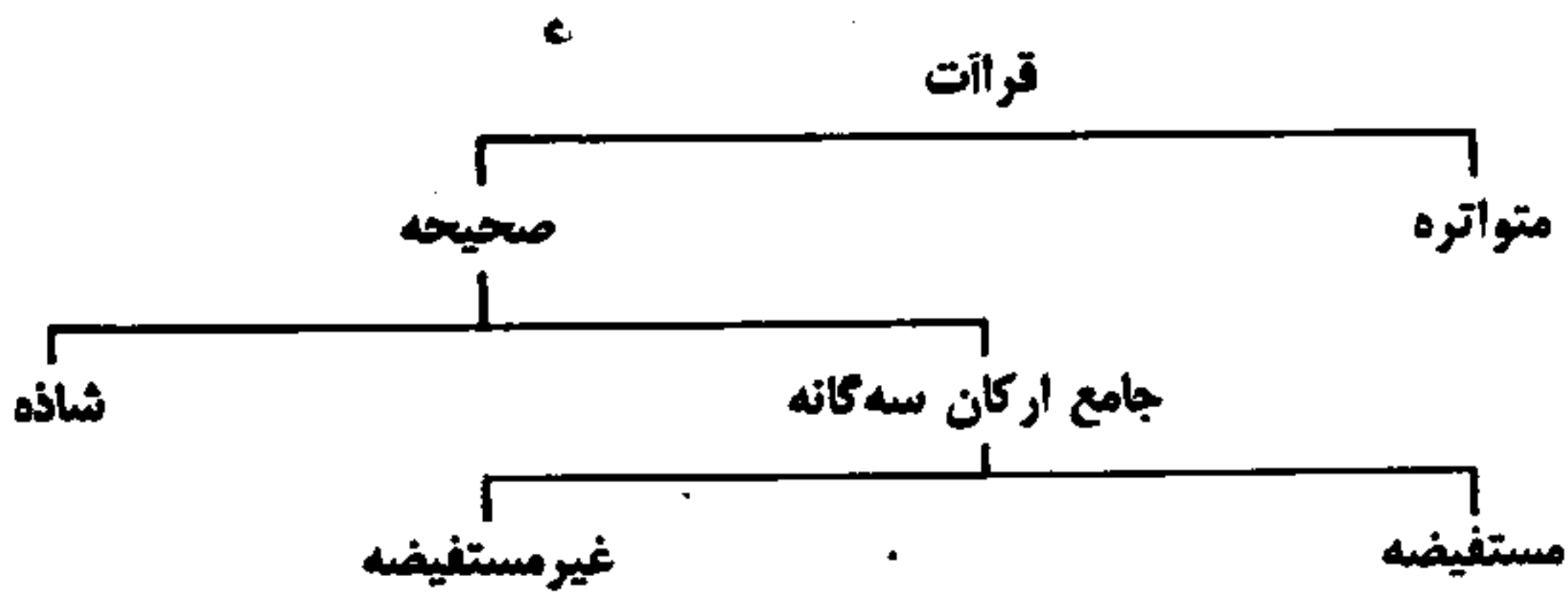
عبارت از قراآت است که امت نیز آنها را تلقی به قبول نکرده‌اند.

این بخش از قراءات - از نظر مقرئین - از لحاظ قبول مورد اختلاف است؛ لکن اکثر برآنند که قراءات مذکور مقبول می‌باشد.

ابن الجزری در تعریف قراءات غیرمستفیضه می‌گوید: «قراآت است که موافق با عربیت و دارای سندی صحیح؛ لکن مخالف با رسم الخط مصحف می‌باشد»^۱.

ابن الجزری نمونه‌هایی از اینگونه قراءات را یاد می‌کند و می‌گوید: «قراآت است که با اسناد صحیح در مورد زیاده و یا نقصان، و یا ابدال کلمه‌ای به کلمه دیگر و امثال آن مطرح می‌باشد می‌تواند مثالهایی از اینگونه قراءات به‌شمار روند»^۲.

طرح زیر، گویای خلاصه‌ای از اقسام قراءات می‌باشد:

سرانجام می‌توانیم قراءات را در سه بخش خلاصه کنیم:

۱. قراءات متواتره:

عبارت از قراآت است که اتصال آنها به رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) و یا معصوم (علیه السلام) قطعی و اطمینان‌آور است، اعم از آنکه نقل آنها متواتره و یا مستفیض باشد.

در این بخش از قراءات، قراءات مستفیضه مندرج است، و با تسامح می‌توان قراءات مستفیضه را نیز «متواتره» نامید؛ ولی عنوان «مقطوع بها» را به کار نبریم تا مصطلح قرائی موروث و واژه و اصطلاح قدما را حفظ کرده باشیم.

۱. منجد المقرئین، ص ۱۶. ۲. همان مرجع و صفحه.

۲. قراءت آحادیه:

منظور از آنها، قراءتی است که جامع ارکان سه‌گانه می‌باشند؛ لکن در سطحی قرار ندارند که بتوانند مفید علم و اطمینان از لحاظ اتصال آنها به معصوم (علیه‌السلام) باشند.

۳. قراءت شاذه:

و آنها عبارت از قراءتی است که مخالف با رسم‌الخط مصحف است.

فرق قراءت متواتره و شاذه:

برای آگاهی از فرق میان این دو نوع قراءت - بر حسب آنچه ابن الجزری در کتاب خود یادآور شده است - باید روش‌های مؤلفین کتب قراءت را مورد توجه قرار دهیم^۱:

الف. عده‌ای از نویسندگان تألیفشان را بر این اساس نهادند که طبق این اساس، اختیار قراءت، منوط به وجود ارکان قراءت متواتره بود، و مردم کتاب و اثر او را - پس از آنکه به گونه‌ای متواتر نقل می‌شد - تلقی به قبول کرده‌اند، مانند کتابهای زیر:

الغایه ابن مهران، الغایه ابی العلاء همدانی، السبعه ابن مجاهد، الاثرشاد ابی العز قلانسی، التیسیر ابو عمرو دانی، الموجز ابی علی اهوازی، التبصره ابن ابی طالب، الکافی ابن شریح، التلخیص ابی معشر طبری، الاعلان صفراوی، التجرید ابن الفحام، حرز الأمانی ابوالقاسم شاطبی، النشر، التقریب، تحبیر التیسیر ابن الجزری و امثال آنها.

ب. عده‌ای دیگر از نویسندگان که تألیفات خود را بر اساس گردآوری هر چیزی که در دسترسشان قرار می‌گرفت بنیاد کردند، و در قید آن نبودند که منقولات خود را در قراءت به مواردی محدود سازند که جامع ارکان باشد.

مؤلفانی که صرفاً به جمع و گردآوری قراءت پرداختند عبارتند از امثال: سبط الخیاط، ابی معشر طبری (در کتاب الجامع)، ابی القاسم هذلی (در کتاب الکامل خود)، ابی الکریم شهرزوری، ابی علی مالکی، ابی علی اهوازی - البته در غیر کتاب الموجز - و دیگران که صرفاً به گردآوری قراءت همت گماردند.

قراءة البدو = قراءت بادیه‌نشینان:

قبل از آنکه سخن را درباره اقسام روایت قراءت به پایان بریم مناسب دیدیم به «قراءة البدو» اشارتی کنیم. این قراءت تا آنجا که بر آنها دست یافتیم از حد قراءت شاذه فراتر نمی‌رود. یکی از نمونه‌های چنین قراءتی را فرآه در کتاب معانی القرآن آورده است. وی می‌گوید:

در «الحمد لله»، همه قراء متفقاً دال «الحمد» را به رفع خوانده‌اند؛ اما بادیه‌نشینان، پاره‌ای از آنها می‌گویند: «الحمد لله» به رفع دال و کسر لام «الله»، و عده‌ای دیگر می‌گویند: «الحمد لله» به کسر دال و لام. و سرانجام گروهی می‌خوانند: «أَلْحَمْدُ لِلَّهِ» به رفع دال و لام.

۱. منجد المقرئین.

فرق میان قراآت و قرآن

از جمله مسائلی که جا دارد در اینجا مورد بحث قرار گیرد، مسأله فرق میان قراآت از یکسو، و قرآن از سوی دیگر می‌باشد. اهم آراء در این زمینه عبارتند از:

۱. قرآن و قراآت، دو حقیقت متفاوت از یکدیگر هستند:

بدرالدین محمد بن عبدالله زرکشی (م ۷۹۴ هـ ق) به همین رأی گرایش دارد. وی می‌گوید: «قرآن و قراآت دو حقیقت متغایر هستند: قرآن عبارت از وحی است که بر محمد (صلی الله علیه وآله وسلم) به منظور بیان قوانین الهی و اعجاز نازل شده است؛ اما قراآت عبارت از اختلاف وحی از لحاظ حروف و کلمات و کیفیت اداء حروف این کلمات از نظر مشند و یا مخفف خواندن و امثال آنها است»^۱.

قسطلانی در کتاب خود از نظریه زرکشی پیروی کرده و عین عبارت او را در این کتاب آورده است.^۲ از دانشمندان معاصر چند تن از علماء طبق نظریه زرکشی قائل به تفاوت میان قرآن و قراآت هستند.

الف. آیه الله حاج سید ابوالقاسم خوئی^۳.

ب. دکتر صبحی صالح که نص بیان زرکشی را در کتاب خود آورده است.^۴

ج. ابراهیم ایاری^۵.

۲. نظریه تفاوت قراآت از لحاظ احتواء آنها بر شرایط قراآت صحیح:

در این نظریه آمده است: اگر قراآت واجد صحت سند و منطبق با دستور زبان عربی، و مطابق با رسم الخط مصحف عثمانی باشد می‌توان آنرا به عنوان قرآن تلقی کرد، و میان چنین قراآت و خود قرآن تفاوتی وجود ندارد. اما آن قراآت که حتی فاقد یک شرط از این شرایط سه گانه باشد نمی‌توان آنرا به عنوان قرآن تلقی کرد و فقط می‌توان عنوان قراآت و یا قرائت را بر آن اطلاق نمود. این نظریه را جمهور علماء و مقررین اظهار کرده‌اند.

۳. هر قرائتی - حتی قراآت شاذه - نیز شایسته احراز عنوان قرآن است:

ابن دقیق العید چنین نظریه‌ای را متذکر شده است.

* نظریه قابل قبول در این مسأله:

آیه الله خوئی برای اثبات نظریه خود - مبنی بر تفاوت میان قرآن و قراآت - می‌نویسد:

«هر يك از این قراء سبعة ممکن است احیاناً گرفتار اشتباه شده باشند، و دلیلی از نظر عقل و شرع وجود ندارد که لزوماً باید از قاری خاصی از این قراء سبعة و یا دیگران در قرائت قرآن پیروی نمود؛ عقل و شرع نیز ما را از پیروی امری که قطعی و یقینی نیست منع کرده است»^۶.

آنگاه آیه الله خوئی - در اینکه قراآت باید به عنوان اجتهاد از سوی قراء تلقی گردد - به ادله زیر استشهاد می‌نماید:

۱. البرهان فی علوم القرآن ۳۱۸/۱. ۲. بنگرید به: لطائف الاشارات. ۳. البیان فی تفسیر القرآن ۱۷۱/۱.

۴. مباحث فی علوم القرآن. ۵. الموسوعة القرآنية، مجلد اول. ۶. البیان ۱۸۰/۱.

دلیل اول - ابن ابی‌هاشم می‌گوید:

علت اختلاف قرائت سبع و قرائت دیگر این است: به مناطقی که مصاحف عثمانی فرستاده شد یکی از صحابه در آن منطقه بهسر می‌برد، و اهل آن منطقه قرائت را از او اخذ می‌کردند، و مصاحف مزبور نیز از هرگونه مشخصات مربوط به شکل و اعراب آن و نقطه‌های حروف متشابه عاری بود. آنگاه ابن ابی‌هاشم گفته است:

بنابراین ثابت گردید که اهل هر ناحیه و منطقه قرآن کریم را به همان کیفیت قرائت می‌کردند که به‌صورت «سماع» از صحابه اخذ کرده بودند؛ اما با حفظ این شرط که قرائت مذکور با رسم الخط مصحف عثمانی منطبق باشد؛ و لذا به قرائتی که مخالف با رسم الخط مصحف عثمانی بود و قعی نمی‌نهادند، به همین جهت میان قراء این منطقه‌ها اختلاف در قرائت پدید آمد.^۱

دلیل دوم - زرقانی می‌گوید:

علماء در صدر اول اسلام نقطه و اعراب‌گذاری مصاحف را مکروه می‌دانستند؛ چون به‌شدت می‌کوشیدند که از قرآن کریم - طبق رسم الخط مصحف - نگاهبانی نموده و سنت چنان رسم الخطی را حفظ و صیانت کرده باشند، و نیز بیم آن داشتند که مبدا نقطه و اعراب‌گذاری به ایجاد دگرگونی در خود قرآن کریم منجر گردد؛ لذا از این کار خودداری می‌کردند. لکن روزگار دگرگونی یافت و مسلمین ناگزیر شدند حروف متشابه قرآن را نقطه‌گذاری کرده و مشخصات اعراب را روی حروف و کلمات پیاده کنند، و انگیزه آنها در این کار صیانت قرآن کریم از هرگونه دستبرد بوده و می‌خواستند قرآن کریم را همانگونه قرائت کنند که رسم الخط مصحف آنگونه قرائت را ایجاب می‌کرد. و می‌ترسیدند که تجرد قرآن از مشخصات املائی - اعم از اعراب و نقطه - به‌تغییر در خود قرآن منجر گردد.^۲

دلیل سوم - احتمال عدم وثاقت در مورد همه راویان قراء سبع:

پاره‌ای از راویان قرائت سبع احتمالاً مورد وثوق نبوده‌اند مبنی بر اینکه بعضی حفص دوری (راوی عاصم) و نیز خود نافع را از نظر حدیث ضعیف برمی‌شمردند.

دلیل چهارم - علم اجمالی به عدم صدور پاره‌ای از قرائت از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم):

سرانجام اجمالاً علم داریم که پاره‌ای از این قرائت از نبی اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) صادر نشده است، و همین امر موجب می‌گردد میان قرائت، تعارض به‌وجود آید، و همین تعارض نیز به‌نوبه خود موجب تساقط قرائت بوده و مآلاً ناگزیریم در زمینه آنها به اصول لفظیه و عملیه رجوع کنیم.^۳

بنابراین طبق نظر آیه‌الله خوئی باید قرائت را متفاوت از قرآن تلقی کرد.

* نظریه گروهی دیگر از دانشمندان شیعه:

شیخ طوسی:

مرحوم شیخ طوسی (قدس سیره) (م ۴۶۰ هـ ق) می‌گوید:

«باید بدانیم آنچه در مذهب و مکتب اصحاب ما (امامیه) معروف، و در اخبار و روایات ما شایع می‌باشد این است که قرآن کریم به یک حرف و قرائت و بر یک پیامبر نازل شده است؛ اما دانشمندان شیعه بالاتفاق قرائت قرآن کریم را - طبق قرائت متداول و معمول میان مردم - تجویز کرده و انتخاب قرائت خاص را - که نتوان به جز آن قرائت کرد - مکروه برشمرده‌اند؛ بلکه این رخصت را اعلام کردند که می‌توان قرآن کریم را طبق قرائت

۱- البیان ۱۸۱/۱. ۲- البیان ۱۸۱/۱. ۳- البیان ۱۸۲/۱.

مُجاز، تلاوت نمود، قرائتی که منع و تحریمی از سوی قراء در مورد آنها اظهار نشده است»^۱.

شیخ طبرسی:

ابوعلی فضل بن حسن طبرسی:

«باید متوجه باشیم ظاهراً در مذهب امامیه (شیعه اثنی عشری) این مطلب جلب نظر می کند که علماء امامیه بالاتفاق قرائت قرآن کریم را بر طبق قرائتی که میان امت اسلامی معمول و متداول است جائز می دانند؛ با توجه به این نکته که در میان قرائت موجود، آن قرائتی را که میان قراء است اختیار و انتخاب کرده اند؛ اما گزینش قرائت خاصی را که بتوان جز آن به قرائت دیگری قرآن را تلاوت کرد مکروه بر شمرده اند»^۲.

محمدباقر خوانساری:

مرحوم خوانساری می گوید:

در حجیت قرائت سبع، و حتی حجیت سه قرائت دیگری، که آنها را بر قرائت سبع افزودند و مجموعاً به «قرائت عشر» معروف است، اجمالاً اختلافی میان علماء امامیه وجود ندارد^۳.

شهید اول:

شهید اول (م ۷۸۶ هـ ق) معتقد است که «قرائت عشر»، متواتر بوده و جواز قرائت قرآن بر طبق آنها اجماعی است.^۴

در روضات الجنات آمده است:

«قرائت معتبر که اجزاء و کفایت آن مورد اتفاق است، و می توان گفت همه آن را روح الامین [یعنی جبرئیل (علیه السلام)] فرود آورد، و همه وجوه هفتگانه آن - به عقیده همه اهل اسلام - به تواتر از رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) رسیده است؛ - چنانکه به همین حقیقت گروهی از فقهاء تصریح کرده اند - مطلبی است که از رهگذر روایات متعددی قابل تأیید می باشد. از قبیل حدیث «الخصال» صدوق که در آن آمده است:

«رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) فرمود: از پیشگاه خداوند کسی [یعنی جبرائیل] نزد من آمد و گفت: خداوند متعال به تو دستور می دهد که قرآن را بر يك حرف [و يك وجه] قرائت کنی. گفتم: پروردگارا! بر اُمَمِ سخت نگیر و دامنه قرائت را توسعه ده. جبرائیل گفت: خدا به تو دستور می دهد که قرآن را بر حسب هفت حرف و هفت وجه قرائت کنی»^۵.

ما از طریق روایات «اهل بیت وحی و تنزیل» (علیهم السلام) موظفیم قرآن کریم را همانگونه قرائت کنیم که مردم قرائت می کرده و می کنند. و مشهورترین قرائتی که در میان مردم استقرار یافته همین «قرائت سبع» است که به همان قراء سبعه منسوب بوده و مردم نیز بر قرائت آنها متکی هستند»^۶.

۱. التبیان ۷/۱. ۲. مجمع البیان ۲۵/۱. ۳. روضات الجنات ۲۶۳.

۴. ابن الجزری در غایة النهایه ۲/۲۶۵، شهید اول را با این تعبیر معرفی می کند: «و هو امام فی الفقه و النحو و القرامه».

۵. الخصال، ص ۳۲۷، ۳۲۸. که روایت فوق - با اسناد آن و نیز مفصلتر از آنچه در متن بازگو شده - آمده است.

۶. روضات الجنات، ص ۲۶۳.

محمدجواد عاملی:

مرحوم محمدجواد عاملی می گوید:

«در کتاب جامع المقاصد مرحوم کرکی، اجماع علماء شیعه بر تواتر قراءت قراء سبعة جلب نظر می کند؛ چنانکه در کتاب العزیه و الروض اجماع علماء بر همین مطلب دیده می شود. و در کتاب مجمع البرهان نیز این حقیقت مطرح شده است.

قراءت سبع در کتابهای زیر [که مؤلفان آنها شیعی اثنی عشری و امامی هستند] به عنوان قراءتی که برخوردار از تواتر در نقل می باشند معرفی شده اند:

— منتهی الوصول إلى علمی الکلام و الأصول، از علامه حلی (۲۱ رمضان ۶۴۸ - ۱۱ یا ۲۱ محرم ۷۲۶ هـ.ق).

— تحریر الأحكام الشرعية علی مذهب الإمامیه، در فقه، از همو.

— تذکره الفقهاء، در فقه شیعه و مذاهب اربعه اهل سنت، از همو.

— ذکری الشیعه فی احکام الشریعه، از شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ هـ.ق).

— الموجز الحاوی لمجرد الفتاوی، از ابن فهد حلی (م ۸۴۱ هـ.ق).

— کشف الالتباس عن موجز ابی العباس، از مفلح بن حسن صیمری (سنه ۹ هـ.ق).

— المقاصد العلیه فی شرح الرسالة الألفیه، از شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۶ هـ.ق).

و امثال آنها از کتب فقه و اصول فقه شیعی.

جماعتی از علماء نیز از جماعتی دیگر، تواتر این قراءت، و نگارش مصحف بر طبق آنها، و تدوین کتب در زمینه آنها را نقل و بازگو کرده اند؛ تا آنجا که این قراءت - در حروف و حرکاتشان - معدود و مشخص می باشد. و باید همین نکته را دلیل بر آن دانست که تواتر این قراءت، قطعی و غیر قابل تردید می باشد؛ چنانکه به این حقیقت در مجمع البرهان اشاره شده است^۱.

میرزا ابوالحسن شعرانی:

مرحوم شعرانی (رضوان الله علیه) یکی از دانشمندان معاصر گفته است:

«تمام مسلمین - به اتفاق - می گویند: قراء در قراءاتشان به سماع و نقل و روایت مؤثق متکی هستند. آنان هرگز صرفاً به اجتهاد و اظهار نظر شخصی، و استشهاده به قواعد زبان عربی در قراءت خود روی نیاوردند.

پیدا است که ما می توانیم یاه نسبت را بر حسب قواعد عربی به فتح و یا سکون قرائت کنیم، و معذک نمی بینیم که قراء در تمام موارد قرآن کریم به هر دو وجه قرائت کرده باشند؛ بلکه می بینیم در ۵۶۶ مورد به سکون، و در ۱۸ مورد به فتح، و در ۲۱۲ مورد، بعضی از قراء به سکون و بعضی دیگر به فتح قرائت کرده اند».

انگاه مرحوم شعرانی می گوید:

«هم اکنون قراءت سبع همراه با نام قراء آنها در کتب تفسیر ذکر شده است، و حتی در زمان ما این قراءت همواره به گوش می رسد که باید آنها را بازدم کوشش و تلاش علماء برجسته اسلامی دانست، با اینکه مذاهب آنها مختلف و منطقه هایی که در آن به سر می بردند متفاوت می باشد که حتی گستره آن را اقیانوس اطلس تا اقیانوس هند تشکیل می دهد؛ و هم اینان بودند که کتب خاصی در این زمینه تدوین کردند، و کتاب التیسیر از اهم کتب قراءت است که دانشمندی اسپانیائی (اندلسی) آنها نگاشته است و مؤلف آن، یعنی ابو عمرو عثمان بن سعیدانی را

۱. مفتاح الکرامه ۲۹۰/۲.

ہزاران دانشمند علمِ قراءت - از لحاظ صحتِ نقل و روایتش تایید کرده‌اند».

اما ایبیری می‌گوید:

ما نمی‌توانیم تاویلاتِ فراوانی را - کہ قراء ارانہ کرده‌اند، و در نتیجہ آن احياناً يك کلمہ قابل تحمل بیست و یا سی وجہ و یا بیشتر می‌گردد - صحیح بدانیم، حتی طُرُق این قراءت تنها در مورد قراءت عشر بہ نہصد و ہشتاد می‌رسد.

تحقیقاً این تاویلاتِ عدیدہ نتیجۂ اجتهادِ قراء بودہ کہ می‌توان آنرا اسراف و تجاوز از حد در اجتهاد و استنباط دانست. اگر ما دنبالہ سخن زمخشری را در مورد قراءت تعقیب کنیم، می‌بینیم موارد زیادی از قراءتِ آنها را مردود اعلام کردہ و پذیرای آنها نشدہ است.

بدینسان ابنِ قتیبہ آمار فراوانی از این قراءتِ مردود را نشان دادہ است. وی در این بارہ می‌گوید:

«از این طبقہ بہندرت افرادی دیدہ می‌شوند کہ در وجہ قراءتِ خود از غلط و اشتباہ مصون باشند»^۱.

اگر امکاناتی بہوجود آوریم کہ چنین قراءتی بہ حیات خود ادامہ دهند مانند کسانی ہستیم کہ می‌خواہیم از ایدہ و ہدف جمع‌آوردگانِ قرآن در زمان عثمان کہ با راهنماییہای امیرالمؤمنین (علیہ السلام) بودہ، [و همچنین از ہدف امیرالمؤمنین علی (علیہ السلام) کہ قبل از عثمان دست‌اندرکار جمع و تلوین قرآن کریم شدہ است] ترمذ کنیم؛ و نیز چنان است کہ در صد آن ہستیم از مقصدِ صحابہ بہ یکسو رویم؛ ہدف ہمہ آنها این بود کہ تلاوت قرآن کریم از یکنواختی و وحدت [در قراءتِ صحیح] برخوردار گردد، و مردم قرآن را بہ يك روش قراءت کنند. این سخن بر این فرض است کہ چنین قراءتی نتیجۂ اجتهادِ قراء بودہ و نگارش مصحف و پیادہ نکردن مشخصاتِ املائی - از قبیل نقطہ‌گذاری، حروفِ متشابہ و اعراب‌گذاری - باعث پدید آمدن پارہای از اینگونہ قراءت گردید^۲.

نقد نظریۂ ایبیری:

باید یادآور شد کہ ایبیری درست بہمفہوم طریق و یا «طریقہ» پی نبرده است. طریق، عبارت است از نسبتِ قراءت بہ راوی، کہ او از راویِ دیگر نقل می‌کند، و نمی‌توان مفہومی بیش از این، از عنوان «طریق» استفادہ کرد؛ بہ ہمین دلیل، علما، نسبتِ قراءت را بہ ائمۂ قراءت و کسانی کہ پس از آنها قرار دارند، بہ چہار بخش تقسیم کردہ‌اند:

۱. قراءت: عبارت از این است کہ بہ یکی از قراء منسوب گردد، مانند «قراءتِ نافع».

۲. روایت: در صورتی است کہ قراءت را بہ راویِ یکی از قراء نسبت دهند، مانند روایتِ قالون از نافع.

۳. طریق: یعنی موردی کہ قراءت از راوی - کہ او از راویِ قاری نقل می‌کند - روایت کند، مانند طریقِ ابی‌نشیط از قالون، و او از نافع.

۴. وجہ: عبارت از قراءتی است کہ بہ انتخاب و اختیار قاری منسوب باشد^۳.

ہر يك از این انواع چہارگانہ باید برخوردار از تعدد و تکرار باشد تا اسناد آن بہ حدّ «تواتر» و یا دست‌کم بہ «استفاضہ» برسد.

انحصار طُرُقِ قراء عشرہ در چنین عدد و شمار را باید بہ عنوان نوعی انتخابِ قراء - در طول تاریخ قراءت - دانست؛ زیرا منحصر ساختن طرقِ قراءت باتوجہ بہ اختلافِ زمانہا و منطقہ دشوار، و عملاً ناممکن است.

۱. تاویل مشکل القرآن، ص ۴۲. ۲. الموسوعۃ القرانیة ۸/۸۰. ۳. إتحاف فضلاء البشر، ص ۱۷، ۱۸.

پاسخ مکی بن ابیطالب دربارهٔ عامل کثرت اختلاف قراء:

مکی بن ابیطالب در مقام استدلال بر مطلب مذکور، این سؤال را مطرح می‌سازد که: «اگر کسی بپرسد علتی که زمینهٔ اختلاف را از ناحیهٔ قراء پدید آورد چیست، و چرا هر يك از آنها دارای قرائت متفرد و ویژه‌ای هستند؟» در پاسخ باید گفت: هر يك از ائمهٔ قرائت بر گروهی از اساتید - برحسب قرائت مختلفی - قرآن را قرائت کردند، همان قرائتی را که بر آنها خوانده و بازگو نموده‌اند؛ لذا طی مدتی مردم را به همان قرائت اقراء می‌کردند. می‌بینیم نافع می‌گفت: «من قرآن را بر هفتاد تن از تابعین قرائت کردم، آن قرائتی که اگر دو نفر از آنها دربارهٔ آن نظر موافق را اظهار می‌کردند آنرا پذیرفته و معتبر برمی‌شمردم؛ ولی اگر فقط يك نفر بر طبق آن قرائت می‌نمود رهاش می‌کردم»^۱.

این کثرت اختلاف را دکتر عبدالصبور شاهین موردتوجه قرار داده و به این نتایج رسیده که:

۱. این کثرت، مربوط به قرائت شاذه است.

۲. کثرت اختلاف در يك محدودهٔ مشخصی از آخرف و وجوه، محدود می‌باشد.

۳. همهٔ این وجوه مختلف، روایت شده، و نتیجهٔ اجتهاد نیست^۲.

آنچه که زمخشری و ابن‌قتیبه در این زمینه یاد کرده‌اند رأی ویژهٔ آنها از این حد - که آنها قواعد نحوی را بر قرائت ترجیح می‌دهند - فراتر نمی‌رود؛ در حالیکه این مسأله محل اختلاف و نزاع علماء است:

الف. اکثر نحویین بصره و شمار اندکی از پیروان آنها از قبیل زمخشری و ابن‌قتیبه بر این عقیده بوده‌اند که پاره‌ای از قرائت - بمخاطر عدم انطباق آنها با قواعد نحوی - مردود است؛ قواعدی که خود آنها در خارج از محدودهٔ قرائت و امثال آن - یعنی لهجه‌ها و اسلوب‌های عربی - وضع کرده‌اند.

ب. نحویین متأخر، آراء نحات بصره و پیروان آنها را مردود می‌دانند؛ لذا اینان پاره‌ای از قرائتی را که نحات بصره و پیروانشان رد کرده‌اند معتبر می‌شمارند، و قواعد نحوی را در مسألهٔ قرائت به یکسو نهاده‌اند^۳.

باید افزود که ایاری رأی خود را بر مبنای اختلاف قرائت خط مصاحف نهاده است، یعنی همان شبیه‌ای را مطرح می‌سازد که گولنزیهر آنرا مطرح می‌کرد. و ما در مبحث مربوط به «اختلاف قرائت و علل و موجبات آن» این شبیه را بازگو کرده و به نقد و رد آن می‌پردازیم.

✽ اما راجع به عقیدهٔ جمهور علماء - اگرچه ما ناگزیریم در زمان حاضر آنرا پذیرا شویم؛ چون انگیزه‌ای که باعث وضع شرایطی برای صحت قرائت گردید همواره تا کنون اعتبار خود را حفظ کرده است - و یقیناً قرائتی را که نبی اکرم (صلی‌الله علیه وآله وسلم) بدانها قرائت فرمودند، و یا مردم در برابر آنحضرت بدانگونه قرائت می‌کردند و واجد دو شرط اخیر - یعنی موافقت با قواعد عربی و مطابقت با رسم الخط مصحف - نبود نمی‌توانیم آنها را غیر قرآنی تلقی کنیم؛ چون رسول اکرم (صلی‌الله علیه وآله وسلم) در مقام قرائت قرآن کریم قرائتی را که غیر قرآنی باشد بر زبان نمی‌آورد.

✽ ابن‌دقیق‌العید نیز در اثبات صحت نظریهٔ خود چنین استدلال می‌کند: «قرائت شاذه از طریق نقل احاد از رسول اکرم (صلی‌الله علیه وآله وسلم) روایت شده است؛ چون بدیهی است که آنحضرت برحسب پاره‌ای از قرائت شاذه، قرآن کریم را قرائت کرده است؛ اگرچه این بخش از قرائت مشخص و معین نمی‌باشند».

وی به دنبال این مقدمه چنین نتیجه می‌گیرد: اینگونه قرائت شاذه که مشخص نیست برخوردار از تواتر است؛ بنابراین چرا آنها را «شاذه» می‌نامند. قرائت شاذه امکان ندارد که متواتر باشد!^۴.

۱. الایانة، ص ۴۵. ۲. القراءات القرآنية، ص ۲۱۹. ۳. بنگرید به کتاب ما: قراة ابن کثیر و اثرها فی الدراسات النحویة.

۴. النشر ۱/۱۵۱.

باید به ابن دقیق العید یادآور شد کہ نقل آحاد - مادامی کہ ہمراہ با قرائت مفید قطع نباشد - یقین آور و قطعی نیست. پس از طریق نقل آحاد، قرائت قرائتی کہ از این طریق روایت شدہ است قابل اثبات نمی باشد. و چنانچہ قرائتی با قرائتی ہمراہ باشد و یا از طریق روایت شود کہ موجب قطع و یقین بہ صدور آنها از نبی اکرم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) و معصومین (علیہم السلام) گردد، ان قراءت را می توان قرآن بر شمرد؛ ولی باید گفت: نباید قرآن را بر طبق قراءت شائدہ قرائت کرد؛ بہ همان دلیل کہ از رہگنر آن، چنین قرائتی مرفوض و مردود می باشد، تا نص قرآن کریم صیانت گردد و غیر قرآن بہ قرآن راہ نیابد.

علاوہ بر این، مصداق چنین قرائتی عبارت از آنگونہ قرائتی است کہ بہندرت استعمال می شوند؛ چون انگیزہ برای نقل قرائت قرآن کریم از رہگنر روایات متواتر، موجود است.

سخن زیر راہ و روش درستی را برای اختیار قرائت صحیح در پیش روی ما قرار می دہد:

زرکشی در کتاب البرہان گفتہ است: امام ابو محمد اسماعیل بن ابراہیم ہروی در کتاب الکافی گفتہ است کہ اگر کسی بگوید بہ چہ دلیل قرائت ابو جعفر مدنی و یعقوب حضرمی را طی قراءت قراء سببہ وارد ساختید، در حالیکہ ایندو از زمرہ قراء سببہ - کہ قرائت آنها مورد اتفاق علماء می باشد - بہ شمار نمی آیند؟ پاسخ می دہیم کہ ما بدانجہت از قرائت ایندو - بہ سان قراءت قراء سببہ - پیروی کردہ ایم، چون دیدیم قراءت ایندو واجد همان شرایطی ہستند کہ قراءت قراء بعدی واجد آنها است؛ از این لحاظ کہ برخوردار از علم و وثاقت و اتصال اسناد ہستند.

آنگاہ یادآور می شویم کہ تمسک بہ قراء سببہ (ولا غیر) مطلبی نیست کہ بتوان در زمینہ آن اثر و خبر و سستی را جستجو کرد؛ بلکہ سنت بر این است کہ باید قرائتی را معتبر بر شمرد کہ روایت مربوط بہ آن از نظر نقل و قرائت و لفظ و تعبیر برخوردار از اتصال باشد، و بر هیچیک از روات و ناقلان آن قرائت نتوان خدشہای از لحاظ وثاقت و علم وارد ساخت.

بمخاطر ہمین ملاک، قراء سببہ را بر دیگران مقدم داشتہ و بدینسان ابو جعفر مدنی و یعقوب حضرمی را بر سایرین ترجیح می دہیم.

فصل سوم

مصادر قرائت

در بحثهای گذشته برای ما معلوم گشت «قرائت» عبارت از «سنت» است، سنتی که اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) از آنحضرت و یا اصحاب ائمه (علیهم السلام) از آنها، و تابعین از اصحاب، آنها را روایت کرده، و آنگاه متأخران - نسل به نسل - آنرا به یکدیگر منتقل ساختند.

قرائت از لحاظ شأن و موقعیت، همانند حدیث، دارای قواعد و ضوابطی است. منظور این است: آن ماخذ و منبعی که ماده نخستین قرائت قرآنی از آن اشباع می گردد همین روایات بازگوکننده قرآنی است که از زبان رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) و ائمه (علیهم السلام) شنیده شده و بازگو می شوند؛ و یا عبارت از روایات گویای قرآنی است که در حضور رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) و ائمه (علیهم السلام) انجام گرفته و آنحضرات آنها را تأیید فرموده اند.

اینگونه روایتهای قرآنی را می توان در مواردی که از این پس یاد می کنیم به دست آورد:

۱. اختلاف میان صحابه در زمان رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم):

بخاری می گوید: حدیث کرد ما را سعید بن عفیر، و او گفت: حدیث کرد ما را لیث، و او گفت: ... عمر بن خطاب می گفت:

«شنیدم هشام بن حکیم سوره فرقان را در حیات پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) [در نماز] می خواند و آنها به قرائت و وجوهی که رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) مرا چنین اقراء نکرده بود. [من به علت ناراحتی] نزدیک بود که در حال نماز بدو یورش برده و با او درگیر شوم. اما صبر کردم تا وی سلام نماز را گفت. من ردا و او را کشیدم و به وی گفتم: چه کسی قرائت این سوره را اینگونه به تو تعلیم داد؟ گفت: مرا رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) این چنین اقراء فرمود. گفتم: دروغ می گوئی؛ زیرا آنحضرت به وجوهی دیگر این سوره را به من آموخت. من هشام را به سوی رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) باخودم بردم. به آنحضرت عرض کردم: این مرد سوره فرقان را به وجوهی قرائت می کرد که شما مرا این چنین اقراء نفرمودید. رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) فرمود: ای هشام! سوره فرقان را قرائت کن. هشام این سوره را با همان قرائتی که در حال نماز از او شنیدم بر آنحضرت قرائت کرد. فرمود: «كَذَلِكَ أَنْزَلْتُ: این سوره بدینسان نازل شده است». آنگاه فرمود: عمر! تو این سوره را قرائت کن. عمر می گوید من این سوره را به همان صورتی که نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) مرا اقراء فرمود قرائت کردم [و علیرغم آنکه قرائت ما با یکدیگر متفاوت بود] فرمود: كَذَلِكَ أَنْزَلْتُ» [انگاه فرمود]:

«إِنَّ الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ فَاقْرَأُوا مَا تَيْسَّرَ مِنْهُ»^۱.

۲. اختلافاتی که در زمان عثمان پدید آمد:

یعنی همان جریاناتی که ضمن مبحث مربوط به «پیدایش قراءات و تطور آنها» بازگو ساختیم.

سخنان دانشمندان در زمینه ماخذ قراءات = سنت و حدیث یا یگانه ماخذ قراءات:

باری، ما به این نتیجه می‌رسیم که روایت از رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) [و معصومین (علیهم السلام)] ماخذ منحصر به فرد و منبع اصیل قراءات از دیدگاه علماء اسلامی است.

* طی حدیث ابن الجزری از عمر بن خطاب، و زید بن ثابت (از جمع صحابه) و ابن منکدر، و عروه بن زبیر، و عمر بن عبدالعزیز، و عامر شعبی (از جمع تابعین) آمده است که اینان می‌گفتند:

«قراءت، سنتی است که بعدی از قبلی دریافت می‌کند، پس قرآن کریم را همانگونه که آنرا فراگرفتید قراءت کنید»^۲.

* اسماعیل بن ابراهیم هروی می‌گفت:

«سنت این است: قراءت در صورتی معتبر می‌باشد که روایت مربوط به آن نقلاً و قراءه و لفظاً متصل باشد، و درباره هیچیک از روایات و ناقلان آن قراءت، خدشه‌ای از سوی علماء دیده نشود»^۳.

* ابو عمرو عثمان بن صلاح می‌گفت:

«باید قرائتی که بدان عمل می‌شود، نقل آن، از رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) به‌عنوان قرآن، متواتر، و یا مستفیض باشد»^۴.

* ابن الجزری می‌گوید:

«باید قاری - از اقراء به قرائتی که طبق رأی او درست و نیکو به‌نظر می‌رسد، و در زمینه آن نقل و روایتی وجود ندارد - برخوردار باشد؛ و نیز باید از اقراءیی که از نظر قواعد عربی و لغوی درست می‌نماید، ولی فاقد روایت است خودداری کند»^۵.

* ابو عمرو عثمان بن سعید دانی می‌گوید:

«ائمه و استادان قراءت در مورد هیچیک از انواع قراءت قرآن به آنچه که از لحاظ لغت، رایج‌تر، و منطبق‌تر با قواعد عربی است وقتی نمی‌نهند؛ بلکه بر آن قرائتی تکیه می‌کنند که از ثبوتی فزوتتر و صحتی بیشتر در نقل برخوردار باشد. وقتی روایت و نقل در رابطه با قراءت ثابت شود نه قیاس و معیارهای قواعد زبان عربی می‌تواند آنرا مردود سازد، و نه رواج لغت می‌تواند اعتبار آنرا متزلزل کند؛ زیرا قراءت، سنتی است که باید از آن پیروی نمود»^۶.

* گولزبهر می‌گوید:

«صحت هیچ قرائتی مورد تأیید قرار نمی‌گیرد، و هیچ قرائتی در دائرة تعبیر قرآنی راه نمی‌یابد - تعبیری که دارای اعجاز است و مردم را به مقابله و معارضه با خود دعوت می‌کند - مگر آنکه بتوان آنرا به ادله روایی موثق و مطمئن مستند ساخت»^۷.

* نوری صفاقسی می‌گوید:

«قراءت، سنتی شایسته پیروی، و روایت محض است؛ لذا اثبات و تواتر آن ضروری و لازم است. و برای

۱. فضائل القرآن، ابن کثیر، ص ۳۶. ۲. النشر ۱۷/۱. ۳. البرهان فی علوم القرآن ۳۳۰/۱. ۴. النشر ۳۸۱. ۵. منجد المقرئین، ص ۳. ۶. مناهل العرفان ۴۱۵/۱، به نقل از «جامع البیان». ۷. مناهب التفسیر الاسلامی، ص ۵۵.

اثبات و تواتر آن جز از رهگنر این فن - یعنی علم به اسانید - راه دیگری وجود ندارد»^۱.
ابن مجاهد در این باره دو حدیث را یاد کرده است:^۲

۱. «از ابن مسعود روایت شده است که می گفت: در امر قرائت، تابع و پیرو باشید، و از پیش خود بدعت نگذارید؛ چرا که تحقیقاً نیاز شما در این امر برآورده و تأمین شده است».

۲. «از امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) روایت شده است که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) به شما دستور می دهد قرآن را همانگونه که به شما آموختند قرائت کنید».

به خاطر اینگونه روایات است که علماء، قرائت قرآن را - بر طبق قیاس مطلق - نهی کرده اند. قیاس مطلق این است که نتوان برای قرائت، اصل و مأخذی روائی یافت تا بتوان قرائت را به آن ارجاع داد، و یا بر پایه و استوانه ای استوار مبتنی نباشد که بتوان بدان اتکاء و اطمینان کرد»^۳.

و نیز به همین جهت است که بسیاری از ائمه و اساتید قرائت - از قبیل نافع و ابی عمرو - می گفتند:
«اگر من به حکم روایت و نقل، موظف نمی بودم که صرفاً مطابق نقل و روایت، قرآن را قرائت کنم، قرآن را چنین و چنان قرائت می کردم»^۴.

باید در میان متقدمین، «ابن مقسم بغدادی» را در این باره از افراد استثنائی برشمرد؛ چرا که او معتقد بود می توان قرآن را به همان صورتی که با رسم الخط مصحف عثمانی سازگار است قرائت کرد، اگرچه چنین قرائتی روایت نشده باشد»^۵.

در میان معاصرین، آیه الله خوئی معتقد است قرائت - به احتمال قوی - محصول اجتهاد و آراء خود قراء می باشد. و نیز ابراهیم ایبیری صریحاً قرائت را به عنوان «اجتهاد قراء» قلمداد کرده است.
سیوطی می گوید: «گروهی از متکلمین برآنند که اجتهاد در اثبات قرائت و یا وجوه و یا حروف خاصی جائز می باشد، مشروط به آنکه این وجوه در عربیت درست باشند؛ اگرچه ثابت نشود که نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) بدان قرائت کرده است. اما اهل حق و آنانکه سخن به درستی بر زبان می آورند این نظریه را نمی پذیرند؛ بلکه قائلین آنرا تخطئه کرده اند»^۶.

نظریه اجتهادی بودن قرائت را باید مخالف نظریه تمام مسلمینی دانست که علماً و عملاً با آن مخالف هستند.

آیا می توان در مسأله قرائت به قیاس تکیه کرد؟

پاره ای از علماء، «قیاس مقبول» را به عنوان یکی از مصادر قرائت برشمردند.
قیاس مقبول بدین معنی است: قرائتی را که از نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) روایت نشده - از نظر جواز قرائت - بر قرائتی که از آنحضرت روایت شده است حمل و قیاس کنیم. و این قیاس به خاطر وجود علت مشترک میان این دو قرائت است که می توان همین علت را مجوز آن دانست.
برای اینکه کاملاً از این مطلب آگاه شویم عبارتی از مقدمه کتاب المبانی را به عنوان مثال و نمونه قیاس مقبول یاد می کنیم.

نویسنده این کتاب [که ناشناخته مانده است] می گوید:

«وجه دوم از وجوه قرائت این است که قرآن کریم بر طبق لغتی نازل شده است، آنگاه بعضی از قراء خود را از قید لغت خاص رها ساخته و به لغت دیگری از لغات عرب روی می آورند که میان این دو لغت از لحاظ معنی تفاوت

۱. غیث النفع، ص ۲۱. ۲. السبحة، ص ۴۶، ۴۷. ۳. النشر ۱۷/۱. ۴. النشر ۱۷/۱. ۵. غیث النفع، ص ۲۱۸.

۶. الايقان ۷۸/۱، به نقل از الانتصار قاضی ابی بکر باقلانی.

وجود ندارد. علماء از چنین قرائی خرده نگرفتند؛ چرا که خواستند در قرائت توسعه‌ای به‌وجود آورند. چنین قرائتی، نقل و دست به دست شد، و بعضی از قراء به همان صورت قرآن را قرائت کردند. گویند: انس بن مالک آیه دوم سوره «انشراح» را بدینگونه می‌خواند: «وَحَلَّلْنَا عَنكَ وَزَرَكَ». [به جای «وَضَعْنَا» کلمه «حَلَّلْنَا» را قرار داد که تغییری در معنی ایجاد نمی‌کرد]. کسی هم انکار نمی‌کند که این نوع قرائت در پیش روی رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) انجام گرفت، و آنحضرت نیز در مقام رد و انکار آن برنیامد^۱. البته این مسأله از مسائل مورد اختلاف و نزاع میان اهل سنت می‌باشد^۲.

عقیده جمهور راجع به «قیاس مقبول» در قرائت:

جمهور برآنند که «قیاس مقبول» در قرائت جایز نیست؛ زیرا صحت روایت در هر نوعی از انواع قرائت، شرط است؛ چرا که قیاس يك «حجت ظنی» است که نمی‌توان به آن - به‌عنوان اصل و مأخذ - تکیه کرد، مگر آنکه دلیل خاصی از کتاب، یعنی قرآن و یا سنت و یا عقل، اتکاء به آنرا تأیید کند. در کتاب و سنت دلیلی دیده نمی‌شود که بتوان براساس آن به «قیاس مقبول» - که يك حجت ظنی است - در رابطه با قرائت تکیه نمود. اما عقل، باید گفت: که خود مانع از قیاس در قرائت است؛ زیرا قرآنی قرآن کریم جز با دلیلی که به یقین منتهی گردد قابل اثبات نیست.

نظریه دکتر طه حسین دربارهٔ مصادر قرائت:

وی معتقد است: مأخذ قرائت، عبارت از لهجه‌های مختلف عربی است. او در این باره می‌نویسد: «در اینجا سزا است تأمل کنیم؛ چرا که گروهی از رجال دین به این نتیجه رسیدند: قرائت هفتگانرا به حکم تواتر، جبرائیل (علیه‌السلام) بر قلب پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نازل کرد؛ و لذا منکر اینگونه قرائت را باید - بی‌هیچگونه تردیدی - کافر برشمرد!»^۳

رجال دین در مقام استدلال بر این سخن، دلیلی جز آن روایتی که در صحیح بخاری آمده است در اختیار ندارند که رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمود: «أَنْزَلَ الْقُرْآنُ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ». اما حق سخن این است که این قرائت هفتگانه را - چه در مجموع و چه در مورد بعضی از آنها - نباید در زمره وحی تلقی کرد، و نمی‌توان منکر این قرائت را کافر و یا فاسق و یا از نظر دینی مخلوش برشمرد؛ بلکه مصادر قرائت سبع عبارت از اختلاف لهجه‌های عربی است^۳.

رد نظریه طه حسین:

طه حسین از کجا به این نتیجه رسیده که علماء برای اثبات تواتر قرائت سبع به حدیث «أَنْزَلَ الْقُرْآنُ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ» استدلال کرده‌اند؟

ارتباط و پیوند این حدیث با مسأله قرائت فقط در این جهت محدود است که پاره‌ای از علماء - اشتباهاً - بر آن شدند «أَحْرَفٍ سَبْعَةٍ» را که در حدیث مذکور آمده به قرائت سبع تفسیر کنند تا ثابت شود این قرائت برخوردار از قرآنیست است. علماء نخواستند از رهگذر روایت مذکور، مطلبی فراتر از این را استنتاج نمایند. ابوشامه مقدسی به همین مطلب اشاره کرده و در مقام نقد کوشش علماء؛ در تطبیق «سَبْعَةَ أَحْرَفٍ» با قرائت سبع برآمده، و کوشش آنها را مردود اعلام کرده است.

۱. مقلتان، ص ۱۷۰. ۲. النشر ۱۷/۱. ۳. فی الأدب الجاهلی، ص ۹۵، ۹۶.

ابوشامه در این باره گفته است:

«جماعتی که از پیش کافیه در اصول و میانی این علم بهره‌ای ندارند چنین پنداشته‌اند که قراءت این قراء هفتگانه عبارت از همان قراءتی است که رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) از آنها طی گفتارش، یعنی «أَنْزَلَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» به «سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» تعبیر کرده است. نتیجه چنین برداشتی آن است که قراءت هر يك از قراء سبعة عبارت از حرفی از این «أَحْرَفٍ سَبْعَةٍ» می‌باشد. این جماعت فاقد پیش علم دچار اشتباه هستند، و حتی آن کسی که چنین چیزی را به ابن مجاهد نسبت داده است گرفتار اشتباه می‌باشد»^۱.

باید بر این شواهد و ادله افزود که يك نگاه گنرا و کوتاه بر «مفردات قراءت»، آشکارا برای ما ثابت می‌کند که تمام آنها از لهجه‌ها مایه نمی‌گیرد. قراءت واژه‌های زیر می‌تواند لهجه بودن قراءت را نفی کند:

«يَخْدَعُونَ - يُخَادِعُونَ»، «يَكْذِبُونَ - يَكْذِبُونَ»، «فَازَ لِهَمَّا - فَازَا لِهَمَّا»، «لَا يُقْبَلُ - لَا تُقْبَلُ»، «وَأَعَدْنَا - وَعَدْنَا»، «تَغْفِرُ - تَغْفِرُ»، «عَمَّا تَعْلَمُونَ - عَمَّا يَعْمَلُونَ»، «خَطِيئَتَهُ - خَطِيئَاتِهِ»، «لَا تَعْبُدُونَ - لَا يَتَعَبَّدُونَ»، «حَسَنًا - حُسْنًا»^۲.

ما از طه حسین می‌پرسیم کدامیک از این واژه‌ها به‌عنوان لهجه محسوب می‌شود؟ و بدینسان باید گفت بسیاری از کلمات دیگر قرآن کریم - که دارای قراءت مختلف می‌باشد - از اختلاف لهجه ریشه نمی‌گیرد. البته می‌پذیریم که اختلاف لهجه‌ها در امثال آن چیزهایی که ابن قتیبه یاد کرده است در اختلاف قراءت مؤثر است، مانند: اِمَاله، ادغام و امثال آنها، و نیز در پاره‌ای از کلمات از قبیل «مِنْسَاء» با الف، و کلمه «الرُّجْز» به ضم راء، و کلمه «حَاشَ» به حذف الفِ دوم، و کلمه «وَرَق» به سکون و کسر راء. اینگونه قراءت را رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) - به‌منظور تسهیل در قراءت و توسعه بر امت - امضاء فرمود. بنابراین ماخذ این قراءت به تقریر و تأیید آنحضرت بازمی‌گردد.

۱. العرشد الوجیز، ص ۱۴۶. ۲. همه این کلمات در سوره بقره آمده است.

فصل چهارم

اختلاف قرائت و بررسی علل و اسباب آن

وجوه اختلاف قرائت:

دانشمندانی امثال ابن قتیبه و فخرالدین رازی، و ابن الجزری و دیگران در مقام استقراء قرائت - علیرغم اختلاف انواع آنها - برآمدند، و سعی کردند وجوه اختلاف را نیز مشخص سازند. مساعی آنها در این زمینه به این نتیجه بارور گشت که وجوه و یا انواع اختلاف قرائت به مواردی که در زیر یاد می‌کنیم محدود می‌باشد:

۱. اختلاف در حرکات کلمه، بدون اینکه در معنی و شکل آن تغییری ایجاد کند، مانند:

«... وَ يَضِيقُ صَنْدْرِي...» (شعراء: ۱۳)

که هم به رفع قاف: «وَيَضِيقُ»، و هم با نصب آن «وَيَضِيقُ» قرائت شده است.

«قَالَ يَا قَوْمِ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ...» (هود: ۷۸)

در این آیه، راء «أَطْهَرُ» هم به رفع و هم به نصب قرائت شده است.

۲. اختلاف در حرکات که تغییری در معنی ایجاد کند؛ شکل کلمه محفوظ بماند، مانند «كَفَلَهَا» در آیه:

«... وَ كَفَلَهَا زَكْرِيَّا...» (آل عمران: ۳۷)

کلمه «كَفَلَهَا» هم به تخفیف فاء: «كَفَلَهَا» و رفع (محلّی) زکریا به عنوان فاعل، و نیز به تشدید فاء: «كَفَلَهَا» و نصب (محلّی) زکریا به عنوان مفعول دوم قرائت شده است.

۳. اختلاف در حروف کلمه که در معنی تغییری ایجاد کند؛ لکن شکل کلمه محفوظ بماند، مانند «نَشْرُهَا» در آیه:

«... وَ أَنْظَرْنَا إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنَشِّرُهَا...» (بقره: ۲۵۹)

کلمه «نَشْرُهَا» هم بازای: «نَشْرُهَا»، و هم با راء: «نَشْرُهَا» قرائت شده است.

۴. اختلاف در حروف که در شکل کلمه تغییری به وجود می‌آورد؛ لکن معنای کلمه محفوظ بماند، مانند «الْمَنْفُوشِ» در آیه:

«وَ تَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ» (قارعه: ۵)

این آیه به صورت «كَالصُّوفِ الْمَنْفُوشِ» نیز قرائت شده است.

«... وَ زَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصِطَةً...» (اعراف: ۶۹)

که کلمه بصطة هم با سین: «بِسطَة»، و هم با صاد: «بِسطَة» قرائت شده است.

۵. اختلاف در حروف که موجب تغییر در معنی و شکل می‌گردد، مانند کلمه «طلع» در آیه: «وَطَلَعَ مَنْضُودٌ» (واقعه: ۲۹)

کلمه «طلع» هم به حاء: «وَطَلَحَ»، و نیز به عین: «وَطَلَع» قرائت شده است. * ۶. اختلاف در تقدیم و تأخیر، مانند:

«وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ...» (ق: ۱۹)

که به صورت «وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ»، یعنی به صورت تقدیم «الحق» بر «الموت» قرائت شده است. و نیز مانند:

«فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ...» (نحل: ۱۱۲)

که به صورت «فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ»، یعنی به تقدیم «الخوف» بر «الجوع» قرائت شده است. * ۷. اختلاف در زیاده و نقصان، مانند:

«... وَمَا عَمِلَتْ أَيْدِيهِمْ...» (پس: ۳۵)

که به صورت «وَمَا عَمَلَتْهُ أَيْدِيهِمْ» نیز قرائت شده است. و نیز مانند:

«إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (لقمان: ۲۶)

که به صورت «إِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» نیز قرائت شده است.

ابن الجزری اختلاف در اصول قرائی را به وجه اول (یعنی به مورد اختلاف در حرکاتی که تغییری در شکل و صورت و معنای کلمه ایجاد نمی‌نماید) می‌پیوندد و می‌گوید:

«وَأَمَّا اختلافهائی امثال اظهار و ادغام، و روم و اشمام، و تفخیم و ترفیق، و مد و قصر، و اماله و فتح، و تحقیق و تسهیل، و ابدال و نقل - که از آنها به «اصول» تعبیر می‌شود - از آنگونه اختلافهائی نیست که لفظ و معنی از رهگذر آنها مختلف و متنوع گردد؛ زیرا این صفات گوناگون، یعنی اظهار و ادغام و امثال آنها - از دیدگاه او - لفظ و کلمه را از اینکه يك لفظ و کلمه است خارج نمی‌سازد؛ و بر فرض هم اگر بگوئیم: اختلاف اینگونه صفات در کلمه و لفظ، باعث می‌شود که ما نتوانیم بگوئیم يك لفظ و يك کلمه است باید چنین اختلافی را از نوع اختلاف مورد اول بدانیم، یعنی در زمره اختلاف در حرکات محسوب گردد که به هیچوجه اختلافی در معنی و شکل کلمه ایجاد نمی‌کند»^۲.

ابن قتیبه به دنبال این موارد هفتگانه می‌گوید:

«همه این وجوه را باید کلام خداوند متعال بر شمرد که آنرا «روح الامین» یعنی جبرائیل (علیه السلام) بر رسولش (صلی الله علیه وآله وسلم) نازل کرده است؛ به این دلیل که آنحضرت در هر ماهی از ماه رمضان آنچه که از قرآن نزد او فراهم می‌آمد با جبرائیل (علیه السلام) معارضه و مقابله می‌کرد، و خداوند بر طبق مشیت به حق خود بر آن می‌افزود و یا چیزی را نسخ می‌کرد؟! و هرطور که می‌خواست در رابطه با قرآن کریم دستوراتی در جهت توسعه و تسهیل بر بندگانش اعلام می‌فرمود، و از جمله آنها این بود که دستور داد هر گروهی مطابق لفت و لهجه و عادت خود از لحاظ تلفظ، قرآن کریم را قرائت کنند»^۳.

۱. رك: تأویل مشکل القرآن، ص ۲۸، ۲۹. فضائل القرآن: ابن کثیر، ص ۳۸ (ابن کثیر، در این کتاب آنچه را که باقلانی یاد کرده، آورده است). النشر ۲۶/۱، ۲۷ (که در آن وجوه اختلاف را آورده و وجوهی که ابن قتیبه و امام فخر رازی آورده‌اند بازگو نموده است). القراءات و اللهجات، ۱۳-۲۰ (که همه وجوه را یاد کرده و میان آنها مقایسه نموده است).

۲. النشر ۲۶/۱، ۲۷. ۳. تأویل مشکل القرآن، ص ۳۰.

اسباب و موجبات اختلاف قراءات

راجع به اسباب و موجبات اختلاف قراءات، نظریات مختلفی از سوی علماء اظهار شده است که ما آنها را بیان می‌کنیم:

۱. اختلاف قرائت نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم):

روایاتی به ما رسیده است که نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) هنگام تعلیم قرآن کریم مقید به يك نوع قرائت نبوده است.

* ابو عبید قاسم بن سلام روایت گفته است: حدیث کرد ما را یزید و یحیی بن سعید، و ایندو از حمید طویل، از انس مالک، از ابی بن کعب، که ابی بن کعب می‌گفت: از آن زمان که اسلام آوردم چیزی قلبم را تحت تأثیر نگرفت مگر آن هنگامی که آیه‌ای را قرائت می‌کردم و همان آیه را فردی دیگر متفاوت از قرائت من می‌خواند. به او گفتم: رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) این آیه را به همین صورتی که قرائت می‌کنم اقرار فرمود؟ او در پاسخ گفت: آنحضرت مرا نیز به همین صورتی که خوانده‌ام اقرار کرد. باهم نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) رفتیم. من عرض کردم: یا رسول الله! آیا نه این است که به من دستور دادی فلان آیه را بدینگونه قرائت کنم؟! فرمود: آری. آن شخص هم به عرض رساند: مگر نه این است که شما به من امر فرمودی که فلان آیه را بدینگونه قرائت نمایم؟! فرمود: آری.

آنگاه فرمود: جبرائیل و میکائیل (علیهما السلام) نزد من آمدند، جبرائیل در طرف راست، و میکائیل در طرف چپ من نشستند. جبرائیل گفت: قرآن را بر يك حرف قرائت کن؛ میکائیل گفت: از خدا بخواه که بر يك حرف بیفزاید تا آنجا که يك حرف به تدریج به هفت حرف بالغ گردید، و هر يك از این حروف سببه کافی و شافی است^۱. * و از آن جمله نیز روایتی است که حاکم از طریق عاصم جحدری از ابی بکر در کتاب خود آورده است که نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) می‌خواند:

«مُتَكِينٍ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبَاقِرَى جِسَانٍ.»

[همین آیه را در قرآن موجود چنین می‌بینیم:

«مُتَكِينٍ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبَاقِرَى جِسَانٍ.» [(الرحمن: ۷۶)

* و نیز حاکم از حدیث ابی هریره در کتاب خود آورده است که آنحضرت می‌خواند:

«فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ مِنْ قُرَاتٍ أَعْيُنٌ...»^۲.

که در قرآن موجود - طبق قرائت مشهور آمده است:

«فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةٍ أَعْيُنٌ...» (سجده: ۲۸)

* و نیز روایت شده است که آنحضرت در سوره فاتحه، هم «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ»، و هم «مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ» قرائت می‌کرد^۳.

۱. فضائل القرآن: ابن کثیر، ص ۲۸.

۲. الإتيان ۷۷/۱. و نیز بنگرید به: مجمع البیان ۳۳۰/۸ که در آن آمده است: حمزه و یعقوب، «أخفى» را به سکون یاء، و دیگران به فتح یاء قرائت کرده‌اند؛ و آن طبق شواذ قراءات از نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) و ابی هریره، و ابودرداء، و ابن مسعود روایت شده است که «قرات اعین» قرائت کرده‌اند.

۳. إبراز المعانی، ص ۵۵.

۲. تنوع و اختلافِ تقریر و تأیید نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) در برابر قرائت مسلمین: ابن قتیبہ می‌گفت:

« از جمله اموری که خداوند متعال به منظور تسهیل و توسعه بر امت اسلامی مقرر نمود این بود که رسولش را مأمور کرد به مردم اعلام کند هر گروهی می‌توانند قرآن کریم را مطابق لهجه و لفت و متناسب با عادتشان قرائت کنند:

هذلی، «حَتَّىٰ حِينَ» را - که در آیه ۳۵ سوره یوسف آمده است - «عَتَىٰ حِينَ» قرائت می‌کرد؛ چرا که این قوم، «حَتَّىٰ» را «عَتَىٰ» تلفظ می‌نمودند.

اسدی، کلمات زیر را به کسر تاء قرائت می‌کردند:

«يَعْلَمُونَ، ۳۳ بقره». «تَعْلَمُ ۱۰۶ بقره». «تَسْنُوذُ وَجُوهُ، ۱۰۶ سوره آل عمران». و همچنین این قبیله در آیه ۶۰ سوره یس «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ» را به کسر همزه: «إِعْهَدُ» قرائت می‌کردند. تمیمی، کلمات را مهموز می‌خواند.

قرشی‌ها، بدون همزه قرائت می‌کردند؛ یعنی قرائت آنها همراه با تسهیل بوده است.

قبیله دیگر، حرف یاء در «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ...» (بقره / ۱۱) و «غِيضَ الْمَاءِ» (ضمن آیه ۴۴ سوره هود) را با اشمام ضم به کسر قرائت می‌کردند. و نیز ضمن آیه ۶۵ یوسف: «هَذَا بِضَاعَتُنَا رُتْنَا الْيَنَاءُ» کلمه «رُتْنَا» را با اشمام کسر به ضم می‌خواند، و همچنین ضمن آیه ۱۱ یوسف: «مَالِكٌ لَاتَمَانًا...» با اشمام ضم به ادغام قرائت می‌کردند. و این گونه قرائت از مواردی است که زبان بدان یاری نمی‌دهد.

اگر هر يك از قبیله‌ها موظف می‌شدند که از لفت و لهجه و آنگونه‌ای که زبانشان بدان مانوس و معتاد است دست بردارند، آنهم زبانی که از کودکی با آن عادت کردند این وظیفه بر آنها دشوار می‌گشت، و باید از پس آزمون بسیار سنگینی برمی‌آمدند که در توان آنها نبوده است، و نیز ادای چنین وظیفه جز پس از ترک عادت امکان‌پذیر نمی‌بود. لذا خداوند برای مردم توسعه‌ای در امر لغات فراهم آورد؛ چنانکه در امر دین تکالیف را بر آنان آسان گرفت»^۱.

۳. اختلاف نزول:

صاحب کتاب المبانی به این نظریه در مقدمه همین کتاب گرایش دارد. وی می‌گوید:

«وجه سوم از قرائت وجهی است که برحسب اختلاف نزول، مختلف می‌گشت؛ چرا که رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) قرآن کریم را به وسیله جبرائیل (علیه السلام) در هر ماه رمضان عرضه و با او مقابله می‌نمود؛ و این کار پس از آن زمانی صورت می‌گرفت که آنحضرت به مدینه مهاجرت کرد. اصحاب از آنحضرت وجوه قرائت هر عرضه و مقابله را فرامی‌گرفتند. پاره‌ای از این اصحاب بر يك حرف، و پاره‌ای دیگر بر يك حرف دیگر قرائت می‌کردند تا آنکه خداوند متعال آنانرا مشمول لطف خویش قرار داد و آنها را بر قرائتی - که در آخرین عرضه و یا در عرضه سوم و چهارم اعلام شد - متحد ساخت، و از آن پس جز در حروف معدود و یا الفاظ نزدیک به هم، اختلاف زیادی باقی نماند. اختلافاتی که مربوط به حروف هجاء بوده و مردم نیز در مورد آن متحد گشتند آنها را اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) - هنگامی که مصاحف را می‌نوشتند - در آنها وارد ساختند تا از میان نرود. به همین جهت مصاحف اهل شام و عراق و حجاز فقط در حروف معدودی - که از آنها در مبحث قبل یاد کردیم - دارای اختلاف گشت»^۲.

۱. تاویل مشکل القرآن ص ۳۰. و در چاپ سوم، ص ۳۸-۴۰. ۲. مقدمتان فی علوم القرآن، ص ۱۷۰-۱۷۱.

این مطلب را روایتی که دربارهٔ عمر و هشام در میحث مربوط به مآخذ قراءات ذکر کردیم تأیید می‌کند؛ چون طی این روایت دیدیم رسول اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) فرمود: «كَذَلِكَ أَنْزَلْتُ».

۴. اختلاف روایت و نقل از صحابه:

محمد طاهر کردی می‌نویسد:

«سبب اختلاف قراءات سبب و امثال آنها - همانگونه که ابن ابی‌هاشم گفته - این است: کسانی که مصاحف را به بلاد مختلف حمل کردند اهل همان بلاد بوده‌اند. و این مصاحف فاقد هرگونه مشخصات املاتی از قبیل نقطه‌ها و اعراب بوده است».

همو گفته است: «بنابراین ثابت شد اهل هر ناحیه و منطقه برحسب قراءتی که سماعاً از صحابه دریافت کرده بودند قرآن کریم را می‌خواندند، قراءتی که موافق با رسم الخط مصحف بوده است. باید گفت اختلاف میان قراء بلاد اسلامی از همین جا ریشه می‌گرفت با آنکه همه آنها خود را به يك حرف از حروف هفتگانه پای‌بند می‌دیدند»^۱.

صحابه - به نوبه خود - قراءت قرآن کریم را از زبان رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) دریافت می‌کردند، و آنچه آنها دریافت می‌کردند مختلف بود.

زرقانی می‌گوید: «صحابه در تلقی قرآن کریم از رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) مختلف بودند:

— پاره‌ای از آنها قرآن را براساس يك حرف فراگرفتند.

— پاره‌ای دیگر با دو حرف.

— و عده‌ای نیز با حروف و وجوهی بیش از آن، قراءت قرآن کریم را از آنحضرت فراگرفتند.

آنگاه اینان در بلاد اسلامی پراکندند در حالیکه دارای چنین موضع‌های مختلفی از لحاظ اخذ حروف و وجوه قراءت بودند. علیهذا قهراً تابعین نیز در اخذ قرآن از صحابه مختلف بودند و همینگونه این وجوه در طول قرون اسلامی از تابعین به بعدی‌ها منتقل شد تا آنکه به همین نحو در دسترس اساتیدی قرار گرفت که متخصص در قراءت بوده‌اند، و عمده فرصت زندگانی خود را در اختیار بررسی قراءت قرار داده و به نشر آن سخت اهتمام می‌ورزیدند»^۲. می‌گوید:

ابن مجاهد در کتاب السبعة به منشا اختلاف اشاره دارد، و می‌گوید:

«آثار و اخبار [در زمینه قراءت] از صحابه و تابعین - با توجه به اینکه هدف، توسعه و تسهیل و رحمت نسبت به

امت اسلامی بود - مختلف نقل شده است»^۳.

و ما در این کتاب - آنگاه که اسانید قراء سبعة را ارائه می‌کردیم - دریافتیم که اختلاف مربوط به قراءت، به صحابه و پس از آن به نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) می‌پیوندد. این مطلب نیز می‌تواند ما را به منشا اختلاف قراءت معتبر رهنمون باشد و نیز گفتار ابن مجاهد را تأیید نماید.

۵. اختلاف لغات یا لهجه‌ها:

به نظر می‌رسد نخستین کسی که ریشه اختلاف قراءت را بدینگونه یاد کرده، ابن قتیبہ در تأویل مشکل القرآن است. قبلاً سخنی از وی دربارهٔ «اختلاف تقریر و تأیید نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم)» بازگو ساختیم که

۱. تاریخ القرآن، ص ۹۲ که سخن مذکور را از: فتح الباری علی صحیح البخاری نقل کرده است.

۲. مناهل العرفان ۴۰۶/۱. ۳. السبعة، ص ۴۵.

نکته مزبور ضمن آن جلب نظر می کند.

ابوشامه نیز مانند ابن قتیبه اظهار نظر کرده و می گوید:

در قرآن عربی از تمام زبانها و لهجه های عربی لغاتی وجود دارد؛ زیرا قرآن بر تمام عربها نازل گردید، و خداوند متعال به آنها رخصت داد که می توانند آنرا بر حسب لغات مختلف خود قرائت کنند. به همین جهت قرائت مختلف در مورد قرآن کریم پدید آمده است.^۱

گفتاری که ضحاک از ابن عباس روایت کرده است سخن ابی شامه را تأیید می کند. ابن عباس می گفت: «خداوند متعال این قرآن را به زبان هر قوم و قبیله ای از اقوام و قبائل عرب نازل کرده است».

از معاصرین، دکتر طه حسین ریشه اختلاف قرائت را بدینسان گزارش می کند:

«به اختلاف دیگری در قرائت اشاره شده که عقل آنرا می پذیرد، و نقل نیز آنرا تجویز می کند، و ضرورت اختلاف لهجه ها که میان قبائل عربی دیده می شود این اختلاف را ایجاب می نماید؛ قبائلی که نمی توانند حنجره ها و زبانها و لبهای خود را دگرگونه سازند تا بتوانند قرآن کریم را همانگونه قرائت کنند که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) و خویشاوندان قرشی او قرائت می کردند. این قبائل قرآن را بدانگونه که تکلم می نمودند قرائت می کردند؛ لذا در قرائت خود «اماله» را به کار می بردند که قریش آنرا به کار نمی گرفت. و یا کلمه ای را ممدود می خواندند که قریش آنرا به مد نمی خواند. و یا مقصور قرائت می کردند که قریش به قصر قرائت نمی کرد. و یا سکونی را در مورد حرفی به کار می بردند که قریش آنرا ساکن قرائت نمی کرد. و یا ادغام و اخفات و نقل را در مورد کلماتی مورد استفاده قرار می دادند که قریش چنین نمی کردند».^۲

و همچنین از جمله معاصرین - که مبنای اختلاف قرائت را بدینگونه توجیه می کردند - سه تن از دانشمندان، به نام: علی جندی،^۳ و محمد صالح سنک، و محمد ابوالفضل ابراهیم می باشند. اما با این تفاوت که اختلاف لغات و لهجه ها از دیدگاه آنها مربوط به تمام قرائت نیست؛ بلکه اختلاف لهجه ها و لغات منشأ برای پاره ای از قرائت می باشد؛ چنانکه در کتاب خود بدان اشاره کرده اند.^۴

این نوع از اختلاف قرائت ظاهراً بخشی از قرائت را دربر می گیرد که می توانیم این بخش را ضمن تقریر و تأیید نبی اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) نسبت به قرائت مسلمین مندرج سازیم.

نتیجه:

می توان گفت: تمام عوامل یادشده که مصادر و منابع اختلاف قرائت را تشکیل می دهند، مرجع همه آنها عبارت از فعل و تقریر و تأیید نبی اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) می باشد. و ماخذ اختلاف اصحاب، قرائت خود آنحضرت است. و اختلافی که در قرائت از سوی آنحضرت ارائه شد در جهت تسهیل و توسعه نسبت به امت اسلامی بوده است. و شاید حدیث «أَنْزَلَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ فَاقْرَأُوا مَا تيسَّر مِنْهُ» اشاره به همین امر باشد؛ به ویژه در روایت احمد بن حنبل، از خالد، از حماد، از عاصم، از زر، از حذیفه می بینیم که رسول خدا (صلی الله علیه و آله وسلم) فرمود:

«من جبرائیل (علیه السلام) را در کنار «احجار المرأ» دیدار کردم و به او گفتم: ای جبرائیل! من به سوی امتی امی و ناآشنای به خواندن و نوشتن، از زن و مرد و غلام و کنیز و سالخورده فرستاده شدم. جبرائیل (علیه السلام) به دنبال سخن آنحضرت عرض کرد: «إِنَّ الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ».^۵

۱. ابراز المعانی، ص ۴۷۸. ۲. فی الأدب الجاهلی، ص ۹۵.

۳. ر ك: أطوار الثقافة والفكر فی ظلال العروبة و الاسلام ۸/۸۰. ۴. فضائل القرآن: ابن کثیر، ص ۳۰.

صاحب الحدائق الناضرة به همین مطلب اشاره کرده است:

«استاد ما^۱ شهید ثانی در شرح الرسالة الألفية - در اشاره به قراءات سبع - می گفت: همه این قراءات از سوی خداوند متعال است که آنها را روح الامین بر قلب سید المرسلین (صلی الله علیه وآله وسلم) - به منظور تخفیف و تسهیل بر امت اسلامی - نازل کرده است»^۲.

۶. عاری بودن مصاحف امام از نقطه و اعراب، و اجتهاد قراء

ششمین منشأ اختلاف قراءات عبارت از همین دو امر است، به خصوص آن قراءتی که به اجتهاد قراء مبتنی بوده و روایتی درباره آنها دیده نمی شد. دو عامل یادشده را باید از عوامل اختلاف قراءات - البته از دیدگاه کسانی امثال گولنزیهر - برشمرد؛ گولنزیهر می گفت:

«پیدایش بخش عمده ای از این اختلافات از خصوصیات خط عربی ریشه می گیرد. خطی که پیکره نیشترش، اندازه های مختلف صوتی را پیش می آورد، اندازه های مختلفی که پی آمد اختلاف نقطه هائی می باشد که روی این پیکره و یا زیر آن قرار می گیرد، و یا پی آمد شمار مختلف این نقطه ها است [که مصاحف اولیه فاقد آنها بوده است].

حتی با تساوی اندازه های صوتی نیز این اختلاف پیش می آمد. اختلاف حرکات منجر به اختلاف مواضع کلمه از لحاظ اعراب گردید، و همین امر موجب می شد که در دلالت کلمه نیز اختلافی پدید آید. بنابراین اختلاف آرایش و تجهیز خط به وسیله نقطه ها، و نیز اختلاف حرکات - که مصاحف اولیه فاقد آنها بوده است - دو عامل اولیه در پیدایش اختلاف قراءات در متنی گشته که اصلاً فاقد نقطه بوده و یا دقتی در نقطه و اعراب گذاری آن به کار نرفته است»^۳.

پیروان نظریه گولنزیهر:

در میان معاصرین دو تن از دانشمندان تحت تاثیر نظریه گولنزیهر قرار گرفتند:

۱. ابراهیم ابیاری که ما قبلاً نظریه او را در مبحث «تعریف قراءات» بازگو کرده و به نقد آن پرداختیم.
۲. دکتر جواد علی که تحت تاثیر نظریه گولنزیهر می گفت: «اختلاف قراءات از رسم الخط قرآن کریم سرچشمه می گیرد»^۴.

دانشمندانی که به نقد نظریه گولنزیهر پرداختند:

۱. عبدالوهاب حموده در کتاب القراءات و اللهجات، فصل دهم.
۲. محمدطاهر کردی در کتاب تاریخ القرآن ذیل عنوان «الرد علی الافرنج القائلین باستنباط القراءات عن الرسم».
۳. دکتر عبدالرحمن سید ضمن بحث خود تحت عنوان «کولدتسیهر و القراءات» که در مجله المرید یکی از نشریات دانشگاه بصره، سال اول، شماره اول، چاپ و منتشر شد.
۴. شیخ عبدالفتاح قاضی در کتاب القراءات فی نظر المستشرقین و الملحدين.
۵. لیبیب السعید در کتاب المصحف المرتل.

۱. منظور از عنوان «استاد و یا شیخ» استاد و یا شیخ روایت بلاواسطه نیست.

۲. الحدائق الناضرة ۶۹/۸. و نیز رجوع کنید به: مفتاح الكرامة ۳۹۲/۲.

۳. مذاهب التفسیر الاسلامی، ص ۸. ۴. رك: مجلة المجمع العلمي العراقي، مجلد دوم، جزء دوم لهجات القرآن الكريم.

فشرده رذیه این دانشمندان بر گولنزیهر:

می‌توانیم مضامین رذیه‌ای را که این دانشمندان بر گولنزیهر وارد ساختند چنین فشرده سازیم:
الف. شیوع و رواج پدیده قرائت قرآنی قبل از زمانی روی داد که هنوز مصاحف امام نگارش نشده بود، و در نقل و روایت قرآن کریم بر محفوظات مردم آشنای به قرآن تکیه می‌شد، و لذا بر مصاحف و نوشته‌های قرآنی در رابطه با قرائت اعتماد نمی‌کردند.^۱

ب. توجه به قرائت و مساعی مربوط به آن نیز پیش از پیدایش نقطه و اعراب انجام گرفت.

ج. قرائت براساس نقل و روایت مبتنی بوده است؛ همانگونه که ضمن بحث مربوط به «مأخذ و منابع قرائت» راجع به آن گفتگو کردیم.

* مؤید دیگر مردود بودن نظریه گولنزیهر سخن ابی‌شامه در شرح گفتار شاطبی است. شاطبی در کتاب خود ضمن ابیاتی، این مصراع را آورده است:

«و ایلاف کلّ وهو فی الخط ساقط»

ابی‌شامه در همین شرح که به *إبراز المعانی* نامبردار است می‌نویسد:

همه قراء سبعة در قرائت خود، یاء را در کلمه دوم، یعنی در «ایلافهم رحلة» اثبات کرده‌اند؛ در حالیکه این یاء در کتاب مصحف، محذوف می‌باشد. و نیز همین یاء در کلمه اول این سوره از لحاظ نگارش، ثابت است. و در هر دو مورد، الفی که پس از لام «ایلاف» تلفظ می‌شود در خط مصحف وجود ندارد بدینصورت:
«۱- لایلف قریش ۲- الفهم»^۲.

قراء بالاتفاق «ایلاف» دوم را با یاء قرائت کرده‌اند؛ در حالیکه این کلمه در رسم الخط فاقد یاء می‌باشد؛ اما در مورد «ایلاف» اول - با وجود اینکه از لحاظ رسم الخط، دارای یاء می‌باشد - اختلاف نظر دارند.

این نکته، کار این قراء را - که در قرائت خود فقط به روایت صحیح تکیه می‌کردند - تأیید می‌کند.

* بجا است در اینجا گفتار صفاقسی را یاد کنیم؛ چرا که وی می‌گفت: «ابن الحاج در کتاب المدخل گفته است: برای احدی جائز نیست آنچه در مصحف آمده است قرائت کند مگر آنکه قرائت قرآن کریم را بر وجه صحیح آن فراگیرد، و یا آنکه رسم الخط مصحف و نیز قرائتی را که مخالف با رسم الخط مصحف می‌باشد بیاموزد. و اگر نه راهی را که بر خلاف اجماع امت اسلامی است در پیش گرفته است».

و همو در همین کتاب گفته است: لازم نیست تلاوت قرآن کریم با رسم الخط آن سازگار باشد؛ زیرا رسم الخط - اگرچه يك سنت قابل اتباع است - لکن گاهی تلاوت و قرائت با آن سازگار، و نیز گاهی ناسازگار می‌باشد. بنگرید که چگونه کلمه «جای»^۳ را با الفی قبل از یاء، و کلمه «لأذبخنه»^۴ و نیز «لأوصفوا»^۵ را با الفی بعد از «لا» می‌نگارند. امثال این نمونه‌ها در قرآن کریم فراوان است.

ابی‌شامه نیز می‌گوید: قرائت، عبارت از نقل و روایت است. آنچه از قرائت منقوله اگر موافق رسم الخط مصحف باشد از قرائت دیگر اقوی است؛ اما پیروی از صرف رسم الخط - تا وقتی که روایت آنرا تأیید نکند - واجب نیست.^۶

د. گولنزیهر در صدر و ذیل سخن خود، گرفتار تناقض گوئی است؛ و لذا دکتر عبدالرحمن سید می‌گوید: گولنزیهر، سخن خود را درباره قرائت با مطلبی به پایان می‌برد که از رهگذر آن، نتایجی را - که به دست می‌آورد - ویران می‌سازد. او از علی (کرم‌الله وجهه) نقل کرده - وقتی از او راجع به تغییر و تحویل آیه‌ای به آن معنایی که

۱. النشر. ۶/۸. ۲۱. *إبراز المعانی*، ص ۴۰۶. ۳. سوره زمر، آیه ۶۹. ۴. سوره نمل، آیه ۲۱. ۵. سوره توبه، آیه ۴۷.

۶. *إبراز المعانی*، ص ۴۰۶.

مقصود گوینده است سؤال کردند - فرمود:

«إِنَّ الْقُرْآنَ لَا يُهَاجُ الْيَوْمَ وَلَا يُخَوَّلُ»:

لذا نباید مسلمین رأی را در قبول و یا تغییر آن اظهار نمایند؛ بلکه آنان موظفند به نصوص قرآن مقید بوده، و آنگاه که قرآن را بر آنها می خوانند درنگ نمایند.

همچنین گولنزیهر آن نظریه‌ای را که مسلمین بدان روی آوردند - مبنی بر اینکه قرآن کریم بر هفت حرف نازل شده و همه این هفت حرف صحیح است - یاد می کند و متذکر می شود که «نباید به صحت قرائتی اعتراف کرد، و هیچ قرائتی را در دائره تعبیر قرآنی داخل دانست مگر آنکه آن قرائت به ادله‌ای از نقل و روایت قابل اطمینان مستند باشد»^۱.

و نیز گفته است: «دانشمندان محتاط اهل سنت - اگرچه قرائت مورد قبول قراء مورد اعتماد را مباح و جائز بر شمرده‌اند - معذک فرضیه‌های اختیاری و انتخابی قرائت را در دائره قرائت شاذهای قرار دادند که آنها را مردود می دانند. حتی آحاداً این فرضیه‌های انتخابی در قرائت، مجازات سختی را از سوی مؤسساتی - که برای حفظ و صیانت میراث دینی تأسیس شده بود - به دنبال داشت. در سالهای ۳۲۲ و ۳۲۳ هجری دو تن از قراء حرفه‌ای بغداد به کیفر سختی مجازات شدند؛ چرا که آنها می خواستند قرائتی را رایج سازند که مخالف با نص عثمانی بود»^۲.

«وقتی که مسلمین از صدر اسلام متفقاً بر آن بودند که پس از نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) هیچ رأی و اظهار نظر شخصی در مسأله قرائت دارای اعتبار نیست، و نباید جز به قرائتی که از ناحیه آن حضرت ثابت شده است عمل کرد، کاملاً روشن می شود نتایجی که گولنزیهر بدان رسیده است سراسر غلط و نادرست می باشد و استنباط او بر يك اساس سالم و استواری مبتنی نیست»^۳.

ه . اختلاف میان مصاحف امام که به دستور عثمان فراهم آمدند بسیار اندک و معدود بوده است:

— اختلاف میان مصحف اهل مدینه و عراق به دوازده حرف. ۴

— اختلاف میان مصحف اهل شام و عراق در شماری حدود چهل حرف.

— و اختلاف میان مصحف اهل کوفه و بصره منحصر به پنج حرف بوده است.

نویسنده کتاب المبانی فصل ویژه‌ای را در مقدمه آن ترتیب داده و شمار این اختلافها و موارد و کلمات مورد اختلاف را در آن یاد کرده است^۴.

و . وجود حروف و وجود فراوانی از قرائت که قراء در مورد پاره‌ای از آنها - برخلاف رسم الخط مصحف - قرائت کرده‌اند، مانند همان نمونه‌هایی که از ابی شامه در *إبراز المعانی قبلاً* یاد کردیم. و نیز مانند حروف و وجوه دیگری که قراء برخلاف رسم الخط پاره‌ای از مصاحف، آنها را قرائت کردند. در کتابهایی که راجع به رسم الخط قرآن تألیف شده است این مطلب آمده و نیز شمار و آمار این کلماتی که قرائت آنها مخالف با رسم الخط مصاحف می باشد و نیز خود این کلمات مفصلاً بیان شده است.

ز . اختلاف رسم الخط و شیوه نگارش مصاحف براساس نوعی از اختلافات - که در مورد قرائت منقول از نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) روایت شده - مبتنی بود. معنی این سخن آن است که قرائت براساس اختلافات مربوط به رسم الخط مصاحف مبتنی نیست.

۱ . کولدتسیهر، ص ۵۵ . ۲ . همان مرجع، ص ۶۶ . ۳ . مجلة المرید، ص ۹۷، ۹۸.

۴ . بنگرید به مقدمه المبانی ذیل عنوان «الفصل الخامس فی اختلاف المصاحف و القراءات والقول فی کیفیتها».

سخنی از ابو عمرو عثمان بن سعید دانی:

«اگر کسی راجع به سبب اختلاف رسم الخط این حروف بپرسد، در پاسخ می گوئیم: علت آن از نظر ما به خاطر آن بود که وقتی عثمان قرآن را در مصاحف فراهم آورد، دستور داد آنها را به يك شکل بنگارند، و لغت قریش را بر لغات دیگر عربی ترجیح دهند، و ترجیح لغت قریش بر چنین لغاتی به منظور عنایت به امت اسلامی و رعایت حزم و احتیاط نسبت به اهل ملت اسلام بوده، و نیز از نظر عثمان این حروف و وجوه قراءات از سوی خدای (عزوجل) بدینسان نازل گردید، و مردم آنها را از خود رسول الله (صلی الله علیه و آله وسلم) شنیدند، و نیز می دانست که فراهم آوردن و پیاده کردن همه این حروف در يك مصحف - با وجود اختلاف آنها - جز اینکه يك کلمه دوبار تکرار شود امکان پذیر نیست، و اگر این حروف و وجوه را در يك مصحف وارد سازند موجب خلط و تغییری در رسم الخط معمول و متداول می گردد. لذا این حروف مختلف را در این مصاحف متعدد توزیع کرد؛ و در نتیجه پاره‌ای از این وجوه را در برخی مصاحف آورده، و در برخی دیگر نیاورده است؛ بلکه وجوه دیگری را در آنها آورده تا امت اسلامی این حروف و وجوه قراءات را - همانگونه که از پیشگاه خدا نازل شده - حفظ کنند.

بنابراین علت اختلاف رسم الخط مصاحفی که از سوی عثمان به بلاد مختلف اسلامی فرستاده شد عبارت از همین نکته است»^۱.

مهلوی در اشاره به همین مطلب می گوید:

«همه این قراءات - که قرآن کریم طبق آنها نازل شده است - در رسم الخط مصاحفی که مسلمین بر آن اتفاق نظر داشتند وارد شده، و از این مصاحف بیرون نیست»^۲.

نتیجه این بررسی:

از مجموع سخنی که بازگو کردیم می توانیم به طور فشرده نتیجه گیری کنیم که قراءات قرآنی - در رابطه با اختلافشان - به دو سبب عمده باز می گردد:

۱. تعدد نزول:

قراءت نبی اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) و بسیاری از قراءتی که از صحابه روایت شده است، و نیز پاره‌ای از تأییدات رسول اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) نسبت به قراءت مسلمین، از همین سبب ریشه می گیرد.

۲. تعدد لهجه‌ها:

شمار معدودی از کردار خود نبی اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) و بسیاری از تقریرات آنحضرت نسبت به قراءت مسلمین ناشی از همین سبب می باشد، و باید آنها را قراءتی برشمرد که زیر پوشش چنین علت قرار می گیرند.

و همچنین نتیجه می گیریم که تنوع قراءات به منظور تسهیل و توسعه بر امت اسلامی مقرر شده است، امتی که با عنوان «أُمَّتٍ مَّرْخُومَةٍ» از سایر امم ممتازند.

اگر ما به مطالبی رجوع کنیم که آنها را طی بحث از «تطور قراءات» بازگو ساختیم به نتیجه دیگری نیز واقف می گردیم، و آن این است که پاره‌ای از همین وجوه، مشمول قاعده مربوط به «قراءات شاذه» هستند.

۱. المقنع، ص ۱۱۴، ۱۱۵. ۲. مختصر وجوه القراءات (نسخه عکسی «مهد المخطوطات العربية»).

فصل پنجم

اختیار و انتخاب در قرائت

پس از آنکه مصادر و مآخذ قرائت و اسباب اختلاف وجوه آنها را شناختیم به مورد است، اختیارات و گزینش‌هایی را که در قرائت انجام گرفت به بررسی گیریم، اختیاراتی که از همین وجوه و مصادر و مآخذ قرائت سرچشمه می‌گیرد.

ضمن بحث از «تاریخ قرائت» یادآور شدیم: نیمه دوم قرن اول و نیمه اول قرن دوم هجری را باید مرحله پیدایش اختیار قرائت دانست؛ از آنجهت که هر یک از قراء در این فترت زمانی به بررسی حروف و وجوه مختلف قرائتی پرداختند و از میان آنها - بر اساس مقیاس معینی - حروف و وجوهی را اختیار نمودند. گاهی این مقیاس به سطح وثاقت سند پیوند می‌خورد، و احياناً به قوت و صحت فزونتری نسبت به آن وجهی که در قواعد زبان عربی مطرح بود مربوط می‌گشت، و گاهی این مقیاس در رابطه با مطابقت قرائت با رسم الخط مصحف عثمانی، و یا احياناً به عوامل دیگری ارتباط پیدا می‌کرد.

آنگاه پس از اختیار قرائت، گزینه‌های قرائتی خود را مبنی قرار داده و این اختیارات بدانها منسوب می‌شد. و آنرا با عنوان «اختیار» و «حرف» خود مشخص می‌ساختند.

باتوجه به این مطلب می‌توانیم «اختیار در قرائت» را بدینگونه تعریف کنیم:

«عبارت از حرف و وجهی که قاری آنرا از میان آنچه برای او روایت شده است اختیار و انتخاب کرده و برای گزینش آنها اجتهاد و مساعی خود را به کار می‌گرفت».

به‌عنوان مثال: نافع قرآن کریم را بر هفتاد نفر از تابعین قرائت کرد، و از میان قرائتهائی که بر آنها خواند و آنها را از آنان روایت کرد فقط آن قرائتی را اختیار نمود که حداقل دو نفر از تابعین درباره آنها دارای اتفاق نظر بودند، و سایر قرائت را که از چنین مزیتی برخوردار نبود رها می‌کرد. و بدینسان قراء دیگر دست‌اندرکار اختیار و گزینش قرائت شدند.

عبارتی که از قرطبی می‌آوریم تصویر روشنی از این مطلب ترسیم می‌کند، وی در تفسیرش می‌گوید:

«این قرائت مشهور، اختیارات این گروه از قرائتی است که اساتید قرائت به‌شمار می‌روند؛ انتخاب مذکور بدینصورت بوده است که هر یک از این قراء از میان قرائتی که روایت شده و از دیدگاه او در جمع قرائت، درست‌تر به‌نظر می‌رسید به اختیار و انتخاب می‌پرداخت، و به اختیارات خود به عنوان «طریقه» پای‌بند بود، و دیگران را به این قرائت منتخب وامی‌داشت، و چنین قرائتی از سوی او میان مردم شهرت پیدا می‌کرد، و نیز او را با این قرائت می‌شناختند و با تعبیر خاصی قرائت مذکور را بدو منسوب می‌داشتند و می‌گفتند: «حرف نافع»، و یا «حرف

ابن کثیر «...»^۱.

پس از شناسائی «اختیار قراءت» این نکته مورد تأکید قرار می‌گیرد که اجتهاد قراء در رابطه با تأسیس قراءت نبوده است - اگرچه برخی بر این پندار بوده‌اند -؛ بلکه اجتهاد آنها در جهت اختیار و انتخاب روایت مبذول می‌گشت. میان اجتهاد در انتخاب روایت از یکسو، و اجتهاد در تأسیس قرائت از سوی دیگر تفاوت زیادی وجود دارد. آن امری که به اتفاق علماء اسلامی ممنوع می‌باشد مربوط به اجتهاد در وضع و ابتکار قرائت است نه اجتهاد در انتخاب روایت.

ابن الجزری - آنگاه که درباره انتساب قرائت به قاری گفتگو می‌کند - به همین نکته اشاره دارد، و می‌گوید: «این نسبت، عبارت از نسبت اختیار و دوام و لزوم می‌باشد، نه نسبت اختراع و رأی و اجتهاد»^۲، به این معنی که قاری، به انتخاب قرائت می‌پردازد و به آن عملاً تداوم می‌بخشد و بدان پای‌بند می‌گردد تا آنجا که به چنین قرائتی میان مردم شهرت پیدا می‌کند، و مردم در این قرائت به وی روی می‌آورند، و در نتیجه قرائت مذکور به او منسوب است.

اختیار نزد قراءِ اوائل، مانند قراءِ سبعة، یا عشره و یا نزد قرائی که قبل از آنها و یا معاصر آنها بوده‌اند از همین مصادر و وجوه سرچشمه می‌گرفت، مصادر و وجوهی که قبلاً بازگو شده است. اما اختیار قراءت نزد علماء و اهل اداء (یعنی علماء تجوید) که متأخر از قراءِ یادشده هستند اختیاری بود که از میان حروف و وجوه قراءِ سبعة و یا عشره صورت می‌گرفت، مانند اختیاراتِ دانی و ابن‌الجزری، (میان دانشمندان پیشین) و اختیارات ضباع و حُصری (میان علماء معاصر).

۱. الجامع لأحكام القرآن ۴۰/۱۵. ۲. النشر ۵۲/۱.

فصل ششم

مقیاس قرائی یا معیار قرائت معتبر

در بحثهای گذشته یادآور شدیم که قراء، مقیاسهایی برای قرائت متواتر وضع کرده‌اند تا از طریق آن، قرائت متواتر را از قرائت شاذ بازشناسانند. این مقیاسها مراحل مختلفی را پشتسر گذاشته که طی آنها طبق نیازهای علم قرائت و مناسبات مربوط به آن، تطور یافت. کهنترین مقیاس - که ما بر آن دست یافتیم - مقیاس ابن مجاهد می‌باشد که پس از او - به ترتیب - مقیاسهای دانشمندان بعدی - به صورتی که یاد می‌کنیم - ارائه شد: مقیاسهای ابن خالویه، مکی بن ابی طالب، کواشی، و سرانجام مقیاس ابن الجزری که عُرف قرائی تا هم اکنون بر محور این مقیاس استقرار خود را تداوم بخشیده است. ما این مقیاسها را به‌طور فشرده در زیر گزارش می‌کنیم: ^e

۱. مقیاس ابن مجاهد (م ۳۲۴ هـ.ق):

الف - باید قاری از شخصیت‌هایی باشد که قرائت وی از سوی مردم سرزمین و منطقه‌ای که او در آن به‌سر می‌برد بالاتفاق مورد تأیید قرار گیرد.
ب - باید اتفاق و تأیید مردم منطقه قاری در رابطه با قرائت وی بر اساس کارایی علمی عمیق او در قرائت و لغت مبتنی باشد.

۲. مقیاس ابن خالویه (م ۳۷۰ هـ.ق):

الف. مطابقت قرائت با رسم الخط مصحف عثمانی.
ب. موافقت قرائت با قواعد زبان عربی.
ج. توارث نقل، یعنی دست به دست گشتن قرائت از طریق اسناد مورد اعتماد.

۳. مقیاس مکی بن ابیطالب (م ۴۳۷ هـ.ق):

الف. وجه قرائت در قواعد عربی برخوردار از قوت و رجحان باشد.
ب. قرائت باید با رسم الخط مصحف عثمانی مطابقت کند.
ج. عموم مردم سرزمین قاری در قرائت او به توافق رسیده و قرآن را بر طبق قرائت او بخوانند.

۴. مقیاس کواشی (م ۶۸۰ هـ.ق):

الف. صحت سند.

ب. موافقت و هماهنگی با قواعد زبان عربی.

ج. مطابقت با رسم الخط مصحف.

۵. مقیاس ابن الجزری (م ۸۳۳ هـ.ق):

الف. صحت سند.

ب. مطابقت با قواعد زبان عربی مطلقاً [ولو آنکه با وجه ضعیفی در قواعد زبان عربی سازگار باشد].

ج. مطابقت با رسم الخط مصحف، ولو آنکه فرضی و احتمالی باشد.

● مقایسه میان این مقیاسها ما را به نتایج زیر رهنمون است:

۱. مقیاس ابن مجاهد متوجه خود قاری است، و قاری را مستقیماً ارزش می‌نهد. شاید او معتقد است که ارزش نهادن به قاری در حقیقت معادل با ارزش نهادن قرائت او می‌باشد؛ در حالیکه مقیاسهای دیگری که در کنار مقیاس ابن مجاهد یاد شده است مستقیماً خود قرائت را ارزش می‌نهد.

۲. مقیاسهای چهارگانه ابن خالویه، و مکی بن ابی طالب، و کواشی و ابن الجزری در دو شرط - یعنی مطابقت با رسم الخط مصحف و موافقت با قواعد زبان عربی - با هم هماهنگ می‌باشند؛ البته میان مقیاس مکی بن ابی طالب و مقیاس ابن الجزری اندکی تفاوت وجود دارد: مکی بن ابی طالب می‌گوید: باید قرائت با قواعد و وجوهی - که در زبان عربی از رجحان و قوت برخوردار است - هماهنگ باشد؛ در حالیکه ابن الجزری دائرة این هماهنگی را نسبت به تمام وجوهی که در زبان عربی وجود دارد - اعم از وجه ضعیف و مرجوح، و وجه راجح و قوی - توسعه داده و معتقد است اگر قرائت حتی با وجه ضعیفی در قواعد عربی هماهنگ باشد - در صورتیکه واجد دو شرط دیگر باشد - باید آنرا معتبر برشمرد.

شرایط و اوضاعی که پیرامون قرائت پدید آمد در این تطور اثر گذاشت، به این معنی که دائرة شرط موافقت با قواعد زبان عربی را - از دیدگاه مکی بن ابی طالب - محدود ساخته، و یا به توسعه این دائرة از نظر ابن الجزری مند رسانده است. چنانکه می‌بینیم ابن الجزری در شرط مربوط به موافقت با رسم الخط مصحف قائل به توسعه بوده است، یعنی او قرائت «مالم» در سورة فاتحه را با الف - که رسم الخط «ملمک» نیز محتمل آن است - به‌عنوان قرائت معتبر برشمرد است. به عبارت دیگر، وی مطابقت احتمالی با رسم الخط مصحف را کافی می‌داند.

۳. شرط دیگر - (یعنی غیر از شرط مطابقت با رسم الخط، و غیر از شرط موافقت با قواعد زبان) که عبارت از اجماع اهل منطقه قاری بر قرائت او می‌باشد، و این شرط را - که ابن مجاهد اولین بار مطرح کرده است - شرطی است که در آن نوعی توسعه نسبت به شرط مکی بن ابی طالب در این زمینه دیده می‌شود؛ چون مکی بن ابی طالب توافق «عامه» و اهل منطقه را به توافق اهل مدینه و کوفه، و یا اهل حرمین یعنی مکه و مدینه تفسیر کرده است؛ در حالیکه ابن مجاهد توافق و پذیرا بودن عامه و مردم اهل منطقه قاری را کافی می‌دانست.

از آن رو می‌بینیم ابن خالویه به صحت سند اشاره دارد، چرا که او یکی از شرائط را عبارت از توارث نقل می‌دانست، و ظاهراً این تعبیر و اصطلاح جز صحت سند معنای دیگری ندارد.

به احتمال قوی، ابن مجاهد و مکی بن ابی طالب نیز با تعبیر «اجماع اهل منطقه قاری» و یا تعبیر «اجماع عامه مردم» به صحت سند اشاره دارند؛ زیرا آندو - برای تدوین قرائت در کتب خود - ملتزم به روایت بوده‌اند، و نیز مفهوم «اتفاق اهل منطقه قاری» یا «اتفاق اهل دو شهر یادشده» عبارت از اتفاق بر روایت قرائت و برخورداری این روایت از تواتر، و یا شهرتی است که دست‌کم باید مفید علم و اطمینان باشد.

✱ پس از تمهید این مقدمه می‌توانیم به آخرین نتیجه در این بحث دست یابیم، و آن این است که ارکان قرائت متواتر عبارتند از:

۱. صحت سند.

۲. مطابقت با رسم الخط مصحف.

۳. موافقت با قواعد زبان عربی.

ظاهراً نیازی نداریم که ارکان قرائت معتبر را به آنچه ابن الجزری یاد کرده است مقید سازیم؛ به‌ویژه پس از آنکه عرف و اصطلاح قرائی در جهت همان هدفی که در مدنظر ابن الجزری بوده استقرار یافته است، و نیز پس از آنکه عرصه قواعد زبان عربی تا آنجا توسعه یافت که با تمام قرائت متواتره می‌توانست هماهنگ به‌نظر رسد، و نیز عرف قرائی در شناخت رسم الخط بر محور رجوع به روایت و نیز رجوع به گفته‌های دانشمندان رسم الخط مصحف - که کلمات قرآن کریم را از نظر شیوه نگارش ضبط کرده‌اند - استقرار یافته بود.

دو مقیاس دیگر:

سزا است در اینجا به ظهور دو مقیاس دیگر در اعتبار قرائت اشاره داشته باشیم که در زمان ابن مجاهد از سوی دو نفر از مقرئین معاصر وی اظهار شده است، که عبارتند از:

۱. ابن شنبوذ (م ۳۲۷ هـ.ق):

الف. صحت سند.

ب. موافقت با قواعد زبان عربی.

۲. ابن مقسم (م ۳۵۴ هـ.ق):

الف. مطابقت با رسم الخط مصحف.

ب. موافقت با قواعد زبان عربی.

اما باید یادآور شد که این دو مقیاس در مَهْدی که زاده شدند از دنیا رفتند، چون ابن شنبوذ مطابقت با رسم الخط مصحف را از شرائط قرائت معتبر مُلغی کرد، و ابن مقسم شرط صحت سند را مورد غفلت قرار داد، و هر يك از آن دو، يك شرط از شرایط اساسی را در اعتبار قرائت مطرح نکردند.

توضیحی درباره ارکان سه‌گانه قرائت معتبر

۱. صحت سند یا روایت قرائی ۲. مطابقت با رسم الخط ۳. موافقت با قواعد زبان عربی.

الف. صحت سند یا روایت قرائی:

میان علماء در اینکه صحت سند روایت در قرائت معتبر شرط است هیچگونه اختلافی وجود ندارد؛ بلکه اختلاف آنها به سطح درجه صحت سند مربوط می‌شود، که در این زمینه نظریاتی از سوی علماء اظهار شده است:

۱. شهرت مفید علم، که از آن به «استفاضه» تعبیر می‌کنند. نظریه مذکور عبارت از رأی محققان پیشین می‌باشد که آنها در اعتبار قرائت شرط کرده‌اند باید روایات مشهوری آنها را تأیید نماید و این روایات از لحاظ درجه شهرت بتواند مفید علم باشد.

۲. تواتر، که رأی جمهور علماء است.

۳. تواتر یا استفاضه که نظریه ابن الجزری است. منظور ابن الجزری این است که باید سند روایت مربوط به قرائت، مفید قطع و علم باشد. در این جهت میان روایات متواتر و مستفیض و روایات احادی - که همراه با قرائن مفید قطع می باشد - تفاوتی وجود ندارد.

می توان این سخن را با مثالهایی که ابن مجاهد در کتاب السبعة یاد کرده است توضیح داد؛ وی پاره ای از قرائت را یاد کرده است که فقط يك راوی در طبقه و یا زمان خود آنرا نقل کرده است، مانند روایت بکاربن عبدالله بن کثیر از پدرش که می گفت: «پدرش «لَاخَذَنِي الْكَبِيرُ» را که در آیه ۳۵ سوره مُدَّثِرُ آمده است بدون الف، یعنی «لَاخَذَنِي الْكَبِيرُ» قرائت می کرد.

باتوجه به این مطالب نتیجه می گیریم که:

همه علماء در صحت سند روایت مربوط به قرائت شرط کرده اند باید مفید علم باشد، یعنی ایجاد علم کند که قرائت چه به صورت فعل و چه به صورت تقریر و تأیید از معصوم (علیه السلام) صادر شده است.

مالاً به این نکته می رسیم که از نظر این دسته از دانشمندان میان قرآن و قرائتی که در زمینه آنها چنین روایات صحیحی وجود دارد هیچ تفاوتی نیست؛ زیرا قرآنی قرآن جز از طریق علم قابل اثبات نمی باشد؛ یعنی ناگزیر باید آنچه به عنوان قرآن قرائت می شود یقیناً قرآن باشد.

از همین جا است که عده ای از علماء بر آن شدند فقط قرائتی را - که روایات مربوط به آنها از لحاظ سند صحیح و یا متواتر بوده است. علیرغم عدم مطابقت آنها با رسم الخط مصحف - تجویز کنند.

ب. مطابقت با رسم الخط مصحف:

پس از آنکه به مقصود قراء از صحت سند مربوط به روایات قرائت آگاه شدیم باید ببینیم مقصود آنها از «مطابقت قرائت با رسم الخط مصحف» چیست. و چنانکه دیدیم این مطلب یکی از عناصر عمده مقیاسهای قرائت معتبر به شمار می رود.

مقصود از رسم الخط مصحف، همان چیزی است که مصاحف امام در زمان عثمان و به دستور او بر اساس آن نگارش شده است.

عثمان - آنگاه که به یکنواخت ساختن مصاحف در نگارش فرمان داد - منظورش آن بود که رسم الخط مصاحف یادشده حاوی حروف و وجوهی از قرائت باشد - که در آخرین مقابله قرآن با جبرائیل - قرائت قرآن کریم بر آن حروف استقرار یافته بود، تا از ورود قرائت شاذه و غیر معتبر در دائرة قرائت معتبری - که خواندن قرآن بر طبق آنها جائز بود - پیشگیری شود.

بایسته است سخن صاحب کتاب الانتصار را ببینیم تا این مطلب را بهتر باز یابیم. وی می گفت:

«هدف و مقصدی که عثمان برای جمع و تدوین قرآن در میان دو لوح، نصب العین خود قرار داده بود با هدف ابی بکر در این کار تفاوت داشت؛ هدف عثمان صرفاً این بود که میان مردم بر اساس قرائت معروفی - که صدور آن از نبی اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) ثابت شده بود - اتحاد و همبستگی ایجاد کند، و آن قرائتی را که فاقد این ویژگی بوده است الغاء کرده و مردود اعلام نماید تا با اتفاق نظر مهاجرین و انصار، مردم را وادارند مصحف واحدی را ملاک و مأخذ قرار دهند. انگیزه سعی و تلاش عثمان در تحقق چنین هدفی آن بود که مبادا به علت اختلاف اهل عراق و شام درباره پاره ای از وجوه قرائت، فتنه ای به پا خیزد»^۱.

و برای اینکه از رسوخ قرائت غیر معتبر و غیر متواتر در عرصه قرائت معتبر پیشگیری کنند در صدد برآمدند وجوه

و حروفی را که مخالف با رسم الخط مصاحف امام بود آمارگیری کرده و آنها را مشخص سازند؛ و لذا دست‌اندرکار تاسیس و تدوین «علم اختلاف رسم الخط مصاحف»، و یا «علم رسم الخط قرآن» و یا «علم هجاء مصاحف» شدند، و صریحاً یادآور گشتند - به منظور شناخت حروف و وجوه قرائتی که مخالف با رسم الخط صریح مصاحف بود - باید علم رسم الخط مصاحف را فراگیرند تا شرط مطابقت با رسم الخط مصاحف - در مورد قرائت معتبر - بتواند هدف و منظورشان را که عبارت از صیانت قرائت معتبر بوده است تحقق بخشد، و از رسوخ قرائت دیگر جلوگیری نماید.

عبارت کتاب *غیث النفع* - برای بیان لزوم و ضرورت فراگیری «علم رسم الخط مصاحف» که آنرا قبلاً بازگو ساختیم - مؤید گفتار ما است.

کتابهایی که درباره رسم الخط مصاحف تدوین شد:

کهنترین اثری که در این فن تدوین شد از: عبدالله عامر، مقرئ شام (م ۱۱۸ هـ ق) می‌باشد، و نام این اثر - چنانکه گذشت - *اختلاف مصاحف الشام و الحجاز و العراق* است.

اما مشهورترین کتبی که در این زمینه تألیف شده و به طبع رسیدند عبارتند از:

۱. کتاب *المصاحف*: ابن ابی داود، یعنی عبدالله بن سلیمان بن اشعث سجستانی (م ۳۱۶ هـ ق).

۲. *هجاء مصاحف الامصار*، از: احمد بن عمار مهلوی (م ۴۳۰ هـ ق).

۳. *المقنع*، از: ابو عمرو عثمان بن سعیدانی (م ۴۴۴ هـ ق).

۴. *النقط والشکل یا المحکم فی نقط المصاحف* از همو.

در این کتب و امثال آنها با قرائت متواتر و یا قرائت معتبری مواجه هستیم که مخالف رسم الخط مصاحف امام می‌باشند، قرائتی که قراء در قبول و قرائت قرآن براساس آنها اتفاق نظر دارند، از قبیل:

* وقف با هاء در کلماتی که با تاء مبسوط و کشیده نوشته شده‌اند، مانند:

— *اِمْرَات*، در آیه ۳۵ آل عمران.

— *نِعْمَت*، در آیه ۲۱۱ بقره.

— *اِبْنَت*، در آیه ۱۲ تحریم.

* اثبات یاء نسبت، در مواردی که با یاء نگارش نشده است، مانند:

— *فَاتَّقُونَ*، در آیه ۴۱ بقره، و آیات دیگر.

— *فَارْهَبُونَ*، در آیه ۴۰ بقره، و آیه ۵۱ نحل.

— و امثال آنها

* اثبات واو در مثالهای زیر:

— *وَيَذَعُ الْاِنْسَانَ*، در آیه ۱۱ اسراء.

— *وَيَوْمَ يَذَعُ الدَّاع*، در آیه ۶ قمر.

— *سَنَذَعُ الزَّبَانِيَةَ*، در آیه ۱۸ علق.

— *وَيَمْحُ اللهُ الْبَاطِلَ*، در آیه ۲۴ شوری.

* الحاق هاء سکت به «ما» استفهامیه مجرور در قرائت بزّی، مانند:

— «عمه»، «فیمه»، «لمه»، «بمه»، «معه».

* اثبات الف در:

— *آيَةُ الْمُؤْمِنُونَ*، در آیه ۳۱ نور.

- یا آیه الساجد، در آیه ۴۹ زخرف.
- آیه الثقلان، در آیه ۳۱ رحمن.
- * حذف الف دوم - طبق قرائت ابن کثیر - در:
- لا اقسیم بیوم القيمة، آیه ۱ قیامة.
- * حذف الف اول - طبق قرائت همه قراء - در:
- لا ادبحنه، در آیه ۲۱ سوره نمل.
- * و موارد دیگر که اینجا مجال بازگو کردن آنها نیست.

طریقه توزیع قرائت بر مصاحف در زمان خلافت عثمان:

روشی که نویسندگان در زمان عثمان برای توزیع قرائت در مصاحف پیش گرفتند به شرحی است که از این پس مطالعه می کنید:

۱. اگر شکل و صورت کلمه فقط پذیرای يك قرائت می بود - و ضمناً قرائت آن به صورت دیگر محرز می گشت - در نگارش آن کلمه بدینگونه عمل می کردند که طبق يك قرائت بر يك مصحف، و طبق قرائت دیگر بر مصحف و یا مصاحف دیگر می نگاشتند، مانند: «قال موسى»^۱ که در مصحف مکه بدون واو، و در سایر مصاحف با واو: «و قال موسى» کتابت شده بود. و «یا عیادی»^۲ که در برخی مصاحف بدون یاء، و در برخی دیگر با یاء: «یا عیادی» نگارش شد.

برای آگاهی بیشتر نسبت به این مسأله باید به سخن ابو عمرو عثمان بن سعید دانی بنگریم که قبلاً آنرا یاد کردیم.

۲. چنانچه شکل و صورت کلمه ای - به خاطر عاری بودن آن از مشخصات املائی از قبیل نقطه و اعراب - در برابر قرائت مختلف قابل انعطاف بود آنرا به يك صورت در تمام مصاحف می نگاشتند مانند:

— «فتتبتوا» در آیه ۶ سوره حجرات و «فتتبتوا»؛ که اگر این کلمه فاقد مشخصات املائی باشد به هر دو صورت قابل قرائت است.

— «فتلقى آدم من ربه كلمات» در آیه ۳۷ بقره، که در صورت فقدان این مشخصات به چند صورت قابل قرائت می باشد [به این معنی که ابن کثیر، «آدم» را به نصب، و «کلمات» را به رفع خوانده، و قرائت سایر قراء به عکس است؛^۳ و اگر این قسمت از آیه، مُعْرَبٌ و مُشْكُولٌ نباشد، در برابر هر دو قرائت قابل انعطاف است].

کاری که عثمان بدان قیام کرد در جهت حل مشکل اختلاف میان مسلمین در قرائت بوده است، اختلافی که گاهی به درگیریهای سختی میان آنها منجر می شد، و هرج و مرجی را در قرائت باعث می گشت. این مساعی با موفقیت توأم بود، و از سوی دیگر باعث صیانت قرآن از نفوذ قرائت غیر معتبر در تلاوت آن شد.

شروع نقط و شکل، و اتمام قرآن کریم:

مصاحف به همین صورت، یعنی بدون هرگونه مشخصاتی از نظر شکل و اعراب، و نقطه های حروف متشابه نگارش می شد، و موجب نفوذ قرائتی در قرآن می گردید که عثمان و صحابه می خواستند از آنها پیشگیری کنند. باری به خاطر مشخص نبودن کلمات از لحاظ اعراب و نقطه های حروف متشابه، تصحیف در قرائت رو به ازدیاد نهاد، به ویژه در عراق - که غیر عرب نیز در این سرزمین به سر می بردند - لغزش مردم در قرائت قرآن بسیار

۱. قصص، ۳۷. ۲. زخرف، ۶۸. ۳. مجمع البیان ۸۸/۱.

چشمگیر بود. در زمان امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) لغزش مردم در قراءات گسترش فزونی یافت که آنحضرت، شاگرد خود ابی‌الاسود دؤلی را برای تاسیس قواعدی برای اعراب قرآن فراخواند. آنگاه در زمان عبدالملک بن مروان، حجاج بن یوسف ثقفی که والی او در عراق بود برای نقطه‌گذاری قرآن همت گماشت، و این کار به دست نصر بن عاصم لیثی، و یحیی بن یعمر عدوانی - که هر دو به سال ۹۰ هـ ق از دنیا رفتند - انجام گرفت. و ایندو از دانشمندان مشهور و از نحویین و قراء موثق به‌شمار می‌رفتند.

در کتاب شرح مایع فیہ التصحیف و التحریف از ابی احمد عسکری آمده است:

«روایت شده که سبب و انگیزه نقطه‌گذاری، یعنی پیاده‌کردن اعراب در قرآن این بود که مردم در گذشته حدود چهل و اندی سال تا زمان خلافت عبدالملک بن مروان، قرآن کریم را در مصاحفی قرائت می‌کردند که طبق رسم‌الخط مصحف عثمانی نگارش شده بود، آنگاه تصحیف و لغزش در قرائت رو به ازدیاد نهاد و در عراق گسترش یافت. حجاج بن یوسف ثقفی از کتاب درخواست کرد برای این حروف متشابه و همانند با یکدیگر [از قبیل باء، و تاء و ثاء، و یاء... و امثال آنها] علامات و مشخصاتی را وضع و ابتکار نمایند»^۱.

کار این علماء به نقط و شکل - یعنی نقطه‌گذاری قرآن به منظور ارائه اعراب و نیز نقطه‌ها و علامات حروف متشابه - محدود بود، بدون اینکه هیچگونه دگرگونی در شکل کلمه ایجاد کرده باشند. بنابراین آن کلماتی که میان رسم‌الخط آن، و روایت مربوط به قرائت آن اختلاف وجود داشت به همان حالت نخستین مصاحف امام باقی ماند. و برای شناخت قرائت چنین کلماتی همواره به روایت و کتب مربوط به رسم‌الخط قرآن مراجعه می‌شد. مانند «جای = جی»^۲ در مصحف مکه، و «لَا تُدْبِحْنَهُ»^۳ با افزودن الف اول در تمام مصاحف.

این کار نیز به خاطر حزم و احتیاط انجام گرفت تا مجالی برای ایجاد دگرگونی در قرائت به‌وجود نیاید. چنین به‌نظر می‌رسد که نقط و شکل، و اعجام - که اولی و دومی به معنی نگارش مشخصات اعراب، و سومی به معنی رفع ابهام از راه نقطه‌گذاری حروف متشابه و یا نگارش ویژه‌ای برای تشخیص حروف متشابه می‌باشد - تابع روش اهل منطقه‌ای بود که مصحف بدانجا فرستاده شد، و نیز تابع قرائتی بود که از فرستادگان عثمانی فراگرفته بودند.

پس از نقط و شکل و اعجام مصاحف، مرحله استساخ مصاحف با رنگهای مختلف فرارسید، به این معنی که مصحف را طبق یکی از قرائت سبع با رنگ خاصی می‌نگاشتند، و قرائت دیگر را با رنگی دیگر تا میان آنها تفاوتی به‌وجود آید؛ چون دیدند کلمات قرآن پس از پیاده‌کردن نقط و شکل و اعجام صرفاً پذیرای یک قرائت است و نمی‌تواند قابل انعطاف باشد^۴.

پس از آنکه کار اهل مغرب - در نگارش قرآن - بر طبق روایت حفص استقرار یافت، قرائت حفص را با مرکب سیاه می‌نوشتند، و قرائت دیگر را با رنگ سرخ کتابت می‌نمودند^۵.

چاپ قرآن

اولین چاپ قرآن کریم در مصر - مطابق قواعد رسم‌الخط قرآن - به سال ۱۳۰۸ هـ ق از سوی شیخ (استاد) رضوان بن محمد مخطلاتی انجام گرفت^۶.

و پس از آنکه پاره‌ای از زمینه‌های اختلاف، در نگارش آن پدید آمد از سوی لجنه‌ای که وزارت فرهنگ مصر

۱. الحیاة العلمیة فی الشام، ص ۳۵ - نقل از التصحیف و التحریف: عسکری، ص ۱۳. ۲. در سورة زمر، آیه ۶۹.

۳. در سورة نمل، آیه ۲۶. ۴. غیث النفع، ص ۳۸. ۵. رک. روضات الجنات، ص ۲۶۳.

۶. السبیل إلی ضبط کلمات التنزیل، ص ۵۷.

آنها منعقد ساخت دوباره همان قرآن چاپی طبق قواعد رسم الخط مصحف تصحیح شد. اعضاء این لجنه عبارت بودند از: حفنی ناصیف، احمد اسکندری، و مصطفی عنانی تحت اشراف اساتید الأزهر. و نیز پس از آنکه این تصحیح از سوی استاد مقررین مصر، یعنی شیخ محمد بن علی بن خلف حسینی، و نیز شیخ جامع الأزهر: شیخ محمد ابوالفضل، در دهم ربیع الاول ۱۳۳۷ هـ ق. مورد تأیید قرار گرفت به چاپ رسید.^۱ — آنگاه به سال ۱۳۴۲ هـ ق. = ۱۹۲۳ م. فقط طبق روایت حفص از قرائت عاصم - و تحت نظر اساتید الأزهر و تأیید لجنه‌ای که از سوی ملک فواد اول تعیین گردید در قاهره به طبع رسید. اعضاء این لجنه عبارت بودند از: شیخ محمد علی نجار (استاد دانشکده زبان و ادبیات عرب)، و شیخ عبدالحلیم بسیونی (مدیر دفتر رئیس جامع الأزهر) و شیخ علی محمد ضباع استاد مقررین مصری.

لجنه یادشده همه آن مطالبی را که در چاپ لجنه قبلی نیاز به ترمیم داشت جبران کرد. «جهان اسلامی این مصحف را تلقی به قبول نمودند و میلیونها نسخه در سال از این قرآن به چاپ می‌رسید که به صورت مصحف منحصر به فرد در میان مسلمین درآمد و میان آنها متداول گشت؛ چرا که دانشمندان شرق و غرب بلاد اسلامی - با اتفاق نظر - دقت کامل رسم الخط این مصحف را گواهی کرده بودند»^۲. پس از این مراحل، مصحف را روی صفحه و نوار به صورت مُرْتَل با صدای معروفترین مقررین معاصر امثال شیخ محمود خلیل حُصْری^۳ ضبط کردند، و هدف این بود که بُعد صوتی قرائت قرآنی را مورد صیانت قرار دهند. آغاز همه این کارها به امر عثمان [و نظارت تام و کامل امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) بر کار عثمان] صورت گرفت و تداوم یافت تا سرانجام به صورت مصحف مُرْتَل درآمد که هدف همه این مساعی در طول بیش از چهارده قرن چنان بود که سازمان قرائت از آنجهت نگاهبانی شود که قرائت غیر معتبر به قرآن راه نیابد، و نص قرآن کریم از طریق ضبط محفوظ مانده و لحن و غلط قرائی در آن نفوذ نکند.

ج - موافقت با قواعد زبان عربی:

آن انگیزه‌ای که موجب اشتراط این شرط گردید همان انگیزه‌ای بوده است که باعث شد علماء در اعتبار قرائت، شرط موافقت با رسم الخط مصاحف را پیشنهاد کنند؛ زیرا علماء قرائت احساس کردند: قرائت معتبر با قواعد زبان عربی ناسازگار نیست، و هیچ قرائت معتبری وجود ندارد که با مکتبی در نحو و یا با نظریه‌ای در این فن ناسازگار باشد؛ در حالیکه در میان قرائت شاذه قرائتی به چشم می‌خورد که با قواعد زبان عربی ناسازگار است. و برای خاطر اینکه قرائت شاذه را از عرصه قرائت معتبر بیرون رانند. این شرط اخیر را پیشنهاد کردند؛ چنانکه به همین منظور، شرط موافقت با رسم الخط مصاحف را مطرح ساختند.

ظاهراً منظور آنها از پیشنهاد شرط موافقت با قواعد زبان چنان نبوده است که قرائت معتبر را تابع قواعد نحوی معرفی کنند، وگرنه به مناقشه با پاره‌ای از نحویین بر نمی‌خاستند، و در مقام رد آنها در مورد قرائتی بر نمی‌آمدند که برخوردار از صحت سند بود؛ لکن با قواعد زبان عربی سازگاری نداشت. نحویین قرائتی را که دارای سند صحیح به نظر می‌رسید ولی چون با قواعد زبان عربی منطبق نبود مردود اعلام کردند. از قبیل قرائت حمزه درباره «الأرحام» - که در آیه اول سوره نساء آمده - و حمزه آنها به جرّ قرائت می‌کرد؛ و نیز مانند قرائت ابن عامر در «قتل اولادهم شرکائهم» - که در آیه ۱۳۷ سوره انعام آمده - و ابن عامر میان مضاف یعنی «قتل» و مضاف‌إلیه یعنی

۱. عبدالحمید حسن (در یادواره حفنی ناصیف)، مجله مجمع اللغة العربیة قاهره ۱۳۹۰ هـ ق. = ۱۹۷۰ م. ج ۲۶، ص ۴۴.

۲. مباحث فی علوم القرآن، ص ۱۰۰، و نیز رجوع کنید به: السبیل إلی ضبط کلمات التنزیل، ص ۵۸.

۳. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: کتاب المصحف المرْتَل.

«شركائهم» به وسیله مفعول مصدر، یعنی اولادهم» فاصله ایجاد می‌کرد. از همین جا باز می‌یابیم این شرط، یعنی موافقت با قواعد زبان، مانند شرط قبلی، یعنی مطابقت با رسم الخط، يك شرط حفاظی است، نه آنکه به صورت شرط مستقلی تلقی شود؛ چنانکه این نکته را قبلاً توضیح دادیم. و نیز منظور آنها چنان نبوده است که نمی‌توان قراءت را به عنوان یکی از مآخذ قواعد نحوی و عالی‌ترین مقیاس بر شمرد. گمان بر آن است که پدید آوردن آثار و مصنفات در «اغراب قرآن» متوجه این هدف بود که قراءت معتبر با قواعد زبان عربی هماهنگی دارد.

باری، ضمن معرفی مقیاس قرائی به تطوری - که شرط اخیر مراحل آنرا طی کرده - پی بردیم. این شرط از ابن خالویه - به طور مطلق و بدون هیچ قید و شرطی - آغاز شد و گفت: یکی از شرائط اعتبار قراءت مطابقت آن با قواعد زبان می‌باشد، و قید قوت وجه و امثال آنرا در این شرط مطرح ساخت. آنگاه این شرط به وسیله مکی بن ابی طالب به «قوت وجه» مقید گردید یعنی او می‌گفت باید قراءت معتبر منطبق با قواعدی در زبان عربی باشد که این قواعد از رجحان و قوت برخوردار است. و پس از او کواشی مانند ابن خالویه هیچ قیدی را پیشنهاد نمی‌کند. و سرانجام به دوره ابن الجزری می‌رسیم که این شرط را توسعه داده است؛ به این معنی که وی می‌گفت: اگر قرائتی بر حسب یکی از وجوه - ولو وجه ضعیف - صحیح باشد می‌توان آنرا معتبر شمرد. و مطابقت با قواعد زبان - بر اساس نظریه ابن الجزری - تا هم اکنون بر سر پای مانده است.

فصل هفتم

قراآت و تجوید

در مطالعات مربوط به تلاوت قرآن کریم، علم قراآت و علم تجوید در شماری از مسائل و قضایا با هم مشترك هستند.

لذا میان این دو علم در مورد پاره‌ای از موضوعات تداخل به هم می‌رسد، بطوریکه این موضوعات به صورت مجال و عرصه مشترکی میان این دو علم در می‌آید.

بدین منظور که بتوانیم تفاوت میان قراآت و تجوید را به گونه‌ای آشکار باز یابیم لازم است هر یک از این دو علم را تعریف نموده و اسما و عناوین موضوعات آنها را یاد کنیم، تا بتوانیم نقطه‌های برخورد و وجوه اشتراك، و نقطه‌های افتراق و جدائی این دو علم را مشخص سازیم.

تعریف قراآت:

ناگزیر باید در تعریف قراآت به تعریف پیشوای علم قراآت و گنجور این صنعت یعنی ابن الجزری رجوع کرد. وی در فصل دوم کتاب خود می‌گوید:

قراآت، عبارت از علم و آگاهی به کیفیت اداء کلمات قرآن و اختلاف آنها می‌باشد به این شرط که اداء این کلمات به راوی و ناقل آن منسوب گردد؛ یعنی بدانند که کیفیت اداء کلمات از کدام قاری است.

منظور از «کلمات قرآن» در تعریف ابن الجزری عبارت از همان چیزی است که در اصطلاح قراء از آن به «حروف» تعبیر می‌شود، و مراد آنها از حروف همان مواردی است که قراء در رابطه با کلمات قرآن راجع به آنها اختلاف نظر دارند، اعم از اینکه این موارد - بر حسب اصطلاح نحویین - حرف و یا اسم و یا فعل باشد.^۱

به عبارت دیگر: علم قراآت، ناظر به بررسی و مطالعه کیفیت اداء کلمات قرآن می‌باشد. و یا با تعبیری دیگر می‌توانیم بگوئیم: علم قراآت در جهت صورت و قالب تلفظ کلمات قرآنی بحث می‌کند. اگر ما به کتب قراآت - به منظور شناسائی موضوعاتی که این کتب، آنها را مورد بررسی قرار می‌دهد - مراجعه کنیم می‌بینیم که موضوعات قراآت را به دو نوع تقسیم می‌کند:

۱. سراج القاری، ص ۱۴.

۱. اصول:

منظور از آن، احکام عام و کلی است که شکل قواعد، به خود گرفته و قابل اطراد و شمول نسبت به تمام کلمات قرآنی - برحسب موارد خود - می باشد.

۲. فروع:

که اصطلاحاً از آن به «قرش» تعبیر می شود، و منظور از آن عبارت از يك سلسله احکام جزئی است که فقط به شماری از موارد قرآن کریم محدود است.

اصول قرائی:

عبارتند از امثال: ادغام، هاء کنایه، مد و قصر، همزه، احکام نون ساکنه و تنوین، فتح، اماله، وقف، و مانند آنها.

قرش قرائی:

از قبیل:

— نوع قرائتی که در سوره فاتحه روایت شده است، مبنی بر اینکه عاصم و کسائی «مالک» را با الف، و سایر قراء سبعة «مَلِک» و بدون الف قرائت می کردند.^۱

— یا آن قرائتی که در سوره اعراف نقل شده که ابن عامر می خواند: «قَلِيلاً مَا يَتَذَكَّرُونَ» و به یاء در اول فعل قرائت می کرد؛ اما سایر قراء بدون یاء در اول فعل و به صورت «قَلِيلاً مَا تَذَكَّرُونَ»^۲ می خواندند.

— حمزه و ابن عامر به روایت ابن ذکوان «و منها تَخْرُجُونَ»^۳ و «كَذَلِكَ تَخْرُجُونَ»^۴ به فتح تاء و ضم راء قرائت می کردند؛ اما سایر قراء سبعة آنها را به ضم تاء و فتح راء «تَخْرُجُونَ» می خواندند.

— نافع و ابن عامر و کسائی، «لِيَأْسُ التَّقْوَى»^۵ را به نصب سین، و باقی قراء به رفع آن قرائت می کردند.

— نافع، «خَالِصَةً»^۶ را به رفع می خواند؛ اما سایر قراء آنرا به نصب می خواندند.^۷

تعریف تجوید:

اما تجوید، شیخ زکریای انصاری می گوید:

«تجوید از لحاظ لغت به معنی تحسین و نیکوساختن و آراستن است، اما اصطلاحاً، عبارت از تلاوت قرآن به گونه ای است که حق هر حرفی از نظر مخرج و صفت - هر دو - اداء گردد»^۸.

مقرئ نحوی، ابن ام قاسم در کتاب خود شرح الواضحة فی تفسیر الفاتحه می گوید:

«تجوید عبارت از درستی و استواری در قرائت می باشد، و در تعریف آن می گویند: تجوید عبارت از اعطاء حق هر حرفی از نظر مخرج و صفت است».

یکی از علماء گفته است:

«تجوید عبارت از تصحیح و تقویم حروف (یعنی صحیح و درست اداء کردن آنها)، و برآوردن آنها از مخرج،

و ترتیب آنها در مراتبشان، و ارجاع آنها به اصول و قواعد، و الحاق آنها به نظائرشان می باشد».

۱. التیسیر، ص ۱۸. ۲. اعراف: ۳. ۳. اعراف: ۲۵. ۴. زخرف: ۱۱. ۵. اعراف: ۲۶. ۶. اعراف: ۳۲.

۷. التیسیر، ص ۱۹. ۸. اللقائق المحکمة، ص ۸.

- با توجه به این تعاریف روشن می‌شود که تجویدِ قرآن متوقف بر چند امر است:
- الف. شناختِ مخارجِ حروف.
  - ب. شناختِ صفاتِ حروف.
  - ج. شناختِ احکامی که از رهگذر ترتیب و ترکیبِ حروف به دست می‌آید.
  - د. تمرینِ زبان و کثرتِ تکرار.
- می‌توانیم پس از مرور بر این مطالب بگوئیم:
- «تجوید دربارهٔ بُعدِ صوتی حروفِ هجائیِ قرآنی بحث می‌کند».

موضوعات علم تجوید:

- این موضوعات عبارتند از امثال: مخارج حروف، صفات حروف، احکام میم ساکنه، احکام نون ساکنه و تنوین، مد، ادغام، وقف، و مانند آنها.
- در ظل این مطالب به نتایج زیر می‌رسیم:
۱. علم قرائت و علم تجوید در بررسی شماری از موضوعات - که به «اصول قرائی» نامبردارند، از قبیل: احکام نون ساکنه و تنوین، و وقف، و ادغام - به هم می‌رسند و نقاط مشترکی را از نظر بحث تشکیل می‌دهند.
  ۲. علم قرائت از آنجهت از علم تجوید ممتاز و متفاوت است؛ چون به تنهایی راجع به موضوعاتی بحث می‌کند که معروف به «فَرش» و یا «فروع قرائی» هستند.
  ۳. علم تجوید بدین لحاظ از علم قرائت ممتاز و متفاوت می‌باشد؛ چون به تنهایی دربارهٔ مخارج حروف و صفات آن بحث و گفتگو می‌نماید.
- و سرانجام می‌توانیم در فرق میان قرائت و تجوید بگوئیم: قرائت عبارت از تلفظ است، و تجوید عبارت از اداء می‌باشد.
- نگارش این مقدمه بر کشف الفهارس در ساعت هفت و هفت دقیقه شب سه‌شنبه ۲۲ بهمن ماه ۱۳۶۴ هجری شمسی (شب آغاز هشتمین سال پیروزی انقلاب اسلامی) مطابق اول جمادی الثانیة ۱۴۰۶ هجری قمری به پایان رسید.
- کتابه بيمناه الدائرة، العبد المفتاق إلى ربه الغنى: السيد محمد الباقر الحسيني الطبرسي المازندراني المدعو بـ «الدكتور حجتی» عفى الله عن جرائمه و آثامه و كفر عن زلاته و سيئاته بمحمد وآله الطاهرين. والحمد لله وصلى الله على محمد وآله الطيبين.

مراجع و مصادر و تاريخ قراآت قرآن كريم

١. قرآن كريم.

الف - كتب خطي

٢. تحبير التيسير: اسماعيل بن محمد بن محمد بن محمد، مشهور به: «ابن الجزري» (م ٨٣٣ هـ ق). مدينة منوره «المكتبة المحمودية».
٣. جمال القراء و كمال الإقراء: على بن محمد سخاوى (م ٦٤٣ هـ ق). قاهره «معهد المخطوطات العربية» شماره ٧٤.
٤. الروضة فى القراءات الإحدى عشر: حسن بن محمد بغدادى (م ٤٣٨ هـ ق). مکه مکرمه «مكتبة الحرم المكى الشريف» شماره ١٢٣.
٥. العنوان (مختصر الإكتفاء): اسماعيل بن محمد بن محمد بن محمد، مشهور به: «ابن الجزري» (م ٨٣٣ هـ ق). مدينة منوره «المكتبة المحمودية».
٦. القراءات (اعراب القراءات): حسين بن احمد بن خالويه (م ٣٧٠ هـ ق). قاهره «معهد المخطوطات العربية» شماره ٥٢.
٧. القراءات الشاذة: «ابن الجزري» (م ٨٣٣ هـ ق). قاهره «دارالكتب» شماره ٢٣٣١٤/ب.
٨. مختصر وجوه القراءات و الاعتدال على الروايات: ابوالعباس احمد بن عمار (م ٤٣٠ هـ ق). قاهره «معهد المخطوطات العربية» شماره ١٩٥.
٩. المكرر فيما تواتر من القراءات السبع و تحرر: عمر بن زين الدين انصارى، مشهور به: «نشار» (م ٩٠٠ هـ ق). مدينة منوره «المكتبة المحمودية».
١٠. الموضح: نصر بن على (م ٢٥٠ هـ ق). جنه «مكتبة جامعة الملك عبدالعزيز المركزية».

ب - كتب چاپى

١١. آلاء الرحمن فى تفسير القرآن: محمدجواد بلاغى (م ١٣٥٠ هـ ق). صيدا «مطبعة العرفان» طبع دوم.
١٢. الإبانة فى معانى القراءات: مكى بن ابى طالب حموش قيسى (م ٤٣٧ هـ ق). تحقيق دكتور عبدالفتاح اسماعيل شلبى. قاهره «مطبعة الرسالة».

١٣. إبراز المعاني من حوز الأمانى: ابوشامه عبدالرحمن بن اسماعيل دمشقى (م ٦٦٥ هـ ق). قاهره «مطبعة مصطفى البابى الحلبي و اولاده»، ١٣٤٩ هـ ق.
١٤. ابوعلى الفارسي: دكتور عبدالفتاح اسماعيل شلبي. قاهره، «مطبعة نهضة مصر» ١٣٧٧ هـ ق.
١٥. إتخاف فضلاء البشر فى القراءات الأربع عشر: احمد بن محمد دمياطى بناء (م ١١١٧ هـ ق) روايت و تصحيح و تعليق على محمد ضباع. قاهره «مطبعة عبدالحميد احمد حنفى» (٩) ١٣٤٥ هـ ق.
١٦. الإتقان فى علوم القرآن: جلال الدين عبدالرحمن سيوطى (م ٩١١ هـ ق). قاهره «مطبعة مصطفى البابى الحلبي و اولاده» ١٣٧٠ هـ ق = ١٩٥١ م. طبع سوم.
١٧. إتقان المقال فى احوال الرجال: محمد طه نجف (م ١٣٢٣ هـ ق). نجف «المطبعة العلوية» ١٣٤١ هـ ق.
١٨. اثر القراءات فى الدراسات النحوية: دكتور عبدالعال سالم على. قاهره، «مطبعة: المجلس الأعلى للشؤون الاسلامية» ١٣٨٩ هـ ق = ١٩٦٩ م.
١٩. احسن الأثر فى تاريخ القراء الأربعة عشر: محمود حصرى. قاهره «مطبعة: شركة...»
٢٠. اساليب الإستفهام فى القرآن: عبدالعليم سيد فوده. قاهره «مطبعة: المجلس الأعلى لرعاية الفنون و الآداب و العلوم الاجتماعية».
٢١. الإصابة فى تمييز الصحابة: ابن حجر عسقلانى (م ٨٥٢ هـ ق) حيدرآباد دكن «مطبعة: مجلس دائرة المعارف النظامية» ١٣١٦ هـ ق.
٢٢. اطوار الثقافة والفكر فى ظلال العروبة والاسلام: على جندى، محمد صالح سمك، محمد ابوالفضل ابراهيم. قاهره «مطبعة: الأنجلو المصرية» ١٩٥٩ م، طبع اول.
٢٣. الأعلام: خيرالدين زركلى (... مطبعة: كوستاتسوماس و شركاء) طبع دوم.
٢٤. إنباه الرواة على انباء النحاة: على بن يوسف قفطى (م ٦٤٦ هـ ق)، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم. قاهره «مطبعة دارالكتب».
٢٥. البرهان فى علوم القرآن: محمد بن عبدالله زركشى (م ٧٩٤ هـ ق)، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم. قاهره «مطبعة دارإحياء الكتب العربية» ١٣٧٦ هـ ق = ١٩٥٧ م، طبع اول.
٢٦. بغية الوعاة فى طبقات اللغويين و النحاة: جلال الدين عبدالرحمن سيوطى (م ٩١١ هـ ق). قاهره «مطبعة السعادة» ١٣٢٦ هـ ق، طبع اول.
٢٧. البلغة فى تاريخ أمة اللغة: مجدالدين محمد بن يعقوب فيروزآبادى (م ٧١٨ هـ ق). تحقيق محمد المصرى، دمشق «مطبعة وزارة الثقافة» ١٣٩٢ هـ ق = ١٩٧٢ م.
٢٨. البيان فى تفسير القرآن: آية الله حاج سيدابوالقاسم خوئى. نجف اشرف «مطبعة الآداب» ١٣٨٥ هـ ق = ١٩٦٦ م، طبع دوم.
٢٩. تاريخ الأدب العربى: كارل بروكلمان. ترجمة عربى دكتور عبدالحليم نجار. قاهره «دارالمعارف» ١٩٦٥ م، طبع دوم.
٣٠. تاريخ التراث العربى: فؤاد سزگين، ترجمة عربى دكتور فهمى ابوالفضل، تجديد نظر محمود فهمى حجازى. قاهره «مطبعة الهيئة المصرية العامة» ١٩٧١ م.
٣١. تاريخ القرآن: ابو عبدالله زنجانى. بيروت «مؤسسة الأعلمى» ١٣٨٨ هـ ق - ١٩٦٩ م، طبع سوم.
٣٢. تاريخ القرآن: دكتور عبدالصبور شاهين. «... دارالقلم» ١٩٦٦ م.
٣٣. تاريخ القرآن و غرائب رسمه و حكمه: محمدطاهر بن عبدالقادر كردى مالكى خطاط. جد، ١٣٦٥ هـ ق.

٣٤. تأسيس الشيعة الكرام لعلوم الإسلام: سيدحسن صدر (م ١٩٣٥ م) ! بغداد... - ١٩٥١ م.
٣٥. تاويل مشكل القرآن: عبدالله بن مسلم بن قتيبة (م ٢٧٦ هـ ق) با شرح و تحقيق احمد صقر. قاهره «مطبعة دارالكتب العربية».
٣٦. التبيان في تفسير القرآن: ابو جعفر محمد بن حسن طوسي (م ٤٦٠ هـ ق) نجف. «المطبعة العلمية» ١٣٧٦ هـ ق.
٣٧. التيسير في القراءات السبع: ابو عمرو عثمان بن سعيداني (م ٤٤٤ هـ ق) تصحيح اتوپريتزل. استانبول «مطبعة الدولة» ١٩٣٠ م. و «طبع حيدرآباد دكن» ١٣١٦ هـ ق.
٣٨. الجامع لأحكام القرآن: محمد بن احمد انصاري قرطبي (م ٦٧١ هـ ق). قاهره «مطبعة دارالكتب» ١٣٥٧ هـ ق = ١٩٣٨ م. و طبع دوم (١٣٨٦ هـ ق = ١٩٦٧ م) و طبع «كتاب الشعب» قاهره.
٣٩. الجرح و التعديل: عبدالرحمن بن ابى حاتم رازي (م ٣٢٧ هـ ق). حيدرآباد دكن، «مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية» ١٣٧٢ هـ ق = ١٩٥٣ م، طبع اول.
٤٠. الحجة في علل القراءات السبع: ابو على حسن بن احمد فارسي (م ٣٧٧ هـ ق) با تحقيق على نجدى ناصيف، و دكتور عبدالحليم نجار و دكتور عبدالفتاح شلبي، و تجديد نظر محمد على نجار. قاهره «مطبعة دارالكتب العربي».
٤١. الحجة في القراءات السبع: ابن خالويه (م ٣٧٠ هـ ق)، تحقيق و شرح دكتور عبدالعال سالم مكرم. بيروت «دارالشرق» ١٩٧١ م.
٤٢. الحدائق الناضرة: شيخ يوسف بحراني (م ١١٨٦ هـ ق)، تحقيق و تعليق و اشراف محمدتقى ايرواني. نجف «مطبعة: النجف» ١٣٨٠ هـ ق.
٤٣. الحياة العلمية في الشام في القرنين الأول والثاني للهجرة: خليل داود. بيروت «دارالآفاق الجديدة» ١٩٧١ م، طبع اول.
٤٤. حياة الشعر في الكوفة إلى نهاية القرن الثاني عشر: دكتور يوسف خليف. قاهره «دارالكتاب العربي للطباعة والنشر» ١٣٨٨ هـ ق = ١٩٦٨ م.
٤٥. الخصال: محمد بن على ابن بابويه قمي، معروف به «صندوق» (م ٣٨١ هـ ق). نجف «المطبعة الحيدرية» ١٣٩١ هـ ق = ١٩٧١ م.
٤٦. خلاصة تذهيب الكمال في أسماء الرجال: احمد بن عبدالله خزرجي انصاري (م ٩٢٣ هـ ق). «المطبعة الخيرية» ١٣٢٣ هـ ق.
٤٧. دراسات في تاريخ الخط العربي - مذبذباته إلى نهاية العصر الأموي: دكتور صلاح الدين المنجد. بيروت «مطبعة دارالكتاب الجديد» ١٩٧٢ م، طبع اول.
٤٨. الدقائق المحكمة في شرح المقدمة: زكريا بن محمد انصاري (م ٩٢٦ هـ ق) در هامش «المقدمة الجزرية». قاهره «المطبعة السعيدية». و در هامش «المنح الفكرية». قاهره «مطبعة عيسى البابي الحلبي» ١٣٦٧ هـ ق = ١٩٤٨ م.
٤٩. الرحيق المختوم (شرح أرجوزة محمد بن احمد متولى «اللؤلؤ المنظوم في ذكر جملة من المرسوم»): حسن بن خلف حسيني. قاهره «مطبعة المعاهد» طبع اول.
٥٠. رسم المصحف و الاحتجاج به في القراءات: دكتور عبدالفتاح اسماعيل شلبي. قاهره «مطبعة مكتبة النهضة» ١٣٨٠ هـ ق = ١٩٦٠ م.
٥١. روضات الجنات في احوال العلماء و السادات: سيد محمدباقر خوانساري (م ١٣١٣ هـ ق). ايران،

- چاپ سنگی ۱۳۰۷ هـ. ق.
۵۲. الزينة في الكلمات الإسلامية والعربية: ابوحاتم الرازي (م ۳۲۲ هـ. ق) مقابلة با اصل و تعليق حسين بن فضل الله همداني. قاهره «مطبعة دارالكتاب العربي» ۱۹۵۷ م، طبع دوم.
۵۳. السبيل إلى ضبط كلمات التنزيل: احمد محمد زينحار. قاهره «مطبعة الازهر» ۱۳۷۳ هـ. ق = ۱۹۵۳ م، طبع اول.
۵۴. سراج القارئ المبتدى و تذكاري القارئ المنتهى: علي بن قاصح بغدادى (م پس از سنة هشتم هجرى). قاهره. «مطبعة مصطفى البابى الحلبي و اولاده» ۱۳۷۳ هـ. ق = ۱۹۵۴ م، طبع سوم.
۵۵. السيرة النبوية: ابن هشام (م ۲۱۳ هـ. ق)، تحقيق و ضبط و شرح و فهرس مصطفى سقا، ابراهيم ابيارى، عبدالحفيظ شلبي. قاهره «مطبعة مصطفى البابى الحلبي» ۱۳۵۵ هـ. ق = ۱۹۳۶ م.
۵۶. شرح طيبة النشر في القراءات العشر: احمد بن محمد بن الجزرى (م ۸۵۹ هـ. ق) تحقيق و ضبط و تجديد نظر شيخ على محمد ضباع. قاهره «مطبعة مصطفى البابى الحلبي و اولاده»، طبع اول.
۵۷. شرح الواضحة: ابن أم قاسم (م ۷۴۹ هـ. ق)، تحقيق و تعليق دكتور عبدالهادى فضلى. بيروت «دارالقلم» ۱۹۸۰ م.
۵۸. الصحابي: احمد بن فارس (م ۳۹۵ هـ. ق). قاهره «مطبعة المؤيد» ۱۳۲۸ هـ. ق = ۱۹۱۰ م.
۵۹. صحيح البخارى: محمد بن اسماعيل بخارى (م ۲۵۶ هـ. ق). قاهره «مطبعة محمدعلى صبيح و اولاده».
۶۰. صحيح مسلم: مسلم بن حجاج قشيري (م ۲۶۱ هـ. ق). قاهره «مطبعة محمدعلى صبيح و اولاده».
۶۱. غاية النهاية في طبقات القراء: محمد بن محمد جزرى (م ۸۳۳ هـ. ق)، نشر «برگستراسر». قاهره «مطبعة مكتبة الخانجي» ۱۳۵۱ هـ. ق = ۱۹۳۲ م.
۶۲. غيث النفع في القراءات السبع: على نوري صفاقسى (م ۱۱۱۸ هـ. ق) در هامش «سراج القارى».
۶۳. فتح البارى بشرح البخارى: ابن حجر عسقلانى (م ۸۵۲ هـ. ق). قاهره «مطبعة حلبي» ۱۳۷۸ هـ. ق = ۱۹۵۹ م.
۶۴. فجر الإسلام: احمد امين. قاهره «لجنة التاليف و النشر» ۱۲۷۰ هـ. ق = ۱۹۵۰ م، طبع ششم.
۶۵. فضائل القرآن: ابن كثير دمشقى (م ۷۷۴ هـ. ق). بيروت «دارالاندلس».
۶۶. الفهرست: ابن النديم. تحقيق رضا تجدد، تهران. «چاپخانه دانشگاه تهران»، و بيروت «مكتبة خياط».
۶۷. فهرس مخطوطات دارالكتب الظاهرية - علوم القرآن: دكتور عزة حسن. دمشق «المجمع العلمى العربى» ۱۳۸۱ هـ. ق = ۱۹۶۲ م.
۶۸. فى الأدب الجاهلى: طه حسين (م ۱۳۹۳ هـ. ق). قاهره «دارالمعارف» ۱۹۵۸ م.
۶۹. فى الدراسات القرآنية و اللغوية (الإمالة فى القراءات و اللهجات العربية): دكتور عبدالفتاح اسماعيل شلبي. قاهره «مطبعة نهضة مصر» ۱۳۷۶ هـ. ق = ۱۹۵۷ م، طبع اول.
۷۰. القراءات فى نظر المستشرقين و الملحدين: عبدالفتاح قاضى. قاهره «مجمع البحوث الإسلامية» ۱۳۹۲ هـ. ق = ۱۹۷۲ م.
۷۱. القراءات القرآنية فى ضوء علم اللغة الحديث: دكتور عبدالصبور شاهين... «دارالقلم» ۱۹۶۶ م.
۷۲. القراءات و اللهجات: عبدالوهاب حموده. قاهره «مطبعة السعادة» ۱۳۶۸ هـ. ق = ۱۹۴۸ م.
۷۳. الكافى: محمد بن شريح رعينى اندلسى (م ۴۷۶ هـ. ق) در هامش «المكرر».
۷۴. كتاب السبعة فى القراءات: ابن مجاهد (م ۳۲۴ هـ. ق)، تحقيق دكتور شوقى ضيف. قاهره

«دارالمعارف» ١٩٧٢ م.

٧٥. كشاف إصطلاحات الفنون: محمدعلى تهانوى (م ١١٥٨ هـ ق). بيروت «شركة خياط».
٧٦. كشف الظنون عن اسامى الكتب و الفنون: حاجى خليفه (م ١٠٦٧ هـ ق). تهران، «المكتبة الإسلامية» ١٣٧٨ هـ ق = ١٩٦٧ م، طبع سوم.
٧٧. لطائف الإشارات لفنون القراءات: شهابالدين قسطلانى (م ٩٢٣ هـ ق)، تحقيق و تعليق شيخ عامر سيدعثمان و دكتور عبدالصبور شاهين. قاهره، ١٣٩٢ هـ ق = ١٩٧٢ م.
٧٨. اللغات فى القرآن، رواية ابن حسنون المقرئ ياسناده إلى ابن عباس: تحقيق صلاحالدين منجد. بيروت «دارالكتاب الجديد» ١٣٩٢ هـ ق = ١٩٧٢ م، طبع دوم.
٧٩. اللهجات العربية فى القراءات القرآنية: دكتور عبده الراجحى. قاهره «دارالمعارف»، ١٩٦٨ م.
٨٠. مباحث فى علوم القرآن: دكتور صبحى صالح. بيروت «دارالعلم للملايين» ١٩٦٩ م، طبع ششم.
٨١. مجمع البيان: ابوعلی فضل بن حسن طبرسى (م ٥٤٨ هـ ق). بيروت «دار مكتبة الحياة» ١٣٨٠ هـ ق = ١٩٦١ م. بيروت «دارالفكر»، طبع دوم.
٨٢. المحتسب: ابن جنى (م ٣٩٢ هـ ق)، تحقيق على نجدى ناصيف، دكتور عبدالحليم نجار، و دكتور عبدالفتاح شلبى. قاهره «المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية» ١٣٨٦ هـ ق.
٨٣. المحكم فى نقط المصاحف: ابو عمرو عثمان بن سعيدانى (م ٤٤٤ هـ ق)، تحقيق دكتور عزةحسن. دمشق «المطبعة الهاشمية» ١٩٦٠ م.
٨٤. مختصر صحيح مسلم: حافظ منرى (م ٦٥٦ هـ ق)، تحقيق محمدناصرالدين البانى. قاهره «مطبعة محمدعلى صبيح و اولاده».
٨٥. مدخل إلى القرآن الكريم: دكتور محمد عبدالله دراز، ترجمه محمد عبدالعظيم على، تجسديدنظر دكتور سيدمحمد بنوى. بيروت «دارالقلم» ١٣٩١ هـ ق = ١٩٧١ م، طبع اول.
٨٦. مدرسة البصرة النحوية: دكتور عبدالرحمن سيد. قاهره «سجل العرب»، طبع اول.
٨٧. مدرسة الكوفة: دكتور مهدي مخزومى. قاهره. «مطبعة مصطفى البابى الحلبي» ١٩٥٨ م، طبع دوم.
٨٨. مذاهب التفسير الاسلامى: گولنزبير، ترجمه دكتور عبدالحليم نجار. قاهره «مطبعة السنة المحمدية» ١٣٧٤ هـ ق = ١٩٥٥ م.
٨٩. المرشد الوجيز: ابوشامه مقدسى (م ٦٦٥ هـ ق)، تحقيق طيار آتى قولاج. بيروت «دارصادر» ١٣٩٥ هـ ق = ١٩٧٥ م.
٩٠. المصاحف: عبدالله بن سليمان بن اشعث سجستانى (م ٣١٦ هـ ق) تصحيح دكتور ارتور جفرى. قاهره «المطبعة الرحمانية» ١٩٣٦ م = ١٣٥٥ هـ ق، طبع اول.
٩١. المصحف المرتل (الجمع الصوتى الأول للقرآن الكريم): لبيب سعيد. قاهره «دارالكتاب العربى».
٩٢. معانى القرآن: ابوزكريا «قرأء» (م ٢٠٧ هـ ق)، تحقيق احمد يوسف نجاتى، و محمدعلى نجار. قاهره «دارالكتب» ١٣٧٤ هـ ق = ١٩٥٥ م، طبع اول.
٩٣. معجم الأدباء: ياقوت حموى (م ٦٢٦ هـ ق). قاهره «دارالمأمون»، طبع اخير.
٩٤. معجم المؤلفين: عمر رضا كحاله، دمشق «مطبعة الترقى» ١٣٧٦ هـ ق = ١٩٦٠ م.
٩٥. مقدمتان فى علوم القرآن: «مقدمة كتاب المبانى» و «مقدمة ابن عطية»: نشر دكتور ارتور جفرى، تصحيح عبدالله اسماعيل صاوى. قاهره «دارالصاوى» ١٣٩٢ هـ ق = ١٩٧٢ م، طبع دوم.
٩٦. المقنع فى رسم مصاحف الامصار: ابو عمرو عثمان بن سعيدانى (م ٤٤٤ هـ ق)، تحقيق محمد احمد

- دهمان. دمشق «مطبعة الترقى» ١٣٥٩ هـ. ق. = ١٩٤٠ م.
٩٧. مناهل العرفان في علوم القرآن: محمد عبدالعظيم زرقانى. قاهره «دارإحياء الكتب العربية» ١٣٧٢ هـ. ق.، طبع سوم.
٩٨. المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم: محمد فؤاد عبدالباقي. قاهره «دارمطابع الشعب».
٩٩. معرفة القراء: حافظ ذهبى (م ٧٤٨ هـ. ق.) تحقيق و فهرست و ضبط اعلام و تعليق محمدسيد جادالحق «دارالتأليف» طبع اول.
١٠٠. المغازى: واقدى (م ٢٠٧ هـ. ق.) تحقيق دكتور مارسدن جونر. انگلستان «دانشگاه اكسفورد» ١٩٦٦ م.
١٠١. مفتاح السعادة: احمد بن مصطفى طاش كبرى زاده (م ٩٦٨ هـ. ق.). حيدرآباد دكن «دائرة المعارف النظامية» طبع اول. و، قاهره «مطبعة الاستقلال الفكرى».
١٠٢. مفتاح الكرامة: محمدجواد عاملى (م ١٢٢٦ هـ. ق.). قاهره «الشورى» ١٣٢٦ هـ. ق.
١٠٣. المفردات السبع: ابو عمرو عثمان بن سعيدانى. قاهره. «الفاروقية الحديثة».
١٠٤. منجد المقرئين: ابن الجزرى (م ٨٣٣ هـ. ق.). قاهره «الوطنية الاسلامية»، ١٣٥٠ هـ. ق.
١٠٥. المواهب الفتحة في علوم اللغة العربية: حمزة فتح الله. قاهره «الأميرية» ١٣١٣ هـ. ق.، طبع اول.
١٠٦. الموسوعة القرآنية: ابراهيم ايارى. قاهره «سجل العرب» ١٣٣٨ هـ. ق. = ١٩٦٩ م.
١٠٧. نثر المرجان في رسم نظم القرآن: محمد غوث النائطى الأركاتى. حيدرآباد «مطبعة عثمان».
١٠٨. النشر في القراءات العشر: ابن الجزرى (م ٨٣٣ هـ. ق.) تجديد نظر على محمد ضباع. قاهره «مطبعة مصطفى محمد».
١٠٩. النقط والشكل: ابو عمرو عثمان بن سعيدانى - كه با «المقنع» ياد شده به طبع رسیده است.
١١٠. نوراليقين في السند و تحمل كتاب الله المبين: محمد روى مالكى. قاهره. «مطبعة حجازى» ١٣٦٠ هـ. ق.، طبع اول.
١١١. هجاء مصاحف الامصار: رجوع كنيده به: سلسله مجله «معهد المخطوطات العربية».
١١٢. اخبار التراث العربى: نشریه «معهد المخطوطات بجامعة الدول العربية» قاهره.
١١٣. الرسالة: مجله هفتكى، به مديريت و نشر احمد حسن زيات. قاهره «الشاطبى»: احمد بنوى شماره ٩٦٦، ١٣٧١ هـ. ق. = ١٩٥٢ م.
١١٤. الفكر الإسلامى: مجله ماهيانه، مقاله «انا نحن نزلنا الذكر...» ميرزا ابوالحسن شعرانى، شماره اول ١٣٩٢ هـ. ق. = ١٩٧٣ م.
١١٥. مجله كليه اللغة العربية: نشریه «رياسة العامة للكليات والمعاهد بالرياض» مقاله: «الرسم العثمانى» از عبدالعزيز عبدالفتاح قارى. شماره ١٣٩٤/٤ هـ. ق. = ١٩٧٤ م.
١١٦. مجله مجمع اللغة العربية: قاهره: «ذكرى حفى ناصيف»: عبدالحميد حسن، جزء ١٣٩٠/٢٥ هـ. ق. = ١٩٧٠ م.
١١٧. مجله المجمع العلمى العراقى: بغداد، «لهجات القرآن الكريم» دكتور جواد على. مجلد سوم، جزء دوم، ١٣٧٤ هـ. ق. = ١٩٥٥ م.
- مجله معهد المخطوطات العربية بجامعة الدول العربية: قاهره، «هجاء مصحف الأمصار» احمد بن عمار المهدي (م ٤٣٠ هـ. ق.)، تحقيق محيى الدين عبدالرحمن رمضان، مج ١٩ ج ١٣٩٣/١ هـ. ق. = ١٩٧٣ م.
١١٨. المرید: مجله ساليانه «جامعة البصرة» مقاله «كولدتسيهر و القراءات»: دكتور عبدالرحمن سيد، شماره

اول، ۱۳۸۸ هـ ق. = ۱۹۶۸ م.

— و منابع دیگری که نگارنده و مترجم در پاورقیها یاد کرده است و به خاطر اختصار از ذکر آنها در اینجا خودداری می‌شود.

معرفی کتابها و نسخہ های خطی آنها

بخش قرأت و تجوید

1 آداب قراءۃ القرآن (مقاله فی -) ۱ س

غیاث‌الدین منصور دشتکی (م ۹۴۰ یا ۹۴۹ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در بخش تفسیر، ذیل تفسیر آیه «سبحان الذی أسرى: غیاث‌الدین منصور دشتکی» ببینید.

● ت: سده ۱۰ هـ . ق.

به نظر می‌رسد که این مقال بخشی از کتابهای دشتکی و احتمالاً گفتاری از کتاب مقالات العارفین او باشد.

آغاز [نسخه ۷ مج ۱۸۳۰ مجلس]: [منقول من کلام غیاث المدققین منصور]،
المقالة الرابعة: النصوص الدالة على فضيلة القارى والقراءة كثيرة عديدة
معروفة مشهورة غير مستورة. و من الآداب: ينبغى للقارى السواك و
تنظيف الفم و تطهير الثوب و مكان الجلوس، و استقبال القبلة اولى
بالضرورة هي اولى؛ و يستحب ان يكون طاهراً بوضوء؛ فلم يكن محدثاً
و لاجنباً و لامتجنباً...

انجام [همان نسخه]: ... والقراءة من المصحف أفضل، وقد جعل النظر فى
المصحف عبادة، ولا بأس برفع الصوت باعتدال، ولقد اتفق العلماء على
الأمر بسجود التلاوة؛ واختلف هل هو أمرٌ وجوبٌ أو استحسان؛
والأكثر قرروا الاستحباب أو الاستحسان، وجوزوا فى الصلوة،
وأكثرهم على أن السجدة أربع عشر، والأكثر أوجبوا الطهارة فى
سجدة التلاوة وكذا استقبال القبلة، وقد يجوز خلاف هذا.

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۷ مج ۱۸۳۰ - دفتر: ۲۵۸۰۸). نستعلیق محمدبن حسین عقیلی
استرآبادی، حدود ۱۰۵۸ هـ . ق، ص ۶ و ۷، ۲۳ سطرى [ف: مجلس ۲/۹/۴۵۸] ۱ س.

2 آداب قراءۃ القرآن و کتابته ۲ س

* مؤلف نسخه‌ای که از این کتاب رویت شده شناخته نشد؛ لکن پیداست که از دانشمندان اهل سنت می‌باشد.

● ت: ؟

این نسخه با عنوان «فرع» آغاز می‌شود و مؤلف معتقد است که قرآن در زمان پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) به صورت کنونی جمع‌آوری و مرتب شده است، و ما به منظور آگاهی

از نسخه‌ای که رؤیت شد مقداری از آغاز و انجام آن را می‌نگاریم، و ممکن است بخشی از کتابی باشد:

آغاز [نسخه ش ۵ مج ۱۵۰۴ ملک]: فرع - القرآن العزیز مؤلف من زمنه (صلی الله علیه وسلم) علی ما هو علیه الیوم؛ لکن لم یجمع فی مصحف واحد؛ لما کان یتوقع من زیادة و نسخ؛ بل کان محفوظاً فی صدور طوائف من الصحابة. فلما قتل کثیر منهم فی خلافة الصدیق (کرم الله وجهه!) خاف وقوع اختلاف فیہ بعد ذلك، فاستشار الصحابة (رضی الله عنهم) فی جمعه فی مصحف؛ فأشاروا به ففعله و جعله فی بیت حفصة...

انجام: ... و یندب افتتاح حدیث رسول الله (صلی الله علیه وسلم) و ختمه بقراءة شخص حسن الصوت شیئاً من القرآن. زاد فی التبیان: ینبغی للقاری أن یقرء ما یلیق بالمجلس و یناسبه و أن تكون قراءته فی آیات الخوف و الرجاء و المواعظ و التزهید فی الدنیا، و الترغیب فی الآخرة، و التاهب لها، و قصر الأمل، و مکارم الأخلاق، انتهى.

□ نسخه:

۱. ملک - تهران (۵ مج ۱۵۰۴) نسخ عبدالؤمن حسینی، فرزند سیدنظامی سرکتی، در روز چهارشنبه ۱۲۴۲ هـ. ق، در فهرست به عنوان «فروع فی آداب قراءة القرآن و کتابته و غیرها» آمده، گ ۳۹۱-۴۰۹ پ [ملک ۲۷۹/۵] ۲ س.

3 إبراز المعانی من حرز الأمانی و

وجه التهنانی فی القراءات السبع للسبع المثانی ۳ س

ابوشامه (۵۹۹-۶۶۵ هـ. ق)

* ابوالقاسم شهاب‌الدین (ابومحمد) عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراهیم بن عثمان بن ابی‌بکر بن عباس مقدسی دمشقی شافعی، معروف به «ابوشامه» که اصلاً از قدس است و در دمشق در ۵۹۹/۱۴۲۳ هـ. ق زاده شد و در همانجا پرورش یافت، و قبل از ده سالگی قرآن را حفظ کرد، و در شانزده سالگی نزد علم‌الدین سخاوی و اساتید دیگر همه قراءات متداول را فراگرفت و در اسکندریه به تکمیل سایر علوم پرداخت و سرانجام به صورت دانشمندی کارآمد در فقه و حدیث و تاریخ و نحو و ادب و قرائت چهره نمود، و سیمت مشیخه «دارالحدیث اشرفیه» را به عهده گرفت. دو نفر به بهانه استفتاء به خانه‌اش درآمدند و او را شدیداً مضروب ساختند که بر اثر آن در بستر بیماری افتاد و در ۱۹ رمضان ۶۶۵ هـ. ق به علت همان بیماری در دمشق از دنیا رفت و در

مقابر «باب الکیسان» یا «باب الفرادیس» به خاک سپرده شد. وی آثار فراوانی از خود به جای گذاشته که پاره‌ای از آنها عبارتند از: «کتاب الروضتین فی أخبار الدولتین: الصلاحیة والنوریة - ط»، «المحقق من علم الأصول فیما يتعلق بأفعال الرسول»، «نظم المفصل للزمخشری» در نحو، «المرشد الوجیز إلى علوم تتعلق بالقرآن العزیز» «تاریخ دمشق» که درباره آن دو کتاب نوشت: یکی در پانزده جزو، و دیگری در پنج جزو، «مفردات القراء»، «مختصر تاریخ ابن عساکر» در پنج مجلد، «الباعث علی إنکار البدع والحوادث» و کتابهای دیگر. ابوشامه همه کتب و مصنفات خود را بر «کتابخانه عادلیه دمشق» وقف کرد که دچار آتش سوزی شد و اکثر آنها بپراثر آن از میان رفت.

او را از آنرو به «ابوشامه» ملقب ساختند، چون خال بزرگی بالای ابروی چپ داشت.

● ت: سلخ ذح ۶۲۴ هـ . ق.

گزارش مربوط به این کتاب را - ان شاء الله - در مورد کتاب «حرز الامانی...» از نظر می‌کنرانید چلیبی این شرح را به عنوان تألیفی متوسط از نظر حجم معرفی می‌کند و می‌گوید: ابوشامه پس از تألیف، آن را فشرده ساخت. ابوشامه در این کتاب یادآور می‌شود که «قراآت» عبارت از نقل و روایت است، و آنچه از قراآت منقوله - اگر موافق رسم الخط مصحف امام باشد - از قراآت دیگر اقوی است؛ اما پیروی از صیرف رسم الخط - تا وقتی که نقل و روایت آن را تأیید نکند - واجب نیست. و همو می‌گوید: در قرآن عربی از تمام زبانها و لهجه‌های عربی لغاتی وجود دارد؛ زیرا قرآن بر تمام عربها نازل شد، و خداوند به آنها رخصت داد که می‌توانند آنرا بر طبق لغات مختلف خود قرائت کنند؛ به همین جهت قراآت مختلف در قرآن پدید آمد. ابوشامه (مختصر) این کتاب را در سلخ ذح ۶۲۴ هـ . ق، طبق نسخه گوهرشاد (ش ۲۳۶) به پایان برده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی أسبغ علینا نعمه، وأفاض لدینا مننه، و أنزل إلینا کتابه الذی فصل آیاته فأحکمه وأتقنه... فإنّ أولى ما أفنی فیہ المکلف عمره، و علق به خاطره، و أعمل فیہ فکره تحصیل العلوم النافعة الشرعیة واستعمالها فی الأعمال الرضیة، وأهم ذلك علم کتاب الله... و سمیته «ابراز المعانی من حرز الامانی»...

انجام: ... فحسن تشبیه الصلوة علی الصحابة بذلك؛ لأنهم فی الصلوة تبع لرسول الله (صلی الله علیه [واله] وسلم)؛ فلهذا أصابتهم نفعاتها و برکاتها (رضی الله عنهم) أجمعین آمین.

بنگرید به: البدایة ۱۳/۲۵۰، ۲۵۱. و: طبقات القراء ۱/۳۶۶. و: تذکرة الحفاظ ۴/۳۵۲. و: بغیة الوعاة ۲۹۷.

و: شئرات الذهب ۳۱۸/۵. و: طبقات الشافعية ۶۱/۵. و: فوات الوفيات ۲۵۲/۱، ۲۵۳. و: السلوك، مقریزی ۵۶۲/۱. و: الذیل علی الروضتین، ابوشامه ۳۷-۴۵. و: مرآة الجنان ۱۶۴/۴. و: مختصر نول الاسلام ۱۳۱/۲. و: الدارس، نیمی ۲۳/۱، ۲۴. و: فهرست خدیویه ۵: ۶۴. و: كشف الظنون (۶۴۷)، ۲۱۸، ۲۹۴، ۹۱۸، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۳۲۷، ۱۳۳۴، ۱۴۰۲، ۱۶۱۶، ۱۶۵۵، ۱۷۷۳، ۱۷۷۶، ۱۷۹۴، ۱۸۰۴، ۱۹۸۲. و: روضات الجنات، ط جدید ۴۲/۵ به بعد، و ط سنگی ۴۲۹. و: ایضاح ۹۳/۱ و ۲۳۱/۲، ۳۰۴. و: هدیة العارفين ۵۲۴/۱، ۵۲۵. و: التعریف بالمؤرخین ۸۴/۱-۸۶. و: کتبخانه سنه، ۷۵. و: کتبخانه ولی الدین ۳. و: معجم المؤلفین ۱۲۵/۵، ۱۲۶. و: الأعلام، زرکلی ۷۰/۴. و: غایة النهاية ۳۶۵/۱. و: ریحانة الأدب ۱۵۰/۷، ۱۵۱. و: قاموس الأعلام ۲۳۷/۱. و: معجم المطبوعات ۳۱۷. و: فهرست ظاهریه ۱/ علوم القرآن / ۲۸۸-۲۹۱.

Brockelmann: *Encyclopédie de l'islam* I: 106.

Ahlwardt: ... *verzeichniss der arabischen handschriften* I:234, IX: 303.

Brockelmann: g. I:317

□ نسخه:

۱. ظاهریه - دمشق (۲۹۸) نسخ علی بن مسعود مقری بغدادی در روز دوشنبه سه شب مانده از صفر سال ۷۰۲ هـ. ق، بر روی صفحه اول ترجمه احوال مؤلف آمده، نسخه از سوره آل عمران را دارد، ۲۱۷ گ، ۲۱ سطر [ف: الظاهرية ۱/ علوم القرآن / ۲۸۹، ۲۹۰] 3 س

۲. ملك - تهران (۱۱۳۰) تعليق ابوطالب بن احمد بن محمود شیرازی معروف به «حافظ» در ۷۵۳ هـ. ق، نسخه دوره کامل است، ۳۷۶ گ، ۲۱ سطر [ف: ملك ۱/ ۱۲] 4 س
۳. ظاهریه - دمشق (۷۷۳۰) نسخ محمد بن لقمان بن عبدالوهاب حافظ در روز سه شنبه ۱۰ ج ۷۷۱/۱ هـ. ق، نسخه دوره کامل است، ۲۰۶ گ، ۲۷ سطر [ف: الظاهرية ۱/ علوم القرآن / ۲۸۸] 5 س

۴. ادبیات - تهران (۱۱۹ ب) نسخ سده ۸ هـ. ق، نسخه از سوره آل عمران تا پایان کتاب را دارد، ۲۳۲ گ، ۲۱ سطر [ف: ادبیات ۱/ ۳۳۰] 6 س

۵. ظاهریه - دمشق (۴۴۲۵) نسخ سده ۸ هـ. ق، نسخه قطعه ای از کتاب است از آغاز آن، ۱۶ گ (۱۴۹-۱۵۴)، ۲۳ سطر [ف: الظاهرية ۱/ علوم القرآن / ۲۹۰، ۲۹۱] 7 س

۶. ملك - تهران (۱۳۴۵) تعليق امام بن جلال کرمانی در ۸۴۳/۲۴۶ هـ. ق، نسخه کامل است، ۳۱۴ گ، ۲۳ سطر [ف: ملك ۱/ ۱۲] 8 س

۷. گوهرشاد - مشهد (۲۳۶) نسخ محمد قاسم بن علی بن نظر داد در ۱۰۰۳ هـ. ق، نسخه کامل است و در پایان آن آمده: «آخر إبراز المعانی المختصر، والحمد لله وحده»، این نسخه

تصحیح شده، ۲۳ سطری [ف: گوهرشاد ۲۰۴/۱، ۲۰۵. و ف: چهار کتابخانه مشهد
۲۰۵] 9 س

4 الأبيات النجمية في مقدار المد ٤ س

● ت: ؟

اشعاری است به بحر رَجَز در چهار بیت که ممکن است از دانشمندی معروف باشد؟ و درباره مقدار مدّ که باید به اندازه چند حرف باشد انشاء شده است.

آغاز: يمدّ بقدر الخمس ورش و حمزة والأربع نجم والثلاث رضى كلا
انجام: و هذا سماع من شيوخ مويد بما قيل في التيسير والغير فاقبلا

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۴ مج ۵۲۲۷) نسخ سده ۸ یا ۹ هـ . ق [ف: مرکزی ۴۱۶۵/۱۵] 10 س

5 احكام الهمزة في الآيات ٥ س

(احتمالاً) محمد بن علی حسینی جرجانی (سده ۹ هـ . ق؟)

● احتمالاً مؤلف همان محمد بن علی بن محمد بن علی حسینی جرجانی پسر سید شریف جرجانی (م ۸۳۸ هـ . ق) و مؤلف «شرح هداية الحكمة» ابهری و سایر آثار دیگر است که ترجمه احوال او را - إن شاء الله - در جای خود گزارش خواهیم کرد.

● ت: احتمالاً سده ۹ هـ . ق .

در این کتاب کیفیت قرائت و کتابت همزه را به ترتیب سوره‌های قرآنی گزارش نموده و چون این رساله در مجموعه‌ای قرار دارد که همه آنها از محمد بن علی حسینی جرجانی می‌باشد محتمل است این یکی نیز از همو باشد.

آغاز [موجود در نسخه ش ۱ مج ۷۱۰ مرعشی]: الملاً افتونی، یا ایها الملاً

ایکم، و شبه ذلك حيث وقع فيها، فلك تحقيق الهمزة الثانية...

انجام: ... و إن شائك مثل «مائة» ذكر في البقرة. و الحمد لله وحده و صلى الله على محمد و آله أجمعين.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۱ مج ۷۱۰) نسخ قاسم بن مرتضی حسینی تونی در حدود ۹۴۴ هـ . ق، دارای حواشی مختصر، گ ۱- ۴۰ پ [ف: مرعشی ۳۰۵/۲] 11 س

6 **الاختلاف فی روایۃ قراءۃ عاصم (رسالۃ فی -) 6 س**

محمد بن محمود سمرقندی (م ۷۸۰ ھ . ق)

* ترجمہ احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «شرح القصیدۃ الفائحۃ: محمد بن محمود سمرقندی» ببینید.

● ت: سدہ ۸ ھ . ق .

مقدمہ یادآور می شویم: حفص بن سلیمان کوفی غاضری بزاز (۹۵-۱۹۳ ھ . ق) و ابوبکر شعبۃ بن عیاش حناط اسدی کوفی (۹۰-۱۸۰ ھ . ق) از شاگردان و راویان عاصم کوفی - یکی از قراء سبعہ - بوده اند. این رسالہ در گزارش آن شمار از کلمات قرآنی است کہ میان این دو راوی در قرائت و روایت آنها از عاصم اختلاف وجود دارد. مؤلف، کلمات یادشده را بہ ترتیب سورہ ہا از منظومہ «حرز الأمانی» شاطبی استخراج و نقل کردہ و افراد در جمع و تألیف داشته است. نام این رسالہ درست دانستہ نشد و باتوجہ بہ موضوع آن؛ نام مذکور را یاد کردیم، از دیباچہ رسالہ - کہ در آن آمدہ است: «إني قد ذكرت في هذا الجزء الخلاف بين أبي بكر بن شعبه...» استفادہ می شود کہ این رسالہ باید بخشی از کتاب مؤلف مذکور باشد، و چون بہ هیچیک از نسخہ ہا نگارندہ را دسترسی نیست این مسالہ و نیز اینکہ بہ زبان فارسی یا عربی است در تردید بہ سر می برد.

آغاز: بسملة، الحمد لله الذي جعل صدورنا خزائن كلامه القديم، و هدانا به...
انجام [در نسخہ ش ۶۲ تجوید و قراءتِ قدس رضوی]: کفوہاً ص، کفوہاً ع -
[و در نسخہ ش ۱۳ تجوید قدس رضوی کہ نسخہ را فارسی معرفی کردہ]: ... مثل تنوین باباً بالمن.

□ نسخہ:

۱. فیضیہ - قم (۵ مج ۱۹۹۵) نوشتہ ظہیر بن فاضل ظہیر حسینی کور؟ سرخی در ۹۶۴ ھ . ق [ف: فیضیہ، استادی ۱۶۲/۳/۲] 12 س
۲. قدس رضوی - مشہد (۱۳ تجوید) نستعلیق؟، وقفی نادرشاه، ۱۴ سطری کہ آنرا بہ زبان فارسی یاد کردہ است [ف: قدس ۲۲۸/۲] 13 س
۳. قدس رضوی - مشہد (۶۲ تجوید و قراءت * ۸۸۱۳) نسخ؟، ۱۴ گ، ۱۳ سطری [ف: قدس ۱۶۶/۶] 14 س

7 **إختلاف القراءات** ۷ س

حسین حسینی قاری (در نسخه)

* مؤلف شناخته نشد

● ت:؟

این رساله دربارهٔ اختلاف قراآت به ترتیب سوره‌های قرآن است که راجع به هر یک از قاریان با رمز و اشاره برگزار کرده است.

آغاز [نسخه ش ۴۴۳۸/۵ مرکزی]: بسمله و به نستعین. التابعی، و هو اخذ عن عبدالله بن حبيب السلمی عن عثمان و علی [علیه السلام] و ابی بن کعب و زید بن ثابت و عبدالله بن مسعود و علی النبی (صلی الله علیه و آله) [وسلم]، و ایضاً اخذ عاصم من زربن جیش... ثم انی جعلت علامة بکر الصاد، و علامة حفص العین.

سورة الحمد ليس فيها خلاف. سورة البقرة فيها ثلاثون موضعاً. اتخذتم بالإدغام «ص»، اتخذتم بالإظهار «ع»، هزواً «ص»، هزواً «ع»...
انجام [همان نسخه]:... مؤصده «ص»، مؤصدة «ع»، إن راءه «ص» إن راءه «ع»، أدريك «ص»، أدريك «ع»، مؤصلة «ص»، مؤصلة «ع»، فی عمَدِ «ص»، فی عمَدِ «ع»، ولی دین «ص»، ولی دین «ع» کُفُوءاً «ص»، کُفُوءاً «ع» تمت التجويد بعون الملك الوهاب، والله أعلم بالصواب.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۵ مج ۴۴۳۸) نوشتهٔ عماد بن رضا حسینی در ۱۰۰۸ هـ. ق، گ ۹۷-۱۰۴ [ف: مرکزی ۳۳۹۹/۱۳] 15 س

8 **إختلاف القراء العشرة فی قراءة سورة الإخلاص والفاتحة** ۸ س

(؟)

* مؤلف شناخته نشد.

● ت:؟

در این نوشتهٔ فشرده و کوتاه اختلاف قراآتِ قراءِ عشره در مورد سورة اِخْلَاص و فاتحه مطرح شده، و ممکن است بخشی از کتابی حتی معروف باشد.

آغاز: قرء ابوجعفر: «لم یکن له» بالإدغام مع الغنه، و الباقون من غیر غنة. و قرء حفص عن عاصم «کفُوءاً» بالواو و ضم الفاء. و قرء ابوبکر عن عاصم و

نافع و ابن کثیر، و أبو عمرو و ابن عامر و الکسائی بالهمزة و ضم الفاء. و قرء خلف و یعقوب بالهمزة مع تسکین الفاء فی الحالین. و قرء حمزة كذلك فی الوصل و الوقف ینقل حركة الهمزة إلى الفاء و یحذفها فیقول «کفأ». و ایضاً یبدل الهمزة فی الوقف واو مفتوحة بعدها ألف بدلاً من التوین مع الإسکان.

فصل فی اختلاف القراء العشرة فی الفاتحة. اعلم أن عاصم و الکسائی و یعقوب و خلف قرؤا «مالک یوم» بالألف بعد المیم علی أن یکون اسم فاعل من «مَلَّکَ مَلْکاً» بکسر المیم، والله مالک الحقیقی، حذف مفعوله ای مالک الجزاء و القضاء...

انجام: ... و أن توقف بالعالمین و لالضالین و المستقیم و الدین بالإسکان فقط مع الأوجه الثلاثة، و أن توقف علی نستعین بالإسکان مع الوجوه الثلاثة و بالإشمام ایضاً مع الوجوه الثلاثة، و بالرؤم مع القصر. و هذه الأوجه للوقف تخییریة. [تمت]

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۳ مج ۴۳۶ * ۴۲) نسخ؟ ۲ گ [ف: ملك ۳۰/۵] 16 س

الإدغام الكبير والصغير: محمد بن علی حسینی جرجانی =
الضوء المنیر فی الإدغام الكبير والصغير: محمد بن علی حسینی جرجانی.

9 ارجوزة فی معرفة الوقوف ۹ س

محمد بن عبدالحمید حکیم بغدادی (?)

* علی رغم تفحص و تصفح فراوان، ترجمه احوال و حتی یادی از ناظم را در کتب و مراجع مربوط نیافتیم.

● ت: ؟

ارجوزه‌ای است در چهل و دو بیت که قواعد وقف در قرآن را طبق نوشته سجاوندی در «الوقوف» به نظم آورده و این قواعد را بسیار مختصر و فشرده ذکر می‌کند.

آغاز: بسمله،

أحمد ربی منزل القرآن   علی النبی من بنی عدنان
و جعل القرآن نصاً قاطعاً   و للعباد فی العباد شافعاً

انجام:

ثم الصلوة والتحيات على محمد خير نبي أرسله
واله وصحبه ثم التابع ما قرع القرآن سمع سامع

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۴ مج ۶۱۲) نسخ ابوالمعالي موسوی حسینی «خادم روضه رضويه» در عصر روز جمعه ۴ شوال ۱۲۴۲ هـ . ق، گ ۷۲ پ - ۷۳ پ [ف: مرعشی ۲/۲۱۰] ۱۷ س

الإرشاد: محمد بن طيفور سجاوندى =

الوقوف: محمد بن طيفور سجاوندى.

10 إرشاد الأذهان إلى تجويد القرآن ۱۰ س

عماد الدين على قارى استرآبادى (زنده در اوائل سده ۱۱ هـ . ق)

* عمادالدين على بن عمادالدين على بن نجمالدين محمود، معروف به «عمادالدين على شريف قارى استرآبادى مازندرانى» که در استرآباد زاده شد و در مازندران اقامت گزید. آقابزرگ تهرانى می گوید: من نسب او را بدینصورت که یاد شد بر ظهر کتاب «خلاصة الأقوال» علامه حلی به خط خود او یافتم که قارى استرآبادى تحریر آنرا در سال ۹۵۲ هـ . ق به پایان برده، وی نخست یادداشت تملك خود و گواهی مقابله آنرا با نسخه اصل تصحیح شده ای نوشته، آنگاه می گوید: خلاصة الأقوال را - به واسطه سید محمود و شیخ حسین شاگردان شیخ زین الدین شهید [ثانى] از استادشان شهید و اسناد این استاد به مؤلف روایت می کند. منظور از سید محمود، سید امیر نظام الدین شاه محمود شولستانی؛ و مراد از شیخ حسین، شیخ عزالدین حسین بن عبدالصمد عاملی (م ۹۸۴ هـ . ق) پدر شیخ بهائی می باشد. و نیز قارى استرآبادى یادآور می شود: علاوه بر این از مولی عبدالله از شیخ ابراهیم میسی از پدرش شیخ على بن عبدالعالی میسی روایت دارد. و مراد او از «مولی عبدالله» عبارت از عبدالله بن محمود تستری (شوشتری) شهید در بخارا به سال ۹۹۷ هـ . ق است.

بنابراین از طبقه مشایخ قارى - مطابق معمول و جریان عادت - استفاده می شود که او از علماء آخر سده دهم و اوائل سده یازدهم؛ و اوائل عصر او مصادف با اواخر عصر سلطان شاه طهماسب است. و حتی به نام او کتاب «التحفة الشاهیه» را - که در تجوید است - نگاشت. عمادالدين قارى استرآبادى از خود آثاری به جای گذارده که از جمله آنها است: «إثبات الواجب»، و رسائلی در اصول قرائت شماری از قراء. صاحب ریاض العلماء می گوید همه این

کتب را در جاهای مختلف، و نیز شرح احوال قاری را از «عالم آرا» و جز آن نقل کرده، و همگی صریحاً گفته‌اند: قاری استرآبادی از علماء دوران حکومت شاه طهماسب، و میان علماء دارای منزلتی عظیم بوده و مطالب و حوائج مهم را بر او عرضه می‌کردند، و مهارت تامی در علم قرائت و تجوید داشته، و در ایندو علم دارای کتب مبسوط و مختصر می‌باشد.

● ت: سده ۱۰ یا ۱۱ هـ . ق .

او کتابی در تجوید دارد که علامه تهرانی از آن به‌عنوان «تجویدالقرآن» یاد می‌کند و جز کتاب «التحفة الشاهیه فی تجوید القرآن» او است که به‌نام «شاه طهماسب» ساخته است، و میان کتاب «تجوید القرآن» و کتاب «التحفة» تفاوت‌هایی وجود دارد:

الف - ضمن مجموعه‌ای از کتب تجوید نسخه‌ای از «التحفة الشاهیه» وجود دارد که همگی به خط مولی عبدالباقی قاینی است، و تاریخ فراغ از تحریر پاره‌ای از آنها ۱۰۶۸ هـ . ق . می‌باشد؛ در حالیکه کاتب، «تجوید القرآن» مورد بحث را در سال ۱۰۷۴ هـ . ق . به پایان برده است.

ب - آغاز و انجام این دو کتاب نیز متفاوت هستند؛ زیرا در آغاز «التحفة الشاهیه» بیتی از شعر فارسی آمده، و در یک مقدمه راجع به فضیلت و ثواب قرائت قرآن، و دوازده باب تنظیم شده؛ و باب یازدهم درباره «اختلاف در فاتحه»، و باب دوازدهم درباره اختلاف در توحید می‌باشد. آنگاه خاتمه‌ای دارد درباره لحن (و اشتباه در قرأت)؛ ولی سایر ابواب کتاب «التحفة الشاهیه» از نظر مطالب مطابق فصول کتاب تجوید مورد بحث ما است با اختلاف اندکی در تعبیر. اما آغاز کتاب تجوید مورد بحث «ارشاد الأذهان...» با عبارت «الحمد لله رب العالمین» آغاز می‌شود، و پس از خطبه می‌گوید: «إن أفضل العبادات بعد المعرفة، الصلوة الموقوفة صحتها على معرفة تجويد القرآن...» لکن نامی راجع به آن یاد نکرده [و این نام یعنی «ارشاد الأذهان إلى تجويد القرآن» در فهرست مجلس ش (۵۸۴۶) آمده است]. در «ارشاد القاری»... نیامده است که قاری آنرا به‌نام کسی تألیف کرده باشد. قاری این کتاب را در یک مقدمه و دوازده فصل تنظیم کرده که عبارتند از: ۱. مخارج حروف؛ ۲. صفات حروف؛ ۳. ترقیق و تفخیم؛ ۴. هاء کنایه؛ ۵. مد؛ ۶. ادغام؛ ۷. تنوین و نون ساکنه؛ ۸. وقف؛ ۹. استعانه؛ ۱۰. بسمله؛ ۱۱. اختلاف در فاتحه و توحید؛ ۱۲. لحن در قرائت. احتمال می‌رود کتاب مورد بحث ما حتی غیر از این دو کتابی باشد که مفصلاً آنرا گزارش کردیم.

یعنی کتاب «ارشاد الأذهان إلى تجويد القرآن» کتاب سومی از قاری استرآبادی به‌نظر می‌رسد که ما آغاز و انجام آنرا می‌آوریم. علامه تهرانی از این کتاب با عنوان «تجوید القرآن»

یاد کرده، و در حرف «ضاد» کتابی دیگر به عنوان «الضرورية» در تجوید نام می‌برد. و آغاز کتاب «الضرورية» چنین است: بسمله، الحمد لله الذي علم بالقلم. علم الانسان ما لم يعلم، والصلوة والسلام على سيد العرب والعجم، محمد وآله مصابيح الظلم... و بعد فيقول...

أغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمين والسلام... و بعد فيقول العبد الضعيف المحتاج إلى رحمة الهادي...: إن الصلوة واجبة على كل مكلف، و هي لا يصح إلا بالقراءة، والقراءة...

انجام: ... و او مفتوحة بعدها ألف بدلاً من التنوين مع اسكان الفاء، و هنا آخر ما أوردناه. تمت.

بنگريد به: النريفة ۳۷۱/۳-۳۷۳ و ۴۴۴. و: معجم المؤلفين ۱۵۲/۷.

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۵۸۴۶- ثبت قديم: ۶۱۲۷۱ - جديد: ۷۹۷۰) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، ص ۲-۱۲ [ف: مجلس ۲۵۳/۱۷] 18 س.
۲. سنا - تهران (۸ مج ۱۲۸۷۲ * ۱۳۴) نوشته؟، در فهرست به عنوان «مختصر در واجبات قرائت و تجويد» آمده [ف: سنا ۶۹/۱] 19 س

11 إرشاد الطلبة إلى شواهد الطيبة ۱۱ س

على منصورى (م ۱۱۳۴ هـ. ق)

* على بن سليمان بن عبدالله منصورى مصرى مقرئ نحوى، شيخ القراء أستاذانه که در آن اقامت گزید، و در «اسکدار» از دنیا رفت. وی اصلاً از مردم مصر بوده و آثار متعددی از خود به جای نهاده که از جمله آنها است: «الألفية فى النحو»، «تحرير الطرق والروایات فیما تیسر من الآيات فى وجوه القراءات»، «حلّ مجملات الطيبة» در قراءات که به احتمال بعيد همین کتاب «إرشاد الطلبة إلى شواهد الطيبة» است، «رسالة فى أحوال النبی والعشرة المبشرة» یا «شرح فى صفة سيد المرسلين والعشرة المبشرة»، «ردّ الإلحاد فى النطق بالضاد». وفات وی به سال ۱۱۳۴ هـ. ق در «اسکدار» روی داد.

● ت: سده ۱۲ هـ. ق.

این کتاب درباره کیفیت قراءات و اختلاف قراء به ترتیب از سورة فاتحه تا «والناس» و شواهد و یا گزارش شواهدی است برای منظومه «طیبة النشر» ابن الجزری به روش «انشاد الشهد من منوال القصید» شیخ محمد بن غازی، با اضافات بسیاری بر آن.

أغاز: بسمله، الحمد لله الذي أنزل القرآن موعظة وهدى ورحمة وشفاء لما

فی الصدور، و امر نبيه الأمين أن یقرأه علی سبعة احرف ...
انجام: ... اللهم صل علیه كلما غفل عن ذكره الغافلون، و سلم تسليماً كثيراً،
سبحان ربك رب العزة عما یصفون...

بنگريد به: هدية العارفين ۱/۷۶۵. و: إيضاح المكنون ۱/۲۳۲ و ۴۱۷ و ۵۵۲. و: الأعلام، زرکلی ۵/۱۰۴. و:
معجم المؤلفين ۷/۱۰۴. و: فهرس التيمورية ۳/۲۹۱. و: Brockelmann: s, II: 421.
□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۱ مج ۳۹۰۵) نسخ ابراهيم حمدي بن محمد بن عثمان در ۱۶ محرم
۱۱۸۷ هـ. ق، با تاريخ تملك حافظ احمد رفعت معروف به «جور كجی زاده قاضی» و حافظ
احمد نیازی، مورخ ۱۳۲۴، گ ۱ پ ۸۵- [ف: مرعشی ۱۰/۲۸۴] 20 س

12 أسرار التجويد (رسالة في كشف بعض -) ۱۲ س

شيخ احمد احسائي (۱۱۶۶-۱۲۴۱ یا ۱۲۴۳ هـ. ق)

* احمد بن زين الدين بن ابراهيم بن صقر بن ابراهيم بن داغرين رمضان بن راشد بن دهيم بن
شمروخ آل صقر مطيري احسائي بحراني مؤسس فرقه «كشفيه» که در «احساء» بحرین در
رجب ۱۱۶۶ هـ. ق زاده شد، و خود احسائي در شرح احوال خود می نویسد: «در رأس سال دوم
ولادتم باران شدیدی باریدن آغاز کرد که در نتیجه جاری شدن سيل همه خانهها جز يك مسجد
و خانه عمه ام فروریخت. پنجساله بودم که قرآن را فراگرفتم. مردم شهرم سخت در جهل و
بی سوادی و غفلت به سر می بردند و بی خبری از احکام دینی آنانرا می آزد، عوامل جرجانی را از
شيخ احمد - که آنرا نزد شيخ محمد می خواند عاریه گرفته و آنرا استنساخ کردم پدرم بر این
امر اطلاع یافت و مرا همراه با هزینه ای برای تحصیل نزد شيخ محمد فرستاد که با شهر ما يك
فرسخ فاصله داشت» تحصیلات احسائي از این طریق آغاز گشت. باری احسائي از سیدمهدی
بحرالعلوم، و سیدعلی صاحب ریاض، و شيخ جعفر نجفی صاحب «كشف الغطاء»، و میرزا
سیدمهدی شهرستانی حائری و گروهی از علماء قطیف و بحرین اجازه دارد، و اکثر عبارات
اجازات آنها در «شذورالعقیان فی تراجم الأعیان» و «نجوم السماء» آمده است. مرحوم
سیدمحسن امین به دنبال این مطلب می گوید: ظاهراً این اجازات در اوائل کار احسائي صادر
شده اند، یادآور می شود: محمد ابراهيم کرباسی، صاحب «الإشارات» اجازه روایت از احسائي
دارد، و از شاگردان او است میرزا علی محمد باب که مذهب بابیه را بنیاد کرد، شيخ اسدالله
شوشتری و سید کاظم رشتی و چنانکه دیدیم حاج محمد ابراهيم کرباسی و فرزندان خود او و
نیز صاحب جواهر اجازه روایت دارند. گویند آثار و مؤلفات احسائي متجاوز از صد رساله و کتاب

می باشد که سید محمد کاظم رشتی و دیگران آنرا یاد کرده اند، و ما در موارد متناسب هر یک از آنها را گزارش خواهیم کرد. وی را دو فرزندی فاضل بود: محمد و علی؛ لکن محمد شدیداً با آراء و افکار پدرش مخالف بود؛ آنچنانکه ابراهیم بن ملاصدرا به مخالفت با پدرش برخاست. صاحب روضات در ستایش احسائی سخن به گزاف آورده و او را به گونه ای نه درخور می ستاید و او را از لحاظ دین و دانش و تقوی دارای مقامی بس والا می شناساند. اما دیگران او را به غلو و افراط متهم ساخته اند.

احسائی در اواسط عمر خویش به دیار عجم سفر آغاز کرد نخست در یزد، و آنگاه در اصفهان مقیم شد و نزد دولتمردان زمان از احترام برخوردار بود. احسائی به هنگام مراجعت به وطن مألوف به درخواست محمدعلی میرزا حاکم کرمانشاه مدتی - به ملاحظه پاره ای از مصالح - در آنجا توقف کرد تا آنکه به خاطر فتنه و آشوبی که پدید آمد از آنجا بیرون رفت.

طبق نوشته صاحب «أحسن الودیعة» احسائی در آغاز امر از مجتهدین و پارسایان به شمار می رفت، و حاج ملاعلی نوری او را با تعبیر «بابی أنت و اُمی» مورد خطاب قرار می داد تا آنکه با نشر آثارش مسلک او بر همه معلوم گشت و توبیخ و انتقاد را به سوی او روان ساخت و حتی صاحب «جواهر» و صاحب «ضوابط» و شریف العلماء و صاحب «فصول» و اکثر فقهاء معاصر در طعن نسبت به او فروگذار نکردند و حاج ملاعلی نوری نیز او را آماج خرده گیری قرار داد. سرانجام احسائی به علت اعراض مردم از وی به مدینه روی نهاد و در آنجا مقیم گشت و در همانجا در آخر ذی القعدة ۱۲۴۱ یا ۱۲۴۲ هـ . ق از دنیا رفت و در بقیع به خاک سپرده شد.

● ت: ۳ ج ۱۱۹۹/۲ هـ . ق .

رساله ای است که احسائی به خواهرش دیگران راجع به قرائت و تجوید در شش فصل و خاتمه نوشته است: ۱. احکام ادغام ۲. احکام تنوین و نون ساکنه ۳. احکام ترقیق و تفخیم ۴. احکام مد و قصر ۵. احکام هاء کنایه ۶. احکام وقف. خاتمه: در لحن. احسائی این رساله را در ۳ ج ۱۱۹۹/۲ هـ . ق به پایان برده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی أنزل الفرقان علی عبده تنزیلاً، و فضله بما أوحی إلیه علی جمیع الخلق تفضیلاً... أما بعد، فیقول أحمد بن زین الدین الأحسائی: هذه عجالة فی بعض أسرار التجوید، و رتبته علی فصول ستة و خاتمة...

انجام: ... و اغفر لنا ما أسلفنا و اعصمنا فی ما استقبلنا إنک علی کل شیئی قدير. و قد فرغ من تألیفها کثیر الإضاعة قلیل البضاعة الحقیق المسکین: ... فی السنة التاسعة و التسمین بعد المائة و الألف من الهجرة النبویة علی هاجرها

أفضل الصلوة والسلام، مستغفراً مصلياً مسلماً.

بنگريد به: فهرست كتب مشايخ، ص ۲۵۳، ۲۵۴. و: النريعة ۳/۳۶۲ و ۱۱/۱۳۷. و: معجم المؤلفين ۱/۲۲۸. و: ریحانة الأدب ۱/۸۸. و: أعيان الشيعة، ط ايران ۲/۵۸۹-۵۹۳. و: روضات الجنات، ط سنگي ۲۵-۲۷. و: طبقات اعلام الشيعة ۲: ۸۸. و: هدية العارفين ۱/۱۸۵. و: ايضاح المكنون ۱/۲۰۵، ۲۰۶ و ۲۲۲ و ۲۶۷ و ۳۰۵ و ۳۳۹ و ۳۷۲ و ۴۱۲ و ۴۲۵ و ۴۷۴ و ۵۶۴ و ۵۶۷ و ۲۰۳/۲ و ۲۰۵ و ۲۰۹ و ۳۴۸ و ۴۷۴ و ۴۷۵ و ۷۰۵. و: أحسن الوديعه ۲/۱۶۸. و: الأعلام زرکلی ۱/۱۲۴.

□ نسخه:

۱. غرب-همدان (۱ مج ← ردیف: ۱۳۱۷- کتابخانه: ۶۲۵) نسخ (گویا) از مؤلف در ۳ ج ۱۱۹۹/۲ هـ. ق، ص ۱-۱۶ [ف: غرب، ص ۲۵۱] 21 س
۲. ملی - ايران (۳۶ مج ۷۵۵/ع * ۴۲۷/د) نسخ و نستعلیق عبدالرحيم بن ولي محمد اردبیلی در سالهای میانه ۱۲۳۵-۱۲۴۰ هـ. ق در اردبیل یا کرمانشاهان، ص ۳۷۸-۳۸۰ [ف: ملی ۲۴۳/۸] 22 س
۳. ملك - تهران (۲۰ مج ۷۴۲) نستعلیق محمدقلی بن عوض قراچهداغي در پایان ۱۴ صفر ۱۲۳۷ هـ. ق، گ ۱۸۶-۱۸۸ پ [ف: ملك ۱۴۶/۵] 23 س
۴. سپه - تهران (۲ مج ۲۵۵۰) نسخ محمدبن نوری در ۱۲۳۸ هـ. ق، گ ۷۷ پ - ۸۰ پ [ف: سپه ۲۵/۵] 24 س
۵. مرکزی - تهران (۳ مج ۵۰۴۳) نسخ علی اشرف مراغي در روز جمعه ۹ نق ۱۲۴۱ هـ. ق در کربلا، گ ۷۲-۸۲ پ، ۱۸ سطری [ف: مرکزی ۴۰۹۵/۱۵] 25 س
۶. مجلس - تهران (۵ مج ۴۳۴۰- دفتر: ۶۲۵۷۳) نسخ عبدالله بن احمد بن شريف حسینی لواسانی در ۱۲۶۱ هـ. ق، گ ۱۴۵ پ - ۱۴۸ ر [ف: مجلس ۴۴/۱۲] 26 س
۷. الهیات - تهران (۲۲ مج ۶۳۷ د) نستعلیق سده ۱۳ هـ. ق، گ ۲۲۳-۲۲۷، ۲۱ سطری [ف: الهیات ۳۴۵/۱] 27 س
۸. ملك - تهران (۲ مج ۵۹۵) نسخ محمد بن محمد نصير هزار جریبی دانگه از محال استرآباد در سده ۱۳ هـ. ق، ص ۲۰۶-۲۱۶ [ف: ملك ۱۰۰/۵] 28 س
۹. اعظم - قم (۹ مج ۵۰۶) نوشته سده ۱۳ هـ. ق [ف: اعظم، ص ۴۵۲] 29 س
۱۰. اعظم - قم (۲ مج ۲۴۲۴) نوشته؟ [ف: اعظم، ص ۵۵۷] 30 س
۱۱. مرعشی - قم (۲ مج ۲۵۲۱) نستعلیق؟، گ ۲۶ پ - ۳۳ ر [ف: مرعشی ۱۰۷/۷]، ۱۰۸ [۱۰۸] 31 س

إشارة وبشارة: قاضی سعید قمی =

الكشف عن القراءات السبع: قاضی سعید قمی.

13 اصول القراءات (لمعة في بيان أهم -) ۱۳ س

(۹۱۴ هـ . ق و یا پیش از آن)

* مؤلف شناخته نشد، ممکن است کاتب نسخه ش جدید ۳۰۶۰ قدس رضوی، یعنی صالح بن فالح حمیدانی مؤلف آن باشد.

● ت: ۹۱۴ هـ . ق یا پیش از آن

این رساله در پنج مقاله بدین شرح تنظیم شده است:

۱. فی الإدغام و الإظهار وما يتبعهما من أحكام النون الساكنة والتنوين؛ ۲. فی الإخفاء؛ ۳. الفواتح أعنى أسماء حروف التهجي التي يبتدأ بها السور؛ ۴. فی حکم الرءاءات؛ ۵. مخارج الحروف.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي أنزل القرآن نوراً لعباده المستهدين، وجعل تنزيهه على نبينا محمد سيد المرسلين صلى الله عليه صلوة... و بعد فإن للسلف من القراء أصولاً في القراءة لا يسع طالبها جهلها، و قوانین ينبغي لمتبعها حفظها و فهمها، و قد أوردت من أهمها في هذه الرسالة لمعة متفق عليها... و مدار الرسالة على خمس مقالات: المقالة الأولى في الإدغام و الإظهار، و...

انجام: ... و امتحان حروف القلقلة أن يقف عليها؛ فإذا وقف عليها خرج منها صوت مثل النفخ لقوتها في اللغات واللسان. فهذا ما أردنا ذكره و قصدنا حصره مما ذكره العلماء في هذا الموضوع، والله أعلم بالصواب، وإليه المرجع والمآب، والحمد لله وحده، و صلى الله على سيدنا محمد النبي وانه وسلم [و كان الفراغ من كتابتها ضحوة الجمعة يوم تاسع في صفر (ختم بالخير والظفر) على يد العبد الفقير إلى الله الغني صالح بن فالح الحميداني (عفا الله عنه)...]

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (جدید ۳۰۶۰ - قدیم ۲۸ تجوید و قرآت) نسخ صالح بن فالح در چاشت روز جمعه نهم صفر ۹۱۴ هـ . ق، در فهرست به عنوان «لمعه» آمده، ۱۵ گ، ۱۵ سطر [ف: قدس رضوی ۲/۲۳۲] 32 س

14 اصول قراءه ابن عامر بروایتی ابن ذکوان و هشام ۱۴ س

عمادالدین علی قاری استرآبادی (زنده در اوائل سنه ۱۱ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت، ذیل «إرشاد الأذهان إلى تجويد القرآن: عمادالدین علی قاری استرآبادی» ببینید.

● ت: سنه ۱۰ یا ۱۱ هـ . ق.

قاری استرآبادی در این رساله قرائت ابن عامر را به روایت ابن ذکوان و هشام فراهم آورده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله السميع العليم... والصلوة على النبي... و بعد فيقول

العبد الضعيف عمادالدین علی بن عمادالدین... هذه الرسالة في اصول

قراءة ابن عامر بروایتی ابن ذکوان و هشام، جمعتہ من کتب...

انجام: ... في سورة الأعلى إلى آخر القرآن [تمت بعون الملك الوهاب].

بنگريد به: النريعة ۵۳/۱۷

□ نسخه:

۱. گلپایگانی - قم (۳ مج ۲۱۵۵) نوشته امین بن فخرالدین در ۹۶۴ یا ۹۶۵ هـ . ق [ف]:

گلپایگانی ۱۷۶/۳ [۳۳ س

۲. مجلس - تهران (۴ مج ۵۸۴۶ - ثبت قدیم: ۶۱۲۷۱ - جدید: ۷۹۷۰) نسخ سنه ۱۱ هـ .

ق، در فهرست به عنوان «مفردة قرائت ابن عامر»، ص ۳۰-۵۹ [ف: مجلس ۲۵۴/۱۷] 34

س

۳. قدس - مشهد (بخشی از مجموعه ۱۴/تجوید) نستعلیق حسین بن حاجی؟ ۴۰ گ، ۱۲

سطری [ف: قدس ۲۲۸/۲] 35 س

15 اصول قراءه ابن کثیر بروایتی البزی و قنبل (رسالة فی -) ۱۵ س

عمادالدین علی قاری استرآبادی (زنده در اوائل سنه ۱۱ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت، ذیل «إرشاد الأذهان إلى تجويد القرآن: عمادالدین علی قاری استرآبادی» ببینید.

● ت: سنه ۱۰ یا ۱۱ هـ . ق.

مؤلف در این رساله قرائت عبدالله ابن کثیر مکی را با دو روایت بزی و قنبل از طریق شاطبیه

در «التیسیر» یاد کرده است. علامه تهرانی می نویسد: عمادالدین قاری استرآبادی را چنین

رساله‌ای است به فارسی که صاحب «ریاض العلماء» گفته است: من این رساله فارسی را در «آمل» دیدم؛ چنانکه خود علامه تهرانی این رساله فارسی را در کتابخانه سیدهبه‌الدین شهرستانی رویت کرده بود.

آغاز [طبق نسخه ش ۶ مج ۲۰۴ ج حقوق]: [فی بیان قراءه ابن کثیر بروایتی البزی و قبل]، بسمله، الحمد لله رب العالمین... اما بعد فبقول العبد... عمادالدین علی بن عمادالدین الاسترابادی: ان هذه رسالة فی ذکر اصول قراءه ابن کثیر بروایتی البزی و قبل من طریق الشاطبية...
انجام: ... و هؤلاء ان اولياء اولئك، وقد نقل عنه الابدال بمحض المد.

بنگريد به: النريفة ۵۴/۱۷

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۵ مج ۴۴۲۶) نوشته میرزاقلی درمنی فراهانی در ۱۰۴۲ هـ. ق، این رساله چنین می‌انجامد: «... وقد نقل عند الابدال بمحض المد»، گ ۱۸۵-۱۸۹ [ف: مرکزی ۳۳۸۸/۱۳] 36 س
۲. ملک - تهران (۴ مج ۱۵۹۰) نسخ ۱۰۵۵ هـ. ق [ف: ملک ۳۰۰/۵] 37 س
۳. حقوق - تهران (۶ مج ۲۰۴ ج) نوشته سده ۱۱ هـ. ق، گ ۷۷ پ - ۸۲ پ [ف: حقوق، ص ۲۵۱] 38 س
۴. مجلس - تهران (۳ مج ۵۸۴۶ - ثبت قدیم: ۶۱۲۷۱ - جدید: ۷۹۷۰) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، در فهرست به‌عنوان «مفرد قرائت نافع»، ص ۲۲-۳۰ [ف: مجلس ۲۵۴/۱۷] 39 س
۵. گلپایگانی - قم (۳ مج ۱۷۶۳) نوشته (گویا) احمد بن علی بن حسن شامی عاملی در؟، ص ۱۷۱-۱۷۶ [ف: گلپایگانی ۵۰/۳] 40 س

16 اصول قراءه ابی عمرو (قصیده فی -) ۱۶ س

زین‌الدین ابوعلی خاطر

* علی‌رغم تفحص، ترجمه احوال ناظم به‌دست نیامد. و ظاهراً از دانشمندان قبل از سده ۹ هـ. ق می‌باشد.

● ت: قبل از سده ۹ هـ. ق.

قصیده‌ای در تجوید که در آن این مباحث مطرح است:

ذکر الاستعاذه والبسملة، سورة ام‌القران، ذکر میم‌الجمع، ذکر ادغام المثلین فی کلمه و کلمتین، ذکر ادغام الحرفین المتقاربین، ذکر ادغام حروف قرئت مخارجها، ذکر المد والقصر،

ذکر الهمزتين المتفتحتين، ذکر الهمزتين المختلفتين.

آغاز: [بسمله، رب زدنی علماً. [ذکر اصول فی قراءه ابی عمرو (رحمه الله)
تالیف الشیخ زین الدین ابوعلی خاطر]...

انجام: ...

فإن ضم أو كسر أتى بعد فتحةً فسهل و قبل الفتح بادره مبدلاً

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۱ مج ۴۰۵۴ - ثبت: ۶۲۸۷۴) نسخ (احتمالاً) از سنه ۹ هـ . ق، گ ۲
پ - ۴ پ، ۱۴ و ۱۵ سطری [ف: مجلس ۵۳/۱۱] 41 س

17 اصول قراءه ابی عمرو بروایتی الدوری والسوسی (رساله فی -) ۱۷ س

عمادالدین علی قاری استرآبادی (زنده در اوائل سنه ۱۱ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «إرشاد الأذهان إلى تجويد القرآن: عمادالدین علی قاری استرآبادی» ببینید.

● ت: سنه ۱۰ هـ . ق.

این رساله در گزارش قرائت ابی عمرو بن علاء حصرمی بهروایت ثوری و سوسی از طریق شاطبیه است که قاری استرآبادی آنرا به درخواست کسی نگاشت، و صاحب «ریاض العلماء» می گوید: این رساله را در آمل مازندران دیده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین و الصلوة... و بعد فيقول العبد الضعيف...

إلى الله المهيمن الهادي عمادالدین علی الاسترآبادی: إن هذه رسالة فی بیان اصول قراءه ابی عمرو بروایتی الدوری والسوسی من طریق الشاطبیه...

انجام: ... فاء و لام، نحو هو، و فهو، و لهو. و كذلك و هي، فهي، لهي. [تمت

الرسالة بعون الله و توفيقه]

بنگريد به: النريفة ۵۴/۱۷

□ نسخه:

۱. گلپایگانی - قم (۱ مج ۲۱۵۵) نوشته امین بن فخرالدین در ۹۶۴ یا ۹۶۵ هـ . ق [ف:

گلپایگانی ۱۷۶/۳] 42 س

۲. ملك - تهران (۱ مج ۲۹۷) نسخ سنه ۱۰ هـ . ق، این نسخه را محمد بن سلطان حسین

اصفهانى نزد استاد خود امیرجمال الدین محمد حسینی قاری در ۹۸۴ هـ . ق قرائت کرده

است، ص ۲-۱۰ [ف: ملك ۱۲/۵] 43 س

۳. مجلس - تهران (۷ مج ۵۸۴۶ - ثبت قدیم: ۶۱۲۷۱ - جدید: ۷۹۷۰) نسخ سله ۱۱ هـ. ق، در فهرست به عنوان «مفردۀ قرائت ابی عمرو»، ص ۱۰۳-۱۱۸ [مجلس ۲۵۵/۱۷] 44 س

۴. قدس رضوی - مشهد (بخشی از مجموعه ش ۱۴/تفسیر) نستعلیق؟ در فهرست به عنوان «رسائل در اصول قرائت»، ۱۲ سطری [قدس ۲۲۸/۲] 45 س

18 اصول قراءه حمزة بروایتی خلف و خلاد (رسالة فی -) ۱۸ س

عمادالدین علی قاری استرآبادی (زنده در اوائل سده ۱۱ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «إرشاد الأذهان إلى تجوید القرآن: عمادالدین علی قاری استرآبادی» ببینید.
● ت: سده ۱۰ یا ۱۱ هـ. ق.

در این کتاب، درباره اصول قرائت حمزة بن حبيب زیات کوفی یکی از قراء سبعة به روایت خلف و خلاد از طریق شاطیبه فراهم آمده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین... و بعد فیقول العبد الفقیر... این هذه رسالة فی بیان اصول قراءه حمزة بروایتی خلف و خلاد من طریق الشاطیبه.

انجام: ... وصل الیاء فی «تقبل دعائی» فی سورة ابراهیم. و هذا آخر ما اردنا جمعه، والحمد لله رب العالمین.

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۵ مج ۵۸۶۶ - ثبت قدیم: ۶۱۲۷۱ - جدید: ۷۹۷۰) نسخ سله ۱۱ هـ. ق، در فهرست به عنوان «مفردۀ قرائت حمزه»، ص ۵۹-۸۰ [ف: مجلس ۲۵۴/۱۷] 46 س

۲. قدس - مشهد (بخشی از مجموعه ش ۱۴ / تفسیر) نستعلیق؟، در فهرست به عنوان «رسائل در اصول قرائت» آمده، ۱۲ سطری [ف: قدس ۲۲۸/۲] 47 س

19 اصول قراءۃ الکسائی بروایتی الدوری و

ابی الحارث (رسالة فی -) ۱۹ س

عمادالدین علی قاری استرآبادی (زندہ در اوائل سنہ ۱۱ ھ . ق)

* ترجمہ احوال او را در همین بخش قرائت، ذیل «ارشاد الأذهان إلى تجويد القرآن: عمادالدین علی قاری استرآبادی» ببینید.

● ت: سنہ ۱۰ یا ۱۱ ھ . ق.

عمادالدین قاری این رسالہ را در اصول قرائت علی بن حمزہ کسائی یکی از قراء سبعہ بہروایت دوری و ابی الحارث بہ درخواست بزرگی فراہم آورده است.

آغاز: [ذکر اصول قراءۃ الکسائی] بسملہ، الحمد لله رب العالمین... أما بعد

فہنہ رسالۃ فی ذکر اصول قراءۃ الکسائی بروایۃ الدوری و ابی الحارث،

جمعتہ بالتماس من إجابته حتم، و قضاء حاجته فرض لازم... و أنا العبد

عمادالدین علی بن عمادالدین علی الإسترآبادی

انجام: ... فی ذلك حيث وقع كقوله تعالى: «و من يفعل ذلك» [تمت الرسالة]

□ نسخہ:

۱. مرکزی - تہران (۶ مج ۴۴۲۴) نوشتہ میرزاقلی درمنی فراہانی در حدود ۱۰۴۲ ھ . ق،

گ ۱۸۹-۱۹۳ [ف: مرکزی ۳۳۸۸/۱۳] 48 س

۲. حقوق - تہران (۷ مج ۲۰۴ ج) نسخ شیخ احمد بن شعبان در ۲۵ ج ۱۰۷۴/۲ ھ . ق، گ

۸۳ پ-۸۶ر [ف: حقوق، ص ۲۵۱] 49 س

۳. مجلس - تہران (۲ مج ۵۸۴۶- ثبت قدیم: ۶۱۲۷۱- ثبت جدید: ۷۹۷۰) نسخ سنہ ۱۱

ھ . ق، در فہرست بہ عنوان «مفردہ قرائت کسائی»، ص ۱۲-۲۲ [ف: مجلس ۲۵۴/۱۷]

50 س

۴. گلپایگانی - قم (۴ مج ۱۷۶۳) احتمالاً نوشتہ احمد بن علی بن حسن شامی عاملی در؟،

ص ۱۷۷-۱۸۲ [ف: گلپایگانی ۵۰/۳] 51 س

20 اصول قراءۃ القرآن (رسالة فی -) ۲۰ س

(۹۶۳ ھ . ق یا پیش از آن)

* مؤلف شناختہ نشد.

● ت: ۹۶۳ ھ . ق یا پیش از آن

برای این رساله در پایان نسخه ۱۲ مج ۴۷۳۲ مرکزی عنوان، «اصول القراءات» برای این کتاب یاد شده است.

آغاز: فی اصول قراءة القرآن، أعلم أن أصول قراءة القرآن على مراعات خمسة أشياء: التنوين، والتشديد، والمد، والوقف، والماءات. أما التنوين فهو على ثلاثة أقسام: غنة وظاهر و باطن. أما الغنة فهو...
انجام: ... والكافة مثل «إنما أنت منذر»، و المصدرية مثل «كما أرسلنا فيكم رسولاً»، و الزائدة مثل «فبما رحمة من الله». تمت أصول القراءات بعون الله خالق الأرض والسموات، والصلوة على أفضل البريات وآله الواسطة فی إيصال العطيّات.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۱۲ مج ۴۷۳۲) نوشته در ۹۶۳ هـ. ق، گ ۱۳۴-۱۳۷ [ف: مرکزی ۳۶۸۴/۱۴] 52 س

21 **اصول قراءة نافع من روایتی قالون وورش (رسالة فی -)** ۲۱ س

عمادالدین علی قاری استرآبادی (زنده در اوائل سده ۱۱ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «إرشاد الأذهان إلى تجويد القرآن: عمادالدین علی قاری استرآبادی» ببینید.

● ت: اواخر سده ۱۰ یا ۱۱ هـ. ق.

این رساله را قاری استرآبادی درباره قرائت نافع بن ابی نعیم که یکی از قراء سبعة می باشد به روایت قالون وورش از طریق شاطیبه فراهم آورده است. علامه تهرانی می گوید: مفردة عاصم از قاری استرآبادی به طریق شاطبی در يك مقدمه و سه باب و خاتمه به نام یکی از پادشاهان صفویه به زبان فارسی ساخته شده است که آغاز آن، چنین می باشد: «حمد بی حد و سپاس بی قیاس مر آفریننده را سزد...»

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین... و بعد فيقول العبد... هذه رسالة فی

بیان اصول قراءة نافع من روایتی قالون وورش من طریق الشاطیبه...

انجام: ... مما أنا فی النمل [تمت بعون الله وحسن توفيقه].

بنگريد به: النريمة ۳۶۷/۲۱

□ نسخه:

۱. گلپایگانی - قم (۲ مج ۲۱۵۵) نوشته امین بن فخرالدین در ۹۶۴ یا ۹۶۵ هـ. ق [ف:

گلیایگانی [۱۷۶/۳] 53 س

۲. ملك - تهران (۳ مج ۱۵۹۰) نسخ ۱۰۵۵ هـ . ق [ف: ملك ۳۰۰/۵] 54 س
 ۳. مجلس - تهران (۶ مج ۵۸۴۶ - ثبت قدیم: ۶۱۲۷۱ - جدید: ۷۹۷۰) نسخ سده ۱۱ هـ .
 ق در فهرست به عنوان «مفردہ قرائت نافع» ص ۷۹-۱۰۳ [ف: مجلس ۲۵۵/۱۷] 55 س
 ۴. قدس رضوی - مشهد (بخشی از مجموعه ش ۱۴/تفسیر) نستعلیق؟، در فهرست به عنوان
 «رسائل در اصول قرائت» ۱۲ سطری [ف: قدس ۲۲۸/۲] 56 س

22 أصول القراءة و تجويد التلاوة ۲۲ س

؟ (قبل از سده ۱۱ هـ . ق)

✱ مؤلف شناخته نشد؟

● ت: قبل از سده ۱۱ هـ . ق .

رساله‌ای است فشرده و بسیار کوتاه در تجوید.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي أعزّ بكتابه العزيز من كان ذليلاً، و شفى بأحكامه
 و مواعظه من كان عليلاً، و هدى يهداه من كان ضالاً، و أدخله ظلاً ظليلاً،
 و وعد من تلاه و عمل به ثواباً جزيلاً، و نور بنوره قلوب أوليائه و جعل لهم
 ببركته في دار فضله مقبلاً... أما بعد فهذه مقدمة في أصول القراءة و
 تجويد التلاوة.

انجام: ... فصل في بيان اللحن الجليّ واللحن الخفيّ، اعلم أن اللحن لحنان:
 جليّ و خفيّ؛ فالخفي لا يعرفه إلا المنقب المجوّد الضابط، وهو تحريك
 المسكنات و تشديد المخففات، و تخفيف المشدّات، و تحريك
 المنونات... والجليّ هو تغيير أواخر الكلم من الرفع والنصب والجر
 والإثبات والحذف في غير موضع. والحمد لله وحده، وصلى الله على من
 لانبى بعده. تمت بحمد الله وعونه وحسن توفيقه.

□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۹۹۰۹) نسخ سده ۱۰ هـ . ق، گ ۶۷-۷۱، ۲۷ سطری [ف: الظاهرية
 ۱/التجوید والقراءات / ۳۰۴، ۳۰۵] 57 س
 ۲. ملی فارس - شیراز (۶ مج، اختصاصی: ۱۱۲-ش / ۶۱۱، عمومی: ۲۹۷/۱ - جز)
 نسخ؟، گ ۶ [ف: ملی فارس ۲۹۷/۲] 58 س

23 الإفهام في شرح باب وقف حمزة و هشام ٢٣ س

ابن النجار (٧٨٨-٨٧٠ هـ . ق)

✱ شمس الدين ابو عبدالله محمد بن احمد بن داود دمشقي شافعي مقرئ، معروف به «ابن النجار»
 که در حدود سال ٨٧٠ هـ . ق از دنیا رفت.
 ● ت: سده ٩ هـ . ق .

آغاز: ... يقول العبد الفقير المعترف بالعجز والتقصير، الراجي عفوره الغفار
 محمد الشهير بابن النجار: إني استخرت الله تعالى في تعليق جزء لطيف
 على «باب وقف حمزة وهشام الحبر الهمام، أحل فيه كلام الشيخ... من
 غير تطويل، مشيراً تحت كل بيت ما يليق به من التمثيل ليكون ذلك على
 الطالب أقرب إلى نيل المطالب، معرضاً عن الأبيات في الإعراب...
 انجام: ... و قوله: (يضيئ سناه)، السنا مقصور، و هو النور والضوء، و
 بالمدمعناه الرفعة؛ والهاء في سناه يعود الى الهمزة أيضاً. وقوله (كلما اسود
 اليل) أى كلما اسود عند النحاة يضيئ عند النحاة لمعرفة بأنواع تخفيفه،
 والله أعلم.

بنگريد به: فهرست ظاهريه ١/تجويد/ ١١٠ . و: معجم المؤلفين ٢٥٩/٨ . و: الضوء اللامع ٣٠٨/٦

□ نسخه:

١. ظاهريه - دمشق (٥٩٨٧) نسخ محمد بن احمد ناصري در ٩٧٤ هـ . ق، ٢٥ گ: ٥٩-٨٣،
 ٢١ سطري [ف: الظاهريه ١/تجويد / ١١٠، ١١١] 59 س
٢. ملك - تهران (٧ مج ٢٨٤ ✱ ١٨) نسخ تحريرى؟ انجام نسخه ناتمام [ف: ملك ١١/٥]
 60 س

24 اقسام القراءة (رسالة في -) ٢٤ س

(؟)

✱ مؤلف شناخته نشد؛ لكن بايد از مردم سده ١١ هـ . ق و يا قبل از آن باشد.
 ● ت: سده ١١ هـ . ق يا قبل از آن.

رساله‌ای است فشرده و کوتاه در حدود دو صفحه که در آن اصل قرائت را بر پنج قسم دانسته
 است، و آغاز آن از نظر مضمون شبیه آغاز «اصول قراءة القرآن» می‌باشد که قبلاً گزارش
 شد.

أغاز: بسمه، اعلم أن أصل القراءة على خمسة أضرب: تنوين و تشديد و وقف و مد و؟ ولكل منها وجوه. أما التنوين على ثلاثة أوجه: تنوين غنة و تنوين ظاهر و تنوين باطن. و أما التشديد على خمسة أوجه...
انجام: ... و علامة تنوين باطن يقال لها بشجيد طسصص مرق لداسط؟. إذا جاء كل موضع في القرآن بشجيد طسصص حرف واحد أن تكون امامها تنويناً يقال لها تنوين باطن، مثالها جميعاً «يؤمن فلا يخاف يومئذ زرقاً» و ما أشبه ذلك، و إنا نقول في أصواتهم لنا في اختلاصاً...؟

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۵ مج ۵۱۰ * ۶۰) نسخ مبارك بن جميل بن راشد بن جمعة بن كافي بن محمد بن عبدالله در يكشنبه ۱۹ رجب ۱۰۳۷ هـ . ق، در ص ۲۲۷ سرگذشت كسائي قارى از كتاب «الورقة» آمده است، ص ۲۲۴-۲۲۶ [ف: ملك ۴۹-۵۱] 61 س

25 ألقاب المد (فصل فى -) ۲۵ س

؟ (سنة ۸ هـ . ق و يا قبل از آن)

* مؤلف شناخته نشد؛ لکن باید از مردم سنة ۸ هـ . ق و يا قبل از آن باشد.

● ت: سنة ۸ هـ . ق و يا قبل از آن

گویا فصلی از کتابی است ناشناخته در القاب و عناوين مد.

مجموع نوشته را در زیر می آوریم:

اعلم أن للمد عشرة ألقاب، مدالحجز؛ لأنه يحجز بين الساكنين و المتحرك كقوله: «أ انترتهم» على مذهب أبى عمرو و غيره. و مدالعدل كقوله: «ولا الضالين» و شبهه. و مد التمكين كقوله: «أولئك» و «خائفين» و «قائلين»؛ لأنه يمكن به الكلمة عن الاضطراب. و مدالفصل؛ لأنه يفصل بين الكلمتين، نحو «بما أنزل». و مد الروم، نحو «ها أنتم»؛ لأنك تروم عليها. و مد البنية نحو «زكريا» لأن الكلمة بنيت على المد دون القصر. و مد المبالغة، نحو «لا إله إلا الله»، للتعظيم. و مد البدل، كقوله: «أمن و أتى لأن المدلة بدل من الهمزة الثانية، و إن كانت الهمزة أصلية ساكنة. و مدالأصل «جاء و شاء» لا الهمزة؟!

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۱۳ مج ۳۰۳ * ۲۱) نسخ حدود سنة ۸ هـ . ق، در نیم صفحه [ف: ملك

[۱۵] 62 س

26 القاب المد و شرحها ۲۶ س

؟ (سنة ۸ هـ . ق و یا قبل از آن)

* نگارنده آن شناخته نشد، و باید از مردم سنة ۸ هـ . ق و یا قبل از آن باشد.

● ت: سنة ۸ هـ . ق و یا قبل از آن

در نسخهای که به نظر ما رسید این نوشته با دو بیت عربی درباره القاب و عناوین مد آغاز شده است، (و به جز ش ۱۲ مج ۳۰۳ ملك می باشد). پس از این دو بیت شرح و گزارشی کوتاه در حدود نیم صفحه راجع به آنها آمده است، و ممکن است بخشی از کتابی باشد.

آغاز: فی بیان المدات:

للمد عشرة أسماء فكن حفظاً أصل وفصل و حيز ثم تمكين
و مبدل ثم روم مع مبالغة و عدل ثم فرق و تبیین
الأول - مد الأصل، نحو «جاء، و شاء». و الثاني - مد الفصل، نحو «بما
أنزل». و الثالث - مد الحجز، نحو «أنزلتهم» على مذهب من يمد بين
الهمزتين. والرابع - مد التمكين، نحو «اولئك، والملائكة». و الخامس -
مد العدل، نحو «دابة» و السادس - مد الرؤم، نحو «ها أنتم» على قراءة
من تلين همزته؛ فإنه [كانه] يروم الهمزة من «أنتم». و السابع - مد
الفرق، نحو «الآن»؛ كانه يفرق بين الاستفهام والخبر. و الثامن مد
المبالغة، وهو فى «لا إله إلا الله» على مذهب ابن كثير؛ لما فيه من
المبالغة فى نفي الإلهية عن لا يستحقها. و التاسع - مد المبدل [البديل]
نحو «آدم، و آخر، و أتى»؛ لأن المدّة أبدلت من همزة ساكنة. و العاشر -
مد البنية، نحو «زكريا» فيمن يمدّه، و «دعاء، و نداء، و سراء، و ضراء»؛
لأن الكلمة حيث بُنيت، بُنيت مملوثة.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۱۳ مج ۳۰۳ * ۲۱) نسخ حدود سنة ۸ هـ . ق، در حدود نیم صفحه [ف]:
ملك [۱۵/۵] 63 س

27 اوجه القراء السبعة فی القيوم (مقالة فى بيان -) ۲۷ س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

در این مقاله بیان شده که وجوه متعددی - حدود ۷۱۰ وجه - در قرائت «القیوم» از سوی قراء سبعة رسیده است.

آغاز: بسمله، فی بیان أوجه القراء السبعة فی القیوم من قوله تعالى «و ارحمنا أنت مولانا». اعلم أن للقراء السبعة فی القیوم فی سورة آل عمران من قوله تعالى «و ارحمنا أنت مولانا» فی سورة البقرة سبعمئة وعشرة وجهاً: لقالون ۸۸، و لورش ۱۴۴، و لابن کثیر ۴۴، و للدوری ۱۴۴، و... انجام: ... فی القیوم أربعة و أربعین وجهاً علی الترتیب المذكور لابن کثیر، إلا أن ذاك يقصر، و ذایمذ ثم تعطف علیه دوری الکسائی و تختتم به فتأخذ له الإمامة فی الکافرین، و فی القیوم أربعة و أربعین وجهاً؛ فالمجموع للکسائی ثمانية و ثمانون وجهاً. فإذا تأملت هذه الأوجه و قطعت النظر عن اندراج بعض فی بعض تجدها سبعمئة و عشرة وجهاً، والله الموفق والمعین.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۵ مج ۱۹۹ * ۱۵) نسخ مظفرین محمد در حدود ۱۲۱۳ هـ. ق، ص ۱۷۰-۱۷۲ [ف: ملك ۸/۵، ۹] 64 س

28 اوقاف جبرائیل (علیه السلام) فی القرآن ۲۸ س

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

در اینجا مجموع این نوشتار را می‌آوریم:

بسمله، هذه أوقاف سيدنا جبريل عليه السلام احدها: قوله تعالى: «و إذ قلنا للملائكة اسجدوا» فی البقرة. و ثانيها: «صنعة» فيها أيضاً. و ثالثها: «و أيدناه بروح القدس» فيها أيضاً. و رابعها: «قل صدق الله» فی آل عمران. و خامسها: «و يستفتونك» فی النساء. و سادسها: «إذ أيدتك بروح القدس» فی المائدة. و سابعها: «و إذ قلنا للملائكة اسجدوا لآدم» فی بنی اسرائیل. و ثامنها: «عدو لك ولزوجك» فی طه. و تاسعها: «و لقد آتينا داود و سليمان علما» فی النمل. و عاشرها: «نومرة» فی النجم.

بنگريد به: فهرست ظاهريه ۱ / التجويد و القراءات / ۱۱۶، ۱۱۷.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۸ مج ۸۶۲۲) نسخ سده ۱۲ هـ. ق، گ ۸۶ پ - ۸۷ پ [ف: مرکزی

۲۳۲

[۱۷۸/۱۷] 65 س

۲. ظاہریہ - دمشق (۱۰۰۱۱) نسخ خوش محمد صالح بن ملاحیر ۱۳۰۷ ھ. ق، گ ۳۳ پ
- ۳۴ ر، ۱۱ سطر [ف: الظاہریة ۸ / التجويد و القراءات / ۱۱۷] 66 س
۳. ظاہریہ - دمشق (۶۵۶۹) نسخ درشت سلہ ۱۴ ھ. ق، گ ۲۲، ۱۲ سطر [ف:
الظاہریة ۸ / التجويد و القراءات / ۱۱۷] 67 س

29 اوقاف الغفران (منظومة فی -) ۲۹ س

محمد بن عبدالحمید حکیم بغدادی (?)

* چنانکہ ذیل «ارجوزة فی معرفة الوقوف» یادآور شدیم، ترجمہ احوال او علیرغم تفحص
بہدست نیامد.

● ت: ؟

منظومہای است در ہفت بیت کہ ہمہ آنها را می آوریم:

أتی الوقف فی القرآن عشر مواضع	یسمی بغفران فخذہ مفصلاً
بمائدة مبلوءة فاعلم بأنه	علی اولیاء الوقف قد جاء أولاً
وفی سورة الأنعام من یسمعون قف	وفی سجدة من فاسقا قف معولاً
وقف بعدہا من یتوون فإنہا	بلافاصل فی تلوه یا أخوا العلاء
ویس فیہا خمس مواضع	بأثارہم ثم العباد و کحلا
بمرقدنا ثم اعبدونى و مثلہم	و فی الملك من یقبض جاء مکملاً
علیک بہا إن الرسول لضامن	بغفران من یاتى بہا کلما تلا

بنگرید بہ: فہرست الظاہریة ۸ / التجويد والقراءات / ۱۱۸، ۱۱۹.

□ نسخہ:

۱. مرکزی - تہران (۹ مج ۸۶۲۲) نسخ سلہ ۱۲ ھ. ق، گ ۸۷ پ [ف: مرکزی ۱۷/۱۷۸]
68 س
۲. ظاہریہ - دمشق (۱۰۰۱۱) نسخ ۱۳۰۷ ھ. ق، گ ۱، ۳۷ سطر [ف: الظاہریة ۸ /
تجوید / ۱۱۹] 69 س
۳. ظاہریہ - دمشق (۶۵۶۹) نسخ درشت سلہ ۱۴ ھ. ق، گ ۱، ۲۴، ۱۲ سطر [ف:
الظاہریة ۸ / تجوید / ۱۱۸، ۱۱۹] 70 س

30 الأوقاف اللازمة (مواضع -) ۳۰ س

(؟)

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

مؤلف، این رساله را درباره اوقاف لازم به ترتیب سوره های قرآن از بقره تا بلد را یاد کرده است.

آغاز: بسمله، سورة البقرة: «بمؤمنين» وقف لازم؛ لأنه لو وصل بقوله «يخادعون» لصارت الجملة صفة لقوله: «بمؤمنين»، فانتفى الخداع عنهم و تقرير الايمان خالصاً من الخداع. قوله تعالى: «مثلاً» وقف لازم؛ لأنه لو وصل لصار ما بعده صفة له، وليس بصفة وإنما هو ابتداء إخبار من الله جواباً لهم...

انجام: ... سورة البلد، قوله تعالى: «عليه أحد» وقف لازم؛ لأنه لو وصل صار يقول «أهلكت» و صفاً له وهو محال.

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۵ مج ۱۲۱۶۷ * ۵۶۷) نسخ صالح حسینی در روز ۷ رمضان ۱۲۸۴ هـ . ق، در فهرست به عنوان «رساله در مواضع وقف» آمده، پس از پایان نسخه دو قصیده است: یکی از سخاوی در «تأت قرآن»، و دیگری که ناظم آن معلوم نیست و تعداد ابیات آن کمتر، و در «ظاءات قرآن» انشاء شده است [ف: قدس ۱۰/۸۸] 71 س

31 الأوقاف اللازمة و علامتها ۳۱ س

علی بن سعید ثعانی؟ (سده ۱۰ هـ . ق یا پیش از آن)

* مؤلف در نسخه ای که شناسائی شد به عنوان ابوالحسن علی بن سعید ثعانی معرفی شده؛ لکن ترجمه احوال او علیرغم تفحص در مظان آن به دست نیامد.

● ت: سده ۱۰ هـ . ق یا پیش از آن.

وقف های لازم و نشانه های آن و نیز نشانه های دیگر در این رساله کوتاه آمده است.

آغاز: بسمله [هذا ما ذكره الشيخ الإمام أبو الحسن علي بن سعيد الثعاني في الوقف اللازم في القرآن العظيم و ذكر علامته و هو حرف الميم]. فاللازم من الوقوف ما لو وصل طرفاه غير المرام و شنع معنى الكلام؛ فالأول من ذلك قوله تعالى «و ما هم بمؤمنين»، و من ذلك قوله تعالى: «تلك الرسل

فضلنا بعضهم على بعض»، و من ذلك...

انجام: ... سورة البلد «عليه أحد». سورة الفاتحة: العالمين «لا». الرحمن «لا»، الرحيم «لا»، الدين «ط»، نستعين «ط»، المستقيم «لا»، أنعمت عليهم «لا» تمت الوقوف اللوازم بحمدالله و حسن توفيقه.

□ نسخه:

۱. الهيات - مشهد (بخشی از ۳ مج ۱۳۶۹ - ثبت: ۲۰۹۳۸) نسخ ۹۶۵ هـ. ق [ف: الهيات مشهد ۵۱۶/۲] 72 س

32 الأوقاف اللوازم عن السجاوندى والجزرى ۳۲ س

(?)

* گردآورنده شناخته نشد، و مجموعاً در سه صفحه در نسخه ما است.
● ت: در سده ۱۲ هـ. ق و یا قبل از آن.

آغاز: [فی بیان الأوقاف اللوازم الواردة عن السجاوندى و الجزرى ملقبة بالتام] و هى ثلاثة و ثمانون وقفاً على المتفق عليه نصاً عن المشايخ رحمهم الله تعالى أمين. بسمله، سورة البقرة: و ما هم بمؤمنين «لازم»، بهذا مثلاً «م»، لمن الظالمين «م»، الذين آمنوا «م»، من بعد موسى «م»...
انجام: ... النزاعات: فالمدبرات أمراً «م»، «أبصارها خاشعة» «م»، إذا كره خاسرة «م»، حديث موسى «م»، فحشر «م»: عبس: فمن شاء ذكره «م»: الغاشية: فيها عين جارية «م»: سورة البلد: أن لن يقدر عليه أحد «م»: الشمس: من دسيتها «م» تمت.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۱۱ مج ۸۶۲۲) نسخ سده ۱۲ هـ. ق، گ ۸۸-۸۹ [ف: مرکزی ۱۷۸/۱۷] 73 س

33 الأوقاف المنزلة (اللازمة) ۳۳ س

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

این وجیزه در اوقاف لازمه منزله است که در پانزده موضع از قرآن مشخص گردیده است.
آغاز: و هى خمسة عشر موضعاً: الأول - فى سورة البقرة: «لا خوف عليهم ولا

هم يحزنون»، ثم يتدی: «الذین یأکلون الربوا». الثانی - فی المائدة: «طعامکم»، ثم يتدی: «حل لهم و المحصنات»...

انجام: ... الخامس عشر - بسم الله الرحمن الرحيم، ثم يتدی: «الهاکم». السادس عشر - و هوزائد عن هذه الجماعة وهو فی الحشر: يقف علی لفظ الحشر، ثم يتدی: «ما ظنتم أن یخرجوا».

بنگريد به: فهرست ظاهريه ۱ / التجويد و القراءات / ۱۳۱، ۱۳۲.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۱۲ مج ۸۶۲۲) نسخ سله ۱۲ هـ . ق، گ ۸۹ ر و پ [ف: مرکزی ۱۷۸/۱۷] 74 س
۲. ظاهريه - دمشق (۱۰۰۱۱) نسخ خوش محمد صالح بن ملاحيدر در ۱۳۰۷ هـ . ق، گ ۴۱-۴۳، ۹ سطری [ف: الظاهريه ۱ / التجويد و القراءات / ۱۳۲] 75 س
۳. ظاهريه - دمشق (۶۵۶۹) نسخ درشت سله ۱۴ هـ . ق، گ ۴۱-۴۳، ۹ سطری [ف: الظاهريه ۱ / التجويد و القراءات / ۱۳۱، ۱۳۲] 76 س

34 أوقاف النبی (صلى الله عليه وآله وسلم) ۳۴ س

(؟)

* مؤلف شناخته نشد؟

● ت: ؟

آغاز: روى بالاسناد فيما روى عن ابن مسعود (رضى الله تعالى عنه) ان النبي (صلى الله عليه [وآله] وسلم) كان يقف على سبعة عشر موضعاً ما تجاوزها أبداً: الأول - فى البقرة: «فاستبقوا الخيرات». الثانی - فيها: «وماتفعلوا من خير يعلمه الله»...

انجام: ... فى عبس: «فمن شاء ذكره». فى العاشية: «فيها عين جارية». فى البلد: «فظن أن لن يقدر عليه أحد». فى الشمس: «من دساها». [انجام أن در بسيارى جهات همانند انجام «الأوقاف اللوازم عن السجاوندى و الجزرى» است]

(بنگريد به: فهرست ظاهريه ۱ / التجويد و القراءات / ۱۳۳، ۱۳۴).

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۱۰ مج ۸۶۲۲) نسخ سله ۱۲ هـ . ق، گ ۸۷ پ - ۸۸ ر [ف: مرکزی

[۱۷۸/۱۷] 77 س

۲. ظاهریه - دمشق (۱۰۰۱۱) نسخ محمد صالح بن ملاحیر در ۱۳۰۷ هـ . ق، گ ۳۷-۳۸،
 ۹ سطر [ف: الظاهرية ۱ / التجويد و القراءات / ۱۳۳، ۱۳۴] 78 س
۳. ظاهریه - دمشق (۶۵۶۹) نسخ درشت سده ۱۴ هـ . ق، گ ۲۴-۲۷، ۱۲ سطر [ف: الظاهرية ۱ / التجويد و القراءات / ۱۳۳] 79 س

35 ایضاح الرموز و مفتاح الكنوز ۳۵ س

ابن القباقبی (۷۷۷-۸۴۹ هـ . ق)

* شمس‌الدین ابو عبدالله محمد بن خلیل بن ابی بکر بن محمد قباقبی حلبی مقدسی شافعی، معروف به «ابن القباقبی» که استاد قرائت و شاعر و نویسنده‌ای توانا بوده است. وی در حلب زاده شد و علوم را در آنجا فراگرفت و به قاهره کوچیده و سرانجام در «غزه» متوطن گشت، و سپس به «بیت المقدس» رفت و در آنجا بینائی خود را از دست داده و در همانجا در ۲۰ رجب ۸۴۹ هـ . ق از دنیا رفت. از آثار او است: «شرح الشفا» از قاضی عیاض که آنرا «زبدة المقتفی فی تخریج الفاظ الشفا» نامید، «شرح البردة» که به «الکواکب الثریة فی مدح خیر البریة» نامبردار است، «الزاهر المختار من ربیع الأبرار».

● ت: سده ۹ هـ . ق.

مؤلف دارای کتابی منظوم به نام «مجمع السرور و مطلع البدور» - که جامع مذاهب و آراء قراء چهارده گانه است - بوده، و چون دید این کتاب میان طلاب رایج گشته، کتاب «ایضاح الرموز...» را در حل رموز و شرح و توضیح آن نگاشت تا کسانی که این منظومه را به خاطر می سپارند محتوایش را به آسانی باز یابند. علی بن کثیرهم موصلی (م ۷۶۳ هـ . ق) کتابی دارد به نام «مفتاح الكنوز فی ایضاح الرموز» که شرح منظومه او در معما است که گاهی نویسندگان کتاب او را با کتاب مورد بحث ما اشتباه می کنند.

آغاز: بسمله [قال الشيخ الإمام العالم شمس‌الدین محمد بن خلیل بن ابی بکر محمد الحلبي الشافعي الشهير بابن القباقبي المقدسي]: الحمد لله و كفى، و السلام على عباده الذين اصطفى. اما بعد، فاني لما رأيت كتابي المسمى بمجمع السرور و مطلع البدور، الجامع بين مذاهب القراء الأربعة عشر قدشاع ذكره بين الطلبة... سنح في خاطري أن اعمل كتاباً يحل رموزه، و ينثر نظمه، و يسهل على حافظيه فهمه...

انجام: ... و يجوز المد كما تقدم في باب المد والقصر، و يجوز القصر كما ذكر،

والله أعلم. و هذا آخر مفتاح الكنوز و ایضاح الرموز، والمأمول؟ ممن كان له بهذا الفن درایة، و وقع على شیئی من عثرات اللسان أو القلم فليسدخله بجودة مقوله، و يدع لمؤلفه بغفران من ربه، و لمن نظر فيه و أمن على الدعاء لمؤلفه.

انجام [در پاره‌ای از نسخه‌ها]: و شکر له المسعی و للمسلمین، صلی الله علی سیدنا محمد وآله و صحبه وسلم تسليماً كثيراً، والحمد لله رب العالمین.

بنگريد به: كشف الظنون ۲۰۹ و ۱۰۵۴ و ۱۳۳۳ و ۱۷۷۰. و: معجم المؤلفين ۲۸۸/۹. و: الأنس الجليل ۵۱۹. و: ایضاح المكنون ۴۳۴/۲. و: هدية العارفين ۱۹۶/۲. و: الأعلام، زرکلی ۳۵۲/۶. و فهرست الظاهرية ۱/ التجويد والقراءات / ۳۱۱، ۳۱۲. و: نظم العقیان ۱۴۸. و:

.Brockelmann: g, II: 113,s, II: 136.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۵ مج ۵۴۷۹) نستعلیق عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانی در حدود ۹۶۳ هـ. ق در مکه: تاریخ ش ۴ مجموعه، گ ۱۹۲ پ - ۲۹۰ پ [ف: مرعشی ۲۶۳/۱۴] 80 س

۲. ملی - تهران (۱۹۰۳/۴/۲۵۰۹/د) نسخ محمد بن احمد بن تاج‌الدین بن میکائیل حسینی هزار جریبی در ۹۷۵ هـ. ق، گ ۱۳۹ [ف: ملی ۶۰۱/۱۰] 81 س

۳. ادبیات - تهران (۵ مج ۷۷ وقفی امام جمعه * ۷۵۳۵۲) نستعلیق محبعلی حسینی سبزواری در ۸ شوال ۹۷۹ هـ. ق [ف: ادبیات ۲۷/۲] 82 س

۴. ظاهریه - دمشق (۲۵۹) نسخ سده ۱۰ هـ. ق، گ ۲۱۰، ۱۵ س [ف: الظاهرية ۱/تجوید/۳۱۲] 83 س

۵. ملی - تهران (۶۲/ع/۱۱۲۲۲/۳۹۳/س) نستعلیق (احتمالاً) از سده ۱۱ هـ. ق، در فهرست اشتباهاً به‌عنوان «مفتاح الكنوز و ایضاح الرموز» علی بن الدریهم موصلی آمده، ۱۷۸ گ [ف: ملی ۶۱/۷] 84 س

۶. مرعشی - قم (۵۰۸۳) نسخ ۱۱ ج ۱۲۱۶/۲ هـ. ق، در فهرست به‌عنوان «مفتاح الكنوز و ایضاح الرموز» آمده، نسخه تصحیح شده و یادداشت تملک علی بن ملامحمد العریضی، مورخ ۱۲۴۲ هـ. ق، و یس بن عبدالله ابی دندن، و عبدالله بن مبارک بن علی بن عبدالله بن ناصر آل حمیدان احسائی خطی، مورخ ۱۲۴۰ هـ. ق دیده می‌شود [ف: مرعشی ۲۷۶/۱۳] 85 س

الایضاح فى الوقف و الابتداء: محمد بن طيفور سجاوندى =
الوقوف: محمد بن طيفور سجاوندى.

36 البدور الزاهرة فى القراءات العشر المتواترة ۳۶ س

سراج الدين نشار (م ۹۰۰ هـ . ق)

* سراج الدين عمر بن قاسم بن محمد بن على انصارى، معروف به «نشار»، استاد در قرائت كه كتابهاى متعددى در مسائل مربوط به قرائت و تجويد دارد؛ از جمله آنها است: «البدور المنير فى شرح التيسير»، «طرز العلمين فى حكم الاستفهامين»، «العقد الجوهري فى حل الغاز القرآن للجزرى»، «القطر المصرى فى قراءة عمرو بن العلاء البصرى»، «المكرر فيما تواتر من القراءات و تحرر».

● ت سنة ۹ هـ . ق .

سراج الدين نشار اين كتاب را به درخواستى يکى از ياران و دوستان درباره قراآت ده گانه فراهم کرده، و طبق درخواست او هر مسأله‌اى را در جاى مناسب خود آورده تا مطالعه و بررسى آن براى علاقه‌مندان هموار و آسان باشد.

آغاز: بسمله، الحمد كله لله رب العالمين، مالك يوم الدين، و اشهد بانه لا اله الا هو العزيز الحكيم... و بعد لما كان الذى الفته فى سابق الايام فى القراءات أشهر و أظهر بين طلبة العلوم... لما كان مختصراً او على بعض الأصحاب عسر تحصيله... فعلى هذا حسب التماس الأصحاب و الأجراء ألفت هذا الكتاب فى القراءات السبع... و سميته «المكرر فيما تواتر من القراءات السبع و تحرر»... ثم إنهم سألونى أن أجمع كتاباً على هذا النمط؛ فأجبتهم إلى ذلك... فشرعت فى جمع هذا الكتاب المبارك و سميته بالبدور الزاهرة فى القراءات العشر المتواترة...

در فهرست ظاهرية ۱/تجوید/۳۱۶ ش ۵۳۷۹ کتابى تحت همین عنوان از همین مؤلف آمده كه آغاز آن چنین است:

«يقول راجى عفو رب قديم دایم، عمر الأنصارى بن قاسم: الحمد لله الذى علم الانسان ما لم يعلم، فمن شاء أهان و من شاء اكرم... و بعد، فإن بعض اصدقائى - وفقهم الله تعالى لما يحب و يرضى - سألنى أن أجمع كتاباً فى القراءات العشر، و ان اذكر كل مسألة فى محلها ليسهل عليهم مطالعته...

تصور می‌رود کتاب اخیر را مؤلف پس از «البدور الزاهرة...» نگاشته و در این کتاب، «البدور الزاهرة...» را به صورت خاصی تنظیم کرده باشد، و یا آنکه طبق نوشته چلیبی باید نسخه ظاهریه «البدور الزاهرة» باشد، و کتاب مورد بحث کتاب دیگری؟

بنگرید به: کشف الظنون ۲۳۱. و: فهرست چهار کتابخانه مشهد ۲۲۸. و: هدیه العارفین ۷۹۲/۱. و: فهرست الظاهریه ۱/التجوید والقراءات ۳۱۶.

□ نسخه:

۱. گوهرشاد - مشهد (۱۶۴۶) نسخ صفر ۹۷۹ هـ. ق، برگ آغاز نونویس است، ۱۵ سطری [ف: چهار کتابخانه مشهد ۲۲۸] ۸۶ س
۲. اعظم - قم (۶ مج ۱۹۳۸) نوشته؟، نسخه بخشی از این کتاب در دو برگ راجع به قراء عشره است [ف: اعظم، ص ۵۳۱] ۸۷ س

37 بلوغ الأمانی فی قراءۃ ورش من طریق الإصبهانی ۳۷ س

احمد طیبی (۹۱۰-۹۷۹ یا ۹۸۱ هـ. ق)

* شهاب‌الدین احمد بن احمد بن بدرالدین طیبی صالحی دمشقی شافعی، دانشمند آگاه به فقه و نحو و پاره‌ای از علوم دیگر که در ذح / ۹۱۰ هـ. ق زاده شد، و در ذق ۹۷۹ هـ. ق در دمشق از دنیا رفت. وی از مدرسین «جامع اموی» بوده و آثار متعددی تألیف کرده است که از جمله آنها است: «الایضاح التام فی تکبیرة الاحرام والسلام»، «تیسیر کفایة المحتاج للدماء الواجبة علی المعتمر و الحاج»، «رفع الاشکال فی حل الاشکال» در منطق، «الصحیفة فیما یحتاج الیه الشافعی فی تقلید ابي حنیفة»، «الزواید السنیة علی الالفیة» در نحو، «المفید فی علم التجوید»، «السكر المرشوش، فی تاریخ الشیخ مغوش»، و جز آنها.

● ت: سده ۱۰ هـ. ق.

منظومه‌ای است به بحر رَجَز در قرائتِ ورش از طریق اصفهانی که ناظم در آن راجع به بسمله، و هاء کنایه، و مد و قصر، و همزه مفرده و جز آنها بحث و بررسی کرده است. آغاز: بسمله.

الحمد لله ولی الحمد	هادی من اختار طریق الرشید
ثم الصلوة والسلام سرمدا	علی النبی الهاشمی احمدا
و آله وصحبه و عترته	و حزبه و تابعی طریقته
وبعد فاعلم ان ورشاً وردا	عنه طریقان بشرأ وردا

...

انجام: ...

و اقل كذا أيضاً بكل مسلم
والحمد والصلوة والسلام
يا من إليه كل فضل ينتمي
كما بها البدء بها الختام

بنگريد به: فهرست الظاهرية ١/التجويد والقراءات / ٣١٧. و: كشف الظنون ١٧٧٨. و: إيضاح المكنون ١٥٤/١
و ١٩٥ و ٥٧٦ و ٦١٥ و ١٩/٢ و ٦٥. و: معجم المؤلفين ١/١٤٦، ١٤٧ و: هدية العارفين ١/١٤٧، ١٤٨، و،
Brockelmann: g, II: 320, s, II: 411

□ نسخه:

١. ظاهريه - دمشق (٥٢٧٣) نسخ اوائل سده ١١ هـ. ق، و عناوين به شنگرف در ١٠٥١ هـ. ق، نسخه در دو برگ: ٢٦ و ٢٧، ١٩ سطري [ف: الظاهرية ١/ التجويد والقراءات / ٣١٧، ٣١٨] 88 س
٢. حقوق - تهران (٣ مج ٢٠٤ ج) نوشته ١٠٦٨ هـ. ق، در فهرست به عنوان «قصيدة في قراءة ورش من طريق الإصيهاني» آمده، در برگ ٢٧ نسخه، فصلی است در «یاءات» به عربی، گ ٢٥ پ - ٢٧ [ف: حقوق، ص ٤١٤] 89 س

38 بيان المشكلات على المبتدئين من جهة التجويد في القرآن المبين ٣٨ س

گویا از منصور طبلاوی (م ١٠١٤ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجويد، ذیل «هدایة القاری فی کلام الباری: منصور طبلاوی» ببینید.

● ت: سده ١٠ یا ١١ هـ. ق.

این کتاب که در چند فصل و دو عنوان و خاتمه ترتیب یافته در جهت توضیح مشکلات تجويد برای مبتدیان ساخته شده است.

أغاز: بسمله، الحمد لله الذي جعلنا من التالين لكتابه الذي أورثه من اصطفاه من عباده، و بعد فقد شرعت في كتابة نكات يسيرات في بيان معرفة الممدودات و المقصورات التي في كتاب الله ذي المن و الإنعامات، و أضيف إليها: - إن شاء الله تعالى - فوائد مهمات، أمرني به بعض الأعزة على، المترددين إلى فاجبته... و سميته بيان المشكلات...

انجام: ... و مثال الأدوات: أن، و إن، و إلى، و أم، و أما، و إنما، و ما أشبه ذلك، و كذا الهمزات في إذا، و إذ، و أي، و أينما، و ألم، و ألمص... و ما أشبه ذلك. و الهمزات في ذلك أصلية لامتناع سقوطها والله تعالى أعلم... و في

هذا الكلام ما يغنى عن التطويل، انتهى، و الحمد لله على التمام و الصلوة والسلام على رسوله خير الأنام وآله و صحبه أجمعين.

□ نسخه:

١. مركزى - تهران (٣٧٦٢) نوشته سده ١٢ يا ١٣ هـ . ق [ف: مركزى ١٢/٢٧٥٣] 90 س
٢. ظاهريه - دمشق (١٠٤٩١) نسخ سده ١٣ هـ . ق، بيان نسخه افتاده، ٢٣ ك، ١٥ سطرى [ف: الظاهرية ١ / التجويد و القراءات / ١٣٤] 91 س

التبصرة [في التجويد و رسم القرآن]: عمادالدين على قارى استرابادى =
رسم القرآن: عمادالدين على قارى استرابادى

39 التبيان في بيان القرآن ٣٩ س

حسن بن شجاع تونى (?)

* حسن بن شجاع بن محمد بن حسن حافظ تونى كه عليرغم تفحص، ترجمه احوال او به دست نيامد. وي نويسنده كتاب «المفيد فى علم التجويد» نيز مى باشد، و همينقدر از مقدمه كتاب «التبيان» او به دست مى آيد كه در زمان فيروزشاه به سر مى برده است.

● ت: ؟

مؤلف، اين كتاب را - كه در تجويد و اداء است - براى «جلال الدولة والدين فيروزشاه» در هرات ساخته و آنرا در يك مقدمه و شش فصل و خاتمه ترتيب داده است.

أغاز: بسمله، الحمد لله الذى أنزل أحسن الحديث كتاباً متشابهاً، والصلوة على النبى العربى المبعوث إلى كافة الأقاليم والأداني، و على آله و أصحابه المَجُودِينَ كتاب الله بتصحيح الألفاظ و توضيح المعانى. أما بعد، فيقول الفقير إلى الله الغنى الحسن بن شجاع بن محمد الحافظ التونى: لما اتفق وصول العبد إلى هرات رأيت نجوماً زاهرات يستضيئى كل منهم من أنوار البدور السبعة فرقة فائقة يعلمون معالم التنزيل و يتعلمون... و يحرصهم جناب الأمير... جلال الدولة والدين فيروزشاه... و هو معذلك خائف فى هذا الفن الجليل، فائض بإشاعة التجويد و الترتيل؛ فحررت فى هذا الفن كتاباً... و سميته «التبيان فى بيان القرآن» و جعلته مشتملاً على مقدمة و ستة فصول و خاتمه...

انجام [در نسخه ش ٥٥٢٨ ظاهريه]: ... و اعلم أن ترك كل عيب من المعايير

في القراءة و هو من المحامين [المحاسن]، و ترك كل من [المحاسن]
المحامين هو من المعايب جعلنا الله تعالى من الذين يتلون كتاب الله حق
تلاوته، و يعلمون [يعملون] بما فيه من فاتحته إلى خاتمته، و الحمد لله
رب العالمين... [تم الرسالة...]

انجام [در نسخه ش ۲ مج ۵۶ د/ حقوق]:... فبسطتها في جداول بهذا العدد
بسطاً... و الجدول سيذكر [جای جدول در يك صفحه، و سپس دو صفحه
و نیم در اسناد قرائت قراء].

بنگريد به: ذيل ۹۷۶/۲ بروكلمان

□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۴۴۲۵) نسخ محمد بن جعفر بن محمد بن زهره حسيني حلي فوعى در
چاشت شنبه ۱۸ ج ۹۰۵/۱ ه. ق، دارای جداول توضیحی، نسخه در ۲۲ گ: ۴۹-۷۰،
۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱ / التجويد و القراءات / ۱۳۶، ۱۳۷] 92 س
۲. حقوق - تهران (۲ مج ۵۶ د) نسخ حدود ۹۵۱ ه. ق، گ ۲۳ پ - ۳۸ ر [ف: حقوق، ص
۲۸۲] 93 س
۳. گوهرشاد - مشهد (۱۱ مج ۱۰۴۹) نوشته محمد کاظم در ۱۲۲۷ ه. ق، در فهرست
به عنوان «الرسالة الحرفية» آمده و گویا خاتمه همین کتاب «التبيان» مورد بحث می باشد که
در مخارج حروف و در جداول نگاشته شده (آغاز مخارج حروف: الحمد لله الذي جعل افواهنا
ظروف الحروف، و السننتنا أدوات اللغات كي نسبحه كثيراً و نذكره كثيراً في جميع
الأوقات...) [ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۲۸۹]
۴. ظاهريه - دمشق (۵۵۲۸) نستعلیق ۱۲۵۲ ه. ق در شهر «واشکان»، ۲۸ گ، ۱۳
سطری [ف: الظاهرية ۱ / التجويد و القراءات / ۱۳۷، ۱۳۸] 94 س

التجويد (رسالة في فرضية -): محمد فيض الله =

فرضية التجويد (رسالة في -): محمد فيض الله.

التجويد (قصيدة في -): موسى خاقانی =

قصيده في التجويد: موسى خاقانی.

40 تجوید التنزیل ۴۰ س

محمدرضا بن علی بن محمدجعفر «شریعتمدار» استرآبادی (زنده در ۱۳۲۵ هـ . ق) * مؤلف از احفاد «ملا محمدجعفر استرآبادی» است که ترجمه احوال او به دست نیامد، وی آثاری از خود به جای گذاشته که از جمله آنها است: «هدایت نامه» در رد کتاب «شقاوت نامه» که آنرا در ۱۳۲۵ هـ . ق به پایان برده است، «اصول دین»، «نصایح الملوك فی السیر و السلوك» که همگی آنها به فارسی است.

● ت: آغاز تألیف - ذق ۱۲۸۰ هـ . ق .

این کتاب در قواعد تجوید و به قدری است که برای هر نمازخوان واجب و لازم می باشد، و در دو مقدمه و هفت فصل کوتاه تنظیم شده، و در ماه ذی القعدة سال ۱۲۸۰ هـ . ق بدان آغاز کرده است.

فهرست مطالب آن بدین صورت است:

المقدمة الأولى - فی تعریف علم التجوید. المقدمة الثانية - فی عدد الأسنان. الفصل الأول - فی عدد المخارج. الفصل الثاني - فی الصفات. الفصل الثالث - فی الصفات الوجدانية. الفصل الرابع - فی الاستعاذة. الفصل الخامس - فی المد. الفصل السادس - فی الإدغام. الفصل السابع - فی الوقف.

آغاز: بسمله، الحمد لله على نعمه وآلائه، والصلوة والسلام على ختم الرسل

سید انبیائه، و علی صحبه و آله خلفائه...

انجام [افتاده در نسخه ش ۳۰۹۸ مرعشی]: ... و أما الطاء علامة للوقف

المطلق، أي الوقف عليه والابتداء بما بعده مطلقاً...

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۳۰۹۸) نسخ مؤلف که در ۱۲۸۰ هـ . ق بدان آغاز کرده، نسخه تصحیح

شده و اضافات دارد، ۴۶ گ [ف: مرعشی ۳۲۰/۸] 95 س

41 تجوید التنزیل فی علم الترتیل ۴۱ س

علی بن محمدجعفر «شریعتمدار» استرآبادی (م ۱۳۱۵ یا ۱۳۱۶ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در بخش مربوط به «تفسیر»، ذیل «درر الأیتام، انموذج آیات الأحكام: علی بن محمدجعفر استرآبادی» ببینید.

● ت: ۱۲۸۳ هـ . ق .

این کتاب در قواعد تجوید و ترتیل و اقوال قراء سبعة است که در هفت مقدمه و هفت باب - هر باب در چند فصل - تنظیم شده؛ و مؤلف، آنرا در ۱۲۸۳ هـ . ق به پایان برده است.
 آغاز: بسمله، الحمد لله الذي توجنا بتاج الوجود، و نزهنا عن أدناس الأعداء و
 خلصنا عن المتشابهات في الوجود...
 انجام: ... سورة النساء ليس فيها خلاف في كلمة ولا حرف إلا ما تقدم من
 الأصول، و الحمد لله اولاً و آخرأ.

بنگريد به: النريفة ۳۶۰/۳. و: ريحانة الأدب ۲۱۰/۳

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۳۰۹۵) نسخ مؤلف در ۱۲۸۳ هـ . ق، نسخه تصحيح شده، و بر فراز
 صفحه اول و قفنامه کتاب به سال ۱۳۱۸ هـ . ق و مهر «محمدرضا بن علی بن محمدجعفر»
 دیده می شود، ۱۴۵ گ، ۱۷ سطری [ف: مرعشی ۳۱۸ / ۸] 96 س

42 تجويد الحروف ۴۲ س

اسدالله حسینی قاینی کربلائی (?)

* سیداسدالله بن محمدباقر حسینی قاینی کربلائی که جز سیداسدالله بن محمدباقر موسوی
 رشتی فرزند حجة الاسلام شفتی مذکور در «طبقات اعلام الشيعة في القرن الثالث بعد العشر
 ۱۲۴/۱-۱۲۶» می باشد، زیرا مؤلف حسینی است؛ ولی فرزند شفتی، موسوی می باشد.

● ت: ؟

این کتاب که در تجوید نگارش شده در يك مقدمه و دوازده فصل و خاتمه ترتیب یافته است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب الأبرار، و الصلوة على رسولنا المختار...

انجام: ... لمنه الجسيم و إحسانه القديم.

بنگريد به: النريفة ۳۶۰/۳. و: طبقات اعلام الشيعة ۱۲۴/۱-۱۲۶.

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۱ مج ۵۳۴۴ - دفتر: ۶۲۲۳۵) نوشته جعفرابن شیخ عبدعلی قریشی در
 ۱۲۳۴ هـ . ق در نجف، گ ۱ پ - ۱۳ [ف: مجلس ۲۵۶/۱۶] 97 س

43 تجويد سورة الحمد و سورة التوحيد (رسالة في -) ۴۳ س

(?)

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

این رساله را مؤلف به درخواست یکی از دوستان [ظاهراً از کتابی] تلخیص کرده است، و از دیباچه آن استفاده می‌شود که شیعی است، و برای اطلاع بیشتر از محتوای کتاب بخشی از دیباچه آنرا می‌آوریم:

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین، و الصلوة علی سید المرسلین محمد بن عبدالله الذی...؟ فضله...؟ فی القرآن المبین، فقال جل من قائل: «و ما أرسلناک إلا رحمة للعالمین» و علی آله الذین؟ الطیبین الطاهرین، و المشار إلیهم بالیس. و بعد فهذه رسالة فی تجوید سورة الحمد و سورة التوحید لخصتها لالتماس بعض الإخوان المؤمنین الذی سلك فی طریق الذین هم من الزاهدين الخاشعين... أعلم أیدک الله أن القرآن عربی، و القراء قد أجمعوا علی وجوب البسملة فی أول كل سورة فی حال الإبتداء وقفاً ماعدا سورة البراءة؛ أما حال الوصل فإن قالون و الکسائی و عاصم و ابن کثیر يتبسملون بین السورتین و حمزة یصل آخر السورة التي تليها من غیر سکتة...

انجام: ... و من عجایب رسم الخط أن يكون كل جاء!، و فيه بلاالف عند واوالجمع، و أن يكون «لتلوا» مع الألف عند و اوالمفرد؛ كما فی سورة الرعد. ثم اعلم: لا يكون الروم فتحة؛ ولكن يكون كسرة وضممة لا یدرکه الأعمى؛ لأنه ضم الشفتین، و كذا الإشمام أيضاً لا یدرکه الأصم؛ لأنه تلفظ من ثلثة: الكسره...؟

يجب إظهار التنوين من «كفوأ أحد» علی بعض القراءات من غیر تحريك، ثم لحقت التي بعده تخفيفاً حسناً. وهذا الموضع الذی يجوز فيه الروم عند الوقف [و صلى الله علی سيدنا محمد وآله وسلم، و الحمد لله رب العالمین و العاقبة للمتقين]

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۹ مج ۴۲۹ تجوید و قرات * ۸۳۳۸) نوشته حدود ۹۷۰ تا ۹۸۵ هـ. ق [ف: قدس ۲۷۷/۶] 98 س
۲. سپه - تهران (۱۱ مج ۸۱۹۰) نوشته؟ گ ۱۳۵، ۱۳۶ [ف: سپه ۳۲۱/۳] 99 س

44 تجوید الفاتحة (رسالة فی -) ۴۴ س

شیخ شهید (?)

* مؤلف درست شناخته نشد، و فهرست نویسان نیز مشخصاتی برای مؤلف یاد نکرده‌اند، و

علیرغم تحقیق و تفحص دانسته نشد که او کیست و در چه قرنی می زیسته است.
● ت: ؟

مؤلف در این رساله صد امراز قواعد تجوید را - که مراعات آنها در قرائت فاتحة الكتاب لازم است - به صورت فشرده یاد کرده است.

آغاز: [باب تجوید الفاتحة للشيخ الشهيد رحمه الله تعالى]

بسمه، الحمد لله رب العالمين، و الصلوة والسلام على أشرف الموجودات
محمد وآله الطاهرين...

فی بیان واجبات فاتحة الكتاب. أما الواجبات فمائة: الأول - يجب بعد
الاستعاذة أن يتلفظ بالباء في البسمة خفيفاً؛ لأن الباء من الحروف
المجهورة والشديدة؛ لئلا يلزم التشديد، و قصرأ من غير اختلاس. ب -
إظهار السين مهموساً ساكناً لئلا يشته بالزاي. ج - عليه مراعاة كسرة
الميم قصرأ. د - ترقيق لام الجلالة مشدداً و إشباع فتحها من غير غنة
لصحة الألف...

انجام: ... صد - إخراج الهاء من أقصى الحلق خالصاً عن مشابهة الحاء قصرأ.
صه - إظهار الميم ساكناً لمجاورة الواو. صو - مراعات فتحة الواو في
ولا قصرأ. صز - مراعات فتحة اللام مرققاً مقصوراً في الوصل. صح -
إخراج الضاد في الضالين من مخرجه المذكور مشدداً ممدوداً مدأ طويلاً من
غير غنة: لصحة الألف. صط - ترقيق اللام و إشباع كسرهما من غير غنة
لصحة الياء. ق - إخراج النون من مخرجها في الوقف. تم و كمل، و
الحمد لله وحده.

□ نسخه:

۱. مرعشى - قم (۳ مج ۳۳۴۴) نسخ هلال بن شمال بن عزالدين بن هلال در ذح ۸۸۰ هـ.
ق، در فهرست به عنوان «واجبات فاتحة الكتاب» آمده، گ ۵۲ پ - ۵۵ پ [ف: مرعشى
۱۲۰/۹] 100 س
۲. حقوق - تهران (۹ مج ۲۰۴ ج) نوشته سله ۱۱ هـ. ق، گ ۹۷-۱۰۰ [ف: حقوق، ص
۲۸۳] 101 س

تجوید الفاتحة (القصيدة الفاتحة في -): محمد بن محمود سمرقندی =
القصيدة الفاتحة في تجويد الفاتحة: محمد بن محمود سمرقندی.

45 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۴۵ س

محمدعلی آل کشکول کربلائی (زنده در ۱۲۴۵ هـ . ق)

* محمدعلی آل کشکول کربلائی، دانشمند فاضل و رجالی که شریف العلماء و شیخ حسن صاحب فصول برای او به خط خود بر ظہر کتاب «الاکمال» وی اجازه نوشتند، و چنانکه در مقدمه «تجوید القرآن» یادآور شده قرائت را نزد محمدعلی مازندرانی می آموخت. از آثار او است: «الاکمال و منتهی المقال» که به سال ۱۲۴۵ هـ . ق آنرا تألیف کرد، «الفوائد الغاضریة فی علم الرجال»، «التنبیہات السنیة فی المصطلحات الرجالیة»، «حدیقة النظار»، «تنبیہات النبیه فی شرح من لایحضره الفقیه» در چند مجلد که مجلد نهم آن در شرح کتاب الزکوة است.

● ت: سده ۱۳ هـ . ق .

رساله‌ای است در چند برگ که در واقع تقریرات درس استادش محمدعلی مازندرانی در قرائت و تجوید می باشد در دو باب: باب فی بیان مخارج الحروف. باب فی بیان صفات الحروف.

أغاز: بسمله، الحمد لله الذي جعلنا خير أمة من بين الأنام، و أنطق ألسنتنا بأحسن الكلام، و أخرجنا عن ضلالة الأوهام، و الصلوة على نبينا مصباح الظلام، و آله الغر الميامين الكرام. اما بعد فيقول العبد المفتقر إلى رحمة ربه المأمول محمدعلی آل كشكول: إني لما حضرت عند مولانا الجليل والعالم... محمدعلی المازندرانی فی تحصیل علم القراءة كتبت ما قرره و أفته ونظره؟! فحسنى ببذله إلى الطلبة والعمل به... والحمد لله رب العالمين.

انجام: ... والروم و الإشمام والإختلاس و الإشباع فی الحركات و غيرها من الصفات العارضية. تمت على يد محررها أقل العباد عملاً و أكثرهم زللاً محمدعلی آل كشكول الكربلائی أصلاً و مولداً و مسكناً و مدفناً إن شاء الله تعالى

بنگريد به: اعيان الشيعة، سيد محسن أمين ۴۳۱/۹.

□ نسخه:

۱. الهيأت - تهران (۲ مج ۴۰۷ د) نسخ مؤلف در سده ۱۳ هـ . ق، گ ۲۰ پ - ۲۷ پ، ۱۵

سطری [ف: الهيأت ۲۹۵/۱] 102 س

تجوید القرآن: شیخ احمد احسائی =

أسرار التجويد (رسالة فی کشف بعض -): شیخ احمد احسائی.

46 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۴۶ س

احتمالاً از محمد حکیمزاده (پیش از سده ۱۲ هـ . ق)

* محمد حکیمزاده، طبق آنچه که شیخ محمد قاری کاظمی در دیباچه کتاب «قاسمیہ» خود آورده، حکیمزاده استاد وی در قرائت بوده است.

● ت: ؟

این کتاب را - که در فهرست گوهرشاد (۲۲۵/۱) از آن محمد حکیمزاده معرفی شده - مؤلف از کتب مبسوطه در تجوید گزین نموده و آنرا در یک مقدمه و چند فصل و یک خاتمه ترتیب داده است، بدین شرح: مقدمه: در بیان استعاذه و بسمله. باب اول: در بیان مخارج حروف. باب دوم: در بیان صفات حروف. باب سوم در بیان نون ساکنه و تنوین. باب چهارم: در بیان راءات. باب پنجم: در بیان مد و قصر. باب ششم: در بیان حرف لین. باب هفتم: در بیان وقف. خاتمه: در اقسام لحن [در قرائت] قرآن، انجام آن در نسخه‌های مختلف چندگونه ضبط شده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین، و العاقبة للمتقین، و الصلوة والسلام علی خیر خلقه محمد وآله وصحبه اجمعین. و بعد؛ فهذه رساله تتعلق بتجوید القرآن، منتخبة من کتب مبسوطه فی هذا الفن مفيدة للطالبین، و هی مرتبة علی سبعة أبواب و فصول و خاتمة...

انجام [در نسخه ش ۶۱۲/۳ مرعشی]: ... و ارشدنا إلى تلاوة كتابه الكريم و قرآنه العظيم و صراطه المستقیم، و صلى الله علی خیر خلقه محمد وآله و صحبه اجمعین.

انجام [در نسخه ش ۱۰۰۱۱ ظاهریه]: ... وردت فی حدیث النبی (صلی الله علیه وآله وسلم): رُبَّ قَارِئٍ لِلْقُرْآنِ وَ الْقُرْآنِ یَعْنَهُ، وَ هُوَ مِنْ هَمِّ الْأَشْیَاءِ کَلَامِ رَبِّ الْعَالَمِینَ؛ فِیَجِبُ اخْذَهُ مِنْ شَیْخٍ کَامِلٍ مَاهِرٍ فِی هَذَا الْفَنِّ لِثَلَاثِکُونَ مِنَ الْأَخْسَرِینَ أَعْمَالاً الذِّینَ ضَلَّ سَعِیْهِمْ فِی الْحَیْوةِ الدُّنْیَا وَ هُمْ یَحْسِبُونَ أَنَّهُمْ یَحْسِنُونَ صُنْعًا، أِیْقِظُنَا اللَّهُ وَإِیَّاکُمْ مِنْ نَوْمَةِ الْغَافِلِینَ... وَ ارشدنا...

بنگريد به: فهرست مرعشی ۲/۲۱۰. و فهرست ظاهریه ۱/ تجوید و قرائت / ۱۸۴.

□ نسخه:

۱. گوهرشاد - مشهد (۲ مج ۲۶۰) نسخ سده ۱۲ هـ . ق، با مهر سیدسعید. در فهرست به عنوان رساله در علم تجوید بدون ذکر نام مؤلف آمده است، ۱۷ سطری [ف: گوهرشاد ۲۲۵/۱ . و ف: چهار کتابخانه مشهد ص ۲۳۳] 103 س
۲. مرکزی - تهران (۷ مج ۸۶۲۲) نسخ سده ۱۲ هـ . ق، در فهرست به عنوان «رساله فی تجوید القرآن» بدون ذکر نام مؤلف آمده، گ ۷۷ پ - ۸۶ پ [ف: مرکزی ۱۷۸/۱۷] 104 س
۳. مرعشی - قم (۳ مج ۶۱۲) نسخ ابوالمعالی موسوی حسینی، خادم روضه رضویه در عصر روز جمعه ۴ شوال ۱۲۴۳ هـ . ق (تاریخ پایان ش ۲ مجموعه)، در فهرست به عنوان «منتخب التجوید» بدون ذکر نام مؤلف آمده، گ ۶۱ پ - ۷۲ پ [ف: مرعشی ۲۱۰/۲] 105 س
۴. مرعشی - قم (۴۲۴۶) نسخ مُعَرَّبِ عبدالرحمن بن مصطفی حسینی مصلاوی در ج ۱ / ۱۳۱۳ هـ . ق، در پایان راجع به اوقاف قرآن با استفاده از کتابهای مختلف، مطالبی دیده می شود، ۴۰ گ [ف: مرعشی ۲۴۴/۱۱] 106 س
۵. ظاهریه - دمشق (۱ مج ۱۰۰۱۱) نسخ خوش اوائل سده ۱۴ هـ . ق، گ ۳-۳۳، ۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید و قرات/ ۱۸۴، ۱۸۵] 107 س

47 تجوید القرآن (مقدمه فی -) ۴۷ س

یوسف بن علی خلاطی (پس از نیمه دوم سده ۷ هـ . ق)

* یوسف بن ابی الحسن علی، معروف به «اسدین ابی بکر محمد حافظ» خلاطی - یا - اخلاطی که علیرغم تفحص، ترجمه احوال او به دست نیامد؛ لکن برحسب نظریه مرحوم او کتائی مسلماً از مردم نیمه سده ۷ هـ . ق به بعد است. وی در دیباچه درود بر پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) را به شیوه امامیه آورده، لکن قیاس را از اصول شریعت برشمرده است.

● ت: پس از نیمه سده ۷ هـ . ق .

مؤلف درباره اهمیت علم تجوید و نیز توصیف این کتاب می نویسد: «فلما کان أصل قواعد دین خاتم النبیین هو الوحی النازل من رب العالمین؛ فکان أساس الدین الحنیفی هو القرآن العربی المنزل علی النبی الأمی الهاشمی ابوالقاسم محمد صلوات الله علیه؛ فإن سایر الأصول من السنن و الإجماع والقیاس ترجع عند التحقیق إلى ذلك الأساس. و کان حفظ ألفاظه إما

فرض عین وهو حفظ السبع المثانی أعنی الفاتحة، و إما فرض کفایة و هو ما یتعلق بروایة لفظه و درایة معناه، و کان التحریص علی الإعتکاف علیه والترغیب إلی حفظ الرجال لیدیه علما من أعلام الدین، و نسکاً من مناسک السالکین ساقنی حق تعظیمة أن أجمع تألیفاً موجزاً فی تجوید القرآن و معرفة أقسامه و ما یتعلق به...»

همو در دیباچه آورده که اهتمام به علم تجوید و ریشه و اساس آن از حدیث امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام) مایه می گیرد که آنرا در تفسیر «ورتل القرآن ترتیلاً» بیان فرمود مبنی بر اینکه ترتیل عبارت از «شناختن وقوف و تجوید یعنی نیکو اداء کردن حروف» است.

این کتاب در هفت باب تنظیم شده است که برخی از ابواب دارای يك و یا چند فصل می باشد:

الباب الاول - فی أحكام النون الساكنة والتنوين.

الباب الثاني - فی اتفاقهم فی إدغام بعض الكلمات، (در دو فصل).

الباب الثالث - فی المدّ والقصر، (در دو فصل).

الباب الرابع - فی مذاهبهم فی الرءاءات.

الباب الخامس - فی اللامات.

الباب السادس - فی مخارج الحروف و صفاتها (در يك فصل).

الباب السابع - فی معرفة الوقوف....

آغاز: بسمله، الحمد لله الملك العلام، و خالق الأرواح قبل الأجسام، المتعالی عن إدراك العقول و الأفهام... (در نسخه ش ۴۷ تجوید و قرأت قدس رضوی)

آغاز [در نسخه ش ۴۴۲۵ ظاهریه]: بسمله، الحمد لله الملك العلام، و جاعل النور و الظلام، الذی جلّ وصفه عن إدراك العقول والأوهام، و لا تأخذه سنة ولامنام، و أشهد أن لا اله الا الله وحده لا شریک له شهادة ماحیة للذنوب والآثام... و بعد فیقول العبد الفقیر یوسف بن علی بن محمد الأخلاطی...: لما كان أصل قواعد دین النبیین هو الوحی النازل... (پس از آن همان عبارتی است که ما قبلاً از دیباچه کتاب یاد کردیم).

انجام [در نسخه ش ۴۷ تجوید و قرأت قدس رضوی]: ... و ما لم نذكرها من المءات فی جمع القرآن فهی خبر أو علی لفظ الخبر.

انجام [در نسخه ش ۴۴۲۵ ظاهریه]: ... و عن حمزة ثلاثة أوجه فیما قرأت،

أحدها: أستعِذ بالله من الشيطان الرجيم. و ثانيها: نستعِذ بالله من الشيطان الرجيم. و ثالثها: استعنت [بالله] من الشيطان الرجيم. و أما اختلافهم في الجهر و الإخفاء به فقرأت لحمزة وحده بالإخفاء في كل الأحوال، و للباقيين بالإظهار في جميع القرآن.

بنگريد به: فهرست قدس رضوی ۱۵۷/۶، ۱۵۸. و: فهرست ظاهريه ۱/ تجويد و قراآت / ۲۵۶، ۲۵۷ □ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۴۴۲۵) نستعليق تاج الدين بن محمد بن حمزة بن زهرة حسيني فوعي در ۹۰۵ هـ. ق در استرآباد ايران، گ ۲۵-۴۴، ۱۶ سطری [ف: الظاهريه ۱/ تجويد و قراآت / ۲۵۶، ۲۵۷] 108 س

۲. قدس رضوی - مشهد (۴۷) تجويد و قراآت * ۶۰۴۸) نوشته وجيه الدين بن اسماعيل بن عباس معلّم در پنجشنبه ۱۸ شوال ۱۰۰۲ هـ. ق، پس از رساله چهار آيه از سوره های مختلف به قرائت ابن مسعود آمده، ۳۴ گ [ف: قدس ۱۵۷/۶-۱۵۸] 109 س

48 تجويد القرآن (رسالة في -) ۴۸ س

عبدالغفور

* مؤلف - عليرغم تفحص شناخته نشد کداميك از کسانی است که عبدالغفور، نام دارند. ● ت: ؟

این رساله فصول کوتاهی است در قواعد تجويد و احکام و حروف و حالات آن، و احکام تنوین و مد و جز آنها.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي بنعمته حمداً، بهدایته عبداً، و بخذ لانه جحداً، ...
انجام: ... ما حدی حادٍ بوادالعتیق، وسلم تسليماً كثيراً إلى يوم الدين.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۵۱۲۰) نسخ؟ نام «عبدالغفور» روی برگ اول با مداد یادداشت شده است [ف: مرعشی ۳۲۴/۱۳] 110 س

تجوید القرآن: عمادالدين علی قاری استرآبادی =

إرشاد الأذهان إلى تجويد القرآن: عمادالدين علی قاری استرآبادی.

49 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۴۹ س

گویا از

عمادالدین علی قاری استرابادی (زنده در سده ۱۱ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «إرشاد الأذهان إلى تجوید القرآن: عمادالدین علی قاری استرابادی» ببینید.
● ت: سده ۱۱ هـ . ق.

رساله‌ای است فشرده در تجوید که در یک مقدمه و شانزده باب تنظیم شده و احتمالاً از همان قاری استرابادی است و عباراتی از دیباچه آن کاملاً شبیه عباراتی از دیباچه «إرشاد الأذهان» او است، و فهرست مطالب آن بدین شرح است:

المقدمة - فی ذکر معایب القراء. أبواب: ۱. مخارج الحروف؛ ۲. حروف الإدغام؛ ۳. حروف الإظهار؛ ۴. حروف الإخفاء؛ ۵. صفات الحروف؛ ۶. الحروف المهموسة؛ ۷. الحروف المجهورة؛ ۸. الحروف الشديدة؛ ۹. الحروف الرخوة؛ ۱۰. الحروف المطبقة؛ ۱۱. الحروف المستعلية؛ ۱۲. حروف الصغیر؛ ۱۳. حروف الإنحراف؛ ۱۴. حروف القلقة؛ ۱۵. حروف العلة؛ ۱۶. باب المد.

أغاز: بسمله، الحمد لله ولی النعم، و دافع النقم، و منشی الخلائق من العدم، و مرسل محمد المصطفى (صلى الله عليه) و أشرف أهل الكرم إلى أشرف الأمم (صلى الله عليه)، وعلى آله صلوة تدفع بها عنائزلة القدم يوم العدم، و يغفر لنا بها عظیم اللمم،... و بعد فهذه مقدمة فی علم القرآن تشتمل على ما يضطر إليه القارى، الفتها إجابة لسؤال بعض الإخوان... و رتبها على مقدمة وأبواب:

أما المقدمة؟ فيها معایب القراء ليتحرر القارى منها بحسب الجهد. فنقول: أعلم أن الصلوة واجبة على كل مكلف عدا ما استثناه الشارع، وهى لاتصح إلا بالقراءة، و القراءة لاتصح إلا بمعرفة الحروف و مخارجها و مدارجها؛ لأن مدار جميع الكلام عليها... وقد اقتصرت هنا على ما لاخلاف فيه بين القراء إلا نادراً...

انجام: ... فالأصل فى الكلام الوقف عارض، و حيث أتينا بهذا القدر - و هو كاف - فلنقطع الكلام لله حامدين، و على نبيه وآله واصحابه مصلين، و نسال الله أن يقلنا فلتات الستنا و عثرات أقدامنا، و أن يجعل ماجربناه فرطاً من صالح أعمالنا، و المسؤول من أهل المعرفة الوقادة والبصيرة النفاذة النظر بعين المسامحة، فليس المعصوم إلا من عصمه الله تعالى.

والمعول فی استخراج الأمثلة والقياسات على النظر والعقل الصريح، و الحمد لله رب العالمين، و الصلوة والسلام على خير خلقه محمد خاتم النبيين، وعلى آله و عترته الطاهرين و أصحابه المنتجبين صلوة دائمة إلى يوم الدين، وسلم تسليماً.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۸ مج ۵۳۹۶) نسخ سله ۱۱ هـ . ق، گ ۲۲۶-۲۳۱ پ [ف: مرکزی ۴۲۳۸/۱۵] 111 س

50 تجويد القرآن (رسالة في -) ۵۰ س

محمدصالح بن محمدتقی (م ۱۲۷۰ یا ۱۲۷۵ هـ . ق)

* ممکن است مؤلف، همان محمدصالح بن محمد برغانی باشد که ترجمه احوال او را در بخش تفسیر، ذیل «بحرالعرفان و معدن الايمان في تفسير القرآن: محمدصالح بن محمد برغانی» خواهید دید، و یا شخص دیگری که شناخته نشده است.

● ت: قبل از ۱۲۹۰ هـ . ق.

کتابی است فشرده در تجوید قرآن در چند فائده، و بررسی مسأله وصل و انفتاح و عناوین دیگر تجوید که مؤلف آنرا برای فرزندش محمدباقر نگاشته است.

آغاز: بسمله، نحمدك اللهم يا من تعالى بصفاته العلى فى الشدة والرخاء، و

نصلى على محمد وآله الذى أنزل عليه القرآن...

انجام: ... على بن حمزة النحوى المعروف بالكسائى، و راویاه ابوالحارث لیث

بن خالد ودورى؟

□ نسخه:

۱. گلپایگانی - قم (۳ مج ۲۷۳) نوشته در حدود ۱۲۹۰ هـ . ق که تاریخش ۵ مجموعه است، گ ۲۹-۳۴ [ف: گلپایگانی ۲۳۸/۱، ۲۳۹] 112 س

51 تجويد القرآن (رسالة في -) ۵۱ س

؟ (احتمالاً زنده در ۹۵۴ هـ . ق)

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: احتمالاً ۹۵۴ هـ . ق.

مؤلف در یکی از سفرهایش به قم سرگرم تدریس شده و در خلال آن پاره‌ای از قواعد و

اصطلاحات تجوید را به مناسبت مطرح می‌کرد، و یکی از متعلمان تجوید از او درخواست کرد مطالب و مسائلی را - که در تجوید تقریر و گزارش می‌کرد - به صورت کتابی جمع‌آوری و تدوین نماید. او طبق این درخواست مسائل تجوید را در هفت فصل بدین شرح نگاشت:

۱. فصل فی مخارج الحروف؛ ۲. صفات الحروف؛ ۳. احکام التنوین و النون الساکنه؛ ۴. احکام الهاء؛ ۵. احکام الیاء؛ ۶. الابتداء بهمزة الوصل؛ ۷. جمع الهمزین فی کلمة واحدة.

آغاز: بسمله، و به ثقتی. الحمد لله الذی أظهر کلمة الحق و لو کره المشرکون، و نزل الكتاب علی عبده... و بعد فانی حیث وصلت فی بعض أسفاری إلى بلدة قم، و کان بعض الأصحاب یشتغلون بتجوید القرآن المجید، و کنت ألقى فی أثناء الدرس بعض القواعد و القوانین و الإصطلاحات الی دؤنت فی هذا الفن ما یناسب المقام؛ فالتمس أن أجمع له ما کنت أقرره... أذکر ما أشرت إليه آنفاً، و بالله (سبحانه) التوفیق، و منه إصابة التحقیق. فصل: مخارج الحروف، اختلف فی تعدادها...

انجام:.... و هنا آخر الرسالة فلنختم المقالة، والحمد لله وحده، و صلی الله علی من لانی بعد محمد وآله و الماضین علی منواله، و کان قد فرغ من تسویدها و تعلیقها یوم الثالث التاسع و العشرین من شهر محرم الحرام سنة أربع و خمسين و تسعمائة من الهجرة المصطفویة. [تمت]

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۳ مج ۲۸۳ * ۱۷) نسخ و نستعلیق (گویا) مؤلف در روز سه‌شنبه ۲۹ محرم ۹۵۴ هـ. ق، آراسته، ص ۷۴-۱۱۲ [ف: ملك ۱۰/۵] 113 س

52 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۵۲ س

؟ (سنة ۱۱ هـ. ق یا پیش از آن)

* مؤلف شناخته نشد؛ لکن به نظر می‌رسد از دانشمندان شیعی. سنة ۱۱ هـ. ق و یا قبل از آن باشد.

● ت: سنة ۱۱ هـ. ق یا پیش از آن.

رساله‌ای است در تجوید که در چهارده فصل بدین شرح تنظیم شده است:

۱. فی الإظهار؛ ۲. فی الإخفاء؛ ۳. فی القلب = الإقلاب؛ ۴. فی إظهار المیم؛ ۵. فی الإدغام مع الغنة؛ ۶. فی الإدغام بلاغنة؛ ۷. فی إدغام المثلین؛ ۸. فی إدغام المتقاربین؛ ۹. فی تفخیم الراء و ترقیقه؛ ۱۰. فی تفخیم اللام و ترقیقه؛ ۱۱. فی هاء الضمیر؛ ۱۲. فی حروف

القلقة؛ ۱۳. فی التفخیم والترقیق؛ ۱۴. فی المذات.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین، و الصلوة والسلام علی محمد وآله
أجمعین؛ أما بعد فهذه مسائل (رسالة) تتعلق بالتجوید. فصل فی الإظهار؛
إعلم أن النون الساكنة والتنوين إذا لقيتا حروف الحلق و هي الهمزة والهاء
والعين و الحاء والغين و الخاء = اهحفخ تظهران مثل: من أمر، رسول
أمین، سلام هی، غفور حلیم، حکیم علیم، حلیم غفور، قرده خاستین، من
أمن، من هو، من علیم، من غفور، من خیر. فصل فی الإخفاء، إذا لقيت
النون الساكنة والتنوين خمسة عشر حرفاً تخفى مع الغنة وهي...

انجام [در ش ۳ مج ۱۰۳۸ جدید قدس رضوی]: ... و إذا لقيت حرفاً ساكناً وقفاً
لا وصلًا يجوز طولها و قصرها و توسطها، مثل يعملون وقفاً، و يسمى
القسم الأول مذباً متصلاً إن كان المدة و الهمزة فی كلمة واحدة، و مذباً
منفصلاً إن كانتا فی كلمتين، و يسمى القسم الثاني أيضاً مذباً جائزاً و إلا
لازمًا. و حقيقة المذب ألف مطلقاً و واو ساكنة بعد ضمة، و ياء ساكنة بعد
كسرة. و اعلم أن القواعد التي فی هذه المسائل إنما هي على رواية حفص
من رواية عاصم على طريقه عبيد.

انجام [در ش ۳ مج ۱۰۵۲ جدید قدس رضوی]: ... و فی المتصل مقدار خمسة
ألفات و فی المنفصل مقدار أربع ألفات، و إذا لاقتا المدغم يمد، و يسمى
ذلك المذباً ضرورياً مثل «ولا الضالين» و «تحتاجوني» فی أمثالهما.

□ نسخه:

۱. الهیات - مشهد (۳ مج ۵۲۴ * ردیف: ۵۸۸) نسخ طالب در ۹ شوال ۱۰۹۰ هـ. ق، گ
۴۲-۴۷ پ [ف: الهیات مشهد ۳۴۱/۱] 114 س
۲. فیضیه - قم (۳ مج ۱۶۵۰) نوشته حسن ابن شیخ احمد بن شیخ محمود بن جمعة بن
محمود بن نعمت الله صیمری جزائری در پنجشنبه ۱۴ ج ۱۰۹۹/۲ هـ. ق، ۲۹ سطری [ف:
فیضیه، استادی ۱۱۱/۲] 115 س
۳. گوهر شاد - مشهد (۳ مج ۱۰۳۸) نسخ محمد بن ابی القاسم سوزنی درگزینی در ۱۲۹۹ هـ.
ق در بروجرد، ۳ گ، ۱۲ سطری [ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۲۳۳] 116 س
۴. الهیات - مشهد (۳ مج ۱۰۵۲ - ثبت ۱۴۹۰۲) نسخ اواخر سده ۱۳ یا اوائل ۱۴ هـ. ق،
سطور مختلف است [ف: الهیات مشهد ۲۱۷/۲] 117 س

53 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۵۳ س

؟

* مؤلف شناخته نشد، و باید از دانشمندان پیش از سده ۱۲ هـ . ق باشد.

● ت: پیش از سده ۱۲ هـ . ق .

نسخه‌ای که از این کتاب داریم - با وجود اینکه ناقص و از انجام افتاده است - بیست و یک باب این کتاب را بدین شرح نشان می‌دهد که ممکن است باب و یا ابواب دیگری از نسخه افتاده باشد:

ابواب: ۱. فی التعوذ و البسملة؛ ۲. فی مذهب «ج» فی الإدغام الکبیر ذی المثلین فی کلمة و کلمتین؛ ۳. فی مذهبه فی الإدغام الکبیر ذی المتقاربین فی کلمة و کلمتین؛ ۴. فی بیان المد و القصر؛ ۵. فی الهمزین من کلمة؛ ۶. فی بیان الهمزین من کلمتین؛ ۷. فی الهمزة المفردة فی مذهب ورش و أبی عمرو؛ ۸. فی نقل حركة الهمزة فی مذهب «ح، ف» و السکون علی الساکن؛ ۹. فی الهمزة المتوسطة فی مذهب؟ فی الوقف؛ ۱۰. فی الهمزة المتطرفة فی مذهب، حمزة و هشام فی الوقف؛ ۱۱. فی الإظهار و الإدغام؛ ۱۲. فی إدغام إذ و قد و تاء التانیث؛ ۱۳. فی إدغام حروف قربت مخارجها؛ ۱۴. فی احکام النون الساکنة و التوین؛ ۱۵. فی الفتح و الإمالة و بین اللفظین؛ ۱۶. فی مذهب الکسائی فی إمالة هاء التانیث فی الوقف؛ ۱۷. فی مذاهبهم فی الرءاءات؛ ۱۸. فی اللامات؛ ۱۹. فی الوقف علی أواخر الکلم؛ ۲۰. فی الخط علی مرسوم الخط؛ ۲۱. فی مذاهبهم فی آیات الإضافة.

أغاز: بسملة

الباب الاول: فی التعوذ و البسملة، الأصح لفظ التعوذ: أعوذ بالله من الشیطان الرجیم، و جاز یزاد علی ذلك كما جاء فی الروایات؛ و اخفی التعوذ «اف»؛ و بَسْمَلٌ بین السورتین إلا فی أول براءة؛ و خیر بین الوصل و السکت و البسملة «ج» و خیر بین الوصل و السکت فقط «ح، ک» و اختیار السکت بلا تنفس «ج، ح، ک» و وصل آخر السورة أخرى «ف»...
انجام [موجود در نسخه ش ۴ مج ۸۹ د، الهیات]: ... «أوزعنی أن أشکر» فی النمل، «أوزعنی أن أخرج» فی الأحقاف، «ا، د، ح»؛ «عندی»، «أولم» فی القصص، «ا، ح، د، خعه»؛ «مالی ادعوکم إلی» فی سورة غافر «ا، د، خ، ل»؟

□ نسخه:

۱. الهیات - تهران (۴ مج ۸۹ د) نسخ و نستعلیق سده ۱۰ یا ۱۱ هـ . ق، گ ۱۸۹ پ -

۱۹۶، ۲۰ سطرى [ف: الهیات ۲۳۲/۱] 118 س

54 تجوید القرآن (رسالة فى -) ۵۴ س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

این کتاب در پنج باب بدین شرح تنظیم شده است:

۱. تفخیم و ترقیق؛ ۲. مد و قصر؛ ۳. اظهار در حروف حلق؛ ۴. احکام سه گانه میم ساکنه؛
۵. لام تعریف.

آغاز: بسمله، الحمد لله حق حمده، و الصلوة على رسوله و عبده محمد خاتم النبیین... و بعد فإن کتاب الله عزوجل خیر جلیس لا یمل... و الآن أن البحت عن التجوید، والله یهدى من یرید. مقدمة - التجوید لغة: التحسین، و اصطلاحاً إعطاء الحروف حقها فى المخارج و الصفات... انجام: ... و هى مکسورة فى الأسماء نحو: «ابن و ابنت، امرؤاً و امرأة إلی فى المعرف بال، نحو: «الأرض، الآخرة» و هلم جراً. هذا ما لخص فى هذه الرسالة؛ فلنختم المقالة حامدین لله، مصلین على خاتم الرسالة وآله الیهادین، أولى الحجة الواضحة والدلالة، و مسلمین تسلیماً، والحمد لله وحده.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۴ مج ۲۸۳ * ۱۷) نوشته؟، آراسته، ص ۱۱۴-۱۳۴ [ف: ملك ۱۰/۵]

119 س

55 تجوید القرآن (رسالة فى -) ۵۵ س

؟

* مؤلف نسخه ما شناخته نشد.

● ت: ؟

رساله‌ای است در تجوید با این ابواب:

- باب الإدغام الصغير. باب الفتح والإمالة. باب الرءات. باب اللامات. باب یاءات الإضافة. باب یاءات الزواید. باب فرش الحروف. که این باب، چنین آغاز می‌شود: (و نشرق فى تعداد

۲۵۸

کلمات الفرش و یرمز لقالون «ب»، و لورش «ج» علی طریق الشاطیبة...).

آغاز [افتاده نسخه ش ۶ مج ۱۹۹ * ۱۵ ملک]: الفاء عنه ایضا؛ فصار لورش وجهان: التسهیل و الإبدال؛ فی وجه الإبدال بعد الهمزة المبدل ساکناً مذهباً مذباً مشبعاً من جهة إلتقاء الساکنین. و إن کان متحرکاً مذباً قدر ألف، وهو فی موضعین فقط... القسم الثانی، و هو أن یكون الثانیة مکسورة، و حکمه فی قراءة نافع اثنان و ثلثون موضعاً...

انجام [همان نسخه]: ... و تمد له لفظة «بما أنزل و ما أنزل»، و تقول: «بالآخرة» بالتحقیق، و «یوقنون» بالصلة. و عدم هذا؟ هو طریق الجمع لنافع. و من هذا یعلم طریق القراءة رواية رواية؛ فافهم توفیق إن شاء الله. وهذا آخر ما أردنا ذكره، و الحمد لله علی إتمامه و الصلوة والسلام علی محمد وآله.

□ نسخه:

۱. ملک - تهران (۶ مج ۱۹۹ * ۱۵) نسخ مصطفی بن محمد بسندلی؟ در روز سه شنبه (هنگام عصر) ۱۲۱۳ هـ. ق، ص ۱۷۴-۲۵۶ [ف: ملک ۹، ۸/۵] 120 س

56 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۵۶ س

؟

* مؤلف شناخته نشد؛ لکن اجمالاً باتوجه به محتوای رساله از دانشمندان شیعی است.
● ت: ؟

این رساله در بیان مباحث: ادغام، اظهار، إخفاء، قلب، قلقله، ترقیق، تفخیم، مدوقصر است که تحت عنوان «فائده» در هشت بخش آمده، و در پایان، زیر عنوان «تنبيه» اهمیت این مقدار از تجوید گوشزد شده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین، و الصلوة علی من خصه الله بالقرآن العظیم محمد وآله الطاهیرین،... فإن جماعة من بعض إخوانی المؤمنین ممن هم أعلى منی درجة، و أقوى برهاناً، التمسوا منی رسالة و جیزة مختصرة شریفة...

انجام: ... وهذا آخر ما اختصرته فی هذه الرسالة الشریفة، و نستغفر الله من الزیادة و النقصان، و من الغلط و السهو و النسیان، إنه غفور منان؛ و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد وآله وسلم.

□ نسخہ:

۱. قدس رضوی - مشہد (۴۴ تجوید و قرات * ۳۰۸۳) نسخ ۷ محرم ۱۲۴۲ ۵۰ ق، ۸ گ، ۱۴ سطری [ف: قدس ۱۵۶/۶] 121 س

57 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۵۷ س

* مؤلف شناختہ نشد.

● ت: ؟

مؤلف، مطالب این رسالہ را تحت عنوان «فصل» آورده، و در هر مبحث و به مناسبتِ هر مطلب، آیاتی از مقدمه جزریہ و قصیدہ شاطبیہ و دیگر قصائد و منظومہای تجویدی نقل کرده و به شرح آنها پرداختہ است.

نسخہای کہ از این رسالہ شناسائی کردیم ناقص است و از اواسطِ فصلِ اول تا آخرِ فصلِ بیستویکم را بدین شرح دارد:

الفصل الأول -...؟ الفصل الثانی - فی بیان حروف المعانقۃ حال الوصل. الفصل الثالث - اظہار حروف الشفویۃ حال الوصل. الفصل الرابع - اظہار حروف المطبقۃ حال الوصل. الفصل الخامس - اظہار حروف اللام الساکنۃ عند التفخیم. الفصل السادس - اظہار حروف المتقاربین حال الوصل. الفصل السابع - حروف الإدغام. الفصل الثامن - إدغام حروف المثلین حال الوصل لاغیر. الفصل التاسع - إدغام حروف المتقاربین حال الوصل لاغیر. الفصل العاشر - فی بیان حروف الإقلاب. الفصل الحادی عشر - فی بیان حرف الإخفاء مع الغنة حال الوصل لاغیر. الفصل الثانی عشر - فی بیان حروف العلویۃ. الفصل الثالث عشر - فی بیان حروف الصغیر. الفصل الرابع عشر - فی بیان حروف القلقلة. الفصل الخامس عشر - فی بیان حروف العلة. الفصل السادس عشر - فی بیان صلة هاء الكناية. الفصل السابع عشر - فی بیان ترقیق الرء و تفخیمها. الفصل الثامن عشر - فی بیان ترقیق اللام و تفخیمها. الفصل التاسع عشر - فی بیان المد. الفصل العشرون - فی بیان إدغام الحروف الشمسیۃ و اظہار الحروف القمریۃ. الفصل الحادی والعشرون - فی بیان وقوف المحرمات.

آغاز [افتادہ نسخہ ش ۶۵ تجوید قدس رضوی]: مع فسینغضون إلیک،

وروی...

انجام: ... لایاتم عند تلاوتها، فافهم ذلك.

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۶۵ تجوید و قرات * ۸۴۶۷) نسخ؟، آغاز تا اواسط فصل اول افتاده، ۲۸ گ، ۱۵ سطری [ف: قدس ۱۶۸/۶] 122 س

58 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۵۸ س

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

رساله‌ای است که در آن راجع به مخارج حروف، صفات حروف، احکام تنوین و نون ساکنه و جز آنها بحث شده و فاقد ابواب و فصول می‌باشد.

آغاز: بسمله، اعلم أن حروف المعجم تسعة و عشرون حرفاً؛ فالهمزة والألف حرفاً واحداً؟ والهمزة والألف من أول العين، و الخاء من آخره، و القاف من أول اللسان و ما يليه من الحنك الأعلى، و الكاف بعيدة، و الجيم والشين و الياء...

والإمالة جعل الألف كالياء، والفتحة كالكسرة، والله أعلم، و اعلم أن [احکام] النون الساكنة والتنوين أربعة أقسام: الإدغام والإظهار و الإقلاب و الإخفاء، فيدغمان عند ستة أحرف يجمعها يرملون.

انجام: ... و يخفيان بلاغنة عند باقى الحروف المعجم وهى خمسة عشر حرفاً يجمعها:

زادكصيح طلق شحط ديار سحق	نواحب قلق تلقاء ظبي فرق.
نذستزج فظك غض شطشص	ذاتجنابضيق وإن شئت قلت
	والله أعلم، تمت بحمدالله وعونه.

□ نسخه:

۱. سپه - تهران (۹ مج ۵۲۴۳) نوشته؟، گ ۸۳ - ۸۵ پ [ف: سپه ۳۲۴/۳] 123 س

59 تجوید القرآن (رسالة فی -) ۵۹ س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

این رساله هم در دیباچه و هم در پایان نسخه به عنوان «تعلیقه» معرفی شده، و در يك

مقدمه و ہفت فصل و خاتمہ ترتیب یافتہ است:

اما المقدمة - ففي ذكر ما يتعين على القارى معرفته. الفصل الأول - فى مخارج الحروف. الفصل الثانى - فى صفات الحروف. الفصل الثالث - فى بيان تعاليل الصفات. الفصل الرابع - فى وصف الحروف و ذكر مخارجها و صفاتها بازائها للايضاح و وضع اللسان و الحروف فى أماكنها. الفصل الخامس - فى أحكام النون الساكنة و التنوين. الفصل السادس - فى ذكر أمثلة النون الساكنة و التنوين مع الأقسام الأربعة من كتاب الله العزيز. الفصل السابع - فى المد والقصر واللين. خاتمة اعلم أن الأصل فى الرء التفخيم، إلخ...

آغاز: بسمله، الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى. هذه تعليقة مختصرة

مباركة محتاج إلى مثلها فى تجويد القرآن...

انجام: و يفخم اللام أيضاً ورش فى مواضع متعددة معروفة فى مذهبه، ليست

هذه التعليقة محل ذكره، انتهت والحمد لله رب العالمين.

□ نسخه:

۱. قدس رضوى - مشهد (۱ مج ۴۵ تجويد و قراءت * ۶۷۸۳) نسخ ؟، ۷ گ، ۱۷ سطرى
[ف: قدس ۱۵۶/۶، ۱۵۷] 124 س

60 التجويد و القراءات (رسالة فى -) ۶۰ س

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: سده ۱۰ هـ . ق و پیش از آن

این رساله طبق روش عاصم نگارش یافته، و با رموز شاطیبه در چند باب بدین شرح تنظیم شده است:

۱. باب الاستعاذة؛ ۲. باب البسملة؛ ۳. باب المدوالقصر؛ ۴. باب الهمزتين فى كلمة؛ ۵. باب الهمزتين فى كلمة؛ ۶. باب الهمزتين فى كلمتين؛ ۷. باب ذكر الهمز المفرد؛ ۸. باب نقل حركة الهمزة الساكن قبلها؛ ۹. باب الإظهار و الإدغام؛ ۱۰. باب الفتح و الاماله و بين اللفظين؛ ۱۱. باب ذكر مذهب ورش فى الرءات؛ ۱۲. باب ذكر اللامات فخم؛ ۱۳. باب فرش الحروف (به ترتیب سورہها [در نسخه ما] از بقره تا آخر سورہ نبا)

برای آشنائی بیشتر با کتاب، بخش نسبتاً زیادى از آغاز و دیباچه آنرا در زیر می آوریم:

آغاز: بسمله، الحمد لله المتفضل الكريم على تفضل إنعامه الجسيم علينا بإنزال

قرآنه العظيم، يتلو علينا آياته بينات قرآنه؟ سيد المرسلين، بلسان قومه

لسان عربي مبين لهدايتنا إلى الصراط المستقيم، صراط الذين أنعم الله عليهم... ولا الضالين...

وبعد لما وفقني الله تعالى بفرط إنعامه و مزيد لطفه و إكرامه لصرف مدة من الزمان و برهة من الأوان إلى معرفة كلام الله المجيد، و طرق فرقانه السيد الذي «لا يأتيه الباطل من... حميد» خدمت الأساتذة في هذا الفن الشريف، و التزمت الملازمة للجها بذة فسي هذا العلم المنيف... [جمع مفردات في وريقات متفردات متناسقات بعبارات موجزة موضحة متناسبات لكل واحد من المشايخ العظام السبعة الفخام القراء... إلا للشيخ الأجل الأفضل تاج القراء، أكمل أهل الأداء عاصم بن نجود الكوفي براويته: شعبه و حفص فلتداول قراءته، و تعاور تلاوته خصوصاً في تلك البلاد التي نحن من قطانها و متوطنيتها و سكانها أترك كتبها و اخليها و شهرتها و أما باقي المشايخ الكرام الستة مع روايتهم (رحمة الله عليهم، أذكر لكل منهم مفردة واحدة على حده مشتملة على الأصول التي تبنى قراءته عليه، والفرش الذي تنسب تلاوته إليه...

انجام] موجود نسخه ش ٢ مج ٣٤١٥]: ... سورة القيامة: «فاذا برق» ج. سداً بين بين، ا، من منى تمنى «ح» يميل أواخر أيها بين بين، سورة الانسان «سلاسلا، قواريرا، قواريرا، عاليهم». سورة المرسلات «نُرا، فقدرنا، جمالت» سورة النبا «و فتحت السماء»...؟

□ نسخه:

١. مركزى - تهران (٢ مج ٣٤١٥) نسخ على بن حسن سنة ١٠ هـ. ق ك ٢١ پ - ٢٩ پ [ف: مركزى ٢٤١٩/١١] 125 س

61 التجويد المحمدي ٦١ س

حاج محمد قارى (?)

* ترجمه احوال مؤلف به دست نيامد، و احتمالاً وى از قاريان فارسى زبان و پيرو مذهب تسنن مى باشد.

● ت: ؟

رساله اى است فشرده با اين عناوين: حروف المد ثلثة... احكام النون الساكنة والتنوين لهما اربعة احكام... فصل فى القلقله... إدغام المثليين... إدغام المتجانسين... إدغام الشمسية... إظهار القمرية... حكم الراء... هاء الضمير... السكته فى القرآن اربعة،

التسهیل، الإدغام... همزة الوصل، باب فی المخارج... فی مخارج الحروف و صفاتها...
 آغاز: بسمله، حمد له، اسم المؤلف... وهو واجب لا یصح القراءة إلا به كما
 قال الله (جل ذكره)...
 انجام: ... فالضاد منها ضعيفة، والباء قوية، و باقیه حروفه متوسطة، والله أعلم
 بالصواب.

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۴۶ تجوید و قرائت * ۸۸۱۷) نسخ؟ ۷ گ، ۱۶ و ۱۷ سطری
 [ف: قدس ۱۵۷/۶] 126 س

62 تجییر التیسیر ۶۲ س

شمس‌الدین محمد جزری (۷۵۱-۸۳۳ هـ . ق)

* حافظ ابوالخیر شمس‌الدین محمد بن محمد بن محمد بن علی بن یوسف جزری دمشقی
 شیرازی شافعی، دانشمند خبیر در قرائت و تجوید و حدیث و کلام و تفسیر و فقه و نحو و
 معانی و بیان، و شاعر و ناظم چیره‌دست که در ۲۵ رمضان ۷۵۱ هـ . ق در دمشق زاده شد، و
 در سیزده سالگی قرآن کریم را حفظ کرد، و در دمشق فقه و حدیث و قرائت را فراگرفت، و در
 نوزده سالگی به قاهره رفت و در سیزده قرائت کارائی و تخصص بهم رساند، آنگاه به دمشق
 بازگشت و به تکمیل فقه و حدیث پرداخت، و باری دیگر به قاهره کوچید تا بلاغت و علم اصول
 فقه را فراگیرد؛ و سرانجام در ۷۷۴ هـ . ق از ابوالفداء، و در ۷۷۸ هـ . ق از ضیاء‌الدین، و در
 ۷۸۵ هـ . ق از شیخ‌الاسلام بلقینی اجازه فتوی گرفت. در سال ۷۹۳ هـ . ق به مقام قضاء در
 دمشق منصوب شد، و در سال ۷۹۸ هـ . ق از سوی سلطان بایزید به سمت مدرس سمرقند
 انتخاب گردید، و در آنجا سیدشریف جرجانی را دیدار کرد؛ و سفرهای متعددی به بلاد اسلامی
 داشت تا بالاخره قضاء شیراز را به عهده گرفت. چنانکه دیدیم ابن‌الجزری بارها به قاهره سفر
 کرده بود، و در سفری به قطلبک استدار ایتامش پیوست؛ اما قطلبک بر او خشم گرفت و او را
 مورد تهدید قرار داد که ناگزیر از مصر گریخت و از راه دریا به صوب بلاد روم (عثمانیه) حرکت
 کرد و به ابی‌یزید عثمان پیوست و مشمول تجلیل و تکریم و احترام او بود، و مردم تمام بلاد
 روم قرائت را از محضر او فرامی‌گرفتند و فراوان از اطلاعات او در این زمینه بهره می‌بردند. اما
 وقتی ابی‌یزید اسیر شد ابن‌الجزری به تیمور لنگ پیوست و لنگ نیز او را گرامی داشته و قضاء
 شیراز را بر عهده او نهاد، و مدتهائی دراز در این سمت کار می‌کرد، و مردم و دانشجویان و

علماء شیراز قرائت و حدیث را از محضر او فرامی گرفتند. بعدها او در «ینبع» مقیم گشت سپس در مدینه، و آنگاه برای حج به مکه رفت و به عراق بازگشت، و دوباره از عراق برای حج به مکه مراجعت کرد و بر قاهره درآمد و ملک اشرف مقدم او را گرامی داشت، آنگاه به حج رفت و به عنوان یک بازرگان وارد یمن شد و صاحب یمن از او سماع حدیث می کرد، و بالاخره با کالای فراوانی از مال التجاره بازگشت و به قاهره درآمد، و مدتی در آنجا به سر برد؛ سپس سفر از راه شام و آنگاه از راه بصره را در پیش گرفت تا به شیراز رسید. یکی از کارهای او بناء مدرسه‌های در دمشق به نام «دارالقرآن» و مدرسه دیگری در شیراز بوده است.

ابن الجزری در ۸۳۲۱۴۵ هـ . ق در شیراز از دنیا رفت، و در مدرسه‌ای که خود، آنرا بناء کرده بود به خاک سپرده شد.

از وی آثار فراوانی - به ویژه - در قرائت و تجوید به جای مانده که پاره‌ای از آنها عبارتند از: «النشر فی القراءات العشر»، «غایة النهایة فی أسماء رجال القراءات والروایة»، «الدرة المضيئة فی قراءات الأئمة الثلاثة المرضیة»، «طیبة النشر فی القراءات العشر»، «المقدمة الجزریة»، «تذکره العلماء» در حدیث، «الزهر الفائح فی ذکر من تنزه عن الذنوب والقبائح»، «التمهید فی التجوید»، «الحصن الحصین من کلام سید المرسلین» و جز آنها.

● ت: سنة ۸ یا ۹ هـ . ق .

این کتاب، مکمل کتاب «التیسیر فی القراءات السبع»: ابو عمرو دانی است؛ چنانکه در مقدمه آن می گوید: چون دیدم - پس از نگارش «النشر فی القراءات العشر» و «طیبة النشر» در تکمیل حرز الأمانی: «قصیده شاطیبه» - کتاب «طیبة النشر» مورد توجه و استقبال قرار گرفت این کتاب یعنی «تخیر» را در تکمیل «التیسیر»: ابو عمرو دانی تألیف کردم. و چنانکه چلبی نیز یادآوری کرده است در این کتاب سه قرائت را بر «قراءات هفتگانه» «التیسیر» افزود؛ چنانکه همین شیوه را قبلاً درباره «قصیده شاطیبه» به کار گرفته بود. مؤلف شرح حال مبسوطی درباره ابو عمرو عثمان بن سعید دانی پس از مقدمه کتاب یاد می کند، و سلسله اسناد روایت خود را تا او - با ذکر تاریخ - بازگو می سازد. شاید بتوان گفت: این کتاب، ملخصی از کتاب «النشر فی القراءات العشر»: ابن الجزری و واجد همان ارزش و اعتباری است که کتاب «النشر...» دارای آن می باشد.

آغاز [قال الشيخ الإمام العالم العلامة شيخ الإسلام و مقتدى الأنام شمس الملة والدين أبو الخير محمد بن محمد بن محمد بن علي بن يوسف الجزري (أيد الله ظلال جلاله على كافة المسلمين)]: الحمد لله على تخير التيسير،

و أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، الحكم العدل السميع البصير. و أشهد أن محمداً عبده ورسوله... و بعد فلما كان للامام الحافظ الكبير المتفنن المحقق أبي عمرو الداني من أصح كتب القراءات و أوضح ما الفه عن السبعة من الروايات، و كان من أعظم أسباب شهرته - دون باقي المختصرات - نظم الإمام ولي الله أبي القاسم الشاطبي (رحمه الله) في قصيدته التي لم يسبق إلى مثلها، ولم ينسج في الذهر على شكلها...
انجام: ... و إن كان آخر السورة هاء كفاية موصولة بواو حذفت صلتها للساكنين، نحو «ربه»، «الله أكبر» و «شراً يره» و «الله أكبر». و اسقطت الوصل التي في أول اسم الله (عز وجل) استغناء عنها في جميع ذلك موقفا لطريق الحق و منهاج الصواب وبالله التوفيق، و الحمد لله رب العالمين.

بنگرید به: ریحانة الألب ۴۰۸/۱-۴۱۰. و: معجم المطبوعات ۶۲. و: هدية الأحاب ۱۱۹. و: الكنى و الألقاب ۱۳۰/۲. و: الضوء اللامع ۲۵۵/۹-۲۶۰. و: طبقات القراء، ۲۴۷/۲-۲۵۱. و: شئرات الذهب ۲۰۴/۷-۲۰۶. و: قضاء دمشق ۱۲۱، ۱۲۲. و: الشقائق النعمانية ۹۸/۱-۱۰۷. و: الأنس الجليل ۴۵۴، ۴۵۵. و: البدر الطالع ۲۵۷/۲-۲۵۹. و: مفتاح السعادة ۸۸/۱ و ۳۹۲-۳۹۴. و: كشف الظنون ۵۲۰ و موارد متعدد دیگر ذیل آثار ابن الجزری. و: روضات الجنات ۱۱۶/۸. و: مقدمة كتاب النشر لابن الجزرى - فهرس القراءات ۳۴، و فهرس التاريخ ۱۳۲. و: إيضاح المكنون ۸/۱ و ۲۶ و ۸۱ و ۱۵۱ و ۱۶۸ و ۳۱۵ و ۵۳۹ و ۱۱۰/۲ و ۲۲۷ و ۴۷۷ و ۴۸۱ و ۵۴۴ و ۷۲۳. و: هدية العارفين ۱۸۷/۲، ۱۸۸. و: معجم المؤلفين ۲۹۱/۱، ۲۹۲. و: فهرست الظاهرية ۱/ تجويد ۳۲۰-۳۳۲. و:

Moh. Ben cheneb: *Encyclopédie deIslam* II: 395, 396.

Houtsma: *Monuacrits urabes* 105.

Ahlwardt: ... *verzeichniss der arabischen handschriften* I: 1 4-196, 258, 259, II: 23.

Brockelmann: *g. II: 201-203, s, II: 274-278.*

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۲۷) نسخ خوش سده ۹ ه. ق، با یادداشت اجازه به خط مؤلف کتاب برای علاءالدین علی بن اسماعیل بن علی آرامی، مورخ ۱۲ ج ۸۳۱/۲ ه. ق که گویا نویسنده نسخه است. در این نسخه نویسنده نسخه کتابهای را که بر استاد خوانده اند و کسانی که کتاب را با صدای بلند قرائت می کردند معرفی کرده و آنگاه اجازه دهنده چهار صفحه و نیم به خط خود نوشته و مطالب را با امضاء خود مورد تأیید قرار داده است. همدوره های تحصیلی نویسنده نسخه که اسامی آنها در اجازه یاد شده عبارتند از: ۱. جلال الدین محمود بن نجم الدین محمد بن عییدالله قاینی؛ ۲. نورالدین عبدالجلیل فرزند همان جلال الدین؛ ۳. احمد بن مولانا ابی بکر بن ملا علی هروی؛ ۴. ابوالصلاح شمس الدین محمد بن ملاحی علی بن شیخ زنگی هروی؛ ۵. لطف الله، معروف به «شهنامه خوان»؛ ۶.

- جلال الدين يوسف بن حاجي رمضان بن خضر هروي؛ ۷. برهان الدين ابوالمعالي احمد بن محمد بن عبدالکريم؛ ۸. ضياء الدين نورالله بن مولى مرحوم ناصر الدين منصورى خوارزمى. در بخش مربوط به خط اجازة، نامى از كسى - جز اجازة گیرنده علاء الدين على بن اسماعيل بن على آرامى - موجود نیست، تاريخ كتابت ۱۳ ج ۸۳۱/۲ هـ. ق و محل آن، «مدرسه فيروز شاهيه» به ظاهر هرات مى باشد، و تاريخ خط اجازة دهنده ۱۶ ج ۸۳۱/۲ هـ. ق، يعنى سه روز بعد از نوشتن اجازة به نظر او رسیده، و اين تاريخ دو سال قبل از وفات نگارنده كتاب است. ۱۳۲ گ، ۱۷ سطرى [ف: مركزى ۲۷/۱-۲۹] 127 س
۲. سپه - تهران (۱ مج ۷۵۴۱) نسخ سده ۹ هـ. ق، آغاز نسخه نونويس سده ۱۲ هـ. ق، ۱۳۷ گ ۱۵ سطرى [ف: سپه ۳۲۷/۳] 128 س
۳. ظاهريه - دمشق (۶۰۱۵) نسخ درويش جهين بن مصطفى در اوائل شعبان ۹۸۱ هـ. ق، آراسته، ۱۰۰ گ، ۱۷ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجويد/۳۲۰-۳۲۲] 129 س
۴. حقوق - تهران (۳۲۴ ج) نسخ خوش مُعرب سده ۱۱ هـ. ق، داراى حواشى، ۹۶ گ، ۱۶ سطرى [ف: حقوق، ص ۲۸۳] 130 س
۵. ظاهريه - دمشق (۷۵۰۶) نستعليق سده ۱۴ هـ. ق، داراى حواشى، گ ۱-۴۰، ۲۷ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجويد/۳۲۲] 131 س
۶. مرعشى - قم (۱ مج ۱۶۸۸) نسخ؟، گ ۱ پ - ۱۳۳ پ [ف: مرعشى ۵/۸۳، ۸۴] 132 س

63 التحديد في الإتيان والتجويد ۶۳ س

ابوعمر و عثمان داني (۳۷۱-۴۴۴ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همين بخش قرائت و تجويد، ذيل «التيسير فى القراءات السبع: ابوعمر و داني» ببينيد.

● ت: سده ۵ هـ. ق.

اين كتاب در علم تجويد نگارش يافته و در فهرست مربوط به اين نسخه گزارشى ديده نمى شود.

أغاز: بسملة، الحمد لله بارئ الأنام بحكمته...

انجام: ... فاعلم ذلك و اعلم مارسمته موقفا و مؤيداً

بنگريد به: كشف الظنون ۳۵۵. و: معجم المؤلفين ۲۵۵/۶. و: هدية العارفين ۶۵۳/۱. و: ریحانة الألب ۷۱/۸.

□ نسخہ:

۱. قدس رضوی - مشہد (۱ تجوید و قراءت) نسخ ۱۰۰۷ ہ. ق، ۳۹۹ گ، ۲۲ سطری
[ف: قدس ۲۲۵/۲] 133 س

التذکرۃ [فی التجوید و رسم القرآن]: عمادالدین علی قاری استرابادی =
رسم القرآن: عمادالدین علی قاری استرابادی.

التسخیر علی طریق التشجیر: محمد بن محمود سمرقندی =

بہ «المبسوط فی القراءات السبع...: محمد بن محمود سمرقندی» رجوع کنید، (کتاب دوم).

64 **تفصیل تواریخ وفات المؤلفین فی فن القراءة و کتبہم المعتبرة** ۶۴ س

ملا محمد صادق بن محمد قاسم قاری «حومہ» (زندہ در ۱۱۰۰ ہ. ق).

* گردآورنده و مؤلف شناخته نشد، وی نویسنده مفردہ ابن عامر، و مفردہ ابی عمرو، و مفردہ حمزہ و مفردہ کسائی، و مفردہ نافع می باشد.

● ت: سدہ ۱۱ یا ۱۲ ہ. ق.

ملا محمد صادق قاری - کہ خود بسیاری از کتب قراءت را گردآوری کرده - این رسالہ را بہ دستور میر محمد خاتون آبادی نگاشته است. در این رسالہ عنوان چہل ونہ کتاب در فن قراءت و ترجمہ کوتاہی از احوال مؤلفان آنها و نیز قراء سبعہ آمدہ است.

آغاز: بسملہ، الحمد لله رب العالمین، و الصلوٰۃ والسلام علی نبینا محمد وآلہ

الطیبین الطاہرین المعصومین. بعد فقد استخبر شیخی و سیدی و استادی

و [إلیہ] استادی و من بہ اقتدائی... تفصیل تواریخ وفات المؤلفین للکتب

المؤلفۃ فی فن القراءة (رحمہم اللہ) الکتاب! التیسیر للامام الحافظ...

بنگريد به: النریعة ۳۶۶/۲ و ۳۶۷ و ۳۶۸.

□ نسخہ:

۱. الھیات - مشہد (۳ مج ۱۳۶۹ - ثبت: ۲۰۹۳۸) نسخ؟ [ف: الھیات مشہد ۵۱۸/۲] 134
س

65 تقریب النشر فی القراءات العشر ۶۵ س

شمس الدین محمد جزری (۷۵۱-۸۳۳ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش «قراءت و تجوید»، ذیل «تجیر التیسیر: شمس الدین محمد جزری» ببینید.

● یکشنبه ۱۰ محرم ۸۱۴ هـ . ق .

این کتاب، ملخص و مختصر کتاب «النشر فی القراءات العشر» خود مؤلف است که چون برای دانشجویان، اصل کتاب دشوار بود طبق درخواست آنها به تلخیص آن روی آورده و در پایان آن به همه مسلمین عموماً، و به فرزندان خود (محمد و احمد و ابی الخیر) و دیگران خصوصاً اجازه روایت این کتاب را اعطاء کرده، و کار تلخیص را در روز یکشنبه ۱۰ محرم ۸۱۴ هـ . ق به پایان برده است. کتاب «النشر...» را قاضی ابوالفضل محمد بن محمد بن شحنه حلبی (م ۸۳۳ هـ . ق)، و شیخ مصطفی ابن عبدالرحمن از میری (م ۱۱۵۵ هـ . ق) تلخیص و مختصر کرده اند که اخیری در حدود نیمی از اصل کتاب را تشکیل می دهد، و در آغاز آن می بینیم: الحمد لله الذی یسر القرآن للذکر...

آغاز: بسمله، و به نستعین فی التتمیم، قال الفقیر إلى رحمة ربه محمد بن محمد الجزری (عفی الله عنهم و لطف به): الحمد لله على التقرب والتیسیر، و أشهد أن لا إله إلا الله... و بعد فلما كان کتابی «نشر القراءات العشر» مما عرف قدره، و اشتهر بین الطلبة ذکره، و لم یسع احداً منهم ترکه ولا هجره، غیر أنه فی الإسهاب و الإطناب... عسر تحصیله عن کثیر من الطلاب التمس منی أن أقربه وأیسره وأقتصر ما فیہ من الخلاف فأختصره...

انجام: ... و روی ابومنصور الأرجانی فی کتابه «فضائل القرآن» عن داود بن قیس، قال: کان رسول الله (صلی الله علیه وسلم) یقول عند ختم القرآن: اللهم ارحمنی بالقرآن، واجعله لی إماماً و نوراً و رحمة، اللهم ذکرنی عندما نسیت، و علمنی منه ما جهلت، و ارزقنی تلاوته أثناء اللیل و اطراف النهار، واجعله لی حجة یارب العالمین. [در پایان نسخه ش ۸۵۰۰ ظاهریه آمده]: وافق فراغه فی يوم الأحد عاشر محرم سنة أربع عشرة وثمانمئة؛ و قد اجزت جمیع المسلمین روايته عنی عموماً، و اجزت لأولادی محمد و احمد و ابی الخیر و غیرهم خصوصاً...

بنگرید به: کشف الظنون ۱۹۵۲، ۱۹۵۳. و: معجم المطبوعات ۶۲.

□ نسخه:

۱. گوهرشاد - مشهد (۵۹۳) نسخ (احتمالاً) در حیات مؤلف، نسخه تصحیح، و برخی از اوراق آن وصالی شده است؛ در پایان نسخه، بندی در مخارج حروف دیده می‌شود [ف: گوهرشاد ۷۱۰/۲. و ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۲۴۱ که نسخه را نوشته سده ۱۲ هـ. ق معرفی کرده است] 135 س
۲. ملی - تبریز (ردیف: ۱۴۰۳ - دفتر: ۳۱۴۸) نسخ ۹۰۸ هـ. ق، ۶۶ گ [ف: ملی تبریز ۱۳۷۴/۳] 136 س
۳. ملی - تبریز (ردیف: ۶۷۸ - دفتر: ۲ مج ۳۱۴۸) نسخ ۹۰۸ هـ. ق، نسخه دارای يك باب از کتاب: در ذکر ادغام کبیر سورة فاتحه تا آیه دین است، ۵ گ، ۲۷ سطری [ف: ملی تبریز ۷۲۴/۲] 137 س
۴. مرعشی - قم (۴ مج ۵۴۷۹) نستعلیق؟؛ لکن ش ۳ مجموعه در جمعه ۲۷ شوال ۹۶۳ هـ. ق در مکه نوشته شده است، گ ۱۱۵ - پ ۱۹۰ [پ 138 س
۵. الهیات - تهران (۲ مج ۱۸۹، آل آقا) نسخ سده ۱۰ هـ. ق، نسخه مقابله شده، گ ۹۹ پ - ۱۷۶ پ، ۲۱ سطری [ف: الهیات ۷۲۶/۱] 139 س
۶. ملك - تهران (۲ مج ۲۹۶ * ۱۹) نسخ احمد بن محمد بن ناصر بن ابراهیم (احتمالاً) در ۱۰۷۸ هـ. ق، انجام در سورة احزاب افتاده [ملك ۱۲/۵] 140 س
۷. ملك - تهران (۳۰۲) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، با یادداشت تملك محمد يوسف بن ابراهیم زاهد کلائی، ۷۳ گ [ف: ملك ۱۵۵/۱، ۱۵۶] 141 س
۸. ادبیات - تهران (۱۶۷ ج) نسخ محمد کاظم ابن سلطان حسین در سده ۱۲ هـ. ق، ۱۴ گ، ۱۵ سطری [ف: ادبیات ۱۳۳/۱] 142 س
۹. ظاهریه - دمشق (۵۷۴۱) نسخ سده ۱۲ هـ. ق، بخشی از نسخه فرسوده شده و از میان رفته، و با اصل نسخه‌ای دیگر مقابله شده است، ۱۲۸ گ، ۱۳ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید/ ۳۳۱، ۳۳۲] 143 س
۱۰. ظاهریه - دمشق (۸۵۰۰) نسخ محمدتوفیق بن محمد راغب بابا شاگرد عبدالله افندی منجد در چاشت روز چهارشنبه ۳۰ ع ۱۳۳۲/۱ هـ. ق، ۹۶ گ، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید/ ۳۳۲، ۳۳۳] 144 س
۱۱. الهیات - مشهد (۸ و ۱۱ مج ۱۳۶۹ - ثبت: ۲۰۹۳۸) نسخ و گردآوری ملامحمدصادق بن ملامحمد قاسم قاری در؟ [ف: الهیات مشهد ۵۱۸/۲] 145 س

۱۲. قدس - مشهد (۳۹ / تجوید) نستعلیق حاج محمدحسین کاشانی در؟، ۱۰۲ گ، ۱۸
سطری [ف: قدس ۲/۲۳۵] 146 س
۱۳. گلپایگانی - قم (۲ مج ۱۹۹۳) نوشته؟، پایان نسخه ناقص است [ف: گلپایگانی
۱۳۰/۳] 147 س

66 تقویم اللسان فی قراءۃ القرآن ۶۶ س

حاج محمد کریمخان کرمانی (م ۱۲۸۸ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در بخش تفسیر، ذیل «تفسیر سورة الحجرات: حاج محمد کریمخان کرمانی» ببینید.

● ت: ۱۲۷۲ هـ . ق .

این کتاب - که به درخواست شیخ محمدجعفر بن محمدتقی قزوینی تألیف شده - دارای يك مقدمه و ده باب و خاتمه مرتب گشته، و در این باره که از قرآن کریم کاسته شده و نیز در ضمن ده باب، احوال حروف و مخارج آنها، احکام ادغام، همزه، مد، قصر، فتح، اماله، احکام یآت و لامات و رآت، هاء کنایه، اقسام وقف، و در خاتمه درباره لحن گفتگو کرده، و این کتاب دوبار در کرمان همراه «مجمع الرسائل» یکی در ۱۳۵۴ هـ . ق به طبع رسیده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الرحمن الذی علم القرآن خلق الانسان... انه قد

التمسنى؛ بل امرنى جناب الأکرم...

انجام: ... ولأجل أن غیرهما مما نحن معنون به أهم منها فلنختم کتابنا هذا

إلى هنا...

بنگرید به: فهرست کتب مشایخ ۳۹۶.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۱ مج ۴۸۱۶) نسخ ابراهیم بن [محمد] کریم کرمانی در ۱۲۷۶ هـ . ق، ۱ پ - ۵۲ ر
[ف: مرعشی ۱۳/۱۷] 148 س

67 تکلیم الخبیر فی تعلیم الصغیر ۶۷ س

ابوالحسن ابراهیم بقاعی (حدود ۸۰۹-۸۸۵ هـ . ق)

* برهان الدین ابوالحسن ابراهیم بن عمر بن حسن الرباط بن علی بن ابی بکر بقاعی خرباوی شافعی که در قاهره و دمشق به سر می برد. وی دانشمندی ادیب، مفسر، محدث و مؤرخ است که در روستای «خربه روحا» از نواحی «بقاع» زاده شد و در همانجا پرورش یافت، آنگاه به سوی

دمشق رفت، و پس از آن به بیت المقدس و سرانجام به قاهره کوچید، و در سال ۸۸۵ هـ . ق در دمشق از دنیا رفت. (نگارنده درباره بقاعی گزارشی مبسوط نگاشته که ان شاء الله در یکی از آثارم راجع به تناسب آیات و سور به طبع خواهد رسید). بقاعی دارای آثار و تألیفات فراوان و متعددی است که از جمله آنها است: «نظم الدررفی تناسب الآی والسور»، «البرهان القویم علی تناسب آی القرآن العظیم» در تلخیص نظم الدرر، «الفتح القدسی فی تفسیر آیه الكرسی»، «القول المفید فی أصول التجوید»، «کفاية القاری»، «الأصل الأصل فی تحریم النقل من التوراة والإنجیل»، «القول المألوف فی الرد علی منکر المعروف»، «رسالة لیس فی الإمكان أبداع مما كان» که در آن بر بعضی از فلاسفه قائل به وحدت مطلقه ردیه نوشته است، «الضوابط و الإشارات لأجزاء علم القراءات»، و جز آنها.

● ت: سده ۹ هـ . ق .

در این کتاب که در قرائت و تجوید نگارش یافته از شمس الدین محمد جزری، و برهان الدین ابراهیم بن عمر جعبری سلفی، و مکی بن ابی طالب قیروانی یاد شده است.

آغاز: [بسمله، و به استعین، قال... أبو الحسن إبراهيم بن عمر بن حسين

[حسن] الرباط بن علی بن ابی بکر البقاعی الشافعی...]:

الحمد لله الذي أنزل كلامه، و أجزل الأجر لمن تلاه بلحون العرب

فأقامه... فهذه نبذة سميتها تكليم الخبير في تعليم الصغير...

انجام: ... و حسبنا و نعم الوكيل.

بنگريد به: ريحانة الأديب ۲۵۵/۱. و: تذكرة النواير ۳۱. و: هدية العارفين ۲۱/۱. و: إيضاح المكنون ۱۰۲/۱ و ۱۵۲ و ۴۷۵ و ۶۷۸. و: الضوء اللامع ۱۰۱/۱-۱۱۱. و: شذرات الذهب ۲۳۹/۷، ۲۴۰. و: كشف الظنون در مواضع متعدد، ذیل آثار بقاعی. و: معجم المصنفين ۲۷۷/۳-۲۸۲. و: نظم العقیان ۲۴، ۲۵. و: معجم المؤلفين ۷۱/۱ و:

Brockelmann: g, II: 142, 143, s, II: 177, 178.

Ahlwardt: .. verzeichniss der arabischen handschriften IX: 225, 226

Arabic manuscripts, in the Princeton 263, 376

De Slane: Catalogue des manuscrits arabes, 221, 300, 544

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۲ مج ۸۰۱) نسخ (احتمالاً) از سده ۹ هـ . ق [ف: ملك ۱۷۹/۵] 149 س

68 تکلمة حرز الأمانی و وجه التهانى للشاطبی 68 س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

قصیده‌ای است لامیّه، و طبق گفته ناظم، تکمله و متمم «حرز الأمانی و وجه التهانی» شاطبی است که مطالب مربوط را از آغاز قرآن به ترتیب سوره‌ها انشاء کرده است. در کشف الظنون ص ۶۴۵ چند تکمله برای «حرز الأمانی...» یاد شده است.

آغاز: بسمله،

بحمدك يا رحمن ابدأ أولاً كفى ذياك بحمدك اكمل
وشكر عطايك التي شكرها هدى و ذكر سجايك التي ذكرها علا

...

انجام [افتاده در نسخه ش ۴ مج ۵۸۵]:

...

و قلل حتى ذا الياء والى سدامنا وما الواو التانيث فى أضلاولا

□ نسخه:

۱. مرعشى - قم (۴ مج ۵۸۵) نسخ مُعَرَّب؟ نسخه قديم و نفيس، تصحيح شده، ۱۱۷ر- ۱۱۸ر [ف: مرعشى ۱۷۸/۲، ۱۷۹] 147 س

69 تلخیص قراءه عاصم (رسالة فى -) ۶۹ س

(؟)

* مؤلف شناخته نشد؛ لكن پیدا است که از دانشمندان شیعی می‌باشد.

● ت: ؟

مؤلف در این رساله کوتاه قرائت عاصم را ضمن شانزده باب قرائی و تجویدی فشرده ساخته است، بدینصورت:

۱. باب ذکر عاصم و راویته؛ ۲. باب الاستعاذه؛ ۳. باب البسمله؛ ۴. باب هاء الكناية؛ ۵. باب المد؛ ۶. باب الهمزة من كلمة؛ ۷. باب الهمزتين من كلمتين؛ ۸. باب الهمز المفرد؛ ۹. باب الإظهار و الإدغام؛ ۱۰. باب أحكام النون الساكنة والتنوين؛ ۱۱. باب الفتح و الإمالة؛ ۱۲. باب تفخيم الراء و اللام و ترقيقهما؛ ۱۳. باب الوقف على آخر الكلمة؛ ۱۴. باب الوقف على رسوم الخط؛ ۱۵. باب ياءات الإضافة؛ ۱۶. باب الزوايد.

آغاز: بسمله، الحمد لله هادى من تمسك بحبله المتين، و منزل الكتاب [الذى] لاريب فيه هدى للمتقين. و بعد فقد لخصت فى هذه الرسالة قراءه عاصم بروايته تلخيصاً عارياً عن الحشو باحسن عبارة، و بينت فى هذه المقالة

ما یحتاج الیه تبییناً مهذباً بالطف إشارة طلباً للأجر الجزیل...
انجام: ... و لیس لعاصم بأسرها إثبات الباء بحال إلفی «فما آتان» فی النمل
فأثبتها مفتوحة فی الوصل من رواية حفص. و اختلف فی الوقف فله
الوجهان حیث، و حذفها شعبة فی الحالین. فهذا ما لحض من الأصول،
والله أعلم بالصواب.

□ نسخه:

۱. گلیایگانی - قم (۲ مج ۱۷۶۳) نوشته (احتمالاً) احمد بن علی بن حسن شامی عاملی در؟
ص ۱۵۷-۱۷۰ [ف: گلیایگانی ۴۹/۳] ۱۴۸ س
۲. ملک - تهران (۱ مج ۲۸۳ * ۱۷) نوشته؟ آراسته در فهرست به عنوان «رساله در تجوید
قرآن به قرائت عاصم» آمده، ص ۲-۳۶ [ف: ملک ۱۰/۵] ۱۴۹ س

70 تلخیص النشر فی القراءات العشر لابن الجزری ۷۰ س

علی بن شمس الدین قاری (پیش از ۹۳۰ هـ . ق؟)

* مؤلف شناخته نشد، و او جز عمادالدین علی بن نجم الدین قاری است که در ذیل «إرشاد
الأذهان» از او یاد کردیم.

ع

● ت: پیش از ۹۳۰ هـ . ق.

علی قاری در دیباچه این کتاب از کتابهای «التیسیر» و «حرز الأمانی» - که این دو در قراءات
سبع تألیف شده اند - و «الدرة المضيئة فی القراءات الثلاث الزائدة علی السبعة» ابن الجزری
یاد می کند، و می گوید کتاب اخیر خالی از اطناب و اعضاء و اغلاق و اجمال نیست، و لذا در
صد برآمد مضامین این سه کتاب را - که در کتاب «النشر» ابن الجزری آمده - کاملاً روشن
سازد، به همین جهت کلمات مورد اختلاف را در این کتاب آورده، و قراءات و روایات را تبیین
کرده، و قبل از «فروش = فرشها» فصول استواری را ذکر نموده و اصولی را در خلال آن
آورده است.

آغاز [موجود نسخه ش ۳۳۲ * ۱۳۷۳۳ سن]: ... فمن فاز قد جاز فی الناس،

و من حازه قد فاز فوزاً مبجلاً. ثم إنه قد كان أمين من فلق الفجر، أن القراء
الزمان و فضلاء العصر أفضل اهتمام بمدارسة كتاب التيسير للإمام
الحافظ الكبير أبو عمرو عثمان بن سعيد الداني، و القصيدة اللامية المسماة
بحرز الأمانی و وجه التهانی من نظم الإمام الهمام، قدوة الأنام ولی الله
أبی القاسم بن فيرة بن خلف الرعيني ثم الأندلسي الشاطبي - كلاهما فی

القراءات السبع المشهورة - و القصيدة اللامية المسماة بالذرة المضيئة في القراءات الثلث الزائدة على السبعة من نظم الشيخ الإمام، نادرة الأيام، شيخ الفقهاء والمحدثين برهان الأصفياء والمحققين، الشيخ الثاني محمد بن محمد بن محمد بن الجزري الشافعي... لكنه لا يخلو عن إطناب و إغراق، ولا يصفو عن إغلاق و إجمال؛ فيقول أضعف عباد الله الباري على بن شمس الدين القاري... أردت أن أوضح القراءات العشر بمضمون الكتب الثلث على حسب ما يثبته الشيخ في كتابه «النشر» غاية الإيضاح بحيث يستغنى بالإصباح عن المصباح؛ فأوردت الكلمات المختلف فيها، و بنيت القراءات و الروايات... و ذكرت قبل الفروخ فصلاً منيعة، و أودعت فيها أصولاً شريفة، و سميته: «تلخيص النشر في القراءات العشر»...

انجام: ... و ازرقنی تلاوته آناء الليل والنهار، و اجعله لى حجة يارب العالمين، و غير ذلك من الأدعية المذكورة فى النشر و غيره من الكتب المبسوطة؛ فليطلب. و هذا آخر ما أردنا تلخيصه و تهذيبه من نشر شيخنا الجزري (رحمة الله عليه رحمة واسعة) والحمد لله رب العالمين، و صلى الله على خير خلقه محمد و آله أجمعين.

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۳۳۲ * ۱۳۷۳۳) نسخ محمد استادی در ۷ ذح ۹۳۰ هـ. ق، نسخه هديه ذبيح الله بهروز، به بياني در ۱۳۲۸/۶/۲۰ هـ. ش می باشد، با یادداشت تملك و مهر جعفر قلى بن رضا على مازندرانی در «كلاردشت»، مؤرخ ۱۲۳۹/۱۴ هـ. ق، ۱۵۹ گ [ف: سنا ۱۶۹/۱] 150 س

71 التنزيل و التحريف ۷۱ س

ابوعبدالله احمد سيارى (سنة ۳ يا ۴ هـ. ق)

* ابوعبدالله احمد بن محمد بن سيارى بصرى، كاتب و دبیر آل طاهر در زمان امام حسن عسکرى (عليه السلام). وى مؤرخ و طبيب بوده، و گویند به سال ۳۶۸ هـ. ق؟ از دنیا رفته است، وعدهای او را از سده سوم بر شمرده اند، و از ظاهر سخن بعضی از علماء رجال بر مى آید که احمد سيارى زمان امام جواد (عليه السلام) را نیز درك کرده است.

علماء رجال او را ضعيف الحديث، فاسد المذهب، مجفوا الرواية، و كثير المراسيل معرفى کرده اند؛ لکن حاج ميرزا حسين نورى در «المستدرک ۳/۳۰۹» و «فصل الخطاب ص ۳۰ و ۲۲۸» او را ستوده و یادآور شده است که کلى بر رواياتش در «الكافى» تکیه کرده است.

سیاری همان نویسنده «الغارات» می باشد.

باید بدانیم که این سیاری جز احمد بن سیار بن ایوب می باشد، و خطیب بغداد در کتاب تاریخ بغداد از این سیاری یعنی احمد بن سیار بن ایوب یاد کرده و او را ستوده است؛ چرا که وی همان ابوالحسن فقیه مروزی امام اهل حدیث در مرو به شمار می رفته و او را با عبدالله بن مبارک در عصر خود قیاس می کردند. اسماعیل بخاری و عموم محدثان خراسان از او روایت و نقل دارند. احمد بن سیار بن ایوب در ۲۶۸ هـ ق از دنیا رفت.

● ت: سده ۳ یا ۴ هـ. ق، احتمالاً حدود ۳۲۸ هـ. ق.

در این کتاب قراآت مختلف و به اصطلاح کلماتی را که دگرگون گشته، و نیز کلمات یا عباراتی را که از قرآن حذف شده آورده است. سیاری در این کتاب بر آن است که عثمان و جمع آورندگان قرآن در زمان او، عمداً این کلمات و عبارات را از قرآن حذف کرده و از قرآن کاسته اند، سیاری برای اثبات این قراآت مختلف و این کاستی ها اخبار را با سلسله اسناد آنها یاد کرده است. و شیخ حسن بن سلیمان حلّی در «مختصر البصائر» از سعدالله بن عبدالله از این کتاب با تعبیر «التنزیل و التحریف» - آنگاه که از آن نقل می کند - سخن گفته است. نجاشی و شیخ طوسی در «الفهرست» از این کتاب یاد کرده اند. و دانشمندان زیادی از این کتاب نقل و روایت دارند، از آن جمله: آغا باقر بهبهانی در «حاشیه المدارک» در بحث قراآت، و حاج میرزا حسین نوری در «مستدرک الوسائل» - بر اساس اعتماد بر نقل اجلاء اصحاب از او -، و نیز نوری در پایان فصل الخطاب مطالب فراوانی از این کتاب نقل کرده است. بزرگانی که از این کتاب نقل و روایت کرده اند عبارتند از: حمیری، صفار، ابوعلی اشعری، موسی بن حسن اشعری، حسین بن محمد بن عامر، کلینی در «الکافی»، ابن ادریس در «المستطرفات»، محمد بن عباس بن ماهیار در تفسیرش.

باید یادآور شد که نجاشی و شیخ طوسی از این کتاب با عنوان «القراءات» نام برده اند. این کتاب بر حسب ترتیب سوره ها از فاتحه تا «والناس» تنظیم شده، و کلماتی را که سیاری ادعاء می کند دگرگون گشته و یا از قرآن حذف شده در آن آورده است.

باتوجه به اینکه سیاری از دیدگاه اکثر علماء، شخصیتی مطعون از لحاظ روائی است بر این کتاب او نمی توان اعتماد کرد و باید سخنان او را در این کتاب مانند مذهب و آئین او - سست و ناستوار برشمرد.

به نظر می رسد که این کتاب در تألیف «فصل الخطاب» محدث نوری، انگیزه و کمک عمده ای بوده است.

آغاز: بسمله، أبو عبدالله احمد بن محمد السیاری، قال: حدثنی البرقی و غیره عن أبی عمیر و صفوان بن یحیی و أحمد بن محمد أبی نصر عن جمیل بن دراج عن زرارة عن أبی جعفر (علیه السلام) قال: القرآن واحد نزل من عند رب واحد إلى نبی واحد؛ ولكن الإختلاف جاء من قبل الرواة... باب ما جاء فی فاتحة الكتاب، الحمیری عن یوسف عن أخیه عن أبیه عن أبی بکر الحضرمی، قال: قال أبو عبدالله: إذا كانت لك حاجة فاقراء المثنی و سورة أخرى وصل ركعتین و ادعوا. قلت: و ما المثنی، قال: فاتحة الكتاب: الحمد لله رب العالمین...

انجام: ... بعض أصحابنا عن أبی عبدالله بن سنان عن أبی عبدالله (علیه السلام) قال: إذا قرأت «قل أعوذ برب الفلق...» قال: حدثنی سهل بن زیاد عن رجل عن أبی عبدالله (علیه السلام) فی قوله (جل و عز): «من شر الوسواس الخناس»: هو ما یوسوس بالشیاطین من الجنة والناس، قال: هو من الجن والناس = [وقال: زفر من الجن من الناس].

بنگريد به: النریعة ۴/۴۵۴، ۴۵۵، و ۱/۱۶ و ۵۲/۱۷. و: ریحانة الادب ۳/۱۰۳. و: هدیة الاحباب ۱۵۳. و: اعیان الشیعة ۹/۴۴۸-۴۵۲. و: تنقیح المقال ۱/۸۷. و: منهج المقال، استرآبادی ۴۴. و: منتهی المقال ۴۳. و: الکنی والألقاب ۲/۳۲۷، ۳۲۸. و: معجم المؤلفین ۲/۱۰۹. و: لسان المیزان ۱/۲۵۲. و: سزگین ۹/۱۱۴. و: معجم رجال الحدیث ۲/۲۸۲.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۱۴۵۵) نسخ محمد صالح بن عبدالرحیم یزدی در ۲۳ شعبان ۱۰۷۶ هـ. ق از روی نسخه مورخ ۴۵۳ هـ. ق که آن نیز از روی نسخه مورخ ذق ۳۲۸ هـ. ق استنساخ شده بود، در پایان نسخه نشانه بلاغ و مقابله عبدالحسین حسینی خواتون آبادی با تاریخ ۲۳ رمضان ۱۰۷۶ هـ. ق دیده می شود، ۷۳ گ، ۱۵ سطر [ف: مرعشی ۴/۲۴۳، ۲۴۴] 151 س

۲. مدرسه چهل ستون - تهران (۱ مج ۲۹۶) نسخ (احتمالاً) در سده ۱۱ یا ۱۲ هـ. ق، با مهر سیداسدالله فرزند حجة الاسلام شفتی در یکی از برگها [آشنائی با چند نسخه خطی - دفتر اول، ص ۳۷۵] 151 س

۳. مرکزی - تهران (۷۱۶۵) نسخ سده ۱۲ هـ. ق، ۴۱ گ، فهرست نویس اشتباهاً نسخه را تحت عنوان «التفسیر، ابو عبدالله احمد بن محمد سیاری...» گزارش کرده است [ف: مرکزی ۱۶/۴۷۱] 152 س

۴. فیضیه - قم (۴ مج تفاسیر: ۳۶ - مسلسل: ۶۸) نسخ محمد موسوی خوانساری در
ع ۱۲۸۲/۲ هـ . ق در نجف، ۱۸ سطری [ف: فیضیه، عراقی ۳۶/۱] 153 س
۵. مرکزی - تهران (۸۴۲) به خط نسخ و استکتاب حسین بن محمدتقی طبرسی (حاج میرزا
حسین محدث نوری) در ۱۲۸۲ هـ . ق، با تصحیحات و حواشی به خط محدث نوری، ۵۴
گ، ۱۶ سطری [ف: مرکزی ۷۰/۱-۷۳] - شاید این نسخه - همان نسخه‌ای باشد که
آقای رضا استادی در «آشنائی با چند نسخه خطی، دفتر اول، ص ۱۳۶» شناسانده است.

72 التنوير [الزائد على مافی الحرز والنشر والتيسير] ۷۲ س

احمد طیبی (۹۱۰-۹۷۹ یا ۹۸۱ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «بلوغ الأمانی فی قراءه
ورش...: احمد طیبی» ببینید.

● ت: ۹۵۱ هـ . ق .

این رساله ارجوزه‌ای است که در آن فزونتر از آنچه در «حرز الامانی» و «النشر» جزری، و
«التیسیر» دانی راجع به قراء سبعه آمده مطالبی گزارش شده است. ناظم، این ارجوزه را در
نیمه ج ۹۵۱/۱ هـ . ق به پایان برده است.

ع

آغاز: بسمله،

يقول راجی رحمة الغنی
و أستعين الله مولی البر
انجام: ...

فذا الذى زاد كتاب النشر
على الذى فى الحرز والتيسير
...
للسبعة الغر العظیمى القدر
لهم و قد سمى بالتنوير

و تم فى نصف جمادى الأولى
عام «أتانا نوره ظليلاً»
...

ثم على أتباعهم و من تلا
مارتل القرآن تال إذتلا

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۱۰ مج ۲۵۶۹) نسخ در شعبان ۱۰۲۳ هـ . ق گ ۹۹ پ - ۱۳۳ [ف:
مرکزی ۱۳۶۱/۹، ۱۳۶۲] 154 س

73 تواتر القرآن ۷۳ س

حرعاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ هـ . ق)

* محمد بن حسن بن علی بن حسین - یا - محمد بن حسین عاملی مشغری، معروف به «شیخ حرعاملی» محدث و فقیه و اصولی و متکلم بزرگوار و جامع بسیاری از علوم دیگر که در شب جمعه ۸ رجب ۱۰۳۳ هـ . ق در روستای «مشغره» از نواحی جبل عامل زاده شد و در محضر پدر و عموی خود شیخ محمد، و جد مادری خویش شیخ عبدالسلام بن محمد، و دائی پدرش شیخ علی بن محمود و اساتید دیگر تلمذ کرد، و در «جبع» نزد عموی خود و نیز شیخ حسن ظهیر، و شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی به تحصیل علم همت گماشت. مدت چهل سال در زادگاه خود اقامت نمود، و دو بار طی این مدت به سفر حج رفت و به زیارت ائمه عراق (علیهم السلام) و نیز بارگاه امام رضا (علیه السلام) توفیق یافت، و سرانجام در مشهد رضوی مقیم گشت و به منصب «شیخ الاسلام» و «قاضی القضاة» نائل آمد، و از آنجا نیز دو بار به سفر حج رفت، و در اصفهان مورد تکریم مجلسی دوم قرار گرفت. شیخ حرعاملی از سید میرزای جزائری و شیخ علی سبط، و مجلسی دوم روایت کرده؛ چنانکه مجلسی دوم نیز از او روایت دارد. شیخ حرعاملی دارای قریحه شعری سرشاری نیز بوده و سیدعلی خان مدنی در سلافة العصر اشعاری را از او آورده است. از عاملی آثار فراوانی به جای مانده که معروفترین آنها کتاب «تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة» است که تدوین آن مدت هیجده سال به طول انجامید. وی دارای آثار دیگری در فقه و حدیث و کلام، و دیوان شعر و جز آنها می باشد که ان شاء الله در جای خود معرفی خواهد شد. شیخ حرعاملی در ۲۱ رمضان ۱۱۰۴ هـ . ق در مشهد رضوی از دنیا رفت و در صحن، نزدیک «مدرسه میرزا جعفر» به خاک سپرده شد

● ت: سده ۱۱ هـ . ق.

در این کتاب مرحوم شیخ حرعاملی با ده وجه برای اثبات تواتر قرآن به استدلال پرداخته، و این رساله را در واقع در جهت رد یکی از معاصرانش - که در مقدمه تفسیر خود ضمن سه فصل منکر تواتر قرآن کریم شده - نگاشته است. برای توضیح بیشتر و اهمیت موضوع، بخشی از آغاز این رساله را - که ما را به محتوای آن آگاه می سازد - در اینجا می آوریم:

آغاز: بسم الله. الحمد لله رب العالمین و الصلوة علی محمد وآله اجمعین. و بعد
فیقول الفقیر إلى الله الغنی محمد بن حسن بن علی بن محمد الحر العاملی
(عامله الله بلطفه الخفی): «إعلم أن بعض المعاصرين ألف تفسیراً للقرآن

فذكر في أوله مقدمةً تشتمل على ثلاثة فصول: أولها في إثبات عدم تواتر القرآن فقال فيه ما ملخصه: قد شاع و ذاع أن القرآن هو المكتوب بين الدفتين لم يزد فيه و لم ينقص منه شيئاً أصلاً، و صرح بذلك جماعة من المتقدمين و المتأخرين، و طرحوا بعض الروايات الدالة على خلاف ذلك، و أولوا بعضها؛ مع أنه لا يوجد في طريقنا شيئاً يعارضها، و نحن نذكر ما ورد من طريق المخالفين في كيفية جمع القرآن و وجه اختلاف القراء و روايتهم و انقسامها إلى المتواتر و غيرها من الشواذ حتى يعرف الناظر أن هذا المشهور من المشاهير التي لا أصل لها، انتهى.

وقد أردت أن اجيب عن الشبهات التي أوردها؛ فأقول: ... و نحن نذكر جملةً من الاستدلال على هذا المطلب و إن كان من الضروريات التي لا يحتاج إلى الاستدلال، ثم نرجع إلى الجواب عن شبهات المعاصر - إن شاء الله -؛ فنقول: الذي يدل على ثبوت تواتر هذا القرآن و نفي الزيادة والتغيير عنه وجوه اثني عشر، بعضها يدل على الأمرين و بعضها على أحدهما و هو كاف:

١. الإجماع من جميع المسلمين الخاصة والعامة.
٢. قضاء الضرورة به؛ فإنه من أوضح ضروريات الذين تواتر القرآن.
٣. ما نقله الطبرسي في مجمع البيان عن السيد المرتضى.
٤. تتبع الأخبار و تصفح الآثار من كتب الأحاديث و التواريخ.
٥. الأحاديث المتواترة عن الأئمة (عليهم السلام).
٦. الأحاديث الواردة عن النبي (صلى الله عليه وآله وسلم).
٧. الأحاديث الكثيرة الدالة على الأمر بختم القرآن بمكة.
٨. الأحاديث المتواترة في الأمر بقراءة القرآن في الصلوة الفريضة والنافلة.
٩. إنه قد نقل و اشتهر من الأحوال الجزئية والمحاورات بين الصحابة والتابعين مما لا فائدة فيه، ولا يترتب عليه شيئاً من الأحكام الشرعية، و من المعلوم عادة أنه لو وقع ما ادّعاه المعاصر.
١٠. لو كان ما قاله المعاصر حقاً لمامكن الاستدلال بالقرآن على شيئ.
١١. إن تجويز الزيادة والتحريف ونفي التواتر الذي ذكرتموه يوجب أن يكون القرآن كله خبراً واحداً خالياً عن القرينة غير صحيح ولا حسن ولا موثق...
١٢. الأحاديث الكثيرة جداً الدالة على وجوب العمل بالقرآن.

انجام: ... وقد تقدم انه يستعمل التنزيل في مثل ذلك؛ فيقال: نزلوا هذه الرواية على كذا، و يمكن تنزيلها على كذا، و كل ماورد في مثل ذلك ضعيفة جداً لا يابى التأويلات السابقة و أمثالها، ولو ثبت لفظ التغيير والتبديل لأمكن حمله على مجرد إسقاط البعض؛ فإنه قسم منه، ولا مفسدة في تجويزه إن تم دليله. [تمت...]

بنگرید به: ریحانة الألب ۳۱/۲-۳۳؛ النریعة ۴/۴۷۳ و مواضع متعدد دیگر در ذیل آثار حرعاملی. و: روضات الجنات، ط جدید ۹۶/۷-۱۰۵. و: سلافة العصر ۳۶۷، ۳۶۸. و: مصفى المقال ۴۰۱، ۴۰۲. و: هدية العارفين ۳۰۴/۲. و: الأعلام، زرکلی ۳۲۱/۶، ۳۲۲. و: أعيان الشيعة ۵۲/۴۴-۶۴. و: الفوائد الرضوية ۴۷۳-۴۷۷. و: إيضاح المكنون ۲۴/۱ و ۱۲۷ و ۱۶۰ و ۱۶۹ و ۳۱۱ و ۵۱۶ و ۶۵/۲ و ۹۸ و ۱۹۵ و ۲۰۷ و ۳۵۸ و ۶۳۶ و ۷۱۹. و: معجم المؤلفين ۲۰۴/۹، ۲۰۵. و:

L. Massignon: *Encyclopédie l'islam* II. 359.

Ahlwardt: *veryichniss der arabischen handschriften* IX: 454.

Brockelmann: g. II: 412, s, II: 578, 579

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۱۰ مج ۴۴۷۱- دفتر: ۶۲۷۰۸) نسخ محمد هاشم بن نورالدين محمد در ۱۰۸۶ هـ. ق، در فهرست به عنوان «رسالة في اثبات تواتر القراءات السبعة؟ و في كيفية جمع القرآن» آمده، گ ۱۳۷ ر - ۱۴۴ ر، ۳۳ سطری [ف: مجلس ۱۴۷/۱۲، ۱۴۸] 155 س

۲. ميرزا محمد علی اردوبادی - نجف (بدون شماره) نوشته؟ [النریعة ۴/۴۷۳] 156 س

74 التیسیر فی القراءات السبع ۷۴ س

ابوعمر و عثمان دانی (۳۷۱-۴۴۴ هـ. ق)

* ابوعمر و عثمان بن سعید بن عثمان بن سعید اموی دانی قرطبی اندلسی، که به «دانی» و «ابن الصیرفی»، و «ابوعمر و دانی» معروف بوده است. وی مقرئ، حافظ، عالم به تجوید، محدث، مفسر، و شاعری ماهر به شمار است که در علوم قرآن و حدیث کم نظیر می باشد. نام وی در سلسله اجازات امامیه یاد شده و از معاصران سید رضی و سید مرتضی و شیخ طوسی و جز آنها بوده، و از اندلس به مشرق اسلام کوچید، و در مصر و قیروان و حجاز اقامت گزید، و سرانجام به «دانیه» اندلس بازگشت و در نیمه شوال ۴۴۴ هـ. ق در «دانیه» در هفتاد و چهار سالگی درگذشت، وی آثار فراوانی در علوم قرآنی و قرائت و تجوید و جز آنها از خود به جای گذاشته که پاره‌ای از آنها عبارتند از: «المقنع فی رسم المصاحف»، «المحکم فی نقط

المصاحف»، «شرح القصيدة الخاقانية في التجويد»، «الموضع في الفتح والإمالة»، «التحديد في الإتقان و التجويد»، «طبقات القراء»، «المكتفى في الوقف و الإبتداء»، و جز أنها که شماری از آنها به مناسبت معرفی خواهد شد.

● ت: سده ۵ هـ . ق .

این کتاب — که فشرده نگارش شده است — شامل مذاهب و آراء و اقوال قراء سبعة و روایات و طُرُق مشهور و صحیح آنها و متقدمان است. دانی در این کتاب برای هر يك از قراء، دو روایت یاد کرده است. کتاب مذکور دارای شروحي است که از آنجمله‌اند:

۱. شرح ابی محمد عبدالواحد بن محمد باهلی (م ۷۵۰ هـ . ق).

۲. البدر المنیر از عمر بن قاسم انصاری، معروف به «منشار»، یا «نشار».

چنانکه قبلاً دیدیم محمد بن محمد جزری (م ۸۳۳ هـ . ق) بر قراءت سبع «التيسير» سه قرائت را افزود و آنرا «تحییر التيسير» نامید، و یادآور شد که آنرا بعد از «طیبة النشر» نگاشت. و چون کتاب «التيسير» از صحیح‌ترین کتب قراءت به‌شمار می‌رفت و یکی از عوامل شهرت این کتاب «منظومه شاطیبه» بوده است... به‌همین جهت تحییر التيسير را نگاشت.

باری، دانی در آغاز این کتاب یعنی «التيسير» ابوابی آورده که طی آنها قراء سبعة و اسامی کسانی که از آنها روایت کرده‌اند — و اسناد او به آنها منتهی می‌گردد —، و نیز کیفیت قرائت استعاده و بسمله و قواعد دیگر را گزارش نموده، آنگاه اختلاف قراء از آغاز تا پایان قرآن را ذکر می‌کند.

آغاز [در نسخه ش ۵۷۳۷ ظاهریه]: بسمله. [حدثنا الشيخ الإمام الماهر

المجود المتقن أبو العباس أحمد بن خلف بن عیور بن خیار بن سعید

الخدّامی المقرئ (رضی الله عنه) قرئ علیه و أنا أسمع فی مسجد ابن

نیطور بیلدنافی جمادی الآخرة سنة تسع وعشرين و خمسمائة قال: حدثنا

أبو عبدالله محمد بن یحیی العبدري المقرئ الدانی — قراءة علیه — قال:

حدثنا أبو عمرو عثمان بن سعید المقرئ... قال:

الحمد لله المتفرد بالدوام، المتطول بالإنعام، خالق الخلق بقدرته، و مدبر

الأمر بحكمته، لاراذ لأمره... أما بعد فإنکم سألتمونی (أحسن الله

توفیقکم و إرشادکم) أن أصنف کتاباً مختصراً فی مذاهب القراء السبعة

بالأمصار ليقرب علیکم تناوله، و یسهل علیکم حفظه، و یخف علیکم

درسه؛ و يتضمن من الروایات والطرق ما اشتهر...

انجام: ... قال أبو عمرو: أسقطت ألف الوصل التي فی أول اسم الله (عزوجل)

في جميع ذلك استغناء عنها؛ فاعلم ذلك موقفاً لطريق الحق و منهاج الصواب. و بالله التوفيق.

بنگرید به: کشف الظنون ۵۲۰ و مواضع متعدد دیگر ذیل آثار دانن. و: فهرست ظاهریه ۱/تجوید ۳۳۴-۳۴۸. و: ریحانة الأدب ۷۱/۸. و: روضات الجنات، ط سنکی ۴۶۷، ۴۶۸. و: تذكرة الحفاظ ۲۹۸/۳-۳۰۰. و: بغية الملتبس ۳۹۹، ۴۰۰. و: الصلاة ۳۹۸/۱-۴۰۰. و: جنوة المقتبس ۲۸۶، ۲۸۷. و: صفة جزيرة الأندلس ۷۶. و: نفع الطيب ۲۱/۷-۲۵. و: طبقات القراء، ۵۰۳/۱-۵۰۵. و: معجم الأدباء، ۱۲۱/۱۲-۱۲۴. و: النجوم الزاهرة ۵۴/۵. و: إنباه الرواة ۳۴۱/۲، ۳۴۲. و: شئرات الذهب ۲۷۲/۳. و: مختصر نول الإسلام ۲۰۲/۱. و: مفتاح السعادة ۳۸۶/۱، ۳۸۷. و: الدیاج ۱۸۸. و: هدية العارفين ۶۵۳/۱. و: معجم المطبوعات ۸۶۱. و:

Ahlwardt: ... verzeichniss der arabischen handschriften I: 155, 156, 228.

Mingana: Catalogue of arabic manuscripts 61.

Les manuscrits arabes de 1 E scurial 3: 57.

De Slane: Catalogue des manuscrits arabes I: 138.

Brockelmann: y, I: 407, S: 716, 720

□ نسخه:

۱. ظاهریه - دمشق (۳۴۴) نسخ آغاز سده ۶ هـ. ق که از روی نسخه قرائت شده بر مؤلف استنساخ شده است، این نسخه علاوه بر این بر جماعتی از علماء نیز قرائت شده است، از آنجمله، فخرالدین بن عبدالمحمود بن کمسکین، و علم الدین سخاوی، ۷۳ گ: ۸-۸۱، ۱۹ سطری [ف: الظاهریه ۱/تجوید / ۳۴۲] 157 س
۲. مرعشی - قم (۵۱۹) نسخ بسیار کهن، و احتمالاً از سده ۶ هـ. ق، دو برگ آغاز و نیز برگهایی از میانه و برگ آخر نونویس است. ۱۳۶ گ، ۱۳ سطری [ف: مرعشی ۱۲۳/۲] 158 س
۳. قدس - مشهد (۴۹ تجوید و قراآت * ۷۵۳۸) نسخ (احتمالاً) از سده ۶ هـ. ق، ۹۷ گ، ۱۷ سطری [ف: قدس ۱۵۹/۶] 159 س
۴. ظاهریه - دمشق (۳۱۱) نسخ احمد بن عثمان مهینی حمیدی تنوخی در ۱۱ محرم ۷۷۴ هـ. ق، ۷۲ گ، ۲۱ سطری [ف: الظاهریه ۱/تجوید / ۳۴۰، ۳۴۱] 160 س
۵. ظاهریه - دمشق (۵۷۳۷) نسخ محمد بن محمد بن علی بن حسن بن محمود بن هاشم بن عبادة بن عوشجة بن نوفل بن سعید بن مرقال بن عرفجة... بن سعد بن عبادة انصاری خزرجی (نقیب بنی ساعده يوم العقبة احد النقباء الاثنی عشر) در چاشت روز شنبه - پس از اذان ظهر ۷۸۹/۲۴۸ هـ. ق، در نسخه نشانه سماع و نیز مقابله آن دیده می شود، ۱۲۲ گ، ۱۵ سطری [ف: الظاهریه ۱/تجوید / ۳۳۴، ۳۳۵] 161 س

۶. ملك - تهران - (۱۸۱) نسخ سنة ۸ هـ . ق، ۷۵ گ [ف: ملك ۱۸۶/۱] 162 س
۷. ظاهريه - دمشق (۷۹۶۱) نسخ سنة ۸ هـ . ق، ۱۶۷ گ، ۱۲ سطری [ف: الظاهرية /تجوید / ۴۳۵، ۴۳۶] 163 س
۸. ملك - تهران (۲۹۵) نسخ جعفر بن احمد بن علی ملجوهی حسنی در ۲۲ رمضان ۸۱۱ هـ . ق، در پایان نسخه اجازه إنهاء علی بن محمد استرآبادی به سیدشجاع‌الدین جعفر بن سیداحمد در آغاز شوال ۸۱۱ هـ . ق آمده است، ۷۲ گ [ف: ملك ۱۸۶/۱] 164 س
۹. عمومی - اصفهان (۲۷۱۰) نسخ سنة ۹ هـ . ق در فهرست به‌عنوان «تجوید القرآن = القراءات» آمده (انجام: ... حفص «لامقام لكم» بضم الميم الاول والياقوت بفتحها الحرمیان) ۳۲۶ ص، ۱۳ سطری [ف: عمومی اصفهان ۱۹۷/۱] 165 س
۱۰. ظاهريه - دمشق (۵۷۴۴) نسخ سنة ۹ هـ . ق، ۸۸ گ، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية /تجوید / ۳۳۶] 166 س
۱۱. الهیات - تهران (۳۸۶ د) نسخ سنة ۹ یا ۱۰ هـ . ق، آغاز افتاده، و پایان نسخه‌نویس است، ۱۰۳ گ، ۱۳ سطری [ف: الهیات ۵۰۲/۱] 167 س
۱۲. مرکزی - تهران (۲ مج ۸۱۷۱) نسخ حسن بن خمیس بن راشد بن عبدعلی در روز دوشنبه ۵ ج ۹۰۰/۱ هـ . ق [ف: مرکزی ۴۷/۱۷] 168 س
۱۳. مرکزی - تهران (۲۵) نسخ عبدالعزیز بن یحیی تغلیبی ربعی در دهه اول ۶۰۵/۲ هـ . ق. در نسخه سه اجازه آمده است: ۱. از عبدالرحمن صفراوی (م ۶۳۶ هـ . ق)؛ ۲. از جعفر بن ابوالحسن متوکل همدانی، مورخ ۱۱ صفر ۶۱۰ هـ . ق؛ ۳. از جعفر؛ برای شمس‌الدین محمد (صورت اجازه‌ها در فهرست مرکزی است)، ۱۰۳ گ، ۱۶ سطری [ف: مرکزی ۷۵/۱-۸۰] 169 س
۱۴. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۳۰۹) نسخ چاشت روز دوشنبه ۱۰ محرم ۷۲۵ هـ . ق، گ ۱۰۹-۱، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية /تجوید / ۳۳۹] 170 س
۱۵. ملك - تهران (۵۷۶۹) نسخ نزدیک به تعلیق؟ با یادداشت سمرقندی، کاتب نسخه، مورخ روز دوشنبه ۲ رمضان ۷۴۵ هـ . ق، و یادداشت مقابله و إنهاء به نام عبدالجبار بن عبدالعزیز بن عبدالوهاب در ۸۸۷ هـ . ق، ۱۶۱ گ [ف: ملك ۱۸۶/۱، ۱۸۷] 171 س
۱۶. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۵۶۷۱) نسخ حسن بن علی در اوائل ۷۷۱/۱۶ هـ . ق، مهر «المدرسة المرادية» در آن دیده می‌شود، ۶۷ گ: ۱-۶۷، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية /تجوید / ۳۴۵] 172 س

۱۷. قدس رضوی - مشهد (۲ / تجوید) نسخ ۹۱۴ هـ . ق، ۷۳ گ، ۱۷ سطری [ف: قدس
۲۲۵/۲] 173 س
۱۸. قدس رضوی - مشهد (۳ / تجوید) نسخ ۹۶۰ هـ . ق، ۸۳ گ، با سطرهای مختلف
[ف: قدس ۲۲۵/۲] 174 س
۱۹. گلپایگانی - قم (۱ مج ۱۷۶۳) نوشته علی بن حسن شامی عاملی در ۹۷۰ هـ . ق در
کربلا، ص ۱-۱۵۴ [ف: گلپایگانی ۴۹/۳] 175 س
۲۰. مجلس - تهران (۴ مج ۵۳۹۳) نسخ عبدالوهاب بن محمد خلیف در سده ۱۰ هـ . ق، گ
۲۲ پ - ۸۶ پ [ف: مجلس ۳۰۱/۱۶] 176 س
۲۱. ظاهریه - دمشق (۳۱۲) نسخ سده ۱۰ هـ . ق با یادداشت تملک مؤرخ ۱۱۴۹ هـ . ق،
۱۰۵ گ، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱ / تجوید / ۳۴۱] 177 س
۲۲. ظاهریه - دمشق (۶۰۸۳) نسخ سده ۱۰ هـ . ق، با یادداشت ۱۰۷۲ هـ . ق، ۱۳۶ گ،
۱۷ سطری [ف: الظاهرية ۱ / تجوید / ۳۴۳، ۳۴۴] 178 س
۲۳. ظاهریه - دمشق (۷۰۸۴) نسخ سده ۱۰ هـ . ق، ۱۲۶ گ، ۱۳ سطری [ف: الظاهرية
۱ / تجوید / ۳۴۶] 179 س
۲۴. ظاهریه - دمشق (۴۴۵۲) نسخ محمدجعفر حسینی در سده ۱۰ هـ . ق در استرآباد، نسخه
بخشی از کتاب است: باب اول و دوم، ۴ گ: ۱۳۵-۱۳۸، ۲۱ سطری [ف: الظاهرية
۱ / تجوید / ۳۴۷] 180 س
۲۵. ظاهریه - دمشق (۹۲۱۴) نسخ سده ۱۰ هـ . ق، ۱۷ گ: ۱-۱۷، ۲۰ سطری [ف:
الظاهرية ۱ / تجوید / ۳۴۷، ۳۴۸] 181 س
۲۶. الهیات - تهران (۱ مج ۲۲۷) نسخ سده ۱۰ یا ۱۱ هـ . ق، انجام افتاده، در برگ ۳ نام
هفت قاری و استادان آنها دیده می شود، ۹۴ گ، ۱۵ سطری [ف: الهیات ۵۰۲/۱] 182
س
۲۷. قدس رضوی - مشهد (۳۰۷۷) نسخ وجیه الدین بن اسماعیل بن عباس معلم در اواخر
رمضان ۱۰۰۲ هـ . ق، در صدر نسخه دعاء قبل از تلاوت و دعاء ختم قرآن آمده است،
۱۷۳ گ، ۱۷ سطری [ف: قدس ۱۶۰/۶] 183 س
۲۸. گلپایگانی - قم (۱ مج ۱۱۷۱) نوشته علی بن شمس الدین محمد سوقی در شنبه آخر ذق
۱۰۲۴ هـ . ق [ف: گلپایگانی ۲۳۳/۲، ۲۳۴] 184 س
۲۹. سپه - تهران (۲ مج ۵۲۱۵) نسخ ابراهیم رازی در شب ۱۰ صفر ۱۰۶۹ هـ . ق، گ

۱۳ پ - ۱۸۹ پ [ف: سپه ۵۴۵/۳] 185 س

۳۰. ظاهریه - دمشق (۸۹۶۷) نسخ ملا عبدالؤمن ابن ملارجب خطیب در روز پنجشنبه ۱۰

ذق ۱۰۸۲ هـ. ق، ۱۰۲ گ، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۴۴، ۳۴۵] 186 س

۳۱. ملی فارس - شیراز (اختصاصی ۶۰-ت/۳۰۹ - عمومی ۲۹۷/۱ - ابن) نوشته ۱۰۸۶ هـ.

ق در اصفهان [ف: ملی فارس ۱/۲۸۹] 187 س

۳۲. ظاهریه - دمشق (۶۵۳۶) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، ۷۵ گ، ۲۰ سطری [ف: الظاهرية

۱/تجوید / ۳۴۴] 188 س

۳۳. ادبیات - تهران (۵ مج ۱۱ امام جمعه - دفتر: ۶۳۵۸۵) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، ص

۱۵۶-۳۳۶، ۱۵ سطری [ف: ادبیات ۲/۵۸] 189 س

۳۴. مجلس - تهران (۲ مج ۴۴۷۱ - عمومی: ۶۲۷۰۸) نسخ حدود سده ۱۱ هـ. ق، در

فهرست به عنوان «کتاب فی مذهب القراء السبعة فی أربع عشر رواية» آمده است، گ ۳۵

پ - ۷۵، ۲۷ سطری [ف: مجلس ۱۲/۱۴۵] 190 س

۳۵. ظاهریه - دمشق (۳۵۱) نسخ در چاشت روز شنبه ۶ شعبان ۱۱۰۵ هـ. ق، ۹۷ گ، ۱۹

سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۴۲، ۳۴۳] 191 س

۳۶. مرکزی - تهران (۱ مج ۵۳۷۱) نسخ ملامر ترضی قلی بن حسن علی خوری در ۱۰ شوال

۱۱۰۹ هـ. ق، گ ۱ پ - ۹۴ پ، ۲۳ سطری [ف: مرکزی ۱۵/۴۲۲۳] 192 س

۳۷. ظاهریه - دمشق (۶۶) نسخ سده ۱۲ هـ. ق که قصیده «بانة سعاده» از این مجموعه در

۱۱۳۱ هـ. ق نگارش شده است، گ ۱-۵۸ [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۳۷، ۳۳۸] 193

س

۳۸/۱. ظاهریه - دمشق (۳۰۸) نسخ روز پنجشنبه ۲۵ ج ۱۱۳۹/۱ هـ. ق، ۶۹ گ، ۲۳ سطری

[ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۳۸] 194 س

۳۸/۲. ظاهریه - دمشق (۵۷۹۵) نسخ علاء الدین حسنی در چاشت روز شنبه ۲۴ شعبان

۱۲۰۶ هـ. ق، ۷۱ گ، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۳۶، ۳۳۷] 195 س

۳۹. ظاهریه - دمشق (۳۱۰) نسخ حدود ۱۲۱۳ هـ. ق یا قبل از آن، به دلیل یادداشت وقف

مؤرخ ۱۲۱۳ هـ. ق، ۱۳۶ گ، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۳۹، ۳۴۰] 196

س

۴۰. جمعیت رشت - رشت (۵۴ ت) نسخ علی نقی بن ملازین العابدین قاری در ۱۲۱۹ هـ.

ق [ف: رشت و همدان، ص ۱۱۰۶] 197 س

۴۱. الهیات - مشهد (۱۴ مج ۱۳۶۹) نسخ؟، در فهرست به عنوان «قراء سبعة» آمده، در حالیکه نسخه اولین باب کتاب «التیسیردانی» است، ۶ گ [ف: الهیات مشهد ۵۱۸/۲] 198 س
۴۲. سپه - تهران (۶ مج ۸۱۹۰) نوشته؟، ۴۳ ر - ۷۴ پ [ف: سپه ۵۴۵/۳] 199 س
۴۳. غرب - همدان (۲ مج ۴۷۵۵ - ردیف: ۱۹۲۳) شکسته نستعلیق؟، ص ۶۰-۲۵۱ [ف: غرب ص ۳۹۲] 200 س
۴۴. مرعشی - قم (۲ مج ۵۸۵) نسخ؟، نسخه‌ای بسیار کهن، تصحیح و مقابله شده، گ ۴۵ پ - ۱۰۳ ر [ف: مرعشی ۱۷۸/۲] 201 س
۴۵. مرکزی - تهران (۱ مج ۳۱۸۲) نوشته غلامحسین بن شمس‌الدین علی افینی در؟، گ ۱۴۵-۱ [ف: مرکزی ۲۱۴۲/۱۱] 202 س
۴۶. ملی فارس - شیراز (۲ مج - اختصاصی: ۱۱۵ - ش ۴۵۲/ - عمومی: ۴۹۲/۵۱۵ - نحو) نسخ؟، ۶۰ گ [ف: ملی فارس ۴۶/۲] 203 س
۴۷. ملی فارس - شیراز (اختصاصی: ۱۴-ق/۱۶۰ - عمومی: ۲۹۷/۱ - ابن) نسخ؟، ۱۲۴ گ [ف: ملی فارس ۱۳۷/۱] 204 س

75 الجامع فی ذکر قراءات القراء العشرة ۷۵ س

ابوالحسین نصر فارسی شیرازی (م ۴۶۱ هـ . ق)

* ابوالحسین نصر بن عبدالعزیز بن احمد بن نوح فارسی شیرازی مصری از مردم شیراز که به مصر کوچید، و در آنجا به عنوان مقرر و مُسند مورد توجه علماء بوده و «مجالس» را املاء کرده است.

● ت: سنة ۵ هـ . ق .

چلبی می‌گوید: نصر بن عبدالعزیز بن احمد فارسی شیرازی (م ۴۶۱ هـ . ق) کتاب «جامع» را نیز مانند ابن جریر طبری در بیست قرائت تألیف کرده؛ در حالیکه بغدادی و زرکلی و دیگران یادآور شده‌اند که نام کتاب نصر فارسی، «الجامع فی قراءات العشر» یعنی درباره قراءات ده‌گانه می‌باشد.

باری کتاب مورد بحث در قراءات ده‌گانه است که فشرده تألیف شده، و رموز و فصلی در آغاز آن راجع به معرفی قراء آمده، و طی آن تفصیل و بسط مطلب را به کتاب «الکامل» خود حواله داده است.

دانشمندان دیگری کتابها به عنوان «الجامع» در قراءات تألیف کرده‌اند، از آنجمله‌اند: ابوالحسن علی بن محمد بن علی فارس، معروف به «خیاط بغدادی» (م ۴۵۰). و محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ هـ - ق) کتابی - حاوی بیست و اندی قرائت - را ساخته و آنرا «الجامع» نامیده است. و همچنین شیخ کمال‌الدین فارس کتاب «جامع» را در قراءات هفتگانه نگاشته است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین، و صلی الله علی محمد و آله الطیبین. أما

بعد فإن أحق ما يتدبر به نوى النهی بعد المعرفة بالله (جل اسمه تعالى)

كتاب الله الذى لا ياتيه الباطل من بين يديه... سألت (وقفك الله) أن

أجمع لك فى الجامع ذكر قراءات القراء العشرة، و هم أهل الحجاز والشام

و العراق، و أن اختصره بالفاظ لطيفة و تراجم موجزة، و أن أذكر من

القراءات مآثورها و من الروایات مشهورها ليسهل حفظه علی مریدها...

انجام [ش ۴۴۲۵ ظاهریه]: ... هذا حكم «قل أنبئكم» بالنسبة إلى حمزة فى

الوقف، و أما بالنسبة إلى ورش يجوز إبقاء الهمزة عند حمزة فى الوقف علی

المهموز كما يجوز حذفه و يجوز السكته.

انجام [ش ۱۰ مج ۸۲۰ (۱۶۷۳۹) سنا]: ... و یتقل میزانه، و یجاز علی

الصراط كالبرق الخاطف، و لم یفارقه القرآن ینزل به من الكرامة افضل

ما یتمنى [تمت والحمد لله رب العالمین]. به نظر می‌رسد فهرستنویس سنا

انجام کتاب دیگری را یاد کرده باشد؟

بنگرید به: کشف الظنون ۵۷۶. و: طبقات القراء؛ ابن الجزری ۳۳۶/۲. و: الأعلام، زرکلی ۳۴۳/۸. و:

معجم المؤلفین ۹۰/۱۳. و: هدیة العارفين ۴۹۰/۲. و:

Brockelmann: s, 1:722.

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۱۰ مج ۸۲۰ * ۱۶۷۳۹) نوشته حسین بن عثمان سروری در ۸۸۵ هـ - ق،

فهرستنویس نام مؤلف را اشتباهاً «ابوعلی حسین بن محمد بن حسن المقرئ» یاد کرده

است، ص ۳۱۶، ۳۲۷ [ف: سنا ۶۹/۲] 205 س

۲. ظاهریه - دمشق (۴۴۲۵) نسخ سده ۹ هـ - ق، ۸ گ: ۱۴۱-۱۴۸، ۱۷ و ۲۰ سطرى

[ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۴۸، ۳۴۹] 206 س

۳. مرعشى - قم (۴ مج ۳۵۷۰) نسخ محمد بن علی بن احمد حسینی شنبه ۲۰ ج ۱۰۶۱/۱

هـ - ق (تاریخ پایان ش ۱)، در فهرست به‌عنوان «القراءات» آمده و فهرستنویس مؤلف را

نشناخته است، با مهر وقف معزالدین حسینی، گ ۲۴۹ پ - ۲۹۳ پ [ف: مرعشى

۳۵۸/۹] 207 س

الجامع فی القراءات العشر: ابوالحسین نصر فارسی شیرازی =
الجامع فی ذکر قراءات القراء العشرة: ابوالحسین نصر فارسی شیرازی.

76 جدول اسماء القراء المفردین و أسماء القراء مع رواتهم ۷۶ س
(؟)

* ترسیم کنندہ جدول مذکور شناختہ نشد.

● ت: ؟

صورت جدول و محتوی آن چنین است:

اسماء القراء المفردین		الرموز	اسماء القراء مع الرواة مجتمعین	طریق الشاطیبة
نافع	ا	نافع	قالون	اسماء القراء المتفقین فی القراءة و ذکر عندهم و رموزهم
قالون	ب	نافع	ورث	
ورث	ج	دھز	بزی	۳
ابن کثیر	د	دھز	قنبل	
بزی	هـ	ابوعمر	دوری	۶
قنبل	ز		دوری	
ابوعمر	ح		دوری	
دوری	ط	ابوعمر	سوسی	۴
سوسی	ی		سوسی	
ابن عامر	ک	ابن عامر	ہشام	۲
ہشام	ل		ہشام	
ابن ذکوان	م		ابن ذکوان	
عاصم	ن	عاصم	ابوبکر	۲
ابوبکر	ص		ابوبکر	
حفص	ع		حفص	
حمزہ	ف	حمزہ	خلف	۳
خلف	ض		خلف	
خلاد	ق		خلاد	
الکسانی	ر	الکسانی	ابوالحارث	۴
ابوالحارث	س		ابوالحارث	
الدوری	ت		الدوری	
فصل	الواو			

این جدول مشوش بمنظر می رسد و ما عین انرا بدون تصرف آوردیم.

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۲ مج ۵۲۹ * ۱۴۳۱۴) نوشته سده ۱۰ هـ . ق، با یادداشت مؤرخ ۲۸ رجب ۹۸۴ هـ . ق در عصر ابراهیم قطب شاه، و مهر محمدعلی بن جواد حسینی طباطبائی، دارای حواشی، ص ۱۲۵ [ف: سنا ۳۲۶/۱] 208 س

77 جدول رموز اسماء القراء العشرة بطریق الطیبة والنشر للجزری ۷۷ س * فراهم آورنده شناخته نشد.

● ت: سده ۱۰ یا قبل از آن.

این یادداشت مجموعاً در يك صفحه نگارش شده و ما عیناً همه آنها را به علت اختصار منعکس می‌سازیم که ممکن است بخشی از يك کتاب باشد، و ظاهراً باید در جدول نگارش یابد، ولی بدین صورت است که ملاحظه می‌کنید:

نافع «ا»، قالون «ب»، ورش «ج»، ابن کثیر «د»، بزی «ه»، قنبل «ز»، ابوعمر و «ح» السوسی «ی»، ابن عامر «ک»، هشام «ل»، ابن ذکوان «م»، عاصم «ن»، ابوبکر «ص»، حفص «ع»، حمزه «ف»، خلف «ض»، خالد «ق»، الکسائی «ر»، اللیث «س»، الدوری «ت»، ابوجعفر «ث»، ابن وردان «خ»، ابن جماز «ذ»، یعقوب «ظ»، رويس «غ»، روح «ش»، خلف البزار «و»، اسحق الوردان «باسمه»، ادریس الحداد «باسمه».

اسماؤهم أيضاً مجتمعين باصطلاح الکتابین المذكورین:

عاصم و حمزة و الکسائی «الکوفیون»، الکسائی و خلف «کفا»، الکوفیون و ابن عامر «کنز»، الکوفیون و حمزة و الکسائی «حصن»، حمزة و الکسائی، و ابوبکر و خلف «صحبہ»، حمزه و الکسائی و حفص و خلف «صحب»، نافع و ابن عامر و ابوجعفر «عم»، نافع و ابن کثیر و ابوجعفر «حرم»، نافع و ابوجعفر «مدا» حمزة و خلف «فتی»، ابوبکر و خلف «صفا»، ابن کثیر و ابوعمر و یعقوب «حق»، ابوعمر و یعقوب «حما».

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۱۰ مج ۵۲۹ * ۱۴۳۱۴) نوشته سده ۱۰ هـ . ق، با یادداشت مؤرخ ۹۸۴ هـ . ق، در عصر ابراهیم قطب شاه، ص ۲۲۶، ۲۲۷ [ف: سنا ۳۲۸/۱] 209 س

78 جدول رموزات طيبة النشر ٧٨ س

؟

هذه جدول رموزات طيبة النشر صغيرها و كبيرها	
ا	ناقع بن عبدالرحمن ابونعيم المدني
ب	عيسى بن ميناء المدني الملقب بقالون
ج	ابا سعيد عثمان بن سعيد المصري الملقب بورش
د	ابا معيد عبدالله بن كثير الداري المعروف بالمكي
هـ	اباالحسن احمد بن محمد المؤنس المكي المعروف باليزي
ز	اباعمر و محمد بن عبدالرحمن المخزومي الملقب بقبل
ح	ابوعمر و بن الملا المصري و اختلف في اسمه قبل ربا او عريان او يحيى او محبوب و قيل كينه اسمه
ط	ابوعمر و حفص بن عمر النوري و لقب به
ي	صالح بن زياد السوسي و لقب به و كينه ابو شبيب
ك	اباعمران عبدالله بن عامر اليحصبي الشامي
ل	ابا عمرو عبدالله بن احمد بن بشير بن ذكوان الدمشقي
م	ابا الوليد هشام بن عمار بن بصير القاصي الدمشقي
ن	ابابكر عاصم بن ابي النجود الأسدي الحياطي الكوفي
ص	ابابكر شعبة بن عياش الأسدي الكوفي
ع	اباعمر و حفص بن سليمان الأسدي الرزاز الكوفي
ف	اباعماره حمزة بن حبيب بن عماره الربيات الكوفي
ض	ابامحمد خلف بن هشام الرزاز البغدادي
ق	اباعيسى خلاد بن الخالد الكوفي
ر	علي بن حمزة بن عبدالله الأسدي الكوفي الملقب بالكسائي
س	ابوالحارث ليث بن الخالد البغدادي
س	ابوعمر و حفص بن عمر الملقب بالنوري راوي ابن الملا
ث	ابوجعفر المدني
ج	عيسى بن وردان
د	سليمان بن حماد
ظ	يعقوب المصري
غ	رويس
ش	روح
ك	حلف و الكوفيين و ابوعامر الشامي
كفا	الكوفيين و حلف
شفا	حمزة و الكسائي و حلف
صحا	حمزة و الكسائي و حلف و حفص
صحه	حمزة و الكسائي و نعه و حلف
صه	حلف و نعه
فنا	حمزة و حلف
صس	حمزة و الكسائي
روي	الكسائي و حلف
نوي	ابوجعفر المدني و يعقوب الحضرمي
و	ناقع المدني و ابوجعفر المدني
حذ	ابوعمر و بن الملا و يعقوب
سح	ابوجعفر و يعقوب و ناقع و ابن كثير و ابن الملا
حو	ابوجعفر و يعقوب و ابن ك و ابوعمر و بن الملا
حرم	ناقع و ابن كثير و ابوجعفر
عم	ابوجعفر و ناقع المدني و ابن عامر الدمشقي
حمر	ابن كثير المكي و ابوعمر و بن الملا

□ نسخه:

۱. الهیات - مشهد (۳ مج - ردیف: ۶۵۲ * ۴۴۵) نسخ عبدالجواد بن یوسفعلی مشهدی در ؟، در يك صفحه [ف: الهیات مشهد ۴۳۸/۱] 210 س

79 جمع طرق رواية قالون و ورش القراءة عن نافع المدني ۷۹ س

سید محمد موفق «أبی توزینت تلمسانی»؟ (؟)

* سید محمد موفق، مشهور به «أبی توزینت تلمسانی» که ترجمه احوال او به دست نیامد، این نام در فهرست مرعشی آمده است.

● ت: ؟

رساله‌ای است مختصر در جمع طریق قالون و ورش، راویان قرائت نافع مدنی بدانگونه که نزد استادش شیخ سنوسی و أبی الضیاء امام «مسجد از میر» فرا گرفته بود.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی اطلق السنننا بلفظ القرآن، و وفقنا بحفظه و

تلاوته، و وعدنا علیه بجزیل الامتنان...

انجام: ... و هذا آخر ما یسر الله (سبحانه) من تقييد قراءة شيخنا، جعله الله خالصاً لوجهه الكريم.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۲ مج ۲۱۸۴) نسخ مغربی مُعَرَّبِ محمد بن مصطفى بن محمد بن عبدالرحمن بن علی در؟، نسخه تصحیح شده، گ ۴۰ پ - ۵۲ [ف: مرعشی ۱۸۱/۶]، ۱۸۲ [211 س

80 جمع طرق رواية القراءة عن نافع على طريق النشر ۸۰ س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

در این رساله طُرُقِ روایتِ قرائت از نافع به طریق «النشر» جزری و ابي نشیط مطرح شده، و مطالب آن تحت عنوان «تفریح لنافع علی طریق النشر» به روایت قالون و ورش، و أحياناً از حمزه نیز یاد شده است.

آغاز: تفریح لنافع علی طریق النشر «یستفتونک قل الله یفتیکم فی الکلاله إن

امرؤ... والله بكل شیئی علیم. بسم الله الرحمن الرحیم، یا ایها الذین آمنوا
أوفوا بالعقود... یحکم ما یرید. لنافع من روایة قالون علی طریق ابی نشیط
فی تلك الآیة الکریمة أربعة أوجه: الأول - صلوات جیم الجمع و قصر
المنفصلات و إسکان الهاء من «وَهُوَ» و إدغام النونین فی اللامین إدغاماً
تاماً، أى من غیر غنة فیهما... تفریع لنافع علی طریق النشر...
انجام: ... و تقول: «بالآخرة» بالتحقیق، و «هم یوقنون» بالصلة وعدمه. هذا
هو طریق الجمع لنافع، و من هذا یعلم طریق القراءة آیة آیة، فافهم.

□ نسخه:

۱. حقوق - تهران (۵ مج ۲۰۴) نوشته احمد بن شعبان در حدود ۱۰۷۴، گ ۷۲ پ - ۷۷ -
[ف: حقوق، ص ۳۷۹] 212 س

81 جواهر القرآن [فی تجوید الفرقان] ۸۱ س

سید محمود بن سید محمد فاطمی حافظ تبریزی (زنده در ۱۲۹۷ هـ . ق)

* سید محمود بن سید محمد بن مهدی بن عبدالفتاح علوی فاطمی حسنی حسینی قاری،
حافظ تبریزی، زنده در ۱۲۸۷ هـ . ق که اجداد او همگی قاری و حافظ بوده، و به واسطه آنها
قرائت عاصم را از خود او روایت می کند؛ چنانکه هر پسر از پدر خود تا به عاصم می رسد، و
معاصر ناصرالدین شاه و معلم او. کتاب «اخلاق نظام العلماء» از آثار او است که آنرا در ری به
سال ۱۲۵۵ هـ . ق به نام محمدشاه قاجار تألیف کرد، و پس از اتمام آن سید ابوالقاسم
مازندرانی معروف به «سید محمد مجتهد» از او خواست تا دلیلی بر شعور و ادراک همه
موجودات اقامه کند، او بر این کتاب دلیل عقلی این مطلب را ضمیمه کرده و قصیده‌ای در
تهنیت سیدعلی زنوزی - به خاطر عبائی که حجة الاسلام رشتی اصفهانی به سیدعلی زنوزی
اهداء کرده - انشاء نموده و به دنبال آن، دلیل عقلی را در همین کتاب آورده که آغاز آن چنین
است:

هنيئاً مريئاً يا على لك العلى   تَرَدَّيْتُ بِالْمَجْدِ إِذْ تَرَدَّيْتُ بِالرِّدَا

● ت: شب سه شنبه ۶ ج ۱۲۸۳/۲ هـ . ق.

سید محمود تبریزی این کتاب را به نام ناصرالدین شاه در يك مقدمه و دوازده باب و خاتمه
ساخته، و فهرست ابواب کتاب را در آغاز آن آورده، و سند قرائت را در خاتمه آن یاد کرده، و
خاطر نشان ساخته است که آباء و اجدادش همگی از حفاظ و قراء به شمار می رفتند، و هر يك از
فرزندان از پدرشان تا جدشان سید عبدالفتاح قرائت عاصم را روایت کرده اند؛ چرا که مؤلف از

عمویش سیدحافظ محمدرضا، و او از پدرش سیدمحمد، و او از حافظ — در آستان قدس — یعنی حاج محمدرضا سبزواری، و او از جدش عمادالدین علی شریف قاری روایت می کنند. و بدینسان روایت به عاصم و از عاصم به امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) منتهی می گردد. آنگاه سیدمحمود تبریزی صلاح در آن دید که رساله‌های فارسی در تجوید بنگارد تا نفع آن به افراد بیشتری برسد، و حتی آنانکه به زبان عربی آشنا نیستند از آن بهره‌مند گردند؛ لذا رساله‌ای به فارسی بر منوال «جواهر القرآن...» تألیف کرد و آنرا «حل الجواهر» نامید، و این کتاب فارسی را در ۱۲۸۷ هـ. ق به پایان بُرد، و «جواهر القرآن» در متن و نیز «حل الجواهر» را در هامش آن در ۱۲۸۷ هـ. ق به طبع رسانده است. با توجه به این نکات سخن علامه تهرانی ذیل «اخلاق نظام العلماء» از همین سیدمحمود تبریزی که او را متوفی در حدود سال ۱۲۷۰ هـ. ق یاد کرده نادرست می باشد؛ زیرا وی در ۱۲۸۷ هـ. ق کتاب «حل الجواهر» را به پایان برده است.

آغاز: بسمله، أحمد من أنزل القرآن علی أحمد لیكون للعالمین نذیراً...

انجام: ... والحمد لله رب العالمین، سنة ۱۲۸۳.

بنگريد به: النریة ۳۷۹/۱، ۳۸۰، و ۲۷۴/۵، ۲۷۵. و: الأعلام، زرکلی ۶۳/۸. و: معجم المؤلفین ۱۹۹/۱۲،

۲۰۰

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۵۰۵۰) نسخ (گویا) مؤلف در شب سه‌شنبه ۶ ج ۱۲۸۳/۲ هـ. ق، ۱۹۵ گ، ۱۴ سطری [ف: مرکزی ۴۰۹۷/۱۵] 213 س

82 حرز الامانی و وجه التهانى ۸۲ س

شاطبی (۵۳۸-۵۹۰ هـ. ق)

* ابومحمد، ابوالقاسم قاسم بن قیره بن خلف بن احمد رعینی اندلسی شاطبی شافعی ضریر، که در آخر سال ۵۳۸ هـ. ق در «شاطبه» — یکی از آبادیهای شرق اندلس — زاده شد و اصلاً از مردم و نژاد یمن است. وی دانشمندی متفنن، و به‌ویژه در قرائت و نحو و تفسیر و حدیث از مشاهیر به‌شمار است. شاطبی رئیس «دیوان الإنشاء» صلاح‌الدین ایوبی، و بانی «المدرسة الفاضلیة» در قاهره می باشد. او فن قرائت و دیگر فنون را در شاطبه و بنسبت از توابع اندلس — نزد ابن هذیل اندلسی، و ابن سعاده و دیگر اساتید فراگرفت. او سفری به حجاز داشت و از آنجا به مصر بازگشت. قاضی فاضل مقدمش را گرامی داشته، و در «مدرسه فاضلیه» که خود بانی آن بود مقیم گشت و به تدریس سرگرم شد. شاطبی در ساختن کلام منظوم یعنی شعر از

کارائی و آمادگی جالبی برخوردار بود. به خصوص در قرائت آنچنان تخصص و تبحر بهم رسانده بود که به «امام القراء» و «امام شاطبی» شهرت یافت و در نحو و تفسیر و حدیث و لغت و علوم عربیت استادی ماهر بوده و در تعبیر خواب نیز دستی توانا داشت. و با اینکه از هر دو دیده نابینا و به اصطلاح کور مادرزاد بود به علت هوش سرشار و تفتن نسبت به محیط پیرامون خود، حرکات و گفتارها و رفتارش را طوری برگزار می نمود که کسی متوجه نمی شد وی نابینا است. وی را از آنرو «رعینی» می نامند چون او را به یکی از قبائل یمن به نام «دی رعین» منسوب می دارند؛ چنانکه به علت نابینائی به «ضریر» نامبردار بود.

شاطبی در گنجور حافظه خویش معلومات فراوانی را اندوخته و محفوظات زیادی را ذخیره کرده بود؛ نزد وی صحیح بخاری، صحیح مسلم، موطأ مالک را می خواندند و او از حفظ اغلاط را خاطر نشان می ساخت و حاضران نسخه ها را تصحیح می کردند. و نیز در هر مبحثی نکات دقیق و پیچیده مربوط به همان مبحث را املاء می نمود.

شاطبی علاوه بر مراتب علمی، بسیار زاهد و صالح و متقی و برخوردار از خوی نیک بوده، و سخنی که ضرورت، آنرا ایجاب نمی کرد بر زبان نمی آورد، و در برابر بیماریهای سخت و مشکلات زندگانی زبان به شکوه نمی گشود، و همواره به هنگام قرائت وضوء می ساخت، و جلوس او در مجلس درس توأم با وقار و متانت بود، وی آثار فراوانی در قرائت و تجوید و علوم دیگر از خود به جای نهاد که پاره ای از آنها عبارتند از: «عقیلة أتراب القصائد فی أسنی المقاصد»، «ناظمة الزهر فی أعدد آیات السور»، «تتمة الحرز من قراءة أئمة الکنز» و جز آنها. شاطبی در ۲۸ ج ۵۹۰/۲ هـ. ق در قاهره از دنیا رفت و در «قرافه» در مقبره «فاضلیه» به خاک سپرده شد. یادآور می شویم «فیره» به کسر فاء و تشدید و ضم راء لغتی است لاتینی و به معنای «آهن» و در لاتین «فیروم Ferrum» و به زبان فرانسوی «فیر Fer»، و به اسپانیائی «هیرو Hierro» ضبط شده است.

● ت: سده ۶ هـ. ق.

کتاب «حرز الامانی» یا «الشاطبیه» قصیده ای است با قافیه لام: «لامیه» در تجوید که «التیسیر» ابو عمرو دانی را در آن به نظم آورده؛ چنانکه در «التحیر» بدان اشارت دارد. این قصیده مجموعاً در ۱۱۳۷ بیت انشاء شده و به تمام معنی روش و سبک ابتکاری را در آن به کار برده است؛ و لذا به صورت محور و استوانه ای در فن تجوید درآمد است. بر این منظومه شروح فراوانی نوشته شده است که بهترین و دقیقترین آنها شرح برهان الدین ابراهیم بن عمر جعبری (م ۷۳۲ هـ. ق) می باشد، و این شرح، «کنز المعانی فی شرح حرز الامانی» نام دارد، و جعبری

آنرا در سلخ شعبان ۶۹۱ هـ . ق به پایان برده است، تعلیقه‌هایی بر این شرح نوشته شده است که از آنجمله‌اند: تعلیقه شمس‌الدین احمد بن اسماعیل کورانی (م ۸۹۳ هـ . ق) که به «العبقری» نامبردار است. و دیگری حاشیه مولی شمس‌الدین محمد بن حمزه فناری (م ۸۳۴ هـ . ق) می‌باشد. شروح دیگری بر «حرز الأمانی» نوشته شده است که در جای خود به معرفی آنها می‌پردازیم ان شاء الله.

آغاز: بدأت بيسم الله في النظم أولاً
و ثبتت صلى الله ربي على الرضى
و إن كتاب الله أوثق شافع
و خير جليس لا يمل حديثه

...

انجام: ...

و أبياتها ألف تزيد ثلاثة
و قد كسيت منها المعاني عناية
و تمت بحمد الله في الخلق سهلة
و تبدى على أصحابه نعماتها

بنگريد به: وفيات الأعيان ۱/۵۳۴، ۵۳۵. و: هدية الأحياء ۱۵۸. و: معجم الأدباء، ۱۶/۲۹۳-۲۹۶. و: طبقات الشافعية ۴/۲۹۷، ۲۹۸. و: ریحانة الألب ۳/۱۵۷-۱۵۹. و: النهل على الروضتين ۷. و طبقات القراء، ۲/۲۰-۲۳. و: البداية، ابن كثير ۱۳/۱۰. و: سترات الذهب ۴/۳۰۱-۳۰۳. و: حسن المحاضرة ۱/۲۸۴، ۲۸۵. و: الديباج ۲۲۴، ۲۲۵. و: التكملة ۲/۷۰۲، ۷۰۳. و: نفح الطيب ۱/۳۳۴، ۳۳۵. و: مرآة الجنان ۳/۴۶۷، ۴۶۸. و: مفتاح السعادة ۱/۳۸۷-۳۸۹. و: بغية الوعاة ۳۷۹، ۳۸۰. و: كشف الظنون (۶۴۶، ۶۴۷) و ۳۴۳ و ۱۱۵۹ و ۱۹۲۱. و: روضات الجنات، ط سنگی ۵۲۸-۵۳۰. و فهرست ظاهريه ۱/تجوید ۳۵۱-۳۶۵. و: معجم المؤلفين ۸/۱۱۰، ۱۱۱. و: الأعلام، زرکلی ۶/۱۴. و: نکت الهميان ۲۲۸. و: نفح الطيب ۱/۳۳۹. و: إرشاد الأريب ۶/۱۸۴. و: معجم المطبوعات ۱/۱۰۹۲. و:

Krenkoru: *Encyclopédie de l'islam* IV: 346, 350

Mingana: *Catalogue of arabic manuscripts* 62,

Ahlwardt: ... *Verzeichniss der arabischen handschriften* I: 190-192, 230-233.

Brockelmann: *g*, I: 409- 410, *s*, I: 725-727.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۱ مج ۳۹۳۸) نسخ ۴ شعبان ۷۳۸ هـ . ق، دارای جواشی، گ ۱ پ - ۹۱ ر [ف: مرعشی ۱۰/۳۲۰] 214 س

۲. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۶۳۹۳) نسخ حبيب بن اولياء بن مصطفى بن امير يوسف در ۷۴۱ هـ . ق، ۸۵ گ: ۱-۸۵، ۷ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید ۳۵۵، ۳۵۶] 215 س

۳. عمومی - اصفهان (۱ مج ۲۷۰۴ - ردیف: ۶۱۹) نسخ ولی بن احمد بن محمد نیریزی حافظ در ۱۲ شعبان ۷۶۱ هـ . ق، ۱۱۵ گ، ۱۱ سطرى [ف: عمومی اصفهان ۳۲۹/۱] 216 س
۴. ملك - تهران (۳ مج ۳۰۳ * ۲۱) نسخ محمد بن محمود نصیر طوسی در پنجشنبه ۲ ج ۷۷۲/۱ هـ . ق [ف: ملك ۱۴/۵] 217 س
۵. ظاهریه - دمشق (۵۲۰۰) نسخ خوش مغرب سده ۸ هـ . ق، ۴۲ گ، ۱۵ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۵۳، ۳۵۴] 218 س
۶. قدس رضوی - مشهد (۷/تجوید) نسخ یوسف بن محمود در ۸۳۲ هـ . ق، پس از این منظومه سه ورق در تجوید است، ۵۰ گ ۱۳ سطرى [ف: قدس ۲۲۶/۲] 219 س
۷. ظاهریه - دمشق (۱ مج ۸۰۱۶) نسخ خوش مغرب محمد بن علی بن محمد ازرقی در روز یکشنبه ۱۵ رجب ۸۴۴ هـ . ق، ۱-۴۹ گ، ۱۳ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۶۰، ۳۶۱] 220 س
۸. ظاهریه - دمشق (۵۸۴۳) نسخ خوش مغرب محمد بن موسی ناسخ در چاشت روز ۱۷ رجب ۸۴۴ هـ . ق، در پایان افتادگی دارد، ۴۶ گ: ۱۲-۵۷، ۱۳ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۵۴، ۳۵۵] 221 س
۹. ظاهریه - دمشق (۸۴۳۰) نسخ دهه آخر ذق ۸۵۸ هـ . ق، ۶۸ گ، ۹ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۶۱، ۳۶۲] 222 س
۱۰. ظاهریه - دمشق (۱۱۱۶۵) نسخ محمد بن علی بن ابی الفتح «الناکونی» در ۱۴ شوال ۸۶۶ هـ . ق، ۵۸ گ ۱۶ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۶۵] 223 س
۱۱. اعظم - قم (۳ مج ۱۸۸۰) نوشته ۸۷۲ هـ . ق [ف: اعظم، ص ۵۲۸] 224 س
۱۲. ظاهریه - دمشق (۵۲۰۰) نسخ سده ۹ هـ . ق، ۶۰ گ، ۹ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۵۱، ۳۵۲] 225 س
۱۳. مرعشی - قم (۴۵۳۲) نسخ مغرب (گویا) از سده ۹ هـ . ق، نیمه اول نسخه دارای حواشی، ۷۸ گ [ف: مرعشی ۱۱۱/۱۲] 226 س
۱۴. مرکزی - تهران (۱ مج ۸۱۷۱) نسخ روز دوشنبه ۱۲ ع ۹۰۰/۱ هـ . ق [ف: مرکزی ۴۷/۱۷] 227 س
۱۵. قدس رضوی - مشهد (۸/تجوید) نسخ ۹۲۹ هـ . ق، ۴۳ گ، ۱۵ سطرى [ف: قدس ۲۲۷/۲] 228 س

۱۶. قدس رضوی - مشهد (۵۲ * ۶۲۲۱) ثلث علی بن حبیب در رجب ۹۸۴ هـ . ق، ۱۷۷ گ، ۶ سطری [ف: قدس ۱۶۱/۶] 229 س
۱۷. گلپایگانی - قم (۱ مج ۲۹۴) نسخ ۹۸۶ هـ . ق، گ ۲-۱۰۲ [ف: گلپایگانی ۲۵۵/۱]
۱۸. سنا - تهران (۴ مج ۱۴۳۱۴ * ۵۲۹) قصیده به خط نسخ، و ترجمه به خط نستعلیق در سده ۱۰ هـ . ق، در پایان چند یادداشت تاریخی از ۹۸۶ هـ . ق تا ۹۸۹ هـ . ق مربوط به زمان ابراهیم قطب شاه که ظالم بود دیده می شود [ف: سنا ۳۲۷/۱] 230 س
۱۹. گلپایگانی - قم (۱۹۴۴) تحریر متن در ۹۹۴ هـ . ق، و حاشیه در ۹۹۷ هـ . ق، نسخه را سید نعمت الله جزائری نزد شیخ صالح بن عبدالکریم خوانده، و شیخ صالح در آخر نسخه به خط خود برای سید نعمت الله اجازه نوشته که تاریخ آن ۱۰۷۰ هـ . ق می باشد [ف: گلپایگانی ۱۱۴/۳] 231 س
۲۰. قدس رضوی - مشهد (۵۱ * ۳۰۷۸) ثلث حافظ نظام بن محمود... بن محیی الدین بن بدرالدین در چهارشنبه ۱۹ شعبان ۹۹۵ هـ . ق، نسخه رطوبت دیده و ده ورق اول کسرنویس شده، ۱۳۹ گ، ۷ و ۹ سطری [ف: قدس ۱۶۰/۶] 232 س
۲۱. ظاهریه - دمشق (۴۴۲۹) نستعلیق ابراهیم ارکوبی در روز ۱۶ رمضان ۹۹۷ هـ . ق، ۶۳ گ، ۱۰ سطری [ف: الظاهرية ۱/ تجوید ۳۵۳/۳] 233 س
۲۲. سپه - تهران (۱ مج ۲۰۱۷) نسخ ۹۹۷ هـ . ق [ف: سپه ۳۱۳/۴] 234 س
۲۳. آستانه مقدسه - قم (۴: ۱۷۰-۶۱۵۳) نسخ سده ۱۰ هـ . ق، ۱۴۵ گ [ف: آستانه مقدسه قم، ص ۱۱۱] 235 س
۲۴. الهیات - تهران (۲ مج ۲۲۷ د) نسخ سده ۱۰ یا ۱۱ هـ . ق، نسخه از برگ ۹۴ به بعد است، ۱۵ سطری [ف: الهیات ۵۰۲/۱] 236 س
۲۵. الهیات - مشهد (۱۳۰۵ - ثبت: ۲۰۳۷۶) نسخ محمد مؤمن حسینی در نق ۱۰۰۹ هـ . ق، دارای حواشی [ف: الهیات مشهد ۴۴۳/۲] 237 س
۲۶. ظاهریه - دمشق (۶۸۹۷) نسخ خوش ابوبکر بن شرف الدین ابن الحاج محمد قره عیثاوی اموی شافعی در روز شنبه ۱۲ صفر ۱۰۲۰ هـ . ق، ۴۳ گ: ۱۲-۵۴، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/ تجوید ۳۵۹/۳، ۳۶۰] 238 س
۲۷. غرب - همدان (۴۷۱۶ - ردیف: ۵۷۰) نسخ درویش علی بن شیخ شمس الدین کاظمی در شنبه ۸ ج ۱۰۷۷/۲ هـ . ق در شیراز [ف: غرب، ص ۱۱۸] 239 س
۲۸. حقوق - تهران (۲ مج ۲۷ ج) نسخ محمد علی بن محمد زمان حیرانی در ج ۱۰۷۷/۲ هـ .

- ق، گ ۷ پ - ۱۴۳ پ [ف: حقوق، ص ۳۲۹] 240 س
۲۹. مجلس - تهران (تنکابنی: ۳۸۷۲/۱۴۷ - ثبت قدیم ۲۵۹۱۸ - جدید: ۹۳۹۵) متن به خط نسخ و حواشی به نستعلیق محمد مؤمن جهرمی ابن استاد در ۱۰۹۰ هـ. ق، ۲۳۷ ص، ۵ سطری [ف: مجلس ۱۰/۴/۱۹۰۵] 241 س
۳۰. الهیات - تهران (۱ مج ۴۰۰ د) نسخ حدود ۱۰۹۷ هـ. ق، گ ۱۳۷-پ، ۹ و ۱۰ سطری. در پایان یکی از نسخه‌های مجموعه تاریخ روز پنجشنبه ۱۵ ج ۱/۷۶۴ هـ. ق دارد که گویا تاریخ نسخه منقول عنه باشد [ف: الهیات ۱/۲۹۳] 242 س
۳۱. ملك - تهران (۱۰۵۰) نستعلیق سده ۱۱ هـ. ق، آغاز افتاده [ف: ملك ۱/۲۵۸، ۲۵۹] 243 س
۳۲. ظاهریه - دمشق (۶۳۸۳) نسخ خوش سده ۱۱ هـ. ق، ۱۱۲ گ، ۱۱ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۵۵] 244 س
۳۳. اعظم - قم (۶۶۳) نوشته سده ۱۱ یا ۱۲ هـ. ق، ۱۴۱ گ [ف: اعظم، ص ۳۹۴] 245 س
۳۴. سپه - تهران (۱ مج ۵۲۴۳) نسخ محمد ابوالوفاء شنوانی در دوشنبه ۱/رمضان / ۱۱۰۵ هـ. ق، در آغاز، طی سه برگ فهرست و رمز نامه‌های قراء به شعر آمده است، ۸۹ گ، ۱۹ سطری [ف: سپه ۴/۳۱۴] 246 س
۳۵. وزیری - یزد (۲ مج ۳۱۶۱ * ۲۰۳۷۸) نسخ محمدحسن قاری در ۱۱۱۱ هـ. ق [ف: وزیری ۵/۱۵۵۴] 247 س
۳۶. ظاهریه - دمشق (۱ مج ۱۰۷۶۶) نسخ معرب علی بن علاءالدین ابن شیخ عبدالمجید قشی؟ دمیاطی در محرم ۱۱۱۹ هـ. ق گ ۱-۳۵، ۱۷ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۶۵] 248 س
۳۷. ظاهریه - دمشق (۶۵۰۵) نسخ خوش مغرب در رمضان ۱۱۲۱ هـ. ق، ۴۹ گ، ۱۳ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۵۸] 249 س
۳۸. ظاهریه - دمشق (۶۴۸۸) نسخ یوسف حجاوی بن احمد بن محمد بن یوسف بن احمد بن فیاض حنبلی در روز ۲ محرم ۱۱۲۲ هـ. ق در دمشق شام، ۳۶ گ، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۵۷] 250 س
۳۹. مرعشی - قم (۵ مج ۲۵۴۴) نسخ عبدالخیر بن محمد مفید رازی در سه شنبه ۱۴/رجب ۱۱۳۰ هـ. ق در مکه، نسخه تصحیح شده و دارای حواشی، گ ۱۲۶ پ - ۱۴۰ [ف:

مرعشى [۱۲۸/۷] 251 س

۴۰. ظاهريه - دمشق (۶۳۸۱) نسخ خوش مُعَرَّبِ محمد بن شيخ اسماعيل در روز دوشنبه ۴
ج ۱۱۴۶/۱ هـ . ق، ۴۳ گ: ۶-۴۸، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید/۳۶۳، ۳۶۴]
252 س

۴۱. ظاهريه - دمشق (۷۱۸۳) نسخ ابراهيم ابن حاج احمد در روز شنبه ذح ۱۱۹۶ هـ . ق،
۳۹ گ: ۹۴-۱۳۲، ۱۷ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید/۳۶۴] 253 س
۴۲. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۶۵۴۱) نسخ عبدالقادر خياط ابن شيخ ياسين كفر نورانی
جبلوی در چاشت روز پنجشنبه ۲۷ ذق ۱۱۸۹ هـ . ق، ۴۴ گ: ۱-۴۴، ۱۴ سطری [ف:
الظاهرية ۱/تجوید / ۳۵۹] 254 س

۴۳. ظاهريه - دمشق (۹۲۳۴) نسخ سله ۱۲ هـ . ق، ۳۰ گ: ۸۵-۱۱۴، ۲۰ سطری [ف:
الظاهرية ۱/۳۶۲] 255 س

۴۴. مرکزی - تهران (۷۹۱۵) نسخ مُعَرَّبِ سله ۱۲ هـ . ق، دارای حواشی [ف: مرکزی
۷۳۶/۱۶] 256 س

۴۵. مرکزی - تهران (۹۲۲۸) نسخ مُعَرَّبِ سله ۱۲ هـ . ق، در دو صفحه پایان، بندی است
به عربی در تجوید با شعر عربی در قرائت، ۴۹ گ [ف: مرکزی ۱۷/۳۲۵] 257 س

۴۶. ملك - تهران (۵۴۲۴) نسخ سله ۱۲ هـ . ق، با حواشی و مهر محمد صالح بن حسن بن
علی عاملی، مؤرخ ۱۲۸۷ هـ . ق، ۱۹۹ گ؟ [ف: ملك ۱/۲۵۸، ۲۵۹] 258 س

۴۷. وزیري - یزد (۸۹۸ - عمومی: ۲۲۹۷) نسخ در شعبان ۱۲۲۰ هـ . ق، ۴۱ گ، ۶
سطری [ف: وزیري ۲/۷۴۲] 259 س

۴۸. ملك - تهران (۵۴۲۱) نسخ ۱۲۳۲ هـ . ق، با چند حاشیه در آغاز، ۷۸ گ [ف: ملك
۲۵۸/۱، ۲۵۹] 260 س

۴۹. مرعشى - قم (۱ مج ۲۱۸۴) به خط مغربی طیب بن عبدالهادی در جمعه او اخرج
۱۲۵۱/۲ هـ . ق، نسخه تصحیح شده، گ ا پ - ۳۷ [ف: مرعشى ۶/۱۸۱] 261 س

۵۰. قدس رضوی - مشهد (۵۳ تجوید و قرائت * ۶۲۲۲) نسخ ۱۲۷۵ هـ . ق، ۵۱ گ، ۳
سطری [ف: قدس ۶/۱۶۱] 262 س

۵۱. الهیات - مشهد (۱ مج ۴۷۵ - ردیف: ۵۹۹) نسخ سه شنبه غره رجب ۱۲۹۵ هـ . ق [ف:
الهیات مشهد ۱/۳۵۶] 263 س

۵۲. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۶۴۱۸) نسخ سله ۱۳ هـ . ق، ۴۷ گ: ۱-۴۷، ۱۳ سطری
۳۰۰

- [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۵۷، ۳۵۸] 264 س
۵۳. ظاهریه - دمشق (۱۱۱۲۷) نسخ سده ۱۳ هـ. ق، ۴۲ گ، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۳۶۳] 265 س
۵۴. ظاهریه - دمشق (۱ مج ۶۴۰۴) نسخ سده ۱۳ هـ. ق، ۸۵ گ، ۱-۸۵، ۷ سطری [ف: الظاهرية ۱/مصاحف و تجوید / ۳۵۶] 266 س
۵۵. وزیری - یزد (۶۴۸-عمومی: ۹۴۵۰) نسخ سده ۱۳ هـ. ق، ۹۱ گ [ف: وزیری ۲/۵۵۹] 267 س
۵۶. مرکزی - تهران (۱۱ مج ۴۰۴۸) نوشته سده ۱۳ یا ۱۴ هـ. ق، گ ۱۲۳-۱۵۵ [ف: مرکزی ۱۳/۳۰۳۴] 268 س
۵۷. گوهرشاد - مشهد (۴۱۶) نسخ مُغْرَبِ سید محمد حسین بن کاظم علوی فاطمی حسنی حسینی طباطبائی حافظ سلطان القراء در یکشنبه ۵ ذح ۱۳۰۸ هـ. ق، در صفحه بدرقه چهار جدول اسامی قراء سبعة و رمز قراء به حروف هجاء دیده می شود، ۷۲ گ، ۹ سطری [ف: گوهرشاد ۲/۵۲۴] و ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۲۸۸ [269 س
۵۸. گوهرشاد - مشهد (۱۶۹) نستعلیق خوش سید اسماعیل حسینی در محرم ۱۳۲۲ هـ. ق، ۵۸ گ [ف: گوهرشاد ۱/۱۴۲] و ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۲۸۸ [270 س
۵۹. اعظم - قم (۴ مج ۱۸۸۰) نوشته؟ [ف: اعظم، ص ۵۲۹] 271 س
۶۰. الهیات - مشهد (۱۵۵-ردیف ۱۸۴) شکسته نستعلیق؟ ۳۳ گ [ف: الهیات مشهد ۱/۹۷] 272 س
۶۱. الهیات - مشهد (۷ مج ۱۳۶۹-ثبت: ۲۰۹۳۸) نسخ؟ [ف: الهیات مشهد ۲/۵۱۸] 272 س
۶۲. قدس رضوی - مشهد (۵۴ تجوید و قرات * ۳۰۷۹) نسخ؟، آراسته و دارای حواشی در اکثر صفحات [ف: قدس ۶/۱۶۱] 273 س
۶۳. قدس رضوی - مشهد (۵۵ تجوید و قرات * ۶۲۲۲) نسخ؟، ۳۶ گ، ۱۷ سطری [ف: قدس ۶/۱۶۲] 274 س
۶۴. گلپایگانی - قم (۱ مج ۱۱۵۹) نوشته؟ [ف: گلپایگانی ۲/۲۳۲] 275 س
۶۵. مرعشی - قم (۱ مج ۱۲۱۹) نسخ مُغْرَبِ قدیم و نفیس؟، ابیات در حاشیه و میان سطور با چند خط شرح شده، گ ا پ - ۱۰۶ ر [ف: مرعشی ۴/۱۴، ۱۵] 276 س
۶۶. مرعشی - قم (۱ مج ۴۴۶۳) نسخ؟ ابیات میان سطور و حواشی شرح شده، برگ آغاز

نونویس، و در سه برگ پس از پایان کتاب اشعاری آمده است، گ ا پ - ۱۲۴ پ [ف]:
مرعشی ۵۰/۱۲ [277 س

حقیقة الاختلاف الواقع في القراءات السبع: قاضی سعید قمی =
الكشف عن القراءات السبع: قاضی سعید قمی.

83 حل الأبيات العشرة في رموز أسماء القراء ۸۳ س

* ناظم و شارح شناخته نشد.

● ت: ؟

این یادداشت که نسخه‌ای از آن بعد از نگارش بخشی از آن، معرفی می‌شود با خطی که خواندن آن دشوار است کتابت شده و ما مقداری از آن را که کاتب نیز به‌طور ناقص آورده در زیر می‌آوریم.

لذی المیم نونا و اعرف الكل مجملاً و... أخرى الهمزتين بها سما

و... أو ليهما لذی حجة بلا

إعلم أن الألف في هذه الأبيات رمز لنافع، والسين رمز لاستفهام، و أن الخاء رمز لاخبار، و اللام رمز الأول، و النون رمز الثاني، و الكاف رمز العنكبوت، و الميم رمز النمل، و النون رمز النار، و القاف رمز الواقع، و الدال رمز ابن كثير، و العين رمز الحفص، و الصاد رمز أبي بكر، و الفاء حمزة، و الحاء أبوبكر و الكاف...

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۲ مج ۵۲۴ * ۱۴۳۰۹) نسخ کهن با یادداشتهای مورخ ۷۵۰ و ۷۹۷ هـ. ق، در فهرست به‌عنوان «ده بیت شعر عربی درباره رمز نامهای قاریان...» آمده، نسخه فقط يك صفحه از کل حل ابیات یادشده در ص (۲) مجموعه است. [ف: سنا از ۳۲۴] 278 س

حل مجملات الطيبة: علی منصوری =

احتمالاً همان «ارشاد الطلبة إلى شواهد الطيبة» از علی منصوری باشد.

84 حلیة المرتلین فی تجوید القرآن المبین ۸۴ س

محمدعلی بن حسین بهشتی قاری (زنده در ۱۲۳۷ هـ . ق)

* شیخ محمدعلی بن حسین بهشتی قاری نجفی - که ظاهراً مدرس تبریزی اشتبهاً او را از مشاهیر عصر شاه اسماعیل صفوی (۸۹۲-۹۳۰ هـ . ق) شناسانده و می‌نویسد: «او از شاگردان شمس‌الدین محمد پسر سیدشریف جرجانی (م ۸۱۶ هـ . ق) است، و در اواسط سده ۹ هـ . ق می‌زیسته و سال وفات او به دست نیامد»؛ در حالیکه مؤلف سالها متأخر از این دوره است؛ چرا که او «کتاب ریاض المؤمنین» را - که در مقتل امام حسین (علیه‌السلام) است - در سال ۱۲۳۷ هـ . ق تألیف کرده است. بنابراین سخن مدرس تبریزی در «ریحانة الأدب» نمی‌تواند درست باشد. وی درباره «ظآآت قرآن» چهار بیت شعر دارد.

● ت: ۱۲۰۹ هـ . ق.

این کتاب مختصر در تجوید قرآن کریم است که به دویست بیت می‌رسد و عناوین آن، آیه «و رتل القرآن ترتیلاً» می‌باشد. وی در این رساله یا کتاب یادآور می‌شود مهمترین مطالبی که در ترتیل قرآن ضروری است ده امر است، نخستین امر اخراج و برآوردن حروف از مخارج آنها... و امر هشتم، ادغام، و امر نهم، ابتداء. و امر دهم، وقف است. و با این امر، رساله را به پایان می‌برد و در آخر رساله نام دیگری برای آن انتخاب می‌کند که عبارت از «مُرشد الإخوان إلی تجوید القرآن» است. و خاطر نشان می‌سازد که نام «حلیة المرتلین» نامی است به‌عنوان ماده تاریخ فراع از این رساله که منطبق با سال ۱۲۰۹ هـ . ق می‌باشد.

آغاز: بسمله، و به ثقتی، و علیه التکلان، قال الراجی رضوان ربه الباری نجل حسین البهشتی، محمدعلی القاری: الحمد لله الذی أنزل التنزیل و امرنا بترتيله...

انجام: ... لیكون الداخل من الباب، و یستین له الخطاء من الصواب، و بذلك یکمله بذلك له الثواب، أصلح الله لنا ولاخواننا امر المأب.

بنگريد به: ریحانة الأدب ۲۹۸/۱. و: النریعة ۸۳/۷، ۸۴، و ۳۳۹/۱۱.

□ نسخه:

۱. خوانساری - نجف (بدون شماره)، این نسخه را شیخ عبدالحسین ابن شیخ محمدعلی اعسم نجفی در ۱۲۲۵ هـ . ق رؤیت کرده و چون در پایان اندکی ناقص بود شیخ احمد بن حسن قفطان در ۱۲۵۱ هـ . ق آنرا تکمیل کرد [النریعة ۷/۷۴] 279 س
۲. مرکزی - تهران (۲ مج ۷۴۴۰) نسخ محمدباقر ابن حاجی میرزا جعفر مراغی هندی در روز

پنجشنبه ۱۴۱۰/۱۲۷ هـ . ق، گ ۲۹-۴۱ [ف: مرکزی ۵۷۳/۱۶] 280 س

85 الحواشی الازهریة فی حل الفاظ المقدمة الجزریة ۸۵ س

خالد بن عبدالله ازهری (۸۳۸-۹۰۵ هـ . ق)

* زین الدین ابوالفضل خالد بن عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن احمد جرجاوی ازهری مصری شافعی، معروف به «وقاد»، از دانشمندان برجسته نحو و لغت بوده و در طبقه جلال الدین سیوطی و عبدالرحمن جامی به شمار است، و به نظر مدرس تبریزی در پاره‌ای جهات بر آنها برتری دارد. ازهری در «جرجا» صید - حدود ۸۳۸ هـ . ق - زاده شد، و در قاهره پرورش یافته و در آنجا به سر می‌برد، و آنگاه که از حج به سوی قاهره بازمی‌گشت قبل از درآمدن به قاهره در محرم سال ۹۰۵ هـ . ق از دنیا رفت. آثار فراوانی از ازهری به جای مانده است که پاره‌ای از آنها عبارتند از: «موصل الطلاب إلى قواعد الإعراب»، «شرح الآجرومية»، «التصريح بمضمون التوضیح»، «شرح البرزده»، «تمرین الطلاب فی صناعة الإعراب»، «الألغاز النحویة» و جز آنها که در بخش مربوط به نحو و موضوعات دیگر - إن شاء الله - معرفی خواهد شد.

● ت: سده ۹ یا ۱۰ هـ . ق .

این کتاب شرح و گزارشی مزجی بر «المقدمة الجزریة» ابن الجزری در تجوید است که این مقدمه إن شاء الله بعداً معرفی خواهد شد، و ازهری در دیباچه این شرح می‌گوید: این مقدمه را نزد استادش عبدالدائم ازهری دریافته، و او نیز از ناظم مقدمه یعنی خود ابن الجزری آنرا فراگرفته است.

آغاز: [بسمه، اللهم صل وسلم علی سیدنا محمد وآله]. یقول الفقیر إلى عفو ربه الغنی خالد بن عبدالله الأزهری: الحمد لله الذی أنزل علی عبده الكتاب و وعد من تلاه و عمل به جزیل الثواب... أما بعد فإن من أولى ما تصرف فيه الهمم العوالی، کلام الله الکبیر المتعالی. و أهم ما یبدأ به تجوید حروفه و تحسین الفاظه و معرفة وقوفه و ما یتبع ذلك مما یحتاج إليه من المنقول و کیفیه الوقوف علی المقطوع والموصول و تسمیم معرفة وجوب الإظهار و الإدغام و أحكام النون الساکنة والتنوین و الروم والإشمام... و من أنفع ما رأیت فی هذا الشأن... أرجوزة شیخ الإسلام العلامة قدوة الأنام... شمس الملة والذین أستاذ الحفاظ والمجتهدین أبو الخیر محمد بن محمد الجزری... و سمیتها «الحواشی الازهریة فی حل الفاظ المقدمة»

الجزریة» التي تلقیتها عن شیخی عبدالدائم الأزهری، وهو تلقاها عن ناظمها محمد بن الجزری...
 يقول راجی عفو رب السامع محمد بن الجزری الشافعی

شرح: قوله «يقول» هو فعل مضارع مرفوع...
 انجام: ... التقصی: الإنتهاء شیئاً فشیئاً. والنظم: جمع الأشياء علی هیئة مناسبة. و قوله: «مقدمة» أي تحفة و هدیة. و ختمها بالحمد والصلوة لیكون میمونة الافتتاح والاختتام، و الحمد لله الذی هدانا لهذا و ما كنا لنهتدی لولا أن هدانا الله.

بنگرید به: کشف الظنون (۱۸۰۰) و ۱۲۴ و ۱۵۴ و ۴۸۳ و ۹۵۲ و ۱۳۳۲، ۱۳۳۳ و ۱۷۹۶-۱۷۹۹. و: ریحانة الأدب ۱/۱۱۲. و: روضات الجنات، ط سنگی ۲۷۰. و: معجم المطبوعات ۸۱۱. و: الأعلام، زرکلی ۳۳۸/۲، ۳۳۹. و: الخطط التوقیفیه ۵۳/۱۰. و: الضوء اللامع ۱۷۱/۳، ۱۷۲. و: شئرات الذهب ۲۶/۸. و: الكواكب السائرة ۱/۱۸۸. و: بدائع الزهور ۳۶۱/۲، ۳۶۲. و: ایضاح المکنون ۱/۱۱۸ و ۲۹۳ و ۲۲۹/۲ و ۵۴۳. و: معجم المؤلفین ۹۶/۴، ۹۷. و: فهرست ظاهریه ۱/تجوید/۱۵۱-۱۵۳. و: الکنی والألقاب ۲۵/۲.

Brockelmann: Encyclopédie de l'islam I: 550.

Brockelmann: y, II: 27, s, II: 22, 23.

□ نسخه:

۱. ظاهریه - دمشق (۵۶۰۶) نسخ چاشت روز شنبه اوائل ع ۹۶۴/۱ هـ. ق، ۳۵ گ:
- ۱۸-۵۱، ۱۵ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۱۵۱، ۱۵۲] 281 س
۲. گلپایگانی - قم (۲ مج ۲۹۴) نسخ در دوشنبه ۴ ذح ۹۹۷ هـ. ق، در فهرست به عنوان «الحواشی الازهریه فی حل المقدمة الجزریة» آمده، گ ۱۰۴ پ - ۱۳۴ ر، نسخه از آن حافظ نصیرالدین قاری فرزند کمال محمد بن داود بوده، و تصحیح شده [ف: گلپایگانی ۲۵۵/۱] 282 س
۳. مجلس - تهران (۳ مج ۳۳۲۸ - ثبت قدیم: ۲۲۶۵۲) نسخ یوسف در ذح / ۱۰۸۱ هـ. ق، در فهرست به عنوان شرح «قصیده شاطیبه» شناسانده شده، ص ۲۲۷-۲۷۶، ۱۹ سطرى [ف: مجلس ۱۰/۳/۱۱۰۴] 283 س
۴. ظاهریه - دمشق (۸۰۱۱) نسخ عبدالواحد بن اسماعیل بن محمد بن محمد بن سراج الدین در چاشت روز پنجشنبه ۲۴ محرم ۱۱۵۴ هـ. ق، ۳۸ گ: ۱۰۰-۱۳۷، ۱۷ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۱۵۳، ۱۵۴] 284 س
۵. ظاهریه - دمشق (۴۴۸۸) نسخ ۲۱ رجب ۱۱۶۶ هـ. ق، ۱۵ گ: ۸۳-۹۷، ۲۵ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۱۵۰، ۱۵۱] 285 س

۶. ظاهریه - دمشق (۸۴۷۵) نسخ سده ۱۲ هـ . ق، ۲۷ گ : ۲۵-۵۱، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۱۵۲] 286 س
۷. ظاهریه - دمشق (۱۰۵۸۱) نسخ سده ۱۲ هـ . ق، یادداشت تملك مؤرخ ۱۲۲۱ هـ . ق، ۱۹ گ، ۱۷ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۱۵۳] 287 س

86 الحواشی المفهمة فی شرح المقدمة [الجزرية] ۸۶ س

احمد بن محمد بن جزری «ابن ناظم» (۷۸۰-۸۵۹ هـ . ق).

* ابوبکر احمد بن محمد بن محمد... جزری شافعی، فرزند ناظم «المقدمة الجزرية»: محمد بن محمد... جزری که ترجمه احوال پدر را ذیل «تجیر التیسیر» گزارش نمودیم.

احمد بن محمد - که به «ابن الجزری» نیز شهرت دارد - خود از علماء اوائل سده ۹ هـ . ق و از دانشمندان علم قرائت به شمار بود وی در شب جمعه ۱۷ رمضان ۷۸۰ هـ . ق در دمشق زاده شد و نزد پدر و اساتید دیگر علوم را فراگرفته و به سماع قرات و حدیث پرداخت. و پس از آنکه پدر به آسیای صغیر رفت او نیز بدانجا کوچید و متولی «جامع بایزیدی» در «بروسه» شد. امیر تیمور او را به سفارت نزد سلطان برقوق به مصر فرستاد، و در سال ۸۲۸ هـ . ق برای دیدار پدرش به حجاز رفت، و سرانجام در دمشق به تدریس پرداخت، و از سوی سلطان اشرف تدریس در جامع اموی و چند مدرسه دمشق به او واگذار شد، و اندکی پس از پدر درگذشت. وی دارای آثاری است که از جمله آنها است: «شرح طيبة النشر فی القراءات العشر» از پدرش، و «شرح مقدمة فی الحدیث» آنها هم از پدرش. گویند احمد بن محمد جزری در روز پنجشنبه غره رمضان در سال ۸۲۸ هـ . ق همزمان با حیات پدرش درگذشت؛ ولی ظاهراً نباید درست باشد؟

● ت: غره رمضان ۸۰۶ هـ . ق.

احمد بن محمد جزری این شرح را بر مقدمه پدرش در تجوید نگاشته و به سال ۸۰۶ هـ . ق در شهر «أدرنه» آنرا به پایان برده، و در قاهره به طبع رسیده است.

أغاز: بسمله، الحمد لله المتعالی فی جلال قدسه، لا أحصى ثناء علیه هو كما أثنى علی نفسه، حمد من خلقه فسواه، موقن أنه لارب له سواه... و بعد فإن أولى ما تصرف فيه الهمم العوالی كلام الله الكبير المتعالی، و أهم ما یبده به قبل تلاوته تجوید حروفه و تصحیح قراءته، و كان أنفع ما ألف فی ذلك الأرجوزة المسماة: «المقدمة الجزرية» نظم سیدی ووالدی... و

سميتها «الحواشی المفهمة فی شرح المقدمة» و بالله المستعان و عليه
التکلان. قال:

يقول راجی عفو رب سامع محمد بن الجزری الشافعی
القول یعم الفرد...

انجام: ... قال الإمام أبوالحسین الواحدی: الأولى ترك السلام عليه لاستغاله
بالتلاوة. فإن سلم كفاه الرد بالإشارة، وإن ردها استأنف ثم عاد إلى
التلاوة. و هذا آخر ما قصده من هذا الشرح و فرغت من تأليفه يوم
الخميس من غرة شهر رمضان المعظم سنة ٨٠٦ هـ و ثمان مائة بمدينة
رند [الرنه] من معاملة قرمان من البلاد الرومية (حماها الله و حرسها و
عمرها ببقاء مالکها أعز الله انصاره و ضاعف اقتداره و ثبت أركانه و نصر
جيوشه...

بنگريد به: ریحانة الأدب ٧/٤٤٠. و: غاية النهاية ١/١٢٩. و: الضوء اللامع ٢/١٩٣ که وفات پدر احمد بن
محمد جزری را در ع ٨٣٣/١ هـ. ق یاد کرده است. و: کشف الظنون (١٧٩٩) و ١١١٨ و ١٨٠٣. و:
معجم المؤلفين ٢/١٤٨، ١٤٩. و: معجم المطبوعات ٦٢.

□ نسخه:

١. ظاهريه - دمشق (٩٥٦٩) نسخ خوش گویا از مؤلف در روز پنجشنبه غرة رمضان ٨٠٦ هـ.
ق، ٣٦ گ، ٢٥ سطری [ف: الظاهرية ١/تجوید / ١٥٧] 288 س
٢. ظاهريه - دمشق (٥٧٤٠) نسخ احمد بن محمد المناهلی شافعی ازهری معروف به
«کونسی» در ٢٢ رجب ٨٥٧ هـ. ق، ٦٧ گ، ١٧ سطری [ف: الظاهرية ١/تجوید / ١٥٥،
١٥٦] 289 س
٣. ظاهريه - دمشق (٦٤٦٢) نسخ اسماعیل بن خلیل در روز پنجشنبه ٢٠ ع ٩٨٧/١ هـ. ق،
١٧ گ، ١٤ سطری [ف: الظاهرية ١/تجوید / ١٥٧، ١٥٨] 290 س
٤. ظاهريه - دمشق (٦٦) به خط مغربی محمد بن محمد بن علی مغربی مکناسی در ١٠٣١
هـ. ق، ٩ گ: ١٦٥-١٧٣، ٤١ سطری [ف: الظاهرية ١/تجوید / ١٥٦] 291 س
٥. قدس رضوی - مشهد (٥٦ تجوید و قرات * ٧٦٣٠) نسخ جعفر بن حسن حسینی عاملی
در ١٠٧٢ هـ. ق، آراسته، ٥٣ گ، ٢٣ سطری [ف: قدس ٦/١٦٢] 292 س
٦. گلپایگانی - قم (٣ مج ١٢٤١) نوشته سله ١١ یا ١٢ هـ. ق [ف: گلپایگانی ٢/٢٣٨] 293
س
٧. ملی - تهران (٣ مج ١٨١٥/٤/٢٢٤٣/د) نوشته حسین بن حاتم در ١١١٩ هـ. ق در قصبه

- «سلطانیه» ص ۲۲۲-۲۸۴ [ف: ملی ۳۹۷/۱۰] 294 س
۸. ظاهریه - دمشق (۱۷۹) نسخ ۱۱۴۵ هـ ق در بلدة جزر، ۱۹ گ: ۵۲-۷۰، ۱۶ سطر
[ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۱۵۴، ۱۵۵] 295 س
۹. ملی فارس - شیراز (اختصاصی ۹۵- ش / ۳۱۴ - عمومی: ۲۹۷/۱ جز) نسخ فتحعلی بن محمد باقر در چاشت روز سه شنبه بیستم ماه؟ سال ۱۲۶۴ هـ. ق، در فهرست به عنوان «حواشی المفهمة فی شرح مقدمه جزری»! آمده است [ف: ملی فارس ۲۹۳/۱] 296 س
۱۰. سنا - تهران (۳۵ مج ۱۱۳۵ * ۱۷۲۵۷) نستعلیق محمدعلی حافظ ابن احمد انصاری درشت در رمضان ۱۲۷۱ هـ. ق، ص ۴۲۰-۴۳۷ [ف: سنا ۱۳۰/۲] 297 س
۱۱. اعظم - قم (۲ مج ۲۶۳۱) نوشته؟ در فهرست به عنوان «شرح المقدمة جزری شافعی» آمده [ف: اعظم، ص ۵۷۴] 298 س
۱۲. قدس - مشهد (۹/تجوید و قرآت) نستعلیق؟ وقفی امیر جبرئیل، ۷۳ گ، ۱۴ سطر
[ف: قدس ۲۲۷/۲] 299 س
۱۳. مجلس - تهران (۲ مج ۵۹۸۷ - ثبت قدیم: ۵۰۲۴۸ - جدید: ۸۹۲۴) نوشته؟ انجام افتاده، در فهرست، مؤلف به نام «عبدالرحیم سلطان القراء ابن ابی القاسم تبریزی» یاد شده! ص ۷۴-۱۶۶ [ف: مجلس ۳۶۲/۱۷] 300 س
۱۴. ملی فارس - شیراز (اختصاصی ۱۲۲- ش / ۶۱۱ - عمومی: ۲۹۷/۱ جز) نسخ؟، دارای اندکی حواشی، ۴۲ گ [ف: ملی فارس ۱۹۹/۲، ۲۰۰] 301 س

87 الذرة ۸۷ س

خلیل (پیش از ۱۱۶۹ هـ. ق)

* مؤلف در فهرست به نام «خلیل» و بدون هرگونه مشخصات آمده، و تاکنون علیرغم تفحص در کتب تراجم هم دیده نشده است. وی دارای اثری به نام «الجوهرة الميمونة للانسان» می باشد که «الذرة» را از آن استخراج کرده است.

● ت: پیش از ۱۱۶۹ هـ. ق.

این نوشته ظاهراً منظومه‌ای در تجوید می باشد و مانند «الذرة المضيئة» جزری با قافیه الف انشاء شده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله... اما بعد فهذه رسالة متعلقة بتجوید القرآن، أخرجتها من كتابي المسمى بالجوهرة الميمونة للانسان، و سميتها: «الذرة»...

انجام: ... جل من لا عيب فيه وعلا.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۵۸۹) نسخ عثمان بن محمد علی افندی فرزند حاج اسماعیل در ۲۶ شعبان ۱۱۶۹ هـ . ق، ۴۰ گ [ف: ملك ۱/۲۹۴] 302 س

88 الدرة المضيئة ۸۸ س

هرکانی بحرانی (?)

* در تنها نسخه‌ای که از این کتاب مشاهده شد فهرست‌نویس نام مؤلف را هرکانی بحرانی یاد کرده است.

● ت: ؟

در این کتاب ده مسأله راجع به تجوید - بدین شرح - گزارش شده است: ادغام، اظهار، قلب، غنه، إخفاء، تفخیم، ترقیق، مد، قصر، و قلقله.

آغاز: بسمله، الحمد لله منزل القرآن المبين على خاتم النبيين و سيد المرسلين...

انجام: ... و نختمها بآية من الكتاب العزيز المبين وهي: «سبحانك رب العزة عما يصفون، و سلام على المرسلين و الحمد لله رب العالمين»

□ نسخه:

۱. ملی فارس - شیراز (۴۰۴ اختصاصی: ۱۱۲ - ش / ۶۱۱ - عمومی: ۱/۲۹۷-جز) نوشته ؟ ۱ گ [ف: ملی فارس ۱/۲۰۱] 303 س

89 الدرة المضيئة في قراءة الأئمة الثلاثة المرضية ۸۹ س

شمس‌الدین محمد جزری (۷۵۱-۸۳۳ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش «قراآت و تجوید»، ذیل «تجیر التیسیر: شمس‌الدین محمد جزری» ببینید.

● ت: ۸۲۳ هـ . ق.

قبلاً اشارت رفت که حافظ شمس‌الدین محمد جزری منظومه شاطبیه یعنی «حرز الأمانی و وجه التهانی» را درباره قراآت قرآء سبعة ساخت، و این منظومه یعنی «الدرة المضيئة...» - که از نظر وزن و روی به سان «حرز الأمانی» و دارای دو یست و چهل بیت می‌باشد - در گزارش

قرائت سه تن دیگر از قراء عشره انشاء شده است، و این سه تن عبارتند از: ابومحمد خلف بن هشام بزار بغدادی، و ابوجعفر یزید بن قعقاع مخزومی مدنی قاری، و ابومحمد یعقوب بن اسحاق حضرمی بصری.

در واقع این منظومه، تکمله «حرز الأمانی...» و از متون فن قرائت و تجوید و دارای شروحن است، و خود منظومه «الدرة المضيئة» و نیز «حرز الأمانی» به طبع رسیده‌اند. جزری در پایان منظومه «الدرة المضيئة» یادآور شده که آنرا در بیابان نجد و به هنگام گرفتاری با دزدان به پایان رسانده، از این رو باید تاریخ اختتام آن را در سال ۸۲۳ هـ ق جستجو کرد.

آغاز: بسمله

و مجده و اسأل عونه و توسلا	قل الحمد لله الذي وحده علا
و سلم وآل والصحاب و من تلا	وصل على خير الأنام محمد
تم بها العشر القراءات وانقلا	و بعد فخذ نظمی حروف ثلاثة
فأسأل ربي أن يمن فتكملا	كما هو في تحييرتيسير سبعها

انجام: ...

عزيمة حتى جاءني من تكفلا	فأدركني اللطف الخفي وردني
فيارب بلغني مرادي و سهلا	بحملي وإيصالي لطية أمانا
وصل على خير الأنام و من تلا	و من يجمع الشمل واغفر ذنوبنا

بنگريد به: كشاف الظنون ۷۴۳/۱. و: فهرست ظاهريه ۱ / تجويد / ۳۶۸. و فهرست قدس ۵۸/۶.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۱ مج ۳۰۳ * ۲۱) نسخ محمد بن محمود نصير طوسي در ۸۷۲ هـ ق [ف: ملك ۱۴/۵] 304 س
۲. قدس رضوی - مشهد (۵۸ تجويد و قراآت) به خط ثلث علی بن حبيب شريف در ۱۸ رجب ۹۸۵ هـ ق، آراسته، ۴۰ گ [ف: قدس ۱۶۳/۶] 305 س
۳. وزيری - یزد (۵ مج ۳۱۶۱) نوشته عبدالرحيم مازندرانی احتمالاً در ۹۹۹ هـ ق، در فهرست به عنوان «رساله منظومه در تجويد - بدون ذکر مؤلف و ناظم - آمده [ف: وزيری ۱۵۵۴/۵] 306 س
۴. ظاهريه - دمشق (۶۴۰۴) نسخ خوش مُغرب؟ با یادداشت مورخ ۱۱۵۹ هـ ق، ۱۹ گ: ۷۹-۹۸، ۸ سطری [ف: الظاهرية ۱ / تجويد / ۳۶۸، ۳۶۹] 307 س
۵. الهيات - مشهد (۲ مج ۵۹۹۹) نسخ عبدالجواد بن يوسف علی در پنجشنبه ۶ شعبان

۱۲۹۵ هـ . ق، در فهرست به عنوان «نظام الدرّة» آمده [ف: الهیات مشهد ۲۵۳/۱] 308
س

90 درج المراد ۹۰ س

سیف‌الدین علی شریفی حائری ترشیزی (از دانشمندان قبل از سده ۱۱ هـ . ق)
* سیف‌الدین علی شریفی حائری ترشیزی الأصل، از دانشمندان شیعی است که علامه
تهرانی کتابی از او به عنوان «تجوید القرآن» یاد می‌کند؛ لکن مشخصاتی از آن را متذکر نشده،
و فقط خاطر نشان شده است نسخه‌ای از آن دارای تاریخ ۱۰۰۱ هـ . ق می‌باشد. او نیز کتابی
به نام «مراد المسافر» دارد که ترجمه «أمان الأخطار» سیدین طاوس است، و نسخه‌ای از آن
در کتابخانه مرعشی به خط مؤلف هست.

● ت: قبل از سده ۱۱ هـ . ق.

مؤلف در دیباچه روش خود را در تألیف این کتاب چنین بازگو می‌کند: «أما بعد فيذكر العبد
المذنب المحتاج إلى الله الغني... أصول قراءة عاصم و فروعها و ما يناسبها من روایتی بکر و
حفص فی ضمن مقدمة و مقاصد و خاتمة علی زعم اتباع نهج حرز الشيخ الشاطبي.
کتاب مرتب است بر مقدمه و سه مقصد و خاتمه: المقدمة ففيها مباحث (پنج مبحث: ۱. در
فضیلت قرآن؛ ۲. وجوب نقل قرائت از قرآء؛ ۳. اسامی قرآء و تنبیه آداب سه‌گانه قرائت با
تلاوت؛ ۴. استعاذه؛ ۵. بسمله) المقصد الأول - فی بیان مخارج الحروف و صفاتها و ما
يناسبها و فيه فصول (پنج فصل) المقصد الثاني - ففی بیان الأصول و ما يناسبها (چهارده
فصل) المقصد الثالث فی بیان الفروش. أما الخاتمة ففی بیان التكبير و ما يناسبه و فيها مباحث
(هفت مبحث).

آغاز [افتاده ش ۵۷ تجوید قدس]: والنقصان الذين لم يكمل عين الزمان في
شبههم و بمثلهم لم يظفر الدوران...

انجام: ... فإنه لا حول ولا قوة إلا بك. تم الكلام وحصل المرام بمحمد وآله
(عليه و عليهم أفضل الصلوة طول الأيام من الله الملك العلام).

بنگريد به: النريفة ۳۷۰/۳، و ۲۹۶/۲۰.

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۵۷ تجوید و قرائت * ۸۵۸۸) نسخ گویا از عبدالحسین
کهرودی در سه‌شنبه ۲۵ ذح ۱۰۸۱ هـ . ق، ۳۹ گ [ف: قدس ۱۶۲/۶] 309 س

91 الدر الیتیم فی علم التجوید ۹۱ س

محمد بن پیرعلی برکوی (۹۲۶ یا ۹۲۹-۹۸۱ ھ . ق)

✽ تقی الدین محمد بن پیرعلی برکوی رومی حنفی، دانشمند صوفی، واعظ، نحوی، فقیہ، مفسر، محدث، و آگاہ بہ سایر علوم کہ بہ سال ۹۲۶ یا ۹۲۹ ھ . ق در «بالیکسری - یا - بالکسیر» - کہ ہم اکنون محل تقاطع خطوط راہ آهن و مرکز کشاورزی و دارای بازار مکارہ ای سالیانہ است - زادہ شد، و در ۹۸۱ ھ . ق از دنیا رفت: از آثار او است: «آداب البرکوی»، «أربعین» در حدیث، «إظهار الأسرار» در نحو، «إمتحان الاذکیاء فی شرح لب الألباب» للیضاوی در نحو، «إمعان الأنظار فی شرح المقصود»، «إنقاذ الہالکین فی عدم جواز الإجزاء بالأجرة»، «إيقاظ النائین و إلهام القاصرین»، «تحفة المسترشدين فی بیان مذاهب فرق المسلمین»، «تفسیر سورة البقرة»، «جلاء القلوب»، «حاشیة علی شرح الوقایة لصدر الشریعة»، «دامغة المبتدعین و کاشفة بطلان الملحدين» در کلام، «الدر الیتیم» در علم تجوید، «ذخر المتأهلین و النساء فی تعریف الاطهار و الدماء»، «رسالة فی حرمة التغنی و وجوب استماع الخطبة»، «روضات الجنات»، «السيف الصارم فی عدم جواز وقف المنقول و الدراهم»، «صحاح عجمیة»، «الطریقة المحمدیة»، «عوامل فی النحو»، «فرائض»، «کفاية المبتدی فی التصریف»، «محک المتصوفین»، «نوادر الأخبار»، «نور الأخیار»، «وصیت نامہ ترکی» در چند جزوہ.

● ت: ج ۱/۹۷۴ ھ . ق .

این رسالہ - کہ فشرده نگارش یافته - در تجوید است و برکوی آنرا در اوائل ج ۱/۹۷۴ ھ . ق بہ پایان بردہ، و شیخ احمد، احمد فائز رومی بر آن شرحی مزجی نگاشته است کہ آغاز آن چنین است «الحمد لله علی نواله...».

آغاز: بسمله، لله الحمد فی الأولى و الآخرة، و لحیبه الصلوة والسلام وآله الطاهرة، و بعد فهذه رسالة فی التجوید لكل تالی قرآن مجید نصیحة له لكتاب الله الحكيم الحميد، من أفقر الوری و أضعف العبيد... التجوید ملكة یقتدر بها علی إعطاء كل حرف حقها و مستحقها. و حقها: صفتها اللازمة لذاتها فی المخرج والجهر والشدة والاستعلاء والإطباق و أضدادها...

انجام: ... و عن إمالة الفتحة إلى الكسرة فيما كان بعدها ياء ساكنة و تفخيمها و محلها خوفاً، و منها الإمالة، و من إشباع الفتحة حتى يتولد منه شبه الألف سيما فی وقف مثل يوم وخير، و من اعطاء حكم الوقف بدون قطع

الصوت من التسكين و قلب تاء التانیث هاء والتنوین الفأ ونحو ذلك.
بنگريد به: هدية العارفين ۲۵۲/۱. و: كشف الظنون (۷۳۷)، ۵۴ و ۱۱۷ و ۱۸۳ و ۲۱۴، ۵۹۲ و ۸۲۲ و ۷۳۷ و ۸۲۲ و ۱۰۱۷ و ۱۱۱۱ و ۱۵۰۰ و ۱۵۴۷ و ۱۶۴۶ و ۱۷۳۷ و ۲۰۲۲ و ۲۰۳۶ و ۲۰۳۷ و ذیل آثار برکوی. و: ایضاح المکنون ۲/۱ و ۴۴۲. و: المجتدون فی الإسلام ۳۷۷، ۳۷۸ و: معجم المؤلفين ۱۲۳/۹، ۱۲۴ و:

Brockelmann: y, II: 410-442.

□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۴۴۸۸) نسخ احمد بن محمد (از مردم «مرعش») در ۱۱۴۳ هـ. ق، گ ۲۱-۲۴، سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۱۵۹، ۱۶۰] 310 س
۲. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۶۰۴۴) نسخ خوش سده ۱۲ هـ. ق، گ ۲-۶، ۲۱ سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۱۶۰] 311 س
۳. ظاهريه - دمشق (۵۸۱۶) نسخ سده ۱۳ هـ. ق، گ ۵۵-۵۷، ۲۳ سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۱۶۱] 312 س
۴. مرعشى - قم (۱ مج ۲۰۷۶) نسخ اسکندربن اسدالله در پنجشنبه ۲۹ شوال ۱۳۱۲ هـ. ق، در فهرست به عنوان «مخارج الحروف» آمده، گ ا پ - ۶ [ف: مرعشى ۱۸۹/۶] 313 س

92 الدقائق المحكمة فی شرح المقدمة ۹۲ س

ابويحيى زكريا انصارى (۸۲۳-۹۲۵ یا ۹۲۶ هـ. ق)

ابويحيى زكريا انصارى، شيخ الإسلام قاضى القضاة زكريا بن محمد بن احمد بن زكريا انصارى سنيكى مصرى شافعى كه در سنيكه مصر به سال ۸۲۳ هـ. ق زاده شد و به قاهره رفت و زندگانی را در فقر و نداری به سر برد. در جامع شهر گرسنگی می کشید و شبها بیرون می آمد و پوست خربزه جمع می کرد و آنرا می شست و با آن سدّ جوع می نمود. و وقتی فضل و معلوماتش بر همگان روشن گشت هدایا و عطایا به سوی او سرازیر می شد به گونه ای که قبل از رسیدن به مقام قضاء، در هر روز سه هزار درهم دریافت می کرد و با آن کتابهای نفیسی فراهم می آورد که مورد استفاده اهل علم قرار می گرفت. سلطان قایتبای چركسى (۸۲۳-۹۰۱) مقام «قاضى القضاة» را به وی پیشنهاد کرد و او نمی پذیرفت تا سرانجام پس از اصرار فراوان این منصب را قبول نمود. هنگامی که دید پاره ای از رفتار سلطان از حق منحرف است نامه ای به وی نوشت که ضمن آن، سلطان را از ظلم نهی می کرد؛ سلطان او را از این منصب عزل نمود. و دوباره به کار نخستین یعنی اشتغالات علمی سرگرم شد و تا پایان عمرش از اشتغالات علمی

دست برداشت. وی در سال ۹۰۶ هـ . ق نابینا گشت.

زکریا انصاری در علوم و فنون مختلف از قبیل: فقه، اصول، تفسیر، حدیث، معانی، بیان، بدیع، منطق، حکمت، حساب، فرائض، طب، هندسه، جبر و مقابله، عروض و قافیہ و فنون تصوف توفیقی بر همگان بہ ہم رسانید. اسماعیل پاشا بغدادی شمار زیادی از آثار و تالیفات او را یاد کرده است کہ از جملہ آنها «فتح الرحمن بکشف مایلتبس من القرآن» در تفسیر می باشد. وی در نود و نہ و یا صدسالگی در ۹۲۵ یا ۹۲۶ هـ . ق از دنیا رفت. اگرچہ باید گفت این مدت با تاریخ تولدش سازگار نیست.

● ت: سده ۹ یا ۱۰ هـ . ق.

این کتاب، شرحی است بر «المقدمة الجزرية» حافظ محمد جزری. انصاری بر «الحواشی المفہمة فی شرح المقدمة» کہ از احمد فرزند حافظ محمد جزری است نیز حاشیہ ای نگاشته است.

باری، کتاب «الدقائق المحکمة» از شروح معروف و متداول میان طلاب و دانشمندان می باشد کہ بہ «شرح شیخ الإسلام» نیز شهرت دارد.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی افتتح بالحمد کتابہ... و عمل بہ ثوابہ... و بعد،
فإن المنظومة فی تجويد القرآن للشيخ الإمام الحبر الهمام شيخ الإسلام
حافظ عصره أبي الخير محمد بن محمد الجزري (طيب الله ثراه و جعل
الجنة مأواه)... رأيت أن أضع لها شرحاً يحل ألفاظها و يبين مرادها و
يكشف حقايقها، و يقيد مطلقها و يفتح مغلقها...

انجام: ... و بعضهم منعها لاستثقال الخروج من ثقیل إلى ثقیل مثله؛ فإن
انضمت الهاء بعد فتحة أو ألف نحو: «له، و ناداه» و خلافيها بلاخلاف
لانتفاء العلة السابقة، وقد تقضى أى انتهى نظمی لهذه المقدمة و هى
لقارئ القرآن مقدمة تحفة وهدية

و الحمد لله لها ختام ثم الصلوة بعد والسلام

أى: ثم بعد حمدالله الصلوة والسلام على سيدنا محمد وآله وصحبه
الأطهار ختام لها كما أن ذلك ابتداء لها كما مر.

[و فى نسخة]: بعد والسلام على النبى المصطفى وآله و صحبه و تابعى
منواله

ما تلا القرآن بالإحسان او غرد القمرى على الأغصان

تم بحمدالله وعونه، و قد فرغ من كتابته الفقير الراجى عفوره القدير
حافظ محمد بن احمد (غفرالله له)

بنگرید به: ریحانة الأدب ۱۸۹/۱. و: كشف الظنون ۱۷۹۹/۱، ذیل: المقدمة الجزرية و مواضع متعدد دیگر ذیل آثار انصاری. و: فهرست ظاهرية ۱/تجوید ۱۶۱-۱۶۹. و: هدية العارفين ۳۷۴/۵. و: الكواكب السائرة ۱۹۶/۱-۲۰۷. شئرات الذهب ۱۳۴/۸-۱۳۶. و: النورالسافر ۱۲۰-۱۲۵. و: البرالطالع ۲۵۲/۲، ۲۵۳. و: نظم العقیان ۱۱۳. و: إيضاح المكنون ۱۰۱/۱ و ۲۵۵ و ۲۶۱ و ۴۳۶ و ۴۷۵ و ۱۴۴/۲ و ۱۶۷ و ۱۷۷ و ۱۹۵. و: المجلدون في الإسلام ۳۴۱-۳۴۳. و: معجم المؤلفين ۱۸۲/۴، ۱۸۳. و:

Ahlwardt: *veryichniss der arabischen handschriften* II: 170, III: 10.

Brockelmann: g, II: 117, 118.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۳ مج ۲۸۴ * ۱۸) نسخ محمد بن يحيى بن بهاء لاريجاني در دهه سوم رجب ۹۸۵ هـ. ق، نسخه مقابله شده است [ف: ملك ۱۱/۵] 314 س
۲. ظاهرية - دمشق (۱ مج ۳۲۹) نسخ عمر بن ابراهيم شافعي صفدي در روز شنبه ۱۳ ذح ۹۸۸ هـ. ق، ۲۶ گ: ۱-۲۶، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید/۱۶۲] 215 س
۳. ظاهرية - دمشق (۱۷۲) نسخ سنه ۱۰ هـ. ق، دارای حواشی، نسخه تصحیح شده، ۲۵ گ، ۲۱ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید/۱۶۸، ۱۶۹] 316 س
۴. ظاهرية - دمشق (۱ مج ۳۱۷) نسخ حدود ۱۰۳۴ هـ. ق، ۲۸ گ: ۱-۲۸، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید و قرات ۱/۱۶۳] 317 س
۵. ظاهرية - دمشق (۸۱۵۱) نسخ ابراهيم بن اسماعيل عدوی قرشی در چاشت روز دوشنبه ۱۰۷۴/۱ هـ. ق، نسخه مقابله و تصحیح شده است، ۲۳ گ، ۲۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید و قرات ۱/۱۶۶، ۱۶۷] 318 س
۶. ملك - تهران (۱ مج ۲۸۴ * ۱۸) نسخ حاج احمد قسطنونی در ۱۰۸۴ هـ. ق، با حواشی به خط نستعلیق با نشانه شهاب الدین، عصام الدین، مقرب، شرح [ف: ملك ۱۱/۵] 319 س
۷. قدس رضوی - مشهد (۶۰ * ۷۱۴۵) نسخ يحيى بن محمد بن عثمان بن احمد بن نصر بن عبدالله بن جعفر الحبارفه احسائی اشعری شافعی در سه شنبه ۱۷ صفر ۱۰۸۸ هـ. ق، ۲۵ سطری [ف: قدس ۱/۱۶۴] 320 س
۸. ظاهرية - دمشق (۳۳۰) نسخ مصطفى دباس در چاشت روز ۴ ج ۱۰۸۸/۱ هـ. ق، نسخه در حاشیه تصحیح شده، ۱۹ گ، ۲۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید و قرات ۱/۱۶۳] 321 س
۹. گوهرشاد - مشهد (۲ مج ۸۱۲) نستعلیق سنه ۱۱ هـ. ق، آغاز و انجام افتاده، ۱۲ سطری [ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۳۰۰] 322 س
۱۰. ظاهرية - دمشق (۱ مج ۳۳۲) نسخ درویش عبدالله در ۱۱۰۵ هـ. ق، گ ۱-۳۰، ۱۷

- سطرى [ف: الظاهرية ١/ تجويد و قرات / ١٦٤] 323 س
١١. ظاهريه - دمشق (٣٤٢) نسخ على علام شبراوى در ٢٦ ع ١١٣٢/١ هـ . ق، گ
- ١٥٤-١٧٦، ٢٣ سطرى [ف: الظاهرية ١/ تجويد و قرات / ١٦٤، ١٦٥] 324 س
١٢. ظاهريه - دمشق (٥٠٣٥) نسخ محمد ابن شيخ على ابن شيخ معن مجنوب بقاعى در
- ١١٣٩ هـ . ق، گ ٥١-٦٨، ٢٣ سطرى [ف: الظاهرية ١/ تجويد و قرات / ١٦٥، ١٦٦]
- 325 س
١٣. ظاهريه - دمشق (١٠٠١٧) نسخ ١١٥٦ هـ . ق، گ ١٣-٤٢، ١٩ سطرى [ف:
- الظاهرية ١/ تجويد و قرات / ١٦٧، ١٦٨] 326 س
١٤. ظاهريه - دمشق (١٠٥٥٠) نسخ عبدالغنى قدسى در سنة ١٢ هـ . ق، گ ٣٥، ١٩
- سطرى [ف: الظاهرية ١/ تجويد و قرات / ١٦٨] 327 س
١٥. ظاهريه - دمشق (٣٣١) نسخ سنة ١٢ هـ . ق، گ ٢٥، ١٧ سطرى [ف: الظاهرية
- ١/ تجويد و قرات / ١٦٤] 328 س
١٦. ظاهريه - دمشق (١ مج ٦٥١٦) نسخ مصطفى قبوينى در سنة ١٣ هـ . ق، با يادداشت
- تملك مورخ ١٢٨٠ هـ . ق، گ ١ - ٢٤، ٢١ سطرى [ف: الظاهرية ١/ تجويد و قرات /
- ١٦٦] 329 س
١٧. فيضيه - قم (٤ مج ١٩٤٤) نوشته؟، گ ٣٤-٦٦ [ف: فيضيه، استادى ١٥٥٣/٢]
- 330 س
١٨. گلپايگانى - قم (٤ مج ٢١٥٥) نوشته؟، نسخه ناقص است [ف: گلپايگانى ١٧٦/٣]
- 331 س

الراءات و الالامات (قصيدة فى -): شعله =

قصيدة فى الراءات و الالامات: شعله.

الرسالة الثانية من الاربعينيات (فى القراءات السبع): قاضى سعيد قمى =

الكشف عن القراءات السبع: قاضى سعيد قمى.

93 الرسالة السليمانية في بيان الآيات و الرسوم القرآنية ٩٣ س

شیخ محمد قاری (سده ١١ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «مفتاح الفرقان فی بیان الوقوف و رسم القرآن: شیخ محمد قاری» ببینید.

● ت: سده ١١ هـ . ق .

این کتاب غیر از «مفتاح القرآن» خود او است. وی آنرا به درخواست شیخ مهدی قاری به نام شاه سلیمان صفوی در سی و سه باب و خاتمه تألیف و تنظیم کرده است: چهارده باب از این کتاب در اختلاف قراء کوفی و مدنی اول و مدنی متأخر، و قراء بصری اول و بصری متأخر که هر کدام در يك باب مطرح شده و: باب پانزدهم - در ناسخ و منسوخ. باب شانزدهم - در اعداد سور و آیات و کلمات. باب هفدهم - در نامهای قرآن که در خود قرآن آمده است. باب هیجدهم - در ترتیب سور از نظر نزول... باب بیست و سوم - در خمس و عشر. باب بیست و چهارم - در فواصل سور. باب بیست و پنجم - در جزء و نصف و حزب... باب بیست و هشتم در واوات زائده. باب بیست و نهم - در یآت مرسومه. باب سی ام - در تآت مطوله (مبسوطه)... باب سی و دوم - در وقف نبی و وقف غفران. باب سی و سوم - در رموز وقف. خاتمه - در ظآت قرآن که به نظم می باشد.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین... أما بعد فيقول الفقير إلى الله الغني

محمد بن شمس الدين كاظمي القاري: قد التمس مني أخي و عضدي و

نورعيني... الشيخ مهدى القارى...

انجام: ... و اظن بظل ظلام ظلت توقظه.

بنگريد به: النريفة ١١/١٩٩.

□ نسخه:

١. الهيات - مشهد (٢٥٣- رديف: ٢٩٥) نسخ غره شعبان ١٠٨٨ هـ . ق، در فهرست به

عنوان «سليمانية» آمده، ٨٩ گ [ف: الهيات مشهد ١/١٥٠] 332 س

رسالة في ما أجمع القراء على إظهاره و إدغامه: ؟ =

ما أجمع القراء على إظهاره و إدغامه (رسالة في -): ؟

94 الرعاية لتجويد الرواية و تحقيق لفظ التلاوة ٩٤ س

مکی بن ابی طالب قیسی (۳۵۵-۴۳۷ ه . ق)

* ابومحمد مکی بن ابی طالب حموش بن محمد بن مختار قیسی قیروانی قرطبی نحوی، متبحر در علوم عربیت و تجوید قرآن که از نظر فهم مطالب و اخلاق و کثرت تالیف از افراد مبرز به شمار است. وی در قیروان در شعبان سال ۳۵۵ ه . ق زاده شد و در سیزده سالگی به مصر رفت و به مکه نیز سفر کرد و استماع حدیث نمود. پس از مسافرت به مصر به قیروان بازگشت. و پاره‌ای از علوم حساب و آداب را تکمیل کرد و دوباره به صوب مصر روی نهاد. و قرائت قرآن را نزد ابی الطیب عبدالمنعم حلبی اتخاذ نمود. او بارها به قیروان سفر کرد و به مصر بازگشت در سال ۳۸۷ ه . ق به سوی مکه رفت و تا آخر سال ۳۹۰ ه . ق مجار بیت‌الله الحرام بود، و پس از آن به مصر مراجعت کرد و دوباره به قیروان رفت و پس از آن به اندلس سفر نمود و در جامع قرطبه مجلس قرائت را بنیاد کرد تا آنکه حسن بن جمهور او را به عنوان امام جمعه برای اقامه نماز جمعه و ایراد خطبه منصوب ساخت، او در اصلاح امور مردم و مستجاب الدعوه بودن بی‌نهایت شهرت داشت و مرجع استفاده شمار زیادی از خلائق بود، سرانجام در دوم محرم سال ۴۳۷ ه . ق از دنیا رفت. از جمله آثار او است: «الرعاية لتجويد القرآن» در چهار جزء، «الهدایة إلى بلوغ النهاية» در معانی قرآن کریم، «الکشف عن وجوه القراءات و عللها» در بیست جزء، «الایضاح لناسخ القرآن و منسوخه» در سه جزء. «تفسیر القرآن» در ده جزء، و جز آنها.

● ت: ۴۲۰ ه . ق .

این کتاب در چند باب تنظیم شده که در این ابواب راجع به ترغیب بر حفظ و نیز ثواب تلاوت، و فضل و شرف قاری و امثال آنها گفتگو شده، و آنگاه ابوابی دیگر آمده که در آن درباره قواعد تجوید - به گونه‌ای نسبتاً مفصل و ساده و روان - مطالبی دیده می‌شود. مؤلف در مقدمه آن می‌گوید: «به سال ۳۹۰ ه . ق تالیف این کتاب را آغاز نمودم و پس از سی سال آنرا به پایان بردم و فقط مطالبی را - که متفق علیها از نظر قراء می‌باشند - در آن آورده‌ام، و تاکنون هیچیک از متقدمین چنین کتابی را تدوین نکرده است. در پایان ش ۵۷۳۱ ظاهریه آمده است: تم کتاب... التلاوة بعلم مخارج الحروف و صفاتها و القایها و تغیر معانیها و تعلیلها و بیان الحركة التي يلزمها، و ذلك بتأييد الله و حسن عونه...

آغاز: بسمله [قال ابومحمد... الحمد لله المنعم بالائه، المتفضل بنعمائه،

الذي لم يزن بصفاته و أسمائه، الذي أنزل الكتاب على عبده و رسوله

محمد (صلى الله تعالى عليه وسلم)... أنزله بلسان العرب المبين، و نظمه من الحروف التي في حكمتها عبق للمعتبرين، و دلالة للمتوسمين؛ إذ قد استولت مع قلتها جميع لغات العرب مع اتساعها اعتباراً في الخطب والكلام...

انجام: ... و الإذغام: إنما هو أن يدغم الحرف في غيره لا في نفسه؛ فتقول: «أخفيت النون عند السين، ولا تقول أخفيت في السين»، و تقول: «أدغمت النون في الواو»، و لاتقل: «أدغمتها عند الواو»؛ فاعرف الفرق بين هذه التراجم تبين لك المعاني إن شاء الله تعالى وحده وكفى.

بنكريد به: كشف الظنون ٩٠٨، ٩٠٩. و: الصلة ٥٧٢. و: معجم الأدباء، ١٦٧/١٩. و: طبقات القراء، ٣١٠/٢. و: نزهة الألباء، ٤٢١. و: الديباج ٣٤٦. و: بغية الوعاة: ٣٩٦. و: شئرات الذهب ٣٦٠/٣.

□ نسخه:

١. مرعشى - قم (١ مج ٥٨٥) نسخ؟ نسخه‌ای كهن و نفیس كه تصحیح شده، گ ا پ - ٤٣ پ [ف: مرعشى ١٧٧/٢] 333 س
٢. ظاهریه - دمشق (٥٧٣١) نستعلیق ١٢١٤ هـ. ق در «ازكوب»، ٥٠ گ، ٢١ سطرى [ف: الظاهرية ١/التجوید و القراءات / ١٩٦، ١٩٧] 334 س

95 رموز القراء و روااتهم (منظومة فى -) ٩٥ س

ابى مزاحم خاقانى (٢٤٨-٣٢٥ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «قصیده فى التجوید: ابومزاحم خاقانى» ببینید.

● ت: سه ٣ یا ٤ هـ. ق.

این منظومه كه در دوازده بیت است از آغاز تا انجامش را برای مزید اطلاع می‌آوریم:

ابج د هر حطی کلم فضق رشت	لكل امام حرف رمز تحصلا
الف نافع بالقالون جیمها	لورش و قل دال لمكى توصلا
كذا الهاء للبزی و الزا قُنْبُل	وحا ابن العلاء والطاء دوریه‌ولا
كذا الیاء للسوسی و كاف بن عامر	ولا هشام میم ذكوان فاعقلا
و بالنون فاخصص عاصماً وبصاها	لشعبته والعین للحفص عُملاً
و بالفاء فامدح حمزة ثم ضاها	یلی خلف والقاف خلالدهم تسلا
و بالراء فامنح للكسائی و سینها	للیث و حرف التاء لدور وقد خلا

وإن لنا أخذ القراءة سنة
فلسبعة القراء حق على الوری
و بالحرمین ابن الكثير و نافع
و بالشام عبدالله و هو ابن عامر
و حمزة أيضاً و الكسائی بعد
[لأبی مزاحم الخاقانی (عفی الله عنه)]

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۵ مج ۱۹۱۶) نسخ محمد بن علی بن محمد عاملی در سده ۸ هـ . ق، گ
۳۰ [ف: مرکزی ۵۳۱/۸] 335 س

96 رموز القراء و روااتهم (منظومة فی -) ۹۶ س

يعقوب بن بدران (م ۶۸۸ هـ . ق)

* تقی الدین ابویوسف یعقوب بن بدران - یا - بدران یوسف بن منصور بن بدران دمشقی
مصری، معروف به «جرائدی»، استاد قرائت در سرزمین مصر که در دمشق به دنیا آمد، و قرائت
را از سخاوی و دیگران فراگرفت، و در این علم شهرت یافت. وی از زبیدی و دیگران روایت
دارد، و در قرائت مقام نخست را دارا بود. و هشتاد و اندی سال بزیست، و سرانجام در شعبان
۶۸۸ هـ . ق در قاهره از دنیا رفت. از آثار او است: «حل رموز الشاطیبة - یا - کشف الرموز»،
«المختار» که این دو در قرائت نگارش شده اند، «سکر مصرفی نوق أهل العصر» در نوادر،
«دیوان شعر»، «غرة الصباح فی وجوه نظم الملاح»، و جز آنها

● ت: سده ۷ هـ . ق.

منظومه یاد شده بدین صورت آغاز شده و ادامه می یابد. و ممکن است بخشی از منظومه
ابن بدران در قرائت باشد؟

و هاک بیان الرمز فی تسع ابیت
ایج الف عن نافع ثم باوها
دهز دال مک ثم هاء لا حمد
و حطی لحرف الهاء بصر و طاوها
کلم کاف الشامی واللام عن هشام
نصع نونها عن عاصم ثم صادها
على الوزن و هو المفرد احفظ ليسهلا
لقالون ثم الجيم ورش به انجلا
وحيث اناك الزاي فاجعله قبلا
لدوربهم واليا لصالح اقبلا
و ابن ذكوان له الميم مثلاً
لشعبتهم والعين حفص بها اعتلا

فضق فاؤها عن حمزة ثم ضادها
رشت را علی ثم سین للیثهم
و ناظمها یرجو نجاته و رحمة
لها خلف والقاف خلاد اعقلا
و تحفص الدورى وهى الذکر قدخلا
من الله یعقوب بن بدران ذی العلا

بنگرید به: هدیه العارفین ۵۴۵/۲. و: طبقات القراء، ۳۸۹/۲. و: شنرات الذهب ۴۰۷/۵. و: کشف الظنون ۶۴۷ و ۶۸۶ و ۹۹۴. و: معجم المؤلفین ۲۴۶/۱۳. و: الأعلام، زرکلی ۲۵۷/۹. و: حسن المحاضرة ۲۸۹/۱. □ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۴ مج ۱۹۱۶) نوشته محمد بن علی بن محمد عاملی سنه ۸ هـ. ق، گ ۳۰ [ف: مرکزی ۵۳۱/۸] 336 س

97 رموز القراء و روااتهم ۹۷ س

✱ نویسنده این یادداشت - که در يك برگ است - شناخته نشد.
● ت: ؟

برای معرفی این نوشته سراسر آنرا در زیر می آوریم:

رموز القراء و روااتهم: «ا»: نافع، «ب»: ابن کثیر، «ت»: ابن عامر، «ث»: ابوعمر، «ج»: عاصم، «ح»: حمزة، «خ»: کسائی، «د»: الکوفیون، «ذ»: الکوفیون و ابن عامر، «ر»: الکوفیون و ابن کثیر، «ز»: حمزة و الکسائی، «س»: الکسائی و عاصم، «ش»: الکوفیون و ابوعمر، «ص»: الکوفیون و نافع، «ض»: نافع و ابن عامر، «ط»: الحرمیان و ابن عامر، «ظ»: ابن کثیر و ابوعمر، «ع»: الحرمیان و ابوعمر، «غ»: الحرمیان، «ف»: عاصم و حمزة، «ق»: قالون، «ک»: ورش، «ل»: البزی، «م»: قبل، «ن»: هشام، «ه»: ابن ذکوان، «و»: شعبه، «ی»: حفص، و باقی الرواة و هم رواة ابی عمرو و حمزة و الکسائی لا رموز لهم لقله اختلافهم و إنما یذکرون بأسمائهم فالواو الرامة من واو الأصل نحو وجه و وعد فاما العاطفة الزائدة فلفصل بین الرموز و الله الموفق.

ابتسج، خذ، رز، شص، ضطظع، غفق، کلمن، هوی، والله أعلم بالصواب.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۳ مج ۶۲۰۹) نسخ سنه ۸ هـ. ق، گ ۳۸ پ [ف: مرکزی ۲۱۸/۱۶] 337 س

98 روح المزید فی شرح العقد الفرید فی نظم التجوید ۹۸ س

محمد بن محمود سمرقندی (م ۷۸۰ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش «قرائت و تجوید» ذیل «شرح القصیده الفایحه فی تجوید الفاتحة: محمد بن محمود سمرقندی» ببینید.

● ت: سده ۸ هـ . ق .

سمرقندی این کتاب را در شرح «قصیده لامیه» خود که به «العقد الفرید فی نظم التجوید» نامبردار است ساخته و از این کتاب در «المبسوط فی القراءات السبع» خود یاد کرده است.

آغاز: بسملة [اللهم وفق لإتمامه]، الحمد لله الذى خلق الإنسان فى أحسن تقويم، و أرسل إليه الرسل ليهديه إلى الصراط المستقيم... و بعد، فيقول العبد الضعيف الحافظ لكلام الله... محمد بن محمود بن محمد الشريف السمرقندی المحتدى، الهمدانى المولدى: إن الواجب على المكلف أولاً أن يعرف ربه... ثم يجب عليه الصلوة، و هى لاتصح إلا بالقراءة لكتاب الحق، و القراءة لاتصح إلا بمعرفة الحروف و مخارجها...

انجام [در نسخه ۲ مج ۴۴۳۸ مرکزی]: ... على قدر ألف تامة كما يفعله من تحقق الهمزة...

بنگريد به: كشف الظنون ۱۱۵۲ . و: فهرست مجلس ۹۸/۱۷-۱۰۱ .

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۲ مج ۱۹۱۶) نسخ محمد بن علی بن محمد بن موجر کوبنی؟ عاملی در سده ۸ هـ . ق در «جزین»، با تاریخ مقابله ۸۶۶ هـ . ق، گ ۱۳-۲۸ [ف: مرکزی ۵۳۰/۸] 338 س

۲. قدس رضوی - مشهد (۲۲/تجوید) نسخ صالح بن فالح در ۹۱۴ هـ . ق [ف: قدس ۲۳۰/۲] 339 س

۳. مجلس - تهران (۵۶۴۵ - ثبت قدیم: ۶۱۹۹۸ - جدید: ۸۳۴۶) نسخ جعفر بن محمد عاملی (ساکن قزوین) در ۹۵۷ هـ . ق، ۶۰ ص، ۲۰ سطری [ف: مجلس ۹۸/۱۷-۱۰۱] 340 س

۴. مرکزی - تهران (۲ مج ۴۴۳۸) نوشته عماد بن رضا حسینی در ۱۰۰۸ هـ . ق، گ ۳۷-۶۳ [ف: مرکزی ۳۳۹۸/۱۳] 341 س

99 زبدة العرفان فی وجوه القرآن ۹۹ س

پالوی (زنده در ۱۱۷۳ هـ . ق)

* حامد ابن حاج عبدالفتاح پالوی رومی، عالم به قرآت و تجوید، و زنده در ۱۱۷۳ هـ . ق که ترجمه احوال او به دست نیامد.

● ت: دهه آخر ع ۱۱۷۳/۱ هـ . ق .

کتابی است در قرآت و تجوید که پالوی آنرا در دهه آخر ع ۱۱۷۳/۱ هـ . ق در «مدرسه خاتونیه» توقات عثمانیه به پایان برده و کتاب مزبور به طبع رسیده است. این کتاب را محمد امین بن عبدالله امام رومی شرح کرده، و آنرا «عمدة الخلائن» نامیده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي جعلنا من القارئین الذين هم قرؤوا القرآن بصحيح الروايات، و أدخلنا في سلك قرين المقرئين الذين هم رتلوه بوجوه القراءات، و الصلوة والسلام على سيدنا محمد الذي نطق الحروف بأفصح اللغات، و على آله و أصحابه الذين هم ميزوها بالمخارج والصفات...

انجام: ... قد وقع تسويد هذا الكتاب المتين بتأييد واجب القوى و التنعيم المستبين، بديع الشكل عديم المثال، كثير النفع قليل المقال في مدينة توقات بمدرسة خاتونيه (صانها الله عن المصائب الدنية والذنيوية) و تيسر الختم في العشر الأخير من شهر ربيع الأول لسنة ثلاث و سبعين و مائة و ألف بعد هجرة من له العز و الشرف، ختم الله لنا بالحسنی، هو مولينا و نعم المولى.

بنگريد به: إيضاح المكنون ۶۱۱/۱ . و: معجم المطبوعات ۵۲۱/۱ . و: معجم المؤلفين ۱۷۹/۳ . و: فهرست ظاهريه ۱/تجوید و قرآت / ۳۸۹ ، ۳۹۰ . و: فهرست تیموريه ۳۸/۱ و ۲۸۱ و ۲۶۳ .
□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۳۶۵۶) نسخ گویا مؤلف؟ در دهه آخر ع ۱۱۷۳/۱ هـ . ق در مدرسه خاتونیه توقات، ۶۴ گ، ۱۷ سطری [ف: الظاهريه ۱/تجوید و قرآت / ۳۸۹ ، ۳۹۰] 342
۲. سنا - تهران (۱۲۶۱ * ۱۷۹۵۱) نسخ سيد محمد فؤادی، شاگرد توفیقي افندی زاده در آغاز ج ۱۲۳۹/۲ هـ . ق، آراسته، دارای حواشی، با یادداشت تملك شيخ مصطفى قوج حصاری معروف به حاجی شيخ در «جامع نصرتيه» مؤرخ ۱۲۶۱ هـ . ق، ۱۲۰ گ [ف: سنا ۱۹۵/۲] 343 س
۳. گلپایگانی - قم (۳۶۵) نستعلیق؟ نسخه تصحيح شده و دارای حواشی است، ۳۶ گ [ف: گلپایگانی ۳۰۷/۱] 344 س

100 سراج القاری المبتدی و تذکرۃ المقری المنتہی فی حل قصیدۃ

الشاطبی ۱۰۰ س

ابن قاصح عنری (۷۱۶-۸۰۱ ھ . ق)

* ابوالبقاء علی بن عثمان بن محمد بن احمد بن حسن قاصح عنری بغدادی، معروف بہ «ابن قاصح»، اهل بغداد کہ در قاهرہ مقیم گشت، وی دانشمندی آگاہ بہ قرائت و فک و ہیئت کہ آثار فراوانی از خود بہجای نہادہ، و از جملہ آنها است: «تحفة الأنام فی الوقف علی الهمز لحمزة و هشام»، «قرۃ العین فی الفتح و الإمالة بین اللفظین»، «تحفة الطلاب فی العمل برّبع الأسطرلاب»، «هدایة المبتدی فی معرفة الأوقات برّبع الدائرة الذی علیہ المقنطرات»، «درۃ الأفكار فی معرفة أوقات اللیل و النهار»، «الأمالی المرضیة فی شرح القصیدة العلویة»، «تذکرۃ الأصحاب فی تقدیر الإعراب»، «تلخیص الفوائد فی شرح عقیلة أرباب القصائد»، «العلویة فی القراءات السبع المرویة»، «مصطلح الإشارات فی القراءات الزائدة المرویة عن الثقات» و جز آنها.

● ت: ۱۸ شعبان اواخر سدۃ ۸ ھ . ق.

این کتاب، شرح قصیدۃ لامیۃ شاطبی موسوم بہ «حرز الأمانی و وجه التهانی» در قراءت است، وی در این شرح گزارشہای سخاوی و فاسی و شعلہ و ابن جبارہ و جعبری و دیگران بر «حرز الأمانی» را فشرده ساختہ و مطالبی از خود بر آن افزوده است کہ در شروح «حرز الأمانی» وجود نداشته است.

آغاز: بسمله، [قال الشيخ الإمام العالم العامل العلامة الحبر الفهامة أبوالبقاء

علی بن عثمان بن محمد بن احمد بن القاصح (تعمده الله برحمته و أسكنه فسیح جنته)]: الحمد لله الذی علم القرآن وزین الإنسان بنطق اللسان؛ فطوبی لمن یتلو کتاب الله حق تلاوته و یواظب آناء اللیل و أطراف النهار علی دراسته... أما بعد فإن أسهل ما یتوصل به إلی علم القراءات من التصانیف المنظومات نظم الشيخ... وقد اختصرت هذا الكتاب من شرح السخاوی و الفاسی و أبی شعلہ و ابن جبارة و الجعبری و غیرهم، وزدت فیہ فوائد لیست من هؤلاء الشروحات...

انجام: ... لأنهم فی الصلوة تبع لرسول الله (صلی الله علیہ وسلم) فلهذا أصابتهم نجاتها و برکاتها (رضی الله عنهم أجمعین) هذا آخر الكتاب والله الموفق للصواب و حسبنا الله.

بگیرید بہ: کشف الظنون ۶۴۷/۱ و موارد متعدد دیگر در ذیل آثار ابن قاصح. و: فهرست ظاہریہ ۱/تجوید و

قراآت ۳۹۱-۳۹۴. و: الأعلام ۱۲۷/۵. و: طبقات القراء، ۵۵۵/۱. و: الضوء اللامع ۲۶۰/۵. و: هدية العارفين ۷۲۷/۱. و: إيضاح المكنون ۲۴۳/۱ و ۲۷۲. و: فهرس المخطوطات المصورة ۱۸/۳. و: معجم المؤلفين ۱۴۸/۷.

Ahlwardt: ... veryichniss der arabischen handschriften I: 209, 210, 235.

Brockelmann: y, II: 165.

□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۳۰۳) نسخ محمد بن موسى بن محمد فيومي شافعي در روز سه شنبه ۱۷ صفر ۱۰۲۴ هـ. ق برای علامه شيخ احمد بلکوسی، ۲۴۸ گ، ۲۱ سطری [ف: الظاهرية ۱/ تجويد و قراآت / ۳۹۳] 345 س
۲. مجلس - تهران (۴۲۹۵- دفتر: ۶۲۵۲۷) نسخ يوسف ابن حاجي رمضان در يکشنبه ۲۷ محرم ۱۰۵۵ هـ. ق، ۲۰۸ گ، ۲۳ سطری [ف: مجلس ۳۰۶/۱] 346 س
۳. ظاهريه - دمشق (۲۹۷) نسخ زين العابدين محمد بن محمد خطيب ايتكاوي در سنه ۱۱ هـ. ق برای شمس الدين محمد بن زين الدين حاج منصور تونسي، با يادداشت تملك ابى الفلاح عبدالحى بن احمد بن محمد بن عماد حنبلي، صاحب كتاب «شذرات الذهب» متوفى در ۱۰۸۹ هـ. ق، نسخه مقابله شده است، ۲۵۱ گ، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/ تجويد و قراآت / ۳۹۱، ۳۹۲] 347 س
۴. ظاهريه - دمشق (۶۰۸۰) نسخ سيد محمد ابن سيد شيخ عثمان محبى قادري شافعي در ۳ ج ۱۱۹۲/۲ هـ. ق، آراسته، ۲۴۵ گ، ۲۱ سطری [ف: الظاهرية ۱/ تجويد و قراآت / ۳۹۴] 348 س
۵. الهيات - تهران (۱۴۳ د) نسخ سنه ۱۲ هـ. ق از روى نسخه اصل، با يادداشت مؤرخ ۱۱۹۵ هـ. ق، ۲۲۶ ص، ۲۱ سطری [ف: الهيات ۵۶۰/۱] 349 س
۶. ظاهريه - دمشق (۹۸۹۴) نسخ سنه ۱۳ هـ. ق، در برگ آغاز ترجمه احوال مؤلف به گونه‌ای فشرده آمده است، ۲۰۵ گ، ۲۰ سطری [ف: الظاهرية ۱/ تجويد و قراآت / ۳۹۳، ۳۹۴] 350 س
۷. ملی فارس - شيراز (اختصاصی: ۱۶۶- عمومي ۲۹۷/۱ - شا) نسخ؟، ۲۳۶ گ [ف: ملی فارس ۱۴۶/۱] 351 س

السليمانية في بيان الآيات والرسوم القرآنية: شيخ محمد قارى =
الرسالة السليمانية في بيان الآيات و...: شيخ محمد قارى.

الشاطبية: شاطبی

= حرز الأمانی و وجه التهانی: شاطبی.

101 الشافی فی القراءات ۱۰۱ س

اسماعیل سرخسی «قراب» (پس از ۳۳۰-۴۱۴ هـ . ق)

* ابو محمد اسماعیل بن ابراهیم بن محمد بن عبدالرحمن سرخسی هروی، معروف به «قراب»، محدث، فقیه و ادیب که پس از ۳۳۰ هـ . ق زاده شد و در شعبان ۴۱۴ هـ . ق از دنیا رفت، از آثار او است: «الجمع بین الصحیحین»، «درجات التائبین و مقامات الصدیقین»، «الشافی فی القراءات»، «الكافی فی القراءات السبع» در چند مجلد.

● ت: سنة ۴ یا ۵ هـ . ق .

کتابی است بسیار مفصل و مبسوط در انواع قراءات قرآن کریم.

آغاز [در نسخه ش ۱۲۲۷ مجلس]: علی بن مثنی الموصلی، قال: حدثنا عبدالعزیز...

انجام [در همان نسخه و ناقص]: ... علی طریق الخضوع لعبادة الله تعالى.

بنگريد به: كشف الظنون ۵۵۹ و ۷۴۵ و ۱۰۲۳ و ۱۳۷۹ و ۱۸۳۹. و: طبقات الشافعية ۱۱۵/۳، ۱۱۶. و: طبقات القراء، ۱۶۰/۱. و: معجم المؤلفين ۲/۲۵۶. و: الأعلام ۱۴۱/۳۰. و: غاية النهاية ۱/۱۶۰. □ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۱۲۲۷ * ۱۲۹۸۹) نسخ سنة ۵ یا ۶ هـ . ق، ۶۰۴ ص، ۲۰ سطری، در برگ اول یادداشت سودمندی است درباره کتاب از محمد قمی ساکن «مدرسه مروی» تهران، مؤرخ ۱۳۰۵ [ف: مجلس ۱۵/۴] 352 س

102 شرح حدیث «أنزل القرآن علی سبعة أحرف» ۱۰۲ س

منقول از خط شیخ؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

يك برگي از کتابی است که در نسخه ش ۷ مج ۶۶۶ الهیات مشهد به عنوان نوشته‌ای منقول از خط شیخ؟ با دعای «خلد الله ظلاله» دیده می‌شود.

آغاز: قال بعض المحققين استقرى ذلك فوجد جميع اختلاف القراءات شاذها و صحيحها لا يخرج عنها، و ذلك...

انجام: ... ولا تعلق لذلك باختلاف أوجه القراءات، والله اعلم [نقلت من خط
الشيخ خلد الله ظلاله]

□ نسخه:

۱. الهیات - مشهد (۷ مج ۶۶۶ * ۴۹۳) نوشته؟ يك برگ [ف: الهیات مشهد ۱/۴۶۴]
353 س

شرح حرز الامانی و وجه التهانی: ابن قاصح عنری =

سراج القاری المبتدی و تذكرة المقری المنتهی فی حل قصیة الشاطبی: ابن قاصح عنری.

شرح حرز الامانی و وجه التهانی: ابوشامه =

إبراز المعانی من حرز الامانی: ابوشامه

شرح حرز الامانی و وجه التهانی: جعبری =

کنز المعانی فی شرح حرز الامانی: جعبری.

شرح حرز الامانی و وجه التهانی للشاطبی: حافظ عمادی =

مبیز المعانی فی شرح حرز الامانی و وجه التهانی: حافظ عمادی.

103 شرح حرز الامانی و وجه التهانی للشاطبی ۱۰۳ س

جلال الدین سیوطی (۸۴۹-۹۱۱ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در بخش تفسیر، ذیل «تفسیر الجلالین: جلال الدین محلی و
جلال الدین سیوطی» بینید.

● ت: پنجشنبه ۱۱ رجب / ۸۸۴ هـ . ق.

این کتاب شرح قصیده لامیه شاطبی موسوم به «حرز الامانی و وجه التهانی» است که
گزاوشی مزجی و کم حجم و فشرده می باشد، و سیوطی آنرا در روز پنجشنبه ۱۱ رجب ۸۸۴ هـ .
ق به پایان برده است.

آغاز: بسمه، الحمد لله رافع اهل کتابه، و اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك
له تعظيما لجنابه، و اشهد ان محمدا عبده و رسوله... هذا شرح لطيف

مزجته بقصيدة الامام ابى القاسم الشاطبى فى القراءات تبركاً بسلفها و
 تيمناً بركات مؤلفها، هادياً إلى مقاصدها، مرشداً إلى مصادر آياتها و
 مواردنا، و الله أسأل أن ينفع به ويجعله خالصاً من شبه الرياء و ريبه...
 انجام: ... وقد تطلعت بهذا الشرح على جنبه رجاء الدخول فى زمرة أصحابه
 [انجام نسخه ش ۲۹۹ ظاهريه: قال مؤلفه سيدنا الشيخ الامام العالم
 العاقل الحافظ المجتهد الورع الزاهد، قطب دائرة الأرض أى الوجود،
 جلال الدين ابوالفضل عبدالرحمن ابن الشيخ الامام... كمال الدين
 ابوالمنقب أبوبكر السيوطى]: فرغت من هذا الشرح يوم الخميس حادى
 عشر رجب سنة أربع وثمانين و ثمانماية (احسن الله ختامها بمنه
 وكرمه).

بنگرید به: الضوء الالامع ۶۵/۴-۷۰. و: ثنرات الذهب ۵۱/۸-۵۵. و: الكواكب السائرة ۲۲۶/۱-۲۳۱. و:
 النور السافر ۵۴-۵۸. و: البدر الطالع ۳۲۸/۱-۳۳۵. و: هدية العارفين ۵۳۴/۱-۵۵۴. و: حسن المحاضرة
 ۱۸۸/۱-۱۹۵. و: فهرس الأزهرية ۲۸۷/۶-۲۸۷. و: عقود الجواهر ۱۹۴-۲۱۶. و: المؤرخون فى مصر فى القرن
 الخامس عشر الميلادى ۵۶-۶۸. و: التعريف بالمؤرخين ۲۵۳/۱، ۲۵۴. و: مقدمة نظم العقيان. و: فهرست
 ظاهريه ۱/تجوید وقرآت/ ۳۹۹، ۴۰۰. و: روضات الجنات ط سنگى ۴۳۲-۴۳۷. و: كشف الظنون در مواضع
 بسیار متعدد ذیل آثار سیوطی. و: إيضاح المکنون در مواضع متعدد. و: مقدمة الشماريخ فى علم التاريخ؛ سيوطى،
 از Leyhald. و: مقدمة لب الألباب؛ سيوطى، از Potrus. و: الثقافة بالقاهرة؛ احمد عبدالغفور عطار ۲۹/۱۳-۳۱. و:
 مجله المجمع العلمى العربى ۴۳۴/۲۶-۴۳۶. و: المقتبس ۵۷/۳. و: معجم المؤلفين ۱۲۸/۵-۱۳۱. و:

Mingana: catalogue of arabic mannscripsts - 400, 427-437, 485

Las manuscrits arabes de de l'Escorial 3: 127, 130, 309.

Arabic manuscripts in the Princeton 197-199.

De Slane: Catalogue des manuscrits arabes I: 148, 292, 327, 376.

Ahlwardt: verzeichniss der arabichen handschriften, I: 158-168, 350-354, II: 461, 462, 510,
 511, 515, 587, 588, 595, 596, 611-614, 619, 639-645, 649-651, 668, 669, III, 357, 358, IX:
 311-314, 463-465.

Brockelmann: Encyclopedie, de l'islam: IV: 601-603

Brockelmann: g, II: 143-158.

Rieu arabic manuscripts 355, 438

□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۲۹۹) نسخ خوش سده ۱۰ هـ. ق، نسخه به شدت رطوبت و آسیب
 دیده، با یادداشت تملك مؤرخ ۱۰۲۶ و ۱۰۴۲ هـ. ق، ۱۲۲ گ، ۱۷ سطرى [ف:
 الظاهريه ۱/تجوید وقرآت / ۳۹۹، ۴۰۰] 354 س

۲. مرعشی - قم (۴ مج ۲۵۴۴) نسخ عبدالخبیر بن محمد مفید رازی در سہ شنبہ ۱۴ رجب ۱۱۳۰ ھ. ق در مکہ مکرمہ، نسخہ تصحیح شدہ و دارای حواشی است، فہرست نویس مؤلف را شناختہ است [ف: مرعشی ۱۲۸/۷] 355 س

شرح حرز الامانی و وجہ التہانی: شعلہ =

کنز المعانی فی شرح حرز الامانی: شعلہ.

شرح حرز الامانی و وجہ التہانی: عباد بن احمد حسنی اصفہانی =

کاشف المعانی فی شرح حرز الامانی: عباد بن احمد حسنی اصفہانی.

104 شرح حرز الامانی و وجہ التہانی للشاطبی ۱۰۴ س

؟

* مؤلف شناختہ نشد و با اینکه نسخہ کتاب مورد بحث از نزدیک دیدہ شد مشخصاتی از مؤلف بدست نیامد.

● ت: ؟

شرح مذکور قبل از ورود در بحث دارای مقدمہای است کہ در فصول زیر تنظیم شدہ است؛ (و کتاب شرح مفصل و سودمندی است):

۱. فی معرفۃ حال الشیخ ابی القاسم ناظم ہذہ القصیدۃ (رحمہ اللہ)؛ ۲. فی بیان الرخصۃ فی قرآن القرآن علی الوجوہ؛ ۳. فی ان قرآن سنۃ متبعۃ یاخذ الآخر عن الأول؛ ۴. فی بیان ما یقبل الآن فی القراءات و یقرء بہ والضابط لذلك؛ ۵. فی بیان القراءات التي یقرأ بہا الناس اليوم؛ ۶. فی بیان ما العلة التي من أجلها اشتهر هؤلاء السبعة بالقراءة؛ ۷. فی بیان لم جعل القراء الذين أختيروا للقراءة سبعة؛ ۸. فی بیان هل كان القرآن مجموعاً علی عهد النبی [صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم]؛ ۹. فی بیان ما السبب الذي من أجله جمع عثمان القرآن فی مصحف علی لغة واحدة...

آغاز: بسم اللہ، الحمد للہ حمداً نستمیح بہ، و منہ جزیل افضالہ، و نستوہب منہ ان يجعلنا ممن عاملہ ما اصلق فی جمیع احوالہ، و نتضرع إلیہ رجاء ان لا یخذلنا فیجعلنا ممن... و بعد فلما كان العلم عند العقلاء ظاهر الشرف، و التسویۃ بین الذین یعلمون والذین لا یعلمون غایۃ السرف، و كانت العلوم

كثيرة... و أنا مقدم قبل شروعى فيما عرفتك فصولاً بين يدي هذا العلم...
فيما عرفتك من رام الاستشراق على هذا العلم.

الفصل الأول فى معرفة حال الشيخ ابي القاسم ناظم هذه القصيدة
(رحمه الله و شكر سعيه) قال الشيخ علم الدين أبو الحسن على بن محمد بن
عبد الصمد السخاوى فى كتابه عنه: كان عالماً بكتاب الله: بقراءته و
تفسيره، عالماً بحديث رسول الله (صلى الله عليه [وآله] وسلم) مبرزاً فيه، و
كان إذا قرى عليه البخارى و مسلم و الموطأ، يصحح النسخة من حفظه
و يملئ النكت على المواضع المحتاج إلى ذلك فيها، و كان مبرزاً فى علم
العربية والنحو...

بدأت بيسم الله فى النظم أولاً تبارك رحماناً رحيماً و مؤثلاً
كان من افتتح أمراً قايلًا: «بسم الله الرحمن الرحيم» مضمراً الجالب لهذه
الباقي. بسم الله، و هو ما دلّ عليه الحال الإبتداء، و تقديره: بدأت بيسم الله،
أو ابتداء، أو ابتدائي، أو نحوه. الشيخ أظهر ذلك ههنا، و إنما حذفه
اختصاراً، و إثباته تبين. و قوله «بسم الله» ولم يقل «بسمه الله؟»؛ لأنه
أراد حكاية لفظها فى القرآن و الكلام فأدخل الباء الأولى على الباء الثانية
حرصاً على الإتيان بها...

انجام: عسى الله يدنى سعيه بجولوه وإن كان زيفاً غير خاف مرلاً
يدنى سعيه بجوازه بقرب سعيه من مرضاته بتجويزه له و تجاوزه عنه و إن
كان ردياً لا يساوى...

و تبد على أصحابه نفحاتها بغيرتناه زربنا و قرنقلا
نفحاتها اى نشرها، و فوحتها، و نفحة الطيب و فوخته و نشره و أرجه
وابحه و رياه و فغمته و فرغته و حمرة و حمرة كل ذلك بمعنى واحد... [در
نسخه ش ٣٦٢ گوهرشاد]: تم الكتاب على يدى العبد الضعيف الراجى
إلى رحمة ربه اللطيف على بن عمر بن محمد الحافظ تبريزى (وفقه الله
لاكتساب الكمالات و اقتناء السعادات و لجميع المؤمنين و المسلمين) فى
الخامس من الشهر المبارك رمضان سنة تسع و عشرين و سبعمائة. و
الحمد لله حمد الشاكرين الذاكرين والصلوة والسلام على أفضل الرسل و
موضح السبل محمد المصطفى و رسول الله المجتبى، و على آله و أصحابه
أئمة الدين و هداة المسلمين ماثر شارق و لمع بارق. والسلام].

□ نسخه:

١. گوهرشاد - مشهد (٣٦٢) نسخ مُعَرَّبِ على بن عمر بن محمد حافظ تبريزى در پنجم

- رمضان ٧٢٩ هـ . ق، آغاز افتاده، ١٩٧ گ، ٢٤ و ٢٥ سطری [ف: گوهرشاد ٢٩٨/١ و ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ٣١٨] 356 س
٢. مرکزی - تهران (٤ مج ٨٩٢٧) نسخ سده ١٣ هـ . ق، گ ٨٢ پ - ٩٧ پ [ف: مرکزی ٢٥٢/١٧] 357 س
٣. قدس رضوی - مشهد (١٧ تجوید و قرات * ٣٠٤٩) نسخ؟ ١٢٩ گ [ف: قدس ٢٢٩/٢] 358 س

105 شرح الدرّة المضيئة في قراءة الأئمة الثلاثة المرضية ١٠٥ س

محبالدين محمد جزري «ابن المؤلف»

* محبالدين ابوالقاسم محمد بن محمد جزري كه در نسخه به عنوان «ابن المؤلف» معرفی شده؛ لكن ترجمه احوال او به دست نیامد. و در میان فرزندان ابن الجزري، فرزندی به عنوان «محبالدين ابوالقاسم محمد بن محمد جزري» دیده نشد، لكن ابن الجزري را فرزند به عنوان «محمد» بوده؛ ولی از او با عنوان «محبالدين ابوالقاسم» یاد نکرده اند.

● ت: ؟

این کتاب شرحی است بر «الدرّة المضيئة في قراءة الأئمة الثلاثة المرضية» پدرش حافظ شمس الدين محمد جزري.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي تولى حفظ كتابه المكنون؛ فقال تعالى: «إنا نحن نزلنا الذكر وإنا له لحافظون»، وقال تعالى فى القرآن المجيد: «لا يأتیه الباطل من بين يديه ولا من خلفه تنزيل من حكيم حميد»؛ فتلقاه العذول من العذول، و اتصلت الروایات... وقد قراتها فى مجالس آخرها بعد عصر يوم السبت الثالث والعشرين من جمادى الآخرة سنة ثمان وعشرين و ثمانماية بمسجد الأشاعر داخل مدينة «زبيد» و سمعها بقرايتى جماعة كثيرون... بالرسول (صلى الله عليه [وآله] وسلم)...

انجام: ... أشار الشيخ بهذه الأبيات إلى واقعة جرت مع العرب وهو قاصد الحج، وذلك حال نظمه لهذه القصيدة، والشيخ غاية ما يكون من اشتغال الخاطر...

إذا لم يكن هذا المثال بنافع فياليتنى قضيت فى الصمت عمريا
و راقبت نفسى كل عين ولحظة و راقبت ربي لاعلى ولألياً
هذا ما وجد حاصله المنقول منه، والحمد لله أولاً وآخراً.

انجام [نسخه ٤ مج ٣٣ * ٤١٠ ملك]: ... وإيصاله إلى حرم النبي (صلى الله عليه وسلم) و بلغه مراده من جمع شمله بأولاده... وأزواجه الطاهرين والتابعين لهم بإحسان إلى يوم الدين.

بنگريد به: فهرست ظاهرية ١/تجويد وقرآت/٢٠٣. و: كشف الظنون ٧٤٣/١ که در آن دو شرح یکی از جمال الدين بن علی حصنی به نام «العزة»، و نیز شرحی به نام «عقد الدرر» یاد کرده که شرح مورد بحث ما نیستند.

□ نسخه:

١. ملك - تهران (٤ مج ٣٣ * ٤١٠) نسخ روز جمعه سده ١٠ یا ١١ هـ. ق. ص ١١١-١٦٦ [ف: ملك ٢٢/٥، ٢٣] 359 س

٢. ظاهرية - دمشق (١ مج ٨٢٤٩) نسخ محمد کامل قصار در چاشت روز پنجشنبه ١٤ صفر ١٣٠٩ هـ. ق، گ ١-٣٧، ١٧ سطری [ف: الظاهرية ١/تجويد وقرآت/٢٠٣، ٢٠٤] 360 س

106 شرح درج المضامین لمختار القراء ١٠٦ س

ملا محمد جعفر استرآبادی (م ١٠ صفر ١٢٦٣ هـ. ق)

* حاج ملا محمد جعفر ابن ملا سیف الدین استرآبادی تهرانی معروف به «شریعتمدار» و متخلص به «والی»، از فقهاء امامیه سده سیزدهم هجری، دانشمند پارسا و محتاط که از لحاظ ورع و احتیاط در امور دینی ضرب المثل بوده، و به همین جهت او را به وسواس نسبت می دادند. استرآبادی از شاگردان برجسته سید علی صاحب «ریاض المسائل» به شمار می رفت و سالها در کربلا با عزت و احترام می زیست تا آنگاه که این شهر به وسیله داود پاشا در محاصره قرار گرفت و ناگزیر به تهران روی نهاد، و در آنجا به تدریس و امامت و فتوی و قضاء طی بیست سال اداء وظیفه نمود، مرحوم حاجی کرباسی - با اینکه بعد از حاج سید محمد باقر حجة الاسلام رشتی به اجتهاد کسی صریحاً زبان نگشوده بود - اجتهاد ملا محمد ملا جعفر استرآبادی شریعتمدار را مورد تصدیق و تأیید قرار داده و احکام او را تنفیذ می کرد. وی در علوم ادبی نیز از شخصیت‌های برجسته به شمار می رفت و شعر نیز می سرود و طبعی موزون داشت، و از نظر تقریر و بیان ممتاز بود. شریعتمدار دارای تألیفات متعددی در تفسیر و فقه و اصول فقه و کلام و ادب عربی است. شریعتمدار استرآبادی سرانجام در شب جمعه دهم ماه صفر ١٢٦٣ هـ. ق در اثر بیماری سل و آسم که با بیماری ذات‌الجنب نیز توأم بود در تهران از دنیا رفت، جنازه اش را به نجف اشرف منتقل کردند و در ایوان مطهر بارگاه مرتضوی نزدیک مرقد علامه حلی به خاک سپردند، وی

کتابی به نام «جامع الفنون» نگاشته و در آن دوازده علم را - که تحصیل آنها را از شرائط اجتهاد برمی شمرد - آورده و می گوید

چار علم ادب علی الکفایه   میزان و رجال و هم درایه
فقه است و اصول فقه اخیار   تفسیر و کلام و علم اخبار

وی نویسنده تفسیری به نام «احقاق الحق» و «مظاهر الاسرار» در تفسیر سوره فاتحه می باشد.

● ت: شب یکشنبه ده شوال ۱۲۲۱ ه. ق.

اصل کتاب «درج المضامین» منظومه‌ای است فارسی از مولی مختار اصفهانی «قاری صغیر» و معروف به «مختار القراء» زنده در ۹۴۹ ه. ق. و شرح مورد بحث از ملا محمد جعفر استرآبادی است که به درخواست طلاب منظومه فارسی یادشده را به عربی گزارش کرده است. استرآبادی نخست يك بيت فارسی را آورده و آنرا به عربی شرح می کند. استرآبادی این شرح را در شب یکشنبه دهم شوال ۱۲۲۱ ه. ق. به پایان برده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي جعل لنا القرآن على العبادة دليلاً، و أمر بتجوید قراءته بقوله «ورتل القرآن ترتيلاً... أما بعد فيقول... المفتخر بكونه سمى إمام يكون ما قبله من الأئمة أنقص مما بعده بواحد...»

انجام: ... در حق «مختار أعمى صفاهانی دعا، و مرّجوى أيضاً من القراء أن يدعوني بدعاء الخیر... [قد فرغت من تميم هذا الشرح في يوم الإثنين الآخر من الشهر الآخر من سنة خمس و ثلثين ومأتين بعد الألف... إلى يوم الدين].

بنگريد به: هدية العارفين ۲۵۷/۵. و: طبقات اعلام الشيعة ۲۵۳/۲-۲۵۷. و: اعيان الشيعة ۴۴/۱۵۵، ۱۵۶. و: مصفى المقال ۱۰۹، ۱۱۰. و: معجم المؤلفين ۱۵۱/۹، ۱۵۲. و: ریحانة الألب ۲۰۹/۳. و: روضات الجنات، ط سنگی، ص ۱۵۲. و: النريمة ۴۱۳/۱، ۴۶۸/۲، و ۸۳/۳، ۹۴، ۳۶۵، ۴۵۳، و ۱۳۳/۴، و ۶۵/۵، ۷۰. و ۳۱/۶، و ۱۱۵/۷، ۱۵۵، و ۵/۱۱، و ۷۹/۱۲، ۲۱۹، ۲۵۱، و [۲۴۲، ۳/۱۳]، و ۲۸۱/۱۵، و ۱۰۹، ۱۱۲. و ۱۷۴/۱۸، ۲۸۳، ۹/۱۹، و ۲۳۴، ۲۱۲/۲۰، و ۶۳/۲۱، ۸۴، ۱۲۴، ۱۶۲، و ۱۹۲/۲۲، ۲۵۹، و ۲۱۴/۲۳، و ۷۱/۲۴، و ۲۹۲، ۲۰۰، ۱۰۱/۲۵. و:

Brockelmann: s, II: 829.

□ نسخه:

۱. مرعشى - قم (۳ مج ۶۷-۳۰) نستعليق مؤلف در شب یکشنبه دهه اول شوال ۱۲۲۱ ه. ق، نسخه تصحيح شد و در حاشیه دارای اضافاتی است [ف: مرعشى ۲۹۲/۸] 361 س
۲. مرکزی - تهران (۹ مج ۳۴۴۳) نوشته روز دوشنبه دهه سوم؟ سال ۱۲۳۵ ه. ق، گ

۲۱۳-۲۵۴ [ف: مرکزی ۲۴۵۴/۱۱] 362 س

۳. مجلس - تهران (۴ مج ۵۴۱۷- دفتر: ۶۲۳۱۷) نسخ و نستعلیق ۱۰ رجب ۱۲۳۶ هـ . ق،

۱۴ سطری [ف: مجلس ۳۲۵/۱۶] 363 س

۴. الهیات - مشهد (۱۰ مج ۱۶۷۴ - ثبت: ۲۲۶۱۲) نسخ و نستعلیق سید محمد بن محمد باقر

بن قوام الدین محمد بن مفید موسوی استرآبادی در ۱۲۳۸ هـ . ق، گ ۷۷-۱۰۰ [ف:

الهیات مشهد ۷۸۲/۳] 364 س

107 شرح الدرالیتیم فی علم التجوید للبرکوی ۱۰۷ س

؟ احتمالاً از آقحصاری

* شارح شناخته نشد؛ ولی گزارش احوال ما تن و متن او در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «الدرالیتیم فی علم التجوید: محمد بن پیر علی برکوی» گذشت. در فهرست ظاهریه / تجوید و قرائت / ۲۰۱، کتابی تحت عنوان «شرح الدرالیتیم فی علم التجوید از احمد بن محمد آقحصاری حنفی، معروف به «رومی» و «احمد فائز رومی» (م ۱۰۴۳ هـ . ق) آمده که پایان آن همانند نسخه ۸۸۱۹ قدس رضوی است لکن آغاز آنها با هم متفاوت اند.

● ت: ؟

این کتاب، شرح «الدرالیتیم فی علم التجوید برکوی» است که گزارش آن تحت همین عنوان گذشت.

آغاز: بسمله، الحمد لله حمداً کثیر علی تواتر نعمائه، و سلام علی خیر خلقه محمد و آله و أصحابه أجمعین. و بعد، فلما كان القرآن أفضل الكتب و يكون بأحسن الألفاظ، و هو بالتجوید... و كان التجوید أكثر...
انجام: ... خصوصاً فی تلاوة كتابك الكريم، ولا حول ولا قوة إلا بالله العلی العظيم.

آغاز [نسخه ش ۴۴۸۸ ظاهریه]: بسمله، الحمد لله علی نواله والصلوة علی نبیه وآله. و بعد فإن أولى ما يتوصل به إلى نيل الغفران، و أجرى ما يتوصل به إلى دخول الجنان، قراءة كتاب الله الذي هو أبهر حجج، قرآناً عربياً غير ذي عوج، و أهم ما يجب تحصيله قبل تلاوته تجوید حروفه و تصحیح قراءته، و كان آخر ما ألف فی هذا الفن الرسالة المسماة بالدرالیتیم...
انجام [همین نسخه]: ... وهو الأول فی قوله تعالى: «فصل لربك»، و فی الثانی قوله تعالى: «إنها عليهم»، و فی الثالث قوله تعالى: «ذلك اليوم

الحق»، فيجب التحفظ عن ذلك كله. اللهم ارزقنا العصمة عن الخطاء والخطل، و التوفيق لما تحبه و ترضاه من قول و عمل و خصوصاً في تلاوة كتابك الكريم...

بنگريد به: فهرست ظاهريه علوم القرآن ١/ التجويد و القراءات / ٢٠١، ٢٠٢. كشف الظنون ٧٣٧.

□ نسخه:

١. ظاهريه - دمشق (٤٤٨٨) نسخ احمد بن محمد در ١١٤٣ هـ. ق در «مرعش» كه ممكن است نسخه كتاب ديگري غير از شرح مورد بحث باشد، ٢٩ گ: ٢٤-٥٢، ٢١ سطري [ف: الظاهريه، علوم القرآن ١/ التجويد و القراءات / ٢٠١، ٢٠٢] 365 س
٢. قدس رضوي - مشهد (قديم: ٧٢ تجويد و قراءات - جديد ٨٨١٩) نسخ؟، در فهرست به عنوان «شرح رساله در تجويد» آمده، نسخه‌اي است مغلوط با پنج برگ مطالب پراکنده، ٣١ گ، ١٥ سطري [ف: قدس ١٧١/٦] 366 س

108 شرح الرسالة الشریفیة لمحمد کاظم الدربندی ١٠٨ س

ملا محمد شريف شيرواني تبريزي (زنده در ١٢٤٨ هـ. ق)

* حاج ملا محمد شريف - يا - شريف بن [محمد] رضا شيرواني تبريزي از دانشمندان بزرگ اواسط سده ١٣ هـ. ق كه از شاگردان ميرسيد علي صاحب «رياض» و متبحر در فقه و اصول فقه، و از مجاهدان در ترويج و تشييد مباني دين بوده، و داراي آثار متعددي در احاديث و اصول فقه و جز آنها مي باشد، از آن جمله: «دوحة الأخبار في ذكر اخبار الأخبار و أخبار الأختيار»، «الشهاب الثاقب في مناقب علي بن أبي طالب و أولاده الأطائب عليهم السلام»، «مقاليد الأخبار» در مواعظ، «نور الأنوار في مدح الأئمة الأطهار»، «مصباح الوصول إلى علم الأصول»، كه در ١٢٢٨ هـ. ق تأليف کرده، «الصدق المشحون بأنواع العلوم»، «التحفة البهية» در حساب. از آنجا كه شيرواني تبريزي در اواخر جلد دوم «الصدق المشحون» در سال ١٢٤٨ هـ. ق از امام علي النقي (عليه السلام) حديثي دائر بر لعن، و نیز سلام زيارت عاشورا روايت کرده است نتيجه مي گيريم كه او در اين سال در قيد حيات به سر مي برد. شيرواني تبريزي جد مادري سيدجعفر افتخار الحكماء تبريزي است كه شرح حال او در ریحانة الأدب تحت عنوان «افتخار الحكماء» گزارش شده است.

● ت: سده ١٣ هـ. ق.

این کتاب شرح مزجي و فشرده - با اضافه پاره‌اي از مسائل - بر «الرسالة الشریفیة»

استادش حاج محمد كاظم بيك دربندى در علم تجويد است كه به دستور ملامحمد شريف اردبيلى به سال ۱۱۱۶ هـ . ق، ساخته است. رساله مذکور دارای مقدمه و هشت باب و خاتمه بدین شرح است:

المقدمة: فى ماورد فى فضيلة قراءة القرآن. الباب الأول: فى أحكام النون الساكنة والتنوين. الباب الثانى: فى أحكام الراءات. الباب الثالث: فى أحكام لفظ الجلالة. الباب الرابع: فى أحكام المذات. الباب الخامس فى أحكام الوقف. الباب السادس: فى أحكام الإدغام. الباب السابع: فى مخارج الحروف. الباب الثامن. فى بيان صفات الحروف. الخاتمة: فى قواعد متفرقة.

آغاز: بسمه، الحمد لله الذى أنزل الفرقان على عبده ليكون للعالمين بشيراً و نذيراً، والصلوة والسلام على حبيبه محمد بعثه للناس هادياً و ظهيراً...
انجام: ... وهذا، أى: ما ذكر آخر ما ذكرنا من القواعد فى علم التجويد.

بنگريد به: النريعة ۴۲۳/۳، و ۲۷۲/۸، و ۲۵/۱۴، و ۲۹/۱۵، و ۱۲۲/۲۱، و ۳۵۹/۲۴. و: ريحانة الأدب ۳۳۸/۳. و: فهرست مرعشى ۸۹/۶، ۹۰. و: اعيان الشيعة ۶۳/۳۶. و: معجم المؤلفين ۲۹۹/۴.

□ نسخه:

۱. مرعشى - قم (۲ مج ۲۰۷۶) نسخ اسكندربن اسدالله در روز پنجشنبه ۲۹ شوال ۱۳۱۲ هـ . ق، ممكن است اين تاريخ مربوط به ش ۱ مجموعه باشد، گ ۶ پ - ۳۳ پ، ۱۴ سطرى [ف: مرعشى ۸۹/۶، ۹۰] 367 س

شرح الشاطبية =

شرح حرز الأمانى و وجه التهانى.

شرح عقد الفريد فى نظم التجويد: محمدبن محمود سمرقندى =
روح المرید فى شرح عقد الفريد فى نظم التجويد: محمدبن محمود سمرقندى.

شرح عمدة المفيد و عنة المجيد لعلم الدين السخاوى: ابن ام قاسم =
المفيد فى شرح علة المجيد لعلم الدين السخاوى: ابن ام قاسم.

109 شرح غایة الاختصار فی اصول قراءة ابی عمرو ۱۰۹ س

(سنة ۹ هـ . ق یا قبل از آن)

* شارح شناخته نشد و ظاهراً از مردم سنة ۹ هـ . ق و یا قبل از آن می باشد. و محتمل است خود ناظم باشد که در زیر، ترجمه احوال او را می آوریم.

● ت: سنة ۹ هـ . ق - یا - قبل از آن.

شرحی است بر قصیده لامیه که «غایة الاختصار فی اصول قراءة ابی عمرو» نام دارد، این قصیده در شصت و سه بیت انشاء شده و ناظم آن:

* امین الدین ابومحمد عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقی حنفی [حموی] (۷۲۶-۷۶۸ هـ . ق) است. وی فقیه، مقرئ، ادیب، عروضی و عالم به عربیت بوده، و منصب قضاء را در «حماة» تا آخر عمر به عهده داشت. آثار متعددی از او یاد می کنند که پاره ای از آنها عبارتند از: «نهاية الاختصار فی أوزان الأشعار»، «كشف الأستار فیما اختاره البزار» در قرائت، «قید الشرائد فی نظم الفرائد» منظومه ای در فقه حنفی که آنرا در دو مجلد شرح کرده و آنرا «عقد القلائد فی حل قید الشرائد» نامیده، «نظم در راجلا فی قراءة السبعة الملا» از «حرز الأمانی» شاطبی گرفته، «أحسن المقال علی عشر خصال»، «درة الشنوف فی مخارج الحروف»، «دفع النزاع فی الحریر بالإجماع»، «الرسالة الشریعة لرد المقال الشنیعة»، «شرح در البحار للقونوی» در فروع، «عمدة الخلف» در اختیار و انتخاب قرائت، «کفایه» در قافیه که ممکن است کتاب «کافیه» باشد.

آغاز: بسمله، [هذه قصيدة جامعة لأصول قراءة ابی عمرو بن العلاء (رحمه الله)

تصنيف الشيخ الإمام العامل العلامة شهاب الدين احمد بن وهبان الحموی (رحمة الله)] [که ظاهراً امین الدین ابومحمد عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقی حنفی درست است]

الأ فاحمد الله المهيم ذی العلاء وصل علی المختار والصحب والولا
ودونك من أصل الإمام فتی العلاء
رواية يحيى من طريقين تجتلى
ذكر الاستعاذة والبسملة:

تعوذ چهاراً ثم فی البدء بسملا
وفی الوصل صل عنه أو اشلیت مقللا
سوی التوبة الفراءوفی الآی قیل لا
وبعض له فی الأربع الفر بسملا
وقد کملت ستین معها ثلاثة
فللعیب أصلح واصفحن واعف واغفلا
مصل بعید الحمد والشکر مکملا
وناظمها ابن لابن وهبان احمد

... فصل - اعلم أن هذه القصيدة مبنية على البحر الطويل، وهي من ثمانية

أجزاء خماسي و سباعي وهي: فعولن مفاعيلن فعولن مفاعيلن، وكذا في الشطر الثاني إلا أن عروضه لا يستعمل إلا مقبوضاً، والقبض حذف الخامس الساكن، سواء كان من خماسي أو سباعي... وقد انتهى بعون الله شرح ما قصدناه وقد جاء - والحمد لله - على وفق ما أردناه، والشكر على توالي نعمائه، والصلوة الدائمة على سيدنا محمد خاتم النبيين والمرسلين وعلى آله وأصحابه الطيبين الطاهرين، صلوة دائمة...

بنگريد به كشاف الظنون (١١٨٩) و ٦٤٩ و ٦٦٧، ٧٤٠، ٧٤٦، ٧٥٧، ٨٧٤ و ١١٦٧ و ١٤٨٥ و ١٤٩٩ و ١٨٦٥ و ١٩٨٤. و: الدرر الكامنة ٤٢٣/٢، ٤٢٤. و: بغية الوعاة ٣١٨. و: ثمرات الذهب ٢١٢/٦. و: الفوائد البهية ١١٣-١١٥. و: هدية العارفين ٦٣٩/١. و: معجم المؤلفين ٢٢٠/٦، ٢٢١. و:

Brockelmann: g, II: 76, s, II: 88.

□ نسخه:

١. مجلس - تهران (٣ مج ٤٠٥٤ - دفتر: ٦٢٨٧٤) نسخ على بن محمد بن احمد بن يعقوب اذلي؟ مقرى در جمعه بعد از نماز ١٨ شوال ٨١٠ هـ. ق، گ ٦-٤٤. اين رساله را فهرستنويس نوشته و معرفى نكرده، [ف: مجلس ٥٤/١١ - رؤيت مجدد] 368 س

110 شرح القصيدة الفاتحة في تجويد الفاتحة ١١٠ س

محمد بن محمود سمرقندى (م ٧٨٠ هـ. ق)

* حافظ محمد بن محمود بن محمد بن احمد بن على شريف قارى همدانى سمرقندى بغدادى، سبط سيدالامام ناصر الملة والدين ابي القاسم سمرقندى، اصلاً از سمرقند بوده و در همدان زاده شد و در بغداد مقيم گشت.

سمرقندى طبق تصريح مكرر خود دخترزاده سنيذابوالقاسم محمد بن يوسف حسيني مدنى سمرقندى (م ٦٥٦ هـ. ق است، و قرائت را از قوام الدين، معروف به «فقيه نجم» (م ٧٧٢ هـ. ق)، و پدر خویش، و سراج الدين احمد بن على، معروف به «سقاء» (م ٦١٣ هـ. ق)، و جمال الدين يوسف بن عبدالمحمود بن عبدالسلام بتى (م ٧٢٦ هـ. ق)، و على بن محمد بن ابي سعيد بن حسين ديوانى، و تاج الدين على بن ابي اليمين، معروف به «ابن بشاك» و فخر الدين احمد بن على بن احمد كوفى، معروف به «ابن الفصيح» فرا گرفته؛ و سلسله روايات را تا شاطبى و داني در فصلی از كتاب «التسخير على طريق التشجير» كه دومين جزواز كتاب «المبسوط» است مشجر اذكر نموده است. بنا بر اين وي دانشمندی عالم به قراآت است كه آثار متعددى در زمينه آن و نيز دانشهای ديگر از خود به جاي گذاشته است؛ و پاره‌ای از آنها عبارتند از: «كشاف الأسرار

في رسم مصاحف الأمصار: «التجريد في التجويد»، «العقد الفريد في نظم التجريد» «المبسوط في القراءات السبع»، «القراءات السبع بالجداول» و جز أنها. مرحوم علامة تهرانی کتابی به عنوان «تجويد الفاتحة والتوحيد» یاد می کند و می نویسد: از آن مولى محمد بن محمود بن محمد بن [احمد بن] على، سبط ناصرالدين ابوالقاسم سمرقندى است كه كتابى است مختصر، «عين الترتيل في بيان حروف التنزيل»، «ايضاح الخوالم في رسم مصاحف السوالم»، «تنبيه القارى في كلام البارى»، «جمع نجوم البيان في وقوف القرآن»، الملتقط من معانى حرز الأمانى في تجريد التجويد.

● ت: سده ۸ هـ . ق .

خود قصیده و شرح آن از محمد بن محمود سمرقندی یاد شده است و در آغاز آن می گوید: به نظم تجويد آغاز نمودم و نخست قصيده‌ای در تجويد انشاء کردم و آنرا به «عقد الفريد في التجويد» نامبردار ساختم و بر آن شرحی شافی و کافی نوشتم، و به «روح المرید في شرح عقد الفريد» نامش نهادم؛ اما چون دیدم، همت مردم در علوم دینی قاصر است، و از قرآن فقط به خواندن «فاتحه» بسنده می کنند به انشاء قصیده لطیف و کم حجمی آغاز کردم و آنرا «القصيدة الفاتحة في تجويد الفاتحة» نامیدم، و شرح وافى و سودمندی بر آن نگاشتم.

آغاز: بسمله، قال الفقير إلى الله الغنى محمد بن محمود بن محمد السمرقندى... قد شرعت بنظم التجويد، و بعد... نظمت قصيدة في التجويد موسومة بالعقد الفريد في التجويد، و شرحتها شرحاً شافياً يسمى بروح المرید في شرح العقد الفريد... فسارعت و شرعت بقصيدة لطيفة وسميتها «القصيدة الفاتحة في تجويد الفاتحة نظماً مختصراً كافياً، و شرحتها شرحاً مفيداً وافياً. وهذا أول القصيدة والله المعين:

بحمد الإله المستعان توسلاً و بالصلوات الزاکیات توصلاً

انجام: ....

و ضامداً عدل مدلين بعارض فهذا هو التجويد فاعلم لتعملاً و اعلم أن أنواع المذات ستة عشر وقد ذكرناها في «روح المرید في شرح العقد الفريد في نظم التجويد» بياناً شافياً، والحمد لله وحده.

بنگريد به: النريمة ۲۶۱/۳، و ۱۲۳/۱۷. و: كشف الظنون ۱۳۴۲. و: هدية المارفين ۱۰۶/۲ و: الأعلام، زرکلی ۳۰۹/۷. و: غاية النهاية ۲۶۰/۲ كه سال وفات او را یاد نکرده. و: تیموريه ۲۱۴/۱ و ۲۸۶ و ۱۴۱/۳. و: معجم المؤلفين ۴/۱۲، ۵ و:

Brockelmann. s. 1:727

لکن بروکلیمان تاریخ وفات سمرقندی را در سال (۶۰۰ ھ = ۱۲۰۳ م) رقم زدہ است کہ با گفته ابن الجزری سازگاری ندارد؛ چرا کہ او گفته است: «روی [السمرقندی] الشاطیبة عن الفخر أحمد بن علی بن أحمد بن الفصیح الکوفی». ابن الفصیح در سال ۷۵۵ ھ ق از دنیا رفته است. بنابراین تاریخ ۷۸۰ ھ ق صحیح تر است. علاوہ بر این، ابن حجر در «الدرر الكامنة» از سمرقندی یاد نکرده است. اگرچہ محتمل است ابن حجر در مورد سمرقندی دچار غفلت شدہ باشد. نقل از: هامش الأعلام، زرکلی ۳۰۹/۷.

□ نسخه:

۱. حقوق - تہران (۵ مج ۲۰۴ ج) نوشته احمد بن شعبان درج ۱۰۷۴/۲ ھ ق، گ ۶۸ پ - ۷۲ [ف: حقوق، ص ۳۷۹] 369 س
۲. مرکزی - تہران (بخشی از مجموعہ ش ۱۰۳۵) نسخ بہاءالدین علی در ۱۱۰۰ ھ ق، ص ۴۵۳-۴۵۵ [ف: مرکزی ۱/۱۴۸] 370 س

111 شرح کتاب الغایة فی القراءات العشر لأبی بکر بن مہران ۱۱۱ س

تاج القراء کرمانی (زندہ در ۵۰۰ ھ ق)

* ترجمہ احوال او را در بخش تفسیر، ذیل «لباب التفاسیر: تاج القراء کرمانی» ببینید.

● ت: سدہ ۵ یا ۶ ھ ق.

این کتاب، شرح «کتاب الغایة فی القراءات العشر» ابی بکر احمد بن حسین بن مہران نیشابوری دینوری مقری مصری (م ۳۸۱ ھ ق) می باشد. چلبی می گوید: «کتاب الغایة ابن مہران ممکن است همان کتاب «الشامل فی القراءات» باشد کہ کتاب بزرگ و پر حجمی است» کہ تاج القراء محمود بن حمزہ بن نصر کرمانی آنرا بہ درخواست دیگران شرح کردہ است.

آغاز: بسملہ، [رب سهل ويسر، الحمد لله الخالق الرازق... الحكيم العليم الغفور... شيخ الإسلام الأجل الأوحى برهان الدين زحر... سعد الإسلام تاج القراء... محمود بن حمزة بن نصر (نور الله ضريحه)]: ... أما بعد فإن أصحابي (عصمهم الله)... و سماه «شرح مشكلات الغاية» و سألني أن... انجام: ... فصل: المستحب؛ بل المنسوب إليه أن يقرأ القارى عند الفراغ من سورة الناس - للختم - فاتحة الكتاب، و من سورة البقرة إلى «هم المفلحون»، ثم يدعوا؛ لكن الأئمة يأخذون لأهل الكوفة والشام - كما ذكرت - و أما أهل الحجاز و البصرة فإنهم إذا بلغوا آخر الناس يدعون مستدلين بقوله (عليه السلام): «عند كل ختمة دعوة مستجابة واسأل الله

تعالی (عزت قدرته) ... علی ایمان والشهادة، و خاتمة علی الأمن والسعادة؛ إنه سمیع علیم، و قریب مجیب؛ تم بحمدالله و حوله وقوته و حسن توفيقه، والصلوة والسلام علی خیرته من خلقه: رسوله محمد المصطفى السيد وآله الطاهرة، و حسبنا الله ونعم الوکیل نعم المولی و نعم النصیر.

بنگرید به: کشف الظنون ۱۰۲۴ و ۱۱۸۸.

□ نسخه:

۱. ادبیات - تهران (۸۷ حکمت) نسخ عبدالمحسن بن محمود بن حسین اخلاطی در جمعه نزدیک به پایان محرم ۶۰۷ هـ . ق در شهر «اخلاط»، بابلاغ انهاء سماع علی بن یوسف بن ناصر ضریر سوراوی در ۶۹۸ هـ . ق: «حضح»، و یادداشت محمد قزوینی در آغاز آن دربارۀ «شرح مشکلات الغایه» ابوزید یا ابویزید احمد یا محمد بن ابی بکر ضریر بغوی، در صفحه آخر این نسخه مطالبی تحت عنوان «فی مذاهب العرب و قفاً» آمده است: «القلب والابدال واللين والنقل والتحقيق والتسكين و الروم و الإشمام و التضعيف و الحذف والزاید والتخفيف، و ليعقوب خاصة و قفاً الذي يقف على الهاء نحو: عمه، و ممه، و غيره. فيم نوّ يمن فو - فالياء هيه والميم ممه - والنون فاتمحصه والفاء كيفه، والواو هوه نون الثقيلة والخفيفة؟» [ف: ادبیات ۸۰/۳] 371 س

شرح المقدمة الجزرية: خالد بن عبدالله ازهری =

الحواشی الأزهرية فی حل الفاظ المقدمة الجزرية: خالد بن عبدالله ازهری.

شرح المقدمة الجزرية: احمد بن محمد جزری «ابن ناظم» =

الحواشی المفهمة فی شرح المقدمة [الجزرية]: احمد بن محمد جزری «ابن ناظم».

112 شرح المقدمة الجزرية ۱۱۲ س

طاش کبری زاده (۹۰۱-۹۶۸ هـ . ق)

* عصام الدین ابوالخیر احمد بن مصطفی بن خلیل، معروف به «طاش کبری زاده»، از دانشمندان برجسته عثمانیه که در بسیاری از علوم متداول، به ویژه در معانی و بیان و کلام نامور بوده، و مدتی در «حلب» و «آنکارا» و «ادرنه» مقام قضاء را به عهده داشت و سرانجام

نابینا گشت. کبری زاده در ۱۴ ع ۱/۱ ۹۰ هـ ق در «بروسه» به دنیا آمد و در «آنکارا» (انقره) پرورش یافت و در بلاد ترکیه به عنوان مدرس فقه و حدیث و علوم عربیت جابه جا می گشت. در سال ۹۵۸ هـ ق متصدی قضاء در قسطنطنیه شد، و به سال ۹۶۱ هـ ق نابینا گشت و از سوی دولت مایحتاج زندگانی برای او مقرر شد؛ و لذا موفق گشت به تألیفاتی دیگر پرداخته و ویرایش آثارش را از آن پس به سرانجام رساند. کبری زاده در سلخ رجب ۹۶۸ هـ ق در شصت و هفت سالگی در استانبول از دنیا رفت و در جوار مقبره سید ولایت از محلات «عاشق پاشا» به خاک سپرده شد. سزا است یادآور شویم: طاش کبری «طاش کوپری» روستائی است در چهل و چهار کیلومتری سمت شرقی «قسطنونوی» از شهرهای ترکیه، که وی به خاطر انتساب به این روستا و یا پرورش در آنجا به «طاش کبری» = [کوپری] زاده معروف شد. وی سخنان منظوم نیز دارد.

از آثار او است: «مفتاح السعادة و مصباح السیادة» در موضوعات علوم، «الشقائق النعمانية فی علماء الدولة العثمانية»، «شرح العوامل المایة للجرجانی» در نحو، «المعالم» در علم کلام، «شرح الفوائد الغیائية» در معانی و بیان، «آداب البحث و المناظرة»، «الإستیفاء لمباحث الإستثناء»، «الجامع» در منطق، «شرح دیباجة الطوالع»، «شرح دیباجة الهدایة»، «حاشیة التجرید للشریف»، «حاشیة الکشاف»، «شرح مفتاح العلوم للسکاکي»، «الشهود العینی فی تحقیق مباحث الوجود الذهنی»، «اللواء المرفوع فی حل مباحث الموضوع»، «المختصر» در نحو، «مسالك الخلاص فی مهالك الخواص»، «نوادیر الأخبار فی مناقب الأخیار»، «الرسالة الجامعة لوصف العلوم النافعة»، و جز آنها.

● ت: اواسط سده ۱۰ هـ ق.

این کتاب به درخواست پاره از دوستان شرح نگارش شده، و طاش کبری زاده مشکلات مقدمه جزریه را گزارش کرده است.

آغاز: بسمله، سبحان الله و بحمده منزل الكتاب علی عبده، و باعث الرسل بوعبده... و بعد فقد تطابقت قاطبة أهل العلم و كافة أرباب العرفان علی أشرف العلوم و أعلاها القرآن المنزل من لدن رب العالمین علی لسان الروح الأمين... ثم إن المتصدی لتحصیل لطائف معانیه یحتاج قبل الشروع فیہ إلى إحکام مبانیه و من جملة ما لا بد منه فی تجوید حروفه و تصحیح قراءته... فإنها باب هذه المدينة الطیبة و أساسها و رئیس هاتیک... بحيث لا مندوحة عنها لطالب القرآن؛ إذ فاق علی الأقران فی مضمار بیان؛ لكن لما صعب حل الفاظها علی الطلاب... وقد اشتهرین

الناس شرح منسوب إلى ولد المصنف... فالتمس منى بعض أعزة
إخوانى...
قال الشيخ (رحمه الله)

يقول راجى عفو رب سامع محمد بن الجزرى الشافعى
العفو: الصفح عن الذنب، ورب كل شئى مالكة أو مستحقة أو صاحبه، أو
المصلح. والرب باللام إسم من أسماء الله (عزوجل) ولا يطلق إلا بالإضافة
كرب الدار، ويقال: عالم ربانى، أى عارف بالله (تعالى). والسامع والسميع
بمعنى واحد إلفيه أى فى السميع مبالغة...

انجام: ... و إلى الله المشتكى من دهر أضرّ أصرعلى الإضرار، و إذا أحسن
تبادر إلى الندم والإنكار، و أستغفرالله من شكايه الزمان المقهور تحت
قدرة الملك المستعان و أما الشكوى إلى الله إنما من أمل المرید، والله
يفعل مايشاء و يحكم مايرید، و رضيت بقضائه و اعترفت بآلائه، فالحمدلله
توالى نواله، والصلوة على نبيه وآله اجمعين.

بنگرید به: فهرست ظاهريه ۱/تجوید وقرات ۲۰۸-۲۱۱. و: ریحانة الألب ۱۵/۴. و: الأعلام، زرکلى
۲۴۱/۱. و: معجم المؤلفين ۱۷۷/۲ و ۳۷۰/۱۳. و: معجم المطبوعات ۱۲۲۱. و: وفيات الاعيان ۹۵/۲. و: آداب
اللغة ۳۱۵/۳. و: الشقائق ۷۹/۲-۹۰. و: اكفاء القنوع ۳۸۴. و: شئرات الذهب ۳۵۲/۸، ۳۵۳. و: العقد
المنظوم ۱۹۹/۲-۲۰۸. و: البرالطالع ۱۲۱/۱. و: كشف الظنون ۱۱، ۳۷، ۴۱، ۵۶، ۸۰، ۳۴۸، ۴۲۲، ۸۵۴،
۸۵۷، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۷۴، ۸۸۳، ۹۱۸، ۱۰۵۷، ۱۰۶۸، ۱۰۸۴، ۱۱۱۶، ۱۱۷۳، ۱۱۷۹، ۱۱۹۱، ۱۲۳۱،
۱۲۵۰، ۱۲۵۲، ۱۲۹۹، ۱۳۵۸، ۱۵۴۸، ۱۵۶۶، ۱۶۶۳، ۱۷۲۷، ۱۷۶۲، ۱۷۶۴، ۱۷۷۱، ۱۷۹۹،
۱۸۰۰، ۱۸۰۲، ۱۸۸۵، ۱۹۰۶، ۱۹۴۰، ۱۹۷۸، ۱۹۹۴، ۲۰۳۶. و: إضاح المكنون ۱۳۴/۱، ۳۵۹،
۱۲۶/۲

De Slane: *Catalogue des manuscrits arabes* 382.

Ahlwardt: *Verzeichniss der arabischen handschriften* IX: 353-355.

Mingana: *Catalogue of arabic manuscripts* 475, 476.

Brockelmann: *g*, II: 425, 426, *s*, II: 633, 634.

□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۹۴۹۹) نسخ خوش حدود ۱۰۶۲ هـ . ق، مقدمه به خط متفاوت از شرح، ۴۶ گ: ۱-۴۶، ۲۱ سطرى [ف: الظاهريه / التجويد والقراءات / ۲۱۰] 372 س
۲. ظاهريه - دمشق (۹۸۸۵) نسخ خوش ۱۴ رجب ۱۰۶۶ هـ . ق، با يادداشت تملك عبدالقادر بن اسماعيل بن عبدالغنى نابلسى، مؤرخ ۱۱۵۲ هـ . ق، ۴۷ گ، ۲۲ سطرى [ف: الظاهريه ۱/التجوید و القراءات / ۲۱۱] 373 س

۳. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۵۰۳۰) نسخ محمد ابن شيخ على مجنوب بقاعى در ۱ ج ۱۱۳۹/۱ . ۵ . ق ، گ ۱-۵۰ [ف: الظاهرية ۱/التجويد والقراءات / ۲۰۸، ۲۰۹] 374 س
۴. قدس رضوى - مشهد (ق: ۱۸ تجويد - ج: ۳۰۵۰) نسخ ؟، فهرستنويس شارح را شناخته، ۴۸ گ، ۱۹ سطرى [ف: قدس ۲۲۹/۲] 375 س

شرح المقدمة الجزرية: سيدعبدالجليل حسيني قارى =

الفوائد فى شرح القصيدة الجزرية فى التجويد: سيدعبدالجليل حسيني قارى.

شرح المقدمة الجزرية: ملاعلى قارى =

المنح الفكرية فى شرح المقدمة الجزرية: ملاعلى قارى.

113 شرح المقدمة الجزرية ۱۱۳ س

؟

* مؤلف شناخته نشد

● ت: ۸۸۸ هـ . ق يا قبل از آن

در اين گزارش، لغات منظومه جزرى يعنى «المقدمة الجزرية» شرح و تفسير شده است.

آغاز: بسملة، الحمد لله رب العالمين، و الصلوة والسلام على خير البرية محمد وآله وصحبه اجمعين. قال الشيخ الامام العالم العلامة شيخ القراء والمحدثين محمد بن محمد بن محمد الجزرى الشافعى:

يقول راجى عفو رب سامع محمد بن الجزرى الشافعى

الرجاء: الطمع فيما يمكن حصوله. العفو: الصفح عن الذنب و ترك مجازاة المتعدى، والسمع بمعنى القبول والاجابة، و منه قول المصلى: «سمع الله لمن حمده» أى اجاب الله لمن حمده، و قوله...

انجام: ... قوله:

الحمد لله لها ختام ثم الصلوة بعده السلام

أى: قولى: الحمد لله ختام المقدمة. والختام: ما يختم به الشئ، ثم الصلوة والسلام على النبی (صلی الله علیه وآله وسلم) وعلى آله بعد الحمد ختام لها أيضاً. — تم الكتاب بعون الملك الوهاب، و الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على نبيه محمد وآله اجمعين [وقد وقع الفراغ من تنسيق

هذه النسخة المباركة الشريفة في آخر ليلة الأحد من شهر المبارك
ذی حجة سنة ثمان و ثمانين و ثمانماية.

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۱۰ مج ۸۲۰ * ۱۶۷۳۹) نسخ حسين بن عثمان حافظ سروی در پایان روز
یکشنبه ذح ۸۸۸ هـ . ق، ص ۳۲۸ - ۳۵۳ [ف: سنا ۶۹/۲ . و: نشریه ۲۷۶/۷] 376 س

114 شرح المقدمة الجزرية ۱۱۴ س

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

آغاز [افتاده نسخه ۱ مج ش ۵۴۷ * ۵۲۲ الهیات مشهد]: أصعب وأقل، و
كان عمر بن الخطاب يخرجها من الجانبين وهو المخرج الرابع، و الضمير
في حافته راجع إلى اللسان، و يمتد إلى الأضراس، واللام تخرج من
المخرج الخامس من مخارج اللسان... [پس از دو سطر] و الضميران
لحافة اللسان و هي جانبه، و اولها طرفه، و أدناها اوله.

ص والنون من طرفه تحت اجعلوا والرايدانية لظهر ادخلوا

ش: اجز ان النون تخرج من طرف اللسان أي رأسه و...

انجام: ... وله المنه أن هداني لذلك و وفقني لجمعه، و أناراج من الله تعالى
دعوة أخ صالح انتفع به تقربني إلى الله و انتفاع مسلم راغب في الخير
ببعض مافيه، و أستودع الله تعالى عني و عن والدي وسائر المسلمين
أدياننا و أماناتنا و خواتيم أعمالنا و جميع ما نعلم به علينا، و أسأله سبيل
الرشاد والعصمة من أحوال أهل الزيغ والعدا، و أتضرع إليه سبحانه أن
يرزقنا التوفيق في الأقوال و الأفعال للصواب، إنه الكريم الوهاب.

□ نسخه:

۱. الهيات - مشهد (۱ مج ۵۴۷ * ۵۲۲) نسخ زين العابدين حسيني در ۱۱۰۲ هـ . ق، نسخه
را يارعلى قارى قزوینی در صفر ۱۱۰۲ هـ . ق با نسخه دیگر مقابله کرده است، ۵۱ گ
[ف: الهيات مشهد ۲۷۳/۱] 377 س

115 شرح المقدمة الجزرية ۱۱۵ س

(سنة ۱۳ هـ . ق یا قبل از آن)

* مؤلف - علیرغم دوباره نگری اصل نسخه و تحقیق درباره آن - شناخته نشد.

● ت: سنة ۱۳ هـ . ق - یا - قبل از آن

رساله‌ای است دربارهٔ پاره‌های از مسائل تجوید که برای اطفال و مبتدیان نگارش شده و در آن از امام سوسی یاد شده است.

آغاز: بسمله يقول راجی عفو رب سامع محمد بن الجزری الشافعی. الحمد لله
وصلی الله علی نبیه و مصطفاه محمد وآله و صحبه و قرأ القرآن مع محبه.
و بعد فهذه مقدمة فيما [يجب] علی القاری أن یعلمه؛ إذ واجب علیه و محتم
قبل الشروع أولاً أن یعلموا؟ مخارج الحروف و الصفات... فالقاء مع
أطراف الثنایا المشرفة للشفتین. النون الساكنة و التنوین لهما عند حروف
الهاء خمسة أحكام: إدغام بغنة، و إدغام بلاغنة، و إقلاب، و إظهار، و
إخفاء. فأما الإدغام الذي بغنة فله أربعة أحرف وهي: الياء والواو و الميم
والنون یجمعها قولك يومن؛ و أما الإدغام الذي بلاغنة...
انجام: ... و تسمى اللام القمرية وادغمها فی الاسم فی أربعة عشر حرفاً
یجمعها أوائل كلمات بیت منظوم وهو: تب... تسمى اللام الشمسية. و فی
هذا القدر كفاية للأطفال والله الموفق للصواب و إليه المرجع و المآب،
وصلی الله علی سيدنا محمد وآله و صحبه أجمعین.

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۸ مج ۱۲۰ فیروز - ثبت قدیم: ۴۴۴۸ - جدید ۵۲۴۸) نسخ سنة ۱۳
هـ . ق، در فهرست به عنوان «رساله فی التجوید» آمده، ص ۳۳۹-۳۴۹ [ف: مجلس
۲۴۷/۲۱] 378 س

116 شرح مناهج الترتیل ۱۱۶ س

سید محمد باقر طباطبائی یزدی (۱۲۳۹-۱۲۹۸ هـ . ق)

* سید محمد باقر بن سید مرتضی طباطبائی یزدی حائری، متبحر در فقه و اصول و حدیث و
پرحافظه و خوش تقریر، و پارسا و هوشمند، و در علوم ریاضی یدِ طولائی داشت، و در علوم
عربیت پیشوائی آگاه به شمار می‌رفت، و در وعظ و خطابه دارای مقامی عالی و بس ارجمند بود.
او در ماه رمضان به سامراء سفر کرد و پس از نماز میرزای شیرازی بر فراز منبر می‌رفت و همه
مردم سامراء از علماء و فضلاء پای منبر او حضور می‌یافتند. وی مجلداتی بزرگ در فقه
نگاشته، و به مقدار سالهای عمرش (۴۹ سال) کتاب تألیف کرده است. او در طاعون ۱۲۹۸
هـ . ق از دنیا رفت و در ایوان طلای صحن امام حسین (علیه السلام) به خاک سپرده شد. و از

آثار او است: «حل العقول لعقد الفحول في علم الأصول»، «وسيلة الوسائل في شرح الرسائل» که هر دو در ايران همزمان با حيات مؤلف به طبع رسيد، «تفسير آية الأمانة»، «العقد والحل» که ظاهراً همان «حل العقول» باشد، «فيروزجات طوسيه» در شرح خطبه رضويه، «لوايح اللوحين في شرح خصائص الحسين»، «مقتل أبي عبدالله الحسين»، «نفائس الفنون»، «نفحات الأسرار»، «هداية الأنام»، «ينابيع الحكمة»، و جز آنها.

● ت: ۲۵ ج ۲/۱۲۸۳ ه. ق.

این کتاب، شرحی است مزجی بر ارجوزه خود مؤلف که به عنوان «مناهج الترتیل» ساخته شده، با خاتمه‌ای مفصل در دو فائده: فائده اول - در بیان رسم قرآن، ۲. فائده دوم - در قرائت عاصم به ترتیب سوره‌ها. مؤلف این شرح را در ۲۵ ج ۲/۱۲۸۳ ه. ق به پایان برده است.

آغاز: بسمه، الحمد لله الذي نزل الفرقان على عبده ليكون للعالمين نذيراً، و أمرهم بتلاوته و وعدهم عليها بالجنة...

انجام: ... فعليك بالاحتياط في قراءتهما، أخوك دينك فاخطأ لدينك، والله الموفق والمعين.

بنگريد به: طبقات اعلام الشيعة ۱/۱۹۱، ۱۹۲. و: ریحانة الألب ۶/۳۹۱. و: معجم المؤلفين ۹/۹۶. و: النريعة ۷۲/۷، ۳۰۰/۱۵، ۴۰۰/۱۶، ۳۷۵/۱۸، ۲۴/۲۲، ۲۴۱/۲۴-۲۴۶، ۹۲/۲۵، ۱۷۲، ۲۸۸.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۱ مج ۲۱۲۸) نستعلیق مؤلف در ۲۵ ج ۲/۱۲۸۳ ه. ق، خط خوردگی و افزودگی از خود مؤلف دارد، گ ۲ ر - ۲۴ پ [ف: مرعشی ۶/۱۳۸، ۱۳۹] 379 س

117 شرح منظومة في ما وصل من الهمزات وما قطع منها ۱۱۷ س

محمدعلی بکاری (زنده در ۱۰۰۶ ه. ق)

* محمدعلی بن فرج الله بکاری از دانشمندان سده ۱۰ و ۱۱ ه. ق که علیرغم تفحص، ترجمه احوال او به دست نیامد؛ لکن باتوجه به برخی فهارس چنین استفاده می شود که دانشمندی آگاه در تجوید و قادر بر نظم یعنی انشاء سخنان منظوم بوده، و آثاری در تجوید به نظم آورده و یا تألیف کرده است، از آنجمله: «المفیده» که منظومه‌ای است در تجوید، «الأحاديث النبوية» و کتاب مورد بحث ما.

● ت: ۱۰۰۶ ه. ق.

محتوای رساله از نام و عنوان آن روشن است، و محمدعلی بکاری منظومه‌ای به بحر رجز در

همین موضوع یعنی موارد وصل و قطع همزه نگاشته و خود، آنرا با تعلیقات خویش گزارش کرده، و در ۱۰۰۶ هـ. ق آنرا در کربلا به پایان برده است.

آغاز: بسمله، مما قاله کاتبه: الحمد لولیه والصلوة علی نبیه محمد وآله. و بعد، فان [فی] معرفة ماوصل من الهمزات و ماقطع منها فائدة جلیلة لا یستغنی عنها. وقد نظمت فی ذلك هذه الأبیات... وقد علفت علیه ماله ینفع... فانه احسن معط و معین.

الحمد لله تعالی والصلوه
محمد وآله خیر الوری
فوصلها و قطعها قد سمعا
علی الذی فضل ربی و اصطفاه
وبعد فاعلم فرق همزات تری
فی الاسم و الأفعال والحرف معا

انجام: ...

یرجو جزاء ربه القدير
جمعت فی کربلا المشرفة
والحمد لله كثيراً والصلوة
و تمت بید جامعها نظماً و شرحاً الفقیر إلى الله الباری عبده محمد علی بن
فرج الله البکاری سنة ألف وست... والحمد لله رب العالمین و سلامه علی
المرسلین.

بنگريد به: فهرست مرکزی ۴۱۶۸/۱۵ و ۴۱۷۰.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۹ مج ۵۲۳۲) نسخ مؤلف در ۱۰۰۶ هـ. ق در کربلا، گ ۲۵۷ پ -
۲۶۰ ر [ف: مرکزی ۴۱۷۰/۱۵] 380 س

118 الشفاء فی علل اختلاف القراء ۱۱۸ س

احمد بن محمد حریری (از دانشمندان پیش از سده ۸ هـ. ق)

* ابوالفضل احمد بن محمد بن محمد بن حریری - یا - جریری بخاری از دانشمندان پیش از
سده ۸ هـ. ق که علیرغم تفحص ترجمه احوال او به دست نیامد.

● ت: ؟

این کتاب درباره قرات مشهور و گزارش حجتها و علل هر يك از آنها به ترتیب سوره های
قرآن از فاتحة الكتاب تا «ناس» که در آن از امام شهید ناصرالدین ابوالقاسم سمرقندی، و
شرح شاطبی، و ابونصر عراقی، و التیسیر نجم الدین عمر نسفی و دیگران یاد شده و مؤلف از

آنان در تلویح این کتاب مستفیض است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات... و بعد فهذه حجج القراءات المشهورة و علل الروایات الماثورة رتبها ابوالفضل احمد بن محمد بن محمد بن الحریری البخاری تذكرة لنوی العقول و الألباب. انجام: ... قلت لأن عطف البيان للبيان؛ فكان مظنةً دون الإضمار، والحمد لله رب العالمين و صلى الله على خير خلقه محمد و آله الطيبين الطاهرين برحمتك يا أرحم الراحمين.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۵۰۵۲) نسخ محمد بن محمود بن احمد خجندی، ملقب به «جلال» در غره محرم ۷۰۶ هـ. ق، با یادداشت تملك يحيى بن عيسى نجفى، مؤرخ ۱۰۲۲ هـ. ق، و ابوالقاسم جعفر بن حسين حسيني موسوي گلپایگانی، مؤرخ ج ۱۱۵۴/۲ هـ. ق در كربلا هنگام مراجعت از حج، ۲۰۱ گ، ۳۲ سطری [ف: مرعشی ۲۵۰/۱۳] 381 س
۲. مرکزی - تهران (۳۶۳۹) نوشته صابر بن محمد شیرازی در ۲۶ رمضان ۱۰۹۹ هـ. ق [ف: مرکزی ۲۶۴۴/۱۲] 382 س

119 الشمعة المضيئة بنشر القراءات السبعة المرضية ۱۱۹ س

شعله (۶۲۳-۶۵۶ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی: شعله» ببینید.

● ت: سده ۷ هـ. ق.

منظومه‌ای است راثیه به اندازه نیمی از «الشاطیبة = حرز الأمانی» که بسیار مختصر و فشرده نگارش یافته، و ناظم در نظم و اختصار آن نیکو از عهده برآمده است، و در آغاز آن مدحی از این قصیده از خود شعله دیده می‌شود که بدینصورت است:

هذه شمعة تضى و تهدي
 لفتى طالب سبيل الرشد
 فى قراءات سبعة جمعوا الفضل
 و كانوا هدى لمن يستهدى
 حوت السبع ذات ضبط
 و حصر فى قصار التقريب للمستهدى
 و إلى الله جل أرغب فى أن
 ينفع الراغبين فيها و يهدى
 ابواب و فصول این کتاب بدین شرح است:

١. التعوذ والتسمية؛ ٢. إدغام أبي عمرو الكبير؛ ٣. هاء الكناية؛ ٤. المد والقصر؛ ٥. الهمزتين من كلمة؛ ٦. الهمزتين من كلمتين؛ ٧. الهمز المفرد؛ ٨. الهمز بعد الساكن؛ ٩. وقف حمزة و هشام على الهمز؛ ١٠. إدغام إذ وقد و تاء التانيث و هل و بل؛ ١١. حروف قربت مخارجها؛ ١٢. الإمالة و التفخيم؛ ١٣. الرّوم و الإشمام و وقف الكسائي بإمالة هاء التانيث؛ ١٤. مذهب ورش في اللامات و الراءات؛ ١٥. اختلافهم في الوقف على الرسم؛ ١٦. ياءات الإضافة؛ ١٧. الزوايد المنوفات إسماء؛ ١٨. فرش الحروف (به ترتيب سورها تا پایان قرآن)؛ ١٩. التكبير.

و ابواب زيادات بدين شرح است:

١. من باب الاستعاذة والبسملة؛ ٢. من باب الإدغام الكبير و نحوه؛ ٣. من باب هاء الكناية؛ ٤. من باب المد والقصر؛ ٥. من باب الهمزتين من كلمة؛ ٦. من باب الهمزتين من كلمتين؛ ٧. من باب الهمز الساكن و الهمز بعد الساكن؛ ٨. من باب وقف حمزة على الهمز؛ ٩. من باب إدغام السواكن (فصل فيما اجتمع عليه من الإدغام - فصل في أحكام النون الساكنة والتنوين)؛ ١٠. من باب الإمالة (فصل في الراءات المجمع على ترقيقها)؛ ١١. من باب اللامات؛ ١٢. من باب الوقف بالإشارة و الرسم والياءات؛ ١٣. من فرش الحروف؛ ١٤. من باب التكبير.

أغاز: بسمله

ألا الله فأحمد من تعالي تكبرا
و دونك بكرها مهرها الفكر
حوا عقدها عقد القراءات سبعها
و للمك بزى كذا قنبل

انجام: ...

الأخذ لما اختار اليزيدي لنفسه
لباريكم مع نحوياً مرمك كذى شبيه
ولم يتسن حذف موصل مع اقتده
و معذرة نصب عزيز منون و
و خافضة والتلونصب عبادلا

أغاز [زيادات]:

الأخذ زيادات تفيدك ملحقاً
خوت ساير التيسير مع شاطبية
وعدهما خمساً مئين و ستة

لها بيوت السبعة الفر غيرا
و ضمننات من بعد ذينك كوثرأ
وسبعين بيتاً ليس إلا وفكراً

بنگريد به: كشف الظنون ص ١٠٦٤، ١٠٦٥. و: هدية العارفين ١٢٦/٢.

□ نسخه:

۰۱ مرکزی - تهران (۲ مج ۶۲۰۹) نسخ شمس الدین محمد بن محمد بن ابی بکر بن ابراهیم بن یعقوب در رمضان ۷۰۸ هـ . ق در جامع دمشق، گ ۵ - ۳۷، با چهار بیت از خود ناظم در ستایش منظومه اش [ف: مرکزی ۲۱۸/۱۶] 383 س

120 صفات الحروف ۱۲۰ س

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

این وجیزه در بیان صفاتی است که در هر یک از حروف هجاء بر حسب ترتیب مخارج آنها جمع می شوند. و احتمالاً بخشی از کتابی باشد و کاتب نسخه ای که ذیلاً معرفی می شود در آغاز آن چنین نوشته است: وجئت هذا الفصل مكتوباً علی حاشیة نسخة من نسخ الشافية فی مقام بیان «صفات الحروف».

آغاز: فصل فی بیان عدد الصفات المجتمعة فی کل واحد من حروف الهجاء علی ترتیب مخارجها. الهمزة: وصفاتها ستة: الجهر والشدة والسكون والإنتحار والإستفال و...؟ والهاء: وصفاتها سبعة...
انجام: ... و الألف: و صفاتها ثمانية: الجهر والرخاوة والإنتحار والإستفال والسكون والمد واللين و الهاوية؟. و الواو الساكنة المضموم ما قبلها و صفاتها سبعة: الجهر والرخاوة والإنتحار والإستفال والسكون والمد واللين. و صفات الياء الساكنة المكسور ما قبلها كالواو.

□ نسخه:

۰۱ مجلس - تهران (۲ مج ۵۳۴۴ - دفتر: ۶۲۲۳۵) نوشته جعفر بن شیخ عبدعلی قرشی در ۱۲۳۴ هـ . ق، در فهرست به عنوان «حروف الهجاء» آمده است، گ ۱۳ پ - ۱۶ پ [ف: مجلس: ۲۵۶/۱۶] 384 س

121 الضوء المنیر فی الإدغام الكبير والصغير ۱۲۱ س

محمد بن علی حسینی جرجانی (م ۸۳۸ هـ . ق و یا پس از آن)

* جرجانی یادشده گویا همان شمس الدین محمد بن محمد بن علی حسینی - یا - حسینی جرجانی فرزند میرسید شریف معروف می باشد و یا شخص دیگری؟ محمد جرجانی ادیبی متکلم که از دانشمندان سده نهم هجری به شمار می رفت، و اهل شیراز بوده و در پاره از علوم دست

داشت و برخلاف پدرش میرسید شریف پیرو مذهب شیعی بود، میرزا محمدعلی شریفی، ملقب به «میرزا مخدوم» که نوه میرسید شریف و پسر همین شمس‌الدین است سنی ناصبی بوده و کتاب «نواقض الروافض» را در ردّ شیعه ساخت، و قاضی نورالله شوشتری کتاب «مصائب النواصب»، و ابوعلی حائری نیز کتاب «عذاب النواصب» را در ردّ همین «نواقض الروافض» نگاشتند. گویند: میرزا مخدوم همان کسی است که به اتفاق جمعی از گروه قلندریه بر پیرامون شاه اسماعیل صفوی ثانی (م ۹۸۵ هـ . ق) گردآمدند؛ و با انواع ترفند و نیرنگ، او را از مذهب اثنی‌عشری روی گردان ساختند، و سکه‌هایی را که اسامی حضرات ائمه (علیهم‌السلام) بر آنها منقوش بود دگرگون ساختند.

چنین آورده‌اند که شمس‌الدین محمد از پدرش سیدشریف - به هنگام مرگ او - درخواست وصیتی کرد. پدر به او گفت: «بابا به حال خود باش»؛ و شمس‌الدین محمد، مضمون این سخن پدر را ضمن اشعاری به نظم درآورد:

ما سیدشریف آن بحر زخار   که رحمت بر روان پاک او باد
وصیت کرد و گفت آر زانکه خواهی   که باشد در قیامت جان تو شاد
چنان مستغرق احوال خود باش   که از حال کسی ناید ترا یاد

از آثار شمس‌الدین محمد جرجانی کتابهای زیر را یاد کرده‌اند:

«شرح هداية الحكمة للأبهري»، «شرح إرشاد الهادی للتفتازانی» در نحو، «شرح الفوائد الغیائیة»، «حاشية الطوالع»، «الغرة»، «الدرة» در منطق، «زبدة الأسرار» در حکمت.
● ت: سنة ۹ هـ . ق.

این کتاب در تجوید نگارش شده و راجع به ادغام صغیر و کبیر بحث می‌کند، و محتوای آن در يك مقدمه و دو باب تنظیم شده است: مقدمه - در تعریف و شرائط ادغام. باب اول - در تعداد ادغام کبیر مربوط به هر سوره به ترتیب آنها در قرآن موجود. باب دوم - در ادغام صغیر و انواع آن.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي تفضل علينا بجزيل النعم، و جعل أهل القرآن أهله و خاصته بالجود و الكرم...

انجام: ... و الإخفاء حالة بين الإظهار و الإدغام، و لا بد من الغنة معه.

بنگريد به: فهرست مرعشى ۳۰۷/۲. و: ریحانة الأدب ۲۱۵/۶ و ۲۱۷ و ۲۴۶. و: روضات الجنات، ط سنگی ۱۸۶ و ۴۹۸. و: هدية العارفين ۱۸۹/۲. و: دائرة المعارف الإسلامية، مقالة بروكلمان ۳۳۴/۶. و: الأعلام، زرکلی ۱۸۰/۷. و: اعلام الشيعة، حسين على محفوظ. و: معجم المؤلفين ۵۵/۱۱

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۴ مج ۷۱۰) نسخ قاسم بن مرتضیٰ حسینی در پنجشنبه ۲۳ ع ۱۹۴۴/۱ هـ.
ق (تاریخ پایان ش ۳ مجموعه)، دارای حواشی مختصر، گ ۶۱ پ - ۸۷ ر، [ف: مرعشی
۳۰۷/۲] 385 س

122 طیبة النشر فی القراءات العشر ۱۲۲ س

شمس‌الدین محمد جزری (۷۵۱-۸۳۳ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «تجیر التیسیر: شمس‌الدین محمد جزری» ببینید.

● ت: شعبان ۷۹۹ هـ. ق.

این کتاب منظومه‌ای است به بحر «رَجَز» در هزار، یا، هزار و نود بیت در گزارش و جوه قرائت ده‌گانه که در واقع مکمل قصیده شاطیبه یعنی «حرز الأمانی و وجه التهانى» شاطبی می‌باشد. در این کتاب مطالب کتابهای «التیسیر» دانی، و «النشر فی القراءات العشر» خود مؤلف با شرح و بسط کافی آمده؛ و شمس‌الدین جزری در آغاز آن، مقدمه‌ای تمهید کرده که در آن فائده فن قرائت و اسامی قراء و فشرده‌ای از مباحث تجوید در آن گزارش شده، و آنرا در شعبان ۷۹۹ هـ. ق در روم (یعنی ترکیه) به پایان برده، و منظومه مذکور در قاهره به طبع رسیده است.

آغاز: بسمله

قال محمد هو ابن الجزری	یا ذا الجلال ارحمه واسترواغفری
الحمد لله علی ما یسره	من نشر منقول حروف العشرة
ثم الصلوة والسلام السرمدی	علی النبی مصطفی محمد
و بعد ما لا ینسان لیس یشرف	إلا بما یحفظه و یعرف
لذا لو کان حامل القرآن	أشرف الأمة أولى الإنسان

انجام: ...

وهیئنا تم نظام الطیبة	الفیة سعیدة مهذبة
بالروم من شعبان وسط سنة	تسع وتسعين و سبعمائة
وقد أجز منها لكل مقری	کذا أجزت کل من فی عصری
روایة بشرطها المعبر	وقاله محمد ابن الجزری
یرحمه بفضلہ الرحمن	فَظَنُّهُ مِن جوده الغفران

بنگرید به: کشف الظنون ۱۱۱۸ هـ. ق: فهرست ظاهریه ۱/ تجوید و قرائت ۴۰۹، ۴۱۰ هـ. ق: معجم المؤلفین

۲۹۱/۱۱. و: ریحانة الادب ۴۰۸/۱.

□ نسخه:

۱. اعظم - قم (۲ مج ۳۰۲۳) نوشته ۸۰۸ هـ. ق [ف: اعظم، ص ۶۰۸] 386 س
۲. ملی - تبریز (ردیف: ۹۶۲ - دفتر ۳۱۴۸/۵) نسخ عبدالرحیم بن عبدالله در ۹۰۶ هـ. ق، ۲۹ گ [ف: ملی تبریز ۹۵۴/۳] 387 س
۳. مجلس - تهران (۴۰۰۲ - دفتر: ۶۲۸۱۱) نسخ حاجی بن علی بن محمود ابن حاجی محمد مطلق اصفهانی در پنجشنبه ۱۲ رمضان ۹۷۳ هـ. ق، این نسخه با نسخه‌های متعددی مقابله و تصحیح شده، و محمدطاهر حسینی قاری نیز آنرا نزد عمادالدین علی قاری استرآبادی مقابله کرده است. نسخه در فهرست به‌عنوان «الفیه» یاد شده [ف: مجلس ۶/۱۱] 388 س
۴. قدس رضوی - مشهد (۲۰ تجوید و قرات) نسخ حسین بن حاج کاشانی در ۹۷۶ هـ. ق، ۷۷ گ، ۷ سطری [ف: قدس ۲۳۰/۲] 389 س
۵. قدس رضوی - مشهد (۷۳ تجوید و قرات * ۳۰۸۷) نسخ علی بن محمد بن مقدم در صفر ۹۷۸ هـ. ق، آراسته، ۵۵ گ، ۱۰ سطری [ف: قدس ۱۷۲/۶] 390 س
۶. ظاهریه - دمشق (۶۴۰۴) نسخ خوش سده ۹۲ هـ. ق، آراسته، گ ۹۸ - ۱۳۴، ۱۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/ تجوید و قرات / ۴۰۹، ۴۱۰] 391 س
۷. الهیات - مشهد (۲ مج ۴۴۵ - ردیف: ۴۴۵) نسخ عبدالجواد بن یوسف علی مشهدی در ۱۸ شعبان ۱۲۹۵ هـ. ق [ف: الهیات مشهد ۴۳۸/۱] 392 س
۸. قدس رضوی - مشهد (۷۴ تجوید و قرات * ۷۸۱۰) نسخ؟، دارای حواشی توضیحی، برگ ماقبل آخر افتاده، ۱۰۹ گ [ف: قدس ۱۷۳/۶] 393 س

123 ظاءات القرآن (منظومه فی -) ۱۲۳ س

؟ (سده ۸ هـ. ق و یا قبل از آن)

* ناظم شناخته نشد، و باید از مردم سده ۸ هـ. ق و یا قبل از آن باشد.

● ت: سده ۸ هـ. ق و یا قبل از آن

در نسخه‌ای که رویت شد این منظومه در چهار بیت است:

ظَفِرَ الكَظِيمِ وَحَظَّهُ مِنْ وَعْظِهِ ظَلَّ يَظَلُّ ظُهَيْرَةً فِي حَفْظِهِ

ظعن الظلوم لظنه ان لالظى   ظمان ينتظر الغلاظ لغيظه
 فظهور عظم في عظيم شواظها   و بظفره اثر لايه فظه
 فلحظر ظهر ظاهرن بكظمة   و بظلمة اتعظ نواظر لفظه

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۱۶ مج ۳۰۳ * ۲۱) نسخ سده ۸ هـ . ق [ف: ملك ۱۵/۵] 394 س

124 عدة النجات في تسهيل الهمزات ۱۲۴ س

محمد بن علي حسيني جرجاني (م ۸۳۸ هـ . ق و يا پس از آن)

* ترجمه احوال او يا پسر ميرسيد شريف را در همين بخش قرائت و تجويد، ذيل «الضوء المنير في الادغام الكبير و الصغير: محمد بن علي حسيني جرجاني» بينيد.

● ت: سده ۹ هـ . ق .

مؤلف در اين كتاب در مورد دو همزه كه در يك يا دو كلمه جمع مي شوند بحث کرده، و آنرا در يك مقدمه و دو باب تنظيم نموده است: مقدمه - در بيان همزه. باب اول - درباره دو همزه كه در يك كلمه جمع مي شوند. باب دوم - درباره دو همزه كه در دو كلمه کنار هم جمع مي شوند.

أغاز: بسمله، الحمد لله الذي هدانا للصراط المستقيم، و رزقنا مجاورة بيته و تلاوة القرآن العظيم...

انجام: ... الحمد لله الذي هدانا لهذا و ما كنا لنهتدي لولا ان هدانا الله. [تمت؟
 كلامه أطال الله بقاءه؟]

□ نسخه:

۱. مرعشي - قم (۳ مج ۷۱۰) نسخ قاسم بن مرتضى تونی در پنجشنبه ۲۳ ع ۱/۹۴۴ هـ . ق،

دارای حواشی مختصر، گ ۴۴ پ - ۶۱ ر [ف: مرعشي ۳۰۶/۲] 395 س

125 العقد الفريد في نظم التجويد ۱۲۵ س

محمد بن محمود سمرقندی (م ۷۸۰ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همين بخش «قراآت و تجويد» ذيل «شرح القصيدة الفايحة في تجويد الفاتحة» بينيد.

● ت: سده ۸ هـ . ق .

قصيدة لاميه‌ای است در ۹۲ بيت درباره قواعد تجويد كه برای بيان مطالبی كه به رمز و

اشاره آمده انشاء شده است.

آغاز: بسمله،

أسبح لله الكريم مبسلا   و اهدى تحياتى إلى أشرف الملا
محمد الهادى الرسول وآله   و أنظم فى التجويد عقداً مفصلاً

انجام: ...

محمد الهادى عليه الصلوه وآله   سلام و كل الآل والصحب كمالاً

بنگريد به: كشاف الظنون ۱۱۵۲.

□ نسخه:

۱. قدس - مشهد (۲۱ / تجويد) نسخ؟ با تاريخ وقف ۱۰۶۷ هـ. ق، ۱۵ سطرى، در فهرست به عنوان «عقد الفريد فى علم التجويد: محمد بن محمد الشريف السمرقندى» [ف: قدس ۲۳۰/۲] 396 س
۲. مرعشى - قم (۲ مج ۱۱۲۷) نسخ خوش ۱۳ ع ۱۰۹۴/۱ هـ. ق در پايان ش ۴ مجموعه در فهرست به عنوان «العقد الفريد لعلم التجويد» [ف: مرعشى ۳۰۰/۳، ۳۰۱] 397 س
۳. اعظم - قم (۱ مج ۳۷۳۹) نوشته ۱۳۰۱ هـ. ق [ف: اعظم، ص ۶۴۰] 398 س
۴. الهيات - مشهد (۵ مج ۱۳۶۹ - ثبت: ۲۰۹۳۸) نسخ؟، فهرست نويس تاريخ تأليف آنرا شعبان ۷۹۹ هـ. ق ياد کرده که ممکن است تاريخ تحرير نسخه منقول عنه و يا خود نسخه باشد، در فهرست به عنوان «قصيدة عقد الفريد فى علم التجويد» گردآورى ملامحمدصادق بن محمد قاسم قارى [ف: الهيات مشهد ۵۱۷/۲] 399 س
۵. الهيات - مشهد (۶ مج ۱۳۶۹ - ثبت: ۲۰۹۳۸) نسخ؟ تحرير کاملترى از نسخه، در فهرست به عنوان «قصيده عقد الفريد فى علم التجويد» گردآورى ملامحمدصادق بن محمد قاسم قارى آمده [ف: الهيات مشهد ۵۱۷/۲] 400 س
۶. اعظم - قم (۲ مج ۱۴۶۴) نوشته؟ [ف: اعظم، ص ۵۱۰] 401 س

126 علامه الوقف السجاوندی ۱۲۶ س

* مؤلف شناخته نشد و بايد از سده ۹ هـ. ق و يا قبل از آن باشد.

● ت: سده ۹ هـ. ق و يا قبل از آن

ما برای اطلاع از اين نوشته، سراسر آنرا که نسبتاً فشرده و کوتاه است در زير می آوريم:
«علامه الوقف السجاوندی»: اللازم «م»، المطلق «ط»، الجايز «ج»، المجوز بوجه «ز»،
المرخص ضرورة «ص»، قدقيل «ق»، علامه ان وقف هذه و جهان «جه»، لاوقف «لا»،

للسکة «س»، للوقف الیسیره غیر الثابته «فقه»، یعنی هذا الوقف بشرط وصل ما بعده «صب»، یعنی هذا الوقف بشرط وصل ما قبله «صق»، لكل موضع يجوز الوقف ولكن الوصل اولی علامته «صل»، علامه الآیه المکیه «تم»، المدنیه «تد»، الکوفیه «تک»، الشامیه «تش»، الحجازیه «تج»، البصریه «به»، مکی و مدنی «تمد»، شامیه و مدنیه «تشد»، کوفیه و شامیه «تکش»، عراقیه و شامیه «نقش»، بصریه و شامیه «بش»، کوفیه و مکیه «تکم»، علامه ان هذه الآیه لیست بصریه «لب»، لیست کوفیه «لك»، لیست مکیه «لم»، لیست کوفیه ولا مکیه «لکم» لیست مکیه ولا بصریه «لمب»، لیست مکیه ولا شامیه «لمش»، لیست کوفیه ولا شامیه «لکش»، لیست کوفیه ولا مکیه ولا مدنیه «لکمد»، لیست مکیه ولا مدنیه «لمد»، لیست حجازیه «لج»، علامه الأخماس البصری «خب»، الکوفی «خک»، موافقه بینهما «خکب»، علامه العشر البصری «عب»، الکوفی «عک»، موافقه بینهما «عکب» و فی کل موضع یكون علیه علامه الآیه و یكون معها رمز للوقف السجاوندی للوقف أو للوصل فاعمل بذلك الرمز وإن لم یکن معها رمز وقف علیه تمت.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۳ مج ۲۹۷ * ۲۰) نسخ سده ۹ و یا ۱۰ هـ . ق. نسخه مجموعاً در دو ثلث صفحه نگارش شده [ف: ملك ۱۳/۵] 402 س

127 عمدة القراء وعدة الاقراء ۱۲۷ س

فی شرح قصیده فی الفرق بین الضاد والظاء [فی القرآن العظیم]

ابن الفصیح همدانی (۷۰۲-۷۴۵ هـ . ق)

* ابومحمد عبدالله بن احمد بن علی بن احمد کوفی همدانی حنفی؛ معروف به «ابن الفصیح» از دانشمندان بزرگ حنفیه که از اساتید قرائت به شمار می‌رفت، و نیز شاعری ماهر و آگاه به قرائت بوده و در مقبره ابوحنیفه تدریس می‌کرد. از آثار او است: «عقده الحر» در مدح پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم)، «قصیده عمدة القراء وعدة الاقراء». یادآوری می‌شود: وی پسر احمد بن علی بن احمد کوفی همدانی حنفی است که در کوفه به دنیا آمد و متصدی تدریس و افتاء و اقراء در دمشق شد و آثار متعددی تألیف کرد که از آنجمله‌اند «مستحسن الطرائق» در نظم کنز الدقائق نسفی در فروع فقه حنفیه، «نظم السراجیه» در فرائض، «حل الرموز» که قصیده‌ای است در قرائت سبع.

● ت: سده ۸ هـ . ق .

این کتاب شرح قصیده و منظومه‌ای است به بحر بسیط در فرق میان ظاآت و ضادات قرآن کریم که خود ناظم آنرا تألیف کرده است.

آغاز: بسمله،

حفظت و عظاماً مظهر الظفر   ظننت عن ظلم يقظان على نظر
هذا القصيدة من البحر البسيط و أصله مستفعلن فاعلن أربع مرات و يقطع
على هذا بمراعات الزحافات الجائزة الآتية وغيرها؛ كما تقول: «مستفعلن
إلى مفاعلن و فاعلن إلى فاعلن و نحوه مما يعرف في موضعه. و قد جمعت
الآيات الأربعة إلى أولها...

انجام: ... و قرأ الباقيون بالضاد وهم: عاصم و حمزه و عبدالله بن عامر و نافع، و
معناه على فن القراءات «و ما هو على الغيب ينحيل». الآيات الثلاثة
الباقية غنية عن الشرح و هي من القصيدة:

نظمتها ببحر في مقاصدها   مملياً جيدها من أنفـس الدرر
سميتها عمدة القراء واضحة   أنيقة كرياض الورد والزهر
والله أسأل الضعف صلاة على   محمد ونوويه قدوة البشر

بنگريد به: ریحانة الألب ۱۳۹/۸، ۱۴۰. و: الفوائد البهية ۲۶. و: تاريخ علماء بغداد ۶۴، ۶۵. و: فهرست
ظاهرية ۱/التجوید و القراءات ۲۲۱/، ۲۲۲ که در آن شارح را مجهول خاطر نشان ساخته. و: معجم المؤلفين
۲۸/۶. و: طبقات القراء ۸۴/۱. و: الدرر الكامنة ۲۰۴/۱، ۲۰۵. و: المنهل الصافي ۳۷۲/۱-۳۷۴. و: تاج التراجم
۹، ۱۰. و: الجواهر المضية ۷۹/۱. و: الدارس ۵۲۵/۱، ۵۲۶. و: النجوم الزاهرة ۲۹۷/۱۰، ۲۹۸. و: بغية
الوعاء ۱۴۷. و:

Brockelmann: g, II: 78, 165.

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۲ مج ۲۹ تجوید) نسخ؟ با یادداشتِ وقفِ مؤرخ ۱۰۶۷ هـ. ق، در
فهرست به عنوان «رساله در وقوف قرآن» آمده، چند برگ است [ف: قدس ۲۳۲/۲] 403
س
۲. ظاهرية - دمشق (۵۸۹۴) نستعلیق، نسخه جدید است، گ ۲۷-۲۹، ۱۹ سطری [ف:
الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۲۲۱، ۲۲۲] 404 س

128 عمدة المفید و عدة المُجید فی معرفة لفظ التجوید ۱۲۸ س

عَلَمُ الدین سخاوی (۵۵۸-۶۴۳ هـ. ق)

* ابوالحسن علم‌الدین علی بن محمد بن عبدالصمد بن عبدالأحد بن عبدالغالب همدانی

مصری سخاوی شافعی، از دانشمندان برجسته قرائت و تجوید و از علماء بنام در کلام و تفسیر و حدیث و فقه و اصول و ادب و لغت و نحو، و شاعری ماهر که در قرائت و نحو شهرت به سزائی داشته، و به «شیخ القراء» نیز ملقب می‌باشد. سخاوی در «سَخَا» یکی از آبادیهای مصر زاده شد، و نحو و لغت و تفسیر و تجوید و ادب عربی را در قاهره از شاطبی، و در اسکندریه از سلفی و ابن عوف، و در نواحی دیگر مصر از بوصیری و ابن یاسین فراگرفت و آنگاه به دمشق کوچید، و دانشجویان و دانشمندان از محضر او مستفیض می‌شدند. گویند: سخاوی در زمان خود در همه علوم اسلامی منحصر به فرد و یا کم‌نظیر بوده است.

سخاوی در ۱۲ ج ۶۴۳/۲ هـ. ق در دمشق از دنیا رفت، و در «قاسیون» به خاک سپرده شد، و هنگام وفاتش می‌گفت:

قالوا غداً تأتي ديار الحمى	و ينزل الراكب بمغناهم
وكل من كان محباً لهم	أصبح مسروراً بلقياهم
قلت فلي ذنبي فما حيلتي	بأى وجه أتلقاهم
قالوا أليس العفو من شأنهم	لاسيما عمن ترجاهم

سید نصرالله حائری در تذیل آن گفت:

فجئتهم أسعى إلى بابهم أرجوهم طوراً و أخشاهم

از سخاوی آثار فراوانی در قرائت و تجوید - و تفسیر و سایر علوم بهجای مانده که از جمله آنها است: «جمال القراء و تاج الاقراء»، «شرح الرائية للشاطبي»، «شرح اللامية للشاطبي» که «فتح الوصيد» نام دارد، «تفسیر القرآن» در چهار مجلد تا سورة كهف، «هداية المرتاب و غاية الحفاظ و الطلاب في متشابه الكتاب»، «سفر السعادة و سفیر الافادة» در شرح «المفصل» زمخشری، و نیز شرح دیگر بر المفصل زمخشری به نام «المفضل فی شرح المفصل»، «شرح الأحاجی النحویة للزمخشری»، که شاید همان «منیر الدیاجی فی شرح الأحاجی» باشد «تحفة الفراض و طرفة المرتاض»، «الکواکب الوقاد فی تصحیح الاعتقاد»، «القصيدة الناضرة لمذهب الأشاعرة»، «ذات الحلل» که قصیده‌ای است و خود بر آن شرح نوشته، و جز آنها.

● ت: سده ۷ هـ. ق.

این کتاب قصیده‌ای است - مانند «قصیده رائية موسى خاقانی» در تجوید با قافیه «نون» که در شصت یا شصت و چهار بیت انشاء شده، و آنگاه سخاوی خود بر آن شرحی نگاشته است. علاوه بر این شرح، محمد بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل فقاعی ابن سعدالله، معروف به

«ابن الفقاعی حموی» (م ۶۷۰ هـ ق)، و نیز شمس‌الدین احمد بن محمود ادیب حکیم مقرئ گزارش‌هایی بر آن نوشتند که در آغاز شرح اخیر آمده است: «الحمد لله الذي أنزل القرآن العظيم والذكر الحكيم...».

آغاز: بسمله،

یا من یروم تلاوة القرآن و یرود شأو ائمة القرآن
لا تحسب التجويد مذاً مفراطاً او مد ما لا مد فيه لوان
او أن تشدد بعد مد همزة او أن تلوك الحرف كالسكران
او أن تفوه بهمزه متهوعاً فیضراً سامعها من الغثیان

انجام: ...

و ارغب إلى مولاك فی تیسیره و خیراً فمنه العون كل معان
أبرز لها حسناً نظم عقودها در و فصل درها بجمان
فانظر اليها واقعاً متدبراً فيها فقد فاقت بحسن معان
و اعلم بأنك جائر فی ظلمها إن قستها بقصيدة الخاقانی

بنگريد به: هدية الأحياب ۱۴۸. و: روضات الجنات، ط أخير ۲۷۸/۴. و: طبقات القراء، ۵۶۸/۱-۵۷۱. و:
معجم الأدباء، ۶۵/۱۵، ۶۶. و: وفيات الأعيان ۴۳۵، ۴۳۶. و: البداية ۱۳/۱۷۰. و: طبقات المفسرين، سيوطي
۲۵، ۲۶. و: المختصر في أخبار البشر ۱۸۲/۳، ۱۸۳. و: إنباه الرواة ۳۱۱/۲، ۳۱۲. و: بغيه الوعاة ۳۴۹، ۳۵۰.
و: طبقات الشافعية ۱۲۶/۵، ۱۲۷. و: مرآة الجنان ۱۱۰/۴، ۱۱۱. و: ریحانة الألب ۴۴۸/۲، ۴۴۹. و: شنرات
الذهب ۲۲۲/۵، ۲۲۳. و: هدية العارفين ۷۰۸/۱، ۷۰۹. و: كشف الظنون ۱۱۷۱، ۱۱۷۲ و موارد متعدد ديگر در
ذيل آثار او. و: إيضاح المكنون ۲۵۵/۱ و ۵۳۹ و ۱۶/۲ و ۲۳۳ و ۲۹۹ و ۴۲۶ و ۵۶۶. و معجم المؤلفين
۲۰۹/۷، ۲۱۰. و: فهرست ظاهرية ۱/تجوید / ۲۲۲-۲۲۴. و:

Ahlwardt: ... verzeichniss der arabischen handschriften I: 192, 281.

Brockelmann: g, I: 261, 410, 411, s, I: 457, 727, 728.

□ نسخه:

۱. ظاهرية - دمشق (۷۶۵۹) نسخ اوائل سده ۸ هـ. ق، با يادداشت تملك مؤرخ ۷۱۱ هـ.

ق، نسخه در سه برگ: ۴۵-۴۷، ۱۸ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۲۲۲، ۲۲۳] 405
س

۲. ظاهرية - دمشق (۳۸۴۷) نسخ اوائل سده ۸ هـ. ق، با يادداشت قرائت بر حافظ

ابى عبدالله محمد بن احمد بن عثمان ذهبى، مؤرخ ۷۳۶ هـ. ق، و اجازة از يوسف بن

عبدالهادى مقدسى به فرزندانش، مؤرخ ۸۹۷ هـ. ق، نسخه در سه برگ: ۸۳-۸۵، ۲۰

سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجوید / ۲۲۳، ۲۲۴] 406 س

۳. مجلس - تهران (۳ مج ۵۳۹۳ - دفتر: ۶۲۲۹۱) نوشته عبدالوهاب بن محمد خلیفه در اواخر رجب ۷۵۴ هـ . ق، گ ۲۰ پ - ۲۲ ر [مجلس ۳۰/۱/۱۶] 407 س
۴. مرکزی - تهران (۳ مج ۱۹۱۶) نوشته محمد بن علی بن محمد عاملی در سده ۸ هـ . ق، در فهرست به عنوان «عقد المفید...» آمده، گ ۲۹-۳۰ [ف: مرکزی ۵۳۰/۸] 408 س
۵. ملك - تهران (۲ مج ۵۳۱) نسخ سده ۸ هـ . ق، دارای حواشی [ف: ملك ۶۳/۵] 409 س
۶. مرکزی - تهران (۲ مج ۵۲۲۷) نسخ سده ۸ یا ۹ هـ . ق، نسخه در دو صفحه پیش از آخر مجموعه قرار دارد، در فهرست به عنوان «منظومة السخاوی فی القرائة» آمده است [ف: مرکزی ۴۱۶۵/۱۵] 410 س
۷. سپه - تهران (۱۰ مج ۵۲۴۳) نسخ سده ۱۱ هـ . ق، گ ۸۶-۸۹ پ [ف: سپه ۳۳۳/۵] 411 س
۸. مرعشی - قم (۸ مج ۲۷۵۴) نستعلیق محمد بن زین العابدین موسوی در ۱۸ صفر ۱۲۸۳ هـ . ق، در فهرست به عنوان «منظومة فی التجوید» بدون ذکر ناظم آمده، گ ۱۲۶ پ - ۱۲۸ ر [ف: مرعشی ۳۱۱/۷] 412 س
۹. قدس رضوی - مشهد (۲۵ / تجوید) نستعلیق؟، در فهرست به عنوان «القصيدة الخاقانی» آمده است، ۱۳ سطری [ف: قدس ۲۳۱/۲] 413 س
۱۰. قدس رضوی - مشهد (۱ مج ۸۷ * ۸۸۱۴) نسخ؟، در فهرست به عنوان «منظومه عملة المفید» آمده، ۱۳ سطری [ف: قدس ۱۸۱/۶] 414 س
۱۱. گوهرشاد - مشهد (۱۰ مج ۱۳۶۹ - ثبت: ۲۰۹۳۸) نسخ؟، در فهرست اشتبهاً به عنوان «قصيدة خاقانیه سروده موسی بن عبیدالله بن یحیی خاقانی» آمده [ف: گوهرشاد ۵۱۸/۲] 415 س

129 فرش الحروف (باب فی -) ۱۲۹ س

* مؤلف نسخه ما شناخته نشد.

● ت: ؟

ممکن است نسخه مورد بحث ما بخشی از کتابی در تجوید باشد.

آغاز: باب فرش الحروف. سورة البقرة، ما اختلف فيه واو ياء، ارقم لشعبة بالأحمر، و اترك الأسود لحفص، و ما اختلف فيه كل منهما؛ فاشير إليه، و ربما اقتضى بعض المواضع ذكر حفص صريحاً ما ذكره، و إنما ذكرت بعض

الأحرف مكررة مثل «أخذتم، و اتخذتم، و هزوءاً» و ما اتفقا عليه فلا. و أقول و بالله التوفيق: أول موضع وقع الخلاف بينهما «اتخذتم» قد ذكر في حروف مركبة مخارجها «هزوءاً» ص، ذكر في باب الهمز المفرد ص... انجام: ... النصر، المسدليس فيها خلاف لهما. الإخلاص كفواً بالهمز، ذكر في الهمز المفرد ص. الفلق و الناس ليس فيهما شيئاً والله اعلم بالصواب.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۲ مج ۲۸۳ * ۱۷) نوشته؟، آراسته، ص ۳۶-۷۲ [ملك ۱۰/۵] 416 س

130 فرش الحروف (رسالة في -) ۱۳۰ س

؟

* مؤلف شناخته نشد و باید از مردم قبل از سده ۱۳ هـ . ق باشد.

● ت: قبل از سده ۱۳ هـ . ق.

این رساله به ترتیب سوره‌ها در فرش حروف و با استفاده از رموز نگارش شده، و ما برای آگاهی بیشتر از محتوای آن بخش نسبتاً زیادی از آغاز و انجام آنرا می‌آوریم.

آغاز: [اعلم أن هذا هو الفرش، ولها عدد فيه التي كتبتها في الأصول إلا هاء الضمير التي قبلها ياء ساكنة أو محذوفة سوى عليهم و إليهم و لديهم و الأشياء القليلة الدوران؛ فإنها قد أذكرها تجديداً للعهد].

سورة فاتحة الكتاب: ملك بلالاف «ه ج»، الصراط و سراط حيث وقعا بالسين «ه ی»، وإذا بسمل «ج» بين كل سورتين له فيه ثلثة أوجه نحو: ولا الضالين «قف»، الرحمن الرحيم «صل»، الم سورة البقرة «ال م» مقطوعة الحروف بسكتة يسيرة «ج»، يكذبون «ج ق»...

انجام: ... من الفيل إلى آخر القرآن، ترميهم بالضم «ج»، و ليلاف قریش بياء ساكنة من غير همز «ج»، إلفهم، شانتك بفتح الياء من غير همز «ج»، ولى «د» دینی فی الحاليتين «ق»، حمالة «ك»، كفواً أحد «ج»، إلا «د»، كفواً أحد «ل».

□ نسخه:

۱. سپه - تهران (۵۲۴۶) نسخ ۱۲۹۵ هـ . ق به دستور ميرزا محمد مهدي، ۴۴ گ [ف: سپه

۳۶۳/۵] 417 س

۳۶۲

131 فرضية التجويد (رسالة في -) ۱۳۱ س

محمد فيض الله

* ترجمه احوال او علي رغم تفحص به دست نيامد، و از نسخه ش ۶۸ تجويد قدس، چنين استفاده مي شود كه از دانشمندان سده ۱۱ هـ . ق و پيرو مذهب تسنن مي باشد.

● ت: سده ۱۱ هـ . ق به بعد

رساله در گزارش ارزش فن تجويد از نظر فقهی، و مرتب بر دو فصل است:
الفصل الأول - في بيان حكم التجويد و درجاته. الفصل الثاني فيما يترتب به فساد الصلوة وعدمه.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي نور بكتابه قلوب التالين، الذين به العابدين؟...
انجام: ... وصلى الله على من قال: «لى مع الله وقت لا يسعنى فيه ملك مقرب ولا نبى مرسل» و كان هذا الوقت فى الصلوة، وقال: «قرة عينى فى الصلوة»، و قال: «أرحنى يا بلال» وسلم عند معلوماته و مداد كلماته، و على آله و أصحابه و أحبائه إلى يوم القيامة، كذلك آله العالمين، و رحم الله تعالى عبداً يقول آمينا.

□ نسخه:

۱. قدس رضوى - مشهد (۶۸ تجويد و قرأت) نسخ؟ ۱۸ گ [ف: قدس ۱۶۹/۶] 418 س

132 فصول التمهيد لأصول التجويد ۱۳۲ س

؟ (قبل از ۹۶۶ هـ . ق)

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: قبل از ۹۶۶ هـ . ق.

رساله‌ای است بسیار فشرده در چند برگ.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي نزل الفرقان على عبده تبياناً... و بعد فهذه وريقات فى التجويد منضدة أحسن تنضيد... و سميتها فصول التمهيد لأصول التجويد...

انجام: ... و حذف التاء لالتقاء الساكنين، و هذا آخر الرسالة، و الحمد لله...
الأخبار

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۵ مج ۲۸۳) نوشته در جمعه ۱۲ رجب ۹۶۶ هـ . ق؟ ص ۱۳۴-۱۴۰ [ف:

ملک ۱۰/۵ [419 س

۰۲ مرکزی - تهران (۲ مج ۹۲۶۲) نسخ ۱۶ رجب ۹۶۷ هـ . ق در لاهیجان، ۲۰ برگ، ۶
سطری [ف: مرکزی ۳۳۴/۱۷] 420 س

133 **الفصول العشرة فی ضوابط قراءة أبي عمرو البصری** ۱۳۳ س

جلال الدین محلی (۷۹۱-۸۶۴ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در بخش تفسیر، ذیل «تفسیر الجلالین: جلال الدین محلی و
جلال الدین سیوطی» ببینید.

● ت: سده ۹ هـ . ق .

این رساله - در ده فصل - ضوابط قرائت ابی عمرو بصری را از طریق روایت ثوری و
سوسی از یزیدی با استفاده از «التیسیر» و «الشاطیبة»، و «النجوم الزاهرة» مورد بحث قرار
داده است.

آغاز: بسمله، حمدله [قال الشيخ... محمد بن أحمد بن [محمد بن] إبراهيم

المحلی الشافعی...: هذه فصول عشرة فی ضوابط قراءة أبي عمرو

البصری من طریق روایتی الدوری والسوسی عن الیزیدی، مأخوذة من

التیسیر و الشاطیبة والنجوم الزاهرة...

انجام: ... من النضارة ای الحسن، والله سبحانه أعلم، و صلی الله علی

سیدنا... وسلم تسلیماً کثیراً.

□ نسخه:

۰۱ سپه - تهران (۶ مج ۵۲۴۳) نستعلیق چلیپا؟ ، گ ۶۱ پ - ۷۱ ر [ف: سپه ۳۹۸/۵] 421

س

فضل التجوید و الترتیل (منظومة فی -): ملامحمدصادق قاری =

منظومة فی فضل التجوید و الترتیل: ملامحمدصادق قاری.

134 **الفوائد الحسان فی الإدغام للحروف السواکن و البیان** ۱۳۴ س

شمس الدین بلبانی خزرچی (۱۰۰۶-۱۰۸۳ هـ . ق)

* شمس الدین محمد بن بدرالدین بن عبدالقادر بن محمد بلبانی خزرچی بعلی دمشقی

صالحی حنبلی؛ فقیه، محدث، قاری، آشنای به تجوید که در دمشق زاده شد، و در نهم رجب

۳۶۴

۱۰۸۳ هـ . ق در همانجا از دنیا رفت. از آثار او است: «عقیده فی التوحید»، «بغیة المستفید فی التجوید»، «مختصر الإفادات فی ربع العبادات علی مذهب أحمد بن حنبل»، «کافی المبتدی من الطلاب» در فقه، «الرسالة فی أجوبة أسئلة الزیدية».

● ت: سنة ۱۱ هـ . ق.

رساله‌ای است در اظهار و ادغام حروف ساکنه و آراء قراء عشره و موارد اختلاف و اجماع آنها در این زمینه، و عناوین آن بدین شرح است:

باب ذال «إذ» - باب دال «قد» - باب «تاء الساکنة» - باب «هل» و «بل» - باب حروف قَرَّبَتْ مَخارجُها - باب اتفاقهم علی ادغام ذال «إذ» و دال «قد» و «تاء التانیث» و «لام هل و بل» - فصل: و اتفقوا علی ادغام أول المثلین - فصل و اتفقوا علی ادغام أول المتجانسین، فی بیان صفة حروف الهجاء - فی بیان مراتب المد.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین، و الصلوة والسلام علی سیدنا محمد خاتم النبیین، و علی آله و صحبه أجمعین صلوة دائمة إلى يوم الدين. و بعد فهذه وریقات لطيفة نقلت فیها الاظهار و الادغام للحروف السواکن، و مذاهب الأئمة القراء العشرة، و ما اختلفوا فيه و أجمعوا علیه من ذلك علی وجه التقرب و التیسیر، و سميتها الفوائد الحسان...

انجام: ... و أما الاسم فهمة الوصل فيه نوعان: قیاسی و سماعی؛ فأما القیاسی ففیه مصدر الخماسی كالانطلاق و الاستخراج، و أما السماعی ففي عشرة الفاظ محفوظة، وهی: اسم و است و ابن و ابنة و امرأة و امرؤ و اثنان و اثنتان و ایمن الله المخصوص بالقسم. و حکم هذه الهمة عند الإبتداء الكسر إلامع لام التعریف فإن حکمها الفتح...

بنگريد به: فهرست ظاهريه ۱/ تجويد و قراآت ۲۲۷/ و: خلاصة الأثر ۳/ ۴۰۱، ۴۰۲. و: مختصر طبقات الحنابلة ۱۱۱، ۱۱۲. و: الأعلام، زرکلی ۲۷۵/۶. و: معجم المؤلفين ۹/ ۱۰۰. و:

Brockelmann: s, II: 58.

□ نسخه:

۱. گوهرشاد - مشهد (۳ مج ۲۶۰) نسخ مؤلف در ۱۰۵۳ هـ . ق، پاره‌ای از اوراق وصالی شده، فهرست‌نویس مؤلف را نشناخته، با مهر حاج سیدسعید [ف: گوهرشاد ۱/ ۲۲۶. و ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۲۱۶] 422 س

۲. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۱۰۵۹۶) نسخ ناخوش سنة ۱۳ هـ . ق، فهرست‌نویس مؤلف را مجهول یاد کرده است، گ ۱-۵، ۲۰ تا ۲۸ سطری [ف: الظاهريه ۱/ تجويد و قراآت /

[۲۲۷] 423 س

135 الفوائد فی شرح القصيدة الجزرية فی التجويد ۱۳۵ س

سید عبدالجلیل قاری رازی حسینی (زنده در ۹۷۶ هـ . ق)

* سید عبدالجلیل بن احمد حسینی قاری فارسی از دانشمندان سنه ۱۰ هـ . ق، و زنده در ۹۷۶ هـ . ق. او شاگرد شیخ یحیی بن حسن بحرانی مفتی است که کتاب «الارشاد = ارشاد الأذهان» علامه حلی را نزد وی در یزد خوانده و مفتی یاد شده در ۹۷۰ هـ . ق برای وی اجازه‌ای نوشته، و از او با تعبیر: «السید النبیل جلیل بن أحمد الحسینی» یاد کرده است. از وی آثاری به جای مانده که از جمله آنها است: «تجوید القرآن» به فارسی که به نام والی: یمین الدوله امین‌الدین تألیف کرده و در ۱۲ باب است، «شرح الناسخ و المنسوخ» که بعداً ان شاء الله در بخش علوم راجعه به قرآن گزارش خواهد شد. او شرح ناسخ و منسوخ را در ۹۷۶ هـ . ق به پایان برده است.

● ت: اوائل رجب ۹۷۲ هـ . ق.

این کتاب که در «الذریعة» از آن با عنوانهای مختلف — از قبیل: «الفوائد فی شرح القصيدة الجزرية فی التجويد» و «الفوائد فی التجويد» یاد شده شرح «المقدمة الجزرية» در تجويد است که شارح در آخر کتاب، عنوان نخست: «الفوائد فی شرح القصيدة الجزرية» را برای آن انتخاب کرده، و آنرا در روز سه‌شنبه اوائل رجب ۹۷۲ هـ . ق به پایان برده است. در این کتاب از «دررالفوائد فی بحر العقائد» یاد شده است.

آغاز: بسمله و به نستین، الحمد لله الذي نزل القرآن على سبعة أحرف...

فیقول... عبدالجلیل الحسینی القاری: لماکان خیر الکلام القرآن... ولكن إیقانه معنی و إتقانه لفظاً موقوف على أحسن العلوم و أمتن الفنون... و هی العلوم الأدبية و الفنون العربية، مضيفا إليها تجويد الحروف و معرفة الوقوف؛ فمن رام وصل المقصود فعليه باستشمام نسائم ألفاظ الفريدة لكشاف حقائق الرموز... الشيخ محمد الجزري... لاسيما مع اللثالي المنظومة إليها من ابنه... ولكن ما كانت تخلو عن الإطناب... فأردت أن أزيد إليها ما سخ بالبال، فلنشرع... و نقول: بسمله، «يقول»: القول يعم المفرد والمركب...

انجام: ... الحمد لله أولاً و آخراً، و ظاهراً و باطناً. وقع الفراغ من تأليف هذه الفوائد... في يوم الثلاثاء اوائل رجب المرجب سنة إثني وسبعين و تسعمائة

[وقد نقلت هذه الفريدة كتب الحقير... مير عبدالجليل غفر الله ذنوبهما بحق محمد و آله أجمعين، وقد نسخ هذه الرسالة من الكتاب المذكور أستاذنا... المذكور في «مدرس المكوكة» من قرية الكيلان، و أنا أرجو بلطف الله تعالى [و] بمنه وجوده و كرمه سنة ١٠٠٨ كتب يوسف بن مولانا مصطفى كريمان. اللهم اغفر ذنوبنا] پایان (نسخه ١ مج ٤٤٨٣ مركزى تهران)

بنگريد به: النريعة ٣/٣٦٩ و ١٤/٩٧ و ١٦/٣٥٥، ٣٥٦.

□ نسخه:

١. مركزى - تهران (١ مج ٤٤٣٨) نسخ يوسف ابن مولانا مصطفى كريمان در ١٠٠٨ هـ. ق، گ ١-٣٦ [ف: مركزى ١٣/٣٣٩٧] 424 س

136 قانون قراءات القراء العشرة ١٣٦ س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

کتابى است که مؤلف در آغاز آن نشانه‌هاى اختصارى قراء را مى‌آورد، آنگاه فصلی است درباره قراء مکه و مدینه. و ابواب آن بدین شرح است:

باب الإدغام، باب الهمزة، باب الإماله و التفخيم، القراءات فى فاتحة الكتاب، القراءات فى سورة البقرة، باب المدنى، باب ذکر إختلاف الأمصار فى عدد آى السور، باب ترتيب سور القرآن فى الإنزال، باب فى كيفية جمع سور القرآن.

آغاز: بسمله، حمد له، و صلوته على سيدنا محمد و عترته الطاهرين. هذا قانون قراءات القراء العشرة، وهم أهل الحجاز والشام و العراق و رواتهم رحمهم الله بالاختصار من أسمائهم على حروف منها، و ذكر الكلمات المختلف فيها مرة واحدة، و أكثر ما فى الجامع ما قرأه أكثرهم، و بالله التوفيق. ذكر ترجمة أسامى القراء العشرة على أطراف الأوراق و رواتهم رحمهم الله...

انجام: ... خلف بن هشام الكوفى البزاز مات سنة تسع و عشرين و مائين، قرأ على سليم، و قرأ سليم على حمزة وقد تقدم.

□ نسخه:

١. مجلس - تهران (٢ مج ٤١٢٩ - دفتر: ٦٤٤٢٩) نسخ سله ٦ يا ٧ هـ. ق، گ ٣٢٥ پ -

۳۲۷، ۲۱ سطری [ف: مجلس ۱۱/۱۲۶] 425 س

القراءات: ابو عبدالله احمد سیاری =

التنزیل و التحریف: ابو عبدالله احمد سیاری.

137 **القراءات (رسالة فی -) ۱۳۷ س**

؟

* مؤلف شناخته نشد، و با اینکه مجدداً نسخه بازنگری شد هیچگونه مشخصه‌ای از مؤلف آن به دست نیامد.

● ت: ۱۰۸۵ هـ . ق یا قبل از آن

رساله‌ای است در اختلاف قرائتِ قراء که کیفیت قرائت آنها به ترتیبِ سوره‌ها به رمز ارائه شده است.

آغاز: بسمله، سورة فاتحة الكتاب. «الرحيم ملك» بادغام الميم في الميم، «ملك»

بلا الف (ا د ح ك ف ث)، «الصراط و صراط» حيث وقعا و كيف وقعا

بالسين «غ ز خفه» فالسين عن ابن مجاهد، و الصاد عن ابن شنبوذ؛ و لم

يذكر في الشاطبي الاختلاف عن قبل، و بإشمام الصاد الزاي في الأول

«ف»؛ و قيل في الأول و الثاني، و قيل في الأول. و كل المعرف باللام، و

ليست هاتان المثلتان في الشاطبية وفي سائر القرآن (ص)...

انجام: ... كفواً أحد، كفواً أحد في الوصل و في الوقف نقل، أو «ظ» «د»

غيرن «ا د ح ك ر ث ص ف» و في الحالين «ط» «و» «ف» أو إبدال،

فقال كفاكفواً [در نسخه ش ۱ مج ۳۱، و قی امام جمعه خوئی در مجلس

آمده: فرغ من كتابته يوم الأربعاء سابع شهر ربيع الأول سنة ۱۰۵۸ سنة

ثامن و خمسين بعد ألف من هجرته؟ النبوية عليه ألف التحية]

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۱ مج ۳۱ امام جمعه - دفتر: ۶۳۵۹۹) نسخ روز چهارشنبه ۷ ع

۱۰۵۸/۱ هـ . ق، در فهرست به عنوان «رساله در قرائت» آمده، ص ۱-۳۶ [ف: مجلس

۲۱۳/۷] 426 س

۲. گلپایگانی - قم (۳ مج ۲۹۴) نسخ؟، گ ۱۳۵ پ - ۱۸۸ ر [ف: گلپایگانی ۲۵۵/۱] 427

س

۳۶۸

138 **القراءة (رسالة في بيان مهمات -) ۱۳۸ س**

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

أغاز: [رسالة في بيان مهمات القراءة] قاعدة: الإدغام على قسمين كبير و صغير، فالكبير إدغام متحرك بعد إسكانه في آخر، و هو يكون في المتماثلين، و هما ما اتفقا مخرجاً و صفة، و في المتقاربين، و هما ما تقاربا مخرجاً أو صفةً، و في المتجانسين و هما ما اتفقا مخرجاً لاصفةً مثل... انجام: ... فلسانه يتلفظ بالمواعظ على قلبه الغافل، و يقرأ «أفلايتدبرون القرآن أم على قلوب أقفالها»، «بل قلوبهم في غمرة من هذا»، «لهم أعمال من دون ذلك هم لها عاملون»، والسلام.

□ نسخه:

۱. الهيات - مشهد (۶ مج ۹۷۱ - ثبت: ۱۴۸۲۱) شکسته نستعلیق شیخ محمد ابن حاج ملاحسین خوسفی در ۱۲۹۳ هـ . ق [ف: الهيات مشهد ۱۲۱/۲-۱۲۳] 428 س

قراءة أبي عمرو البصرى (رسالة في -): جلال الدين محلى =
الفصول العشرة في ضوابط قراءة أبي عمرو البصرى: جلال الدين محلى.

قراءة عاصم: شيخ محمد قارى =

نورالنور في قراءة عاصم المشهور: شيخ محمد قارى.

139 **قراءة فاتحة الكتاب (رسالة في كيفية -) ۱۳۹ س**

(سده ۸ هـ . ق و یا قبل از آن)

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: سده ۸ هـ . ق و یا قبل از آن

در نسخه‌ای که شناختیم بخشی از کتابی در قرائت است که ممکن است کتابی معروف باشد، و علیرغم تحقیق و بررسی، عنوان آن مشخص و معلوم نشد.

أغاز: بسمله، كيفية قراءة فاتحة الكتاب. «الحمد» يخفف الألف و يحققها؟! كما قلنا في «أعوذ»، و يسكن اللام تسكيناً كي لا يخرج مفتوحاً وهو

لا يشعر به، و يخفف اللام الأولى من «الله»، و يشتد الثانية لأجل التضعيف، و يرققها لأجل الكسرة قبلها.
انجام: ... و يشتد الضاد من الضالين، و يمد لأجل التضعيف، نحو «الظانين بالله» «فستل العاذين» المنصوبة في حال الوقف، بل خفف عليه تسكيناً كما تقدم ذكره، و يشيع كسرة اللام إشباعاً جيداً...؟ من الهمزات بل بأبعد، والله أعلم بالصواب.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۹ مج ۲۳ * ۲۱) نسخ حدود سنة ۸ هـ . ق [ف: ملك ۱۵/۵] 429 س

140 قراءة القرآن (رسالة في -) ۱۴۰ س

ابونصر محمد زشكى (نیمه اول سنة ۶ هـ . ق و یا قبل از آن)

* ابونصر محمد بن علی زشكى؟ که ترجمه احوال او به دست نیامد و باید از مردم نیمه اول سنة ۶ هـ . ق و یا قبل از آن باشد.

● ت: نیمه اول سنة ۶ هـ . ق و یا قبل از آن

رساله‌ای است مختصر که در آن قرائت قرآن کریم به ترتیب سوره‌ها و به گونه فشرده آمده است.

ع

آغاز: بسمله، قال الشيخ الإمام الزاهد ابونصر محمد بن علی الزشكى

(رحمه الله): قرأت القرآن من أوله إلى آخره برواية أبي عمرو النورى على

الشيخ الجليل السيد جدى أبي العباس محمد بن أبي القسم بن أبي سهل

البارى، قال: قرأت على المقرئ الفاضل الإمام أبي القسم...

سورة فاتحة الكتاب - قوله: «مالك يوم الدين»، الألف. «الصراط»

بالصاد حيث كان فى المعرفة و النكرة، «عليهم» بكسر الهاء و سكون

الميم إلا إذا استقبله ساكن فإنه ضم الهاء و الميم مثل «عليهم الذلة»...

انجام: ... سورة الإخلاص... [افتاده در نسخه ش ۱۳ مج ۱۵۱۹ * ۳۱۹

ملك] أحد ضم الفاء والهمز، والله أعلم بجميع ذلك.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۱۳ مج ۱۵۱۱ * ۳۱۹) نسخ محمد بن ابى الفضل صايفى بيهقى در ۵۱۹

هـ . ق، ص ۴۰۹ - ۴۳۵، در فهرست به عنوان «القرائة» آمده است [ف: ملك ۲۸۲/۵]

430 س

141 **القراءة والتجويد** ۱۴۱ س

؟ (سده ۱۲ هـ . ق یا قبل از آن)

* مؤلف شناخته نشد، و باید از دانشمندان شیعی باشد.

● ت: سده ۱۲ هـ . ق یا قبل از آن

در این رساله پس از یاد کردن لزوم استعاذه، قرائتِ سوره حمد گزارش شده، و احکام همزه آمده، و آنگاه احکام اِماله و قواعد کلی دیگر تجوید؛ و در انجام، نام سوره‌ها و محل نزول آنها و شماره آیه‌ها یاد شده. در بخش دوم آن درباره قرائت و تجوید سوره بقره است، و کلماتی که لازم بود از رهگذر تجوید و قرائت بیان شده، و تفسیر آنها آمده و قرائت قاریان نیز یاد شده است. ممکن است بخشی از کتابی باشد.

آغاز: اعلم أن القراء اتفقوا على التلفظ بالتعوذ قبل التسمية. و قال

أمير المؤمنين (عليه السلام): «الاستعاذه هي ما قد أمر الله به عباده عند

قراءتهم القرآن، فقال: «وإذا قرأت القرآن فاستعذ بالله من الشيطان

الرجيم، و من تأدب بأدب الله (عزوجل) أذاه إلى الفلاح الدائم، و من

استوصى بوصية الله فإن له خير الدارين». و الاستعاذه عند القراءة من

مستحسّنات [مستحبات] القراءة، و عند البعض واجب قبل التلاوة...

انجام: [ناقص نسخه ش ۸۸۸ گوهرشاد]: ... «النفائات» قرئ بالف بعد

النون، و قرئ بكسر الفاء بعد تخفيفها و بضم النون و تخفيف الفاء.

والباقون بغير ألف بعد النون و تشديد الفاء مفتوحة بعدها ألف. «برب

الناس، ملك الناس، إله الناس» و غيرها قرء. و عن يميل الناس في

موضع الخبر، ولا يميل في الرفع والنصب و الباقون لا يميلون.

□ نسخه:

۱. گوهرشاد - مشهد (۸۸۸) شکسته نستعلیق سده ۱۲ هـ . ق، ۱۴ سطری [ف: چهار

کتابخانه مشهد، ص ۲۳۲] 431 س

142 **القراءة والتجويد (رسالة في -)** ۱۴۲ س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

این کتاب که در قرائت و تجوید نگارش یافته در شش باب و خاتمه بدین شرح تنظیم شده

است:

الباب الأول: فى بيان مخارج الحروف. الباب الثانى: فى الإستعاذة وبسمله. الباب الثالث: فى بيان أحكام النون الساكنة والتنوين، و [هذه] الأحكام أربعة: الإدغام و القلب و الإظهار و الإخفاء. الباب الرابع: فى بيان أحكام الميم الساكنة، و [هذه] الأحكام ثلاثة: الإدغام و الإظهار و الإخفاء. الباب الخامس: فى المد. الباب السادس: فى أحكام الراء؛ التفخيم و الترقيق. خاتمة: فى أسامى القراء السبعة و روايتهم و رموزهم.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذى جعل لنا كلامه هادياً إلى الطريق المستقيم، و أمرنا بترتيبه لأجل الثواب العظيم، و الصلوة على من قال: إن الله يحب... أما بعد انه لا بد لقارى القرآن من معرفة مخارج الحروف و رعاية أدائها و مراعات قواعد القرآن لتكون قراءته صحيحةً معتبرةً. و هذه الرسالة لبيانها، و هى مرتبة على ستة أبواب و خاتمة. الباب الأول فى بيان مخارج الحروف.

انجام: ... خاتمة فى أسامى القراء السبعة و روايتهم و رموزهم فتذكر بعد كل قارى من القراء السبعة رموز رواية بالترتيب: نافع «ا» قالون «ب»، ورش «ج»، ابن كثير «د»، قبل «ز»، أبو عمرو «ح»، دورى «ط»، سوسى «ى»، ابن عامر الشامى «ك»، هشام «ل»، ابن ذكوان «م»، عاصم الكوفى «ن»، أبوبكر «ص»، حفص «ع»، حمزة الكوفى «ف»، خلف «ض»، خلاد «ق»، الكسائى الكوفى «ر»، أبو الحارث «س»، الدورى «ت». تم...

□ نسخه:

١. قدس رضوى - مشهد (جديد: ٣٠٤٧ - قديم: ١٥ تجويد و قراءات) نسخ روز شنبه سلخ رجب ١٠١٧ هـ. ق، در فهرست بمعنوان «رساله در مخارج حروف» آمده، ٧ گ، ١٤ سطرى [ف: قدس ٢٢٨/٢] 432 س

قراءة ورش من طريق الإصبيهانى (منظومة فى -): احمد طيبى =
بلوغ الأمانى فى قراءة ورش من طريق الإصبيهانى: احمد طيبى.

143 قرة العين فى [من] الفتح و الإمالة بين اللفظين ١٤٣ س

ابن قاصح عنرى (٧١٦-٨٠١ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همين بخش قرائت، ذيل «سراج القارى المبتدى و تذكره المقرى

المتهى فى حل قصيدة الشاطبى: ابن قاصح عنرى» بينيد.

● ت: سدة ٨ هـ . ق .

مؤلف اين كتاب را به روايت از قراء سبعة از طرُق مورد اعتماد در موضوع فتح و اماله ميان دو لفظ تاليف کرده، و براى كسانى دست اندر كار تدوين آن شد كه به اين فن يعنى قرائت و تجويد اشتغال داشتند، ابن قاصح در اين كتاب از «التيسر» دانى و قصيدة شاطبيه بهره برده، و كتاب را به ترتيب سوره ها تنظيم کرده است.

آغاز: بسمله: [قال الشيخ الإمام العالم العلامة المقرئ شيخنا أبوالبقاء على بن

عثمان بن محمد بن أحمد بن الحسن قاصح العنرى (رحمه الله)]:
أما بعد حمد الله رب العالمين و الصلوة و السلام على سيدنا محمد خاتم
النبيين و آله و صحبه أجمعين. فإن هذه رسالة سميتها «قرة العين» و
جمعت المشهور من الفتح و الاماله و بين اللفظين مما قرأت به، و رويته
عن الأئمة السبعة من الطرق المَعُول عليها فى عصرنا، و كتبها لإخوانى
المشتغلين...

انجام: ... سورة النصر، «جاء»، ذكر بالقره. سورة المسد، قرأ حمزة والكسائى
«ما أغنى» و «سيصلى» بالاماله فيها، و ورش بالفتح و بين اللفظين، و
الباقون بالفتح، و ليس فى سورة الفلق مايمال. سورة الناس «برب الناس»،
ملك الناس، إله الناس»، والناس. الجملة خمس كلمات ذكرن فى البقرة.

بنگرید به: كشاف الظنون ١٣٢٥/٢. و: ف: الظاهرية ١/التجويد و القراءات ٢٣٥/٢٣٨-٢٣٨. و: معجم المؤلفين

١٤٨٧.

□ نسخه:

١. مرعشى - قم (٢ مج ٥٤٧٩) نستعليق عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانى در شنبه ٢٢
رمضان ٩٦٢ هـ . ق در مكه، گ ٨٧ پ - ١١٢ ر [ف: ٢٦١/١٤] 433 س
٢. قدس رضوى - مشهد (٢٦ تجويد) نستعليق محمدحسين ابن حاجى محمد قارى در ٩٨٣
هـ . ق، ١٣ سطرى [ف: قدس ٢٣١/٢] 434 س
٣. ظاهريه - دمشق (٦٣٩٨) نسخ خوش سدة ١٠ هـ . ق، ٤٥ گ، ١٥ سطرى [ف:
الظاهرية ١/التجويد و القراءات / ٢٣٧] 435 س
٤. ظاهريه - دمشق (٦٣٤١) نسخ محمد بهاءالدين ابن شيخ عبدالغنى بن شيخ حسن بيطار در
روز پنجشنبه ١٢ ذق ١٠٣٨ هـ . ق، گ ٤١-١٠٠، ١٤ سطرى [ف: الظاهرية ١/التجويد و
القراءات / ٢٣٦، ٢٣٧] 436 س

۵. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۳۵۷) نسخ خوش سله ۱۲ هـ . ق، گ ۱-۲۸، ۲۳ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۳۵، ۲۳۶] 437 س
۶. ظاهريه - دمشق (۵۶۴۴) نسخ سله ۱۴ هـ . ق، انجام افتاده، ۵۴ گ، ۱۳ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۳۸] 438 س

القصيدة الشاطبية: شاطبي =

حز الأمانی و وجه التهانی: شاطبي

144 القصيدة الفاتحة في تجويد الفاتحة ۱۴۴ س

محمد بن محمود سمرقندی (م ۷۸۰ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش «قراءت و تجويد»، ذیل «شرح القصيدة الفاتحة في تجويد سورة الفاتحة: محمد بن محمود سمرقندی» ببینید.

● ت: سله ۸ هـ . ق.

قصيدهای است در تجويد سورة فاتحه که سمرقندی خود، آنرا شرح کرده است و، ما قبلاً درباره آن گزارشی داشتیم. مرحوم علامه تهرانی در «النریعة» از این کتاب با تعبیر «القصيدة الفاتحة» فی بیان تجويدها یاد کرده است.

أغاز: [فی تجويد الفاتحة للسمرقندی]

بحمد إلا له المستعان توسلاً
و بالصلوات الزاکیات توصلأ
على المصطفى الهادی الشفیع وآله
وسلم على أصحابه صاحبی العلاء
انجام: ...

و ضا مدّ عدان مدّ لین لعارض فهذا هو التجويد فاعلم لتعملا

بنگريد به: كشاف الظنون ۱۳۴۲ . و: النریعة ۱۲۳/۱۷.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۶ مج ۱۹۱۶) نوشته محمد بن علی بن محمد عاملی در سله ۸ هـ . ق، در فهرست به عنوان «قصيدة في تجويد الفاتحة» گ ۳۱، نسخه مقابله شده است [ف: مرکزی ۵۳۱/۸] 439 س

۲. قدس رضوی - مشهد (از اجزاء مجموعه ۲۲/تجويد) نسخ محمد بن علی بن محمد عاملی در سله ۸ هـ . ق، در فهرست، ذیل «روح المزید» به عنوان «قصيده راجع به تجويد فاتحة»

[ف: قدس ۲/۲۳۰] 440 س

۳. قدس رضوی - مشہد (۶ مج ۱۲۱۶۷ * ۵۶۷) نوشتہ صالح حسینی در حدود ۱۲۸۵ ھ. ق در «مدرسه صادق خان» سمنان. به دنبال این قصیدہ، سوالاتی است منظوم از میرزا بابا و جواب آن به نظم در چہار برگ، در فہرست بہ عنوان «تجوید فاتحہ الکتاب (رسالہ فی -)» [ف: قدس ۱۰/۸۸] 441 س

قصیدہ فی اصول قراءۃ ابي عمر: زين الدين ابوعلی خاطر =

اصول قراءۃ ابي عمر (قصیدہ فی -): زين الدين ابوعلی خاطر.

145 قصیدہ فی التجوید ۱۴۵ س

ابومزاحم خاقانی (۲۴۸-۳۲۵ ھ. ق)

* ابومزاحم موسی بن عیداللہ بن یحیی بن خاقان خاقانی بغدادی، دانشمند آگاہ بہ قرائت و تجوید قرآن و عربیت و شاعر و ناظم از مردم بغداد کہ سخت شیفتہ معاویہ بن ابي سفیان بودہ و دربارہ او اشعار فراوانی انشاء کردہ کہ مردم آنرا می نگاشتند. چلبی می گوید: او نخستین کسی است کہ کتاب در تجوید قرآن تدوین کرد. ابومزاحم خاقانی در ذح ۳۲۵ ھ. ق از دنیا رفت. پارہای از آثار او عبارتند از: «القصیدۃ الخاقانیۃ» در قرائت کہ بہ «القصیدۃ النونیۃ» نیز نامبردار است، «قصیدۃ فی الفقہاء»، «القصیدۃ الرائیۃ» در علم انشاء.

● ت: سدہ ۳ یا ۴ ھ. ق.

این قصیدہ منظومہای است با قافیہ راء در علم تجوید، کہ در يك بيت مانده بہ پایان قصیدہ از نام خویش یاد می کند. و این قصیدہ جز «القصیدۃ الخاقانیۃ» او است کہ با قافیہ «نون» و در قرائت ساخته شدہ است.

آغاز: بسملہ

أقول مقالاً معجباً لأولى الحجر ولا فخران الفخر يدعو إلى الكبر
انجام: ...

أجابك فينا ربنا و أجابنا أخی فيك بالفقران منه و بالنصر

بنگرید بہ: الأعلام، زرکلی ۲۷۵/۸. و: وفيات الأعيان ۲/۳۲۰. و: مرزبانی ۳۸۰. و: معجم المؤلفين ۱۳/۴۲. و: طبقات القراء، ۲/۳۲۰، ۳۲۱. و: هدية العارفين ۲/۴۷۸. و: كشف الظنون ۳۵۴ و ۱۳۳۹ و ۱۳۴۸. و:

Ahlwardt: ... verzeichniss der arabischen handschriften: I:189.

Brockeleman: g, I: 190, s, I: 329, 330.

□ نسخه:

۱. سپه - تهران (۸ مج ۵۲۴۳) نوشته؟ در فهرست به نام «تجوید (منظومه -)» آمده، گ
 ۸۱ پ - ۸۳ [ف: سپه ۳/۳۲۵] 442 س

146 قصيدة في الرءات و اللامات ۱۴۶ س

شعله (۶۲۳-۶۵۶ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «کنز المعانی فی شرح حرز
 الأمانی: شعله» ببینید.

● ت: سده ۷ هـ . ق .

قصیده‌ای رائیه در کیفیت قرائتِ رآت و لاماتِ قرآن کریم در چند برگ.

آغاز: بسمله،

ثم الصلوة على المبعوث من مضرا	الله أحمد من إحسانه غمرا
رآت ورش مع اللامات مستطرا	و بعد هذا قصيد قد نظمت به
مفرعا لخلاف أصله و انتشرا	وزدت متفقا عن سبعة بهما
عمرو و هو الحافظ الداني مشتها	عولت فيه على نقل الام أبي
أو كسرة لزمت كالخير مع حشرا	ورش يُرقق الرابع ساكن عيا
كوزر اخراج والمحراب مذكرا	وإن يحل بعد كسر ساكن فكذا

...

انجام: ...

يلى لفتح و ضم جَل مَنْ قهرا	ولا خلاف بلام الله فخم إذ
خلف عن العرب العربا فاختبرا	و بعد ما الكسر رقيقه فليس به
نظام عقد لئلا كان منتثرا	هذا مقالى انتهى فافهمه تلف به
عمرو ثمانين بيتا عد مقتصرا	ضمته مع زيادات كتاب أبي

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۶ مج ۶۲۰۹) نسخ سده ۸ هـ . ق، گ ۶۲ ر- ۶۶ پ [ف: مرکزی
 ۲۱۸/۱۶] 443 س

= القواعد البقرية: محمد بقرى =

القواعد المقرره والفوائد المحررة: محمد بقرى.

147 قواعد القراءة ۱۴۷ س

؟

✱ مؤلف شناخته نشد؛ لکن از محتوای کتاب برمی آید شیعی است.
● ت: ؟

برای معرفی این کتاب بخش نسبتاً قابل توجهی از آغاز و انجام نسخه‌ای را که شناسائی کردیم می‌آوریم، در این کتاب ثواب قرائت سوره‌ها نیز از طرق روایات شیعی آمده است.

آغاز [موجود نسخه مدرسه میرزا جعفر]: ... (صلی الله علیه وآله) إنه قال: من قرء القرآن فرأى أن أحداً أعطى أفضل مما أعطى فقد عظم ما حقره الله، و حقر ما عظمه الله. عن أنس، أن النبی (صلی الله علیه و آله وسلم) قال: القرآن غنی لافقییر...؟ عن الحارث بن نعمان... ذکر قراءة القراء العشرة، و هم أهل الحجاز والشام و العراق. اعلم أن أئمة هذه الأمصار الذين اعتمد الناس فی زماننا هذا علی قراءتهم سبعة أنفس؛ فالحجازيون هم أهل مکه والمدینة؛ فمن أهل المدینة...

انجام: ... ذکر ما فی هذه السورة من القراءات و غيرها، عن علی عن النبی (صلی الله علیهما) إنه قال: من قرأ سورة العصر فكانما...؟ فی سبیل الله... من قرأ سوره الذین [الماعون] جعل الله [له] الجنة، وله بكل آیه قراها ثواب حجة و عمرة. و فی روایة أبی: من قراها عفا الله عنه إن كان للزکوة مؤذياً. عن علی (علیه السلام) إنه قال: من قرأ تبّت اعطاه الله ثواب الصالحین، و له بكل آیه قراها عتق رقبة. و فی روایة أبی (رضی الله عنه) [من قراها أرجو الا؟ یجمع الله بینه و بین الجنة.

□ نسخه:

۱. مدرسه میرزا جعفر - مشهد (بدون شماره) نسخ خوش سله ۱۱ هـ . ق، آغاز افتاده [ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۳۸] 444 س

148 القواعد المقررة والفوائد المحررة ۱۴۸ س

محمد بقری (۱۰۱۸-۱۱۱۱ هـ . ق)

✱ محمد بن قاسم بن اسماعیل بقری شناوی شافعی ازهری، از فقهاء شافعیه و مقرئ، و صوفی که اهل قاهره بوده، و به «نزلة البقر» و یا «دارالبقر» یکی از قراء مصر منسوب است. وی درج ۱۱۱۱/۲ هـ . ق از دنیا رفت. از آثار او است: «غنیة الطالبین و منیة الراغبین» در

تجوید، «العمدة السنية فی احکام النون الساکنة والتتوین و...»، «فتح الکبیر المتعال» در حل پاره‌ای از مشکلات آیات.

● ت: سده ۱۱ یا ۱۲ هـ . ق.

در این کتاب راجع به آراء هر يك از قراء سبعة به‌طور انفراد بحث شده، و آنرا به درخواستِ دوستان با عنایت به اختصار آن تألیف کرده است.

آغاز: بسمله، يقول المعترف بذنوبه، الراجی من ربه سترعیوبه محمد بن قاسم بن إسماعیل البقری بلدة، الشافعی مذهباً، الأزهری وطناً؛ مستعیناً بالله، متوكلاً علیه:

الحمد لله على إفضاله و أشهد أن لا إله إلا الله... و بعد فقد سألني بعض الإخوان أن أجمع رسالة تشتمل على ما يتعلق بمذهب كل واحد من القراء بانفراده، سالکاً طریق الاختصار...

انجام: ... إن الإمالة في هذا الباب على ثلاثة أقسام: القسم الأول - الإمالة قولاً واحداً و ذلك مجموع في قولك: خمثت زينب لئوذ شمس. الثاني - الإمالة على قوة، والفتح على ضعف، و ذلك في الأحرف العشرة، و فيما انفتح و انضم قبل حروف كهر، والله تعالى أعلم [نسخه ش ۴۸۱۴ ظاهريه]

بنگريد به: الأعلام، زرکلی ۲۲۹/۷. و: فهرس الازهرية ۵۱/۱، ۷۱، ۷۷ و صفحات ديگر. و: إيضاح المكنون ۱۴۹/۲. و: هدية العارفين ۳۰۷/۲. و: فهرست الخديوية ۱۱۱/۱ و معجم المؤلفين ۱۳۶/۱۱. و:

Ahlwardt: ...veryichniss der arabischen handschriften I: 242, 243.

Brockelmann: g, II: 327.

□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۵۸۱۰) نسخ محمد بن سيدحسن شافعی اشعري درج ۱۱۵۹/۲ هـ . ق، گ ۳۳-۴۲، ۲۲ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۴۳۸، ۴۳۹] 445 س
۲. ظاهريه - دمشق (۴۸۱۴) نسخ سده ۱۲ هـ . ق، گ ۴۷-۵۶، ۲۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۴۳۶] 446 س
۳. ظاهريه - دمشق (۵۵۲۹) نسخ سده ۱۲ هـ . ق، گ ۳۲-۴۳، ۲۵ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۴۳۷، ۴۳۸] 447 س
۴. مجلس - تهران (۵ مج ۵۳۴۳ - دفتر: ۶۲۲۳۵) نوشته نق ۱۲۰۹ هـ . ق در «جامع نعمانية» گ ۴۷ - ۷۶ ر [ف: مجلس ۲۵۷/۱۶] 448 س
۵. ظاهريه - دمشق (۶۵۴۰) نسخ محمد بن شيخ احمد «خادم السجادة القادرية» در محرم ۱۲۶۸ هـ . ق، ۲۴ گ، ۱۳ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۴۳۸] 449 س

۶. ظاهریه - دمشق (۱ مج ۵۹۹۰) نسخ عبداللطیف بن ابراهیم، ملقب به «سلطان» در روز سه‌شنبه ۲۸ ذح / ۱۳۰۰ هـ. ق، گ ۱-۴۴، ۱۹ سطر [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۴۲۹] 450 س
۷. ظاهریه - دمشق (۱۰۲۴۰) نسخ؟، گ ۹، ۲۱ سطر [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۴۳۹، ۴۴۰] 451 س

149 القول السدید فی احکام التجوید ۱۴۹ س

؟

* مؤلف شناخته نشد؛ لکن در دیباچه آورده است: این رساله را به خواهش محمدجان فرزند حاج کامران ابدالی سلیمانی قندهاری تألیف کرده، و برای رعایت حال او و دیگر مردمان آن سامان آنرا مبسوط و گسترده نگاشته است. عناوین کتاب بدین شرح است:

مقدمة - أما فضل القرآن فقد روی عن أبي سعيد الخدري. فصل - فی التجوید و حکمه (در ادله و جوب تعلم این فن به ادله سه‌گانه: کتاب و سنت و اجماع). باب مخارج الحروف و هی سبعة عشر. باب صفات الحروف و هی سبعة عشر. الحروف ثلثة أقسام. کل حرفین متماثلین (ادغام). النون الساکنة و التنوین. احکام الممدود. سبب السکون. فی صلة هاء الضمیر.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي أنزل القرآن بلسان عربي مبين، و اعذ لمن احسن تلاوته بتجویده منزل المقربین...

انجام [افتاده در نسخه ش ۷۷ تجوید قدس]: ... فإنه یوصلها إذا اتصلت لمتحرك بعدها نحو منه و علیه و فيه، و وافقه حفص فی قوله تعالی...

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۷۷ تجوید و قراءات * ۸۸۱۶) نسخ؟، گ ۸، ۱۵ سطر [ف: قدس ۱۷۳/۶، ۱۷۴] 452 س

150 کاشف الرموز فی وقف حمزة علی المهموز ۱۵۰ س

شعله (۶۲۳-۶۵۶ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «کنزالمعانی فی شرح حرز الأمانی: شعله» ببینید.

● ت: سله ۷ هـ. ق.

قصیده‌ای است رائیه در ۸۹ بیت در کیفیت وقف حمزة بن حبيب زیات - یکی از قراء سبعة

— بر کلماتِ مهموز اللام.

آغاز: بسمله [نظم الشيخ الإمام المقرئ شمس الدين أبي عبدالله محمد بن

أحمد بن الحسين الموصلي الحنبلي (رحمة الله عليه):

أيا طالباً علماً بوقف لحمزة   على الهمز رسماً مع قياس تقررا
له وسطاً سهلاً و معه هشام فى   التصرف أما البدء حقق بأشهرها
و بعضهم عن حمزة مطلق وعن   هشام أتى التحقيق والأول انصرا

...

انجام: ...

ونحو إن امرؤ ثم شاطى مع الملا   فلاروم اذ لئمذ أبدلت أزهرها
ونحو بلو ما نشو و ما مضى   كئعبو إذ أبدلته ليس منكرا
فخذ أصل هذا الباب وأخذ مفرعاً   عليه فقد أعطيت أصلاً معبرا
وعُدّ لتسع مع ثمانين نظمها   بيوتاً و أخلص فيه فكراً معزرا

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۵ مج ۶۲۰۹) نسخ سله ۸ هـ . ق، گ ۵۷ - ۶۱ [ف: مرکزی /
۲۱۸/۱] 453 س

151 کاشف المعانی فی شرح حرز الامانی ۱۵۱ س

عبادین احمد حسنی اصفهانی (زنده در ۷۰۴ هـ . ق)

* مؤلف به عنوان ابوالفضائل عبادین احمد بن اسماعیل حسنی اصفهانی در مقدمه و دیباچه نامبردار است که — علیرغم تفحص — شناخته نشد.

● ت: ۷ ج ۲/۷۰۴ هـ . ق .

این کتاب در شرح قصیده شاطیبه، موسوم به «حرز الامانی...» است، و شارح با عناوین: «اللغة، الاعراب، المعنى، الرمز، و تفصیل القراءة» قصیده یادشده را گزارش کرده، و آنرا به درخواست دوستان نگاشته، و در بغداد آنرا به پایان برده است؛ و بیشتر این شرح را در جای دیگر تدوین نموده که در مقدمه از این جا و محل یاد نکرده است. تنها نسخه‌ای که از این کتاب شناسائی کردیم با خطی که خواندن آن سخت دشوار می‌باشد کتابت شده است. و جنبه‌های عربیت و دستوری در این شرح بر سایر جهات رجحان دارد. شارح، این کتاب را در شب دوشنبه ۷ ج ۲/۷۰۴ هـ . ق در بغداد به پایان رسانیده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذى... بنا بنصب الدلائل، المهدى إلى سبل... و

أنعم... بإرسال الرسل و الأنبياء المؤيدين بالبحج البوالغ الغراء... الرواق
البيضاء، و اصطفانا على ساير الأمم الماضية و... أما بعد فأنا أضعف العباد
ابوالفضائل عبادین احمد بن إسماعيل الحسنی (أصلح الله شأنه) يقول: إن
جمعاً من خلأنى و طائفة من رفقاءى (و فقههم الله تعالى لتكميل الكلالات
و رزقهم...) ... بحل القصيدة الموسومة بحرز الأمانى و وجه التهانى،
السايرة فى الآفاق من غير مشى على ساق التى قد كاد... قد التمسوا منى
أن اكتب لها شرحاً وافياً... الإعراب والمعنى كافياً فى كشف... من
الرموز و تفصيل القراءة... فابتدأت به، و كتبت الأكثر منه، ثم تمت فى
مدينة بغداد التى هى كجنة فيها ما تشتهى الأنفس و تلذ الأعين...

انجام

[ناقص نسخة ۳ مج ش ۵۲۴ * ۱۴۳۰۹ سنا]: ... ه ، محمد المختار
للمجد كعبه ۵ صلوة تبادى الريح... و مندلا؛ اللغة: تبادى أى تعارض.
المندل: هو العود. الإعراب: محمد عطف بيان لسيدالخلق، الألف و اللام
من المختار بمعنى الذى... اسم مفعول وقع... و كعبه ثانى مفعوله. و
التقدير: محمد الذى اختير... تؤم بها و تخطه الرجال [بقية ناخوانا است].

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۳ مج ۵۲۴ * ۱۴۳۰۹) نسخ كهنه؟ در صفحه آخر به نسخ دیگر تاریخ روز
جمعه یکم شوال ۷۵۰ هـ ق، و نیز یادداشت تولد مورخ ۷۹۷ هـ ق در صفحه عنوان آمده
است [ف: سنا ۱/۳۲۴] 454 س

152 الكامل فی الصناعة ۱۵۲ س

جعفر بحرینی (?-۱۰۸۸ هـ ق)

* جعفر بن کمال الدین زین القراء بن محمد بن سعید بحرینی اوالی، دانشمند بزرگوار و آگاه به
حدیث و رجال و تفسیر و قرائت و عربیت و شاعر چیره دست که از شیخ علی بن سلیمان بحرانی
و سیدنورالدین عاملی برادر صاحب «مدارک» روایت می کند، و میان او و صالح بن عبدالکریم
بحرینی فقیه محدث دوستی و صداقت جالبی وجود داشت، و هر دو به علت ضیق معیشت
به سوی شیراز - که مرکز تجمع فضلاء بود - کوچیدند و مدتها در آنجا اقامت گزیدند و با هم
قرار گذاشتند یکی از آنها به هند رود و دیگری در ایران بماند. و چنانچه هر کدام از آنها به
ثروتی دست یابد به دیگری مساعدت نماید. شیخ جعفر به هند رفت و شیخ صالح در شیراز ماند
و هر دو به مرجعیت رسیدند. ترجمه احوال او در «أمل الأمل - ج ۲» و «خاتمه مستدرک - ص

۳۸۹» و «سلافة العصر» در ذیل ترجمه سیداحمد بن عبدالصمد بحرینی آمده، سال ولادت او به گفته خودش در حاشیه‌های تاریخی که بر منظومه «کامل الصناعة» نوشته (۱۰۱۴ هـ. ق) است، و مرگ او به گفته حاجی نوری در خاتمه «مستدرک» سال (۱۰۹۱ هـ. ق) و به گفته شیخ یوسف در «لؤلؤة البحرين» سال (۱۰۸۸ هـ. ق) بوده در مستدرک گوید: او کتاب «اللباب» را نیز پیش از «الکامل» به نام سیدعلی خان مدنی نوشته و سیدعلی خان در سلافة او را به لقب «شیخنا العلامة» ستوده. به خط این مرد نسخه‌ای از حاشیه ملاعبدالله در کتابخانه صاحب فریعه در نجف موجود است. و تاریخ نوشتن آن (۱۰۳۱ هـ. ق). و او را پسری به نام موسی بن جعفر بوده که تملك و امضای او بر پشت کتاب «المطالب المظفرية فی شرح الجعفرية» در کتابخانه حاج میرزا علی شهرستانی در کربلا موجود می‌باشد.

● ت: سده ۱۱

رساله ارجوزه‌ای است در تجوید که آنرا بنا به خواهش سیدعلی خان مدنی - که شاگرد وی بوده - به سال (۱۰۶۹ هـ. ق) انشاء کرده و به نام پدر سیدعلی یعنی میرزااحمد بن میرمعصوم که استاد سراینده است ساخته. و آنرا بر سی باب مرتب کرده.

- آغاز: ۱. قال الفقير الطالب الغفران من ربه جعفر البحراني
 ۲. ابن کمال‌الدین زین‌القراء فی عصره بل هو شیخ الإقراء
 و پس از پنج بیت که يك بیت آن در حاشیه است گوید:
 ۸. لقد أشار مَنْ عَلِيٌّ طاعته حتم و من يلزمني إجابته
 و پس از پنج بیت در ستایش او:
 ۱۴. ذاك الذي لكل مدحة ملی [سیدنا] بل سیدالکل علی
 ۱۵. [ابن] الشریف الأوحده العلامة السند المحقق الفهامة
 و پس از پنج بیت ستایش:
 ۲۱. [أحمد بن الميرزا] المعصوم دلت له معاطس الخصوم
 ۲۲. [الحسنی الحسنی النسب] لفأ مرتباً لأم و لأب
 و پس از نه بیت درباره استادان خود گوید:
 ۳۱. و إني أخذت هذا العلما عن كل شيخ بالكمال يسمی
 ۳۲. نحو السدید یوسف البلقینی ثم الجمال حسن البحرینی
 ۳۳. والفاضل الرضی ابن یوسف التقی حافظ طوس السبزواری البیهقی
 ۳۴. و والدی و غیرهم ممن برع فی الفضل والأداء من أهل الورع
 و پس از چهار بیت:
 ۳۹. سمیته «الکامل فی الصناعة» لأنه قد ضمن البراعة

۴۰. وقد أتى مرتب الأبواب وهي ثلاثون لدى حساب نسخة (ش ۸۸۲ مرکزی) فقط سه باب اول از این سی باب را دارد: ۱. ستایش قرآن؛ ۲. دور بودن از افزایش و کاهش؛ ۳. تواتر قرائتها و فقط دارای (۴۷۴ بیت) است. و معلوم نیست آیا سراینده آنرا به پایان رسانیده یا آنکه ناقص گذارده؟ بهر حال خود سراینده آن را حاشیه نوشته و شرح کرده و ما چند حاشیه بیتهای اول منظومه را که جنبه تاریخی دارد در اینجا می آوریم:

حاشیه بیت شماره (۲) که نسب سراینده را آورده: و هو ابن محمد بن سعید بن ناصر بن جعفر بن علی بن عبدالله بن سلیمان بن عیسی حاکم قلعه السلاق جزیره صغيرة بین سماهیج و جزیره ابن متوج. ثم غطاها الماء إلى زماننا هذا وستر أكثرها. و مولد هو لاء کلهم البحرین و مولد الفقیر فی السنة الرابعة عشرة بعد الألف فی الهجرة، و سیاتی بیان مواضع تحصیله. (بخطه دام ظلّه).

(السلاق) جزیره صغيرة شرقی جزیره ابن متوج و جنوبی الماحوز و شمالی قرية سترة، و سماهیج عنها فی جهته الصبا فافهم ذلك. (منه دام ظلّه).

حاشیه بیت (۸): هو السيد السند الفاضل التحریر المیرزا الكامل سیدنا السید علی ابن العلامة المحقق المدقق الفهامة حسن الأصول و الفروع و مالک المعقول و المشروع سیدنا و سندنا نسبح و جده، و سمی جده، میرزا نظام الدین أحمد الدشتکی الحسینی، أیدهما الله تعالی. (منه دام ظلّه).

حاشیه بیت (۱۴ و ۱۵ و ۲۱ و ۲۲): و هذا الكلمات الثمانی المكتوبة بالحمرة و مجموعها [سیدنا علی بن میرزا احمد الحسینی الحسینی النسب] تاریخ تصنیف هذه الرسالة وهي (۱۰۶۹ هـ . ق) من الهجرة.

حاشیه مصرع اول بیت (۲۲): قرأت علیه القرآن فی الرباط الداودية المتصل بالحرم الحرام (زاده الله شرفاً)، فی السنة الثالثة و الأربعین بعد الألف. كان منفرداً فی هذا الفن علماً و عملاً، و بلقین قرية علی أربعة فراسخ من مصر كما سمعته منه. (منه دام ظلّه).

حاشیه مصرع دوم بیت (۲۲): المراد به الشيخ حسن بن علی بن رمضان البحرانی الكرانی و كان أروع أهل زمانه، و أقربهم من التقرب إلى الله تعالی بالطاعات فی الآناء و الساعات، و كانت قرائتی علیه فی السنة الرابعة و الثلاثین بعد الألف، و كان رحمه الله وحيداً فی التجويد و العلم و الورع بلاخلاف. (منه دام ظلّه).

در سراغاز کتاب اجازه روایتی به نظم برای سیدعلی خان مذکور داده، و در آن از استادان

سراینده، نام شیخ بهائی و سید ماجد بحرینی، و استرآبادی، و سیدنورالدین ابن علی حسینی، و علائی را آورده، در حاشیه گوید: اجازه‌ای از شیخ الحُفَاطِ مشهد خراسان دارم که او از پدرش شیخ یوسف و او از شیخ شمس‌الدین محمد شامی، از شیخ عمادالدین قدسی، از جزری صاحب «النشر» روایت کرده است.

بنگرید به: فهرست مرکزی ۱۷۸/۱-۱۸۱. و: روضات الجنات، ط سنگی ۱۴۹. و: أمل الأمل ۰۴۶۵. و: ریحانة الألب ۲۳۰/۱، ۲۳۱. و: اعیان الشیعة ۹۸/۱۶-۱۰۵. و: معجم المؤلفین ۱۴۳/۳.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۸۸۲) نسخ سلیمان بن عبدالله حطی در ۱۰۷۵ هـ. ق در شهر کرکنده، ک ۸۱-۹۶، ۱۵ سطری [ف: مرکزی ۱۷۸/۱-۱۸۱] 455 س

153 الکامل الفرید فی التجرید و التفرید ۱۵۳ س

محب‌الدین جعفر موصلی (م ۷۱۱ هـ. ق)

* محب‌الدین ابوموسی جعفر بن مکی بن جعفر موصلی، که نویسندگان تذکره‌ها و تراجم او را به‌عنوان «بقیه اولیاء و استاد قاریان و شرف فقیران» ستوده و کرامتی از او نقل کرده، و خاطر نشان شده‌اند که وی در آغاز امر به شیراز آمد و در مجلس علماء، ناشناخته و گمنام و خاموش می‌نشست تا آنجا که او را از عوام‌الناس می‌پنداشتند. روزی به مجلس شیخ نجیب‌الدین علی بزغش حضور بهم رساند؛ مردی بر این مجلس درآمد و مشکلی از قرائت قرآنی را از شیخ نجیب پرسید، شیخ نجیب گفت: این سؤال را فقط کسی می‌تواند پاسخ گوید که در آخر مجلس نشسته است. و وقتی محب‌الدین جعفر دریافت که شیخ نجیب او را به هوشمندی و فراست شناخته نزد او آمد و دست شیخ نجیب را بوسید. از آن پس مردم شیراز محب‌الدین را شناختند و به فضائل او پی بردند، و علماء و بزرگان به دیدارش می‌رفتند، و بسیاری از دانش‌پژوهان در محضر او به تلمذ نشستند. جزری ترجمه احوال محب‌الدین را به‌طور مختصر آورده و گفته است: «فن قرائت را نزد ابراهیم جزری آموخته، و در هر یک از قرائت‌های هفتگانه رساله‌ای جداگانه یعنی «مفرده» تألیف کرده است. محب‌الدین در ع ۷۱۱/۱ یا ۱۵ ۷۱۳/۱۴ هـ. ق در شیراز از دنیا رفت و در گورستان «مُصَلّی» به خاک سپرده شد.

● ت: سده ۷ یا ۸ هـ. ق.

محب‌الدین کتاب مبسوطی به نام «الکامل الفرید فی التجرید و التفرید» تألیف کرد که

مجموعاً دارای هفت مفرده است، و یا به عبارت دیگر می توان آنرا به هفت رساله در هفت مفرده تقسیم نمود، و هر يك از این هفت مفرده مربوط به قرائت هر يك از قراء سبعة می باشد به این ترتیب ۱. المفردة لنافع بن ابی نعیم؛ ۲. المفردة لابن كثير؛ ۳. المفردة لأبي عمرو بن العلاء؛ ۴. المفردة لابن عامر اليحصبي؛ ۵. المفردة لعاصم بن أبي النجود الكوفي؛ ۶. المفردة لحمزة بن حبيب الزيات؛ ۷. المفردة للكسائي. وی مطالب این کتاب بزرگ را از منظومه «حرز الأمانی و وجه التهانی» معروف به «قصيدة شاطبيه» استخراج کرده، و برحسب ترتیب دانشمندان سلف از قرائت نافع بن ابی نعیم آغاز نموده، و برای هر سوره رمز مخصوصی را مقرر کرده است ما در اینجا نخست نسخه های را که حاوی همه مفردات هفتگانه است معرفی می کنیم و آنگاه نسخه های را که شامل يك مفرده می باشد گزارش می نمائیم:

153 م - ۱۵۳

□ الكامل الفريد في التجريد و التفريد (دوره کامل مفرده های قراء سبعة):
● ت: ؟

آغاز: بسملة، الحمد لله الذي تكلم بالقرآن الكريم... و شرفه على جميع كتبه،
و فضله و اصطفى...

انجام: ... سورة الاخلاص، قرأ كفواً بضم الفاء و الهمزة وصلأ.

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۴۴۵۱- دفتر: ۶۲۸۰۲) نسخ علی بن محمود بن محمد ابن شیخ محمود خیام در ۸۲۴ هـ . ق، خلال بر گهای ۲۸۴ تا ۲۹۳، اجازة روایت از ابی الفضل محمد بن عبدالحمید بن فضل الله ابن شیخ المشايخ آمده که انجام آن افتاده است، ۲۹۳ م، ۲۳ سطری [ف: مجلس ۲۳۳/۱۲] 456 س

● مفرده ها:

154 - ۱۵۴

۱- المفردة لنافع بن ابی نعیم:

● ت: ذح ۷۰۸ هـ . ق؟

مؤلف، مفرده ها را با نافع شروع کرده و در حقیقت مفرده نافع اولین مفرده کتاب «الکامل الفريد...» است.

آغاز: [همان آغاز «الکامل الفريد...»]

انجام: ... سورة الاخلاص، قرأ «كفواً احد» بضم الفاء و همزة مفتوحة بعدها

في الحالين... على التنوين في غاسق و حاسد إذا حسد [والحمد لله]
على اتمام تأليفها و کمال تصنيفها، و المسؤول من مطالعها... لمؤلفها
و قاريها و كاتبها... تأليفها في ذي الحجة ٧٠٨.

□ نسخه:

١. مجلس - تهران (٢٧٥٤- دفتر: ١٧٩١٩) نسخ ٧٨٠ هـ. ق، ٥٧ ص، ٢١ سطری [ف]:
مجلس ١٤٠/٩/١-١٤٢ [٤٥٧ س

٢. ملی - تهران (٢٣٨/٤/١٣٠١ ر س) نسخ محمد بن مقصوده در ١٠٠١ هـ. ق، ١٣٤
گ، ١٢ سطری [ف: ملی ٢٠٩/٧، ٢١٠] ٤٥٨ س

155 - ١٥٥

٢- المفردة لابن كثير:

● ت: ٧٠٢ هـ. ق.

این رساله دومین مفردة «الکامل الفريد...» است که آنرا در ٢٨ شعبان ٧٠٢ هـ. ق در
شیراز به پایان برده است.

آغاز: [مفردة امام ابن كثير] بسمله، و الحمد لله رب العالمين، و الصلوة والسلام
على سيدنا محمد النبي الأمي خاتم النبيين... الطاهرين، يقول... جعفر
بن مكي بن جعفر الموصلي...: أذكر في هذا الكتاب للراغبين و مجرد
للتالبيين... مذهب الإمام الكبير... إمام أهل مكة عبدالله بن كثير، أفرد
مذهبه و أجرّد قراءته و طريقته من الكتاب الموسوم بـحرز الأمانی و وجه
التهاني الذي ألفه الإمام... أبو القاسم الشاطبي...

انجام: ... فهذه مسائل التكبير و آخر مذهب ابن كثير آتيت به مبسوطاً واضحاً
كما ضمنت والحمد لله رب العالمين... و صحبه. تم تأليفها و نجز تصنيفها
على يد الفقير... جعفر بن مكي بن جعفر الموصلي (عفا الله عنه) في الثامن
والعشرين من شعبان سنة - اثنتين و سبعمائة في شیراز، المسؤول من
المطالع لها أن يعفوزل تأليفها و يتجاوز عن خطل تصنيفها، و يستغفر
لمؤلفها و قاريها.

□ نسخه:

١. مرکزی - تهران (٦ مج ٥٢٣٢) نسخ منورين منصور در ٧ صفر ٨٧٢ هـ. ق، گ ٢٠٢ پ
- ٢٥٧ پ [ف: مرکزی ٤١٦٧/١٥] ٤٥٩ س

156 - ١٥٦

٣- المفردة لأبي عمرو بن العلاء

● ت: سنة ۷ یا ۸ هـ . ق .

شاید این رساله، سومین مفردة کتاب «الکامل الفريد...» باشد.

آغاز: [مفردة امام أبى عمرو بن العلاء] بسمله، الحمد لله رب العالمين، و الصلوة والسلام على سيد المرسلين محمد و آله... أما بعد فقد رغب إلى أخ لى من الفضلاء أن أفرد له من مذهب القراء السبعة النبلاء، مذهب الإمام أبى عمرو بن العلاء، فانتهزت فرض إجابته... ألزمت نفسى تجريد مذهب هذا الإمام... من الكتاب الموسوم بحرز الأمانى و وجه التهانى، الذى نظمه... أبو القاسم محمد بن خلف بن أحمد فيرة الرعينى ثم الشاطبى...
انجام: ... بخلاف عنه أى بالفتح ولا إمالة تامّة، [بالفتح و الإمالة]، والله أعلم بالصواب.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۳ مج ۵۲۳۲) نسخ منوربن منصور در اواخر شعبان ۷۰۸ هـ . ق، گ ۴۹ پ - ۱۲۱ پ [ف: مرکزی ۴۱۶۸/۱۵] 460 س
۲. ملی - تهران (۱ مج ۳۲۰/۸۰۲/۱۹۳۴/س) نسخ سنة ۱۳ هـ . ق، ص ۱-۲۳۵، ۱۶۰ سطرى [ف: ملی ۲۹۲/۷] 461 س
- 157 - ۱۵۷

۴- المفردة لابن عامر اليحصبى:

● ت: ۷۰۱ هـ . ق .

گویا چهارمین مفردة کتاب «الکامل الفريد...» است که در ۲۹ شعبان ۷۰۱ هـ . ق آنرا به پایان برده است.

آغاز: [المفردة لإمام ابن عامر]: ... بسمله، الحمد لله رب العالمين...
يقول...: أبو موسى جعفر بن مكى بن جعفر الموصلى... أفرد فى هذا الكتاب... مذهب إمام أهل الشام... عبدالله بن عامر... من الكتاب الموسوم بحرز الأمانى و وجه التهانى المعروف نسبة بالشاطبية...
انجام: ... غيرما تقدم والله أعلم و أحكم... تم تأليفها فى التاسع و العشرين من شعبان المعظم سنة إحدى و سبعمائة على يد... أبى موسى جعفر بن مكى بن جعفر الموصلى...

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۶ مج ۵۲۳۲) نسخ منوربن منصور در ۷ صفر ۷۸۲ هـ . ق، گ ۱۳۷ پ - ۱۷۰ پ [ف: مرکزی ۴۱۶۹/۱۵] 462 س

۵- المفردة لعاصم بن أبى النجود الكوفى

ظاهراً پنجمين مفردة كتاب «الکامل الفريد...» است که آنرا در ۱۰ شوال ۶۸۵ هـ . ق در شیراز به پایان برده است.

آغاز: [مفردة إمام عاصم]، بسمله و به نستعين، الحمد لله رب العالمين، و الصلوة والسلام على سيد المرسلين و إمام المتقين محمد و آله الطيبين الطاهرين و صحبه الأكرمين الأنجيين أما بعد، فإني مجرد لك ايها المرید الطالب، و المستفيد الراغب مذهب الإمام عاصم بروايتى أبوبكر و حفص عنه فأما رواية أبى بكر فمن طريق أبى زكريا يحيى بن آدم، و أما رواية حفص فمن طريق أبى محمد عبيد بن الصباح عنه أذكر لك ما اتفق عليه هذان الراويان و ما اختلفا فيه... فإذا اتفقت القراءة عنهما أذكرها ترجمة بما يستحقه من الحركات و المدات و التشديدات و الهمزات و الحذف و الإثبات و ما يعرض من أمثال هذا و عكسه لكلم القرآن... و إذا اختلفت القراءة عنهما أترجم أحد الوجهين و أقول: أبوبكر، أى قرأ بذلك أبوبكر، و كذلك أعمل برواية حفص. و إذا قلت بلاخلاف عند حرف لا بد من ذكره فهو بإجماع من ساير الأئمة و الرواة. و إذا قلت فى الحالين أعنى بذلك حالتي الوصل والوقف و إذا ذكرت قراءة فى سورة ولها نظائر فى سور أخرى أذكرها و نظائرها فى أول كل سورة يذكر فيها. و إذا مررت بها فيواضعها ابنه عليها بقولى قد ذكر، و ربما أذكر ما يتكرر من المسائل فى آخر كل سورة، و قد لا يدرك المبتدى اين ذكرت فأضع على القراءة حرفاً من اسم السورة التى ذكرت القراءة فيها أولاً ليعلم بذلك اين ذكرت؛ فمدلول البقره: ب و آل عمران: ع، و النساء: ن.

انجام: ... و هذا آخر المتفق عليه و المختلف فيه من عاصم، ولم نذكر التكبير؛ لأنه مذهب لغير عاصم. نجزت المفردة... تأليفاً و تحريراً على يد... أبى موسى جعفر بن مكى بن جعفر الموصلى... و وقع الفراغ من تأليفها فى العاشر من شوال سنة خمس و ثمانين و ستمائة فى شیراز، و المسؤول من الناظر فيها أن يسد خللها، و يستر زللها، و يدعو لمؤلفها و قاريها.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۷ مج ۵۲۳۲) نسخ منور بن منصور در رمضان ۷۸۱ هـ . ق، گ ۱۷۱ پ

- ۲۰۱ ر [ف: مرکزی ۴۱۶۹/۱۵] 463 س

۲. مرعشى - قم (۱ مج ۳۳۴۴) نسخ هلال بن شمال بن عزالدين بن هلال در روز شنبه ۴

- ذح = ۱۵ مرداد قديم سال ۸۸۰ هـ . ق [ف: مرعشی ۱۲۰/۹] 464 س
۳. مرکزی - تهران (۱۰۵۹) شکسته نستعلیق محمد بن علی بن محمد موسوی در جمعہ ۶ ذق ۹۸۲ هـ . ق، این نسخه را فہرست نویس اشتباہاً مفردہ ابن عامر معرفی کردہ است، ۳۳ گ [ف: مرکزی ۲۱۷/۱-۲۱۹] 465 س
۴. ملی فارس - شیراز (۱ مج - اختصاصی: ۱۱-ق/۲۹۴ - عمومی: ۲۹۷/۱ - شا) نوشتہ زکریا بن عبداللہ در شوال ۱۰۶۷ هـ . ق، ۴۰ گ [ف: ملی فارس ۲۷۵/۱] 466 س
۵. قدس رضوی - مشهد (۸۴ تجوید و قرات * ۳۰۷۵) نسخ؟ بدون تاریخ، در ۱۲ صدر، اخبار واردہ در فضل قرآن از طریق اہل سنت در ہفت برگ آمدہ، ۷۴ گ، ۱۳ سطری [ف: قدس ۱۷۹/۶] 467 س
۶. قدس رضوی - مشهد (۸۳ تجوید و قرات * ۶۲۲۵) نسخ؟ نسخہ قدیمی است، صفحہ اول و آخر استکتاب شدہ، ۱۳ گ، ۳۱ سطری [ف: قدس ۱۷۸/۶، ۱۷۹] 468 س

159 - ۱۵۹

۶- المفردہ لحمزة بن حبيب الزيات:

● ت: ۶۹۴ هـ . ق .

گویا ششمین مفردہ کتاب «الکامل الفريد...» است کہ محب الدین موصلی آنرا در ۱۰ ذق ۶۹۴ هـ . ق بہ پایان بردہ است.

آغاز: [مفردہ حمزة بن حبيب الزيات]، بسمله و بہ نتوکل و نستعين، الحمد لله رب العالمين... فقد رغب إلى من قرأ القرآن أن أفرد له من مذاهب القراء السبعة النقاة طريق حمزة بن حبيب الزيات فامتنت تأدبا و حياء و خوفاً إذ كان بحث الأولين أوفى، فقال الست تنقل هذا العلم و ترويه و تعلمه الناس و تقریه و أنت عندي من أهله و نويه؟ فقلت ذاك لما ورد في المقال: «خذوا العلم من أفواه الرجال» قال: أو ماسمعت أن النبي أوصى أصحابه: «قيدوا العلم بالكتابة»؟ قلت: وأى فائدة في نقل كلام غيري من ورقة إلى ورقة لأكون كمن استعار شيئاً أوسرقه و أدخل في مثل الخلف عن السلف «من صنّف فقد استهدف»...

انجام: ... و الحمد لله على التوفيق بإتمام ما تكلفت من حصر هذه الطريق، و المسؤول من الناظر فيها - إذا تأملها - أن يسدّ خللها، و يصلح زللها، و أن يستغفر لمنشئها و قارئها و مستمعها و مطالعها. تم تأليفها من لفظ... إلى موسى جعفر الموصلي في العاشر من شهر ذي القعدة سنة أربع وستين و ستمائة و صلى الله على سيدنا محمد... أجمعين.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تہران (۸ مج ۵۲۳۲) نسخ منورین منصور در صفر ۷۹۱ ھ. ق، گ ۲۰۲ پ -
 ۲۵۷ پ [ف: مرکزی ۴۱۶۹/۱۵] 469 س
۲. قدس رضوی - مشهد (۸۲ تجوید و قرات * ۶۲۲۴) نسخ سلفہ ۸ ھ. ق، گ ۲۸، ۳۱
 سطری [ف: قدس رضوی ۱۷۸/۶] 470 س
۳. گوہر شاد - مشهد (۵۱۲) نسخ خوش سلفہ ۱۱ ھ. ق، چند برگ از آخر کسر دارد، ۴۷
 گ، ۲۰ سطری [ف: گوہر شاد ۶۱۹/۲. و ف: چہار کتابخانہ مشهد، ص ۳۷۵] 471 س
 160 - ۱۶۰

۷- المفردۃ للكسائی:

ہفتمین مفردہ از کتاب «الکامل الفرید...» است کہ محب الدین موصلی آنرا ساخته است.

آغاز: [مفردۃ الامام الکسائی] بسملة، الحمد لله رب العالمين، و الصلوة والسلام على سيد المرسلين محمد و آله الطاهرين و صحبه الاكرمين اجمعين، اما بعد فانك سالتني ايها الاخ الصالح - ادام الله لك التوفيق، و جعلك من اهل التحقيق - ان افرذلك طريق الامام الكسائي الذي قرأه و اقراه ابا عمرو الدوري و أم الحارث الليث مبسوطاً واضحاً من غير تطويل ممل، و اختصار مخل... و هذه للمفردۃ جامعة لمشهور طريقي التوري و ابي الحارث الذين روياها و قراها و نقلها تلاوة عن الكسائي، فاذا اتفقت القراءة عنهما اترجمها بما يستحقه ولم احتج إلى ذكر الكسائي؛ لأن مدار هذه المفردۃ عليه و مسائلها منسوبة إليه؛ و إذا اختلفا ذكرت الراوي و اضربت عن ذكر الكسائي فاترجم القراه (كذ) و اقول الدوري، أي قرأ بذلك الدوري و كذا أفعل برواية أبي الحرث. و إذا قلت في الحائين أريد به حالتی الوصل والوقف و إذا ذكرت قراءة و لها نظائر متفرقة في سور أخرى اذكرها و نظائرها معها في أول سورة يذكر فيها. و إذا مررت بها أتبه عليها بقول قد ذكر، وقد لا يدري المبتدئ أين ذكرت فاضع على القراءة المتأخرة حرفاً بالحمرة من حروف اسم السورة التي ذكرت فيها فالبقرة: ب، و آل عمران: ع، و النساء: ن.

انجام: ... و ليس في المعوذتين خلاف، و الحمد لله رب العالمين، والله أعلم.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تہران (۱۰ مج ۵۲۳۲) نسخ گویا منور بن منصور در حلود ۷۹۱ ھ. ق، ۲۶۰ پ - ۳۰۳ پ [ف: مرکزی ۴۱۷۰/۱۵] 472 س

۲. مرکزی - تهران (۱ مج ۴۸۶۷) نسخ سنة ۹ یا ۱۰ هـ . ق، در برگ ۴۰ و ۴۱ فضیلت ختم سورة انعام به فارسی، و سرگذشت چند قاری، با یادداشت تملک محمدعلی در صفر ۱۱۱۸ هـ . ق آمده است، گ ۲ - ۴۰ [ف: مرکزی ۳۸۹۷/۱۴] 473 س
۳. قدس رضوی - مشهد (۸۵ تجوید و قرآت * ۶۲۲۶) نسخ؟ نسخه قدیمی است، انجام ناقص، ۲۷، گ، ۳۱ سطری [ف: قدس ۱۷۹/۶، ۱۸۰] 474 س

بنگرید به فهرستهای یادشده، و: شد الانزار ۳۸۵. و: هزار مزار ۱۳۲. و: غایة النهایة ۱۹۸/۱، و: معجم المؤلفین ۱۵۱/۳. و:

Brockelmann: s, II: 210.

161 کشف الأسرار عن قراءات الأئمة الأخیار ۱۶۱ س

احمد کورانی (۸۱۳-۸۹۳ هـ . ق)

* شرف‌الدین، شهاب‌الدین احمد بن اسماعیل بن عثمان بن احمد بن رشید بن ابراهیم شهرزوری همدانی تبریزی کورانی قاهری شافعی حنفی، از دانشمندان روم = عثمانیه که نخست در سیمت قاضی عسکر و آنگاه در مرتبت مفتی، زندگانی را سپری ساخت و در سال ۸۹۳ یا ۸۹۴ هـ . ق در قسطنطنیه از دنیا رفت، از آثار او است: «شرح صحیح البخاری»، «شرح جمع الجوامع» در اصول فقه، «غایة الأمانی فی تفسیر الکلام الربانی»، «قصیده فی علم العروض»، و جز آنها.

● ت: اواخر ع ۱/۸۹۰ هـ . ق.

این کتاب، شرح منظومه جزری به نظم است که در منتهای پیچیدگی و اعضاء انشاء شده: «بدات بحمدالله نظمی اولاً...» در این منظومه و شرح آن راجع به قرائت ابن مُحَیصِن و اعمش و حسن بصری آمده که بر قرائت ده‌گانه افزوده شده‌اند، و در پنجاه و چهار بیت می‌باشد که آنرا در ع ۱/۸۹۰ هـ . ق در قسطنطنیه به پایان برده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي جعل حملة كتابه مع السفارة الكرام البررة...

انجام: ... قال شيخنا الامام العلامة... إسماعيل الكوراني، فرغ شارحه احمد

الكوراني...

بنگرید به: معجم المطبوعات ۶۳. و: هدية العارفين ۱۳۵/۱. و کشف الظنون (۱۴۸۶) و ۵۵۳ و ۵۹۶ و ۶۴۶ و ۶۴۷ و ۸۹۹ و ۱۰۲۲ و ۱۱۹۰ و ۱۳۷۱ و ۱۴۸۶. و: إيضاح المکنون ۹۲/۲. و: نظم العقیان ۳۸-۴۰. و: الضوء اللامع ۲۴۱/۱-۲۴۳. و: الشقائق النعمانية ۱۴۳/۱-۱۵۱. و معجم المؤلفین ۱۶۶/۱. و:

Brockelmann: g, II: 228, 229, s, II: 319, 320.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۲۹۲) نسخ محمد ابن حاج سالم محمد بن سالم بن سعيد بن عمر قلری شافعی عوسجی مصری در روز یکشنبه ۲۴ ع ۸۹۰/۱ هـ . ق در قسطنطنیه، ۱۸۳ گ [ف: ملك ۵۹۱/۱] 475 س

162 الكشف عن القراءات السبع ۱۶۲ س

قاضی سعید قمی (۱۰۴۹-۱۱۰۳ هـ . ق)

* میرزا محمد سعید ابن حکیم محمد مفید قمی، معروف به «قاضی سعید»، و ملقب به «حکیم کوچک» که از شاگردان مولی رجبعلی تبریزی (م ۱۰۸۰ هـ . ق)، و ملامحسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ هـ . ق)، و ملاعبدالرزاق لاهیجی بوده، و باید او را شاعری چیره دست در زبان فارسی و عربی دانست. وی از مفاخر فضلاء حدیث و حکمت و ادب، و از عرفاء متشرع و پزشک دربار شاه عباس دوم بوده و در تأویل و عرفان و استنباط نکات دقیق و اسرار آیات و احادیث مشمول تأییدات و توفیقات الهی بوده، و گرایشی شدید به عرفان و تصوف داشت؛ و در این باره دو رساله عربی و فارسی تألیف کرده، و رساله فارسی او در این زمینه، «کلید بهشت» نام دارد. قاضی سعید منصب قضاء را در قم به عهده داشت که کیفیت قضاء و داوری او از تبحر وی در شرعیات بازگو می کرد. او در قم اقامت گزید و در همانجا به سال ۱۱۰۳ هـ . ق از دنیا رفت.

کتاب «کلید بهشت» او را مرحوم سید محمد مشکوة در ۱۳۱۵ هـ . ش با دیباچه ای به طبع رسانید که شرح احوال و پاره ای از آثار و تألیفات او را در این دیباچه آورده است. مرحوم مدرس تبریزی در «ریحانه» می نویسد: «کلید بهشت» رساله ای است به پارسی در اشتراك لفظی أسماء الله. او برادری به نام شیخ محمدحسین داشت که تفسیر بزرگی بر قرآن کریم نگاشت.

● ت: دو شب گذشته از ج ۱۰۸۹/۲ هـ . ق.

قاضی سعید قمی به تألیف کتابی تحت عنوان «الأربعینات» آغاز کرده و بدان ادامه داد که می خواست چهل رساله در آن بیاورد. روش او در سبک نگارش به سان روش میرداماد و ملاصدرا بوده که در پاره ای از موارد با سبک ملاصدرا سازگار نیست. الأربعینات طبق نوشته خوانساری در «روضات» و مدرس تبریزی در «ریحانة الأدب» از بهترین و گزیده ترین آثار قاضی سعید می باشد، و با اینکه می خواست چهل رساله در آن بگذارد؛ لکن گویا نتوانست به این هدف دست یابد، و همین قدر موفق شد از سال ۱۰۸۹ تا ۱۱۰۲ هـ . ق ده رساله خود را به

سرانجام رساند. اما در فهرست غرب ش ۶۴۶ ردیف ۱۳۳۰، آمده «شرح خبر الغمامة» و آنرا رساله یازدهم «الأربعینیات» معرفی کرده است. و نیز در فهارس دیگر ایران. به نظر می رسد او رساله یازدهم را هم توانست بنویسد که در شرح حدیث الغمامة است.

باری کتاب مورد بحث ما یعنی «الكشف عن القراءات السبع» دومین رساله «الأربعینیات» قاضی سعید قمی است که در يك مقدمه و چند «اشاره» و «بشارة» ساخته، و بحثی است فشرده و عرفانی درباره اختلاف قراءت و عدم سازگاری قراء، با اینکه قرآن یکی است. او کوشیده بر پایه فلسفه اشراقی شیعی این مسئله را روشن نموده و ناسازگاریهای قراء را تاویل نماید. قاضی سعید قمی اساس و شالوده این کار را در میان نماز شام و خفتن شب جمعه، دو شب گذشته از ج ۲/۱۰۸۹ ه. ق در قم نهاده و در دو شب مانده از همین ماه آنرا به انجام رسانده، آنگاه در یکم رمضان همان سال در اصفهان در مجموعه «الأربعینیات» گذارده است.

آغاز: [الرسالة الثانية في حقيقة الاختلاف الواقع في القراءات السبع] (إشارة و بشارة) بسمله، و به ثقتی، الحمد لله الذي نجم القرآن، و سبع ذلك التبيان. فشيعة سبعة آلاف من ملائكة الرحمن، و صار ذاتسبعة وجوه حسان. و اشتمل على سبع من المثاني، و نزل على سبعة أحرف من المباني. فله سبعة بطون من التأويل، و هو على سبع قراءات من التنزيل... و بعد، اعلموا إخواني في الدين، و خلاني في طلب اليقين إني كنت ليلة الجمعة المباركة لليلتين خلتان شهر جمادى الآخرة لسنة تسع و ثمانين و ألف من الهجرة بين صلوة المغرب و العشاء الآخرة بوطنى قم المحروسة متوجهاً إلى باري الكل و مفيض العقل إذسبح لى أصل شريف ياتلف به حقيقه الاختلاف الواقع في القراءات السبع...

انجام: ... و كان أحد لا يخاطب رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم) بأى لسان خاطبه إلا وقع فى مسامعه بالعربية، كل ذلك يترجم جبرئيل تشریفاً له من الله تعالى. الحديث. وفى ذلك كفاية لمن تدبر، و دراية لمن استبصر. هذا آخر ما أردنا إيراداً فى تلك المقالة، والله ولى الهداية. و اتفق ذلك على يدى مؤلفها العبد المذنب العاصى محمد المدعو بسعيد الشريف القاضى لليلتين بقيتا من الشهر الذى مضى، ثم أدرجتها فى هذه المجموعة المسماة بالأربعینیات فى غرة الشهر المذكور لافتح عام ثمان و تسعين و ألف بإصيهان صينت عن طوارق الحدثن.

بنگريد به: فهرست مركزى ۲۱۲۴/۶ و ۲۱۲۷، ۲۱۲۸. و: روضات الجنات، ط سنگى ۳۰۲ - ط جديد ۹/۴. و: هدية الأحاب ۲۱۵. و: معجم المؤلفين ۳۸/۱۰. و: اعيان الشيعة ۱۵۹/۴۵. و: ریحانة الألب ۴۱۲/۴، ۴۱۳.

و: النریعة ۵۱/۲ و ۴۸، ۴۷۹/۴، ۱۱/۶ و ۲۶۴/۱۲ و ۱۵۳/۱۳ و ۱۹۰ و ۹۳ و ۳۴۰ و ۴۲/۱۸ و ۱۳۲ و ۱۲۴/۱۹ و ۲۴۶/۲۴ و ۶۵/۲۵

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۲ مج ۴۳۴۴ - عمومی: ۶۲۵۷۸) نسخ مؤلف در ۲ ج ۱۰۸۹/۲ هـ . ق در قم، گ ۷۰-۷۳، ۲۴ سطری [ف: مجلس ۵۲/۱۲] 476 س
۲. مرکزی - تهران (بخشی از مجموعه ۱۰۳۰) شکسته نستعلیق گویا محمد مؤمن بن محمد امین تبریزی حدود ۱۰۹۴ هـ . ق، گ ۶۳، ۶۴ [ف: مرکزی ۱۸۲/۱] 477 س
۳. ادبیات - تهران (۹ مج ۱ وقفی امام جمعه - دفتر: ۶۳۶۱۸) نوشته ۱۱۹۷ هـ . ق، گ ۱۶۸-۱۷۴ [ف: ادبیات ۱۴/۲] 478 س
۴. مرکزی - تهران (۲ مج ۹۷۱) نوشته محمدحسین بن نانی ابن حاج عبدالرسول حسینی زنوری، نزدیک ۱۲۰۶ هـ . ق، گ ۱۱-۱۶ [ف: مرکزی ۲۱۲۷/۶، ۲۱۲۸] 479 س
۵. مرکزی - تهران (۱ مج ۳۶۶۱) نوشته کاظم بن عنایت الله در ۱۲۲۰ هـ . ق، گ ۴-۶ [ف: مرکزی ۲۶۷۲/۱۲] 480 س
۶. مجلس - تهران (۱۲۰۷ * ۱۴۱۷۸) نستعلیق لطفعلی لواسانی در ۱۲۳۴ هـ . ق، در فهرست به عنوان «اشاره و بشاره» [ف: مجلس ۳/۴] 481 س
۷. مرعشی - قم (۷ مج ۵۰۸۱) نستعلیق ۱۲۹۷ هـ . ق در اصفهان، گ ۱۲۰ پ - ۱۲۴ پ [ف: مرعشی ۲۷۴/۱۳] 482 س
۸. مجلس - تهران (۷ مج ۵۵۰۰ - دفتر: ۶۲۴۰۷) نسخ سده ۱۳ هـ . ق، گ ۱۱۱-۱۱۴ پ، در فهرست به عنوان «القرآت السبع» [ف: مجلس ۴۰۱/۱۶] 483 س
۹. الهیات - تهران (۹ مج ۶۵۲ د) نوشته سده ۱۳ هـ . ق، در فهرست به عنوان «اشاره و بشاره»، گ ۴-۱۰، ۱۸ سطری [ف: الهیات ۳۴۸/۱] 484 س
۱۰. مرکزی - تهران (ذیل ۳ مج ۲۷۰۲) نستعلیق محمدحسین در محرم ۱۳۱۰ هـ . ق [ف: مرکزی ۱۵۸۳/۱۰] 485 س

163 کشف المعانی فی شرح حرز الامانی ۱۶۳ س

یوسف بن علی اخلاطی (پس از نیمه دوم سده ۷ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل: «تجوید القرآن (مقدمه فی -): یوسف بن علی اخلاطی» ببینید.

● ت: پس از نیمه اول سنه ۷ ھ ق.

این کتاب شرحی است فشرده در حل الفاظ و تعابیر «شاطیبه = حرز الامانی» که از چهار کتاب نویسندگانی چون منتجب الدین ہمدانی و ابو عبد اللہ فاسی و ابوشامہ و شعلہ این شرح را فراہم آورده است.

آغاز: بسمہ، الحمد للہ ذی الألفاظ الخفیة والأنعام الجلیة الذی جعلنا من المتقین بالذکر المبین والحبل المتین الذی هو مفتاح للمنافع الدینیة والدنیاویة، و مصداق لما بین یدیه... و بعد فیقول العبد الفقیر إلى اللہ یوسف بن أسد بن أبی بکر الحافظ الأخلاطی (نور اللہ قبرہ): لما كانت قصیة «حرز الامانی و وجہ التہانی» التی نظمها الشیخ الإمام العلامة ولی اللہ أبو القاسم بن أحمد الرعینی ثم الشاطبی (رضی اللہ عنہ) فی القراءات السبع عذیم المثل، جامعة لفوائد کثیرة، حاویة لمنافع غزیرة... دعنتی داعیة الثواب أن أجمع لحل ألفاظہ و عقد معانیہ شرحاً موجزاً من غیر تطویل ممل و إيجاز مخل بقدر الوسع و الطاقة - مع تقصیری و اعترافی - بانی لست أهلاً له، و إلى اللہ أرغب أن ینفعی بذلك و ینفع کل من وقف علیہ من الطالبین، فجمعتها من أربعة کتب للأئمة المبرزین فی هذا الفن الفائزین بسعادة الدارین: «الأول منهم - الإمام الورع منتجب الدین الہمدانی. الثانی - الإمام المحقق ابو عبد اللہ الفاسی. الثالث - الامام وحید عصرہ جامع اللطایف والغرایب شہاب الدین ابوشامہ عبدالرحمن الدمشقی. الرابع - الإمام شمس الدین محمد الموصلی المعروف بشعلہ (جزاهم اللہ عنا أفضل الجزاء)...

انجام: .... و وزنه فعل، و لیس بفعل؟ إذ لیس فی الکلام فعل. شبه الصلوة علی الصحابة بذلك سع؟ لرسول اللہ (صلی اللہ علیہ [وآلہ] وسلم)؛ فلهذا أصابتهم نجاتها و برکاتها (رضوان اللہ علیہم أجمعین)، فهذا... علی الإيجاز و الاختصار و الحمد للہ الواهب الموفق للسداد، و الصلوة علی رسوله محمد وآلہ و أصحابه أهل الجد و الاجتهاد.

□ نسخه:

۱. گوهر شاد - مشهد (۱۳۱۴) نسخ احمد حافظ در نزدیک غروب روز شنبه ۲۴ شعبان ۸۰۰۸...؟
= سنه ۱۱ ھ ق [ف: چهار کتابخانہ مشهد، ص ۳۷۸] 486 س

164 کشف الوقوف فی علل الرموز والحروف ۱۶۴ س

سید محمد بن مهدی حسینی تبریزی (زنده در ۱۲۵۷)

* ترجمه احوال او را در بخش تفسیر، ذیل «دره التنزیل و غرة التأویل: سید محمد بن مهدی حسینی تبریزی» ببینید.

● ت: سده ۱۳

مؤلف در این کتاب به توضیح رموز و حروف قرائی پرداخته است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي شرفنا بكتابة كتابه، و علمنا فواصل سورة و

آياته... و بعد فيقول... محمد بن المهدي حسيني: إني لما رجعت من زيارة

بيت الله الحرام و زيارة سيد الأنام و الأئمة الكرام...

انجام: ... و اتساق الكلمات بعضها على بعض في مقول واحد، و الحمد لله

رب العالمين، و الصلوة والسلام على محمد و آله الطيبين الطاهرين [كاملاً

به انجام وقوف سجاوندی شباهت دارد]

بنگريد به: النريفة ۶۸/۲۵.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۵۴۳۳) نسخ محمد بن زين العابدين در رمضان ۱۲۴۷ هـ. ق، ۱۰۰ گ

[ملك ۶۰۰/۱] 487 س

۲. ملك - تهران (۲۰۰) نسخ سده ۱۳ هـ. ق، ۷۰ گ [ف: ملك ۶۰۰/۱] 488 س

165 الكفاية في مائة القرآن على ترتيب السور ۱۶۵ س

حسين بن محمد مقرئ (۷۳۹ هـ. ق و قبل از آن)

* ابوعلی حسین بن محمد بن حسن مقرئ که با تفحص و تحقیق فراوان، ترجمه احوال او

به دست نیامد. در کشف الظنون دو کتاب در این زمینه به نام «مئات القرآن علی ترتیب السور»

یکی از شیخ ابوالفرج احمد بن علی مقرئ همدانی (۳۹۸ هـ. ق) و دیگری از شیخ ابوالبقاء

معمر - یا - عمر بن محمد بن عبدالکریم مقرئ فاروقی یاد شده که آغاز کتاب دومی با آغاز

نسخه‌ای که درباره آن بحث خواهیم کرد مطابقت دارد.

● ت: سده ۸ و یا قبل از آن

مؤلف در این رساله - در مقدمه - وجوه مختلف ترکیب میم و الف (م - ا) را در چهار گونه

گزارش کرده است: ۱. «ما» به عنوان جزء کلمه، مانند «مالك»: ۲. علامت تثنیه: «هما،

اتما، علیکما...»؛ ۳. ماء به معنی آب؛ ۴. «ما»: ، اسمیه، صلہ، نفی، استفہام، تعجب. آنگاہ اصول و مرجع معانی متعدد کلمہ «ما» را در شش قسم دانستہ، و بہ ترتیب سورہ ہا کلمہ «ما» و معانی و کیفیت قرائت را با ذکر جہات و نکات ادبی بیان کردہ است. در اینجا نمونہ ہائی از عبارات کتاب را می آوریم:

- [قال الأستاذ أبوعلی الحسین بن محمد بن الحسن المقرئ]: لما رأيت حاجة القراء إلى معرفة المائات أشد من حاجتهم إلى القراءات؛ لما في الجهل بها من حدوث اللحن في الخطاب، و ما في المعرفة بها من استقامة المعنى و الصواب...
- ... إعلم أن مائات القرآن على أربعة أضرب: منها ماء الشرب و ماء الطهر، و هو المحدود لنفسه و هو الذي الميم أوله و الألف حشوه و الهمزة آخره...

- ... والضرب الرابع هو المائات في القرآن وهي متصرفة على وحوه...
- ... ذكر ما في سورة البقرة «مما رزقناهم ينفقون»، «بما أنزل إليك و ما أنزل من قبلك» أسماء؛ لأن «و ما» معطوفة على «بما أنزل»، و المعطوف على الاسم اسم...

أغاز: بسملة، الحمد لله المنعم على خلقه، الباعث محمداً (عليه السلام) داعياً إلى حقه، و شرفه بالكتاب المبين و البيان المتين، و أوضح له كلامه على الاختصار، و أجمل له ما احتيج إليه على الاقتصار، صلى الله عليه و على آله الأبرار. قال الشيخ أبوعلی الحسین بن محمد بن الحسن المقرئ: ... [همان عبارت بالا: لما رأيت حاجة القراء إلى...]...

انجام: ... فمدہ مدۃ لطیفۃ. و من كانت قراءتہ إخفاء النون فیہا فمدہ اتم من مذ غیرہا، و ذلك على قدر دخول النون فیہا. و من كانت قراءتہ الإدغام المحض فليمدہا مذاً أطول من مضمن یخفیہا؛ لمجئی الواو المشددة بعدها؛ و هو باب حسن فاعرفہ إن شاء الله تعالى. [تم الكتاب...]

انجام [در نسخه ۹ مج ۸۲۰ * ۱۶۷۳۹ سن]: ... و ما کسب من شرما خلق. إسمان على المصدر، ای و کسبه، ای و من شره - تم الكتاب.

بنگرید بہ: کشف الظنون ۱۵۷۲.

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۷۸ تجوید و قرائت * ۱۵۴۰) نسخ ابو بکر علی بن ابی الخیر محمود بن ابی نعیم خضر بن ابی البرکات احمد رارانی اصفہانی در ۲۵ ج ۷۳۹/۱ ھ. ق، در حاشیہ برگ پایان یادداشتی مبنی بر قرائت عزالدین عبدالرحمن بن شیخ شہاب الدین سلیمان بن شیخ سعید حاجی ابی بکر...؟ دیدہ می شود، ۳۸ گ، ۱۳ سطر [ف: قدس

[۱۷۴/۶، ۱۷۵] 489 س

۲. سنا - تهران (۹ مج ۸۲۰ * ۱۶۷۳۹) نسخ حسین بن عثمان حافظ سروی در ۸۸۴ هـ.
ق، ص ۲۹۵-۳۱۵ [سنا ۶۹/۲] 490 س

166 کنز المرموز فی وقف حمزة علی المهموز ۱۶۶ س

محمد بن علی حسینی جرجانی

* ترجمه احوال او - اگر فرزند میرسید شریف باشد - در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل
«الضوء المنیر فی الإدغام الکبیر والصغیر: محمد بن علی حسینی جرجانی» ببینید.

● ت ؟

رساله‌ای است که در آن قواعد و ضوابطی را که حمزه بن حبیب زیات کوفی در کیفیت وقف
در کلمات قرآنی بر همزه به کار می‌برد به گونه‌ای روشن گزارش شده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین... و بعد فهذه جملة مفيدة جامعة، و نبذة

مجمله نافعة اتیت بها...

انجام: ... وقد ورد عن ابن عامر الشامی بروایة هشام حال الوقف ایضاً تسهیل

الهمزات المستطرفة خاصة بأنواعها علی تخفیف حمزة من غیر فرق.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۲ مج ۷۱۰) نسخ قاسم بن مرتضی حسینی تونی در حدود ۲۳ ع ۹۴۴/۲

هـ. ق، دارای حواشی مختصر، گ ۴۰ پ - ۴۳ ر [ف: مرعشی ۳۰۶/۲] 491 س

167 کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی ۱۶۷ س

جعبری (۶۴۰-۷۳۲ هـ. ق)

* ابوالعباس، ابواسحاق برهان‌الدین، تقی‌الدین ابراهیم بن عمر بن ابراهیم بن خلیل معروف

به «جعبری» و «خلیلی» و «ابن سراج» که در «قلعه جبر» واقع میان «بالس» و «رقه» زاده

شد، و مدتی در دمشق اقامت گزید و علوم را در آنجا و بغداد فراگرفت، آنگاه در شهر «الخلیل»

واقع در فلسطین استقرار یافت، و مشیخه این شهر را به عهده داشت، و به همین جهت او را

«شیخ الخلیل» می‌گفتند، وی چهل سال در همین شهر اقامت گزید و سرانجام در ۱۳ رمضان

سال ۷۳۲ هـ. ق در آنجا از دنیا رفت. جعبری در بغداد به «تقی‌الدین»، و در جاهای دیگر به

«برهان‌الدین» ملقب بود. او دانشمندی فقیه و عالم به قرآت و از فقهاء شافعیه به‌شمار بود که

آثاری به نظم و نثر دارد و گویند صد اثر و تألیف در قرائت و حدیث و عربیت، و اصول فقه و

تاریخ از خود به جای گذاشت که اکثر آنها مختصر و فشرده است، و پاره‌ای از آنها عبارتند از: «نزهة البررة فی القراءات العشرة»، «خلاصة الأبحاث» در شرح منظومه‌ای که خود، آنرا در قرائت انشاء کرده بود، «حديقة الزهر فی عدد آی السور»، «الافهام و الاصابة فی مصالح الكتابة» که منظومه‌ای است، «الایجاز فی الألفاظ»، «الشرعة» در قراءات، «خميلة أرباب المقاصد» درباره رسم مصحف. «أسماء الرواة المذكورین فی الشاطیبه»، «الروضة» در رسم مصحف، «موعد الكرام»، «موجز فی علوم الحديث»، «عقود الجمان فی تجوید القرآن»، و جز آنها.

● ت: ۹۶۱ هـ . ق .

این کتاب بهترین و گسترده‌ترین شرح بر «قصیده شاطیبه» موسوم به «حرز الامانی» است که اصل قصیده را از سه جنبه گزارش کرده است: ۱. از جنبه لغوی و اعراب، یعنی قواعد زبان عربی؛ ۲. گزارش معانی؛ ۳. توجیه وجوه قرائت و تشویق بر تعلیم فن قرائت، و ترجمه احوال شاطی، ناظم قصیده حرز الامانی.

در ذیل این شرح دو فصل دیده می‌شود: فصل اول - در بیان انساب قبائلی از عرب که لغات این کتاب را از آنها نقل کرده است. فصل دوم در ترجمه مختصر راجع به احوال شیوخ و اساتید قراء که در این کتاب از آنها یاد شده است.

شارح، قصیده شاطیبه را به دو واسطه از ناظم آن یعنی شاطی روایت می‌کند: نخست از ابواحمد عبدالصمد بغدادی و او از ابو عبدالله محمد بن یوسف قرطبی، و او از ناظم قصیده، یعنی شاطی نقل و روایت کرده است، و بار دیگر از عبدالله بن ابراهیم بن محمود جزری که او قصیده را بر ابوالقاسم عیسی بن ابی الحزم امام «جامع الأنوار»، و او قصیده را بر ناظم خوانده است. کتاب در دو بخش تنظیم شده است: بخش اول در بیان اصول، و بخش دوم در فرش حروف. جعبری بخش اول این شرح را در سلخ شعبان ۶۹۱ هـ . ق به پایان برده است؛ لکن در کشف الظنون تاریخ فراغ از تألیف را شعبان ۹۶۱ هـ . ق ضبط کرده است.

آغاز: بسملة، الحمد لله مبدئ الأمم، و منشی الرمم، الذی علم بالقلم، علم الإنسان ما لم يعلم. تنزه عن الأضداد و الأنداد؛ فالق الإصباح و خالق الأشباح، و رازق الأرواح. تقدس عن الأولاد و الأحفاد... و بعد فإن فضیله العلم بنية لا تتقنع، و مزیه جلیة لا تتقلع. و أجل العلوم و أنفعها و أشرفها علم کتاب رب العالمین، المنزل علی الروح الامین. و حیث کان معجزاً بلفظه و معناه... و لما أهلنی الله للإقراء بحرم خلیله ابراهیم، و جعلنی ممن حباه بالاکرام... حیوت الطلبة من إخوانی بکتاب کنز المعانی

فی شرح حرز الامانی و وجه التهانی بالفاظ سديدة المبانی، متکفلة بإبراز المعانی...

انجام [بخش مربوط به اصول]... هذا آخر ما يسر الله... من الوصول في الكلام على الاصول؛ فنسأل الله الكريم رب العرش العظيم أن يوفقنا الله لإكمال الكلام على الفرش، و يدخلنا في عباده الصالحين، و الحمد لله رب العالمين، و صلواته على سيدنا محمد خاتم النبيين و على آله و صحبه أجمعين.

انجام [کتاب]: ... و هذا آخر ما يسر الله تعالى لي من الكلام في شرح الشاطبية، و أنا أسأل الناظر فيه أن يذكرني في صالح دعواته عند خلواته و جلواته... و سلم تسليماً كثيراً إلى يوم الدين.

بنگريد به: ریحانة الأدب ۱۵۹/۲ تحت عنوان «خلیلی». و: معجم المطبوعات ۶۹۹. و: فهرست ظاهريه ۱/ تجويد و قرأت ۴۵۰/، ۴۵۱. و: كشف الظنون ۶۴۵/۱، ۶۴۶ و موارد متعدد دیگر ذیل عناوین آثار جعبری. و: البداية ۱۶۰/۱۴. و: الدرر الكامنة ۵۰/۱، ۵۱. و: طبقات القراء، ۲۱/۱. و: تاریخ ابن الوردي ۳۰۰/۲. و: تاریخ علماء بغداد ۱۲، ۱۳. و: ذیل دول الاسلام ۱۸۶/۲. و: مرآة الجنان ۲۸۵/۴، ۲۸۶. و: طبقات الشافعية ۸۲/۶. و: شئرات الذهب ۹۷/۶، ۹۸. و: المنهل الصافي ۱۱۲/۱-۱۱۶. و: الأنس الجليل ۹۶. و: معجم المصنفين ۱۲۷/۳-۱۳۲. و: إيضاح المكنون ۱۰۸/۱ و ۳۹۶ و ۵۷۲ و ۲۳۱/۲. و: معجم المؤلفين ۶۹/۱، ۷۰. و: الأعلام، زرکلی ۴۹/۱. و:

Brockelmann: g, II: 164, 165, s, II: 134, 135.

Ahlwardt: veryichniss der arabischen handschriften I: 166, 167, 236, VI, 413, 414.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۳۷۷۵) نسخ اسعد بن محمد بن احمد بن محمد بن محمود بن احمد بن محمد کرمانی (به خط نازیبا) در دوشنبه سلخ زجب ۷۶۴ هـ. ق، نسخه تصحیح شده و یازده برگ آخر نونویس است، ۳۵۲ گ [ف: مرعشی ۱۶۲/۱] 492 س
۲. ادبیات - تهران (۲۵۱ وقفی حکمت) نسخ ابوالفتوح محمد بن عطاء الله بن عبدالکریم بن نصرالله جرهی سبزواری در شنبه ۵ محرم ۷۸۶ هـ. ق، نسخه مقابله شده است، فهرست نویس تاریخ تألیف را دوشنبه ۱۲ رمضان ۶۹۷ هـ. ق یاد کرده است [ف: ادبیات ۸۰/۳] 493 س
۳. مرکزی - تهران (ش ۱ مج ۵۲۲۷) نسخ سده ۸ یا ۹ هـ. ق، نسخه مقابله شده و بخش اول، مربوط به اصول است و در ۸ ع ۹۹۳/۱ هـ. ق از آن کمال الدین حسین بوده، ۲۷ سطری [ف: مرکزی ۴۱۶۴/۱۵] 495 س

۴. قدس رضوی - مشهد (۷۱ تجوید و قرأت * ۳۰۸۵) نسخ ماهر بن عرب بن ابراهیم حافظ اصفهانی در ۲۳ شوال ۸۱۹ هـ . ق در تبریز، نسخه در اواخر ذح ۸۲۰ هـ . ق با نسخه اصل مقابله شده، ۳۵۳ گ، ۳۱ سطری [ف: قدس ۱۷۰/۶] 496 س
۵. ظاهریه - دمشق (۲۹۶) نسخ خوش محمد بن احمد بن محمد مناوی شافعی، معروف به «طویل» در سده ۹ هـ . ق، یادداشت تملک ابراهیم بن احمد، مورخ ۱۰۰۴ هـ . ق در آن دیده می‌شود، ۳۲۱ گ، ۲۵ س [ف: الظاهرية ۱/ تجوید و قرأت / ۴۵۰، ۴۵۱] 497 س

168 کنز المعانی فی شرح حرز الامانی ۱۶۸ س

شعله (۶۲۳-۶۵۶ هـ . ق)

* شمس‌الدین ابو عبدالله محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن حسین موصلی حنبلی معروف به «شعله» که او را «ابن الموقّع» نیز می‌گفتند. پدرش نزد خیربک والی حلب تویع و نشان‌گذاری نامه‌ها را به عهده داشت؛ لذا به او «ابن الموقّع» می‌گفتند. شعله پس از آنکه حکومت چرکسیها منقرض شد از حلب به قاهره کوچید، و در صفر سال ۶۵۶ هـ . ق در موصل از دنیا رفت. وی دانشمندی آگاه به قرائت و فقه و تاریخ بوده، و ادیب و ناظم و لغوی و نحوی به‌شمار می‌رفت. از شعله آثار فراوانی به‌جای مانده که از جمله آنها است: «الشمعة المضيئة بنشر قراءات السبعة المرضية» که منظومه‌ای است راثیه به اندازه نیمی از «شاطیبه». در معجم المؤلفین به عنوان «نظم کتاب الشمعة فی القراءات السبع» یاد شده است، «العنقود» که قصیده‌ای است در نحو، «الناسخ والمنسوخ فی القرآن»، «غایة الاختصار فی فضائل الأئمة الأربعة»، «نظم اختلاف عدد الآی برموز الجمل»، «شرح تصحیح المنهاج لابن قاضی عجلون»، «التلویح بمعانی أسماء الله الحسنی الواردة فی الصحیح»، «الفتح لمغلق حزب الفتح» این کتاب شرح کتاب «الحزب» استادش ابی‌الحسن بکری است، و جز آنها.

● ت: سده ۷ هـ . ق .

این کتاب در سه قاعده تنظیم شده است: ۱. مبادی در لغت؛ ۲. لواحق در اعراب؛ ۳. مقاصد در مقصود از بیتها؛ چنانکه خود گوید: «... مؤسساً مبنی تالیفی علی ثلث قواعد: مبادی ولواحق و مقاصد؛ فالأولی فی المعنی اللغوی و ما ینتسب إلیه، و الثانية فی الإعراب و ما یتحطّ رحله لیه، و الثالث فی المقصود من الکلام مرموزاً أو منصوباً علیه...»

آغاز: بسمه، الحمد لله الذی أنزل القرآن علی سبعة أحرف... فاتحة الكتاب

بدات بسم الله فی النظم اولاً تبارک رحماناً رحیماً و موثلاً

البدء: الابتداء، و الاسم: مشتق من الوسم و هو العلامة، أو السمو؛ لأن كل ما سمي فقد وُسمَ أونوه باسمه. والله تعالى: عَلَّمَ لذات الباری تعالی مشتق من وله؛ لتحير العقول فيه، قلبت العين إلى الفاء. والنظم: الجمع غلب على جميع الكلمات موزونة. و تبارك: تفاعل من البركة وهي زیاده الخیر...

انجام: ... وهذا آخر ما أردنا من إيضاح المعانی لحرز الامانی، و الحمد لله على توفر انعمه حمداً... تواتر منحه و كرمه؛ والصلوة والسلام على من يستحق الصلوة والسلام من اتبعه من الآل و الأصحاب الهداة، اللهم وفقنا للعمل بما أنزلت و الإتياع لمن أرسلت إنك خير مسؤول و أكرم مأمول.

بنگرید به: کشف الظنون ۶۴۷/۱ و مواضع متعدد دیگر، ذیل آثار شعله. و: هدیه العارفين ۱۲۶/۲. و: فهرست ظاهرية ۱/تجوید و قرأت ۴۴۷-۴۵۰. و: طبقات القراء، ۸۰/۲، ۸۱. و: شئرات الذهب ۲۸۱/۵، ۲۸۲. و: کتبخانه ۱۰۴/۱. و: معجم المؤلفين ۳۱۵/۸. و:

Brockelmann: s, I: 859.

□ نسخه:

۱. ملی - تهران (۹۸۹ / ع * ۲۲۵ / ق) نسخ محمد بن فقيه روزبهان در ۸۲۲ هـ. ق، با حواشی، ۲۱۹ گ، ۳۳ سطری [ف: معارف ۱/تفسیر / ۲۷. و ف: ملی ۴۷۷/۸] 498 س
۲. اعظم - قم (۸۱۱) نوشته (احتمالاً) در سده ۹ هـ. ق [ف: اعظم، ص ۳۳۶] 499 س
۳. ظاهرية - دمشق (۶۰۵۷) نسخ ۹۶۵ هـ. ق، ۲۲۹ گ، ۲۱ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید و قرأت / ۴۴۹] 500 س
۴. ملی - تهران (۱۸۴۸ / ع * ۲۲۹۷ / د) نسخ محمد مقيم بن شمس الدين محمد بن خواجه حسن شيعی سبزواری در ۱۰۶۸ هـ. ق، ۲۸۸ گ، (انجام: ...، هذه الأربعة مفتحة لعدم الانطباق المذكور) [ف: ملی ۴۲۵/۱۰] 501 س
۵. ظاهرية - دمشق (۵۳۶۰) نسخ جيلانی بن عبدالله بن علی بن احمد سفیانی جلالی فجایی روز شنبه ۸ شوال ۱۱۵۰ هـ. ق، ۱۱۹ گ: ۱۳۱-۲۵۲، ۲۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید و قرأت / ۴۴۸، ۴۴۹] 502 س
۶. گوهرشاد - مشهد (۱۲۶۷) نستعلیق سده ۱۲ هـ. ق، در پایان کتاب، یادداشتی مربوط به قحطی و گرانی سال ۱۲۸۹ هـ. ق در تهران و شهرستانها در زمان ناصرالدين شاه، و حاج ميرزا حسين خان صدراعظم، و گرفتاری مردم، و نرخ آذوقهها، و خفه کردن بچهها و خوردن آنها یاد شده است، ۲۵ سطری [ف: چهار کتابخانه مشهد ص ۳۸۰] 503 س
۷. سنا - تهران (۳۷ مج ۱۱۳۵ * ۱۷۲۵۷) شکسته نستعلیق سده ۱۳ هـ. ق (آغاز: هذه

جملة مأخوذة من كتاب «کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی»... و هو كتاب كبير يقرب من أربعين ألف بیت... - انجم: ... و ایوب ابن المتوکل، فهذا هو المعول علیہ من القراءات، و غیره إشارات، ص ۴۳۹-۴۴۶، نسخه قسمتی از کتاب است [ف: سنا ۱۳۰/۲] 504 س ۸. ظاہریہ - دمشق (۶۵۸۷) نسخ ۲۸ ج ۱/۱۳۰۹ هـ. ق، دارای اشتباہات املائی و نحوی، ۲۲۳ گ، ۲۳ سطری [ف: الظاہریہ ۱/تجوید و قرات / ۴۴۷، ۴۴۸] 505 س

کيفية قراءة فاتحة الكتاب (رسالة في -) =

قراءة فاتحة الكتاب (رسالة في كيفية -): ؟

لمعة في بيان أهم أصول القراءات =

أصول القراءات (لمعة في بيان أهم -): ؟

مئات القرآن على ترتيب السور (الكفاية في -): حسين بن محمد مقرئ =

الكفاية في مئات القرآن على ترتيب السور: حسين بن محمد مقرئ.

169 ما اجمع القراء على إظهاره و إدغامه (رسالة في -) ۱۶۹ س

؟

* مؤلف شناخته نشد، و علی الظاهر از دانشمندان اهل سنت در سده ۹ هـ. ق و یا قبل از آن می باشد. و شاید هم شارح «غایة الاختصار فی اصول قراءة ابی عمرو».

● ت: حدود سده ۹ و یا قبل از آن

این رساله راجع به مواردی از قرائت قرآن است که قراء بر اظهار و ادغام آن موارد دارای اتفاق نظر می باشند، و شاطبی متعرض آن نشده است.

أغاز: بسملة، الحمد لله رب العالمين، و الصلوة والتسليم على سيدنا محمد و آله وصحبه الطيبين الطاهرين صلوة دائمة إلى يوم الدين. و بعد فإني ذاكر في القرآن نبذاً مما اجمع القراء على إظهاره و إدغامه، و إن لم يتعرض له الشاطبي (رحمه الله) لينتفع به طالبوا هذا الفن. اجمع القراء على إظهار الضاد عند التاء في قوله (عزوجل): «وقد فرضتم» و «فيما عرضتم» و ما أشبه ذلك...

انجم: ... وكذا الاخلاف في إدغام الأول من الحرفين الذين يخرجان من مخرج

واحد، و هما فی کلمة واحدة من أجل التقارب نحو «راودتن» و «راودته»
و «حصدتهم» و «ما أشهدتكم» و «عبنت»، و کذا «ألم نخلقکم» و ما أشبه
ذلك، فاعرفه وقس علیه، والله أعلم [تمت].

□ نسخه

۱. مجلس - تهران (۲ مج ۴۰۵۴ - دفتر: ۶۲۸۷۴) نسخ سده ۹ هـ . ق، گ ۵ و ۶، ۱۷
سطری [ف: مجلس ۵۴/۱۱] 506 س

170 مبرز المعانی فی شرح حرز الأمانی و وجه التهنانی ۱۷۰ س

حافظ عمادی (نیمه دوم سده ۸ هـ ق - زنده در ۷۶۲ هـ . ق)

* حافظ محمد بن عمر بن علی بن احمد عمادی از دانشمندان نیمه دوم سده ۸ هجری قمری
که متأسفانه علیرغم تفحص، شرح حال او به دست نیامد.

● ت: چهارشنبه ۷ ج ۷۶۲/۲ هـ . ق.

این کتاب شرحی است توضیحی و روان بر قصیده شاطیبه، موسوم به «حزرا الأمانی و
وجه التهنانی» و معانی لغوی و مباحث نحوی و احکام قرائت در آن گزارش شده، و در دیباچه
آن، سلسله روایت و قرائت خود را چنین یاد می کند:
«قصیده شاطیبه را نزد استادش سراج الدین عبدالله بن محمد حافظ همدانی، معروف به
«قاری السبعة» خوانده، و او نزد نورالدین محمد بن ابراهیم سیواسی، و او نزد صائت الدین
بصری، و او نزد علم الدین سخاوی، و او نزد شاطبی - ناظم قصیده - آنرا قرائت کرده است».
آنگاه یادآور می شود که:

«این متن را بیش از صدبار تدریس کرده، و پیش از این گروهی از طالبان علم قرائت و
حافظان قرآن مجید از من خواسته بودند که قصیده شاطیبه را شرح کنم، و چون برهه‌ای از
زمان در ظل عنایت و مشمول احسان حضرت اعلی و جناب معلی خاقان معظم اعظم
غیاث الدین تاتارخان بودم شرح این قصیده را به نام او تألیف کردم تا در کتابخانه عامره اش به
رسم یادگار باشد».

حافظ عمادی این گزارش را در چهارشنبه ۷ ج ۷۶۲/۲ هـ . ق به پایان برده است.

ظاهراً غیاث الدین تاتارخان از فرمانروایان تعلق شاهی گجرات هند می باشد که کتاب
«تاتارخانیه فی الفتاوی» و «تفسیر تاتارخانی» نیز به نام او تألیف شده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الجلی شأنه، الباهر برهانه، الغالب سلطانه...

انجام: ... مشبهة لوائحة زرنب و قرنفل، و نختم الكتاب بعون الملك الوهاب،
والسلام علی رسوله محمد قدوة الألباب و صفوة الأرباب.

بنگرید به: فهرست قدس ۱۷۵/۶. و: قاموس الأعلام ۱۶۰۵/۳. و: كشف الظنون، ط استانبول ۲۱۱/۱.

□ نسخه

۱. قدس رضوی - مشهد (۳۶ تجوید و قرآت) نستعلیق درویش بن محمد علی در ۹۸۴ هـ.
ق، ۳۴۸ گ، ۱۷ سطری [ف: قدس ۲۳۴/۲] 507 س

۲. قدس رضوی (۱ مج ۷۹ تجوید و قرآت * ۳۰۸۶) نسخ درویش محمد بن مولی علی
والدین؟ و اشجودی (گویا همان کاتب ش ۳۶ باشد که این نسخه را مکرر نوشته) در شوال
۹۹۹ هـ. ق، دارای حواشی، ۱۹۲ گ، ۲۱ سطری [ف: قدس ۱۷۵/۶] 508 س

171 المبسوط فی القراءات السبع والمضبوط من إضاءات الطبع (به فارسی و عربی) ۱۷۱ س

محمد بن محمود سمرقندی (م ۷۸۰ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرآت و تجوید، ذیل «شرح القصيدة الفاتحة فی تجوید
الفاتحة: محمد بن محمود سمرقندی» ببینید.

● ت: سده ۸ هـ. ق.

مؤلف، این اثر را در سه کتاب تنظیم کرده (که در شرح و تکمیل «شاطیبه» است): اولی به
فارسی و دومی و سومی به عربی است و خود مؤلف در دیباچه آن می گوید:

«... چون این خللها را ادراک کردم واجب دیدم در «قرآت سبعة» کتابی در غایت
اختصار و سهولت - به حذف علل و اسانید و زواید - نوشتن، که جامع باشد
«تیسیر» و «شاطیبه» را، اگرچه «شاطیبه» نظم «تیسیر» است؛ ولیکن بعضی
وجوه مسائل و ابواب در «شاطیبه» ذکر کرده است که در «تیسیر» نیست؛ و
«شاطیبه» محتاج شروح است، و جماعتی که «قصیده شاطیبه» را شرح نوشته‌اند
معنی لغات و بیان اعراب ابیات و بیان علل قرآت به طریق نحوین کرده‌اند، و در
آن اطناب نموده و زواید بسیار نوشته، و طالب بدین سبب از مقصود بازمی‌ماند. و
مقصود صاحب «شاطیبه» دانستن وجوه قرآت بوده است نه بیان نحو و لغت و علل.
و این کتاب از برای آن نوشته آمد که اگر کسی راغب حفظ «شاطیبه» شود وجوه
قرآت از اینجا به آسانی معلوم تواند کرد، و از جمیع شروح مستغنی شود، و آنچه

مشکل است در «شاطیبه»، اصول قراءت است؛ وجه فرش به نسبت آسان تر است.

- اکنون آنچه اصول «شاطیبه» است بر سه نوع شرح کرده آمد در سه کتاب:

□ کتاب اول: اصول قراءت به پلرسی کردم تا فائده آن عامه باشد، و به فهم اطفال و مبتدی برسد.

□ کتاب دوم: اصول قراءت را مشجر گردانیدم در غایت تبیین و تزیین تا در ذهن صورت بندد، در بیست ورق؛ و نام این کتاب را «التسخیر علی طریق التشجیر» نهادم و در:

□ کتاب سوم: اصول قراءت را مجلول گردانیدم در غایت اختصار و ابانت و مسائل معدود و مضبوط در یازده ورق.

بعد از آن شروع کردم در فرش و بر دو قسم نهادم:

○ قسم اول: هر آنچه کثیرالوقوع است از فرش در يك ورق بنوشتم تا در فرش بسیار مکرر نباید کرد، و استحضار آن آسان شود. و در:

○ قسم دوم: فرش را به تمامی بنوشتم بر ترتیب سُور، درسی ورق به حسب سی جزو، و اول لفظ قراءت را نوشتم، و رموز قراءت در تحت آن، و محل خلاف را به سرخی مُعَرَّب کردم، و باز تأکید کردم به بیان حرکات و اعراب احتیاط را، و بسیار جای اصول را مکرر کردم تا به اصول بازگشتن حاجت کمتر افتد...»

باری مؤلف این کتاب را در سی باب تنظیم کرده، و دیباچه کتاب اول را - که به فارسی است - به عربی برگردان نموده و در آغاز کتاب دوم قرار داده، و کتاب سوم را در بیست و چهار باب تنظیم کرده است.

غیر از کتاب اول، دو کتاب دیگر به زبان عربی است، و در مقدمه تصریح نموده که «مجموع این سه کتاب را «المبسوط فی القراءات السبع و المضبوط من اضاءة الطبع» نام نهاده‌ام. و اگر خواهی که آنها را از یکدیگر جدا سازی بایستی که قسمت فرش را به هر یک منضم داری.» این کتاب بر روی هم در حدود ده هزار بیت دارد. ضمناً یادآور می‌شود: ابوبکر احمد بن حسین بن محمد بن مهران مقرئ اصفهانی نیشابوری (م ۳۸۱ هـ . ق) را کتابی است به نام «المبسوط فی القراءات العشر»

آغاز [کتاب اول]: بسمله، الحمد لله الذی اذاق قلوب القارئین حلاوة تلاوة

الآیات... چنین می‌گوید: ... که چون دیدم جماعتی از حفاظ...

آغاز [کتاب دوم]: «التسخیر علی طریق التشجیر»: بسمله. الحمد لله الذی

زین بکمال قدرته و نوال نعمته بساتین القرآن بالقراءات المتواترات
المتلوات المتنزلات...

آغاز [کتاب سوم]: ؟

انجام [مجموع کتاب]: ... فمن اراد التفصیل فلیراجع تألیفنا روح المرید فی
شرح العقد الفرید [در ف: قدس ش ۲۸ تجوید، ص ۲۳۵]: ... كما ذکر
فی محال اصوله.

بنگريد به: فهرست مجلس ۳۰/۳-۳۵. و: النریعة ۵۵/۱۹. و: استوری ۱۲۱۸۴۰/۱. و: کشف الظنون
۱۵۸۲. و: فهرست مجلس ۱۰۸-۹۸/۱۷. فهرست ظاهریه ۱/تجوید و قرات ۴۵۸، ۴۵۹.

□ نسخه

۱. دارالکتب - قاهره (۱/قراءات - فارسی) نسخ عبدالله بن عبداللطیف در ۸ ع ۸۶۲/۲ هـ . ق،
۱۲۷ گ، ۱۱ سطری [ف: مخطوطات دارالکتب ۱۰۵/۲] 509 س
۲. مجلس - تهران (۸۱۷-دفتر: ۱۶۵۴۰) کتاب اول به نستعلیق در ۸۶۵ هـ . ق، و دوم و
سوم نیز به خط همین نویسنده، قسم دوم فرش را - به سال ۸۶۹ هـ . ق - زین العابدین
محمد به خط نسخ نوشته، و شاید اصل نسخه نیز به خط این نویسنده باشد، اوراق کتاب
دوم، مشوش است و جابهجا صحافی شده، آراسته، ۱۱۹ ص [ف: مجلس ۳۰/۳-۳۵]
510 س
۳. ملك - تهران (۱۷۷) نسخ ابراهیم بن شیخ جان در ۸۸۹ هـ . ق، نسخه دوره کامل
«المبسوط» است، و در فهرست به عنوان «التسخیر علی طریق التشجیر»، و مقابله و
تصحیح شده است، ۸۲ گ [ف: ملك ۱۳۶/۱، ۱۳۷] 511 س
۴. مرکزی - تهران (۱ مج ۳۸۷۰) نسخ ۹۵۸ هـ . ق، گ ۲ پ - ۵۴ [ف: مرکزی
۲۸۴۸/۱۲] 512 س
۵. سپه - تهران (۲ مج ۵۸۹۳) نسخ ۲۲ شعبان ۹۵۸ هـ . ق، در فهرست به عنوان «شرح
حرز الأمانی»، گ ۳۳ پ - ۶۷ پ [ف: سپه ۱۷۲/۵] 513 س
۶. مرعشی - قم (۱ مج ۵۴۷۹) نستعلیق عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانی، که تاریخ ش ۲
مجموعه به خط خود او در شنبه ۲۲ رمضان ۹۶۲ هـ . ق می باشد، نسخه کتاب دوم
«المبسوط»، یعنی «التسخیر علی طریق التشجیر» می باشد، و به همین عنوان در فهرست
آمده است، گ ۳ پ - ۷۵ ر [ف: مرعشی ۲۶۱/۱۴] 514 س
۷. مرکزی - تهران (۱ مج ۳۸۷۰) نوشته جلال الدین بن محمد ابن حاجی علی طالب در

۹۵۸ هـ ق، نسخه سی باب کتاب نخستین «المبسوط» و به فارسی است، گ ۲-۵۴ [ف:

مرکزی ۲۸۴۸/۱۲] 515 س

۸. قدس - مشهد (۳۸/تجوید) نسخ محمد مؤمن در ۱۰۱۹ هـ ق، در فهرست به عنوان

«مبسوط و مضبوط در قرات سبع»، ۹۵ گ، ۱۵ سطری [ف: قدس ۲۳۴/۲، ۲۳۵] 516

س

۹. مرکزی - تهران (۳ مج ۲۳۶۳) نسخ عبدالله بن علی بن فضل الله رستمان رستمانی در

۱۰۱۹ هـ ق [ف: مرکزی ۲۳۶۳/۱۱] 517 س

۱۰. مرکزی - تهران (۳۲۴۷) نستعلیق، گویا سده ۱۱ هـ ق با مهر مورخ ۱۰۹۱ هـ ق

[ف: مرکزی ۲۲۰۵/۱۱] 518 س

۱۱. مجلس - تهران (۲۰۱۰) تحریری سده ۱۲ هـ ق، ۱۳۹ ص، ۱۲ سطری [ف: مجلس

۸/۶] 519 س

۱۲. ملی - تهران (۱۲۰۶/ف: * ۸۰۸/د) نستعلیق (گویا) در سده ۱۲ هـ ق، در فهرست

به عنوان «حل مشکلات القرآن» آمده، ۲۸ گ [ف: ملی ۲۴۱/۳] 520 س

۱۳. مرکزی - تهران (۴۱۳۳) نسخه‌ای است کهن [ف: مرکزی ۳۱۰۹/۱۳] 521 س

۱۴. ملی - تهران (۱۲۰۶) نوشته؟، ۵۵ ص [ف: ملی] 522 س

۱۵. اعظم - قم (۱ مج ۳۰۲۳) نوشته؟، چند برگ، در فهرست به عنوان «المبسوط فی

القراءات السبعة» جزری قندهاری، اصول قراءات المجدوله؟» آمده، و احتمالاً بخشی از

«المبسوط» باشد [ف: اعظم، ص ۶۰۸] 523 س

172 متقن الرواية في علوم القراءة والدراية ۱۷۲ س

محمدصادق بن احمد (زنده در ع ۱۱۹۵/۱ هـ ق)

* ترجمه احوال او - علیرغم تفحص - به دست نیامد.

● ت: ع ۱۱۹۵/۱ هـ ق.

این کتاب در گزارش اختلاف قراء ده گانه است که مؤلف، آنها را از شیوخ و اساتید خود به

دست آورده، و در آن شمار آیات و کلمات و حروف و فواصل آنها و رسم الخط عثمانی را به

روش «خاتمة المحققین شیخ احمد بنا» یاد کرده، و بر يك مقدمه و سه نوع و يك خاتمه آنرا

تنظیم کرده، و در روز دوشنبه ع ۱۱۹۵/۱ هـ ق در قسطنطنیه به پایان برده است:

المقدمة - فی فضل القرآن و القراءة والتعريف بالقراء.

النوع الأول - فى الإختلاف فى الآيات و عدد كلماتها و حروفها.
النوع الثانى - فى وجوه القراءات و الروايات من العشرة.
النوع الثالث - فى المرسومات العثمانية.
الخاتمة: فى أدعية ختم القرآن.

آغاز: بسملة، الحمد لله الذى أضأت صدور الحاملين بحفظ كتابه، و زين السنة
التالين بتلاوة ذكره على وجوهه...

انجام: ... اللهم صل وسلم و شرف و كرم و عظم على أشرف جميع الأنبياء و
المرسلين والحمد لله رب العالمين.

بنگريد به: فهرست مرعشى ۲۸۵/۱۰.

□ نسخه

۰۱ مرعشى - قم (۲ مج ۳۹۰۵) نسخ مؤلف در روز دوشنبه ع ۱۱۹۵/۱ هـ . ق، گ ۸۹ پ -
۲۴۱ پ [ف: مرعشى ۲۸۵/۱۰] 524 س

173 مخارج الحروف (رسالة فى -) ۱۷۳ س

شيخ احمد احسائى (۱۱۶۶-۱۲۴۱ یا ۱۲۴۳ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همين بخش قرائت و تجويد، ذيل «أسرار التجويد (رسالة فى كشف
بعض -): شيخ احمد احسائى» بينيد.

● ت: سده ۱۳ هـ . ق.

در نسخه‌ای که مورد رؤیت قرار گرفت از آن شيخ احمد احسائى دانسته شد.

آغاز [نسخه ۳ مج ۵۹۵ * ۹۳ ملك]: مذهب الجمهور و الخليل أن مخارج
الحروف سبعة عشر، و إذا أردت معرفة مخرج الحرف بعد...؟ صحیحاً
فسكنه، و أدخل عليه همزة الوصل... إليه، فحيث انقطع الصوت كان
مخرجه؛ و إذا سكت عن اللفظ به من كلمة و كان ساكناً حكيته بهمزة
الوصل؛ و إذا كان متحركاً حكيته بهاء السكت...

انجام: ... و الهمزة متوسط فى القوة والضعف؛ لأن فيها جهرة أوشدة، و فيها
انفتاح واستفال. والباء أقوى منها؛ لأنها تزيد عليها بالقلقلة و قرب
المخرج. و ما ذكرته فى هذه الأحرف الأربعة مفن عن الإطالة بذكر جميع
الحروف قابل الجميع، و قس على الذى ذكرته فى هذه الأحرف الأربعة.

□ نسخه

۱. ملك - تهران (۳ مج ۵۹۵ * ۹۳) نسخ محمد بن محمد نصیر هزارجریبی دانگه (از محال استرآباد) در سده ۱۳ هـ . ق، ص ۲۱۶-۲۲۱ [ف: ملك ۱۰۱/۵] 525 س

174 مخارج الحروف ۱۷۴ س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

مؤلف در این رساله انواع حروف را - که نامهای گوناگون دارند - بیان نموده، و أحياناً سخن متخصصان فن تجوید را یاد می‌کند. و در پایان تحت عنوان «التفريعات» این قواعد کلی را با پاره‌ای از آیات تطبیق می‌نماید.

آغاز: بسملة، الحمد لله رب العالمين... أما بعد يا طالب! اعلم أن الحروف

المهموسة عشرة وهي: الحاء والهاء والكاف..

انجام [موجود در نسخه ش ۲ مج ۳۹۳۸ مرعشی]: ... وجه خفض مملدة، و

السكت وجه سبعة حمزة بالسكت على المد.

□ نسخه

۱. مرعشی - قم (۲ مج ۳۹۳۸) نسخ ۴ شعبان ۷۳۸ هـ . ق: تاریخ پایان ش ۱ مجموعه، گ ۹۴ ر - ۱۰۷ پ [ف: مرعشی ۳۲۱/۱۰] 526 س

175 مخارج الحروف (منظومة في -) ۱۷۵ س

محمد کاظم شیرازی قاری

* ناظم درست شناخته نشد. علامه تهرانی از دو نفر به عنوان محمد کاظم یاد می‌کند یکی محمد کاظم بن محمد قاری که نویسنده دو کتاب به نام «قواعد القرآن» در تجوید به زبان فارسی است که آنرا در سال ۱۱۰۳ هـ . ق، در قندهار به پایان برده، و دیگری محمد کاظم بن اصغر موسوی شیرازی نویسنده «زبدة الفرائض» در ارث است که در شانزده صفحه در تهران به طبع رسید.

● ت: ؟

منظومه‌ای است در دویست و شصت بیت راجع به مخارج حروف که فهرست‌نگار مشخصاتی برای آن نوشته است.

آغاز: بسمله

الحمد لله الكريم الباقي کرمننا من غير استحقاق

بنگريد به: النريعة ٣١/١٢، و ١٨٩/١٧، ١٩٠.

□ نسخه

١. اعظم - قم (٢ مج ٣٦١٠) نوشته؟ [ف: اعظم، ص ٦٣٦] 527 س

176 مخازن التحف الناصرية في قراءة الأئمة الاثني عشرية ١٧٦ س

سيد محمود بن سيد محمد فاطمي حافظ تبريزي (زنده در ١٢٩٧ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همين بخش قرائت و تجويد، ذيل «جواهر القرآن [في تجويد الفرقان]: سيد محمود بن سيد محمد فاطمي حافظ تبريزي» بينيد.

● ت: رجب ١٢٧٧ هـ . ق.

مؤلف اين كتاب را درباره قرائت امامان (عليهم السلام) به نام ناصر الدين شاه در يك مقدمه و ده باب و يك خاتمه نگاشته است و آنرا در پنجشنبه دهه سوم رجب ١٢٧٧ هـ . ق در تبريز به پايان برده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الملك المعبود المتعال، المنزه عن الأضداد و الأنداد...

انجام: ... الخاتمة في بيان سند قراءة المؤلف... من ولد الحسين

(عليهم السلام) من شهر سنة ١٢٧٧ هـ . ق.

بنگريد به: النريعة ١٦٥/٢٠، و: فهرست مؤلفين كتب چاپي، مشار ٨٦/٦، و: ریحانة الأدب ٢١٧/٢.

□ نسخه

١. ملك - تهران (٤٣١) شكسته نستعليق مؤلف در پنجشنبه سوم رجب ١٢٧٧ هـ . ق در

تبريز، ٤٩ گ [ف: ملك ٦٥٠/١] 528 س

مختصر النشر في القراءات العشر: شمس الدين محمد جزري =

تقريب النشر في القراءات العشر: شمس الدين محمد جزري.

177 المدالمنفصل و المتصل و الضروری علی ما اختلف فیها بین الأئمة

السبعة ۱۷۷ س

(؟) (سده ۸ هـ . ق و یا قبل از آن)

* ناظم شناخته نشد، و باید از سده ۸ هـ . ق و یا قبل از آن باشد.

● ت: سده ۸ هـ . ق و یا قبل از آن

این منظومه در شش بیت انشاء شده که ممکن است بخشی از یک منظومه‌ای گسترده‌تر در قرائت و تجوید باشد، و ما تمام این شش بیت را یاد می‌کنیم:

بمنفصلٍ مقدارُ ألفٍ یَمُدُّه	دلیلُ برُشدِ طابِ خَلْعِهما ولا
و مِثْلَاهُ أُخْرَى عَنْهُمَا و ثَلَاثَةٌ	دواها کریمٌ وده کلّ افضلا
و اربعة نص و مدك خمسة	جری فَوْحُهُ وَقْتاً فَوْقْتاً مَكْمَلَا
وفی ذی اتصال قدر الغير بدره	دنا طالعا یسمو و فی نوره اعتلا
و باقیه ماض فی انفصال بعینه	وقدر ثلاث فی الضروری نولا
رجال حووا برأ کفاهم دُجْنَةٌ	و الأربع فامده جمیلا و جَمَلَا

□ نسخه

۱. ملك - تهران (۶ مج ۳۰۳ * ۲۱) نسخ حدود سده ۸ هـ . ق [ف: ملك ۱۴/۵] 529 س

مرشد الإخوان إلى تجويد القرآن: محمدعلی بن حسین بهشتی قاری =

حلیة المرتلین فی تجويد القرآن المبین: محمدعلی بن حسین بهشتی قاری.

178 مرشدة المشتغلین فی احکام النون الساکنة والتتوین ۱۷۸ س

منصور طبلاوی (م ۱۰۱۴ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «هدایة القاری لکلام الباری: منصور طبلاوی» ببینید.

● ت: سده ۱۰ یا ۱۱ هـ . ق .

این کتاب - چنانکه از نام آن پیداست - در احکام نون ساکنه و تنوین با ذکر مثالها و شواهد فراوان و فوائد و قواعد دیگر و بهطور فشرده تألیف شده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي جعلنا من التالین لکتابه الذي أورثه من اصطفاه

من عباده... و بعد فهذه مقدمة جمیله مشتمله علی نکت جلیلة فی احکام

النون الساكنة والتنوين و ما مع ذلك من القوائد، و قد أكثرت فيها من القواعد والأمثلة والشواهد...

انجام: ... ولا يتمكن معرفة هذا و ما قبله إلا بنصيب وافر من علم العربية؛ فإذا كان من أكثر ما يتعلم، و المختار الوقف التام و الكافي حسن، و الحسن جائز. و هذا هو المشهور من تقسيم الوقف، و فيه تقسيم آخر للقوم لاتحملها هذه المقدمة، و هي مذكورة في المطولات. وهذا ما آخر ما أردنا إيراده في هذه المقدمة، و الحمد لله وحده.

□ نسخه:

١. ظاهريه - دمشق (٨٠١١) نسخ عبدالواحد در ١١٥٣ هـ. ق، گ ١٤٦-١٥٩، ١٧ سطرى [ف: ظاهريه ١/التجويد و القراءات / ٢٥٢] 530 س
٢. ملك - تهران (٤ مج ٢٨٤ * ١٨) نسخ محمد بن يحيى اريحاوى؟ با نسخه مؤلف مقابله شده است [ف: ملك ١١/٥] 531 س

179 المصحف المودع فيه القراءات والعلوم الأخرى القرآنية ١٧٩ س

؟

* مؤلف شناخته نشد و با اينكه اصل نسخه مورد بحث رؤيت شد نام و عنوانى در آن ديده نمى شود، و عنوان يادشده با توجه به محتواى نسخه اين كتاب انتخاب گرديد.

● ت: ؟

مصحفى است كه اكثر اوراق آن از ميان رفته و داراى مقدمه نسيبة مبسوطى است. و به خاطر ارزش و اهميت آن بخش قابل ملاحظه اى از آنرا مى آوريم:

أغاز [نسخه ١ مج ١٢٦٥ ملك]: بسمله، الحمد لله الذى شرح بانوار أسرار معرفته صدور العارفين... و بعد

○ فانى كتبت هذا المصحف المجيد و الفرقان الحميد على قراءة عاصم بن أبى النجود التابعى برواية حفص بن سليمان الكوفى بالسواد، و كتبت باقى قراءة القراء السبعة برواياتهم لكل واحد من الراويين و اختلافاتهم بالحمرة.

○ و رمزت دالاً على كل واحد منهم و اختلاف الشواد من العشرة خارجاً عنهم من: أبى جعفر و يعقوب منفرداً أيضاً بالسواد.

○ و راعيت بعض الصنایع التى أوردها الشيخ الإمام الحافظ المرتل محمد بن محمود بن محمد بن أحمد بن على الحسينى المدنى السمرقندى

(أعلى الله درجته) غير القراءات السبعة داخلاً و خارجاً.
 ○ و أضفت إلى ذلك زيادة عماراه أشياء من الأحكام و التبيهاات و غير ذلك.

* فكل من استقصى النظر في هذا المصحف و تفكر في رموزاته و ما أودعته فيه علم أن فيه علوماً كثيرة و فوائد جمة في علم القراءة و المعاني الدقيقة و المباني اللطيفة غاية الإيجاز و الاختصار. فخرج بحمد الله كاملاً تاماً لا يكون مجتمعا مثل هذه الأحكام و القراءات و الإيجاز و الاختصارات في مصحف واحد؛ بل متفرقاً في مصاحف متعددة.

○ و كل قراءة لا يحتمل بذكره داخلاً فصلته خارجاً، و بنيت كيفية القراءات و الاختلافات فيه و أعداد السور و الآيات و الحروف و الكلمات.
 ○ و بعد ذلك أتيت بأبيات الشيخ الإمام الحافظ محمد بن محمود المدني السمرقندي، أورد فيه من الأحكام و التجويدات و المخارج و غير ذلك. و الحمد لله على إتمامه، و الصلوة على رسوله محمد و آله و عترته و صحبه (عليهم صلوات الله و الملائكة و الناس أجمعين).

[پس از این قسمت از آغاز کتاب، مطالبی بدین صورت دیده می شود:

– صنایع التي تعلقت بجميع كتابة القرآن، وهي ست قوانين.

– ذكر صنایع أجزاء القرآن و أنصافه و أرباعه و غير ذلك.

– الصنایع الخارجة عن كتابة القرآن من القراءات و الوقوف و غيرها، من الصنایع الخارجة ما يتعلق بالوقوف، فهو عشرون. من الصنایع المذكورة ما يتعلق بالماءات، وهي ثلثون؛ اني كتبت الذي شيئاً؟! لماءات في الحكم و التلفظ بها، وهو تسعة. و من الصنایع بيان أجزاء القرآن و ما يتعلق بها، و هي خمسة عشر. و من الصنایع المذكورة ما كتب في آخر القرآن، وهي خمسة عشر.

– باب التعوذ و البسمة. الإدغام الكبير – المثلان – لأبي عمرو، – المتقاربان من الكبير له.

باب المد و القصر. باب الهمزتين من كلمة. باب الهمزتين من كلمتين. باب الهمزة في المفردة،

مذهب ج ح. باب نقل حركة الهمزة إلى ما قبلها و السكون على الساكن. باب الهمزة المتوسطة

في مذهب حمزة في الوقف. باب في الهمزة المتطرفة في مذهب ل ف، في الوقف. باب أحكام

النون الساكنة و التنوين. باب الفتح و الإمالة و بين اللفظين؛ ذكر ما تفرد فيه بالإمالة. باب

مذهب الكسائي في إمالة هاء التانيث في الوقف. باب مذاهيبهم في الرءات. باب مذهب ورش

في تغليظ اللامات. باب الوقف على أواخر الكلم. باب الوقف على مرسوم الخط. باب مذاهيبهم

في ياءات الإضافة؛ أما التي بعدها همزة... باب مذاهيبهم في الزوايد. باب التكبير في قراءة ابن

كثير. باب مخارج الحروف و صفاتها. ذكر ماكثر تكراره في القرآن المجيد. بيان الاستفهامين في الرعد و في سبحان موضعان، و في المؤمنين واحدة، و في الصافات موضعان. أصول قراءة أبي جعفر من طريق النهرواني. اصول قراءة يعقوب برواية رويس.

□ آنگاه اشعاری از سمرقندی در مطالب تجویدی آورده، پس از آن، باب فی بیان قواعد رسم مصحف عثمان، سپس عدد سور، و آیات، و کلمات، و حروف را با نقل اختلافها یاد کرده و عدد جمیع آنچه از اعجام در قرآن است با نقل اختلافات؛ آنگاه شمار همه حروف هجاء را به ترتیبی که در قرآن آمده است ذکر می کند:

به عنوان نمونه: الف - ۴۸۸۹۲، ب - ۱۱۴۲۸، ت - ۱۰۴۷۷، ث - ۱۴۰۴ ...

— ذکر التفال و کیفیتہ. تصدیقة و دعاء من إنشاء محمد بن محمود السمرقندی. الدعاء بعد التصدیقة. هذه أسناد قراءتی إلى رسول الله أي محمد... الوقوف المعروفة. الدعاء عند افتتاح القرآن.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۱ مج ۱۲۶۵ * ۲۸۷) نسخ؟، برخی از برگها در جدول، با یادداشت علی (عبدالرسولی) بن عبدالرسول که نسخه را در «مدرسه صدر» تهران نزد ملاعلی دماوندی در ۱۳۵۶ هـ. ق درس خوانده است [ف: ملك ۲۵۳/۵] 532 س

180 مصطلح الإشارات في القراءات الزوائد الثلاثة عشر المروية عن الثقات ۱۸۰ س

ابن قاصح عنری (۷۱۶-۸۰۱ هـ. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «سراج القاری المبتدی...»: ابن قاصح عنری» ببینید.

● ت: سده ۸ یا ۹ هـ. ق.

گزارش رموز قرائت افزون بر قرائت سیزده گانه است.

آغاز: بسملة، الحمد لله الذي جعل القرآن لأهله شرفاً و نوراً...

انجام [در نسخه ش ۳۷ قدس رضوی]: ... إلى قوله تعالى: «المفلحون».

بنگرید به: هدیه العارفين ۷۲۷/۱. و: كشف الظنون ۱۷۱۱.

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۳۷ تجوید) نستعلیق ۹۸۵ هـ. ق، ۱۸۸ گ، ۷ سطری [ف:

قدس [۲۳۴/۲] 533 س

181 مصطلحات القراءات المستحسنة والقراءات

الغیر المستحسنة ۱۸۱ س

گردآوری ملامحمدصادق قاری

* ملامحمد صادق بن محمدقاسم قاری که ترجمه احوال او قبلاً یاد شد.

● ت: سده ۱۱ یا ۱۲ هـ . ق.

مصطلحات مربوط به قرائتهای مستحسن و قرائتهائی است که سزا نیست قرآن کریم بدانگونه تلاوت شود، و مجموعاً بندی است بدین شرح.

محاسنات! القراءة خمسة عشر، وهي: التمكين و التجويد و الترتیل و التحسين و التوقیر و التقويم و الترسیل و التبیین و التحقیق و التوصیل و التوقیف و الترقیق و التخلیص و التعریب و التفکیر. و:

معايات! القراءة أيضا خمسة عشر، وهي: الوثبة و الركزة و الزممة و النفخة و الهمهمة و العننة و التمصيط و التمزيع و الترحيد و التعويق و الترجيع و التطويل و التشيع و التعجيل و التنقيص [نقل من حاشية الشيخ علي الشهيد و من تبصرة القراء لأحمد الأردبيلي، رحمها الله تعالى]

□ نسخه:

۱. الهیات-مشهد (۹ مج ۱۳۶۹-ثبت: ۲۰۹۳۸ نسخ؟ [ف: الهیات مشهد ۵۱۸/۲] 534 س

182 مفاتیح التنزیل فی علم التأویل و الترتیل ۱۸۲ س

سید محمود بن سید محمد فاطمی حافظ تبریزی (زنده در ۱۲۹۷ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «جواهر القرآن [فی تجوید الفرقان]: سید محمود بن سید محمد فاطمی، حافظ تبریزی» ببینید.

● ت: سده ۱۳ هـ . ق.

حافظ تبریزی این کتاب را در تجوید و به نام ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ هـ . ق) نگاشته، و آنرا در يك مقدمه و دوازده باب و يك خاتمه تنظیم نموده، و بخشی از باب دهم آن به عربی می باشد. کتاب هم به عربی و هم به فارسی است. وی از آغاز تا باب نهم را در يك مجلد، و از آغاز باب دهم تا آخر کتاب را در مجلد دیگر - به عنوان مجلد دوم - قرار داده است. مجلد

اول را در تهران، و مجلد دوم را در مشهد مقدس نگاشته. مجلد دوم [باب دهم به بعد] در بیان فضائل آیت الکرسی و سورۃ توحید و دو آیه از آخر سورۃ بقره و آیات شہادت و ملک... و باب یازدهم در بیان اسامی قراء عشره و احوال و رموز و روایات آنها و شہرہا و محل ولادت و وفات و سلسلہ قرائت آنها و تفصیل قرائت ہر یک از آغاز تا پایان قرآن در جدولہائی. این باب شامل مصباح و ده مفتاح است. وی پس از تألیف مجلد اول بہ کار دیگری پرداختہ بود؛ ولی بہ دستور ناصرالدین شاہ آنرا تکمیل کرد.

آغاز [مجلد اول]: بسملہ، الحمد لله الذی أنزل علی عبدہ الكتاب لکل شیئی تبیاناً...

آغاز [مجلد دوم]: بسملہ، الحمد لله الذی أنزل علی عبدہ الكتاب لیكون للعالمین نذیراً... اما بعد، فیقول العبد الأتیم محمود... إني لما فرغت من تألیف المجلد الأولی؟! من کتاب مفاتیح التنزیل فی علم التأویل و الترتیل فی...

بنگرید بہ: فہرست گوہرشاد ۵۲۹/۲، ۵۳۰. و فہرست چہار کتابخانہ مشہد، ص ۴۰۴، ۴۰۵.

□ نسخہ:

۱. گوہرشاد - مشہد (۱۱۳) نستعلیق سئہ ۱۳ ہ. ق (انجام: ... و یقول ربنا و قال لہم، و من قوم... موسی) ۱۹ سطری [ف: چہار کتابخانہ مشہد، ص ۴۰۴] 535 س
۲. گوہرشاد - مشہد (۱۴۱/۱) نسخ خوش سئہ ۱۳ ہ. ق، جدول آخر نسخہ در قرائت نافع و دیگران...، نسخہ مجلد دوم است، ۲۳ سطری [ف: چہار کتابخانہ مشہد، ص ۴۰۵] 536 س
۳. گوہرشاد - مشہد (۱۶۸) نستعلیق سئہ ۱۳ ہ. ق، (انجام: ... و بدانکہ علم رسم الخط [پس از چہار برگ]: و بہ الحاق و زیادتی ہاء سکت برما)، ۱۹ سطری [ف: چہار کتابخانہ مشہد، ص ۴۰۵] 537 س
۴. گوہرشاد - مشہد (۴۲۱) شکستہ نستعلیق سئہ ۱۳ یا ۱۴ ہ. ق، نسخہ مجلد دوم است، ۱۹۷ گ، ۱۳ سطری [ف: گوہرشاد ۵۲۹/۲، ۵۳۰. و ف: چہار کتابخانہ مشہد، ص ۴۰۵] 538 س

183 مفتاح الفرقان فی بیان الوقوف و رسم القرآن ۱۸۳ س

شیخ محمد قاری (سئہ ۱۱ ہ. ق)

* شیخ محمد محسن ابن شمس الدین قاری کاظمی، معاصر شاہ سلیمان صفوی کہ بہ عنوان

«شیخ محمد قاری» یا «ملا محمد قاری» نیز معروف است. وی مؤلف کتاب «قاسمیه» است که آنرا به نام فرزند خود قاسم نگاشته، و در دیباچه آن از استادان خود در قرائت مانند: حاج محمد حکیمزاده در بغداد، آقاسید اصفهانی در مسجد جامع کهنه اصفهان، حاج محمد نواده شاه طهماسب، میرابوالقاسم خراسانی در شیراز، ملاعلی رضا قاری ابن ملاحیدر قاری شیرازی، نام برده است. و نیز کتاب دیگری بنام «حمدیه» در تجوید بنا به درخواست حاج محمد شفیع تبریزی و بنام شاه سلیمان صفوی نگاشته است.

● ت: سده ۱۱ هـ . ق .

این کتاب در سجاوندی قرآن و فهرست فرش است به ترتیب سوره‌ها که به دستور شاه سلیمان صفوی (م ۱۱۰۵ هـ . ق) نگارش شده، و موارد وقف را مشخص نموده، و در دیباچه آن چنین یاد کرده است: «... ما اعتقده... عبدالله محمد بن طیفور السجاوندی و آرتبه ترتیباً یسهل علی المبتدی تناوله، و علی المنتهی تداوله».

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی أنزل علی عبده الكتاب، و صلی الله علی محمد الذی علمه البیان و التبیان، و علی آله المطهرین من الرجس و العدوان، و بعد فبقول الفقیر إلى الله الغنی محمد القاری ابن شمس الدین الکاظمی: بان الله تعالی لما من علی ووقفنی لعلم ما ألم من کتاب الله المجید...
انجام: ... ام لهم شركاء «ج»، المنذر: أصحاب الیمین «ح»، فی جنات «ح»،
والله اعلم.

□ نسخه:

۱. الهیات - تهران (۱ مج ۸۲۹ د) نسخ سده ۱۱ هـ . ق، گ ۲ پ - ۱۳۱، ۱۴ سطری [ف: الهیات ۲/۲۴] 539 س
۲. ملك - تهران (۱۸۳) نسخ سده ۱۱ هـ . ق، انجام افتاده، ۱۰۳ گ [ف: ملك ۱/۷۱۳] 540 س
۳. مرکزی - تهران (۷۴۴۱) نسخ محمدصادق در روز پنجشنبه صفر ۱۲۵۹ هـ . ق، ۸۵ گ [ف: مرکزی ۱۶/۵۷۳] 541 س
۴. گلپایگانی - قم (۱۰۳) نسخ؟، یادداشت تاریخ تولد (۱۳۰۹ تا ۱۳۱۱ هـ . ق) در آن دیده می‌شود، ۹۳ گ، در پایان نسخه چند باب است به فارسی که محتمل است الحاقی و یا مربوط به اصل کتاب باشد بدین شرح: «باب المقطوع والموصول. باب در همزه‌های به غیر قیاس. باب در کلماتی که دارای الف می‌باشند. باب ألفات مرسوم به واو. باب الف وصل. باب کلماتی که همزه از آنها حذف شده» [ف: گلپایگانی ۱/۱۰۲، ۱۰۳] 542 س

مفردة قراءة ابن عامر: عماد الدين على قارى استرابادى =
 أصول قراءة ابن عامر: عماد الدين على قارى استرابادى.

مفردة قراءة ابن كثير: عماد الدين على قارى استرابادى =
 أصول قراءة ابن كثير: عماد الدين على قارى استرابادى.

مفردة قراءة ابي عمرو: عماد الدين على قارى استرابادى =
 أصول قراءة ابي عمرو: عماد الدين على قارى استرابادى.

مفردة قراءة حمزة: عماد الدين على قارى استرابادى =
 اصول قراءة حمزة: عماد الدين على قارى استرابادى

مفردة قراءة الكسائى: عماد الدين على قارى استرابادى =
 اصول قراءة الكسائى: عماد الدين على قارى استرابادى.

مفردة قراءة نافع: عماد الدين على قارى استرابادى =
 اصول قراءة نافع: عماد الدين على قارى استرابادى.

المفردة لابن عامر اليحصبي: محب الدين جعفر موصلى =
 الكامل الفريد فى التفريد والتجريد، ٤- المفردة لابن عامر اليحصبي: محب الدين جعفر موصلى.

المفردة لابن كثير: محب الدين جعفر موصلى =
 الكامل الفريد فى التفريد والتجريد؛ ٢. المفردة لابن كثير: محب الدين جعفر موصلى.

المفردة لأبى عمرو بن العلاء: محب الدين جعفر موصلى =
 الكامل الفريد فى التفريد والتجريد؛ ٣. المفردة لأبى عمرو بن العلاء: محب الدين جعفر موصلى.

المفردة لحمزة بن حبيب الزيات: محب الدين جعفر موصلی =

الكامل الفريد في التفرید و التجريد؛ ٦. المفردة لحمزة بن حبيب الزيات: محب الدين جعفر موصلی.

المفردة لعاصم بن أبي النجود الكوفی: محب الدين جعفر موصلی =

الكامل الفريد في التفرید و التجريد؛ ٥. المفردة لعاصم بن أبي النجود الكوفی: محب الدين جعفر موصلی.

المفردة للكسائي: محب الدين جعفر موصلی =

الكامل الفريد في التفرید و التجريد؛ ٧. المفردة للكسائي: محب الدين جعفر موصلی.

المفردة لنافع بن أبي نعيم: محب الدين جعفر موصلی =

الكامل الفريد في التفرید و التجريد؛ ١. المفردة لنافع بن أبي نعيم: محب الدين جعفر موصلی.

184 المفيدة ١٨٤ س

محمدعلی بکاری (زنده در ١٠٠٦ هـ . ق)

* ترجمه احوال کوتاهی از او را در همین بخش قرائت و تجويد، ذیل «شرح منظومه فی ما وصل من الهمزات و ما قطع منها: محمدعلی بکاری» ببینید.

● ت: حدود ١٠٠٦ هـ . ق.

این رساله ارجوزه‌ای است در تجويد که بکاری آنرا در حدود ١٠٠٦ هـ . ق در کربلا ساخته است:

أغاز: بسمله

الحمد لله العليم و اسمه

أول قولى و الكتاب حكمه

يقراء بالتجويد كى يحصى به

وليس من يجهله من ضربه

و بعد ذا فهذه مفيدة

يجعلها الله به حميدة

انجام:

تم نظمی محکما و جيزا

عند من يعمله تميزا

فى مشهد تشهد فيه المعرفة

العلم والتقوى الحسين شرفه

ولا تقلدنی بما فی نظمی
لا لأنی قلت ما لا أسمع
مفیدتی أختمها بالصلوات
و بالدعاء للذی تلاها

إتبع الشرع بهذا الحكم
ولا رأیته فی کتب تجمع
على رسول الله والآل الهدات
واستمعهاو دعی لی فی جزاها

□ نسخه:

۰۱ مرکزی - تهران (۲ مج ۵۲۳۲) نوشته مؤلف در ۱۰۰۶ هـ . ق در کربلا، گ ۴۶ ر - ۴۹ ر
[ف: مرکزی ۴۱۶۸/۱۵] 543 س

مفید التجوید: حسن بن شجاع تونی =

المفید فی علم التجوید: حسن بن شجاع تونی.

185 المفید فی شرح عدة المُجید لعلم الدین السخاوی ۱۸۵ س

ابن ام قاسم (م: عید فطر ۷۴۹ هـ . ق)

* بدرالدین ابومحمد حسن بن قاسم بن عبدالله بن علی مرادی مراکشی مالکی مصری، معروف به «ابن ام قاسم» ادیب، نحوی، اصولی، مفسر، فقیه، قاری و عروضی که از دانشمندان برجسته در علوم عربیت به شمار است، وی در مصر زاده شد و نزد دانشمندان بزرگی چون ابوحیان نحوی و دانشمندان دیگر علوم را فراگرفت، و در علوم متداول عصر خود از تبحر و کارائی برخوردار بود. ام قاسم که نام او «زهراء» است جدّه پدري مؤلف بوده، و هنگام مراجعت از مراکش به «شیخه» مشهور بود؛ و به همین جهت مؤلف نیز با انتساب به او به «ابن ام قاسم» شهرت یافت، بعضی می گویند: ام قاسم کنیه زنی از خاندان سلطنتی بود که حسن را به فرزندخواندگی گرفت؛ و لذا به «ابن ام قاسم» معروف گردید. وی در روز عید فطر سال ۷۴۹ یا ۷۵۵ هـ . ق از دنیا رفت. از آثار او است: «شرح المفصل للزمخشری» در نحو، «شرح الشاطبیه» در قرآت، «الجنی الدانی فی حروف المعانی» که از منابع ابن هشام در تدوین «مغنی اللیب» بوده و به طبع رسیده است، «شرح تسهیل الفوائد و تکمیل المقاصد لابن مالک» در نحو، «تفسیر القرآن» در ده مجلد، و جز آنها.

● ت: سنه ۸ هـ . ق.

این کتاب، شرح منظومه علم الدین سخاوی به نام «عمدة المفید و عدة المجید فی لفظ التجوید» است که شرحی است مختصر در مقدمه‌ای مشتمل بر پنج فصل درباره تعریف تجوید، و مخارج حروف، و کیفیت شناخت مخارج حروف و صفات آنها و اقسام این صفات.

أغاز: بسمله، الحمد لله الذي شرفنا بحفظ كتابه، و وفقنا لتجويد لفظه و إعرابه،
و صلواته على من أنزل القرآن بلسانه...
انجام: ... فهذا آخر ما يسره الله (عزوجل) من الكلام على هذه القصيدة على
سبيل الاختصار...

بنگرید به: الدرر الكامنة ۳۲/۲، ۳۳. و: طبقات القراء ۲۲۸/۱۰. و: حسن المحاضرة ۳۰۹/۱. و: ریحانة الأدب
۳۹۱/۷، ۳۹۲. و: روضات الجنات ط سنگی ۲۲۵. و: شنرات الذهب ۱۶۰/۶، ۱۶۱. و: كشف الظنون ۱۵۲ و
۴۰۶ و ۶۰۷ و ۶۴۸ و ۱۰۳۱ و ۱۷۷۴. و: معجم المؤلفين ۲۷۱/۳. و:

Brockelmann: g, II: 22, s, II: 16.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۲ مج ۳۹۱۱) نسخ؟ نسخه‌ای است قدیمی و نفیس، روی برگ نخست
مجموعه یادداشت تملک ابراهیم بن ابی الیمن بن عبدالرحمن حلبی معروف به «ابن التروی
حنفی» با تاریخ ۱۰۴۴ هـ. ق دیده می‌شود، گ ۵۴ پ - ۸۲ پ [ف: مرعشی ۲۹۰/۱۰]
544 س

186 المفید فی علم التجويد ۱۸۶ س

حسن بن شجاع تونی (زنده قبل از ۸۷۹ هـ. ق)

* حسن بن شجاع حافظ تونی، زنده قبل از ۸۷۹ هـ. ق.

ذیل عنوان «التبیان فی بیان القرآن» گذشت که علیرغم تفحص، ترجمه احوال او به صورت
مبسوط به دست نیامد. وی کتاب دیگری به نام «المفید فی شرح القصیده الشاطیئة» نیز دارد.
● ت: سده ۸ هـ. ق.

این کتاب را - که در تجوید تألیف شده، و در آغاز آن ملتزم گشته آنچه را که از دو استاد
ماهر خود در این فن سماع نموده یاد کند؛ اما از نام آندو سخنی به میان نیاورد - در هفت باب
بدین شرح تنظیم کرده است:

- الباب الأول - فی مخارج الحروف و صفاتها.
- الباب الثانی - فی رعاية كل حرف مع الأخرى.
- الباب الثالث - فی ذکر المد والقصر.
- الباب الرابع - فی بیان الوقف و الوصل.
- الباب الخامس - فی أحكام التنوین والنون الساكنة.
- الباب السادس - فی إدغام الحروف.
- الباب السابع - فی الراءات.

تونی در این کتاب آنچه از دو استاد ماهر خود در فن تجوید فراگرفته - و نیز با استناد به کتب علماء - آورده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمين، و الصلوة على محمد وآله اجمعين. اما بعد فيقول أضعف عباد الله و أحوجهم إلى غفران الله الحسن بن شجاع بن محمد بن الحسن التوني: قد ثبت بالبراهين المعقولة والدلائل المنقولة أن أفضل الطاعات بعد الواجبات تلاوه كلام مبدع الكائنات... و من حيث أنه لا بد لقارئ القرآن من رعاية الفاظه و آدابه و تجويده و ترتيله، كتبت هذا الكتاب مما سمعته من الأستاذين... و مطالعته من كتبهم، و سميته بالمفيد في علم التجويد...

انجام: ... و الخلاف بين ورش و جمهور القراء كثير لا يحتمل ذكرها في هذا المختصر، و من أراد الوقوف على ذلك فعليه بكتب القراءات المصنفة في هذا الفن، و الحمد لله رب العالمين.

بنگريد به: النريعة ۳۷۲/۲۱. و: كشف الظنون، ط قديم ۴۳۰/۱.

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۸۷۹) نسخ جمال الدين بن... عباس رکابی در حدود ۸۷۹ هـ. ق، ۸ گ: ۱۳۷-۱۴۴، ۱۵ سطری [ف: مرکزی ۲۲۳/۱] 545 س
۲. مرعشی - قم (۲ مج ۳۳۴۴) نسخ هلال بن شمال بن عزالدين بن هلال در ذح ۸۸۰ هـ. ق [ف: مرعشی ۱۲۰/۹] 546 س
۳. سيد محمد جزائري شوشتری - نجف (بدون شماره) نوشته ۸۸۰ هـ. ق [النريعة ۳۷۲/۲۱] 547 س
۴. مرعشی - قم (۲ مج ۲۴۹۲) نسخ ۹۲۸/۲۴۲ هـ. ق، نسخه تصحيح شده، گ ۵ پ - ۱۴ پ [ف: مرعشی ۸۱/۷، ۸۲] 548 س
۵. فيضيه - قم (۱۰ مج ۱۹۹۵) نوشته حسن ظهير بن فاضل ظهير حسيني کورسرخي در ۹۶۷ هـ. ق، گ ۶ [ف: فيضيه / استادی / ۲ / ب ۱۶۲/۳] 549 س
۶. سيد محمد جزائري شوشتری - نجف (بدون شماره) نوشته سيد محمد تقی بن حسين طبري حسيني استرآبادي در ۱۰۲۲ هـ. ق، اين نسخه ضمن نه رساله قرار دارد و کاتب آن يعني استرآبادي از شاگردان شيخ بهائي و ميرداماد، و صاحب تالیفات می باشد و شرح حال او در «أمل الأمل» آمده است [النريعة ۳۷۲/۲۱] 550 س
۷. فيضيه - قم (۱ مج ۱۶۷۶) نسخ ۱۰۵۵ هـ. ق، گ ۱۰ [ف: فيضيه / استادی / ۲ / ب ۳]

[۱۱۵] 551 س

۸. حقوق - تهران (۸ مج ۲۰۴ ج) نستعلیق حدود ۱۰۸۵ هـ . ق، گ ۸۶ پ - ۹۶ ر [ف: حقوق، ص ۴۷۶] 552 س

۹. سپه - تهران (۱ مج ۵۲۱۵) نسخ سده ۱۱ هـ . ق [ف: سپه ۶۳۰/۵] 553 س

۱۰. ملك - تهران (۴ مج ۱۷۲۹) نسخ سده ۱۱ هـ . ق [ف: ملك ۳۴۸/۵] 554 س

۱۱. اعظم - قم (۱ مج ۲۶۳۱) نوشته سده ۱۲ هـ . ق، با یادداشت تملك احمد بن زين الدين، مورخ ۱۱۸۷ هـ . ق، گ ۳ [ف: اعظم، ص ۵۷۴] 555 س

۱۲. ملی - تهران (۱۰ مج ۱۹۶۳ / ف: * ۵۳/م) نستعلیق محمد شريف (احتمالاً) در سده ۱۲ هـ . ق، ص ۲۰۹-۲۱۴ [ف: ملی ۴۴۷/۴] 556 س

۱۳. مرکزی - تهران (۱ مج ۴۵۷۶) نوشته محمود بن جمال الدين موسوی خوانساری در ع ۱۲۸۸/۲ هـ . ق، گ ۱-۲۲ [ف: مرکزی ۳۵۱۰/۱۳] 557 س

۱۴. مرکزی - تهران (۱۷ مج ۷۳۱۸) نوشته سده ۱۳ هـ . ق [ف: مرکزی ۵۱۲/۱۶] 558 س

س

۱۵. ادبیات - تهران (۱۱ مج ۵۷۰) نوشته؟ گ ۱۸۵ پ - ۹۴ پ [ف: ادبیات ۴۳۵/۱] 559 س

س

۱۶. ملی فارس - شیراز (اختصاصی: ۲ مج ۱۱۲ ش/۶۱۱ - عمومی: ۲۹۷/۱ - جز) نسخ؟، گ ۶ [ف: ملی فارس ۲۰۰/۲] 560 س

۱۷. ملك - تهران (۴ مج ۴۳۶ * ۴۲) نسخ؟، ه گ [ف: ملك ۳۰/۵] 561 س

مقدار المد (الأبيات النجمية في -): ؟ =

الأبيات النجمية في مقدار المد:؟

187 المقدمة الجزرية ۱۸۷ س

شمس الدين محمد جزري (۷۵۱-۸۳۳ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجويد، ذیل «تحيير التيسير: شمس الدين محمد جزري» ببينيد.

● ت: سده ۸ یا ۹ هـ . ق.

منظومه‌ای است به بحر رجز در ۱۰۹ یا ۱۰۷ بیت در تجويد که شروح فراوانی بر آن

نگاشتند. این منظومه به چاپ رسیده است. به نظر ابن الجزری باید قارئ قبل از آغاز به قرائت قرآن محتوای این منظومه را فراگیرد.
آغاز: بسمله.

يقول راجى عفو رب سامعى
الحمد لله و صلى الله
محمد و آله و صحبه
و بعد ان هذه مقدمة
انجام: ...

محمد ابن الجزرى شافعى
على نبيه و مصطفىاه
و مقرأ القرآن مع محبه
فيما على قارئه ان يغنمه

إلا بفتح أو بنصبٍ واسم
وقد تقضى نظمي المقدمة
والحمد لله لها ختام
[على النبي المصطفى وآله
آياتها قاف وزاى فى العدد
إشارة بالضم فى رفع وضم
منى لقارئ القرآن تقدمه
ثم الصلوة بعد والسلام
و صحبه و تابعى منواله
من يتقن التجويد يظفر بالرشد]

بنگرید به: کشف الظنون ۱۷۹۹، درباره شروح «المقدمة الجزرية». این منظومه به اضافه چهار بیت، اخیر به ۱۰۹ بیت می‌رسد.

□ نسخه:

۱. اعظم - قم (۳ مج ۳۰۲۳) نوشته ۸۵۸ هـ. ق [ف: اعظم، ص ۶۸] 562 س
۲. فیضیه - قم (۳ مج ۱۹۹۵) نوشته حسن ظهیر بن فاضل ظهیر حسین کور [کوه] سرخی در ۹۶۶ هـ. ق، ۶ گ [ف: فیضیه، استادی ۱۶۲/۲] 563 س
۳. سنا - تهران (۱ مج ۵۲۹ * ۱۴۳۱۴) نسخ ۹۸۳ هـ. ق، با یادداشت مورخ ۲۸ رجب ۹۸۴ هـ. ق در زمان ابراهیم قطب شاه، و مهر محمد علی بن جواد حسنی حسینی طباطبائی، ص ۱۱-۲ [ف: سنا ۳۲۶/۱] 564 س
۴. سپه - تهران (۲ مج ۲۰۱۷) نسخ ۹۹۷ هـ. ق، یک برگ از آغاز و دو برگ در پایان نونویس است [ف: سپه ۶۴۲/۵] 565 س
۵. ظاهریه - دمشق (۳۹۵۸) نسخ سله ۱۰ هـ. ق، ۲۶ گ [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۲۶۱] 566 س
۶. صدر - بابل (۲ مج ۲) نسخ سله ۱۰ یا ۱۱ هـ. ق، ۸۲ پ - ۸۶ ر [رؤیت نگارنده] 567 س
۷. وزیرى - یزد (۵ مج ۹۰۹ * عمومی: ۸۷۱۱) نسخ حدود ۱۰۰۴ هـ. ق، ۱۵ گ، ۸

سطری [ف: وزیرى ۷۴۹/۲] 568 س

۸. مرکزی - تهران (۴ مج ۵۲۳۲) نسخ محمدعلی بن فرج الله بکاری در ۱۰۰۶ هـ . ق در

کربلا، ک ۱۳۱ پ - ۱۳۶ ر [ف: مرکزی ۴۱۶۸/۱۵] 569 س

۹. ظاهریه - دمشق (۶۸۲۲) نسخ محمد بن علی بن احمد مقورسی در ۱۰۱۸ هـ . ق، گ

۵۷-۵۳، ۱۵ س [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۲۶۳، ۲۶۴] 570 س

۱۰. ظاهریه - دمشق (۳۲۳) نسخ علاءالدین ابن شیخ علی حصنی، همام در ۱۰۴۶ هـ . ق،

گ ۲-۶، ۱۳ سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۲۶۰] 571 س

۱۱. حقوق - تهران (۲ مج ۲۰۴ ج) نستعلیق احمد بن شعبان در ۲۵ شعبان ۱۰۵۸ هـ . ق،

گ ۱۴ پ ۲۵ ر [ف: حقوق، ص ۴۷۸] 572 س

۱۲. الهیات - مشهد (۲ مج ۶۸۴ * ۵۷۷) نوشته علی رضا بن محمد حسینی در سه شنبه ۱۸

رجب ۱۰۶۱ هـ . ق [ف: الهیات مشهد ۱/۳۲۶] 573 س

۱۳. مجلس - تهران (۴ مج ۳۴۵۱ - ثبت قدیم: ۷۸۱۶۳ - جدید: ۶۶۷۸) نسخ میرغیاث ابن

مولانا میرمختار طباطبائی در ۱۰۷۳ هـ . ق، در فهرست به عنوان «شاطیبه» آمده، ص

۳۶-۷۱، ۱۴ سطرى [ف: مجلس ۱۰/۳/۱۳۰۸] 574 س

۱۴. ملی - تهران (۵ مج ۹۲۹ / ف ۱۴۳ / ۱۱۰۳ / س) نستعلیق ناخوش در ۱۰۸۳ هـ . ق، در

فهرست به عنوان «رساله تجویدیه» آمده، ص ۵۸-۶۶ [ف: ملی ۲/۴۶۳، ۴۶۴] 575 س

۱۵. گوهرشاد - مشهد (۲ مج ۸۱۱) نسخ سده ۱۱ هـ . ق، ۴ سطرى [ف: چهار کتابخانه

مشهد، ص ۴۰۹] 576 س

۱۶. گوهرشاد - مشهد (۵ مج ۹۳۷) نستعلیق محمدرضا ابن شیخ حرّ عاملی در سده ۱۱ و یا

۱۲ هـ . ق ۱۹ سطرى [ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۴۰۹] 577 س

۱۷. گلپایگانی - قم (۲ مج ۱۲۴۱) نوشته سده ۱۱ یا ۱۲ هـ . ق [ف: گلپایگانی ۲/۲۳۸]

578 س

۱۸. وزیرى - یزد (۲ مج ۲۴۱۲ - عمومی ۹۵۰۰) نوشته حلود ۱۱۰۵ هـ . ق، ص ۶-۱۰

[ف: وزیرى ۴/۱۲۸۵] 579 س

۱۹. مرعشى - قم (۱ مج ۲۵۴۴) نسخ عبدالخبیر بن محمد مفید رازی در سه شنبه ۱۴ رجب

۱۱۳۰ هـ . ق در مکه، نسخه تصحیح شده، گ ۳ پ - ۶ ر [ف: مرعشى ۷/۱۲۷، ۱۲۸]

580 س

۲۰. ظاهریه - دمشق (۱ مج ۶۳۸۱) نسخ خوش مغرب در روز یکشنبه ۱۱ ج ۱۱۴۶/۱ هـ .

- ق، گ ۱-۵، ۱۵ سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۶۶] 581 س
۲۱. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۱۷۰۱۰) نسخ حافظ محمد کويرى در ۱۱۵۶ هـ . ق، گ ۱-۶،
۱۳ سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۶۵] 582 س
۲۲. مرکزی - تهران (۱۱ مج ۲۶۳۶) نوشته محمدحسين بن علاءالدين درزى مازندرانى در
اوائل سده ۱۲ هـ . ق، گ ۲۵۲-۲۶۵ [ف: مرکزی ۱۰/۱۵۱۳] 583 س
۲۳. اعظم - قم (۳ مج ۲۳۷۸) نوشته سده ۱۲ هـ . ق، در فهرست به عنوان «منظومه جزريه»
آمده [ف: اعظم، ص ۵۵۴] 584 س
۲۴. ظاهريه - دمشق (۵۸۰۷) نسخ سده ۱۲ هـ . ق؛ حواشى توضيحي، گ ۹۸-۱۰۱، ۱۳
سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۶۲] 585 س
۲۵. ظاهريه - دمشق (۸۰۱۱) نسخ نازيبا در سده ۱۲ هـ . ق، گ ۱۳۹-۱۴۳، ۱۷ سطرى
[ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۶۶، ۲۶۷] 586 س
۲۶. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۵۶۳۹) نسخ ۱۲۰۲ هـ . ق، گ ۱-۳، ۲۵ سطرى [ف:
الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۶۱، ۲۶۲] 587 س
۲۷. ملك - تهران (۱ مج ۱۶۷۳ * ۳۷۶) نستعليق چهارشنبه ۲۶ شعبان ۱۲۱۷ هـ . ق، با
حواشى و يادداشت تملك عبدالصمد بن حسين محلاتى، مؤرخ ۱۲۳۸ هـ . ق، گ ۳ پ -
۱۲ ر [ف: ملك ۵/۳۲۹] 588 س
۲۸. گوهرشاد - مشهد (۹ مج ۱۰۴۹) نستعليق محمد كاظم در ۱۲۳۰ هـ . ق [ف: چهار
کتابخانه مشهد، ص ۴۰۹] 589 س
۲۹. مرعشى - قم (۱۹ مج ۱۴۹۰) نستعليق مُعَرَّبِ خليل بن احمد توتاوى در عصر جمعه
محرم ۱۲۴۵ هـ . ق، گ ۱۸۷ ر - ۱۸۹ پ [ف: مرعشى ۴/۲۹۴] 590 س
۳۰. سپه - تهران (۱ مج ۳۱۸۹) نسخ ۱۲۶۶ هـ . ق، گ ۲ پ - ۳ پ [ف: سپه ۵/۶۴۲]
591 س
۳۱. ظاهريه - دمشق (۸۲۲۲) نسخ ۱۲۷۱ هـ . ق، گ ۱۱۶-۱۱۹، ۱۹ سطرى [ف:
الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۶۴] 592 س
۳۲. ظاهريه - دمشق (۱۰۵۲۰) نسخ سده ۱۳ هـ . ق، با يادداشت تملك مؤرخ ۱۲۸۱ هـ .
ق، ۵ گ، ۱۵ سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجويد و القراءات / ۲۶۵] 593 س
۳۳. ظاهريه - دمشق (۱۳۰) نسخ مُعَرَّبِ ۱۲۸۲ هـ . ق، گ ۵-۹ [ف: الظاهرية ۱/التجويد و
القراءات / ۲۵۹، ۲۶۰] 594 س

۳۴. الهیات - مشهد (۵ مج ۴۴۵ * ۶۵۲) نسخ عبدالجواد بن یوسف علی مشهدی درج
۱۲۹۶/۲ هـ . ق [ف: الهیات مشهد ۴۳۹/۱] 595 س
۳۵. ادبیات - تهران (۳ مج ۱۸۹ وقفی امام جمعه * ۷۵۴۸۶) نسخ سده ۱۳ هـ . ق [ف:
ادبیات ۳۲/۲] 596 س
۳۶. ادبیات - تهران (۳ مج ۳۵۴ وقفی امام جمعه * ۷۵۶۶۲) نستعلیق سده ۱۳ هـ . ق [ف:
ادبیات ۵۷/۲] 597 س
۳۷. ظاهریه - دمشق (۶۴۰۴) نسخ سده ۱۳ هـ . ق، گ ۷۱-۷۸، ۹ سطرى [ف: الظاهرية
۱/التجوید و القراءات / ۲۶۳] 598 س
۳۸. ظاهریه - دمشق (۶۴۱۱) نستعلیق سده ۱۳ هـ . ق، گ ۱۲۵-۱۲۹، ۱۵ سطرى [ف:
الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۲۶۳] 599 س
۳۹. مجلس - تهران (۷ مج ۱۲۰ - ثبت قدیم: ۴۴۴۸۴ - جدید: ۵۲۴۸) نسخ سده ۱۳ هـ .
ق، ص ۳۳۵-۳۳۸ [ف: مجلس ۲۴۷/۲۱] 600 س
۴۰. مرکزی - تهران (۱۰ مج ۳۴۴۳) نوشته سده ۱۳ هـ . ق، گ ۲۵۵-۲۶۳ [ف: مرکزی
۲۴۵۴/۱۱] 601 س
۴۱. الهیات - مشهد (۱ مج ۱۳۶۹ - ثبت ۲۰۹۳۸) نسخ؟ با توضیحاتی از ملامحمدصادق
قاری [ف: الهیات مشهد ۵۱۵/۲] 602 س
۴۲. الهیات - مشهد (۴ مج ۱۳۶۹ * ۲۰۹۳۸) نسخ؟ با توضیحاتی از ملامحمدصادق
قاری [ف: الهیات مشهد ۵۱۶/۲] 603 س
۴۳. سپه - تهران (۲ مج ۹۶۸) نوشته؟، ص ۷۳-۸۰ [ف: سپه ۶۴۲/۵] 604 س
۴۴. ظاهریه - دمشق (۱ مج ۳۰۵) نوشته؟، گ ۲-۳، ۲۱ سطرى [ف: الظاهرية ۱/التجوید و
القراءات / ۲۶۰، ۲۶۱] 605 س
۴۵. فیضیه - قم (۳ مج ۱۹۴۴) نوشته؟ [ف: فیضیه، استادی ۱۵۵/۲] 606 س
۴۶. قدس رضوی - مشهد (۳۵ تجوید) نسخ؟، ۷ گ، با یادداشت وقف مؤرخ ۱۳۴۰ هـ . ق
[ف: قدس ۲۳۴/۲] 607 س
۴۷. گلپایگانی - قم (۱۳ مج ۱۷۶۳) نوشته (احتمالاً) احمد بن علی بن حسن شامی در؟،
ص ۱۹۲-۲۰۰ [ف: گلپایگانی ۵۰/۳] 608 س
۴۸. مدرسه چهلستون - تهران (۲ مج ۳۰۸) نوشته؟ [ف: آشنائی با چند نسخه خطی دفتر
اول، ص ۳۸۰] 609 س

۴۹. مرعشی - قم (۲ مج ۲۲) نسخ ناخوش محمد بن یحیی حسینی ندیدی در؟، دارای حواشی و نشانه بلاغ، گ ۴۱ پ - ۴۶ ر [ف: مرعشی ۳۳/۱] 610 س

المقدمة فی علم القراءة: احتمالاً از منصور طبلای =
هدیة القاری فی کلام الباری: احتمالاً از منصور طبلای.

188 المکتفی فی الوقف والابتداء ۱۸۸ س

ابوعمر و عثمان دانی (۳۷۱-۴۴۴ هـ . ق)

* ترجمہ احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «التیسیر فی القراءات السبع: ابوعمر و عثمان دانی» بینید.

● ت: سدہ ۵ هـ . ق.

ابوعمر و دانی این کتاب را از درون آراء قراء و نحویین کہ بہ تفسیر قرآن پرداختند استخراج کرده، و کوشیدہ است مطالب پراکنده آنها را مرتب و یکجا ساختہ، و آراء صحیح را مشخص نموده، و مشکلات را توضیح دادہ، و زوائد را حذف کردہ، و الفاظ و عبارات را فشرده نموده باشد. وی در دیباچہ می گوید: من ہمہ این کارها را در این کتاب بہ انجام رساندہ و آنرا بہ ترتیب سورہها تا آخر قرآن تنظیم کردم.

آغاز: بسملہ [قال ابوعمر و عثمان بن سعید بن عثمان المقری الدانی (رضی اللہ عنہ و نفعنا بعلومہ)]:

الحمد لله المتوحد بالقدرة المنفرد بالكبرياء والعظمة... هذا كتاب الوقف التام والوقف الكافي والوقف الحسن في كتاب الله عزوجل افتنصته من اقاويل المفسرين من كتب القراء والنحويين، واجتهدت في جمع متفرقه، و تمييز صحيحه و إيضاح مشكله و حذف حشوه و اختصار الفاظه و تقريب معانيه، و بنيت ذلك كله و اوضحته و دللت عليه، و رتبت جميعه على السور نسقاً واحداً الى آخر القرآن...

انجام: ... حدثنا ابن خاقان قال: نا احمد بن محمد قال: نا على بن عبدالعزيز قال: نا القاسم بن سلام قال: نايزيد عن حجاج ابن ارطاة عن عون بن عبدالله عن أسماء بنت أبي بكر قالت:

من صلى الجمعة ثم قرأ بعدها قل هو الله أحد والمعوذتين حفظ أو كفى من مجلسه ذلك إلى مثله.

□ نسخه:

۱. ظاهریه - دمشق (۲۹۳) نسخ سعید بن عثمان بن یحیی در چاشت روز پنجشنبه ۲۶ صفر ۸۰۶ هـ. ق، ۷۷ گ، ۲۴ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۲۷۳، ۲۷۴] 611س
۲. ظاهریه - دمشق (۵۹۹۸) نسخ موسی بن موسی بن احمد در روز پنجشنبه ۱۱ صفر ۸۳۴ هـ. ق، ۷۳ گ، ۱۳ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۲۷۵، ۲۷۶] 612س
۳. ظاهریه - دمشق (۲۹۴) نسخ ابراهیم بن ابراهیم بن عبدالرحمن غزی و دیگران در سده ۱۰ هـ. ق، با یادداشت تملک به تاریخ ۹۳۱ هـ. ق، ۱۱۱ گ، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/تجوید و قراءات / ۲۷۴، ۲۷۵] 613س
۴. مرکزی - تهران (۸۱۶۳) نسخ سده ۱۰ هـ. ق، ۱۲۶ گ [ف: مرکزی ۱۷/۴۵] 614س
۵. ظاهریه - دمشق (۵۸۰۴) نسخ سده ۱۱ هـ. ق با یادداشت وقف صالح بن سیداحمد خانجی در ۱۲۴۰ هـ. ق، ۱۱۱ گ، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۲۷۵] 615س

189 منتخب الأبواب فی قواعد قراءۃ الکتاب ۱۸۹ س

سیدمحمدحسین موسوی خوانساری (زنده در شعبان ۱۲۸۳ هـ. ق)

* سیدمحمدحسین موسوی خوانساری که ترجمه احوال او علیرغم تفحص به دست نیامد، علامه آقابزرگ تهرانی از دانشمندی به نام شیخ محمدحسین بن عبدالله فصیح خوانساری یاد می کند که بعید می نماید خوانساری مورد نظر ما باشد. تهرانی درباره شیخ محمدحسین خوانساری می نویسد: «دانشمندی خطیب که از آثارش، کتاب «جواهر الأخبار» را دیدم و این کتاب از فضل و دانش و چیره دستی و تتبع او در علم بازگو می کند، و به نظر می آید که به سال ۱۲۹۱ هـ. ق در قید حیات به سر می برده، و در نسخه ای که به خط شاگرد او شیخ محمدبن محمد شفیع خوانساری است از خود به عنوان «أقل الذاکرین» یاد کرده، و با دعای رحمت و مغفرت برای مؤلف آن یعنی همان شیخ محمد حسین خوانساری کتاب را به پایان می برد که تاریخ تحریر آن ۱۳۰۴ هـ. ق می باشد و نشان می دهد که خوانساری یاد شده قبل از این تاریخ از دنیا رفته است.

● ت: شعبان ۱۲۸۳ هـ. ق.

کتابی در قرائت در دو جلد (جلد اول در قواعد قرائت، شامل پنجاه و سه باب، و جلد دوم در

شرح اختلاف قراء) به دست سيد محمد حسين موسوى خوانسارى رسيد، و بر آن شد فشردهاى از آنرا انتخاب كند آنها با ترتيبى بهتر و آسان تر، نسخه مورد بحث ما منتخب جلد اول همان كتاب است در سى باب كه در شب جمعه شعبان ۱۲۸۳ هـ. ق آنرا در نجف اشرف به پايان برده است.

فهرست ابواب كتاب بدین شرح است:

الباب الأول - فى مخارج الحروف. الباب الثانى - فى اجناس الحروف. الباب الثالث - فى الإدغام والتبيين. الباب الرابع - فى تحقيق الهمز و التلين. الباب الخامس - فى التقاء الساكنين. الباب السادس - فى الإمالة والتفخيم. الباب السابع - فى السكت و التمكين. الباب الثامن - فى المدات و اوزانها. الباب التاسع - فى تغليظ اللام و الترقيق من اسم الله تعالى. الباب العاشر - فى فتح ياء الإضافة و إسكانها. الباب الحادى عشر - فى الياءات المحذوفة من الخط. الباب الثانى عشر - فى اوزان فواتح السور. الباب الثالث عشر - فى الوقف. الباب الرابع عشر - فى اللحن الخفى. الباب الخامس عشر - فى الحدر و الترتيل. الباب السادس عشر - فى اختلاف هجاء المصاحف. الباب السابع عشر - فى الحروف المكتوبة بعضها على خلاف بعض. الباب الثامن عشر - فى معرفة فواصل الآيات. الباب التاسع عشر - فى عدد آى القرآن و كلماته و حروفه. الباب العشرون. فى اختلاف القراء فى عدد آيات السور. الباب الواحد و العشرون - فى عدد السور. الباب الثانى و العشرون - فى معرفة أسماء السور. الباب الثالث و العشرون - فى تنزيل الكتب و تمييز السور. الباب الرابع و العشرون - فى سجدة التلاوة و ما يتعلق بها. الباب الخامس و العشرون. فى معنى المصحف و الكتاب و القرآن. الباب السادس و العشرون - فى تأليف القرآن. الباب السابع و العشرون - فى أخبار نزول القرآن على سبعة أحرف. الباب الثامن و العشرون - فى أخذ القراءة فى أول الإسلام. الباب التاسع و العشرون - فى أسانيد القراءات. الباب الثلاثون - فى سبب الاجتماع على قراءات المعروفين.

آغاز: بسملة، الحمد لله رب العالمين... فهذا كتاب فى ثلثين باب اصطفيته من

كتاب كبير فى القراءة لبعض العامة فى مجلدين...

انجام: ... وقدروا و اما قدموه و ما لم يقدموا؛ فلذلك اختلفت الحروف و الطرق

إلى انتهائها إلينا. انتهى كلامه فى هذا الباب.

بنگريد به: طبقات اعلام الشيعة ۳۹۹/۱. و: معجم المؤلفين ۲۴۴/۹.

□ نسخه:

۱. مرعشى - قم (۳۱۴۸) نستعليق مؤلف در جمعه شعبان ۱۲۸۳ هـ. ق، نسخه تصحيح

شده، ۱۱۸ گ، ۲۰ سطری [ف: مرعشی ۳۸۱/۸-۳۸۳] 617 س

منتخب التجويد: احتمالاً از محمد حکیمزاده =

تجوید القرآن (رسالة فی -): احتمالاً از محمد حکیمزاده.

190 منتقى اللثالی و مرتقى التعالی ۱۹۰ س

حسین صغناقی (م ۷۱۱ هـ . ق)

* حسام‌الدین حسین بن علی بن حجاج بن علی صغناقی [سغناقی] حنفی؛ فقیه، اصولی، متکلم، نحوی، صرفی و از شاگردان مرغینانی، صاحب «الهدایة» که بر حلب درآمد و در آنجا مقیم گشت، و در همانجا در رجب ۷۱۱ هـ . ق از دنیا رفت. از وی آثار متعددی به جای مانده که از جمله آنها است: «الكافی فی شرح البزدوی» در اصول فقه، «النهاية فی شرح الهدایة للمرغینانی» در فروع فقه حنفی، «شرح التمهید لقواعد التوحید لأبی المعین النسفی» در یک مجلد بزرگ، «شرح المنتخب فی أصول المذهب للأخسیکتی» که «الوافی» نام دارد، «شرح المفصل للزمخشری» در نحو، «التسدید فی شرح التمهید» که شرح «تمهید القواعد» است، «النجاح» در علم صرف، و جز آنها.

● ت: سده ۷ یا ۸ هـ . ق.

مقدمة یادآور می‌شویم شاطبی (م ۵۹۰ هـ . ق) «قصیده شاطبیه = حرز الامانی...» را در ۱۱۷۳ بیت انشاء کرد، و بر آن شروح و گزارشهایی نگاشتند که از آنجمله شرح ابی عبدالله محمدبن حسن فاسی مقری (م ۶۷۲ هـ . ق) به نام «اللثالی الفریدة» است که شرحی متوسطی است. حسین صغناقی بر شرح فاسی فوائدی افزوده که در نسخه ش ۱۲۴۷، الهیات مشهد از آن به عنوان «منتقى اللثالی و مرتقى التعالی» یاد شده است.

آغاز [افتاده نسخه یادشده]: بسمله، و کوفیهم تساءلون مخففاً، و حمزة و

الأرحام بالحفض جملاً أخیر ان الكوفیین و هم عاصم و حمزة و... و قصر

قیاماً يصلون ضم کم صفا نافع بالرفع واحلة جلا...

انجام: ...؟

بنگرید به: مفتاح السعادة ۱۲۹/۲ . و: تاج التراجم ۱۹/۱۸ . و: الجواهر المضية ۲۱۲/۱-۲۱۴ . و: بغية الوعاة

۲۳۵ . و: كشف الظنون ۱۱۲ و ۴۰۳ و ۴۸۴ و ۱۷۷۵ و ۱۸۴۹ و ۱۹۲۹ و ۲۰۳۲ . و: هدية العارفين ۳۱۴/۱ .

و: معجم المؤلفين ۲۸/۴ . و:

Brockelmann: g, II: 116, s, II: 142.

□ نسخه:

۱. الهیات - مشهد (۱۲۴۷- ثبت: ۱۹۳۱۸) نسخ؛ آغاز افتاده، ۶۲ گ، ۲۵ سطری [ف: الهیات مشهد ۳۸۱/۲، ۳۸۲] 618 س

191 منجدالمقرئین و مرشدالطالبین ۱۹۱ س

شمس‌الدین محمد جزری (۷۵۱-۸۳۳ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «تجیر التیسیر: شمس‌الدین محمد جزری» ببینید.

● ت:

کتابی است در هفت باب، و مطالب آن به‌عنوان «قال، أقول» در هر باب مطرح شده است. و چلبی این کتاب را بسیار سودمند معرفی کرده است.

آغاز: بسمله، [قال الشيخ الإمام العالم العلامة المجتهد الضابط أبو الحسن شمس‌الدین محمد بن محمد بن محمد بن محمد الجزری الشافعی المقری (تعمده الله برحمته و رضوانه، و أسكنه فسیح جنانه)]:
أما بعد حمد الله الذي جعلنا على السنة نعتقد العشرة، و الصلوة على خير الخلق محمد و آله و صحبه الكرام البررة، و بعد فهذا منجدالمقرئین و مرشد الطالبین...

انجام [در ش ۴۹۶۳ ظاهریه]: ... فهذا كان وجه قبول الخمسة أولاً من جملة السبعة؛ فصار بذلك قبول اختيارهم على صورة الإجماع على أن الناس قد كانوا يؤلفون في القراءات فيما بعد الأئمة الخمسة، فيقدمون فيها عدداً من الأئمة الخمسة و غيرهم، و لم يكونوا يعرفون السبع بحال.

انجام [در نسخه ش ۸ مج الهیات مشهد]: ... إني الحق ذلك في هذا الكتاب، و هذا اعجب، والله أعلم، و الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و آله اجمعين (که گویا عبارات مُحَرَّر می‌باشد).

بنگريد به: كشاف الظنون ۱۸۵۹. و: فهرست الظاهرية ۱/التجوید و القراءات ۴۶۶، ۴۶۷.

□ نسخه:

۱. الهیات - مشهد (۸ مج ۶۶۶) نوشته محمود بن عمر بن حسین بن ابی بکر بن ابی الحسن بلیانی در سه‌شنبه ۱۹ رمضان ۸۴۳ هـ . ق (ده سال بعد از وفات مؤلف)، نسخه مقابله و تصحیح شده، ۴۲ گ [ف: الهیات مشهد ۴۶۵/۱] 619 س

۲. ظاهریہ - دمشق (۴۹۶۳) نسخ سده ۱۰ هـ . ق، با یادداشت تملک محمد تاجی مؤرخ
۹۱۴ هـ . ق، ۵۰ گ، ۱۶ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات / ۴۶۶، ۴۶۷]
620س

192 المنح الفكرية في شرح المقدمة الجزرية ۱۹۲ س

ملاعلی قاری (م: ۱۰۱۴ هـ . ق)

* نورالدین شیخ علی بن سلطان محمد، هروی مکی حنفی قاری، معروف به «علی قاری» یا «ملاعلی قاری» از دانشمندان سده ۱۱ هـ . ق. وی پس از تحصیل علم در زادگاه خود یعنی هرات، به مکه کوچید و در آنجا استقرار یافت، و از محضر اساتید مکه بهره جست و در ظل مساعی علمی و اندوختن معلومات، نامور گردید؛ و در همه دیار اسلامی او را به عنوان یک دانشمند مبرز می شناختند. وی هر یک از بنیانگذاران مذاهب اربعه اهل سنت - و به ویژه شافعی - را مورد انتقاد قرار می داد، و بر مالک بن انس نیز به خاطر آنکه با دست گشاده نماز خواندن را جائز برمی شمرد معترض بود، و در این زمینه کتابی تألیف کرد. و به همین جهت همواره در شدت و محنت به سر می برد. وی سرانجام در سال ۱۰۱۴ یا ۱۰۱۶ هـ . ق در مکه از دنیا رفت. وقتی علماء مصر از درگذشت او اطلاع یافتند در «الجامع الأزهر» گروهی متشکل از چهارهزار تن گرد هم آمدند؛ و در غیاب، نماز میت بر او خواندند. از ملاعلی قاری آثار متعددی به جای ماند که پاره ای از آنها عبارتند از: «عقيلة أتراب القصائد في أسنى المقاصد للشاطبي - که شرح قصیده راثیه شاطبی است»، «شرح الرسالة القشيرية» در تصوف، در دو مجلد. «أنوار القرآن و أسرار الفرقان»، «الحرز الثمين للحصن الحصين من كلام سيد المرسلين» که در مکه به چاپ رسیده است، «فتح الرحمن بفضائل شعبان»، «مراقبة المفاتيح لمشكوة المصاييح» که این دو کتاب در قاهره به طبع رسیده اند. «الناموس في تلخيص القاموس»، «الأحاديث القدسية والكلمات الإنسية»، و جز آنها.

● ت: سده ۱۰ یا ۱۱ هـ . ق.

این کتاب شرح مزجی «المقدمة الجزرية» حافظ شمس الدین محمد جزری در تجوید است که گزارش آن در همین بخش بیان شد. در دیباچه می گوید: انگیزه گزارش مقدمه جزری این بود که شرح کاملی بر آن نوشتند، و لذا من این شرح متوسط - که نه آنچنان مختصر و نه آنگونه مفصل است - بر این منظومه تألیف کردم.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي أودع جواهر المعاني الضيائية في قوالب زواهر

المباني من الحروف الهجائية، و ابداع المكونات لظهور حقيقه ذاته العلية في مرآة صفاته الجليلة، و أنزل القرآن بلسان عربي مبين مع وساطة الروح الأمين... أما بعد فيقول الملتجى إلى حرم ربه الباري على بن سلطان محمد القارى: إن المقدمة المنسوبة للعلامة شيخ الإسلام شمس الدين محمد بن محمد الجزرى... ما رأيت لها شرحاً كاملاً يبين بياناً شاملاً يكون لتحقيق الحقايق كاملاً؛ فسبح بيالى أن أضع عليها شرحاً معتدلاً، لا مختصراً مختلاً ولا مطولاً مملأً...

انجام: ... ولا يبعد أن يقال الصلوة والسلام للحمد ختام، فقيه إيماء إلى معنى كلمتى التوحيد المطلوب وجودهما عند الخاتمة لأرباب التأيد. و يحتمل أن يكون قوله: «والسلام» كلام مبتدا ماله تمام اكتفاء بالمرام كما هو [دأب] بعض الكرام من ختم كتابهم بلفظ «السلام» كما قيل. و كنت ذخرت أفكارى لوقت، و كان الوقت وقتك، والسلام. و كنت أطالب الدنيا لحر، فانت الحر. وانقطع الكلام وسلام على المرسلين.

بنگريد به: ریحانة الأدب ۳۹۸/۴. و: معجم المطبوعات ۱۷۹۱. و: خلاصة الأثر ۱۸۵/۳. و: البير الطالع ۴۴۵/۱، ۴۴۶. و: هدية العارفين ۷۵۱/۱-۷۵۳. و: عقود الجواهر ۲۶۴-۲۷۲. و: كشف الظنون در مواضع متعدد، ذيل عناوين آثار او. و: إيضاح المكنون ۵۷۷/۲ كه از اين كتاب به عنوان «المنح الفكرية على متن الجزرية» ياد کرده است. و: فهرست ظاهريه ۱/تجويد و قرأت ۲۷۷/، ۲۷۹. و: معجم المؤلفين ۱۰۰۰/۷، ۱۰۱. و:

Ahlwardt: ... veryichniss der arabischen handschriften IX: 467, 468.

Brockelmann: g, II: 304-398, s, II: 539-543.

□ نسخه:

۱. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۵۸۰۷) نسخ احمد برکلى در ۱۲۰۹ هـ. ق، گ ۱-۹۵، ۲۳ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجويد و قرأت / ۲۷۸، ۲۷۹] 621 س
۲. ظاهريه - دمشق (۱ مج ۶۴۱۱) نستعليق سنة ۱۳ هـ. ق، گ ۱-۱۲۵، ۱۵ سطرى [ف: الظاهرية ۱/تجويد و قرأت / ۲۷۷، ۲۷۸] 622 س
۳. مرعشى - قم (۲ مج ۱۹۰) نسخ خوش؟، آراسته، گ ۳۱ پ - ۱۰۰ ر [ف: مرعشى ۱/۲۲۰، ۲۲۱] 623 س

منظومة في أوقاف الغفران: محمد بن عبدالحميد حكيم =

أوقاف الغفران (منظومة في -): محمد بن عبدالحميد حكيم بغدادى.

193 منظومة فی فضل التجويد و الترتیل ۱۹۳ س

ملا محمد صادق قاری

* ملا محمد صادق بن محمد قاسم قاری که از او در همین بخش قرائت و تجوید، یاد شده است.

● ت: سده ۱۱ یا ۱۲ هـ . ق.

منظومه‌ای است ناپخته و ناموزون در حدود سیزده بیت که به امر استادش ساخته است. و روی هم رفته بدین مضمون می‌باشد:

و أنا راجی عفو رب خالق	محمد ملقب بصادق
مشتهر بیناس؟ بقاری	ولو بریثی منه وعاری
الأخذ بالتجوید حتم لازم	من لم یجود القرآن أثم
لأنه به الإله أنزلا	و هكذا منه إلینا وصلا
قال قم اللیل و لو قليلا	و رتل القرآن ترتیلا
و الأمر هیئنا للاستحباب مؤ	کذا یلقى من الأعلام والأصحاب
کلاهما الواحد بالمأل	أعرض عن الإضلال و الجدل
العقل و النقل من العلوم	قرء له بشاهد معلوم
فرید دهر و وحید عصر	مجتهد الزمان مطاً قصر؟
مد ظلّه جل جلاله	عم نواله علا کماله
امثالاً لأمر من طاعته حتم	و اجابه لاشارة من اسعافه غنم
أعنی سیدی و سندی و أستاذی	و من به اعتنائی و علیه اعتمادی
هو مرء یمد رواية	مدخرا منخره درایة

□ نسخه:

۱. الهیات - مشهد (۱۷ مج ۱۳۶۹ - ثبت: ۲۰۹۳۸) نسخ؟ در فهرست به عنوان «ختم قرآن»

آمده با مهر محمد بن محمد حسین حسینی [ف: الهیات مشهد ۵۱۸/۲] 624 س

194 منهاج النشر فی القراءات العشر ۱۹۴ س

حسین بن عثمان (م ۳۷۸ هـ . ق)

* در معجم المؤلفین، دانشمندی به نام:

حسین بن عثمان [علی] بن ثابت بغدادی ضریر معرفی شده که دانشمندی آگاه به قراآت بوده و در رمضان ۳۷۸ هـ . ق از دنیا رفت، و کتابی در قراآت سبع تألیف کرده است؛ ولی بعید به نظر می‌رسد که حسین بن عثمان، مؤلف «منهاج النشر» همین بغدادی ضریر باشد.

● ت: سده ۴ هـ . ق.

این کتاب دارای بیست و هشت باب، و هر باب دارای چند فصل می‌باشد.

آغاز: بسمله، الحمد لله الکریم علی انزال القرآن العظیم السبعة الأحرف تیسیراً و تقریباً علی هذه الأمة...

انجام: ... و وسیلة لقبول أعمالنا، و سترأ لقبائح أفعالنا، و موجباً لتحسين أحوالنا، و آتنا فی الدارين حسنة، فإنك مجيب الدعوات، و غافر الخطیئات.

بنگرید به: معجم المؤلفین ۲۶/۴ . و: طبقات القراء، ۲۴۳/۱ . و: المنتظم ۱۴۲/۷ .

□ نسخه:

۱. ملی فارس - شیراز (اختصاصی: ۳۶ - ت/۳۸۶ - عمومی: ۲۹۷/۱ - حس) نستعلیق و نسخ؟ در پایان نسخه آمده است: «تمام شد اصول کتاب منهاج النشر فی القراءات العشر، امیدوار که کتاب فرش به توفیق مالک عرش همچو اصول به حصول پیوندد ان شاء الله تعالی. نسخه یکصدونود و هشت صفحه مربوط به متن کتاب و بقیه یعنی ۳۲ صفحه شامل جداولی است که سور و کلمات قرآن - با خط سنگرف در زیر آنها - مشخص شده است، ۱۶۵ گ [ف: ملی فارس ۳۶۳/۱، ۳۶۴] 625 س

الموجز فی الوقف و الإبتداء: محمد بن طیفور سجاوندی =

الوقوف: محمد بن طیفور سجاوندی.

195 الموضح فی القراءات الثمان ۱۹۵ س

ابن ابی مریم (زنده در ۵۶۵ هـ . ق)

✽ فخرالدین ابو عبدالله صدر الاسلام نصر بن علی بن محمد فسوی فارسی شیرازی، معروف به «ابن ابی مریم» که از محمود بن حمزة بن نصر کرمانی روایت می‌کرده و از تلامذه او است. او در شیراز می‌زیسته و مرجع امور شرعی و حل مشکلات ادبی، و از علماء و ادباء و مفسرین و استادان فن قرائت و تجوید و دانشمندی نحوی بوده است. اجمالاً از دانشمندان نیمه دوم سده ششم هجری است که تاریخ وفات او به دست نیامد، مزارش در گورستان مصلائی شیراز می‌باشد. آثار متعددی از او به جای مانده که از جمله آنها است: «الکشف والبیان فی تفسیر

«القرآن»، «شرح الإيضاح ابی علی الفارسی» در نحو که به «الإفصاح فی شرح الإيضاح» نامبردار است و آنرا بر ابی علی فارسی در ۵۶۵ هـ ق قرائت کرده، «عیون التصریف»، «المنتقی» در شواذ قراءت، و جز آنها.

● ت: سده ۶ هـ . ق.

این کتاب در گزارشِ وجوه قراءتِ هشتگانه است که به ترتیبِ سوره‌های قرآنی تنظیم شده، و حافظ شمس‌الدین جزری درباره آن گفته است: من نسخه‌ای از این کتاب را رؤیت کرده و دیدم که ابن ابی‌مریم آنرا بر کاتبِ نسخه در ۵۶۲ هـ ق املاء نموده بود؛ و محتوای آن بازگوکننده مرتبتِ والای علمی ابن ابی‌مریم می‌باشد. در کتابخانه‌ی راغب پاشا نسخه‌ای از این کتاب وجود دارد که تاریخ تحریر آن به سال ۵۵۱ هـ ق ضبط شده، و بر آن اجازه‌ای است به خط مؤلف در ۵۵۷ هـ ق.

مؤلف انگیزه تالیف این کتاب را چنین گزارش می‌کند:

«هنگامی که از تالیف کتابِ موجز موسوم به «المنتقی» — که در ذکر قراءت شاذه است — فارغ شدم گروهی که آن کتاب کم‌حجم و موجز و پرفائده را دیده بودند خواهش کردند که برای ایشان کتابی مختصر و روشن در وجوه قراءتِ مشهور تالیف نمایم؛ چه نیاز به چنین کتابی بیشتر از کتاب قبلی است. درخواستشان را پذیرفتم و به تالیف این کتاب پرداختم، و چون نیمی از این کتاب را نگاشتم پیش‌آمدها و گردشِ زمان مانع تکمیل آن می‌گشت و مرا از انجام این مطلوب و خواسته قلبی باز می‌داشت. تا اینکه خداوند متعال ملهم داشت بنده ناتوان و امیدوار به رحمتش اتابک ابوسعید سنقر بن مودود (اعزّه نصره وجعل من مواسم الفتح و الظفر عَصْره) را فرمان داد آن بخش از کتاب را در مسجدی که در شیراز ساخته بود نمایان گذاشتند. تا مستفیدین از آن بهره‌مند گردند، و از آسیبِ کهنگی و نابودی مصون بماند (آدام الله آیامه علی العلم و ذویه و شعفا باعداء مبانیه فامتع الله الدهر بجلالته و مدعلی الکافة ظل آیالته و هو غرة شاذه فی جبین الإسلام و شمس فی أفق الدین صادعة للاظلام) چون به شمول لطف خداوند سبحان و انعام این منعم، گشایش حالی و فراغت بالی یافتم به یمن همتِ بلندش شروع به اتمام این کتاب نمودم.

تاریخ ساختمان «مسجد سنقریه» شیراز معلوم نیست؛ لیک از شیرازنامه برمی‌آید که شهریار مذکور مسجد را در میانه دوره ۱۳ یا ۱۴ ساله (از ۵۴۳ تا ۵۵۸) — در سالهای فرمانرواییش — ساخته. از اینرو باید تاریخ تالیف این کتاب سالهای آخر نیمه اول سده ششم هـ ق باشد. اسلوب کتاب و روش مؤلف در این کتاب چنین است که در دیباچه گفته: «و قصرت الکتاب علی

ذكر علل ما أورده الشيخ أبو الحسن علي بن جعفر بن محمد الرازي و سعيدى (ره) من القراءات في كتابه الموسوم باختلاف القراء الثمانية؛ إذ وجدت أهل بلادنا يُقبلون عليه و يرجعون في هذه الصنعة إليه، و فيه قراءات مختلفات من أئمة القراء و مشاهير العلماء، و هم الذين عُلّت في هذا الفن أقدامهم.»

مؤلف كتاب را مصتر نموده به مقدمه‌ای در ده فصل از این قرار: الفصل الأول - في ذكر أئمة القراء الثمانية و أسمائهم و كناههم و أنسابهم و أنصارهم و أساتيدهم. الفصل الثاني - في ذكر الروات و ذكر الراوين عنهم و العلامات الدالة على أساميهم. الفصل الثالث - في تجويد اللفظ في القراءات و ذكر ضروبه و صفة اللحن. الفصل الرابع - في حروف المعجم و وصف مخارجها. الفصل الخامس - في انقسام الحروف إلى أنواعها المختلفة. الفصل السادس - في اختيار الحروف التي تخرج منها و تنسب إليها. الفصل السابع - في الهمزة و أحكامها. الفصل الثامن - في الإدغام. الفصل التاسع - في الإمالة. الفصل العاشر - في الوقف.

أغاز: [أملى الشيخ الإمام الهمام فخرالدين شرف الإسلام، قدوة الأئمة، صدر العلماء، أبو عبدالله نصر بن علي بن محمد (قدس الله روحه و نور ضريحه) فقال:]

الحمد لله الذي أنزل على عبده الكتاب...

انجام: ... كانوا يستحيون إذا اجتمعوا أن يقرأوا من أدلة آيات [درش ۸۹ تجويد قدس].

... كما تجور في فاعل [تم] درش ۳۰ تجويد قدس.

بنگريد به: كشف الظنون ۱۹۰۴، ذيل «الموضح في القراءات العشر». و: معجم المؤلفين ۱۳/۹۰. و: هدية العارفين ۲/۴۹۱. و: معجم الأدباء، ۱۹/۲۲۴، ۲۲۵. و: شذالانزار ۴۰۶، ۴۰۷. و: بغية الوعاة ۳/۴۰۳. و: طبقات القراء، ۲/۳۳۷. و: كشف الظنون ۲۱۲ و ۴۳۷ و ۱۹۰۴ و ۱۹۰۵. و:

Brockelmann: s, I: 724.

□ نسخه:

۱. قدس رضوى - مشهد (۳۰ تجويد و قراءات) نسخ ابو الغنائم اسعد بن مطهر بن احمد تميمى اصفهانى در ۵۵۸ هـ . ق، ۲۶۷ گ، ۱۹ سطرى [ف: قدس ۲/۲۳۲] 626 س
۲. قدس رضوى - مشهد (۸۹ تجويد و قراءات * ۸۰۳۰) نسخ محمدتقى بن نظرعلى در ۱۴ ج ۱۱۲۷/۱ هـ . ق، نسخه از آن هادى قارى حسيني بوده است با تاريخ ۱۱۵۰ هـ . ق، ۱۹۱ گ [ف: قدس ۶/۱۸۲] 627 س
۳. قدس رضوى - مشهد (۳۱ تجويد و قراءات) نسخ؟، ۲۹۵ گ [ف: قدس ۲/۲۳۳] 628 س

مهمات القراءة (رسالة فی بیان -) =

القراءة (رسالة فی بیان مهمات ۱ -):؟

196 نزهة المشتغلين فی احكام النون الساكنة والتنوين ۱۹۶ س

ابن قاصح عنری (۷۱۶-۸۰۱ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «سراج القاری المبتدی و تذکرة المقرئ المنتهی: ابن قاصح عنری» ببینید.

● ت: سده ۸ هـ . ق.

مؤلف در این رساله بسیار فشرده، احکام نون ساکنه و تنوین را با ذکر هشتاد مثال بیان کرده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین... هذه مقدمة سميتها «نزهة المشتغلین...»

انجام: ... و خمسة و اربعین للإخفاء، فذلك ثمانون مثلاً.

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (۳ مج ۵۴۷۹) نستعلیق عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانی در جمعه ۲۷ شوال ۹۶۳ هـ . ق در مکه [ف: مرعشی ۲۶۲/۱۴] 629 س

197 النشر فی القراءات العشر ۱۹۷ س

شمس الدین محمد جزری (۷۵۱-۸۳۳ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «تحریر التیسیر: شمس الدین محمد جزری» ببینید.

● ت: سه شنبه سلخ صفر ۸۰۳ هـ . ق.

این کتاب در دو مجلد بزرگ دارای يك دیباچه و بیستونه باب بوده، از نظر قرائت جامعترین کتابهای پیشینیان این فن است، و از نظر تاریخ بهترین و مهمترین مشیحه مستند این علم می باشد. مؤلف در دو باب اول و دوم بیشتر به تاریخ پرداخته: در باب اول همه کتابهای قرائت را با معرفی درست از کتاب و نگارنده و روات و سلسله روایت با تاریخ هر يك از اجازة های روایتی یاد می کند. و در باب دوم همه قراء عشره را با همه زنجیره های روایتی آنها با تاریخ اجازة روایتی هر يك از آنها به طور تفصیل یاد کرده. این دو باب با بیست و پنج باب دیگر در جلد اول

جای گرفته و فقط دو باب ۲۸ و ۲۹ در جلد دوم است. فهرست بابها بدین شرح است: جلد اول: ۱. سلسله قرائتها؛ ۲. سلسله قاریان؛ ۳. مخارج حروف؛ ۴. استعاذه (أعوذ بالله...); ۵. بسملة (بسم الله...); ۶. فاتحة؛ ۷. ادغام کبیر؛ ۸. هاء کنايه؛ ۹. متوقصر؛ ۱۰. دو همزه در يك کلمه؛ ۱۱. دو همزه در دو کلمه؛ ۱۲. همزه مفرد؛ ۱۳. نقل حرکت همزه به ساکن قبلی؛ ۱۴. سکت؛ ۱۵. وقف حمزه و هشام بر همزه؛ ۱۶. ادغام صغیر؛ ۱۷. ادغام حرفهای قریب المخرج؛ ۱۸. احکام نون ساکن؛ ۱۹. فتح و اماله؛ ۲۰. اماله تاء تانیث؛ ۲۱. اقسام راء (سخت و نرم)؛ ۲۲. اقسام لام (سخت و نرم)؛ ۲۳. وقف بر آخر کلمه؛ ۲۴. وقف بر مرسوم خط؛ ۲۵. آیههای اضافه؛ ۲۶. آیههای زایده؛ ۲۷. اجتماع و انفراد قرائتها. جلد دوم: باب ۲۸. فرش حروف و اختلاف قاریان درباره حروف يك سورها از بقره تا پایان قرآن. این باب بیش از نیم جلد دوم را گرفته. باب ۲۹. در تکبیر و در آن چهار فصل است، فصل چهارم مربوط به دعاها و آداب ختم قرآن است. مؤلف تألیف این کتاب را در اوائل ع ۱۷۹۹/۱ هـ. ق در خانه خود در «بورسا» ی عثمانیه آغاز کرده، و در سلخ صفر ۸۰۳ هـ. ق - با تعویقی که رخ داد - به پایان برده است.

مؤلف، این کتاب را خود تلخیص کرده و آنرا (تقریب النشر) نامیده است.

آغاز: بسمله [قال مولانا شیخ الاسلام، مفتی الأغلام، خاتمة مجتهدی الأنام، افتخار الأمة، ناصر الأمة، أستاذ المحدثین، شمس الأئمة والدين محمد بن محمد الجزری الشافعی (أيد الله ظلال إفادته على المسلمين)]:
الحمد لله الذي أنزل القرآن كلامه، و يسره، و يسر نشره لمن رامه و قتره، و وفق للقيام به من اختاره و بصره... و بعد فإن الإنسان لا يشرف إلا بما يعرف، ولا يفضل إلا بما يفعل، ولا ينجب إلا بما يصحب. و لما كان القرآن العظيم أعظم كتاب أنزل...

انجام: [در نسخه ش ۲۹۰ ظاهریه]: ... و قال ابن عطاء الله: للدعاء أركان و أجنحة و أسباب و أوقات؛ فإن وافق أركانه قوى، و إن وافق أجنحته طار فى السماء و إن وافق مواقيته فاز، و إن وافق أسبابه نجح. فأركانه القلب و الرقة و الاستكانة و الخشوع و تعلق القلب بالله و قطعه من الأسباب، و أجنحته الصدق، و مواقيته الأسمار، و أسبابه الصلاة على النبى صلى الله عليه وسلم... بلغ السماع و التصحيح بقراءة الشيخ أبى الحسن طاهر بن عرب فى الخامس من شوال سنة ۸۲۵ بالمدرسة التى أنشأتها دار الحديث و القرآن فى مدينة شيراز المحروسة. كتبه المؤلف عفى عنه.

انجام [در نسخه های دیگر]: ..... و عن جابر يرفعه: لا تجعلونى كقدح. فإن

الراکب إذا أراد... بآرك على محمد و على آل محمد كما بآركت على إبراهيم إنك حميد مجيد. و هذا آخر ما قدر الله جمعه و تأليفه من كتاب «نشر القراءات العشر»، وابتدأت في تأليفه أوائل ربيع الأول سنة (٧٩٩) بمنزلي في مدينة «برصه = [بورسا]» دار ملك الروم، و فرغت من فرشہ في أواخر [ذی] الحجۃ من السنة المذكورة، و تأخر تأليف باب التكبير إلى اليوم و تاريخه الثلاثاء سلخ صفر سنة ٨٠٣، و أجزت لأولادي: أبا الفتح محمداً، و أبابکر أحمد، و أبا الخير محمد، و غيرهم (خيرهم الله) و... و روايته عنی، و كذلك أجزت لجميع المسلمين بشرطه، قاله و كتبه مؤلفه محمد بن محمد بن محمد بن الجزري...

بنگريد به: كشاف الظنون ١٩٥٢.

□ نسخه:

١. ظاهريه - دمشق (٢٩٠) نسخ در زمان حيات مؤلف، و نسخه‌ای است بسیار نفيس که يكبار در شوال ٨٢٥ هـ . ق در مدرسه شيراز: (گ ٢٩٩)، و بار ديگر در جامع اموي دمشق: (گ ٣٠٩) قرائت شده که گزارش آن در قسمت کتابشناسی و نسخه‌شناسی گذشت، ٣٤٦ گ، ٢٥ سطری [ف: الظاهرية ١/التجويد و القراءات / ٤٧٤، ٤٧٥] 630 س
٢. ظاهريه - دمشق (٢٩١) نسخ محمد ابن حاج حسن بن حسن از اولاد هرش غزي قادري در نيمروز چهارشنبه ١٠ محرم ٨٣٩ هـ . ق، اين نسخه با نسخه‌ای که خط يد مؤلف در آن آمده مقابله شده است: (گ ٩ و ٤٩)، ٢٩٧ گ، ٢٧ سطری [ف: الظاهرية ١/التجويد و القراءات / ٤٧٥، ٤٧٦] 631 س
٣. ظاهريه - دمشق (٩٧٣٣) نسخ سله ٩ هـ . ق (انجام: سورة يونس (عليه السلام): تقدم السكت لأبي جعفر على كل حرف من الفواتح... في أواخر المائده)، ١٩٤ گ، ٢٧ سطری [ف: الظاهرية ١/التجويد و القراءات / ٤٧٦، ٤٧٧] 632 س
٤. ملی - تهران (٢٢٤٧/د/١٨١٩/ع) نسخ و نستعليق جمال الدين قاري حسيني در ٩٩٢ هـ . ق، ٢٧٩ گ، ٢٣ سطری [ف: ملی ١٠/٤٠١] 633 س
٥. مرکزی - تهران (٦١) نسخ نيمه شعبان ٩٩٤ هـ . ق، نسخه دوره کامل است و تصحيح شده، ٣٤٥ گ، ٢٣ سطری [ف: مرکزی ١/٢٣٣-٢٣٦] 634 س
٦. سنا - تهران (٢ و ٣ مج ١٠٦٨ * ١٧١٩٠) نسخ سله ١٠ هـ . ق، نسخه بخشی از النشر، از «باب بيان افراد القراءات و جمعها...»، ص ٧٣-١٠٨ [ف: سنا ٢/١١٢] 635 س

س

٤٤٢

۷. اعظم - قم (۹۹۳) نوشته سده ۱۱ یا ۱۲ ه. ق، برگهای آغاز و انجام افتاده [ف: اعظم ص ۴۰۹] 636 س
۸. ملك - تهران ۴ مج ۱۹۹ * ۱۵) نسخ مصطفى بن محمد در ۱۲۱۳ ه. ق، ص ۱۷۰ در يك صفحه، در فهرست، به عنوان «من كلام ابن الجزري» آمده، و نسخه بخشی از «النشر» مطابق ص ۱۸ به بعد چاپ علی محمد ضباع، مصر است [ف: ملك ۸/۵، ۹] 637 س
۹. مرعشی - قم (۲ مج ۱۶۸۸) نسخ؟، نسخه بخشی از کتاب از قسمت مربوط به «وقف» است، در فهرست به عنوان «أحكام الوقف» و بدون نام مؤلف آمده، (آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد فإن باب وقف حمزة و هشام علی الهمزة هو باب مشکل يحتاج... - انجام: مسألة، قوله: «علی الأفتدة»، ذکر قوله کفواً مثل... والله الحمد من قبل و من بعد، گ ۱۳۵ پ - ۱۴۷ پ [ف: مرعشی ۸۳/۵، ۸۴] 638 س
۱۰. ملك - تهران (۲ مج ۲۸۴ * ۱۸) نسخ؟، نسخه بخشی از کتاب و مربوط به باب «أحكام النون الساكنة والتنوين» است، در فهرست به عنوان «باب أحكام النون الساكنة والتنوين» آمده [ف: ملك ۱۱/۵] 639 س
۱۱. ملی فارس - شیراز (اختصاصی: ۳/ت ۹۹ - عمومی ۲۹۷/۱ - جز) نسخ؟، ۳۳۳ گ [ف: ملی فارس ۸۷/۱] 640 س

نکت الرعاية لتجوید الروایة و تحقیق لفظ التلاوة: مکی بن ابی طالب قیسی =
الرعاية لتجوید الروایة و تحقیق لفظ التلاوة: مکی بن ابی طالب قیسی.

198 نور النور فی قراءۃ عاصم المشهور ۱۹۸ س

شیخ محمد قاری (سده ۱۱ ه. ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «مفتاح الفرقان فی بیان الوقوف و رسم القرآن: شیخ محمد قاری» ببینید.

● ت: سده ۱۱ ه. ق.

مقدمه یادآور می‌شویم ابوبکر عاصم بن بهدله معروف به «ابن ابی النجود»، کوفی است که از موالی بنی جذیمه بن ملك، و به گفته ابن ندیم از طبقه سوم قاریان کوفه می‌باشد... مرگ او در «خلاصه تهذیب الکیمال» (ص ۱۵۴) (۱۲۹ ه. ق) و در فهرست ابن ندیم (ص ۴۳) (۲۲۸ ه. ق) آمده است. وی یکی از قاریان هفتگانه معروف است که در سده‌های نخست و دوم

اسلام، خواندن قرآن فقط به روش آنها از طرف مقامات مذهبی مجاز شناخته شد، و در سده‌های بعد شماره آنها به ده قاری رسید؛ و ابن الجزری (م - ۸۳۳) در کتابهای خود قراء عشره را با هم يك جا یاد نموده و چون قرائت عاصم و روایت حفص در میان مسلمانان شیعه بیش از شش قاری و راویان دیگر مورد توجه بوده و اخباری نیز در این باب وارد شده است، مؤلف این کتاب فقط قرائت او را جمع و تدوین نموده است. شیخ محمد قاری این کتاب را بر يك دیباچه و دوازده فصل و يك خاتمه مرتب ساخته، دیباچه در شش باب، و هر فصل نیز چند باب دارد. همه فصلهای دوازده گانه در اول نسخه پایان می‌یابد، و خاتمه که در فرش قرآن است باقی کتاب را گرفته است. وی این کتاب را به نام شاه سلیمان صفوی (ش ۱۰۷۸ - م ۱۱۰۵) نگاشته، و نام خود و نام کتاب و نام شاه در دیباچه یاد شده، و فهرست فصلهای دوازده گانه را نیز آورده است.

آغاز: بسملة، الحمد لله الذي أنزل القرآن نوراً يهتدى به إلى سبيل السداد... و
 آوردوهم موارد النجاة، و جنبوهم مناهل الغواية. أما بعد فيقول الفقير...
 انجام: ... الناس، ست آيات... الخناس، الناس، والناس. بين الناس و
 الفاتحة، و يسمى حال المرتحل من قوله تعالى الناس إلى العالمين، احدي
 و...

□ نسخه:

۱. مرکزی - تهران (۶۷) نسخ سده ۱۱ هـ . ق، نسخه تصحیح شده، ۱۰۹ گ، ۱۹ سطری
 [ف: مرکزی ۲۳۶/۱-۲۳۷] 641 س
 ۲. مرعشی - قم (۱۹۵۵) نسخ؟، نیمه اول کتاب تصحیح شده است، ۹۱ گ [ف: مرعشی
 ۳۲۷/۵، ۳۲۸] 642 س

واجبات فاتحة الكتاب: شیخ شهید؟ =

تجوید الفاتحة (رسالة فی -): شیخ شهید.

199 الواضحة فی تجوید الفاتحة ۱۹۹ س

جعبری (۶۴۰-۷۳۲ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «کنز المعانی فی شرح
 حرز الأمانی: جعبری» ببینید.

● ت: سده ۸ هـ . ق.

منظومه‌ای است «دالیّه» شامل بیست و دو بیت که صرفاً تجوید سوره فاتحه در آن گزارش شده، و دارای شرحی از مؤلفی گمنام است که به شماره ۳۳۹ در کتابخانه ظاهریه دمشق وجود دارد، این منظومه را فضل بن سلمه نیز تلخیص کرده است.

آغاز: بسمله

بحمدك ربی أول النظم أبتدی و أهدی صلوتی للنبی محمد
انجام: ...

فإن أنت حققت الذی قد ذكرته تبوأ بفرض للقراءة مسند
و لارب إلا الله فاعبده مخلصاً وصل على خير النبیین أحمد

بنگريد به: كشاف الظنون ۱۹۹۶. و: فهرست ظاهريه ۱/التجوید و القراءات / ۲۱۴.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۱۱ مج ۳۰۳) نسخ سده ۸ هـ. ق [ف: ملك ۱۵/۵] 643 س
۲. مرعشى - قم (۴ مج ۴۹۳۰) نوشته حدود ۹۶۱ هـ. ق، گ ۵۱ روپ [ف: مرعشى ۱۲۳/۱۳] 644 س

200 الوجیزة فی التجوید ۲۰۰ س

؟ (سده ۱۱ هـ. ق یا قبل از آن)

* مؤلف شناخته نشد و باید از دانشمندان شیعی سده ۱۱ هـ. ق و یا قبل از آن باشد.

● ت: سده ۱۱ هـ. ق یا قبل از آن

رساله‌ای است در تجوید که در چند فصل و خاتمه بدین شرح تنظیم شده است:
الفصل الأول - فی ذکر الأئمة و أسانیدهم و رموزهم و رموز رواتهم. الفصل الثانی - فی الاستعاذة. الفصل الثالث فی أحكام البسملة. الفصل الرابع فی بیان مخارج الحروف. الفصل الخامس - فی الوقف على أواخر الكلم. الفصل السادس - فی بیان المد و أحكامه. الفصل السابع - فی أحكام النون الساكنة و التنوين. الفصل الثامن فی التفخيم و الترقيق. الفصل التاسع - فی أحكام الإدغام و الإظهار.

آغاز: بسمله، سبحان من عجز الحامدون عن حقه، و تبارك الذی نزل الفرقان على عبده الذی اصطفاه من عباده واجتباہ بمجده: محمد المهدي و عترته المهديين من بعده. و بعد فهذه وجیزة جمعت فیها ما التقطته من كتب الماهرين، و استخراجته من تحقیقات المجودين، ممن اعتمد على مقاله، و

أركان إلى تحقيق أقواله، و ذلك من القواعد التي لا يستغنى عن معرفة معظمها القارى، ولا يتيسر بدونها حق التلاوة للقارى، و بنيتها على عتة فصول و خاتمه. الفصل الأول فى ذكر الأئمة و أسانيدهم و روايتهم...
انجام [ناقص در ش ۸۱۰ نسخه گوهرشاد]: ... تنمة - حروف الميم إذا كانت ساكنة؛ فلها عند الحروف أحكام: أحدها - الإدغام مع الغنة. وهذا إذا لاقت مثلها مثل «وهم من بعد» و «أم من أسس». والثانى - الإخفاء على المختار، و ذلك عند الباء، نحو «و ما هم بمؤمنين»، و «من يعتصم بالله» و الثالث - إظهارها عند باقى الحروف، نحو «سواء عليهم ء أنذرتهم أم لم تنذرهم لا يؤمنون».

[خاتمه و شاید فصول دیگر در این نسخه نیامده است]

□ نسخه:

۱. گوهرشاد - مشهد (۸۱۰) نسخ سده ۱۱ هـ . ق، انجام افتاده [ف: چهار کتابخانه مشهد، ص ۴۳۱] 645 س

وصل الهمزات و قطعها (شرح منظومة فى -): محمدعلى بكارى =
شرح منظومة فى ما وصل من الهمزات و ما قطع منها: محمدعلى بكارى.

الوقف التام و الوقف الكافى و الوقف الحسن: ابو عمرو عثمان دانى =
المكتفى فى الوقف و الايتداء: ابو عمرو عثمان دانى.

وقف حمزة و هشام (شرح باب -): ابن التجار =
الإفهام فى شرح باب وقف حمزة و هشام: ابن التجار.

201 **الوقف على بعض الحروف و الالفاظ فى سورة الفاتحة** ۲۰۱ س

جمال الدين محمد قوشى (قرشى (زنده در ۶۸۱ هـ . ق)

* ابوالفضل جمال الدين محمد بن عمر بن خالد قوشى (قرشى) از دانشمندان سده ۷ هـ . ق كه تاريخ وفات او به دست نيامد. وى داراى آثارى است كه بعضى از آنها عبارتند از «الصراح من الصحاح» كه ترجمه فارسى و تلخيص كتاب «صحاح اللغة» جوهرى است، «القراح بتكميل الصحاح»، «نور الصباح فى أغلاط الصحاح»، وى كتاب «الصراح...» را در سال ۶۸۱ هـ . ق

به پایان برده است. چلبی از او با عنوان «قرشی» و بغدادی در هدیه العارفین با عنوان «قوشی» یاد می کنند.

● ت: سده ۷ هـ . ق.

در این رساله - که در حاشیه دو صفحه «المبسوط الأوسط» = نسخه ش ۷۸۷ مرعشی آمده - مؤلف می گوید: بعضی برآنند که در سورة فاتحه نه نام شیطان بدین ترتیب دیده می شود:

«تلك، دل، ماکيو، کنع، مصر، تعلق، بعلی» و می گوید: اینان می گویند: هر کس به این الفاظ در نماز تفوه کند نمازش باطل است، پس باید در هر کلمه یا جمله در سورة فاتحه وقف کرد تا به این نامها تلفظ نشود، مؤلف در پاسخ این سخن بی اساس، انواع وقف را یاد کرده و نتیجه می گیرد که سخن مذکور پی و اساسی ندارد.

بنگريد به: هدیه العارفین ۱۳۴/۲ . و: ریحانة الأدب ۴۴۰/۱ . و: کشف الظنون ۱۰۷۸ .

□ نسخه:

۱. مرعشی - قم (ذیل ش ۷۸۷) نسخ حسام الدین بن احمد در؟ نسخه قدیمی و نفیس است، در فهرست به نام «اسماء الشیاطین فی سورة الفاتحة: محمد بن عمر بن خالد قرشی آمده، ۱۴ سطری [ف: مرعشی ۳۹۴/۲] 646 س

202 الوقف علی کلاً و الابتداء به و اقسام المآت (باب معرفة -) ۲۰۲ س

؟

* مؤلف یا گردآورنده شناخته نشد، و کتاب، مربوط به سده ۹ هـ . ق و یا قبل از آن می باشد.

● ت: سده ۹ هـ . ق یا قبل از آن.

گردآورنده، وقف بر «کلاً» را در سی و سه موضع خاطر نشان ساخته، آنگاه اقسام مآت را بیان می کند، و ممکن است این نوشته - که در نسخه شناسی معرفی خواهد شد - بخشی از يك کتاب باشد.

آغاز: باب معرفة الوقف علی کلاً و الابتداء به، و جملتها ثلثة و ثلثون موضعاً، کلها فی النصف الأخير. و هو علی ثلثة اوجه: الوجه الأول - يجوز الوقف علیه و الابتداء به معاً و هو اثني عشر موضعاً؛ فأول ذلك فی قوله تعالى: «اطلع الغيب أم اتخذ عند الرحمن عهداً کلاً» يجوز الوقف علیه و الابتداء به معاً. و الثاني فيها: «ليكونوا لهم عزاً کلاً»، و الثالثة فی سورة المؤمنون...

باب مختصر المآءات و هو على ثلاثة ألفاظ: ما الجحد والنفى، و لفظهما فى التلاوة سواء على وجه... باب علامة ما الجحد والنفى.... باب علامة ما استفهام... باب علامة ما الخبر...

انجام: ... فصل «ما أصحاب الميمنة و «ما أصحاب المشئمة» و «ما أصحاب اليمين» و «ما أصحاب الشمال»: فهذه الأربعة فيها خلاف؛ قال أبو بكر بن أحمد الأنبارى كل ذلك تعجب، معناه: ما هم. وقال أبو حاتم سهل بن محمد السجستاني: كلها صلة، والله أعلم بالصواب.

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۸ مج ۸۲۰ * ۱۶۷۳۹) نوشته حسین بن عثمان سروى سده ۹ یا ۱۰ هـ. ق، ص ۲۸۶-۲۸۹ [ف: سنا ۶۸/۲] 647 س

الوقف و الإبتداء [الصغير - أو - الكبير]: محمد بن طيفور سجاوندى =

الوقوف: محمد بن طيفور سجاوندى.

203 **الوقف الواجب والوصل الواجب (رسالة فى أنه ليس فى القرآن -)**

۲۰۳ س ۴

حسين بن مفلح صيمرى (م ۹۳۳ هـ . ق)

* نصيرالدين حسين ابن شيخ مفلح بن حسن بن راشد - يا - رشيد بن صلاح صيمرى بحراني. در رساله شيخ سليمان ماحوزى راجع به صيمرى آمده است: «فقيه زاهد كه پارساترين مردم عصرش به شمار مى رفت و مستجاب الدعوة بوده، و كمتر سالى بر او مى گذشت كه توفيق حج و زيارت نصيب وى نگردد. و مردم را درباره او اعتقادى شگرف بود. در عصر او دين و آئين به منتهى اوج و رواج خود نائل آمد، و در يكي از سفرها براى او دیدارى با شيخ على بن عبدالعالى كركى دست داد و از او اجازه روايت دريافت كرد». صيمرى نسبت به فقراء و بينوايان سخت مهر مى ورزید، و پدر او مفلح الدين شارح «شرايع الاسلام» محقق حلى است. شاگرد او شيخ يونس، مفتى اصفهان درباره او مى گوید: داراى دانشى گسترده و جود و كرمى فراوان بود حدود سى سال با او معاشرت و شد آمد داشتيم، و او را صاحب خلق و خوئى نيكو و شكيبائى يافته، و در هر شب دوشنبه و جمعه قرآن را ختم مى كرد. وى معتقد بود كه در صورت عدم وجود مجتهد فردى كه فاقد مرتبت اجتهاد است مى تواند منصب قضاء را به عهده گيرد. از شاگردان او هستند: شيخ يونس يادشده، و شيخ يحيى بن حسين بن عشره (كه در پايان نسخه

۴ مج ۲۱۴۷ مرکزی - ظاهراً - از اخیری که نویسنده رساله مورد بحث می باشد به عنوان یحیی بن حسین بن حسن بن ناصر سلمابادی یاد شده که در پایان همین رساله إنهاء صیمری په او در ۱۲ شوال ۹۰۸ هـ . ق به خط خود صیمری دیده می شود) و ممکن است این کاتب غیر از یحیی بن حسین بن عشره باشد. صیمری در قریه سلماباد، یکی از روستاهای بحرین در آغاز محرم ۹۳۳ هـ ق از دنیا رفت در حالیکه هشتاد سال داشت، از آثار او است: «المناسک الصغیر»، «المناسک الکبیر»، «الزام النواصب»، «محاسن الکلمات فی معرفة النیات» «أجوبة المسائل وبعض الفتاوی»، «الأسئلة الصیمریة»، «رسالة فی جواز الحكومة الشرعية للمقلد مع عدم وجود المجتهد للضرورة»، «الایقاعات فی العقود و الايقاعات»، و جز آنها.

● ت: حدود ۹۰۸ هـ . ق.

رساله ای است مختصر در اینکه وقف و یا وصل واجب در قرآن وجود ندارد. ممکن است این رساله بخشی از یکی از کتابهای او باشد.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی نصب الأدلة إزاحةً للعة، و دفعاً للشبه المضلة، و جعلها كالنجوم المظلة و صلى الله على أشرف البرية محمد و آله الأئمة المرضية. و بعد فيقول الفقير إلى ربه الغنى حسين بن مفلح بن حسن بن رشيد الصيمري الذی اعتقد أنه ليس في القرآن العزيز وقف واجب ولا وصل واجب بحيث لو اخل بأحدهما أثم و بطلت صلوته لو وقع فيها... والدليل على ذلك من العقل و النقل. أما العقل فلأن الأصل براءة الذمة من وجوبه أو استحبابه أو تحريمه حتى يثبت الشاغل لها بالدليل؛ لأننا مأمورون بالتمسك بالأصل و هو حجة مالم يثبت ما يزيد عنه من الكتاب والسنة أو الإجماع. و أما النقل...

انجام: ... وفي ذلك مخالفة للعقل والنقل و الإجماع؛ لما عرفت و مخالفة الأدلة الثلاثة خطر عظيم، و إثم جسيم، نعوذ بالله من ذلك. فإن قال...؟ في ذلك؟ قلنا: يجب إطراح التقليد مع مخالفته للدليل؛ لأنه لا يجوز بالتقليد إلا مع الحجة عن الدليل، فكيف مع معارضة للدليل مع أن أسباب الكفر لا يجوز فيها التقليد؛ لأنها ضرورية الثبوت، والله أعلم.

بنگرید به: روضات الجنات، ط جدید ۱۶۹/۷، ۱۷۰. اعیان الشیعة ۱۷۴/۶، ۱۷۵.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۴ مج ۲۱۴۷) نسخ یحیی بن حسین بن حسن بن ناصر سلمابادی در ۱۱ ج ۹۰۸/۲ هـ . ق، در پایان رساله، إنهاء مؤلف در ۱۲ شوال ۹۰۸ هـ . ق به خط خودش دیده

می‌شود، این نسخه از روی نسخه اصلی نگارش، و با آن مقابله شده است، گ ۱۶ پ - ۱۷
پ [ف: ملك ۴۳۴/۵] 648 س

204 الوقوف ۲۰۴ س

حسن بن شجاع تونی

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «التبیان فی بیان القرآن: حسن بن شجاع تونی» ببینید.

● ت: ؟

مؤلف، این کتاب را از روی وقوف سجاوندی ساخته است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی أنزل علی عبده الكتاب ولم يجعل له عوجاً،

والصلوة علی النبی الذی نصب لإعلاء الدین لعباد الله براهین...

انجام: ... الناس «لا»، الوسواس «لا»، الخناس «لا»، الناس «لا، حکیت»،
والناس.

□ نسخه:

۱. الهیات - تهران (۱ مج ۵۶۷ د) نسخ متن از ابی طالب محمدا مین بزار، و شنگرف از محمد سعید بن اسماعیل، ملقب به «مداح سمنانی» در ۵ رجب ۱۰۷۱ هـ. ق، گ ۳ پ - ۱۵۸ ر، ۱۱ سطری [ف: الهیات ۳۳۱/۱. و ف: الهیات ۲۸۳/۲] 649 س

205 الوقوف ۲۰۵ س

محمد بن طیفور سجاوندی (م: ۵۶۰ هـ. ق)

* ابو عبدالله - یا - ابو جعفر - یا - ابو الفضل شمس الدین محمد بن ابی یزید طیفور سجاوندی غزنوی قاری حنفی، که جزری در «طبقات القراء» از او به عنوان «امام کبیر، محقق، مقرئ، نحوی، و مفسر» یاد می‌کند. وی از دانشمندان معروف اهل سنت است که به «سجاوندی» شهرت دارد. در فرهنگ «آندراج» آمده: «سجاوند در هفت اقلیم، قصبه‌ای از تومانات کابل، و در نگارستان موضعی از «خواف» خراسان که وطن مؤلف کتابهای مورد بحث است، و در فرهنگ رشیدی، سجاوند مُعَرَّب «سگاوند» که کوهی است از سیستان؛ چه سگ در آن بسیار بوده‌اند؛ و کتاب سجاوندی کتابی است در علم قرائت که در آن علامات اوقاف، نقطه‌های طلا گذارند. سجاوند شدن مصحف و سجاوندی کردن - ف: به شنجرف و آب طلا

نوشتن و نوشته شدن آیات قرآنی؛ محسن تأثیر:
از حیا گل گل شود چون آب رخ محبوب سرخ

مصحف خوش خط رخسارش سجاوندی شود

محمدسعید اشرف گوید:

خواهم آن رخ را ز نقش بوسه گل‌بندی کنم

مصحف رخساره او را سجاوندی کنم

باری محمدبن طیفور از آنرو که از مردم سجاوند، یکی از نواحی «خواف» خراسان بوده به «سجاوندی» شهرت یافت، و آثاری بدو منسوب است که از آنجمله‌اند: «علل القراءات» در چند مجلد، «عین المعانی فی تفسیر السبع المثانی» و «الوقف والابتداء» که گویا آنرا به چندگونه نگاشته است. و ما گزارشی درباره آنها یاد می‌کنیم:

● ت: سده ۷ هـ . ق.

مقدمه یادآور می‌شویم: قاری قرآن قهراً به علت کوتاهی نفس ناگزیر است به تنفس روی آورد، و این کار از رهگذر وقف در قرائت امکان‌پذیر می‌باشد. بنابراین باید بداند که در کجا سکوت و وقف کند و از کجا آغاز نماید و یا وصل کند که اشکال و خللی در قرائت او از نظر معنی آیات بهم نرسد، و در مستمع قرآن شبهه پدید نیاید؛ و چنانکه در روایات آمده است ترتیل در آیه «... و رتل القرآن ترتیلاً» بدین معنی است که حروف قرآن کریم درست اداء شوند و مواضع وقوف و یا وصل رعایت گردند. بنابراین شناخت وقف و ابتداء، از فروع علم قرائت به‌شمار است و آنچنان از اهمیت برخوردار است که مشایخ قرائت از دیرباز صرفاً به کسانی اجازه اقرآء اعطاء می‌کردند که از مواضع وقف در قرائت قرآن کریم مطلع باشند. از قدماء، بزرگانی درباره وقوف قرآن آثاری تدوین کردند که می‌توان از حمزه بن حبيب زیات، فرّاء، خلف، ابن سعدان، ضرار بن سرد، ابو عمرو دوری، هشام بن عبدالله، ابو عبدالرحمن یزیدی، ابن الأنباری، جعدی، ابویوب سلیمان بن یحیی ضبی نام برد که در «الفهرست» ابن الندیم از آنها به عنوان مؤلفان کتاب وقف و ابتداء در قرآن کریم ذکری به میان آمده است. سیوطی می‌گوید: اصل روایی وقف و ابتداء حدیثی است که نحاس آنرا آورده است. چلبی قریب به پنجاه کتاب در «وقف و ابتداء» و مشابه آن را شناسانده؛ ولی جامع‌ترین کتاب برای تاریخ این شعبه از علم قرائت، کتاب «النشر فی القراءات العشر» می‌باشد.

برای شناختن مواضعی که باید در آن مواضع وقف کرد و یا باید به وصل قرائت نمود دانشمندان علائم و نشانه‌هایی وضع کردند، و می‌گویند: سجاوندی نخستین کسی است که

نشانه‌های هفتگانه را برای هفت‌گونه وقف ابتکار کرده و به کار برده است؛ و به همین جهت قرآنهائی را که دارای اینگونه نشانه‌ها است قرآنها و یا مصاحف سجاوندی، و این نشانه‌ها را نشانه‌های سجاوندی می‌نامند. و نشانه‌های مذکور بدین شرح است: م = وقف لازم. ط: وقف مطلق. ج - وقف جائز. ز: وقف مجوز که وصل در آن بهتر است. ص: وقف مرخص. ق: وقف برخی از قراء. لا: وقف غیرجائز. و نشانه‌های دیگری نیز بر آنها افزودند از قبیل: «صلی» که به معنی وصل اولی می‌باشد که می‌گویند: متأخرین هشت قسم دیگر بر وقفهای سجاوندی افزودند.

سجاوندی در این مقوله دو کتاب تألیف کرده است:

۱. الوقف و الإبتداء الکبیر که ظاهراً در همین کتاب هفت نوع وقف را معرفی کرده است.
۲. الوقف و الإبتداء الصغیر که گویا همان کتاب «الموجز» می‌باشد و احتمالاً در همین کتاب است که پنج نوع وقف را شناسانده است.

نسخه‌هایی که در فهرستها معرفی شده‌اند مبهم به نظر می‌رسند؛ و لذا تا وقتی که اصل نسخه‌ها رؤیت نشود و مطالعه دقیق روی آنها انجام نگیرد نمی‌توان راجع به آنها اظهار نظر کرد که کدامیک از کتابهای سجاوندی در «وقف» و یا «وقوف» است، آغاز و انجام این نسخه‌ها دارای وضع متفاوتی می‌باشند، و حتی نشان می‌دهند که باید سجاوندی را کتاب دیگری جز دو کتاب «الوقف الکبیر» و «الوقف الصغیر» باشد.

و لذا ما آنها را با توجه به آغاز و انجامشان به چند دسته تقسیم می‌کنیم.

205 م - ۲۰۵

- ۱- نسخه‌هایی که بدون خطبه یا با خطبه فارسی بوده و صرفاً آیات قرآنی همراه با رموز وقف می‌باشند و به «الوقوف السجاوندی» معروف‌اند.
- در اکثر این نسخه‌ها هفت نوع وقف معرفی شده، و احیاناً نسخه‌هایی وجود دارند که پنج نوع وقف در آنها شناسانده شده است.

در این نسخه‌ها فقط کلمات و جمله‌های آیات قرآنی با ارائه علائم و رموز وقوف به ترتیب سوره‌ها آمده و تنها مواضع وقف از رهگذر این رموز خاطر نشان شده؛ لکن هیچ اشاره‌ای به اقسام و معانی و مصطلحات وقف در آنها دیده نمی‌شود، منتهی مؤلف در آغاز هر سوره محل نزول و شمار آیات (کلام) و کلمات و حروف را یاد کرده، و ضمناً مواضع اختلاف قرائی، هر سوره را نیز متذکر می‌شود.

برای ارائه کیفیت این نسخه‌ها عباراتی را به عنوان نمونه می‌آوریم:

در نسخه ۹۴ تجوید و قرأتِ قدس: سورة الحج (رزقنا الله تعالى) غير ثلث آية، ثمانية و سبعون آية، وهي مكية نزلت في ستة نفر من المسلمين و المشركين، و المسلمون: حمزة و على بن أبي طالب [عليه السلام] و عبيد بن الحارث. و المشركون: عتبة و شيبة و الوليد بن عتبة؛ و هو قوله تعالى: «هذان خصمان» إلى آخرهن، و القصة معروفة، حروفها خمسة آلاف و مائة و خمسة و سبعون، و كلامها ألف مائتا و إحدى و تسعون. ربكم «ج» عظيم «ه»، شديد «ه»، هريد «ه لا»، السعير «ه»، لكم «ط» «لا» لمن قرأء نقره بالنصب، أشدكم «ج»...

آغاز و انجام این نسخه‌ها کمابیش دارای تفاوت‌هایی می‌باشند، و گاهی دیباچه‌ای فارسی از ابوالمکام محمد بن محمد زندوی بخاری، و گاهی به عربی دارد که گویا زندوی بر وقوف سجاوندی این دیباچه را افزوده و بدان الحاق کرده است.

آغاز [دیباچه عربی]: بسمله، الحمد لله حمداً يكافى نعمه، و يمتري مزیده، و الصلوة على رسوله محمد عبده و نبيه... و بعد فاعلم أن الهم لقارى القرآن علم الوقف والوصل؛ لأن فهم المعنى يفتقر إليه...

آغاز: بسمله، سورة الفاتحة مدنية، و يقال: مكية، و هي سبع آيات، و حروفها مائة و ثلثة و عشرون، و كلامها خمسة و عشرون كلمة. بسم الله الرحمن الرحيم «ه»، العالمين «لا»، الرحيم «لا»، الدين «ط»، نستعين «ط» انجام: ... من شر الوسواس، الخناس، الناس «ه لا» و الناس «ه»

آغاز [دیباچه فارسی زندوی] بسمله، الحمد لله حمداً يكافى نعمه و يمتري مزیده، و الصلوة على رسوله محمد عبده و رسوله. قال العبد الضعيف الفقير إلى الله الغنى أبوالمكارم محمد بن محمد الزندوی البخاری بدان أعزك الله في الدارين که بایسته‌ترین چیزی که مر قرآن خوان را دانستن، وقف و وصل است و برای آنکه تفهم...

□ نسخه:

۱. قدس رضوی - مشهد (۹۵ تجوید و قرأت * ۶۲۲۷) نسخ محمد بن حسین بن محمد بن حسین نامامادی احتمالاً در سنه ۸ هـ. ق، ۴۲ گ، ۱۷ سطری [ف: قدس ۶/۶۲۲۷] 650 س

۲. مرکزی - تهران (۶۹) نسخ ۲۵ شعبان ۸۷۷ هـ. ق، پس از این تاریخ نوشته‌ای بدینصورت آمده است: «کتبه الأخ العزيز أسوة الطلبة والموالي شمس الدين محمد بن عبدعلى بن شمس الدين بن اسفندیار»، و در سوی دیگر آمده: «و تفرغ من كتابته فقراءته و دراسته و روايته الفقير: على بن إسحاق بن مسعود يوم الثلاثاء عند صلوة الظهر (۲۹) - ذی القعدة

۸۷۷) احسن الله احواله»، نسخه تصحیح شده و دارای حواشی به خط برخی از دانشمندان است. (آغاز: سورة الفاتحة، مدنیة بلاخلاف. قال ابن عباس: مدنیة، کلها [کلامها] خمس و عشرون کلمة)، ۱۱ گ، ۱۲ سطری. به نظر می‌رسد این نسخه کتاب «الموجز» و غیر از نسخه‌هایی باشد که در دسته اول معرفی شده و می‌شوند [ف: مرکزی ۱/۱-۲۴۴-۲۴۱] 651 س

۳. مجلس - تهران (۲۰۰۷) نسخ خوش مُعَرَّبِ سده ۱۰ هـ. ق، با دیباچه، ۳۶۷ ص، ۱۲ سطری [ف: مجلس ۶/۶] 652 س
۴. صدر - بابل (۲۲ د) نسخ سده ۱۰ هـ. ق که به احتمال قوی همین کتاب مورد بحث است، با یادداشت تملك ملاحسین رسته‌ای، انجام افتاده [رؤیت] 653 س
۵. ملك - تهران (۳۵۰) نسخ امین‌الدین بن جمال‌الدین محمد ابن مولانا علی اصفهانی در ۱۰۱۶ هـ. ق، ۸۰ گ [ف: ملك ۱/۷۹۹] 654 س
۶. مرکزی - تهران (۲ مج ۳۴۶۲) نوشته شمس‌الدین بن حیلر سورکی در ۱۰ شوال ۱۰۵۰ هـ. ق، گ ۱۱۳-۲۴۹ [ف: مرکزی ۱/۱۱-۲۴۷۱] 655 س
۷. مرعشی - قم (۳ مج ۳۵۷۰) نسخ محمدبن علی بن احمد حسینی در حدود ۱۰۶۱ هـ. ق، در فهرست به‌عنوان «وقف و وصل زندوی» آمده، با دیباچه فارسی ابوالمکارم محمدبن محمد زندوی، گ ۱۹۲ پ - ۲۴۹ پ، ۱۹ سطری [ف: مرعشی ۹/۲۵۸] 656 س
۸. حقوق - تهران (۱ مج ۲۰۴ ج) نسخ جمعه ۱۸ ع ۱۰۷۰/۲ هـ. ق، با دیباچه فارسی زندوی، گ ۱۰۴ پ - ۲۰۹ [ف: حقوق، ص ۵۰۵] 657 س
۹. مجلس - تهران (۶ مج ۳۴۵۱ - ثبت قدیم: ۷۸۱۶۳ - جدید: ۶۶۷۸) نسخ میر غیاث‌ابن مولانا میرمختار طباطبائی در چهارشنبه اول شعبان ۱۰۷۳ هـ. ق، با دیباچه فارسی زندوی، ص ۱۲۸-۲۵۶، ۱۴ سطری [ف: مجلس ۳/۱۰۹-۱۳۰] 658 س
۱۰. مرعشی - قم (۹۶) نسخ ۲۰ ذح ۱۰۷۴ هـ. ق، بر روی برگ اول تواریخ ولادت از ۱۰۷۴ تا ۱۰۸۱ هـ. ق و یادداشتی مبنی بر اینکه سیف‌الله قاری کتاب را برای فرزندش محمدمسعود به سال ۱۱۰۷ هـ. ق خریداری کرده است دیده می‌شود، اندکی حواشی دارد، ۱۷۶ گ [ف: مرعشی ۱/۱۱۵] 659 س
۱۱. گوهرشاد - مشهد (۶ مج ۴۰۳) نسخ خوش مُعَرَّبِ در ع ۱۰۸۴/۲ هـ. ق، با دیباچه فارسی زندوی [ف: گوهرشاد ۲/۵۱۲] 660 س
۱۲. قدس رضوی - مشهد (۴۲ تجوید) نسخ ملا لال بیک در ۱۰۸۷ هـ. ق، با دیباچه:

- «الحمد لله رب العالمین...» ۷۲ گ، ۲۱ سطر [ف: قدس ۲۳۶/۲] 661 س
۱۳. قدس رضوی - مشهد (۹۴ تجوید و قرآت) نسخ عبدالفیاض در ۱۰۹۲ هـ. ق، بدون دیباچه، قنبرعلی حافظ و صدر رضوی نسخه را مقابله کرده‌اند، ۷۹ گ، ۱۵ سطر [ف: قدس ۱۸۶/۶] 662 س
۱۴. مرکزی - تهران (۳۶۷۰) نوشته عبدالفیاض در ۱۰۹۲ هـ. ق، بدون دیباچه [ف: مرکزی ۲۶۷۸/۱۲] 663 س
۱۵. الهیات - مشهد (۱۶۳۷- ثبت: ۲۲۵۷۵) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، برگ آغاز نونویس است، ۱۴۸ گ [ف: الهیات مشهد ۷۵۸/۳] 664 س
۱۶. حقوق - تهران (۲۰۵ ج) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، بدون دیباچه، در فهرست به‌عنوان «وقوف» آمده، ۷۱ گ، ۱۷ سطر [ف: حقوق، ص ۵۰۵] 665 س
۱۷. ملك - تهران (۳۹۶۳) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، «آغاز: بسمله، حمدله، بدانکه شیخ ابومحمد طیفور سجاوندی وقف را پنج مرتبه قرار داده...» بنابراین شاید «الوقف و الابتداء الصغیر» با دیباچه فارسی باشد، گ ۱۵ پ - ۱۲۴ پ [ف: نسخه‌های خطی فارسی ۱۰۴/۱] 666 س
۱۸. ملك - تهران (۱۹۲) نسخ سده ۱۱ هـ. ق، بدون دیباچه، انجام افتاده، ۱۳۶ گ [ف: ملك ۷۹۸/۱، ۷۹۹] 667 س
۱۹. مرعشی - قم (۶ مج ۲۱۰۰) نسخ خوش مُعَرَّبِ حسین بن محمدباقر قاری در ۱۱ ذق ۱۱۲۶ هـ. ق، بدون دیباچه، در فهرست به‌عنوان «الوقف و الابتداء» آمده، نسخه تصحیح شده، ۸۲ گ [ف: مرعشی ۱۱۳/۶] 668 س
۲۰. مرکزی - تهران (۳ مج ۷۴۵۸) نسخ سده ۱۲ هـ. ق، این نسخه با توجه به شمار برگها غیر از ش ۶۹ مرکزی است که فهرست‌نویس این را به آن ارجاع داده! گ ۱۵-۲۲۷ [ف: مرکزی ۵۷۷/۱۶] 669 س
۲۱. الهیات - تهران (۴۹۶ د) نسخ سده ۱۲ یا ۱۳ هـ. ق، با دیباچه فارسی زندوی (انجام: ... الوسواس عذها المکی و الشامی فی الخناس «ه لا»، الناس «ه لا هی»، و الناس «ه»، والحمد لله رب العالمین، ۹۸ گ، ۱۵ سطر [ف: الهیات ۴۴۹/۱] 670 س
۲۲. فیضیه - قم (۱۹۷۹) نسخ کربلائی عبدالله جدیدالاسلام از قریه سنیک لواسان شاگرد شیخ محمود تهرانی در ۱۲۷۲ هـ. ق، فهرست‌نویس تفاوت این نسخه را با نسخه‌های دیگر اجمالاً گوشزد کرده است!، ۱۲۶ گ [ف: فیضیه، استادی ۲۹۷/۱] 671 س

۲۳. گوهرشاد - مشهد (۳ مج ۴۰۹) نسخ محمدحسین بن کاظم علوی فاطمی حسنی حسینی طباطبائی در یکشنبه ۸ ذح ۱۳۱۷ هـ - ق، بدون دیباچه، در پایان نسخه «سورة الولاية» که شامل ۴۴ آیه است، دیده می‌شود، ۱۰۰ گ [ف: گوهرشاد ۵۱۷/۲] 672 س
۲۴. الهیات - مشهد (۱۰۲۱) نسخ؟، این نسخه گویا کتابی است که سجاوندی در آن پنج نوع وقف را تعیین کرده، با دیباچه فارسی و ظاهراً باید آنرا [الوقف و الابتداء الصغیر] برشمرد، در آغاز این نسخه مقالی در سه صفحه به فارسی در رموز سجاوندی که جهت وقف را تعیین نموده آمده، و رساله دیگری در وقوف سجاوندی دارد که شامل شش صفحه می‌باشد. (آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین، والصلوة والسلام علی خیر خلقه محمد و آله اجمعین. اما بعد بدانکه شیخ ابومحمد طیفور السجاوندی وقف را پنج مرتبه قرار داده: لازم و مطلق و جائز...) ۷۷ گ، ۱۴ سطری [ف: الهیات مشهد ۱۷۶/۲] 673 س
۲۵. فیضیه - قم (۱۵۶۸) نوشته؟ این نسخه با نسخه ۱۷۹۷ فیضیه تفاوت‌هایی دارد [ف: فیضیه، استادی ۲۹۷/۱] 674 س

206 - ۲۰۶

۲. نسخه‌هایی از وقوف سجاوندی که از نظر دیباچه و متن با نسخه‌های یادشده تفاوت دارد، و راجع به پنج علائم وقف می‌باشد، و به احتمال بسیار قوی همان کتاب «الموجز» سجاوندی است.

آغاز: بسمله، الحمد لله المفتح کلامه بحمده، المجرى الألسنة به لطفاً من عنده، المستنطق مقاول النکر علی حوایل نکه، المستغرق بخصائل النکر فی طوایل شکره، و شرائف صلواته...

انجام: ... ، و لکن ذلك لیبان عدد الآی، لا لاثبات سنة الوقف، أبوحاتم و ابوبکر و الأخفش لا یقفون إلى آخر السورة لأنه... أمر أن یقول جمیع الكلمات فی جواب واحد لیبان أمر واحد، ولا وقف فی المعوذتین إلى آخرهما لصحة العطف و اتساق الكلمات بعضها علی بعض فی مقول واحد، [والله أعلم بالصواب و إليه المرجع و المآب].

در این نسخه‌ها علاوه بر رموز وقفها بحث‌هایی راجع به وقوف دیده می‌شود که درباره آنها استدلال به عمل آمده است و ما عباراتی را به عنوان نمونه از متن این نسخه‌ها می‌آوریم:

«... بدلالة تتابع الاثنية؟، إلهو «لا»... المفرد بالقسط «ط»، الحكيم «ط» إلا لمن قرأ:

ان الدين بالفتح علی البدل، من أنه بينهم «ط» لإطلاق الحكم... أهل الكتاب والعرب، و الأول

مختص بأهل الكتاب؛ فلم تكن الثانية من جملة جزاء الشرط...». ممكن است «الوقف و الإبتداء الكبير» همین نسخهها باشد که از این پس معرفی می‌شوند:

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۲۷۲۶- دفتر: ۱۴۴۳۱) ثلث سده ۶ هـ. ق، نزدیک به عصر مؤلف، ۲۳۱ ص، ۱۲ سطری [ف: ۵۵/۹/۱] 675 س
۲. ملی - تهران (ع/۱۴۳۴ * ۶۶۲ م) نسخ ۷۰۷ هـ. ق، ۱۰۴ گ [ف: ملی ۴۵۸/۹، ۴۵۹] 676 س
۳. ملك - تهران (۳۰۶) نسخ محمدبن مفتی بخاری در پایان شوال ۷۲۰ هـ. ق در شیراز، با یادداشت تملك محمدحسین سلطان القراء در ۱۳۲۱ هـ. ق، و میرزا محمود سلطان القراء تبریزی در ۱۲۸۲ هـ. ق، ۱۹۵ گ [ف: ملك ۷۹۹/۱] 677 س
۴. مجلس - تهران (۵۹۵۹- ثبت قدیم: ۱۶۲۶۴- جدید: ۹۶۱۹) نسخ حدود سده ۸ هـ. ق، انجام افتاده، ۲۸۸ ص [ف: مجلس ۳۴۲/۱۷] 678 س
۵. ظاهریه - دمشق (۱ مج ۵۷۹۴) نسخ مصلح‌الدین، امام جامع اموی در اواسط ج ۹۹۵/۱ هـ. ق برای رستم وزیر در «رودس صغیر»، آغاز افتاده، در فهرست به‌عنوان «الایضاح فی الوقف و الإبتداء» آمده، گ ۲-۹۶، ۱۹ سطری [ف: الظاهرية ۱/التجوید و القراءات ۱۲۲/، ۱۲۳] 679 س
۶. حسین شهشهانی - تهران (بدون شماره) نسخه بسیار کهنه (آغاز: بسمله، الحمد لله حمداً یکافی نعمه... و بعد فاعلم أن الأهم لقاری القرآن علم الوقف و الوصل... - انجام: ... سورة الناس مكية وهی ست آیات کلماتها... حروفها... [الزریعة ۱۳۹/۲۵، ۱۴۰] 680 س
۷. ملی فارس - شیراز (اختصاصی: ۵- س ۳۲۱- عمومی: ۲۹۷/۱- سجا) نسخ؟ انجام: ... الدین، الیقین، الشافعیین، معرضین، مسفرة قسوره منشرة كلا الآخرة. ۶۶ گ [ف: ملی فارس ۲۹۸/۱، ۲۹۹] 681 س

بنگريد به: فهارس يادشده. و: طبقات القراء، ۱۵۷/۱. و: أنسراج، ط اول ۳۶۷/۱. و: دائرة المعارف فارسی ۱۲۷۴/۱، ۱۲۷۵. و: فهرست ظاهریة ۱/التجوید و القراءات ۱۲۲/، ۱۲۳. و: كشف الظنون ۱۱۸۲. و: طبقات المفسرين ۳۲. و: الوافی بالوفیات ۱۷۸/۳. و: ریحانة الأدب ۴۴۲/۲، ۴۴۳. و: الزریعة ۱۳۹/۲۵. و: قاموس الأعلام ۴۱۶۷/۶. و: معجم المؤلفين ۱۱۲/۱۰. و:

Brockelmann: g, I: 408, s, I: 724.

207 الوقوف ۲۰۷ س

؟ (زندہ در ۸۸۳ ھ . ق یا پیش از آن)

* مؤلف - با وجود اینکه نسخه این کتاب از نزدیک دیدہ شد - معلوم نگشت. و باید زندہ در سده ۹ ھ ق (۸۸۳ ھ . ق و یا پیش از آن) باشد.

● ت: ۸۸۳ ھ - ق یا پیش از آن

مؤلف، علائم وقوف سجاوندی را در تمام سوره‌ها مشخص نموده، و در آغاز هر سوره، مکی یا مدنی بودن آنها و آیات مورد اختلاف را گزارش کرده است.

آغاز [ناقص در نسخه ش ۱۰۰۳، الھیات مشہد]: ... «کافر بہ» ص، و علی

قلیلاً [پس از ہشت برگ]: ... سورة آل عمران مدنیہ مائتان آیہ، و

رکوعاتها عشرون، و اختلاف الروایتین ثلثون، و لوازمها ثلثہ، و السورة

مدنیہ. الم «لا یصل غیر الأعشی... القیوم «ط»، و الإنجیل «لا»...

انجام [ہمان نسخه]: ... سورة الناس ست آیات و رکوع واحد، و السورة مکیہ،

و قیل مدنیہ. الناس «لا»، ملک الناس «لا»، الخناس «لا»، فی صدور

الناس «لا» خمس «من الجنة والناس».

□ نسخه:

۱. الھیات - مشہد (۱۰۰۳ - ثبت: ۱۴۸۵۳) نسخ علی بن محمد بن مجتبی بن محمد شریف

حافظ «صاحبہ امیر جلال بن علی بن امیر جلال الشریف» در روز شنبہ ۱۸ ع ۱۸۳/۱ ھ.

ق، ۱۲۱ گ [ف: الھیات مشہد ۱۵۴/۲] 682 س

208 الوقوف ۲۰۸ س

؟

* مؤلف شناختہ نشد.

● ت: ؟

در این رسالہ تمام سور قرآنی را آورده، و مواضع وقف را در آنها بیان کرده، و آنگاہ سوره‌هایی را کہ در آنها آیات ناسخ و منسوخ آمدہ آورده، و مطالبی دیگر در علوم قرآنی را نیز گزارش کرده است. ممکن است این رسالہ بخشی از کتابی باشد.

آغاز [در نسخه ۱۲۱۶۷ قدس رضوی]: بسمله، اعلم أن وقف المعانقة فی

القرآن العظیم فی ثمانیۃ عشر موضعاً، و هو وقفین متقاربین إذا وقفت علی

الأول ینبغی وصل الثانی بما بعده، و إذا وقفت علی الثانی ینبغی وصل

الأول بما قبله، و يحسن ذلك الوقف في البقرة في ثلث مواضع...
انجام [همان نسخه]: ... و قد ورد أن ترتيب السور كان بتوقيف من جبرئيل
(عليه السلام)، و ترتيب الآيات من رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)،
و في السور ماهو مكى كله، و فيها ماهو مدنى كله، و فيها ماهو مكى و
مدنى على حكم منزل، والله أعلم بحقايق الأمور [قدتم في يوم الأربعاء في
يوم الخامس من رمضان المبارك سنة ١٢٤٨]

□ نسخه:

١. قدس رضوى - مشهد (١٢١٦٧ * ٥٦٧) نوشته صالح حسینی در روز چهارشنبه پنجم
رمضان ١٢٨٤ هـ. ق در «مدرسه صادق خان» سمنان [ف: قدس ٨٨/١٠] 683 س

الوقوف (ارجوزة في معرفة -): محمد بن عبدالحميد حكيم =
ارجوزة في معرفة الوقوف: محمد بن عبدالحميد حكيم.

209 **وقوف الفرض** ٢٠٩ س

؟

* مؤلف شناخته نشد و باید از سده ١٠ هـ. ق و یا پیش از آن باشد.

● ت: سده ١٠ هـ. ق یا پیش از آن

نوشته‌ای است فشرده درباره پانزده موضع وقف واجب و لازم که گویا بخشی از کتابی
است.

آغاز: باب وقوف الفرض وهي خمسة عشر موضعاً: أولها في سورة البقرة:
«لاخوف عليهم ولا هم يخزنون - ض. والثاني في المائدة: «وطعامكم
حل لهم - ض. و الثالث في الأنفال: «إذيتوفى الذين كفروا...»
انجام: ... و الخامس عشر بين البسمة و سورة الهيكم التكاثر. والله أعلم
بالصواب.

□ نسخه:

١. الهيات - مشهد (بخشی از ٣ مج ١٣٦٩ - ثبت: ٢٠٩٣٨) نسخ ٩٦٥ هـ. ق. در قسمت
پایان این بخش از مجموعه در نیم صفحه، «الحروف التي تدغم فيها لام التعريف»
گزارش شده (که آغاز آن چنین است: ل: نحو «الله». ط: «الطيبات». د: «مع الداخلين»
ت...) از آن پس، جمله آیات قرآن: ٦٢٨٣، و متفق ٦٠٣٩ و مختلف ٢٢٤. و سوره

۱۱۴. اتفافی ۳۸. اختلافی ۷۶. جزؤ ۳۰. حزب ۱۲۰. رکوعات ۵۳۸. سجده ۱۴ یادشده
و مطالب پراکنده دیگری به زبان ترکی نیز دیده می شود [ف: الهیات مشهد ۵۱۶/۲] 684
س

210 وقوف الفریضة (فائدة فی -) ۲۱۰ س

؟

* یادداشت کننده شناخته نشد.

● ت: ۱۰۵۵ هـ . ق یا قبل از آن

یادداشتی است کوتاه در وقفهای لازم که گویا یادداشت کننده، آنرا از «کشف الأسرار وعدة الأبرار» استخراج کرده است، و مجموع آنها بدین صورت است:

فائدة: وقوف الفریضة فی القرآن فی أربعة عشر مواضع، فی المائدة: و طعامکم حل لهم
«م»، و فی الأنفال: إذ يتوفى الذين كفروا «م»، و فی التوبة: «والله لا يهدى القوم
الظالمين «م»، و فی یونس: فلا يحزنك قولهم «م»، و فی یوسف: و لقد همت به «م»،
و فی الأنبياء: قال بل فعله «م»، و فی یس: فلا يحزنك قولهم «م»، و فی المؤمن:
إنهم أصحاب النار «م»، و فی سورة محمد (صلی الله علیه وآله): بسم الله الرحمن الرحيم
«م»، و فی الفتح: و توقروه «م»، و أيضاً محمد رسول الله [صلی الله علیه وآله] «م»، و
فی الحشر: إن الله شديد العقاب «م»، و فی الإنسان: يدخل من يشاء فی رحمته «م»، و
فی التكاثر: بسم الله الرحمن الرحيم «م».

□ نسخه:

۱. سنا - تهران (۵ مج ۱۳۴ * ۱۲۸۷۲) نوشته؟ با یادداشت تملك محمد امين طالقانی

مورخ ۱۰۵۵ هـ . ق، ص ۲۴۷ [ف: سنا ۶۸/۱، ۶۹] 685 س

211 وقوف القرآن ۲۱۱ س

؟

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: ؟

این رساله در وقوف قرآن کریم بر حسب ترتیب اجزاء و سوره های قرآن کریم نگارش شده،
و با توجه به آغاز و انجام آن - که ذیلاً یاد می شود - نمونه ای از کار مؤلف را در این رساله

۴۶۰

می بینیم.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي أنزل القرآن حجة باهرة، و جعل حزبه؟ و مهرته كالكرام البررة، و الصلوة على سيدنا المختوم به ببيان النبوة، و اولاده هداة طريق الحق و الشريعة. الجزء الأول، سورة البقرة؛ الم (٢) و من الناس (٣)، يا أيها الناس اعبدوا (٤)، و إذ قال ربك (٥)، يا بني إسرائيل اذكروا (٦)، يا بني إسرائيل اذكروا (٧)، و إذا استسقى (٨) ... الجزء الثاني: سيقول السفهاء (٢)، و لكل وجهة (٣)، (يا أيها الذين آمنوا استعينوا ... (٤)

انجام: ... سورة الماعون: رأيت الذي (٣٣)، سورة الكوثر: إنا أعطينا (٣٤) سورة الكافرون: قل يا أيها الكافرون (٣٥)، سورة النصر: إذا جاء نصر الله (٣٦)، سورة تبت: (٣٧)، سورة الإخلاص: قل هو الله (٣٨)، سورة الفلق: قل أعوذ برب الفلق (٣٩)، سورة الناس: قل أعوذ برب الناس (٤٠).

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۲ مج ۱۲۲۹ - دفتر ۱۰۳۳۳) نسخ؟، در آخر مجموعه مذکور، رساله‌ای در تجوید به فارسی و قصیده حمیری به ضمیمه ترجمه آن و چند شعر عربی از شیخ علی بن عبدالعالی کرکی درباره «الكافی» کلینی آمده است، ص ۲۰۳-۲۱۹، ۱۰ سطری [ف: مجلس ۱۶/۴] 686 س

212 وقوف القرآن ۲۱۲ س

؟ (قبل از سده ۱۱ هـ . ق)

* مؤلف شناخته نشد.

● ت: پیش از سده ۱۱ هـ . ق.

در نسخه‌ای که رویت شد، کتاب در شرح و گزارش انواع وقف و محل آنها در آیات کریم است، و تا سورة اخلاص ادامه دارد.

آغاز [افتاده نسخه ش ۲۳۶۲ ملك]: ؟ بطول الامكان حد رغبة أهل الزمان،

فدعانی صدق همته من واحدی فی الثقة بی، و صایدی بالمقتربی ...

فعملت ... حتی استهتبت: [استقام] لتهدیب مراتب الوقوف عن سمات

متداخلة المبانی فی التحقیق، متباینة المعانی فی التلیق، مقصوراً علی

خمس مراتب: لازم، ومطلق، و جائز، و مجوز لوجه، و مرخص ضرورة ...

فاللزام من الوقوف ما لو وصل طرفاه غیر المرام و شنع معنی الکلام؛
 فأول ذلك قوله تعالى: «و ما هم بمؤمنين»؛ إذ لو وصل بقوله: «بخادعون
 الله» صارت الجملة صفة لقوله: «مؤمنين»، فانتفى الخداع عنهم و تقرر
 الايمان خالصاً عن انخداع؛ كما تقول: «ما هو بمؤمن مخدع» و مراد الله
 (جل ذكره) نفي الايمان و إثبات الخداع...

انجام [موجود در نسخه یادشده]: ... و إنما عرف الصمد، و هو الخبر بإضمار
 الضمير أى الله هو الصمد؛ لأنهم كانوا يسمون السيد و الضم؟! و كل من
 يصمد إليه أى يقصد إليه فى الحوائج لا من تزعمون. و الوقوف...؟

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۲۳۶۲) نستعلیق سده ۱۱ هـ . ق، ۹۴ گ [ف: ملك ۸۰۰/۱] 687 س

213 وقوف القرآن ۲۱۳ س

؟ (پیش از سده ۱۱ هـ . ق)

* مؤلف شناخته نشد و باید از مردم پیش از سده ۱۱ هـ . ق باشد.

● ت: پیش از سده ۱۱ هـ . ق.

در نسخه‌ای که رؤیت شد این کتاب آیاتی را که در مورد آنها وقف می‌شود با یادداشت رموز و
 علائم وقوف به ترتیب سوره‌های قرآن و اشاره به مکی یا مدنی بودن آنها آورده است.

آغاز [موجود در نسخه ش ۲۶۵۱]...؟ یتقون؟، بناء «ص»، لکم «ج»،
 تعلمون، من مثله «ص»، صادقین، و الحجارة «ج - صلی»، للکافرین.
 الأنهار «ط»، «قا» «لا»، متشابهاً «ط»، خالدون (خمس) نصف الحزب،
 فوقها «ط»، من ربهم «ط»، مثلاً «م» به کثیراً الثانی «ط»، الفاسقین
 «لا»...

انجام: ... سورة الفلق مكية، خمس آيات و ركوع واحد. الفلق «لا»، خلق
 «لا»، وقب «لا»، العَقْد «لا»، حسد. سورة الناس مكية، ست آيات و
 ركوع واحد؛ الناس «لا»، الناس «لا»، الناس «لا»، الخناس «لا»،
 الناس «لا»؛ خمس والناس.

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (۲۶۵۱) نسخ میرمحمد جعفر ابن میرمحمد صادق در ۲۲ ج ۲/۱۱۰۰ هـ .

ق، ۱۰۶ گ [ف: ملك ۸۰۰/۱] 688 س

214 الوقوف اللازمة ۲۱۴ س

محمد بن طیفور سجاوندی (م ۵۶۰ هـ . ق)

* ترجمه احوال او را در همین بخش قرائت و تجوید، ذیل «الوقوف: محمد بن طیفور سجاوندی» ببینید.

● ت: سده ۶ هـ . ق .

در بیان وقفهای لازمی است که سجاوندی انتخاب کرده است.

آغاز: بلغ الوقوف اللازمة اثني وثمانون: سورة البقرة ثمان مواضع: «و ما هم بمؤمنين»، م، «بهذا مثلاً»، م، «إنك إذا لمن الظالمين»، م، «من الذين آمنوا»، م، «من بعد موسى» م...

انجام: ... سورة النازعات أربع مواضع: «و المدبرات أمراً»، م، «أبصارها خاشعة»، م، «كرة خاسرة»، م، «حديث موسى»، م. فی سورة عبس موضع واحد: «شاء ذكره»، م. فی الغاشية موضع واحد: «جارية»، م. فی سورة البلد موضع واحد: «عليه أحد»، م. [تمت هذا].

□ نسخه:

۱. ملك - تهران (ع مج ۲۹۷ * ۲۰) نسخ؛ ص ۱۸-۲۰ [ملك ۱۳/۵] 689 س

الوقوف اللوازم و علامتها: علی بن سعید ثعانی =

الأوقاف اللازمة و علامتها: علی بن سعید ثعانی.

215 هدایة القاری فی کلام الباری ۲۱۵ س

احتمالاً از منصور طبلاوی (م ۱۰۱۴ هـ . ق)

* چنانچه کتاب یادشده از طبلاوی باشد، او به نام:

منصور طبلاوی، سبط ناصرالدین محمد بن سالم علی ازهری، فقیه شافعی مصری است که نویسندگان ناصرالدین را بهعنوان نام خود او یاد کردند. او در علم عربیت و بلاغت اطلاعات وسیعی داشته و می توان او را مفسر، مقرئ، فقیه، اصولی، محدث، بیانی متکلم، صوفی و طبیب برشمرد. وی اصلاً از یکی از آبادیهای «المنوفیة» است و در قاهره زاده شد، و در همانجا در ۱۴ ذح ۱۰۱۴ هـ . ق از دنیا رفت. طبلاوی در فقه نیز آنچنان معلوماتی را بهم رسانده بود که بهعنوان «فقیه شافعی» از او یاد می شد. آثار متعددی از او به جای مانده است، از آنجمله: «السر القدسی فی تفسیر آية الكرسي»، «العقود الجوهريّة فی حل الألفاظ

الأزهرية»، «شرح شرح تصريف العزى للتفتازانى»، «منظومة فى المجاز و الاستعارات»، «مطلع بدور الفوائد و منبع جواهر الفرائد» كه حاشية شرح القصائد النسفية از تفتازانى است، «نظم عقيدة السلفى»، «المسترضى فى الكلام على تفسير قوله: «و لسوف يعطيك ربك فترضى»، «حسن الوفاء بزيارة المصطفى»، «تحفة اليقظان فى ليلة النصف من شعبان»، «منهج التيسير إلى علم التفسير»، و جز آنها.

● ت: سده ۱۰ يا ۱۱ هـ . ق .

این کتاب که در قرائت و تجوید نگارش شده در دوازده باب و خاتمه تنظیم شده است، بدین شرح:

باب اول: احکام تنوین و نون ساکنه - باب دوم: مدوقصر - باب سوم: ترقیق و تفخیم راء - باب چهارم: ترقیق لام در لفظ جلاله - باب پنجم: ادغام کبیر - باب ششم: ادغام حرفین متقاربین - باب هشتم: لام «هل» و «بل» و «قل» - باب نهم: احکام میم جمع - باب دهم: هاء کنایه - باب یازدهم: وقف در آخر کلمات - باب دوازدهم: شناختن مخارج حروف - خاتمه: در استعاذه و بسمله. در پایان نسخه ش ۵ مج ۳۲ مجلس این کتاب به عنوان «المقدمة فى علم القراءة» عنوان شده است.

آغاز: الحمد لله رب العالمين... و بعد فهذه نبذة مما يجب على قارى القرآن العزيز فهمها... الباب الأول احكام التنوين و النون الساكنة، اعلم أن التنوين و النون الساكنة عند حروف المعجم على ستة احكام: الإدغام المحض، أى: بغير غنه...

انجام: ... و لا يجوز أن يصل البسمة بالسورة... ثم يسكت عليها فى مذهب الجميع. تمت «المقدمة فى علم القراءة» التى لا بد للقارى تعلمها. بحمد الله و توفيقه.

بنگريد به: الأعلام، زرکلى ۲۳۹/۸. و: كشف الظنون ۸۹۰ و ۹۸۸ و ۱۱۴۰ و ۱۱۴۷ و ۱۷۹۸ و ۱۹۳۷ و ۱۹۷۰. و: إيضاح المكنون ۲۶۳/۱، و ۷۲۱/۲. و: هدية العارفين ۴۷۵/۲. و: خلاصة الأثر ۴۲۸/۴. و: تيموريه ۱۸۱/۳. و: معجم المؤلفين ۱۵/۱۳. و: النريعة ۱۸۷/۲۵.

Brockelmann: g, II: 312, s, II: 443

□ نسخه:

۱. مجلس - تهران (۲ مج ۵۲۴۸ - دفتر: ۶۶۷۹۱) نستعليق مبارك بن يمانى نجيب بحرانى در ۱۹ شعبان ۹۴۴ هـ . ق، در فهرست به عنوان «تجوید» - بدون نام مؤلف آمده، آغاز در باب اول افتاده، ۱۳۱ - ۱۴۱ پ [ف: مجلس ۷۶/۱۶] 690 س
۲. مجلس - تهران (۵ مج ۳۲) نسخ شاه رضا حيدر كهنموئى در سده ۱۰ يا ۱۱ هـ . ق، در

- فہرست بہ عنوان «مقدمۃ فی علم القراءۃ» بدون نام مؤلف آمدہ کہ آنرا فہرست نویس از پایان نسخہ گرفتہ است، ص ۱۴۷-۱۵۶ [ف: مجلس ۱۹۲/۷] 691 س
۳. گلپایگانی - قم (۲ مج ۱۳۹۵) نوشتہ ۱۱۴۴ ھ . ق [ف: گلپایگانی ۲۵۵/۲] 692 س
۴. گلپایگانی - قم (۲ مج ۳۸۷) نوشتہ؟ گ ۴۶ پ - ۶۳ پ [ف: گلپایگانی ۳۲۰/۱] 693 س

فهرست عام

- کتب قراآت و تجوید بر حسب ترتیب تاریخ تألیف.
- مؤلفین با اشاره به نام کتابهای آنها.
- نسخه‌های خط مؤلف.
- اسامی نسخ.
- اعلام اشخاص و گروهها.
- اعلام امکنه و جایها.
- کتب و نوشته‌ها.
- توضیح رموز و عبارات فشرده.

فهرست كتب قرائت و تجويد بر حسب ترتيب تاريخ تاليف

- سنه ٣ يا ٤ هـ.ق. - التنزيل والتحرير: ابو عبدالله احمد سيارى، سنه ٣ يا ٤ هـ.ق.؛ احتمالاً حدود ٣٢٨ هـ.ق. ٢٧٥
- رموز القراء و روايتهم: ابو مزاحم خاقانى، سنه ٣ يا ٤ هـ.ق. ٣١٩
- قصيدة فى التجويد: ابو مزاحم خاقانى، سنه ٣ يا ٤ هـ.ق. ٣٧٥
سنه ٤ هـ.ق. - منهاج النشرفى القراءات العشر: حسين بن عثمان، سنه ٤ هـ.ق. ٤٣٦
سنه ٤ يا ٥ هـ.ق. - الشافى فى القراءات: اسماعيل سرخسى «قرباب»، سنه ٤ يا ٥ هـ.ق. ٣٢٦
سنه ٥ هـ.ق. - الرعاية لتجويد الرواية و تحقيق لفظ التلاوة: مكى بن ابى طالب قيسى، سنه ٥ هـ.ق. ٣١٨
- التحديد فى الاتقان و التجويد: ابو عمرو عثمان داني، سنه ٥ هـ.ق. ٢٦٧
- التيسير فى القراءات السبع: ابو عمرو عثمانى داني، سنه ٥ هـ.ق. ٢٨١
- الجامع فى ذكر قراءات القراء العشرة: ابو الحسين نصر فارسى شيرازى؛ سنه ٥ هـ.ق. ٢٨٧
- المكتفى فى الوقف والابتداء: ابو عمرو عثمان داني؛ سنه ٥ هـ.ق. ٣٤٠
سنه ٥ يا ٦ هـ.ق. - شرح كتاب الغاية فى القراءات العشر لأبى بكر بن مهران: تاج القراء كرماني، سنه ٥ يا ٦ هـ.ق. ٣٤٠
سنه ٦ هـ.ق. - قراءة القرآن (رسالة فى -): ابو نصر محمد زشكى، نيمه اول سنه ٦ هـ.ق. و يا قبل از آن. ٣٧١
- حرز الأمانى و وجه التهانى: شاطبى، سنه ٦ هـ.ق. ٢٩٤
- الموضح فى القراءات الثمان: ابن ابى مريم، سنه ٦ هـ.ق. ٤٣٧
- الوقوف اللازمة: محمد بن طيفور سجاوندى، سنه ٦ هـ.ق. ٤٦٣
سنه ٧ هـ.ق. - إبراز المعانى من حرز الأمانى و وجه التهانى فى القراءات السبع للسبع المثانى: ابوشامه، سلخ ذح - ٦٢٤ هـ.ق. ٢٠٨
- المفردة لعاصم بن ابى النجود الكوفى: محب الدين جعفر موصلى؛ ١٠ شوال ٦٨٥ هـ.ق. ٣٨٨
- المفردة لحمزة بن حبيب الزيتى: محب الدين جعفر موصلى؛ ٦٩٤ هـ.ق. ٣٨٩
٤٦٩

- القاب المد و شرحها:؟، سنة ٨ هـ .ق. و يا
قبل از آن ٣٣١
- ظاءات القرآن (منظومة في -):؟، سنة ٨ هـ .ق.
و يا قبل از آن ٣٥٤
- قراءة فاتحة الكتاب:؟، سنة ٨ هـ .ق. و يا قبل
از آن ٣٦٩
- الكفاية في مائة القرآن على ترتيب السور:
حسين بن محمد مقرئ، سنة ٨ هـ .ق. و يا قبل از
آن ٣٩٦
- المفردة لابن عامر اليحصبي: محب الدين جعفر
موصلي، ٧٠١ هـ .ق. ٣٨٤
- المفردة لابن كثير: محب الدين جعفر موصلي،
٧٠٢ هـ .ق. ٣٨٦
- كاشف المعاني في شرح حرز الأمانى: عباد بن
احمد حسنى اصفهاني، ٧٠٤/٢ هـ .ق. ٣٨٠
- المفردة لنافع بن ابي نعيم: محب الدين جعفر
موصلي، ذح ٧٠٨ هـ .ق. ٣٨٥
- مبرز المبانى في شرح حرز الأمانى و
وجه التهاني: محمد بن عمر بن علي بن احمد
حافظ عمادى چهارشنبه ٧٦٢/٢ هـ .ق. ٤٠٤
- سراج القارئ المبتدي و تذكرة المقرئ
المنتهى في حل قصيدة الشاطبي: ابن قاصح
عزرى، ١٨ شعبان (اواخر سنة ٨ هـ .ق.) ٣٢٤
- طيبة النشر في القراءات العشر: شمس الدين
محمد جزرى، شعبان ٧٩٩ هـ .ق. ٣٥٣
- الاختلاف في رواية قراءة عاصم: محمد بن
محمود سمرقندى، سنة ٨ هـ .ق. ٣١٢
- روح المزيد في شرح العقد الفريد في نظم
التجويد: محمد بن محمود سمرقندى، سنة ٨ هـ .ق.
٣٢٢
- العقد الفريد في نظم التجويد: محمد بن
محمود سمرقندى، سنة ٨ هـ .ق. ٣٥٥
- عمدة القراء و عمدة الاقراء في شرح قصيدة
في الفرق بين الضاد والتاء في القرآن العظيم:
ابن الفصح همدانى، سنة ٨ هـ .ق. ٣٥٧

- تجويد القرآن: يوسف بن علي خلاطى، پس از
نيمه سنة ٧ هـ .ق. ٢٥٠
- كشاف المعاني في شرح حرز الأمانى: يوسف
بن علي خلاطى (اخلاطى) پس از نيمه سنة ٧ هـ .ق.
٣٩٤
- رموز القراء و روايتهم: يعقوب بن بدران، سنة ٧ هـ .ق.
٣٢٠
- الشمعة المضيئة بنشر القراءات السبعة
المرضية: شعله، سنة ٧ هـ .ق. ٣٤٩
- عمدة المفيد و عمدة المجيد في معرفة لفظ
التجويد: علم الدين سخاوى، سنة ٧ هـ .ق. ٣٥٩
- قصيدة في الرءاء و اللامات: شعله، سنة ٧ هـ .ق.
٣٧٦
- كاشف الرموز في وقف حمزة على المهموز:
شعله، سنة ٧ هـ .ق. ٣٧٩
- الكامل الفريد في التجريد و التفسير:
محب الدين جعفر موصلي، سنة ٧ هـ .ق. ٣٨٤
- كنز المعاني في شرح حرز الأمانى: شعله، سنة
٧ هـ .ق. ٤٠١
- المفردة للكسائى: محب الدين جعفر موصلي،
سنة ٧ هـ .ق. ٣٩٠
- الوقف على بعض الحروف والألفاظ في سورة
الفاتحة:؟، سنة ٧ هـ .ق. ٤٤٦
- الوقوف: محمد بن طيفور سجاوندى، سنة ٧ هـ .ق.
٤٥٠
- سنة ٧ يا ٨ هـ .ق.
- المفيد في شرح عمدة المجيد لعلم الدين
السخاوى: ابن ام قاسم، سنة ٧ يا ٨ هـ .ق. ٤٢١
- منتقى اللئالى و مرتقى التعالى: حسين صفناقى،
سنة ٧ يا ٨ هـ .ق. ٤٣٢
- المفردة لأبي عمرو بن العلاء: محب الدين جعفر
موصلي، سنة ٧ يا ٨ هـ .ق. ٣٨٤
- سنة ٨ هـ .ق.
- القاب المد:؟، سنة ٨ هـ .ق. و يا قبل از آن
٢٣٠

- محمد جزرى، سنة ٨ يا ٩ هـ .ق. ٤٣٣
سنة ٩ هـ .ق.
- النشر فى القراءات العشر: شمس الدين محمد
جزرى، سلخ صفر ٨٠٣ هـ .ق. ٤٤٠
- الحواشى المفهمة فى شرح المقدمة: احمد بن
محمد جزرى «ابن ناظم»، غرة رمضان ٨٠٦ هـ .ق. ٣٠٦
- تقريب النشر فى القراءات العشر: شمس الدين
محمد جزرى، ١٠ محرم ٨١٤ هـ .ق. ٢٦٩
- الدرّة المضيئة فى قراءة الأئمة الثلاثة
المرضية: شمس الدين محمد جزرى، ٨٢٣ هـ .ق. ٣٠٩
- الوقوف:؟، ٨٣٣ هـ .ق. ويايش از آن ٤٥٨
- شرح حرز الأمانى و وجه التهانى للشاطبى:
جلال الدين سيوطى، ١١ رجب ٨٨٤ هـ .ق. ٢٢٧
- شرح المقدمة الجزرية:؟، ٨٨٨ هـ .ق. ٣٤٤
- كشف الأسرار عن قراءات الأئمة الأخيار: احمد
كورانى، اواخر ع ٨٩٠/١ هـ .ق. ٣٩١
- الإفهام فى شرح باب وقف حمزة و هشام:
ابن النجار، سنة ٩ هـ .ق. ٢٢٩
- إيضاح الرموز و مفتاح الكنوز: ابن القبايى،
سنة ٩ هـ .ق. ٢٣٧
- البذور الزاهرة فى القراءات العشر المتواترة:
سراج الدين نشار، سنة ٩ هـ .ق. ٢٣٩
- تكليم الخبير فى تعليم الصغير: ابوالحسن
ابراهيم بقاعى، سنة ٩ هـ .ق. ٢٧١
- شرح الدرّة المضيئة فى قراءة الأئمة الثلاثة
المرضية: محب الدين محمد جررى «ابن المؤلف»
٣٣١
- الضوء المنير فى الإدغام الكبير والصغير:
محمد بن على حسيني جرجانى، سنة ٩ هـ .ق. ٣٥١
- غدة النجات فى تسهيل الهمزات: محمد بن
على حسيني جرجانى، سنة ٩ هـ .ق. ٣٥٥
- الفصول العشرة فى ضوابط قراءة ابى عمرو

- شرح القصيدة الفاتحة فى تجويد الفاتحة:
محمد بن محمود سمرقندى، سنة ٨ هـ .ق. ٣٣٨
- قرّة العين فى الفتح و الإمالة بين اللفظين:
ابن قاصح عنرى، سنة ٨ هـ .ق. ٣٧٢
- القصيدة الفاتحة فى تجويد الفاتحة: محمد
بن محمود سمرقندى، سنة ٨ هـ .ق. ٣٧٤
- المبسوط فى القراءات السبع والمضبوط من
إضاءات الطبع: محمد بن محمود سمرقندى، سنة
٨ هـ .ق. ٤٠٥
- المفيد فى علم التجويد: حسن بن شجاع تونى،
سنة ٨ هـ .ق. ٤٢٢
- نزهة المشتغلين فى احكام النون الساكنة
والتنوين: ابن قاصح عنرى، سنة ٨ هـ .ق. ٤٤٠
- الواضحة فى تجويد الفاتحة: جمبرى، سنة ٨
هـ .ق. ٤٤٤
- اصول قراءة ابى عمرو: زين الدين ابوعلى
خاطر، قبل از سنة ٩ هـ .ق. ٢٢٣
- سنة ٩ هـ .ق. يا قبل از آن
- شرح غاية الاختصار فى اصول قراءة
ابى عمرو:؟ سنة ٩ هـ .ق. ويا قبل از آن،
٣٣٧
- علامة الوقف السجاوندى:؟، سنة ٩ هـ .ق. و
يا قبل از آن ٣٥٦
- ما اجمع القراء على إظهاره وإدغامه:؟، سنة ٩
هـ .ق. ويا قبل از آن ٤٠٣
- الوقف على كلاً والابتداء بها و اقسام
الماءات:؟، سنة ٩ هـ .ق. ويا قبل از آن ٤٤٧
- سنة ٨ يا ٩ هـ .ق.
- تحبير التيسير: شمس الدين محمد جزرى، سنة
٨ يا ٩ هـ .ق. ٤٢٤
- مصطلح الإشارات فى القراءات الزوائد الثلاث
عشر المروى عن الثقات: ابن قاصح عنرى، سنة
٨ يا ٩ هـ .ق. ٤١٥
- المقدمة الجزرية: شمس الدين محمد جزرى،
سنة ٨ يا ٩ هـ .ق. ٤٢٤
- منجد المقرئين و مرشد الطالبين: شمس الدين

- فصول التمهید لأصول التجويد:؟، قبل از
۹۶۶ هـ .ق. ۳۶۳
- الفوائد فی شرح القصيدة الجزرية:
سیدعبدالجلیل قاری رازی حسیبی، اوائل رجب
۹۷۲ هـ .ق. ۳۶۶
- الدر الیتیم فی علم التجويد: محمد بن پیرعلی
برکوی، ج ۱/۹۷۴ هـ .ق. ۳۱۲
- آداب قراءة القرآن: غیاث الدین منصور دشتکی،
سنه ۱۰ هـ .ق. ۲۰۷
- بلوغ الأمانی فی قراءة و زش من طریق
الإصیبهانی: احمد طیبی، سنه ۱۰ هـ .ق. ۲۴۰
- شرح المقدمة الجزرية: طاش کبری زاده
(کوپری زاده)، اواسط سنه ۱۰ هـ .ق. ۳۴۱
- سنه ۱۰ یا ۱۱ هـ .ق.
- إرشاد الأذهان إلى تجويد القرآن: محمد بن
طیفور سجاوندی، سنه ۱۰ یا ۱۱ هـ .ق. ۲۱۶
- اصول قراءة ابن عامر بروایتی ابن ذکوان و
هشام: عمادالدین علی قاری استرآبادی، سنه ۱۰
یا ۱۱ هـ .ق. ۲۲۲
- اضلّ قراءة ابن کثیر بروایتی البزی وقنبل:
عمادالدین علی قاری استرآبادی، سنه ۱۰ یا ۱۱
هـ .ق. ۲۲۲
- اصول قراءة حمزة بروایتی خلف و خلاد:
عمادالدین علی قاری استرآبادی، سنه ۱۰ یا ۱۱
هـ .ق. ۲۲۵
- اصول قراءة الکسانی بروایتی النوری و
ابی الحارث: عمادالدین علی قاری استرآبادی،
سنه ۱۰ یا ۱۱ هـ .ق. ۲۲۶
- اصول قراءة نافع من روایتی قائلون و ورش:
عمادالدین علی قاری استرآبادی، سنه ۱۰ یا ۱۱
هـ .ق. ۲۲۷
- بیان المشکلات علی المبتدئين من جهة
التجوید فی القرآن المبين، گویا از: منصور
طیلاوی، سنه ۱۰ یا ۱۱ هـ .ق. ۲۴۱
- تجويد القرآن (رسالة فی -): گویا از:
عمادالدین علی قاری استرآبادی، سنه ۱۱ یا ۱۲ هـ .ق. ۲۵۳

- البصری: جلال الدین محلی، سنه ۹ هـ .ق. ۳۶۴
- احکام الهمزة فی الآيات: محمد بن علی
حسینی جرجانی، سنه ۹ هـ .ق. ۲۱۱
- سنه ۱۰ هـ .ق.
- الأوقاف اللازمة و علامتها: علی بن سعید
ثعانی، سنه ۱۰ هـ .ق. و یا پیش از آن ۲۳۴
- التجويد و القراءات:؟، سنه ۱۰ هـ .ق. یا
پیش از آن ۲۶۲
- جدول رموز اسماء القراء العشرة بطریق
الطیبة والنشر للجزری:؟، سنه ۱۰ هـ .ق. و یا
پیش از آن ۲۹۰
- وقوف الفرض:؟ سنه ۱۰ هـ .ق. و یا پیش از
آن ۴۵۹
- الحواشی الأزهرية فی حل الفاظ المقدمة
الجزرية: خالد بن عبدالله ازهری، سنه ۹ یا ۱۰
هـ .ق. ۳۰۴
- الدقائق المحکمة فی شرح المقدمة: ابویحیی
زکریا سمرقندی، سنه ۹ یا ۱۰ هـ .ق. ۳۱۳
- الوقف الواجب والوصل الواجب: حسین بن
مفلح صیمری، حدود ۹۰۸ هـ .ق. ۴۴۸
- اصول القراءات:؟، ۹۱۴ هـ .ق. و یا پیش از
آن ۲۲۱
- تلخیص النشر فی القراءات العشر لابن
الجزری: علی بن شمس الدین قاری، پیش از
۹۳۰ هـ .ق. ۲۷۴
- التنویر [الزائد علی مافی الحرز والنشر و
التیسیر]: احمد طیبی، ۹۵۱ هـ .ق. ۲۷۸
- اصول القراءة و تجويد التلاوة:؟، قبل از سنه
۱۱ هـ .ق. ۲۲۸
- درج المراد: سیف الدین علی شریفی حائری
ترشیزی: قبل از سنه ۱۱ هـ .ق. ۳۱۱
- وقوف القرآن:؟، قبل از سنه ۱۱ هـ .ق. ۴۶۲
- تجويد القرآن:؟ احتمالاً ۹۵۴ هـ .ق. ۲۵۴
- کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی: جمبری،
سلخ شعبان ۹۶۱ هـ .ق. ۳۹۸
- اصول قراءة القرآن:؟ ۹۶۳ هـ .ق. ۲۲۶

- الكامل في الصناعة: جعفر بحرینی، سنة ۱۱ هـ. ق. ۳۸۱
- مفتاح الفرقان فی بیان الوقوف و رسم القرآن: شیخ محمد قاری، سنة ۱۱ هـ. ق. ۴۱۷
- نورالنور فی قراءة عاصم المشهور: شیخ محمد قاری، سنة ۱۱ هـ. ق. ۴۴۳
- سنة ۱۱ یا ۱۲ هـ. ق.
- تفصیل تواریخ وفات المؤلفین فی فن القراءة و کتبهم المشهورة: ملامحمد صادق بن محمد قاسم قاری، سنة ۱۱ یا ۱۲ هـ. ق. ۲۶۸
- القواعد المقررة والفوائد المحررة: محمد بقری، سنة ۱۱ یا ۱۲ هـ. ق. ۳۷۷
- مصطلحات القراءات المستحسنة والقراءات الغير المستحسنة: ملامحمد صادق بن محمد قاری، سنة ۱۱ یا ۱۲ هـ. ق. ۴۱۶
- منظومة فی فضل التجويد و الترتیل: ملامحمد صادق بن محمد قاری، سنة ۱۱ یا ۱۲ هـ. ق. ۴۳۶
- الأوقاف اللوازم عن السجاوندى والجزرى:؟، سنة ۱۲ هـ. ق. یا قبل از آن ۲۳۵
- القراءة والتجويد:؟، سنة ۱۲ هـ. ق. یا قبل از آن ۳۷۰
- سنة ۱۲ هـ. ق.
- الثرة: خليل؟، پیش از ۱۱۶۹ هـ. ق. ۳۰۸
- زبدة العرفان فی وجوه القرآن: بالوی، دهة آخر ۱۱۷۲/۱۶ هـ. ق. ۳۱۳
- متقن الرواية فی علوم القراءة والدرایة: محمدصادق بن احمد، دوشنبه ۱۱۹۵. ۱۶ هـ. ق. ۴۰۸
- اسرار التجويد: شیخ احمد احسائی، ۳ ج ۱۱۹۹/۲ هـ. ق. ۲۱۸
- إرشاد الطلبة إلى شواهد الطیبة: علی منصورى، سنة ۱۲ هـ. ق. ۲۱۷
- فرش الحروف:؟، قبل از سنة ۱۳ هـ. ق. ۳۶۲
- ۴۷۳

- مرشدة المشتغلین فی احكام النون الساكنة والتنوین: منصور طبلاوی، سنة ۱۰ یا ۱۱ هـ. ق. ۴۱۲
- المنح الفكرية فی شرح المقدمة الجزرية: ملاعلی قاری (گویا استرآبادی)، سنة ۱۰ یا ۱۱ هـ. ق. ۴۳۴
- هداية القاری فی كلام الباری: منصور طبلاوی، سنة ۱۰ یا ۱۱ هـ. ق. ۴۶۳
- اقسام القراءة:؟، سنة ۱۱ هـ. ق. یا قبل از آن ۲۲۹
- تجويد القرآن:؟، سنة ۱۱ هـ. ق. یا قبل از آن ۲۲۵
- الوجيزة فی التجويد:؟، سنة ۱۱ هـ. ق. یا قبل از آن ۴۴۵
- سنة ۱۱ هـ. ق.
- شرح منظومة فی ماوصل من الهمزات و ماقطع منها: محمدعلی بکاری، ۱۰۰۶ هـ. ق. ۳۴۷
- المفيدة: محمدعلی بکاری، حدود ۱۰۰۶ هـ. ق. ۴۲۰
- وقوف الفريضة:؟، ۱۰۵۵ هـ. ق. یا قبل از آن ۴۶۰
- القراءات:؟، ۱۰۸۵ هـ. ق. یا قبل از آن ۳۶۸
- الكشف عن القراءات السبع: قاضی سعید قمی، شب جمعه ۲ ج ۱۰۸۹/۲ هـ. ق. ۳۹۲
- تجويد القرآن:؟، پیش از سنة ۱۱ هـ. ق. ۲۵۷
- تواتر القرآن: حرعاملی، سنة ۱۱ هـ. ق. ۲۷۹
- الرسالة السليمانية فی بیان الآيات والرسوم القرآنية: شیخ محمد قاری، سنة ۱۱ هـ. ق. ۳۱۷
- شرح الدرالیتیم فی علم التجويد للبرکوی: احتمالاً از آقحساری حنفی رومی، سنة ۱۱ هـ. ق. ۳۳۴
- الفوائد الحسان فی الإدغام للحروف السواکن والبیان: شمس الدین بلیانی خزرجی، سنة ۱۱ هـ. ق. ۳۶۴

سنة ١٣ هـ.ق.

- شرح المقدمة الجزرية:؟ سنة ١٣ هـ.ق. يا
قبل از آن ٣٤٥
- حلية المرثلين في تجويد القرآن المبين:
محمد علي بن محمد حسين بهشتي قارى، ١٢٠٩
٣٠٣ هـ.ق.
- شرح درج المضامين لمختار القراء:
ملا محمد جعفر استرآبادي، يكشنبه ١٠ شوال
١٢٢١ هـ.ق. ٣٣٢
- تقويم اللسان في قراءة القرآن: حاج محمد
كريم خان كرمانى، ١٢٧٢ هـ.ق. ٢٧١
- مخازن التحف الناصرية في قراءة الأئمة
الإثني عشرية: سيد محمود بن سيد محمد فاطمي
حافظ تبريزي، رجب ١٢٧٧ هـ.ق. ٤١١
- تجويد التنزيل: محمدرضا بن علي بن
محمد جعفر شريعتمدار استرآبادي، نق ١٢٨٠
٢٤٤ هـ.ق.
- جواهر القرآن: سيد محمود بن سيد محمد فاطمي
حافظ تبريزي، سه شنبه ٦ ج ١٢٨٣/٢ هـ.ق. ٢٩٣
- شرح مناهج الترتيل: سيد محمد باقر طباطبائي
يزدى، ٢٥ ج ١٢٨٣/٢ هـ.ق. ٣٤٦
- منتخب الأبواب في قواعد قراءة الكتاب:
سيد محمد حسين موسى خوانساري، شعبان
١٢٨٣ هـ.ق. ٤٣٠
- تجويد التنزيل في علم الترتيل: علي بن
محمد جعفر شريعتمدار استرآبادي، ١٢٨٣ هـ.ق.
٢٤٤
- تجويد القرآن: محمد صالح بن محمد تقى (گويا
برغانى)، قبل از ١٢٩٠ هـ.ق. ٢٥٤
- شرح المقدمة الجزرية: سنة ١٣ هـ.ق. يا
قبل از آن ٣٤٥
- تجويد القرآن: محمد علي آل كشكول كربلائي،
سنة ١٣ هـ.ق. ٢٤٨
- شرح الرسالة الشريفة لمحمد كاظم
البريندى: ملا محمد شريف شيروانى تبريزي،
سنة ١٣ هـ.ق. ٣٣٥

- كشف الوقوف في علل الرموز و الحروف:

- سيد محمد مهدى حسيني تبريزي، سنة ١٣ هـ.ق.
٣٩٦
- مخارج الحروف: شيخ احمد احساى، سنة ١٣
٤٠٩ هـ.ق.
- مفاتيح التنزيل في علم التاويل والترتيل:
سيد محمود بن سيد محمد فاطمي حافظ تبريزي،
سنة ١٣ هـ.ق. ٤١٦

سنة (?)

- آداب قراءة القرآن و كتابته:؟ ٢٠٧
- الأبيات النجمية في مقدار المد:؟ ٢١١
- إختلاف القراءات: حسين حسيني قارى ٢١٣
- إختلاف القراء العشرة في قراءة سورة
الإخلاص والفاحة:؟ ٢١٣
- أرجوزة في معرفة الوقوف: محمد بن
عبد الحكيم بغدادى؛ ٢١٤
- أوجه القراء السبعة في «القيوم»:؟ ٢٣١
- أوقاف جبرائيل:؟ ٢٣٢
- أوقاف الفسران: محمد بن عبد الحميد حكيم
بغدادى ٢٣٣
- الأوقاف اللازمة:؟ ٢٣٤
- الأوقاف المنزلة اللازمة:؟ ٢٣٥
- أوقاف النبي (ص):؟ ٢٣٦
- التبيان في بيان القرآن: حسن بن شجاع تونى
٢٤٢
- تجويد الحروف: اسدالله قاينى كربلائي ٢٤٥
- تجويد سورة الحمد و سورة التوحيد:؟ ٢٤٥
- تجويد الفاتحة: شيخ شهيد ٢٤٦
- تجويد القرآن: احتمالاً از: محمد حكيمزاده
٢٤٩
- تجويد القرآن: عبدالغفور ٢٥٢
- تجويد القرآن (جند كتاب ناشاخته تحت همين
عنوان):؟ ٢٥٧ تا ٢٦١
- التجويد المحمدى: حاج محمد قارى ٢٦٣
- تكلمة حرز الأمانى و وجه التهاني للشاطبي:؟
٢٧٢

- ٣٥١ - صفات الحروف:؟
 ٣٦١ - فرش الحروف:؟
 ٣٦٧ - قانون قراءات القراء العشرة:؟
 ٣٦٩ - القراءة (رسالة في بيان مهمات -):؟
 ٣٧٠ - القراءة والتجويد (رسالة في -):؟
 ٣٧٧ - قواعد القراءة:؟
 ٣٧٩ - القول السديد في احكام التجويد:؟
 - كنز الرموز في وقف حمزة على المهموز:
 ٣٩٨ محمد بن علي حسيني جرجاني
 ٤١٠ - مخارج الحروف:؟
 - مخارج الحروف: محمد كاظم قارى شيرازى
 ٤١٠
 - المصحف المودع فيه القراءات والعلوم
 الأخرى القرآنية:؟
 ٤١٣
 - الوقوف: حسن بن شجاع تونى
 ٤٥٠
 - الوقوف:؟
 ٤٥٨
 - وقوف القرآن:؟
 ٤٦٠
- ٢٧٣ - تلخيص قراءة عاصم:؟
 - جدول أسماء القراء المفردين و أسماء القراء
 مع روايتهم:؟
 ٢٨٩
 - جمع طرق رواية قالون و ورش القراءة عن
 - نافع المدني: سيد محمد موفق ابى توزينت
 تلمسانى
 ٢٩٢
 - جمع طرق رواية القراءة عن نافع على طريق
 النشر:؟
 ٢٩٢
 - حل الأبيات العشرة في رموز أسماء
 القراء:؟
 ٣٠٢
 - رموز القراء و روايتهم:؟
 ٣٢١
 - شرح حديث «انزل القرآن على سبعة
 أحرف»:؟
 ٣٢٦
 - شرح حرز الأمانى و وجه التهانى
 للشاطبى:؟
 ٣٢٩
 - شرح المقدمة الجزرية:؟
 ٣٤٥
 - الشفاء في علل اختلاف القراء: احمد بن محمد
 حريرى
 ٣٤٨

فہرست مؤلفین

با اشارہ بہ نام کتابتھیں کی آہا

فہرست مؤلفین با اشارہ بہ نام کتابہای آنها

- آقحصاری:**
 - شرح الدرالیتیم فی علم التجوید للبرکوی (۳۳۴)
 آل کشکول کربلائی = محمدعلی آل کشکول کربلائی.
ابن ابی مریم:
 - الموضح فی القراءات الثمان (۴۳۷)
ابن ام قاسم:
 - المفید فی شرح «عُتَّةُ الْمُجِید» لِعَلَمِ الدِّینِ السَّخَاوِی (۴۲۱)
ابن جزری = شمس الدین محمد جزری.
ابن سراج = جمیری.
ابن فیرة بن خلف شاطبی = ابو محمد، ابو القاسم شاطبی.
ابن قاصح عنزی:
 - سراج القاری المبتدی و تذکرۃ المقری المنتہی فی حلّ قصیدۃ الشاطبی (۳۲۴)
 - قرۃ العین فی [من] الفتح والامالۃ بین اللفظین (۳۷۲)
 - مصطلح الاشارات فی القراءات الزوائد الثلاثة عشر المرویة عن الثقات (۴۱۵)
 - نزہۃ المشتغلین فی احکام النون الساکنۃ والتنوین (۴۴۰)
ابن القباقبی = محمد بن خلیل بن ابی بکر محمد قباقبی.
- ابن الموقع = شعلہ.**
ابن ناظم = احمد بن محمد جزری.
ابن النجار، شمس الدین، ابو عبدالله محمد بن احمد بن داود دمشقی شافعی مقری:
 - الافہام فی شرح باب وقف حمزۃ و هشام (۲۲۹)
ابوالحسن ابراہیم بقاعی:
 - تکلیم الخبیر فی تعلیم الصغیر (۲۷۱)
ابوالحسین نصر فارسی شیرازی:
 - الجامع فی ذکر قراءات القراء العشرۃ (۲۸۷)
ابوشامہ عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراہیم بن عثمان بن ابی بکر بن عباس مقدسی دمشقی شافعی:
 - براز المعانی من حرز الأمانی و وجہ التہانی فی القراءات السبع للسبع المثانی (۲۰۸)
ابوالعباس، ابراہیم بن عمر بن ابراہیم = جمیری.
ابوعبدالله، احمد سیاری:
 - التنزیل والتحریر (۲۷۵)
ابوعبدالله، شمس الدین، محمد بن احمد بن داود دمشقی شافعی مقری = ابن النجار.
ابوالقاسم، قاسم بن فیرة بن خلف شاطبی = ابو محمد، ابو القاسم قاسم بن فیرة بن خلف شاطبی.
ابوعمر، عثمان دانی:

ازهرى = خالد بن عبدالله ازهرى.
 استرآبادى = عمادالدين على قارى استرآبادى.
 استرآبادى = محمدجعفر استرآبادى.
 استرآبادى = محمدرضا بن على بن محمدجعفر
 شريعتمدار استرآبادى.
 اسدالله حسيني قاينى كربلايى:
 - تجويد الحروف (٢٤٥)
 اسماعيل سرخسى «قرباب»
 - الشافى فى القراءات (٣٢٦)
 بحرینى اوالى = جعفر بن كمال الدين بحرینى اوالى.
 برغانى = محمدصالح بن محمدتقى برغانى.
 برگوى = محمد بن پيرعلى.
 بغدادى = ابومزاحم موسى بن عبدالله خاقانى.
 بقاعى = ابوالحسن ابراهيم بقاعى.
 بقرى شناوى = محمد بن قاسم بقرى شناوى.
 بكارى = محمدعلى بكارى.
 بليانى = شمس الدين محمد بليانى خزرچى.
 بهشتى قارى = محمدعلى بن حسين بهشتى قارى.
 پالوى:
 عزيمة العرفان فى وجوه القرآن (٣٢٣)
 تاج القراء كرماني:
 - شرح كتاب الغاية فى القراءات العشر لأبى بكر بن
 مهران (٣٤٠)
 تبريزى = سيد محمود بن سيد محمد فاطمى حافظ
 تبريزى.
 تبريزى = محمد بن مهدى حسيني تبريزى.
 تبريزى = ملامحمد شريف شيروانى تبريزى.
 ترشيمزى = سيف الدين على شريفى حائرى ترشيمزى.
 تلمسانى = سيد محمد موفق «ابى توزينت».
 تونى = حسن بن شجاع تونى.
 ثعانى = على بن سعيد ثعانى.
 جرجانى = محمد بن على حسيني جرجانى.
 جزرى = احمد بن محمد «ابن ناظم».
 جزرى = محب الدين محمد.
 جعبرى، ابوالعباس ابراهيم بن عمر بن ابراهيم
 معروف به جعبرى و خليلى و ابن سراج:

- التحديد فى الاتقان والتجويد (٢٦٧)
 - التيسير فى القراءات السبع (٢٨١)
 - المكتفى فى الوقف والابتداء (٤٢٩)
 ابومحمد، ابوالقاسم قاسم بن فيرة بن خلف
 شاطبى:
 - حرز الأمانى و وجه التهانى (٢٩٤)
 - القصيدة الشاطبية
 ابومحمد، عبدالله بن احمد همدانى حنفى:
 - عمدة القراء و عدة الاقراء فى شرح قصيدة فى
 الفرق بين الضاد والظاء [فى القرآن العظيم]
 (٣٥٧)
 ابومزاحم، موسى بن عبدالله خاقانى بغدادى:
 - رموز القراء و روايتهم (منظومة فى -) (٣١٩)
 - قصيدة فى التجويد (٣٧٥)
 ابونصر، محمد بن على زشنگى:
 - قراءة القرآن (رسالة فى -) (٣٧١)
 ابويحيى، زكريا انصارى:
 - الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة (٣١٣)
 احسانى = احمد بن زين الدين احسانى
 احمد بن احمد بن بدرالدين طيبى صالحى دمشقى
 شافعى:
 - بلوغ الأمانى فى قراءة ورش من طريق
 الإصيهانى (٢٤٠)
 - التنوير [الزائد على ما فى الحرز والنشر والتيسير]
 (٢٧٨)
 احمد بن زين الدين احسانى:
 - أسرار التجويد (رسالة فى كشف بعض -) (٢١٨)
 - مخارج الحروف (رسالة فى -) (٤٠٩)
 احمد سيارى = ابو عبدالله احمد سيارى.
 احمد شهرزورى = شرف الدين احمد شهرزورى.
 احمد بن محمد جزرى «ابن ناظم»:
 - الحواشى المفهمة فى شرح المقدمة (٣٠٦)
 احمد بن محمد حريرى:
 - الشفاء فى علل اختلاف القراء (٣٤٨)
 احمد بن مصطفى بن خليل = طاش كبرى زاده.
 اخلاطى = يوسف بن على خلاطى.

- (۴۰۳)
 حسین بن مفلح صیمری:
 - الوقف الواجب والوصل الواجب (۴۴۸)
 حسینی = اسدالله حسینی قاینی کربلائی.
 حسینی = عبدالجلیل بن احمد قاری حسینی.
 حسینی تبریزی = محمد بن مهدی حسینی تبریزی.
 حسینی جرجانی = محمد بن علی حسینی جرجانی.
 حسینی قاری = حسین حسینی قاری.
 حکیم بغدادی = محمد بن عبدالحکیم حکیم بغدادی.
 حکیمزاده = محمد حکیمزاده.
 خاطر = زینالدین ابوعلی خاطر.
 خاقانی بغدادی = ابومزاحم موسی بن عبیدالله.
 خالد بن عبدالله ازهری:
 - الحواشی الأزهریه فی حل الفاظ المقدمة الجزریة (۳۰۴)
 خزرچی = شمسالدین محمد بلبانی خزرچی.
 خلاطی = یوسف بن علی خلاطی.
 خلیل:
 - الذرة (۳۰۸)
 خوانساری = سیدمحمد حسین موسوی خوانساری.
 خلیلی = جعبری.
 دانی = ابوعمرو عثمان دانی.
 دشتکی = غیاثالدین منصور دشتکی.
 دمشقی شافعی مقرئ، شمسالدین ابو عبدالله محمد بن احمد = ابن النجار.
 رازی حسینی = عبدالجلیل بن احمد قاری حسینی.
 زُشکی = ابونصر محمد بن علی.
 زکریا انصاری = ابویحیی زکریا انصاری.
 زینالدین ابوعلی خاطر:
 - اصول قراءة أبي عمرو (قصيدة فی -) (۲۲۳)
 سجاوندی = محمد بن طیفور سجاوندی.
 سخاوی = علمالدین علی بن محمد سخاوی.
 سراجالدین عمر بن قاسم بن محمد علی انصاری معروف به «نشار»:
 - البدور الزاهرة فی القراءات العشر المتواترة (۲۳۹)
 - کنزالمعانی فی شرح حرز الامانی (۳۹۸)
 - الواضحة فی تجوید الفاتحة (۴۴۴)
 جعفر بن کمالالدین بحرینی اوالی:
 - الکامل فی الصناعة (۳۸۱)
 جعفر بن مکی = محبالدین جعفر بن مکی موصلی.
 جلالالدین سیوطی:
 - شرح حرز الامانی و وجه التهانی للشاطبی (۳۲۷)
 جلالالدین محلی:
 - الفصول العشرة فی ضوابط قراءة أبي عمرو البصری (۳۶۴)
 جمالالدین محمد قوشی:
 - الوقف علی بعض الحروف والألفاظ فی سورة الفاتحة (۴۴۶)
 حاج محمد قاری:
 - التجوید المحدثی (۲۶۳)
 حاج محمد کریمخان کرمانی:
 - تقویم اللسان فی قراءة القرآن (۲۷۱)
 حافظ تبریزی = سید محمود بن سید محمد فاطمی حافظ تبریزی.
 هایری ترشیزی = سیفالدین علی شریفی هایری ترشیزی.
 حر عاملی = محمد بن حسن بن عاملی.
 حریری = احمد بن محمد حریری.
 حسن بن شجاع تونی:
 - التبیان فی بیان القرآن (۲۴۲)
 - المفید فی علم التجوید (۴۲۲)
 - الوقوف (۴۵۰)
 حسنی اصفهانی = عباد بن احمد حسنی اصفهانی.
 حسین حسینی قاری:
 - اختلاف القراءات (۲۱۳)
 حسین صفناقی [صفناقی]:
 - منتقى اللثالی و مرتقى التعالی (۴۳۲)
 حسین بن عثمان:
 - منهاج النشر فی القراءات العشر (۴۳۶)
 حسین بن محمد مقرئ:
 - مآلات القرآن علی ترتیب السور (الکفایة فی -)

شمس الدين ابو عبدالله محمد بن احمد بن محمد
 موصلى حنبلى = شعله.
 شمس الدين محمد بلبانى خزرى:
 - الفوائد الحسان فى الإدغام للحروف السواكن
 والبيان (٣٦٤)
 شمس الدين محمد ابن جزرى:
 - تحبير التيسير (٢٦٤)
 - تقريب النشر فى القراءات العشر (٢٦٩)
 - الدرر المضيئه فى قراءة الأئمة الثلاثة المرضية
 (٣٠٩)
 - طيبة النشر فى القراءات العشر (٣٥٣)
 - مختصر النشر فى القراءات العشر (٤١١)
 - منجد المقرئين و مرشد الطالبين (٤٣٣)
 - النشر فى القراءات العشر (٤٤٠)
 شناوى = محمد بن قاسم بقرى شناوى.
 شهرزورى = شرف الدين احمد شهرزورى.
 شيخ حرّ عاملى = محمد بن حسن بن على حرّ عاملى.
 شيخ شهيد:
 تجويد الفاتحة (٢٤٦)
 شيخ محمد محسن شمس الدين قارى كاظمى
 معروف به شيخ محمد قارى يا ملامحمد قارى:
 - الرسالة السليمانية فى بيان الآيات والرسوم
 القرآنية (٣١٧)
 - مفتاح الفرقان فى بيان الوقوف و رسم القرآن
 (٤١٧)
 - نورالنور فى قراءة عاصم المشهور (٤٤٣)
 شيرازى قارى = محمد كاظم شيرازى قارى.
 شيروانى تبريزى = ملامحمد شريف شيروانى
 تبريزى.
 صغناقى = حسين صغناقى.
 صيمرى = حسين بن مفلح صيمرى.
 طاش كبرى زاده، عصام الدين ابوالخير احمد بن
 مصطفى بن خليل:
 - شرح المقدمة الجزرية (٣٤١)
 طباطبائى يزدى = محمد باقر طباطبائى يزدى.
 طبلاوى = منصور طبلاوى.

سرخسى = اسماعيل سرخسى «قراى».
 صغناقى = حسين صغناقى.
 سمرقندى = محمد بن محمود سمرقندى.
 سيارى = ابو عبدالله احمد سيارى.
 سيدمحمد حسين موسوى خوانسارى:
 - منتخب الأبواب فى قواعد قراءة الكتاب (٤٣٠)
 سيدمحمد موفق «ابى توزينت» تلمسانى:
 - جمع طرق راوية قالون و ورش القراءة عن نافع
 المدني (٢٩٢)
 سيدمحمود بن سيدمحمد فاطمى حافظ تبريزى:
 - جواهر القرآن (٢٩٣)
 - مخازن التحف الناصرية فى قراءة الأئمة الاثنى
 عشرية (٤١١)
 - مفاتيح التنزيل فى علم التأويل والترتيل (٤١٦)
 سيف الدين على شريفى حائرى ترشيزى:
 درج المراد (٣١١)
 سيوطى = جلال الدين سيوطى.
 شاطبى = ابو محمد ابوالقاسم قاسم بن فيرة بن خلف.
 شريعتمدار استرآبادى = محمدرضا بن على بن
 محمدجعفر شريعتمدار استرآبادى.
 شريفى حائرى ترشيزى = سيف الدين على شريفى
 حائرى ترشيزى.
 شرف الدين احمد شهرزورى همدانى تبريزى
 كورانى:
 - كشف الأسرار عن قراءات الأئمة الأخيار (٣٩١)
 شعله، شمس الدين ابو عبدالله محمد بن احمد بن
 محمد موصلى حنبلى معروف به «شعله» و
 «ابن الموقع»:
 - الشمعة المضيئة بنشر القراءات السبعة المرضية
 (٣٤٩)
 - قصيدة فى الرءاء واللامات (٣٧٦)
 - كاشف الرموز فى وقف حمزة على المهموز
 (٣٧٩)
 - كنز المعانى فى شرح حرز الأمانى (٤٠١)
 شمس الدين، ابو عبدالله محمد بن احمد بن داود
 دمشقى شافعى = ابن النجار.

- عباد بن احمد حسنی اصفهانی:
 - کاشف المعانی فی شرح حرز الأمانی (۳۸۰)
 عبدالجلیل بن احمد قاری رازی حسینی:
 - الفوائد فی شرح القصيدة الجزرية فی التجويد (۳۶۶)
 عبدالغفور:
 - تجويد القرآن (۲۵۲)
 عبدالله بن احمد = ابومحمد عبدالله بن احمد همدانی حنفی.
 عثمان دانی = ابوعمر و عثمان دانی.
 عنری = ابن قاصح عنری.
 عصام الدین ابوالخیر = طاش کبری زاده.
 علم الدین علی بن محمد سخاوی:
 - عمدة المفید و عثة المجدید فی معرفة لفظ التجويد (۳۸۵)
 علی بن سلیمان بن عبدالله منصورى مصرى:
 - إرشاد الطلبة إلى شواهد الطيبة (۲۱۷)
 علی بن سعید ثعانی:
 - الأوقاف اللازمة و علامتها (۲۳۴)
 علی بن شمس الدین قاری:
 - تلخیص النشر فی القراءات العشر لابن الجزری (۲۷۴)
 علی بن محمد = علم الدین علی بن محمد سخاوی.
 عمادالدین علی قاری استرآبادی:
 - إرشاد الأنهان إلى تجويد القرآن (۲۱۵)
 - أصول قراءة ابن عامر بروایتی ابن ذکوان و هشام (۲۲۲)
 - أصول قراءة ابن كثير بروایتی البزی و قبل (۲۲۲)
 - أصول قراءة ابی عمرو بروایتی الثوری و السوسی (۲۲۴)
 - أصول قراءة حمزة بروایتی خلف و خلاد (۲۲۵)
 - أصول قراءة الكسائی بروایتی الثوری و ابی الحارث (۲۲۶)
 - أصول قراءة نافع من روایتی قالون و ورش (۲۲۷)
 - تجويد القرآن (۲۵۳)
 - رسم القرآن (۲۶۸)
 عمادی = محمد بن عمر حافظ عمادی.
 عمر بن قاسم بن محمد علی = سراج الدین عمر بن قاسم.
 غیاث الدین منصور دشتکی:
 - آداب قراءة القرآن (۲۰۷)
 فارسی شیرازی = ابوالحسین فارسی شیرازی.
 فاطمی حافظ تبریزی = سید محمود بن سید محمد.
 قاری = حاج محمد قاری.
 قاری = حسین حسینی قاری.
 قاری = علی بن شمس الدین.
 قاری = محمد علی بن حسین بهشتی قاری.
 قاری = محمد کاظم شیرازی قاری.
 قاری = ملا علی قاری.
 قاری = ملا محمد صادق بن محمد قاسم قاری.
 قاری استرآبادی = عمادالدین علی قاری استرآبادی.
 قاری رازی حسینی = عبدالجلیل بن احمد.
 قاری کاظمی = شیخ محمد محسن شمس الدین قاری کاظمی.
 قاسم بن فیثرة بن خلف = ابومحمد، ابوالقاسم قاسم شاطبی.
 قاضی سعید مفید قمی:
 - الكشف عن القراءات السبع (۳۹۲)
 قاینی = اسدالله حسینی قاینی کربلائی.
 قراب = اسماعیل سرخسی.
 قمی = قاضی سعید مفید قمی.
 قوشی = جمال الدین محمد قوشی.
 قیسی = مکی بن ابی طالب.
 کاظمی = شیخ محمد محسن شمس الدین قاری کاظمی.
 کربلائی = اسدالله حسینی قاینی.
 کربلائی = محمد علی ال کشکول کربلائی.
 کرمانی = تاج القراء کرمانی.
 کرمانی = حاج محمد کریمخان کرمانی.
 کورانی = شرف الدین احمد شهرزوری.

- محب الدين جعفر بن مكى:
- الكامل الفريد فى التفريد و التجريد (٣٨٤)
- محب الدين محمد جزرى:
- شرح الذرة المضيئة فى قراءة الأئمة الثلاثة المرضية (٣٣١)
محلى = جلال الدين محلى.
محمد بن احمد بن داود دمشقى شافعى مقرئ = ابن النجار.
- محمد باقر طباطبائى يزدى:
- شرح مناهج الترتيل (٣٤٦)
محمد جزرى = محب الدين محمد جزرى.
محمد جعفر استرآبادى:
- شرح درج المضامين لمختار القراء (٣٣٢)
محمد حكيم زاده:
- تجويد القرآن (رسالة فى -) (٢٤٩)
محمد بن پيرعلى بر كوى:
- الدر اليتيم فى علم التجويد (٣١٢)
محمد بن حسن بن على حر عاملى معروف به «شيخ حر عاملى»:
- تواتر القرآن (٢٧٩)
محمد بن خليل بن ابى بكر بن محمد قباقى حلبى مقدسى شافعى:
- إيضاح الرموز و مفتاح الكنوز (٢٣٧)
محمد رضا بن على بن محمد جعفر شريعتمدار استرآبادى:
- تجويد التنزيل (٢٤٤)
محمد صادق بن احمد:
- متقن الرواية فى علوم القراءة والدراية (٤٠٨)
محمد صالح بن محمد تقى برغانى:
- تجويد القرآن (٢٥٤)
محمد بن طيفور سجاوندى:
- الوقوف (٤٥٠)
- الوقوف اللازمة (٤٦٣)
محمد بن عبد الحكيم حكيم بغدادى:
- أرجوزة فى معرفة الوقوف (٢١٤)
- أوقاف الغفران (منظومة فى -) (٢٣٣)
- محمد بن على حسيني جرجانى:
- أحكام الهمزة فى الآيات (٢١١)
- الضوء المنير فى الإدغام الكبير والصغير (٣٥١)
- عنة النجات فى تسهيل الهمزات (٣٥٥)
- كنز الرموز فى وقف حمزة على المهموز (٣٩٨)
محمد على آل كشكول كربلايى:
- تجويد القرآن (٢٤٨)
محمد على بگارى:
- شرح منظومة فى ماوصل من الهمزات و ما قطع منها (٣٤٧)
- المفيدة (٤٢٠)
محمد على بن حسين بهشتى قارى:
- حلية المُرْتَلِينَ فى تجويد القرآن المبين (٣٠٣)
محمد بن على زُنْشكى = ابونصر محمد بن على.
محمد بن عمر حافظ عمادى:
- مبرز المعانى فى شرح حرز الأمانى و وجه التهانى (٤٠٤)
محمد فيض الله:
- فرضية التجويد (رسالة فى -) (٣٦٣)
محمد بن قاسم بقرى شناوى:
- القواعد المقررة والفوائد المحررة (٣٧٧)
محمد قوشى = جمال الدين محمد قوشى.
محمد كاظم شيرازى قارى:
- مخارج الحروف (منظومة فى -) (٤١٠)
محمد بن محمود سمرقندى:
- الاختلاف فى رواية قراءة عاصم (٢١٢)
- روح المزيد فى شرح العقد الفريد فى نظم التجويد (٣٢٢)
- شرح القصيدة الفاتحة فى تجويد الفاتحة (٣٣٨)
- العقد الفريد فى نظم التجويد (٣٥٥)
- المبسوط فى القراءات السبع والمضبوط من إضاءات الطبع (٤٠٥)
محمد بن مهدى حسيني تبريزى:
- كشف الوقوف فى علل الرموز والحروف (٣٩٦)
مفيد قمى = قاضى سعيد مفيد قمى.
مقدسى = محمد بن خليل بن ابى بكر محمد قباقى.

- مقرى = حسين بن محمد مقرى.
مكى بن ابى طالب قيسى:
- الرعاية لتجويد الرواية وتحقيق لفظ التلاوة (٣١٨)
ملاعلى قارى:
- المنح الفكرية فى شرح المقدمة الجزرية (٤٣٤)
ملا محمد شريف شيروانى تبريزى:
- شرح الرسالة الشريفة لمحمد كاظم الدربندى (٣٣٥)
ملا محمد صادق بن محمد قاسم قارى «حومه»:
- تفصيل تواريخ وفات المؤلفين فى فن القراءة (٢٦٨)
- مصطلحات القراءات المستحسنة والقراءات الغير المستحسنة (٤١٦)
- منظومة فى فضل التجويد (٤٣٦)
ملا محمد قارى = شيخ محمد محسن شمس الدين قارى كاظمى.
منصور دشتكى = غياث الدين منصور دشتكى.
منصور طبلاوى:
- بيان المشكلات على المبتدئين من جهة التجويد فى القرآن المبين (٢٤١)
- مرشدة المشتغلين فى أحكام النون الساكنة والتنوين (٤١٢)
- المقلمة فى علم القراءة (٤٢٩)
- هداية القارى فى كلام البارى (٤٦٣)
منصورى مصرى = على بن سليمان بن عبدالله منصورى مصرى.
موسوى خوانسارى = سيد محمد حسين موسوى خوانسارى.
موسى بن عبيدالله خاقانى = ابومزاحم.
موصلى = شعله.
موصلى = محب الدين جعفر بن مكي موصلى.
نشار = سراج الدين عمر بن قاسم بن محمد على انصارى.
نصر فارسى شيرازى = ابوالحسن نصر.
هركانى:
- النرة المضئة (٣٠٩)
همدانى = شرف الدين احمد شهرزورى.
همدانى حنفى = ابومحمد عبدالله بن احمد همدانى حنفى
يزدى = محمد باقر طباطبائى يزدى
يعقوب بن بدران:
رموز القراء و روايتهم (منظومة فى -) (٣٢٠)
يوسف بن على خلاطى
- تجويد القرآن (٢٥٠)
- كشف المعانى فى شرح حرز الأمانى (٣٩٤)

فہرست الفبائی
نسخہ نامی خط مؤلف

فهرست الفبايى نسخهاى خط مؤلف

- * اسرار التجويد: شيخ احمد احسائى ۲۲۰
- * تجويد التنزيل: محمدرضا بن على بن محمدجعفر
«شريعتمدار» استرآبادى ۲۴۴
- * تجويد التنزيل فى علم الترتيل: على بن
محمدجعفر «شريعتمدار» استرآبادى ۲۴۵
- * تجويد القرآن: محمدعلى آل كشكول كربلايى
۲۴۸
- * تجويد القرآن (رسالة فى -): ؟ ۲۵۵
- * جواهر القرآن [فى تجويد الفرقان]: سيدمحمود
بن سيدمحمد فاطمى حافظ تبريزى ۲۹۴
- * الحواشى المفهمة فى شرح المقدمة الجزرية:
احمد بن محمد بن جزرى (ابن ناظم) ۳۰۷
- * زبدة العرفان فى وجوه القرآن: حامد بن حاج
عبدالفتاح پالوى ۳۲۳
- * شرح درج المضامين لمختار القراء: ملامحمد
جعفر استرآبادى ۳۳۳
- * شرح مناهج الترتيل: سيدمحمدباقر طباطبايى
يزدى ۳۴۷
- * شرح منظومة فى ما وصل من الهمزات وما قطع
منها: محمدعلى بكارى ۳۴۹
- * الكشف عن القراءات السبع: قاضى سعيد قمى
۳۹۴
- * متقن الرواية فى علوم القراءة والدراية:
محمدصادق بن احمد ۴۰۹
- * مخازن التحف الناصرية فى قراءة الأئمة الاثنى
عشرية: سيدمحمود بن سيدمحمد فاطمى تبريزى
۴۱۱
- * المفيدة: محمدعلى بكارى ۴۲۱
- * منتخب الأبواب فى قواعد قراءة الكتاب:
سيدمحمدحسين موسى خوانسارى ۴۳۱

فهرست اسامی نساخ

- الف
- ابراهیم ارکوبی: حرز الأمانی و وجه التهانى ۲۹۸
 ابراهیم بن اسماعیل عدوی قرشى: الدقائق
 المحكمة فى شرح المقدمه ۳۱۵
 ابراهیم بن حاج احمد: حرز الأمانی و وجه التهانى
 ۳۰۰
 ابراهیم بن شیخ جان: المبسوط فى القراءات السبع
 من إضاءات الطبع ۴۰۷
 ابراهیم بن محمد کریم کرمانی: تقویم اللسان فى
 قراءة القرآن ۲۷۱
 ابراهیم حمدی بن محمد بن عثمان: إرشاد الطلبة
 إلى شواهد الطيبة ۲۱۸
 ابراهیم رازی: التیسیر فى القراءات السبع ۲۸۵
 ابوبکر بن شرف الدین ابن الحجاج محمد قره
 عیثاوی اموی شافعی: حرز الأمانی و وجه التهانى
 ۲۹۸
 ابوبکر علی بن ابی الخیر محمود بن ابی نعیم خضر
 بن ابی البرکات احمد رارانی اصفهانى: الکفاية
 فى ماات القرآن على ترتيب السور ۳۹۷
 ابوطالب بن احمد بن محمود، معروف به «حافظ»:
 إبراز المعانى من حرز الأمانی و وجه التهانى فى
 القراءات السبع للسبع المثانى ۲۱۰
 ابوطالب محمد امین بزاز: الوقوف ۴۵۰
 ابوالفنائم اسعد بن مطهر بن احمد تميمی
- اصفهانى: الموضح فى القراءات الثمان ۴۳۹
 ابوالفتوح محمد بن عطاءالله بن عبدالکریم بن
 نصرالله جرهى سبزواری: کنز المعانى فى شرح
 حرز الأمانی ۴۰۰
 ابوالمعالی موسوی حسینی: أرجوزة فى معرفة
 الوقوف ۲۱۵
 ابوالمعالی موسوی حسینی: تجويد القرآن ۲۵۰
 احمد برکلی: المنح الفكرية فى شرح المقدمة الجزرية
 ۴۳۵
 احمد بن زین الدین: المفید فى علم التجويد ۴۲۴
 احمد بن شعبان: جمع طرق رواية القراءة عن نافع
 على طريق النشر ۲۹۳
 احمد بن شعبان: شرح القصيدة الفاتحة فى تجويد
 الفاتحة ۳۴
 احمد بن شعبان: المقدمة الجزرية ۴۲۶
 احمد بن عثمان مهینى حمیدی تنوخى: التیسیر فى
 القراءات السبع ۲۸۳
 احمد بن علی بن حسن شامی عاملی: اصول قراءة
 ابن كثير بروایتى البزى و قنبل ۲۲۳
 احمد بن علی بن حسن شامی عاملی: اصول قراءة
 الکسانى بروایتى النورى و ابى الحارث ۲۲۶
 احمد بن علی بن حسن شامی عاملی: تلخیص قراءة
 عاصم ۲۷۴
 احمد بن علی بن حسن شامی: المقدمة الجزرية ۴۲۸

- احمد بن محمد: الدر اليتيم فى علم التجويد ٣١٣
احمد بن محمد: شرح الدر اليتيم فى علم التجويد
للبركوى ٣٣٤
احمد بن محمد بن المنادھلى شافعى ازھرى،
معروف به «كونسى»: الحواشى المفھمة فى
شرح المقدمة ٣٠٧
احمد بن محمد بن ناصر بن ابراهيم: تقريب النشر
فى القراءات العشر ٢٧٠
احمد حافظ: كشف المعانى فى شرح حرز الأمانى ٣٩٥
اسعد بن محمد بن احمد بن محمد بن محمود بن
احمد بن محمد كرمانى: كنز المعانى فى شرح
حرز الأمانى ٤٠٠
اسكندر بن اسدالله: الدر اليتيم فى علم التجويد ٣١٣
اسكندر بن اسدالله: شرح الرسالة الشريفيه لمحمد
كاظم الدربندى ٣٣٥
اسماعيل بن خليل: الحواشى المفھمة فى شرح
المقدمة ٣٠٧
امام بن جلال كرمانى: إبراز المعانى من حرز الأمانى و
وجه التهانى فى القراءات السبع للسبع المثانى ٢١٠
امين الدين بن جمال الدين محمد بن مولانا على
اصفهانى: الوقوف ٤٥٤
امين بن فخرالدين: اصول قراءة ابن عامر بروايتى
ابن ذكوان و هشام ٢٢٢
امين بن فخرالدين: اصول قراءة أبى عمرو ٢٢٤
امين بن فخرالدين: اصول قراءة أبى عمرو بروايتى
الدورى و السوسى ٢٢٤
امين بن فخرالدين: اصول قراءة نافع من روايتى
قالون و ورش ٢٢٧
- ب
بهاء الدين على: شرح القصيدة الفاتحة فى تجويد
القرآن ٣٤٠
- ت
تاج الدين بن محمد بن حمزة بن زهرة حسينى
- فوعى: تجويد القرآن ٢٥٢
- ج
جعفر بن احمد بن على ملجوهى حسنى: التيسير فى
القراءات السبع ٢٨٤
جعفر بن حسن حسينى عاملى: الحواشى المفھمة
فى شرح المقدمة ٣٠٧
جعفر بن شيخ عبدعلى قريشى: تجويد الحروف
٢٤٥
جعفر بن شيخ عبدعلى قريشى: صفات الحروف
٣٥١
جلال الدين بن محمد بن حاجى على طالب: المبسوط
فى القراءات السبع من إضاءات الطبع ٤٠٧
جمال الدين بن ... عباس ركابى: المفيد فى علم
التجويد ٤٢٣
جمال الدين قارى حسينى: النشر فى القراءات العشر
٤٤٢
جيلانى بن عبدالله بن على بن احمد سفيانى جلالى
فجاجى: كنز المعانى فى شرح حرز الأمانى ٤٠٢
- ع
ح
حاج احمد قسطنونى: الدقائق المحكمة فى شرح
المقدمة ٣١٥
حاج محمد حسين كاشانى: تقريب النشر فى القراءات
العشر ٢٧١
حاجى بن على بن محمود بن حاجى محمد مطلق
اصفهانى: طيبة النشر فى القراءات العشر ٣٥٤
حافظ نظام بن محمود... بن محبى الدين بن
بدرالدين: حرز الأمانى و وجه التهانى ٢٩٨
حبيب بن اولياء بن مصطفى بن امير يوسف:
حرز الأمانى و وجه التهانى ٢٩٦
حسام الدين بن احمد: الوقف على بعض الحروف و
الألفاظ من سورة الفاتحة ٤٤٦
حسن بن خميس بن راشد بن عبدعلى: التيسير فى
القراءات السبع ٢٨٤
حسن بن شيخ احمد بن شيخ محمود بن جمعة بن

ز

- زين العابدين حسيني: شرح المقدمة الجزرية ٣٤٥
 زين العابدين محمد: المبسوط فى القراءات السبع من
 اضاءات الطبع ٤٠٧
 زين العابدين محمد بن محمد خطيب اتكاوى: سراج
 القارى المبتدى و تذكرة المقرئ المنتهى فى حل
 قصيدة الشاطبى ٣٢٥

س

- سيد اسماعيل حسيني: حرز الأمانى و وجه التهانى
 ٣٠١
 سيد محمد باقر بن قوام الدين محمد بن مفيد
 موسى استرآبادى: شرح درج المضامين لمختار
 القراء ٣٢٤
 سيد محمد تقى بن حسين طبرى استرآبادى: المفيد
 فى علم التجويد ٤٢٣
 سيد محمد حسين بن كاظم علوى فاطمى حسنى
 حسيني طباطبائى حافظ سلطان القراء:
 حرز الأمانى و وجه التهانى ٣٠١
 سيد محمد بن سيد شيخ عثمان محبى قادرى:
 سراج القارى المبتدى و تذكرة المقرئ المنتهى فى
 حل قصيدة الشاطبى ٣٢٥

سيد محمد فوادى: زبدة البيان فى وجوه القرآن

- ٣٢٣
 سيد نعمت الله جزائرى: حرز الأمانى و وجه التهانى
 ٢٩٧
 سعيد بن عثمان بن يحيى: المكتفى فى الوقف و
 الابتداء ٤٢٩
 سليمان عبدالله خطى: الكامل فى الصناعة ٣٨٤

ش

- شاه رضا حيدر كهنموى: هداية القارى فى كلام
 البارى ٤٦٤
 شمس الدين بن حيدر سوركى: الوقوف ٤٥٤
 شيخ محمد ابن حاج ملاحسين خوسفى: القراءة
 ٣٦٩
 ٤٩٥

محمود بن نعمت الله صيمرى جزائرى: تجويد

- القرآن ٢٥٦
 حسن ظهير بن فاضل ظهير حسيني كور سرخى:
 المفيد فى علم التجويد ٤٢٣
 حسن ظهير بن فاضل ظهير حسيني كور [كوه]
 سرخى: المقدمة الجزرية ٤٢٥
 حسن بن على: التيسير فى القراءات السبع ٢٨٤
 حسين بن حاتم: الحواشى المفهمة فى شرح المقدمة
 ٣٠٧
 حسين بن حاج كاشانى: طيبة النشر فى القراءات
 العشر ٣٥٤
 حسين بن حاجى: اصول قراءة ابن عامر بروايتى
 ابن ذكوان و هشام ٢٢٢
 حسين بن عثمان حافظ سرورى: الجامع فى ذكر
 قراءات القراء العشرة ٢٨٨
 حسين بن عثمان حافظ سرورى: شرح المقدمة
 الجزرية ٣٤٥
 حسين بن عثمان حافظ سرورى: الكفاية فى ماءات
 القرآن على ترتيب السور ٣٩٨
 حسين بن عثمان حافظ سرورى: الوقف على كلاً و
 الابتداء به و اقسام الماءات ٤٤٨
 حسين بن محمد باقر قارى: الوقوف ٤٥٥

خ

- خليل بن احمد توتاوى: المقدمة الجزرية ٤٢٧

د

- درويش جهين بن مصطفى: تحبير التيسير ٢٦٧
 درويش بن محمد على: مبرز المعانى فى شرح
 حرز الأمانى و وجه التهانى ٤٠٤
 درويش عبدالله: الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة
 ٣١٥
 درويش على بن شيخ شمس الدين كاظمى:
 حرز الأمانى و وجه التهانى ٢٩٨
 درويش محمد بن مولى على والدين و اشجردى:
 مبرز المعانى فى شرح حرز الأمانى و وجه التهانى ٤٠٤

- وجه التهانى للشاطبى ٣٢٩
عبدالخبير بن محمد مفيد رازى: المقدمة الجزرية
- ٤٢٦
عبدالرحمن بن مصطفى حسيني مصلاوى: تجويد
القرآن ٢٥٠
- عبدالرحيم بن عبدالله: طيبة النشر فى القراءات
العشر ٣٥٤
- عبدالرحيم بن ولى محمد اردبيلى: أسرار التجويد
٢٢٠
- عبدالرحيم مازندراني: الدرّة المضيئة فى قراءة الأئمة
الثلاثة المرضية ٣١٠
- عبدالصمد محلاتى: المقدمة الجزرية ٤٢٧
- عبدالعزيز بن يعش تغلبى ربعى: التيسير فى
القراءات السبع ٢٨٤
- عبدالغنى قدسى: الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة
٣١٦
- عبدالفياض: الوقوف ٤٥٥
- عبدالقادر خياط ابن شيخ ياسين كفر نورانى:
حرز الأمانى ووجه التهانى ٣٠٠
- عبداللطيف بن ابراهيم: القواعد المقررة والفوائد
المحررة ٣٧٩
- عبدالله بن احمد بن شريف: أسرار التجويد ٢٢٠
- عبدالله بن عبداللطيف: المبسوط فى القراءات السبع
من إضاءات الطبع ٤٠٧
- عبدالله بن على بن فضل الله رستمان رستماني:
المبسوط فى القراءات السبع من إضاءات الطبع
٤٠٨
- عبدالمحسن بن محمود بن حسين اخلاطى: شرح
كتاب الغاية فى القراءات العشر لابي بكر بن مهران
٣٤١
- عبدالمؤمن حسيني: آداب قراءة القرآن و كتابته ٢٠٨
- عبدالواحد: مرشدة المشتغلين فى أحكام النون الساكنة
والتنوين ٤١٣
- عبدالواحد بن اسماعيل بن محمد بن محمد بن
سراج الدين: الحواشى الأزهرية فى حل الفاظ
المقدمة الجزرية ٣٠٥

- شمس الدين محمد بن عبدعلى بن شمس الدين بن
اسفنديار: الوقوف ٤٥٣
- شمس الدين محمد بن محمد بن ابى بكر بن
ابراهيم بن يعقوب: الشمعة المضيئة بنشر
القراءات السبع المرضية ٣٥٠
- ص
- صالح حسيني: الأوقاف اللازمه ٢٣٤
- صالح حسيني: القصيدة الفاتحة فى تجويد الفاتحة
٣٧٥
- صالح حسيني: الوقوف ٤٥٩
- صالح بن فالح: أصول القراءات ٢٢١
- صالح بن فالح: روح المزيد فى شرح العقد الفريد فى
نظم التجويد ٣٢٢
- ط
- طالب: تجويد القرآن ٢٥٦
- طبيب بن عبدالهادى: حرز الأمانى ووجه التهانى ٣٠٠
- ظ
- ظهير بن فاضل ظهير حسيني كورسرخى:
الاختلاف فى رواية قراءة عاصم ٢١٢
- ع
- عبدالجواد بن يوسفلى مشهدى: جدول رموز أسماء
القراء العشرة بطريق الطيبة والنشر للجزري ٢٩٢
- عبدالجواد بن يوسفلى [مشهدى]: الدرّة المضيئة
فى قراءة الأئمة الثلاثة المرضية ٣١٠
- عبدالجواد بن يوسف [على] مشهدى: طيبة النشر
فى القراءات العشر ٣٥٤
- عبدالجواد بن يوسفلى مشهدى: المقدمة الجزرية
٤٢٨
- عبدالحسين كرهرودى: درج المراد ٣١١
- عبدالخبير بن محمد مفيد رازى: حرز الأمانى ووجه
التهانى ٢٩٩
- عبدالخبير بن محمد مفيد رازى: شرح حرز الأمانى و

شرح غاية الاختصار فى اصول قراءة أبى عمرو
 ٣٣٧
 على بن محمد بن مجتبى بن محمد شريف حافظ:
 الوقوف ٤٥٨
 على بن محمد بن مقدم: طيبة النشر فى القراءات
 العشر ٣٥٤
 على بن محمود بن محمد ابن شيخ محمود خيام:
 الكامل الفريد فى التفريد و التجريد ٣٨٥
 على بن مسعود مقرى بغدادى: حرز الأمانى و
 وجه التهانى فى القراءات السبع للسبع المثانى ٢١٠
 على رضا بن محمد حسيني: المقدمة الجزرية ٣٢٦
 على نقى بن ملا زين العابدين قارى: التيسير فى
 القراءات السبع ٢٨٦
 عماد بن رضا حسيني: اختلاف القراءات ٢١٣
 عماد بن رضا حسيني: روح المزيد فى شرح العقد
 الفريد فى نظم التجويد ٢٢٢
 عمر بن ابراهيم شافعى صفدى: الدقائق المحكمة
 فى شرح المقدمة ٣١٥

غ

غلامحسين بن شمس الدين على افينى: التيسير فى
 القراءات السبع ٢٨٧

ف

فتحلى بن محمد باقر: الحواشى المفهمة فى شرح
 المقدمة ٣٨

ق

قاسم بن مرتضى حسيني تونى: احكام الهمزة فى
 الآيات ٢١١
 قاسم بن مرتضى حسيني تونى: الضوء المير فى
 الادغام الكبير و الصغير ٣٥٣
 قاسم بن مرتضى حسيني تونى: عدة اللغات فى
 تسهيل الهمرات ٣٥٥
 قاسم بن مرتضى حسيني تونى: كبر الرموز فى وقف
 حمزة على المهور ٣٩٨

٤٩٧

عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانى: إيضاح الرموز و
 مفتاح الكنوز ٢٣٨
 عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانى: قررة العين فى
 الفتح و الإمالة بين اللفظين ٣٧٣
 عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانى: المبسوط فى
 القراءات السبع من إضاءات الطبع ٤٠٧
 عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانى: نزهة المشتغلين
 فى أحكام النون الساكنة والتنوين ٤٤٠
 عبدالوهاب بن محمد خليف: التيسير فى القراءات
 السبع ٢٨٥
 عثمان بن محمد على افندى: الذرة ٣٠٩
 علاء الدين ابن شيخ على حصنى: المقدمة الجزرية
 ٤٢٦
 علاء الدين حسنى: التيسير فى القراءات السبع ٢٨٦
 علاء الدين على بن اسماعيل بن على أرامى: تحبير
 التيسير ٢٦٦
 على اشرف مراغى: أسرار التجويد ٢٢٠
 على بن حبيب [شريف]: حرز الأمانى و وجه التهانى
 ٢٩٨
 على بن حبيب شريف: الذرة المضئفة فى قراءة
 الأئمة الثلاثة المرضية ٣١٠
 على بن حسن [شامى عاملى]: التجويد و القراءات
 ٢٦٣
 على بن حسن شامى عاملى: التيسير فى القراءات
 السبع ٢٨٥
 على بن الدريهم موصلى: إيضاح الرموز و مفتاح
 الكنوز ٢٣٨
 على بن شمس الدين محمد سوقى: التيسير فى
 القراءات السبع ٢٨٥
 على بن علاء الدين ابن شيخ عبدالمجيد قشى
 دمياطى: حرز الأمانى و وجه التهانى ٢٩٩
 على علام شبراوى: الدقائق المحكمة فى شرح
 المقدمة ٣١٦
 على بن عمر بن محمد حافظ تبريزى: شرح
 حرز الأمانى و وجه التهانى للشاطبى ٣٢٩
 على بن محمد بن احمد بن يعقوب اذلبى مقرى:

ل

لطفعلی لواسانی: الكشف عن القراءات السبع ۳۹۴

م

مبارك بن جميل بن راشد بن جمعه بن كافي بن محمد بن عبدالله: اقسام القراءة ۲۳۰

مبارك بن يمانى نجيب بحراني: هداية القارى فى كلام البارى ۴۶۴

محبعلی حسینی سبزواری: إيضاح الرموز و مفتاح الكنوز ۲۳۸

محمد استادی: تلخیص النشر فى القراءات العشر لابن الجزرى ۲۷۵

محمد باقر ابن حاجى ميرزا جعفر مراغى هندی: حلیة المرتلين فى تجويد القرآن المبین ۳۰۳

محمد بن ابى الفضل صایفى: قراءة القرآن ۳۷۱

محمد بن ابى القاسم سوزنى درگزینی: تجويد القرآن ۲۵۶

محمد بن احمد بن تاج الدين بن ميكائيل حسینی هزارجریبی: إيضاح الرموز و مفتاح الكنوز ۲۳۸

محمد بن احمد بن محمد مناوى شافعى: كنز المعانى فى شرح حرز الأمانى ۴۰۱

محمد بن احمد ناصرى: الإفهام فى شرح باب وقف حمزة و هشام ۲۲۹

محمد بن جعفر بن محمد بن زهره حسینی حلبى فوعى: التبيان فى بيان القرآن ۲۴۳

محمد ابن حاج حسن بن حسن: النشر فى القراءات العشر ۴۴۲

محمد ابن حاج سالم محمد بن سالم بن سعيد بن عمر قدرى: كشف الأسرار عن قراءات الأئمة الأخيار ۳۹۲

محمد بن حسين بن محمد بن حسين نامابادى: الوقوف ۴۵۳

محمد بن حسين عقيلی استرابادى: آداب قراءة القرآن ۲۰۷

محمد بن زين العابدين: كشف الوقوف فى علل الرموز و الحروف ۳۹۶

محمد بن زين العابدين موسوى: عمدة المفيد و عدة المجيد فى معرفة لفظ التجويد ۳۶۱

محمد بن سلطان حسين: أصول قراءة أبى عمرو بروايتى الدورى والسوسى ۲۲۴

محمد بن سيدحسن شافعى اشعرى: القواعد المقررة والفوائد المحررة ۳۷۸

محمد بن شيخ احمد «خادم السجادة القادرية»: القواعد المقررة و الفوائد المحررة ۳۷۸

محمد بن شيخ اسماعيل: حرز الأمانى و وجه التهانى ۳۰۰

محمد ابن شيخ على مجنوب بقاعى: شرح المقدمة الجزرية ۳۴۴

محمد بن على ابن شيخ معن مجنوب بقاعى: الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة ۳۱۶

محمد بن على بن ابى الفتح «الناكونى»: حرز الأمانى و وجه التهانى ۲۹۷

محمد بن على بن احمد حسینی: الوقوف ۴۵۴

محمد بن على بن احمد حسینی: الجامع فى ذكر قراءات القراء العشرة ۲۸۸

محمد بن على بن احمد مقلورسى: المقدمة الجزرية ۴۲۶

محمد بن على بن محمد ازرقى: حرز الأمانى و وجه التهانى ۲۹۷

محمد بن على بن محمد عاملى: عمدة المفيد و عدة المجيد فى معرفة لفظ التجويد ۳۶۱

محمد بن على بن محمد عاملى: القصيدة الفاتحة فى تجويد الفاتحة (قدس رضوى) ۳۷۴

محمد بن على بن محمد عاملى: القصيدة الفاتحة فى تجويد الفاتحة (مركزى) ۳۷۴

محمد بن على بن محمد عاملى: رموز القراء و روايتهم ۳۲۱

محمد بن على بن محمد موجر كوبنى عاملى: روح الميزيد فى شرح العقد الفريد فى نظم التجويد ۳۲۲

محمد بن على بن محمد موسوى: المفردة لعاصم بن أبى النجود الكوفى ۳۸۹

- محمد بن فقيه روزبهان: كنز المعاني فى شرح
 حرز الأمانى ٤٠٢
- محمد بن محمد بن على... بن سعد بن عباده
 انصارى خزرجى: التيسير فى القراءات السبع
 ٢٨٣
- محمد بن محمد بن على مغربى مكناسى: الحواشى
 المفهومة فى شرح المقدمة ٣٠٧
- محمد بن محمد نصير هزار جريبى دانگه: أسرار
 التجويد ٢٢٠
- محمد بن محمد نصير هزار جريبى دانگه: مخارج
 الحروف ٤١٠
- محمد بن محمود بن احمد اخجندى: الشفاء فى علل
 اختلاف القراء ٣٤٩
- محمد بن محمود نصير طوسى: حرز الأمانى و
 وجه التهانى ٢٩٧
- محمد بن محمود نصير طوسى: الدرّة المضيئة فى
 قراءة الأئمة الثلاثة المرضية ٣١٠
- محمد بن مصطفى بن محمد بن عبدالرحمن على:
 جمع طرق رواية قالون و ورش القراءة عن
 نافع المدنى ٢٩٢
- محمد بن مفتى بخارى: الوقوف ٤٥٧
- محمد بن موسى بن محمد فيومى شافعى: سراج
 القارى المبتدى و تذكرة المقرئ المنتهى فى حل
 قصيدة الشاطبى ٣٢٥
- محمد بن موسى ناسخ: حرز الأمانى و وجه التهانى
 ٢٩٧
- محمد بن يحيى اريحاوى: مرشدة المشتغلين فى
 احكام النون الساكنة و التنوين ٤١٣
- محمد بن يحيى بن بهاء لاريجانى: الدقائق
 المحكمة فى شرح المقدمة ٣١٥
- محمد بن يحيى بن حسينى نديدى: المقدمة
 الجزرية ٤٢٩
- محمد ابوالوفاء سنوانى: حرز الأمانى و وجه التهانى
 ٢٩٩
- محمد بهاء الدين ابن شيخ عبدالغنى بن شيخ حسن
 بيطار: قرّة العين فى الفتح و الإمالة بين اللفظين
- ٣٧٣
 محمد تقى بن نظر على: الموضح فى القراءات الثمان
 ٤٣٩
 محمد توفيق بن محمد راغب: تقريب النشر فى
 القراءات العشر ٢٧٠
 محمد جعفر حسينى: التيسير فى القراءات السبع
 ٢٨٥
 محمد حسن قارى: حرز الأمانى و وجه التهانى ٢٩٩
 محمد حسين: الكشف عن القراءات السبع ٣٩٤
 محمد حسين ابن حاجى محمد قارى: قرّة العين فى
 الفتح و الإمالة بين اللفظين ٣٧٣
 محمد حسين بن علاء الدين درزى مازندرانى:
 المقدمة الجزرية ٤٢٧
 محمد حسين بن كاظم علوى فاطمى حسنى
 حسينى طباطبائى: الوقوف ٤٥٦
 محمد حسين بن نانى ابن حاج عبدالرسول حسينى
 زنورى: الكشف عن القراءات السبع ٣٩٤
 محمد رضا ابن شيخ حرّ عاملى: المقدمة الجزرية
 ٤٢٦
 محمد شريف: المفيد فى علم التجويد ٤٢٤
 محمد صادق: مفتاح الفرقان فى بيان الوقوف و رسم
 القرآن ٤١٨
 محمد صالح بن عبدالرحيم يزدى: التزويل و
 التحريف ٢٧٧
 محمد صالح بن ملاحيدر: اوقاف السي (ص) ٢٣٨
 محمد صالح بن ملاحيدر: الأوقاف المنزلة ٢٣٦
 محمد صالح بن ملاحيدر: اوقاف حيرانى
 (عليه السلام) فى القرآن ٢٣٣
 محمد على بن فرج الله بكارى: المقدمة الجزرية ٤٢٥
 محمد على بن محمد زمان حيرانى: حرر الأمانى و
 وجه التهانى ٢٩٨
 محمد قاسم بن على بن نظرداد: إبراز المعانى من
 حرز الأمانى و وجه التهانى فى القراءات السبع تسع
 المثانى ٢١٠
 محمد قلى بن عوض قراجه داغى: أسرار التجويد
 ٢٢٠

ملا محمد صادق بن ملا محمد قاسم قارى: تقريب
النشر فى القراءات العشر ٢٧٠
ملا مرتضى قلى بن حسن على خورى: التيسير فى
القراءات السبع ٢٨٦
منور بن منصور: المفردة لابن عامر اليحصي ٣٨٧
منور بن منصور: المفردة لابن كثير ٣٨٦
منور بن منصور: المفردة لأبى عمرو بن الملاء ٣٨٧
منور بن منصور: المفردة لحمزة بن حبيب الزيات
الكوفى ٣٩٠
منور بن منصور: المفردة لعاصم بن أبى النجود ٣٨٨
منور بن منصور: المفردة للكسائى ٣٩٠
موسى بن موسى بن احمد: المكتفى فى الوقف و
الابتداء ٤٣٠
ميرزا قلى درمنى فراهانى: أصول قراءة ابن كثير
بروايتى البزى و قبل ٢٢٣
ميرزا قلى درمنى فراهانى: أصول قراءة الكسائى
بروايتى النورى و ابى الحارث ٢٢٦
ميرغياث ابن مولانا ميرمختار طباطبائى: المقدمة
الجزرية ٤٢٦
ميرغياث ابن مولانا ميرمختار طباطبائى: الوقوف
٤٥٤
مير محمد جعفر ابن مير محمد صادق: وقوف القرآن
٤٦٢

و

وجيه الدين بن اسماعيل بن عباس معلم: تجويد
القرآن ٢٥٢
وجيه الدين بن اسماعيل بن عباس معلم: التيسير
فى القراءات السبع ٢٨٥
ولى بن احمد بن محمد نيريزى حافظ: حرز الامانى
و وجه التهانى ٢٩٧

هـ

هلال بن شمال بن عزالدين بن هلال: تجويد
الفاتحة ٢٤٧

محمد كاظم: التبيان فى بيان القرآن ٢٤٣
محمد كاظم: المقدمة الجزرية ٤٢٧
محمد كاظم ابن سلطان حسين: تقريب النشر فى
القراءات العشر ٢٧٠
محمد كامل قصار: شرح الدرر المضيئة فى قراءة
الأئمة الثلاثة المرضية ٣٣٢
محمد كويرى: المقدمة الجزرية ٤٢٧
محمد مقيم بن شمس الدين محمد بن خواجه
حسن شيعى شيرازى: كنز المعانى فى شرح
حرز الامانى ٤٠٢
محمد موسى خوانسارى: التنزيل و التحريف ٢٧٨
محمد مؤمن: المبسوط فى القراءات السبع من
إضاءات الطبع ٤٠٨
محمد مؤمن جهرمى ابن استاد: حرز الامانى و
وجه التهانى ٢٩٩
محمد مؤمن حسيني: حرز الامانى و وجه التهانى ٢٩٨
محمد مؤمن بن محمد امين تبريزى: الكشف عن
القراءات السبع ٢٩٤
محمد نورى: أسرار التجويد ٢٢٠
محمد هاشم بن نورالدين محمد: تواتر القرآن ٢٨١
محمود بن جمال الدين موسى خوانسارى: المفيد
فى علم التجويد ٤٢٤
محمود بن عمر بن حسين بن ابى بكر بن
ابى الحسن بليانى: منجد المقرئين و مرشد
الطالين ٤٣٣
مصطفى دباس: الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة
٣١٥
مصطفى قبوينى: الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة
٣١٦
مصطفى بن محمد: النشر فى القراءات العشر ٤٤٣
مصطفى بن محمد بسندلى: تجويد القرآن ٢٥٩
مصطفى الدين، «امام جامع اموى»: الوقوف ٤٥٧
مظفر بن محمد: أوجه القراء السبعة فى القيوم ٢٣٢
ملا عبد المؤمن ابن ملا رجب خطيب: التيسير فى
القراءات السبع ٢٨٦
ملا لال بيك: الوقوف ٤٥٤

يوسف: الحواشى الأزهرية فى حلّ الفاظ المقدمة
الجزرية

٣٠٥

يوسف ابن حاجى رمضان: سراج القارى المبتدى و
تذكرة المقرئ المنتهى فى حلّ قصيدة الشاطبى

٣٢٥

يوسف بن محمود: حرز الأمانى و وجه التهانى

٢٩٧

يوسف ابن مولانا مصطفى كريمان: الفوائد فى شرح
القصيدة الجزرية فى التجويد

٣٦٦

يوسف حجاوى بن احمد بن محمد بن يوسف بن
احمد فياض حنبلى: حرز الأمانى و وجه التهانى

٢٩٩

هلال بن شمال بن عزالدين بن هلال: المفردة
لعاصم بن أبى النجود الكوفى

٣٨٨

هلال بن شمال بن عزالدين بن هلال: المفيد فى
علم التجويد

٤٢٣

ى

يحيى بن حسين بن حسن بن ناصر سلمابادى:

الوقف الواجب والوصل الواجب

٤٤٩

يحيى بن محمد بن عثمان بن احمد بن نصر بن

عبدالله بن جعفر الحياضرة احسانى اشعرى

شافعى: الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة ٣١٥

اعلام اشخاص و گروہا

اعلام اشخاص و گروہها

- الف**
- ابان بن تغلب کوفی: ۱۳۹، ۱۴۲.
- ابدالی = محمدجان ابن حاج کامران ابدالی سلیمانی قندھاری.
- ابراہیم آبیاری: ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۱، ۱۸۰، ۲۰۱.
- ابراہیم ارکوبی: ۲۹۸.
- ابراہیم بن ابراہیم بن عبدالرحمن غزی: ۴۳.
- ابراہیم بن ابی الیمن بن عبدالرحمن حنبی ابن التروی حنفی: ۴۲۲.
- ابراہیم بن احمد: ۴۰۱.
- ابراہیم بن احاج احمد: ۳.
- ابراہیم بن اسماعیل عدوی قرشی: ۳۱۵.
- ابراہیم بن شیخ جان: ۴۷.
- ابراہیم بن عمر بن ابراہیم بن خلیل حمیری سہمی: ۱۲۶، ۱۵، ۲۷۲، ۲۹۵، ۳۲۴، ۳۲۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۴۴.
- ابراہیم بن عمر بن حسن بن حسن بن علی بن ابی بکر بقاعی حرانوی: ۲۷۱، ۲۷۲.
- ابراہیم بن ملاصر: ۲۱۹.
- ابراہیم بن یزید نخعی: ۱۳۸.
- ابراہیم جرری: ۳۸۴.
- ابراہیم حمدی بن محمد بن عثمان: ۲۱۸.
- ابراہیم (ع) [خلیل اللہ]: ۳۹۹، ۴۴۲.
- ا**
- آبیاری = ابراہیم آبیاری.
- آتابای = بدری آتابای.
- آتشی: ۱۰۷.
- آخوند ہمدانی = علی آخوند ہمدانی (ملا -).
- آرامی = علی بن اسماعیل بن علی آرامی (علاء الذین).
- آرتور جفری (دکتر -): ۲۰۲.
- آسودہ = مہدی آسودہ (میرزا -).
- آشتیانی = ابوالقاسم دانش آشتیانی.
- آصفپور: ۱۰۷.
- آقابزرگ تهرانی (علامہ): ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۲۲، ۲۲۷.
- ۲۹۴، ۳۱۱، ۳۳۹، ۳۷۴، ۴۱۰، ۴۳۰.
- آقاسعد اصفہانی: ۴۱۸.
- آقا میرحسینای قزوینی (خاندان -): ۱۰۲.
- آقحضاری = احمد بن محمد آقحضاری حنفی.
- آل آقا (خاندان -): ۹.
- آلتی قولاج = طیار آلتی قولاج.
- آل حمیدان = عبداللہ بن مبارک بن علی بن عبداللہ بن ناصر آل حمیدان خطی احسانی.
- آل کشکول کربلائی = محمدعنی آل کشکول کربلائی.
- آملی، ابوالحسن پیشنمار امیرزا - = ابوالحسن پیشنمار.

ابن حریری - یا - جریری بخاری = احمد بن محمد بن محمد حریری.
 ابن حسنون المقرئ: ۲۰۲.
 ابن خاقان: ۴۲۹.
 ابن خالویه = حسین بن احمد بن خالویه.
 ابن الخطیب: ۱۵۰.
 ابن درستویه: ۱۴۸.
 ابن دقیق العید: ۱۶۲، ۱۶۷، ۱۶۸.
 ابن ذکوان . عبدالله بن احمد بن بشیر بن ذکوان دمشقی.
 ابن سراج = ابراهیم بن عمر بن ابراهیم بن خلیل جعبری سلفی.
 ابن سعاده: ۲۹۴.
 ابن سعدان: ۴۵۱.
 ابن سعده الله = محمد بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل فقاعی.
 ابن سلیمان: ۱۴۰.
 ابن سیرین = محمد بن سیرین.
 ابن شریح: ۱۶۱.
 ابن شہود: ۱۴۷، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۸۸، ۳۶۸.
 ابن الصیرفی = عثمان بن سعید بن عثمان بن سعید اموی دانی قرطبی اندلسی.
 ابن طاوس: ۳۱۱.
 ابن عامر = عبدالله بن عامر.
 ابن عباس = عبدالله بن عباس.
 ابن عساکر: ۲۰۹.
 ابن عطاءالله: ۴۴۱.
 ابن عطیة: ۲۰۲.
 ابن العلاء: ۳۱۹، ۳۲۰.
 ابن عوف: ۳۵۹.
 ابن غلبون حلبی: ۱۵۲.
 ابن فارس = احمد بن فارس.
 ابن فحام: ۱۶۱.
 ابن الفصح = عبدالله بن احمد بن علی بن احمد کوفی ہمدانی حنفی.
 ابن فقاعی حموی = محمد بن اسماعیل بن محمد بن

ابراہیم دہگان: ۸۷، ۱۰۲، ۱۰۶.
 ابراهیم دیباجی: ۴۸.
 ابراهیم رازی: ۲۸۵.
 ابراهیم شریفی: ۴۴.
 ابراهیم عیسی (شیخ -): ۲۱۵.
 ابراهیم قطب شاہ: ۲۹۰، ۲۹۸، ۴۲۵.
 ابن ابی داود: ۱۹۰.
 ابن ابی طالب: ۱۶۱.
 ابن ابی العز ہمدانی: ۱۴۹.
 ابن ابی مریم = نصر بن علی بن محمد فسوی...
 ابن ابی النجود = عاصم بن بہدله اسدی خیاط کوفی.
 ابن ابی ہاشم: ۱۶۳، ۱۷۸.
 [ابن ادريس] شافعی = [محمد بن ادريس] شافعی.
 ابن ادريس [محمد بن احمد - یا - محمد بن منصور بن احمد بن ادريس بن حسین ... حلی]: ۲۷۶.
 ابن امّ عبد = عبدالله بن مسعود.
 ابن ام قاسم = حسن بن قاسم بن عبدالله بن علی مرادی مراکشی.
 ابن الانباری: ۴۵۱.
 ابن بشاک = علی بن ابی الیمین.
 ابن تروی = ابراهیم بن ابی الیمین بن عبدالرحمن حلبی.
 ابن جبارة: ۳۲۴.
 ابن جریر طبری = محمد بن جریر طبری.
 ابن جریری بخاری = احمد بن محمد بن محمد جریری بخاری.
 ابن الجزری = احمد بن محمد بن الجزری (ابن ناظم).
 ابن الجزری = اسماعیل بن محمد بن محمد.
 ابن الجزری = محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن علی بن یوسف جزری.
 ابن جماز = سلیمان بن مسلم زہری.
 ابن الجندی: ۱۵۲.
 ابن جنی (ابوالفتح -): ۱۲۷، ۱۴۸، ۲۰۲.
 ابن حجر عسقلانی: ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۹۹، ۲۰۱، ۳۴۰.

- اسماعیل فقاعی.
ابن فہد حلّی: ۱۶۵.
ابن قاصح = علی بن عثمان بن محمد بن احمد بن حسن قاصح عنزی.
ابن قاضی عجلون: ۴۰۱.
ابن القباقی = محمد بن خلیل بن ابی بکر بن محمد قباقی.
ابن قتیبه = عبدالله بن مسلم.
ابن کثیر [اسماعیل بن عمر قرشی شافعی، حافظ عمادالدین]: ۱۳۵، ۱۵۶، ۱۷۰، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۹، ۲۹۶.
ابن کثیر = عبدالله بن کثیر.
ابن مالک نحوی: ۱۵۰، ۴۲۱.
ابن مجاهد (ابی بکر): ۱۲۶، ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۴۴-۱۴۷، ۱۵۱، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۱، ۱۷۱، ۱۷۸، ۱۸۶-۱۸۹، ۲۰۱، ۳۶۸.
ابن محمد بن سعید بن ناصر بن جعفر بن علی بن عبدالله بن سلیمان بن عیسیٰ: ۳۸۳.
ابن محیصن: ۳۹۱.
ابن مسعود = عبدالله بن مسعود.
ابن مقدم = علی بن محمد.
ابن مقسم بغدادی: ۱۴۷، ۱۵۵، ۱۷۱، ۱۸۸.
ابن منکثر: ۱۷۰.
ابن الموقع = محمد بن احمد بن حسین موصلی.
ابن مهران: ۱۶۱.
ابن ناظم = احمد بن محمد الجزری.
ابن نجار = محمد بن احمد بن داود دمشقی مقرئ.
ابن الندیم: ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۵۶، ۲۰۱، ۴۴۳، ۴۵۱.
ابن وردان = عیسیٰ بن وردان (حذاء).
ابن الوردی: ۴۰۰.
ابن ہذیل اندلسی: ۲۹۴.
ابن ہشام: ۲۰۱، ۴۲۱.
ابن یاسین: ۳۵۹.
ابن یوسف شیرازی: ۱۳، ۱۴، ۴۴.
ابو احمد بغدادی = عبدالصمد بغدادی.
- ابو احمد عسکری: ۱۹۲.
ابو الأزر = عبدالصمد بن عبدالرحمن مصری.
ابو اسحاق: ۱۳۲.
ابو اسحاق [جعبری] = ابراہیم بن عمر بن ابراہیم بن خلیل جعبری سلفی.
ابو الأسود ثؤلی: ۱۹۲.
ابو ایوب = سلیمان بن یحییٰ ضبی.
ابو البقاء عنزی = علی بن عثمان بن محمد بن احمد بن حسن قاصح عنزی.
ابو البقاء معمر: ۳۹۶.
ابو بکر بن مجاهد = ابن مجاهد.
ابو بکر احمد: ۴۴۲.
ابو بکر = احمد بن حسین بن محمد بن مهران نیشابوری.
ابو بکر = احمد بن محمد جزری (ابن الجزری، ابن ناظم).
ابو بکر باقلانی (قاضی -): ۱۳۷، ۱۶۳، ۱۷۵.
ابو بکر [بن ابی قحافه]: ۱۳۵، ۲۰۸.
ابو بکر بن احمد انباری: ۴۴۸.
ابو بکر بن شرف الدین ابن حاج محمد قرۃ عیثاوی اموی شافعی: ۲۹۸.
ابو بکر حضرمی: ۲۷۷.
ابو بکر شعبۃ بن عیاش = شعبۃ بن عیاش حناط اسدی کوفی.
ابو بکر صدیق = ابو بکر بن ابی قحافه.
ابو بکر عاصم بن بھدلہ = عاصم بن بھدلہ کوفی.
ابو بکر = علی بن ابی الخیر محمود بن ابی نعیم.
ابو بکر = محمد بن احمد بن عمر داغوی.
ابو بکر = محمد بن حسن بن مقسم عنزی.
ابو بکر = محمد بن موسیٰ بن عیسیٰ.
ابو بکر = محمد بن موسیٰ بن فرج تبریزی.
ابو جوزیت تمسانی = محمد موفق اسدی.
ابو جعفر محمد بن ابی برید طیفور = محمد بن ابی برید طیفور سجاوندی عزبوی.
ابو جعفر طبری = محمد بن جریر طبری ابن حریر.
ابو جعفر طوسی = محمد بن حسن طوسی

- ابوجعفر [محمد بن علی، امام باقر (ع)]: ۲۷۷.
 ابوجعفر = یزید بن قعقاع مدنی.
 ابوحاتم رازی: ۱۵۲، ۲۰۱، ۴۵۶.
 ابوحاتم = سهل بن محمد سجستانی.
 ابوالحارث = لیث بن خالد بغدادی.
 ابوالحسن بقاعی = ابراهیم بن عمر بن حسن (حسین)
 رباط بن علی بن ابی بکر بقاعی.
 ابوالحسن = احمد بن محمد مؤذن بزی مکی.
 ابوالحسن بکری: ۴۰۱.
 ابوالحسن پیشنماز املی (میرزا -): ۹۴.
 ابوالحسن شعرانی (میرزا -): ۱۶۵، ۲۰۳.
 ابوالحسن = طاهر بن عرب (شیخ -).
 ابوالحسن = علی بن جعفر بن محمد رازی (شیخ -).
 ابوالحسن = علی بن سعید ثعانی (شیخ -).
 ابوالحسن علی بن محمد سخاوی = علی بن محمد بن
 عبدالصمد بن عبدالاحد.
 ابوالحسن = علی بن محمد بن علی فارس.
 ابوالحسن فقیه مروزی: ۲۷۶.
 ابوالحسین فارسی شیرازی = نصر بن عبدالعزیز بن
 احمد بن نوح.
 ابوالحسین واحدی: ۳۰۷.
 ابوحنیفه: ۲۴۰، ۳۵۷.
 ابوحیان نحوی: ۴۲۱.
 ابوالخیر طاش کبری زاده = احمد بن مصطفی بن خلیل
 طاش کبری زاده.
 ابوالخیر محمد = محمد [بن محمد الجزری]
 (ابوالخیر).
 ابوالخیر جزری = محمد بن محمد بن محمد بن محمد
 ابن علی بن یوسف جزری.
 ابوداود: ۱۳۷.
 ابوالدرداء = عویمر بن زید (ابوالدرداء -).
 ابودندن = یس [یاسین] بن عبدالله.
 ابوذهل = احمد بن ابی ذهل کوفی.
 ابوریعه = محمد بن اسحاق ربیع مکی.
 ابورجاء عطاردی: ۱۳۸.
 ابوالرضا (سید -): ۸۳.
- ابوریحان بیرونی: ۱۱۱.
 ابوزرعہ اردبیلی: ۸۸.
 ابوزرعہ بن عمرو بن جریر: ۱۳۸.
 ابوزکریا = فراء.
 ابوزکریا = یحیی بن آدم.
 ابوزید (ابویزید -) بغوی = احمد (محمد) بن ابی بکر
 ضریر بغوی.
 ابوزید انصاری نحوی: ۱۴۰.
 ابوزید قیس بن سکن = قیس بن سکن.
 ابوسعید (اتابک -) = سنقر بن مودود.
 ابوسعید خدری: ۳۷۹.
 ابوسعید عثمان بن سعید = عثمان بن سعید مصری
 ملقب به ورش.
 ابوشامه = عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراهیم بن
 عثمان ... مقدسی.
 ابوشعیب صالح بن زیاد = صالح بن زیاد سوسی.
 ابوصباح = عیید بن صباح.
 ابوالصلاح = محمد بن (ملاحاجی) علی بن شیخ زنگی
 هروی.
 ابوالضہاء: ۲۹۲.
 ابوطالب بن احمد بن محمود شیرازی معروف به
 حافظ: ۲۱۰.
 ابوطالب محمد = محمد امین یزاز.
 ابوالطیب عبدالمنعم حلبی: ۳۱۸.
 ابوالعالیہ رفیع بن مهران ریاحی: ۱۳۴، ۱۳۸.
 ابوعامر شامی: ۲۹۱.
 ابوالعباس: ۱۶۵.
 ابوالعباس جعبری = ابراهیم بن عمر بن ابراهیم بن
 خلیل جعبری.
 ابوالعباس احمد بن خلف خدابی = احمد بن خلف بن
 عیور بن خیار بن سعید مقری خدابی.
 ابوالعباس احمد = احمد بن عمار.
 ابوالعباس محمد = محمد بن ابی القاسم بن ابی سهل
 باری.
 ابوعبدالرحمن سلمی = عبدالله بن حبیب سلمی.
 ابوعبدالرحمن یزیدی: ۳۵۰، ۳۶۴، ۴۵۱.

ابوعلی فارسی [حسن بن خطیر] = [حسن بن خطیر].
ابوعلی مالکی: ۱۶۱.

ابوعمارۃ حمزۃ = حمزۃ بن حبیب زیات کوفی.
ابوعمران یحصبی = عبدالله بن عامر یحصبی شامی.
ابوعمر بن علاء حضرمی بصری: ۱۳۴، ۱۳۹-۱۴۳،
۱۵۳، ۱۷۱، ۲۱۴، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۳۹، ۲۶۸،
۲۹۱، ۳۲۱، ۳۳۷، ۳۶۴، ۳۶۹، ۳۷۲، ۳۷۵،
۳۸۵-۳۸۷، ۴۱۹.

ابوعمر و حفص اسدی = حفص بن سلیمان اسدی بزاز
کوفی.

ابوعمر و حفص بن عمر دوری.
ابوعمر و دانی = عثمان بن سعید بن عثمان دانی اموی
قرطبی اندلسی.

ابوعمر و = عبدالله بن احمد بن بشیر بن ذکوان
دمشقی.

ابوعمر و عثمان = عثمان بن صلاح.
ابوعمر و الکبیر: ۳۵۰.

ابوعمر و محمد = محمد بن عبد الرحمن مخزومی مکی
(قبل).

ابوعمر: ۲۷۷.

ابوعیسی خلاد = خلاد بن خالد صیرفی کوفی.
ابوالغنائم اسعد = اسعد بن مطهر بن احمد تمیمی
اصفہانی.

ابوالفتح بن الجنی = ابن الجنی.
ابوالفتح محمد = محمد ابن محمد بن الحریری
ابوالفتوح محمد جرہی = محمد بن عطاء اللہ بن
عبدالکریم بن نصرانہ جرہی سروری
ابوالفداء: ۲۶۴.

ابوالفرج = احمد بن علی مقرئ ہمدانی
ابوالفضائل اصفہانی = احمد بن احمد بن اسمعیل
حسینی اصفہانی.

ابوالفضل حریری = احمد بن محمد بن محمد حریری
- یا - جریری بخاری.

ابوالفضل خالد بن عبدالله = خالد بن عبدالله بن ابی بکر
بن محمد بن احمد جرجاوی ازہری
ابوالفضل سعیدی ریحان بردی حاج سید: ۸۵.

ابوعبدالله سیاری = احمد بن محمد بن سیار بن عبدالله
سیاری بصری.

ابوعبدالله بن سنان: ۲۷۷.

ابوعبدالله (ع) = [جعفر بن محمد صادق (ع) (امام -)].
ابوعبدالله (ع) = حسین [بن علی (ع) (امام -)].

ابوعبدالله سجاوندی = محمد بن ابی یزید طیفور
سجاوندی.

ابوعبدالله محمد بن احمد = محمد بن احمد بن داود
دمشقی، ابن التجار.

ابوعبدالله محمد ذہبی = محمد بن احمد بن عثمان
ذہبی.

ابوعبدالله محمد بن احمد (شعلہ) = محمد بن احمد بن
محمد بن احمد بن حسین موصلی.

ابوعبدالله محمد فاسی = محمد بن حسن فاسی
مقرئ (نحوی).

ابوعبدالله محمد قباقی = محمد بن خلیل بن ابی بکر
بن محمد قباقی حلبی مقدسی.

ابوعبدالله محمد اصفہانی = محمد بن عیسی
اصفہانی.

ابوعبدالله محمد قرطبی = محمد بن یوسف قرطبی.
ابوعبدالله نصر فارسی = نصر بن علی بن محمد فسوی
فارسی.

ابوعبید: ۱۳۵، ۱۵۲.

ابوعبید قاسم بن سلام = قاسم بن سلام (ابوعبید -).
ابوالعلاء ہمدانی = [حسن بن احمد] عطار ہمدانی.

ابوعلی اشعری: ۲۷۶.

ابوعلی اصفہانی: ۱۴۰.

ابوعلی اہوازی: ۱۲۶، ۱۵۱، ۱۶۱.

ابوعلی حائری: ۳۵۲.

ابوعلی سینا (ابوعلی سینا): ۹۰.

ابوعلی فارسی = حسن بن احمد فارسی.

ابوعلی حسین مقرئ = حسین بن محمد بن حسن
مقرئ.

ابوعلی خاطر = زین الدین ابوعلی خاطر اشیح -.

ابوعلی طبرسی = فضل بن حسن طبرسی.

ابوعلی فارسی [حسن بن احمد] = [حسن بن احمد].

ابو محمد حسن (ابن ام قاسم) = حسن بن قاسم بن عبدالله بن علی مرادی.
 ابو محمد خلف بن هشام = خلف بن هشام بزاز بغدادی کوفی.
 ابو محمد عبدالرحمن (ابوشامه) = عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراهیم بن عثمان مقدسی.
 ابو محمد عبدالله (ابن الفصحیح) = عبدالله بن احمد بن علی بن احمد کوفی.
 ابو محمد عبدالوہاب دمشقی = عبدالوہاب بن احمد بن وہبان دمشقی.
 ابو محمد = عبید بن صباح.
 ابو محمد قاسم شاطبی = قاسم بن فیرة بن خلف بن احمد رعینی.
 ابو محمد مکی بن ابی طالب = مکی بن ابی طالب حموش بن محمد بن مختار قیسی قیروانی قرطبی نحوی.
 ابو محمد یعقوب حضرمی = یعقوب بن اسحاق حضرمی بصری.
 ابو مزاحم خاقانی = موسی بن عبیدالله بن یحیی بن خاقان.
 ابو المعالی احمد = احمد بن محمد بن عبدالکریم (برهان الدین).
 ابو المعالی موسوی حسینی: ۲۱۵، ۲۴۹، ۲۵۰.
 ابو معبد داری = عبدالله بن کثیر داری مکی.
 ابو معشر طبری: ۱۵۲، ۱۶۱.
 ابو المعین نسفی: ۴۳۲.
 ابو المکارم محمد زندوی = محمد بن محمد زندوی بخاری.
 ابو منصور ازجانی: ۲۶۹.
 ابو موسی اشعری: ۱۳۳، ۱۳۷.
 ابو موسی جعفر موصلی = جعفر بن مکی بن جعفر موصلی (محب الدین).
 ابوالمہلب: ۱۳۲.
 ابو نشیط: ۱۶۶، ۲۹۲.
 ابو نصر زشکی = محمد بن علی زشکی.
 ابو نصر عراقی: ۳۴۸.

ابو الفضل عبدالرحمن رازی = عبدالرحمن بن احمد رازی.
 ابو الفضل فہمی (دکتر-): ۱۹۹.
 ابو الفضل محمد سجاوندی = محمد بن ابی یزید طیفور سجاوندی غزنوی قاری.
 ابو الفضل محمد بن عبدالحمید = محمد بن عبدالحمید بن فضل الله.
 ابو الفضل محمد بن عمر قرشی = محمد بن عمر بن خالد قوشی.
 ابو الفضل = محمد بن محمد بن شحنه حلبی (قاضی-).
 ابو الفلاح ابن عماد حنبلی = عبدالحمی بن احمد بن محمد بن عماد حنبلی.
 ابو القاسم جعفر موسوی = جعفر بن حسین حسینی موسوی گلپایگانی.
 ابو القاسم خراسانی (میر-): ۴۱۸.
 ابو القاسم خوئی (سید-): ۱۳۱، ۱۶۳، ۱۷۱، ۱۹۹.
 ابو القاسم دانش آشتیانی: ۸.
 ابو القاسم سمرقندی (ناصرالدین): ۳۳۹، ۳۴۸.
 ابو القاسم عبدالرحمن (ابوشامه) = عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراهیم بن عثمان بن ابی بکر بن عباس مقدسی.
 ابو القاسم عیسی = عیسی بن ابی الحزم.
 ابو القاسم قاسم شاطبی = قاسم بن فیرة بن خلف بن احمد رعینی.
 ابو القاسم مازندرانی معروف به سید محمد مجتہد: ۲۹۳.
 ابو القاسم محمد جزری = محمد بن محمد الجزری (محب الدین).
 ابو القاسم یوسف = یوسف بن علی ہذلی.
 ابو قلابہ: ۱۳۲، ۱۳۳.
 ابو الکریم شہرزوری: ۱۶۱.
 ابو محمد احمد بن وہبان = احمد بن وہبان حموی دمشقی حنفی.
 ابو محمد اسماعیل قراب = اسماعیل بن ابراهیم بن محمد بن عبدالرحمن سرخسی.

- ابونعیم مدنی = نافع بن عبدالرحمن بن ابی نعیم مدنی.
ابووائل: ۱۳۳.
- ابوالوفاء محمد = محمد شنوانی.
ابوالولید هشام = هشام بن عمار بن نصیر قاضی دمشق.
ابوهریره: ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۷۶.
- ابویحیی انصاری = زکریا بن محمد بن احمد بن زکریا انصاری سنکی.
ابویزید = احمد [محمد] بن ابی بکر ضریر بغوی.
ابویوسف (امام -): ۹۶.
ابویوسف یعقوب جرائدی = یعقوب بن بدران جرائدی.
ابهری: ۲۱۱، ۳۵۲.
- ابی بن کعب: ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۷۶، ۲۱۳، ۳۷۷.
- اتابک ابوسعید سنقر بن مودود = سنقر بن مودود.
اتکاوی = محمد بن محمد خطیب اتکاوی.
اتوپریتزل: ۱۴۶.
- احسائی احمد بن زین الدین = احمد بن زین الدین بن ابراهیم احسائی.
احسائی عبدالله بن مبارک = عبدالله بن مبارک بن علی بن عبدالله بن ناصر آل حمیدان خطی احسائی.
احسائی یحیی = یحیی بن محمد بن عثمان بن احمد بن نصر بن عبدالله بن جعفر جافره احسائی اشعری.
احمد = ابابکر احمد.
احمد احمدی بیرجندی: ۴۰.
احمد اردبیلی: ۴۱۶.
احمد اسکندری: ۱۹۳.
احمد امین = ۲۰۱.
احمد بلوی: ۱۴۹، ۲۰۳.
احمد برکلی: ۴۳۵.
احمد بلکوسی (شیخ -): ۳۲۵.
احمد بنا (شیخ -): ۴۰۸.
احمد (حکمة الله) بن ابراهیم عصمة الله بن اسماعیل رائف پاشای حسینی رومی حنفی (شهاب الدین عارف): ۹۶.
- احمد ابن (مولانا) ابی بکر بن ملاعلی هروی: ۲۶۶.
احمد [محمد] بن ابی بکر ضریر بغوی (ابویزید - یا - ابویزید): ۳۴۱.
احمد بن ابی ذهل کوفی: ۱۴۰.
احمد بن احمد بن بدرالدین طیبی صالحی دمشقی شافعی (شهاب الدین): ۲۴۰، ۲۷۸، ۳۷۲.
احمد بن اسماعیل بن عثمان بن احمد بن رشید بن ابراهیم شهرزوری: ۲۹۶، ۳۹۱.
احمد بن جبیر بن محمد کوفی: ۱۴۱.
احمد بن حسن قفطان (شیخ -): ۳۰۳.
احمد بن حسین بن محمد بن مهران دینوری مقری اصفهانی نیشابوری (ابوبکر): ۳۴۰، ۴۰۶.
احمد بن حنبل: ۱۷۹، ۳۶۵.
احمد بن خلف بن عیور بن خیار بن سعید مقری خدای (ابوالعباس): ۲۸۲.
احمد بن زین الدین: ۴۲۴.
احمد بن زین الدین بن ابراهیم بن ابراهیم: ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۴۹، ۴۰۹.
احمد بن سیار بن ایوب: ۲۷۶.
احمد بن شعبان (شیخ -): ۲۲۶، ۲۹۳، ۳۴۰، ۴۲۶.
احمد بن شکر اندلسی: ۱۴۹.
احمد بن عبدالصمد بحرینی (سید -): ۳۸۲.
احمد بن عبدالله خزرجی انصاری: ۲۰۰.
احمد بن عثمان مہینی حمیدی توخی: ۲۸۳.
احمد بن علی اندلسی: ۱۴۹.
احمد بن علی بن احمد کوفی ہمدانی (ابن الفصح فخر الدین): ۱۵۰، ۳۳۸، ۳۴۰.
احمد بن علی بن حسن شامی عاملی: ۲۲۳، ۲۲۶، ۴۲۸، ۲۷۴.
احمد بن علی سقاء (سراج الدین): ۳۳۸.
احمد بن علی مقری ہمدانی (شیخ ابوالفرج): ۳۹۶.
احمد بن عمار مہنوی (ابوالعباس): ۱۳۶، ۱۸۳، ۱۹۰، ۱۹۸، ۲۰۳.
احمد بن فارس: ۲۰۱.
احمد بن محمد: ۳۱۳، ۳۳۵.
احمد بن محمد آقحزاری حنفی (معروف بہ رومی، و

- احمد فائز رومی: ۳۱۲، ۳۳۴.
 احمد بن محمد ابی نصر: ۲۷۷.
 احمد بن محمد بن سعید شرعی یمنی: ۱۵۰.
 احمد بن محمد بن سیار بن عبداللہ سیاری بصری
 (ابوعبداللہ): ۲۷۵-۲۷۷، ۳۶۸.
 احمد بن محمد بن عبدالکریم (برہان الدین)
 ابوالمعالی: ۲۶۷.
 احمد بن محمد بن محمد حریری - یا - جریری
 بخاری: ۳۴۸، ۳۴۹.
 احمد بن محمد بن ناصر بن ابراہیم: ۲۷۰.
 احمد بن محمد الجزری (ابن الجزری، ابن ناظم):
 ۲۰۱، ۲۶۹، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۱۴، ۳۴۱، ۴۴۲.
 احمد بن محمد دمیاطی بناء: ۱۴۴، ۱۵۲، ۱۵۸،
 ۱۹۹، ۴۰۸.
 احمد بن محمد قسطلانی (شہاب الدین): ۱۵۰، ۲۰۲.
 احمد بن محمد مقدسی: ۱۵۰.
 احمد بن محمد منادہلی ازہری کونسی: ۳۰۷.
 احمد بن محمد مؤذن [بن ابی بڑہ] مکی (معروف بہ
 بڑی، ابوالحسن): ۱۳۴، ۱۴۱، ۱۴۲، ۲۲۲،
 ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۵۰.
 احمد بن محمود ادیب حکیم مقری (شمس الدین):
 ۳۶۰.
 احمد بن مصطفی بن خلیل طاش کبری زادہ: ۲۰۳،
 ۳۴۱، ۳۴۲.
 احمد بن موسی (ع): ۸۸.
 احمد بن میر معصوم (میرزا-): ۳۸۲.
 احمد بن وہبان حموی دمشقی حنفی: ۳۳۷.
 احمد بن یحیی ثعلب نحوی: ۱۴۲.
 احمد بن یزید حلوانی: ۱۴۱.
 احمد جلایر (سلطان-): ۷۴.
 احمد جوادی: ۶.
 احمد حافظ: ۳۹۵.
 احمد حسن زیات: ۲۰۳.
 احمد حسینی (سید-): ۳۸، ۵۳-۵۷، ۱۰۷.
 احمد رفعت معروف بہ جور کجی زادہ قاضی (حافظ-):
 ۲۱۸.
- احمد سہیلی خوانساری: ۶۴.
 احمد صقر: ۲۰۰.
 احمد عبدالغفور عطار: ۳۲۸.
 احمد فاروقی ہندی (شیخ-): ۹۶.
 احمد فائز رومی = احمد بن محمد آقحزاری.
 احمد فرہاد معتمد: ۶.
 احمد قسطلونی (حاج-): ۳۱۵.
 احمد گلچین معانی: ۳۳، ۳۴، ۸۱، ۸۷، ۱۰۱.
 احمد محمد زینحار: ۲۰۱.
 احمد مفسیاسوی: ۱۵۰.
 احمد منزوی: ۴۹-۵۱، ۶۴، ۶۵.
 احمد نیازی (حافظ-): ۲۱۸.
 احمدی = احمد احمدی بیرجندی: ۴۰.
 احمد یوسف نجاتی: ۲۰۲.
 احوال = عاصم احوال.
 اخسیکی: ۴۳۲.
 اخفش: ۴۵۶.
 اخفش اکبر = عبدالحمید بن عبدالمجید (اخفش اکبر).
 اخلاطی = عبدالمحسن بن محمود بن حسین اخلاطی.
 اخلاطی = یوسف بن ابی الحسن علی بن محمد
 اخلاطی.
 ادریس بن عبدالکریم حداد: ۱۳۴، ۲۹۰، ۲۹۱.
 اذکائی = پرویز اذکائی.
 اذلی = علی بن محمد بن احمد بن یعقوب اذلی
 مقری.
 ارجانی = ابومنصور ارجانی.
 اردیلی = ابوزرعہ اردیلی.
 اردیلی = احمد اردیلی.
 اردیلی = عبدالرحیم بن ولی محمد اردیلی.
 اردیلی = محمد شریف اردیلی.
 اردلان = علی اردلان جوان.
 اردوبادی = محمد علی اردوبادی (میرزا-).
 ارکوبی = ابراہیم ارکوبی.
 اریحاوی = محمد بن یحیی اریحاوی.
 ازرق = اسحق بن یوسف ازرق.
 ازرقی = محمد بن علی بن محمد ازرقی.

- ازمیری = مصطفیٰ ابن عبدالرحمن ازمیری (شیخ-).
 ازہری = احمد بن محمد منادہلی ازہری کونسی.
 ازہری = خالد بن عبداللہ بن ابی بکر.
 ازہری = عبدالدائم ازہری.
 ازہری = محمد بن سالم علی ازہری (ناصرالدین).
 ازہری محمد بقری = محمد بن قاسم بن اسماعیل بقری.
 استادی = رضا استادی.
 استادی = محمد استادی.
 استدار ایتمش = قطبک استداریتمش.
 استرآبادی = علی بن عمادالدین علی بن نجم الدین محمود قاری استرآبادی.
 استرآبادی = علی بن محمد استرآبادی.
 استرآبادی = علی بن محمد جعفر شریعتمدار استرآبادی.
 استرآبادی = محمد استرآبادی (میرزا-).
 استرآبادی = محمد بن حسین عقیلی استرآبادی.
 استرآبادی = محمد بن محمدباقر بن قوام الدین محمد بن مفید موسوی استرآبادی (سید-).
 استرآبادی = محمدتقی بن حسین طبری حسینی استرآبادی (سید-).
 استرآبادی = محمدجعفر ابن ملاسیف الدین استرآبادی تهرانی.
 استرآبادی = محمدرضا بن علی بن محمدجعفر شریعتمدار استرآبادی.
 استرو مردخای: ۹۰.
 استوارت گاردنر: ۱۱۵.
 استوری، ک. ا.: ۷۳، ۸۱.
 اسحاق بن ابراہیم مروزی (ورآق): ۱۳۴.
 اسحاق بن پهلول تنوخی انباری: ۱۴۱.
 اسحاق بن یوسف ازرق: ۱۴۰.
 اسحاق وردان: ۲۹۰، ۲۹۱.
 اسدبن ابی بکر محمد اخلاطی = یوسف بن (ابی الحسن علی بن محمد).
 اسداللہ اسماعیلیان: ۱۲۰.
 اسداللہ بن محمدباقر حسینی قاینی کربلایی (سید-): ۲۴۵.
 اسداللہ بن محمدباقر موسوی رشتی شفتی (سید-): ۲۴۵، ۲۷۷.
 اسداللہ خاکپور: ۱۰۶.
 اسداللہ شوشتری: ۲۱۸.
 اسدی (قبیلہ -): ۱۷۷.
 اسدی = حفص بن سلیمان اسدی بزاز کوفی (اباعمر): ۲۹۱.
 اسدی = شعبۂ بن عیاش حناط اسدی کوفی (ابوبکر): ۲۱۲.
 اسدی = عاصم بن بہدلہ.
 اسدی کسائی = علی بن حمزہ بن عبداللہ اسدی: ۲۹۱.
 اسدی = محمد بن یعقوب اسدی.
 اسدی = محمد ولیخان اسدی.
 اسعد بن محمد بن احمد بن محمد بن محمود بن احمد بن محمد کرمانی: ۴۰۰.
 اسعد بن مطہر بن احمد تمیمی اصفہانی (ابوالقائم): ۴۳۹.
 اسفندیاری = محتشم السلطنہ اسفندیاری.
 اسکندر بن اسداللہ: ۳۱۳، ۳۳۶.
 اسکندری = احمد اسکندری.
 اسماء بنت ابی بکر: ۴۲۹.
 اسماء حمصی: ۲۲، ۲۵.
 اسماعیل بخاری: ۲۷۶.
 اسماعیل بن ابراہیم بن محمد بن عبدالرحمن سرخسی ہروی «قراب»: ۱۶۸، ۱۷۰، ۳۲۶.
 اسماعیل بن اسحاق مالکی (قاضی -): ۱۴۱.
 اسماعیل بن جعفر: ۱۳۴.
 اسماعیل بن خلف انصاری: ۱۴۸.
 اسماعیل بن خلیل: ۳۰۷.
 اسماعیل بن عبداللہ بن مهاجر: ۱۳۹.
 اسماعیل بن عمر قرشی = ابن کنیر، اسماعیل بن عمر قرشی.
 اسماعیل بن محمد بن محمد جرری معروف بہ ابن جزری: ۱۹۸.
 اسماعیل پاشا بغدادی: ۳۱۴، ۴۴۷.

- اسماعیل ثانی صفوی (شاہ-): ۳۵۲.
- اسماعیل (حاج-): ۳۰۹.
- اسماعیل حاکی: ۱۱۹.
- اسماعیل حسینی: ۳۰۱.
- اسماعیل زرین پوش: ۲۸.
- اسماعیل شلی (دکتر عبدالفتاح): ۱۲۷، ۱۹۸، ۱۹۹.
- ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲.
- اسماعیل صفوی (شاہ-): ۳۰۳.
- اسماعیل صفوی = شاہ اسماعیل صفوی.
- اسماعیل کورانی: ۳۹۱.
- اسماعیلی: ۱۱۸.
- اسماعیلیان = اسداللہ اسماعیلیان.
- اسود بن یزید نخعی: ۱۳۴، ۱۳۸.
- اشیلی = محمد بن شریح اشیلی رعینی اندلسی
- اشرف (سلطان-): ۳۰۶.
- اشرف = محمد سعید اشرف.
- اشجردی: ۴۰۵.
- اشعری = ابو موسی اشعری.
- اصغر زاده = علی اصغر اصغر زاده.
- اصغر مہدوی (دکتر-): ۷۶، ۸۰.
- اصفہانی: ۲۴۰، ۲۴۱، ۳۷۲.
- اصفہانی = آقاسعد اصفہانی.
- اصفہانی = ابو علی اصفہانی.
- اصفہانی = احمد بن حسین بن محمد بن مہران دینوری.
- اصفہانی = اسعد بن مطہر بن احمد تمیمی.
- اصفہانی = امین الدین بن جمال الدین محمد ابن مولانا علی اصفہانی.
- اصفہانی = حاجی بن علی بن محمود ابن حاجی محمد مطلق اصفہانی.
- اصفہانی = خلیل اصفہانی.
- اصفہانی = سعید طباطبائی اصفہانی.
- اصفہانی = عباد بن احمد بن اسماعیل حسنی حسینی.
- اصفہانی = علی بن ابی الخیر محمود بن ابی نعیم خضر بن ابی البرکات رارانی.
- اصفہانی = ماهر بن عرب بن ابراہیم حافظ اصفہانی.
- اصفہانی = محمد باقر رشتی اصفہانی (حجۃ الاسلام سید-).
- اصفہانی = محمد بن سلطان حسین اصفہانی.
- اصفہانی = محمد بن عیسی اصفہانی (ابو عبداللہ).
- اصفہانی = محمد جعفر منشی متخلص بہ طرب اصفہانی.
- اصفہانی = محمد حسین خان صدر اصفہانی.
- اصفہانی = مختار اصفہانی.
- اعتصام الملك (اعتصامی) = یوسف اعتصامی.
- اعتضاد السلطنة = علینقی اعتضاد السلطنة.
- اعتماد الدولة: ۹۱.
- اعرج = عبدالرحمن بن ہرمز اعرج.
- اعسم = عبدالحسین بن شیخ محمد علی اعسم نجفی (شیخ-).
- اعشی = یعقوب اعشی.
- اعمش = سلیمان اعمش.
- اعور = ہارون بن موسی اعور.
- افتخار الحکماء = جعفر افتخار الحکماء تبریزی (سید-).
- افسر: ۳.
- افشار = ایرج افشار.
- افشار = نادر شاہ افشار.
- افصح راد: ۱۱۸.
- افضل الدین کاشانی: ۸۳.
- افندی زاده = توفیقی افندی زاده.
- افندی = عبداللہ افندی.
- افندی = عثمان بن محمد علی افندی.
- افینی = غلامحسین بن شمس الدین علی افینی.
- اقبال = عباس اقبال.
- اقبال = عبدالوہاب اقبال.
- اکبر مسعود صارم الدولة: ۹.
- اکیمو شکیں یو، ا.ف.: ۸۰، ۱۰۴، ۱۱۳.
- الغریک: ۷۴.
- امام ابو یوسف = ابو یوسف (امام-).
- امام بن جلال کرمانی: ۲۱۰.
- امام جمعہ خویی: ۴۶، ۴۷، ۳۶۸.

- امام جمعہ کرمان: ۶.
 امام رومی = محمد امین بن عبدالله امام رومی.
 امام سوسی: ۳۴۶.
 امام فخر = فخرالدین رازی.
 ام قاسم = زهرا، شیخه.
 اموی = ابوبکر بن شرف الدین ابن حاج محمد قره
 عیثاوی اموی شافعی.
 اموی = عثمان بن سعید بن عثمان دانی اموی.
 امیر توکل کامبوزیان کرد غفرانلو: ۸۷.
 امیر جبرئیل: ۳۰۸.
 امیر جلال بن علی بن امیر جلال شریف: ۴۵۸.
 امیر جمال الدین = محمد حسینی قاری.
 امیر کبیر: ۸۳، ۹۱.
 امیر نظام الدین = محمود شولستانی (شاه، سید-).
 امین بن فخرالدین: ۲۲۲، ۲۲۴، ۲۲۷.
 امین الدین احمد بن وهبان = احمد بن وهبان حموی
 دمشق.
 امین الدین بن جمال الدین محمد ابن مولانا علی
 اصفهانی: ۴۵۴.
 امین الدین = عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشق
 حنفی حموی (ابو محمد).
 امین الدین = یمن الدولة امین الدین.
 امین الله کوثر: ۸۹.
 امین = محسن امین (سید-).
 امینی = عبدالحسین امینی.
 انباری = ابوبکر بن احمد انباری.
 انباری = اسحاق بن بهلول توخی انباری.
 اندلسی = ابن هذیل اندلسی.
 اندلسی = احمد بن شکر اندلسی.
 اندلسی = احمد بن علی اندلسی.
 اندلسی = عثمان بن سعید بن عثمان دانی اموی
 قرطبی اندلسی.
 اندلسی = قاسم بن فیرة بن خلف (شاطبی).
 اندلسی = محمد بن اندلسی.
 اندلسی = محمد بن شریح اشبیلی رعینی اندلسی.
 انس بن مالک: ۱۳۵، ۱۷۲، ۱۷۶.
 انصار: ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۸۹.
 انصاری = ابوزید انصاری نحوی.
 انصاری = احمد بن عبدالله خزرچی انصاری.
 انصاری = اسماعیل بن خلف انصاری.
 انصاری = حسن جابری انصاری.
 انصاری = زکریا بن محمد بن احمد بن زکریا انصاری
 سنیکی.
 انصاری = زید بن ثابت انصاری.
 انصاری = سعیدخان انصاری (میرزا-).
 انصاری = عباس بن فضل انصاری.
 انصاری = عمر بن قاسم بن محمد بن علی بن انصاری
 (نشار).
 انصاری = محمد بن احمد انصاری قرطبی.
 انصاری = محمد بن حسن انصاری.
 انصاری = محمد علی بن احمد انصاری (حافظ-).
 انوار = عبدالله انوار.
 انواری = بهاء الدین علمی انواری.
 انوشیروان: ۸۵.
 اوالی = جعفر بن کمال الدین زین القراء بحریمی.
 اوالی = موسی بن جعفر کمال الدین بحریمی.
 اوحدی (علامه-): ۴۸.
 اوس: ۱۳۲.
 اوکتائی: ۳۰-۳۳، ۲۵.
 اونس = مردیت اونس.
 اوزاری = ابی علی اوزاری.
 ایرج افشار: ۱۵، ۱۶، ۴۹، ۵۱، ۵۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵.
 ۷۲-۷۳، ۸۲، ۸۶، ۹۸، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۰۹.
 ۱۲۰، ۱۲۲.
 ایروانی = محمد تقی ایروانی.
 ایزدپناه = حمید ایزدپناه.
 ایزدی = محمود ایزدی.
 ایوانف: ۱۱۸.
 ایوبی = صلاح الدین ایوبی.
 ب
 باب = علی محمد باب (میرزا-).

- بایہ (مذہب-) : ۲۱۸.
- بارزی = ہبہ اللہ بن عبدالرحیم بارزی.
- باری = محمد بن ابی القاسم بن ابی سہل باری (ابی العباس).
- باستانی پاریزی : ۷.
- باستانی راد : ۱۰۲.
- باقرزادہ : ۸۷.
- باقلانی = ابی بکر باقلانی (قاضی-).
- بانی = محمد ناصرالدین بانی.
- باہلی = عبدالواحد بن محمد باہلی (ابو محمد).
- بایزید (سلطان-) : ۲۶۴.
- بتی = یوسف بن عبدالحمود بن عبدالسلام بتی (جمال الدین).
- بحرانی = احمد بن زین الدین بن ابراہیم بن ابراہیم احسانی.
- بحرانی = حسن بن علی بن رمضان بحرانی کرانی.
- بحرانی = حسین بن مفلح بن حسن بن رشید (راشد) بحرانی.
- بحرانی = علی بن سلیمان بحرانی (شیخ-).
- بحرانی = مبارک بن یمانی نجیب بحرانی.
- بحرانی = ہرکانی بحرانی.
- بحرانی = یحییٰ بن حسن بحرانی مفتی (شیخ-).
- بحرانی = یوسف بحرانی (شیخ-).
- بحرالعلوم = مہدی بحرالعلوم (سید).
- بحرالفضائل : ۱۷، ۹۲.
- بحرینی = احمد بن عبدالصمد بحرینی (سید).
- بحرینی = جعفر بن کمال الدین اوالی بحرینی.
- بحرینی = جمال حسن بحرینی.
- بحرینی = صالح بن عبدالکریم بحرینی.
- بحرینی = موسیٰ بن جعفر بن کمال الدین اوالی بحرینی.
- بخاری = احمد بن محمد بن محمد ابن حریری.
- بخاری = محمد بن اسماعیل بخاری.
- بخاری = محمد بن محمد زنونوی بخاری (ابوالمکارم).
- بخاری = محمد بن مفتی بخاری.
- بخاری = نثاری بخاری.
- بدر (خاندان-) : ۶۵.
- بدران یوسف بن منصور بن بدران = یعقوب بن بدران.
- بدرالدین حسن = حسن بن قاسم بن عبداللہ بن علی مرادی مراکشی.
- بدرالدین = محمد بن عبداللہ زرکشی.
- بدری آتابای : ۱۲.
- بنوی = احمد بنوی.
- بنوی = محمد بنوی (دکتر-).
- براء : ۱۳۲.
- برغانی = محمدباقر [بن محمد صالح] برغانی.
- برغانی = محمد صالح بن محمدتقی برغانی.
- برقوق (سلطان-) : ۳۰۶.
- برقی : ۲۷۷.
- برکلی = احمد برکلی.
- برکوی = محمد بن پیرعلی برکوی.
- برگستراسر : ۱۴۶.
- برنا = قاسم برنا.
- بروجردی [آیة اللہ العظمیٰ حاج آقا] = حسین طباطبائی بروجردی.
- بروکلمان = کارل بروکلمان.
- برہان الدین ابراہیم جعبری = ابراہیم بن عمر بن ابراہیم بن خلیل جعبری.
- برہان الدین ابراہیم بقاعی = ابراہیم بن عمر بن حسن (حسین) رباط بن علی بن ابی بکر بقاعی.
- برہان الدین = احمد بن محمد بن عبدالکریم (ابوالمعالی).
- بزاز = حفص بن سلیمان اسدی بزاز کوفی.
- بزاز = خلف بن ہشام بزاز بغدادی کوفی.
- بزاز = محمدامین بزاز (ابی طالب).
- بزغش = علی بزغش (شیخ نجیب الدین).
- بزی = احمد بن محمد مؤذن بزی مکی (ابا الحسن).
- بسیونی = عبدالخلیم بسیونی.
- بصری = ابو عمرو بن علاء بصری حضرمی.
- بصری = احمد بن محمد سیاری.
- بصری = حسن بصری.
- بصری = صائن الدین بصری.

- بصری = یعقوب بن اسحاق حضرمی بصری.
 بعلی = محمد بن بدرالدین بن عبدالقادر بن محمد
 بلبانی خزرچی بعلی.
 بغدادی = ابن مقسم بغدادی.
 بغدادی = اسماعیل پاشا بغدادی.
 بغدادی = حسن بن محمد بغدادی.
 بغدادی = حسین بن عثمان (ضریر).
 بغدادی = خلف بن ہشام بزاز.
 بغدادی = سریج بن یونس.
 بغدادی = عبدالصمد بغدادی.
 بغدادی = علی بن عثمان بن محمد (ابن قاصح عنری).
 بغدادی = علی بن محمد بن علی فارس.
 بغدادی = علی بن مسعود مقری.
 بغدادی = لیث بن خالد بغدادی.
 بغدادی = محمد بن عبدالحمید حکیم بغدادی.
 بغدادی = محمد بن موسی بن عباس بن مجاہد تمیمی
 بغدادی.
 بغدادی = موسی بن عبیداللہ بن یحیی (ابومزاحم
 خاقانی).
 بغوی = احمد [محمد] بن ابی بکر ضریر بغوی.
 بقاعی = ابراہیم بن عمر بقاعی.
 بقاعی = محمد بن علی.
 بقری = محمد بن قاسم بن اسماعیل بقری.
 بکار بن عبداللہ بن کثیر: ۱۸۹.
 بکاری = محمد علی بن فرج اللہ بکاری.
 بکری = ابی الحسن بکری.
 بلاغی = محمدجواد بلاغی.
 بلال: ۱۳۲.
 بلال رومی: ۱۵۰.
 بلبانی = محمد بن بدرالدین بن عبدالقادر.
 بلقینی (شیخ الاسلام): ۲۶۴.
 بلکوسی = احمد بلکوسی (شیخ).
 بلبانی = محمود بن عمر بن حسین.
 بناء = احمد بن محمد دمیاطی بناء.
 بنی اسرائیل: ۴۶۱.
 بنی جذیمہ بن ملک: ۴۴۳.
- بنی ساعدہ: ۲۸۳.
 بنی صرہ: نصر اللہ بنی صرہ.
 بنی عدنان: ۲۱۴.
 بودمر: ۷۶.
 بورشچوسکی، ا = بورشفسکی، یو. ی.
 بورشفسکی، یو. ی: ۸۰، ۱۰۴.
 بوصیری: ۳۵۹.
 بہاء الدین علمی انواری: ۴۱.
 بہاء الدین علی: ۳۴۰.
 بہاء الدین = محمد بہاء الدین ابن شیخ عبدالغنی بن
 شیخ حسن بیطار.
 بہائی (شیخ-): ۲۱۵، ۳۸۴، ۴۲۳.
 بہار = محمدتقی بہار خراسانی.
 بہائیہ (فرقہ-): ۹۳.
 بہیہانی = آقا باقر بہیہانی.
 بہروز = ذبیح اللہ بہروز.
 بہروزی = علینقی بہروزی.
 بہروشن = جمشید بہروش.
 بہشتی = محمدعلی بن حسین بہشتی قاری.
 بیانی = مہدی بیانی.
 بیات (عبدالحسین) = عبدالحسین بیات.
 بیرجندی = احمد احمدی بیرجندی.
 بیرونی = ابوریحان بیرونی.
 بیطار = محمد بہاء الدین ابن شیخ عبدالغنی.
 بیک دربندی = محمد کاظم بیک دربندی.
 بینش = تقی بینش.
 بیہقی = رضی بن یوسف تقی حافظ طوس.
 بیہقی = محمد بن ابی الفضل صایفی بیہقی.
- پ
 پالوی = حامد بن حاج عبدالفتاح پالوی رومی.
 پرویز اذکائی: ۹۰، ۱۶.
 پنہچی = حسن پنہچی.
 پولادتف = عبدالحمید پولادزادہ.
 پولادزادہ = عبدالحمید پولادزادہ (پولادتف).
 پولیسف: ۱۱۸.

تبریزی = محمد بن مهدی حسینی تبریزی (سید-).
تبریزی = محمد شریف بن [محمد] رضا شیروانی
تبریزی.

تبریزی = محمد شفیع تبریزی (حاج-).

تبریزی = محمد مؤمن بن محمد امین تبریزی.

تبریزی = محمود بن سید محمد بن مهدی بن
عبدالفتاح علوی فاطمی.

تبریزی = ملرس تبریزی.

تتارخان = غیاث الدین تتارخان.

تجدد = رضا تجدد.

ترشیزی = علی شریفی حائری ترشیزی.

تغلی = عبدالعزیز بن یعش تغلی ربعی.

تغلی = هارون بن موسی بن شریک تغلی.

تفتازانی = ۳۵۲، ۴۶۴.

تفضلی = تقی تفضلی.

تقی بینش: ۱۵، ۱۶، ۷۷، ۷۸، ۸۱، ۹۷.

تقی تفضلی: ۴۵، ۴۶، ۴۹، ۵۰، ۵۱.

تقی الدین جعبری = ابراهیم بن عمر بن ابراهیم بن
خلیل.

تقی الدین = محمد بن پیرعلی برکوی رومی حنفی.

تقی الدین = یعقوب بن بدران.

تقی زاده = حسن تقی زاده (سید-).

تقی یوسفی: ۹۳.

تلمسانی = محمد موفق (سید-) معروف به ابوتوزینت
تلمسانی.

تمیمی (قبیله-): ۱۷۷.

تمیمی = اسعد بن مطهر بن احمد تمیمی اصفهانی.

تمیمی = محمد بن موسی بن عباس بن مجاهد تمیمی
بغدادی.

تمیمی = مغیره بن شعیب تمیمی.

تنکابنی = طاهر تنکابنی (میرزا-).

تنکابنی = عبدالوهاب فرید تنکابنی.

تنوخی = احمد بن عثمان مہینی تنوخی حمیدی.

تنوخی = اسحق بن پهلول تنوخی انباری.

توتاوی = خلیل بن احمد توتاوی.

توفیقی افندی زاده: ۳۲۳.

پیامبر گرامی اسلام (احمد، پیامبر اکرم، خاتم الرسالة،

خاتم النبیین، خاتم الرسل، رسول، رسول اکرم،

رسول الله، رسول خدا، سید الانبیاء،

سید المرسلین، سید المرسلین محمد بن عبدالله،

محمد، محمد بن عبدالله، محمد المصطفی،

مصطفی، نبی، نبی اکرم، نبی مرسل، نبی مصطفی

محمد [صلی الله علیه وآله وسلم]: ۹۶، ۱۳۰-

۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۵، ۱۵۶، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۲،

۱۶۷-۱۷۱، ۱۷۳، ۱۷۶-۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۳،

۲۰۷-۲۱۳، ۲۰۹، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۲۱، ۲۳۳،

۲۳۶، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۴، ۲۴۷، ۲۴۹،

۲۵۰، ۲۵۳، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۲، ۲۶۸،

۲۷۴، ۲۸۰، ۲۸۸، ۲۹۶، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۶،

۳۳۸، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۶، ۳۴۸، ۳۴۹،

۳۵۳، ۳۵۶-۳۵۸، ۳۶۳، ۳۶۵، ۳۶۷، ۳۷۳،

۳۷۴، ۳۷۷، ۳۸۱، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۹۰، ۳۹۳،

۳۹۵-۳۹۷، ۴۰۰، ۴۰۳، ۴۰۵، ۴۱۵، ۴۱۸،

۴۲۱، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۳۳، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۵،

۴۴۹، ۴۵۳، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۴.

پیر اویسی = محمد عنقا (میرقطب الدین).

پیشنماز آملی (ابوالحسن-) = ابوالحسن پیشنماز آملی.

ت

تاج الدین بن محمد بن حمزة بن زهرة حسینی فوعی:
۲۵۲.

تاج الدین حسن ولی = درویش تاج الدین حسن ولی.

تاج الدین = علی بن ابی الیمین (ابن بشاک).

تاج القراء = عاصم بن بهدله.

تاج القراء = محمود بن حمزة بن نصر کرمانی.

تاجی = محمد تاجی.

تبریزی = جعفر افتخارالحکماء تبریزی (سید-).

تبریزی = رجبعلی تبریزی (مولی-).

تبریزی = صائب تبریزی.

تبریزی = عبدالرحیم ابن ابی القاسم تبریزی (سلطان
القرآ).

تبریزی = علی بن عمر بن محمد حافظ تبریزی.

تونسى = محمد بن زين الدين حاج منصور تونسى.
تونى = حسن بن شجاع بن محمد بن حسن حافظ
تونى.

جرجانی = عبدالوهاب بن عبدالوهاب جرجانی.
جرجانی = محمد بن علی حسینی جرجانی یا [محمد بن
علی بن محمد بن علی حسینی جرجانی].
جرجانی = محمد بن محمد بن علی حسینی - یا -
حسنی جرجانی.

جرجاوی = خالد بن عبدالله بن ابی بکر (وقار).
جرھی = محمد بن عطاء الله بن عبدالکریم بن نصرالله
جرھی.

جریری = احمد بن محمد بن محمد جریری.
جزائری = حسن ابن شیخ احمد بن شیخ محمود بن
جمعة.

جزائری = عزالدین جزائری.
جزائری = نعمت الله جزائری (سید).
جزائری = میرزا جزائری (سید).
جزری = ابراهیم جزری.
جزری = احمد بن محمد الجزری (ابن ناظم).
جزری = عبدالله بن ابراهیم بن محمود الجزری.
جزری قندهاری: ۴۰۸.
جزری = محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن علی
بن یوسف الجزری.

جزری = محمد [بن محمد الجزری] (ابوالخیر).
جزری = محمد [بن محمد الجزری] (ابوالفتح).
جزری = محمد بن محمد الجزری ابوالقاسم،
محب الذین).
جعبری = ابراهیم بن عمر بن ابراهیم بن خلیل
جعبری.
جعدی: ۴۵۱.

جعفر افتخارالحکماء تبریزی سید: ۳۳۵.
جعفر بن سید احمد شجاع الذین، سید: ۲۸۴.
جعفر بن احمد بن علی ملجوهی حسنی: ۲۸۴.
جعفر بن حسن حسینی عاملی: ۳۰۷.
جعفر بن حسین حسینی موسوی گلپایگانی
(ابوالقاسم): ۳۴۹.
جعفر بن شیخ عبدعلی قرشی: ۲۴۵، ۳۵۱.

تونى = قاسم بن مرتضى حسینی تونى.
تهانوی = محمد علی تهانوی.
تهرانى = آقابزرگ تهرانى (علامه).
تهرانى = محمد جعفر ابن ملاسیف الدین استرآبادی
تهرانى (شریعتمدار).
تهرانى = محمود تهرانى (شیخ-).
تهرانى = واعظ تهرانى (عمادالمحققین).
تیمور لنگ: ۲۶۴.

ث

ثامن الحجج = علی بن موسی الرضا.
ثامنی: ۸۶.

ثعانی = علی بن سعید ثعانی.
ثعلب = احمد بن یحیی ثعلب نحوی.
ثقة الاسلام شهیدی (خانواده-): ۸۳.
ثقفی = حجاج بن یوسف ثقفی.
ثقفی = زائدة بن قدامة ثقفی.
ثقفی = عیسی بن عمر ثقفی.

ج

جابر بن یزید جعفی: ۱۳۸.
جابری = حسن جابری انصاری.
جاحظ: ۱۴۱.
جادالحق = محمد سید جادالحق.
جامی = عبدالرحمن جامی.
جبرائیل (جبریل، جبرئیل، روح الامین [ع]): ۱۳۰،
۱۵۶، ۱۶۴، ۱۷۲، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۹،
۱۸۰، ۱۸۹، ۲۳۲، ۳۹۳، ۳۹۹، ۴۳۵، ۴۵۹.
جبرئیل = امیر جبرئیل.
جیلاوی = یاسین کفر نورانی جیلاوی (شیخ-).
جحدری = عاصم جحدری.
جرائندی = یعقوب بن بدران.
جرجانی = شریف جرجانی (سید-).

- جعفر بن کمال الدین زین القراء بن محمد بن سعید
بحرانی [بحرینی] اوالی: ۳۸۱، ۳۸۲.
جعفر بن ابوالحسن متوکل ہمدانی: ۲۸۴.
جعفر بن محمد (ابوعبدالله) [امام صادق (ع)]: ۱۳۴،
۲۷۷.
جعفر بن محمد عاملی: ۳۲۲.
جعفر بن مکی بن جعفر موصلی (محب الدین،
ابوموسی): ۳۸۴، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹،
۳۹۰، ۴۱۹، ۴۲۰.
جعفرقلی بن رضاعلی مازندرانی: ۲۷۴.
جعفر (میرزا-): ۲۷۹، ۳۷۷.
جعفر نجفی (شیخ-): ۲۱۸.
جعفی = جابر بن یزید جعفی.
جعفی = آرتور جعفی.
جلال الدین ابن محمد ابن حاجی علی طالب: ۴۰۷.
جلال الدین = عبدالرحمن بن ابی بکر بن محمد
سیوطی.
جلال الدین = علی میرابوالفضل عنقا.
جلال الدین محلی: ۳۲۷، ۳۶۴، ۳۶۹.
جلال الدین = محمود بن نجم الدین محمد بن عبیدالله
قائینی.
جلال الدین = یوسف بن حاجی رمضان بن خضر ہروی.
جلال متینی: ۷.
جلال = محمد بن محمود بن احمد خجندی.
جلالی: ۹۲.
جلالی = جیلانی بن عبدالله بن علی بن احمد سفیانی
جلالی فجاجی.
جلایر = سلطان احمد جلایر.
جلیل بن احمد حسینی: ۳۶۶.
جمال حسن بحرینی: ۳۸۲.
جمال الدین بن ... عباس رکابی: ۴۲۳.
جمال الدین بن علی حصنی: ۳۳۲.
جمال الدین قاری حسینی: ۴۴۲.
جمال الدین = محمد بن عمر بن خالد قوشی [قرشی].
جمال الدین = یوسف بن عبدالحمود بن عبدالسلام
بتی.
- جمشید بہروش: ۲۶، ۶۷.
جمیل بن دراج: ۲۷۷.
جندی = علی جندی.
جوادعلی (دکتر-): ۱۸۰، ۲۰۳.
جواد ملرسی یزدی: ۸۵.
جواد مقصود ہمدانی: ۱۶، ۲۶، ۲۷.
جوادی = احمد جوادی.
جوان = علی اردلان جوان.
جواہر کلام = عبدالعزیز جواہر کلام.
جواہری = حبیب جواہری.
جور کجی زاده = احمد رفعت.
جونبول: ۱۱۷.
جونز = مارسن جونز (دکتر-).
جوہری: ۴۴۶.
جہانداری = کیکاوس جہانداری.
جہانشاہ صالح: ۱۱، ۶۳، ۸۱، ۱۰۰.
جہرمی = محمد مؤمن جہرمی ابن استاد جہرمی.
جہضمی = نصر بن علی جہضمی.
جہین = درویش جہین بن مصطفی.
جیلانی بن عبدالله بن علی بن احمد سفیانی جلالی
فجاجی: ۴۰۲.
- چ
- چرکسی = سلطان قایتبای چرکسی.
چرندابی = واعظ چرندابی.
چلبی [چلبی]: ۲۰۲، ۲۰۹، ۲۴۰، ۳۴۰، ۳۷۵،
۴۳۳، ۴۴۷، ۴۵۱.
- ح
- حاج محمد (نوادہ شاہ طہماسب): ۴۱۸.
حاج بن علی بن محمود ابن حاجی محمد مطلق
اصفہانی: ۳۵۴.
حاجی خلیفہ = چلبی.
حاجی شیخ = مصطفی قوچ حصاری.
حاجی نوری = حسین (حاج میرزا-).
حارث بن نعمان: ۳۷۷.

- حافظ = ابوطالب بن احمد بن محمود شیرازی معروف به حافظ.
حافظ = احمد حافظ.
حافظ = حسین بن عثمان (حافظ).
حافظ ذہبی: ۲۰۳.
حافظ فرمانفرمائی: ۱۰۵.
حافظ = محمد بن عمر بن علی بن احمد عمادی.
حافظ محمدرضا (سید-): ۲۹۴.
حافظ = محمد مطیع حافظ.
حافظ منری: ۲۰۲.
حافظ نصیرالدین قاری = نصیرالدین قاری.
حاکمی = اسماعیل حاکمی.
حامد بن حاج عبدالفتاح پالوی رومی: ۳۲۳.
حائری = ابوعلی حائری.
حائری = طیبی حائری.
حائری = عبدالحسین حائری.
حائری = عبدالکریم حائری.
حائری = علی شریفی حائری ترشیزی (سیف‌الذین).
حائری = محمدباقر بن سیدمرتضی طباطبائی یزدی حائری (سید-).
حائری = محمد سامی حائری.
حائری = مهدی شہرستانی حائری (میرزا سید-).
حائری = نصرالله حائری (سید-).
حبیب بن اولیاء بن مصطفی بن امیریوسف: ۲۹۶.
حبیب جواہری: ۱۷.
حیبی = عبدالحی حیبی.
حجاج بن یوسف ثقفی: ۱۳۶، ۱۹۲.
حجازی = محمود فہمی حجازی.
حجاوی = یوسف بن احمد بن محمد بن یوسف بن احمد بن فیاض حنبلی حجاوی.
حجۃ الاسلام شفتی = شفتی.
حجۃ الاسلام شفتی = محمدباقر رشتی اصفہانی (سید-).
حجت کوه کمری = محمدحجت کوه کمری.
حجتی = محمدباقر حجتی.
حذاد = ادیس بن عبدالکریم حذاد.
- حذاء = ابن وردان، عیسیٰ حذاء.
حذیفہ بن یمان: ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۷۹.
حرعاملی (شیخ-) = محمد بن حسن بن علی بن حسین.
حریری = ہبۃ اللہ بن احمد حریری.
حسام‌الذین بن احمد: ۴۴۷.
حسام‌الذین = حسین بن علی بن حجاج بن علی صفناقی.
حسن بصری: ۱۳۴، ۱۳۸، ۳۹۱.
[حسن بن احمد] ابوعلی فارسی: ۱۴۰، ۱۴۸، ۱۹۹، ۲۰۰.
حسن بن احمد بن شیخ محمود بن جمعہ بن نعمت‌اللہ صیمری جزائری: ۲۵۶.
[حسن بن احمد] عطّار ہمدانی (ابی‌العلاء ہمدانی): ۱۲۶، ۱۶۱.
حسن بن جمہور: ۳۱۸.
[حسن بن خطیر] ابوعلی فارسی: ۴۳۸.
حسن بن خلف حسینی: ۲۰۰.
حسن بن خمیس بن راشد بن عبدعلی: ۲۸۴.
حسن بن سلیمان حلی (شیخ-): ۲۷۶.
حسن بن شجاع بن محمد بن حسن حافظ تونی: ۲۴۲، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۵۰.
حسن بن علی بن رمضان بحرانی کرانی (شیخ-): ۳۸۳.
حسن بن علی عسکری (امام (۱۴)): ۲۷۴.
حسن بن قاسم بن عبداللہ بن علی مرادی مراکشلی مالکی (ابن ام قاسم): ۱۵۰، ۲۰۱، ۳۳۶، ۴۲۱.
حسن بن کتوی یزدی: ۱۰۱.
حسن بن محمد بغدادی: ۱۲۶، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۹۸.
حسن پنہچی: ۹۲.
حسن تقی‌زادہ: ۷۰.
حسن جابری انصاری: ۱۰۲.
حسن رہ‌آورد: ۱۱، ۸۰.
حسن زاہدی: ۳۴.
حسن سادات ناصری: ۱۰۳.
حسن سعید (حاج شیخ-): ۵.

- حسن شہرستانی: ۶۶، ۶۸.
- حسن صدر (سید-): ۵، ۱۳۹، ۲۰۰.
- حسن ظہیر بن فاضل ظہیر حسینی کورسرخ: ۲۱۲، ۴۲۳، ۴۲۵.
- حسن عاطفی: ۱۰۷، ۱۲۱.
- حسنعلی غفاری: ۸۷، ۱۰۰.
- حسن محمودآبادی یزدی (حاج میرزا-): ۸۴.
- حسنوی = علاءالدین حسنوی.
- حسنی = جعفر بن احمد بن علی ملجوهی حسینی.
- حسنی = عبدالعظیم حسینی.
- حسنی = عبدالله بن محمد حسینی.
- حسنی = علی ابن میرزا نظام الدین احمد دشتکی حسینی حسینی (سید-).
- حسنی = محمد بن علی حسینی جرجانی.
- حسنی = محمد حسین بن کاظم علوی فاطمی حسینی حسینی طباطبائی.
- حسنی = محمود بن سید محمد بن مهدی.
- حسنی = میر محمد علی بن جواد حسینی حسینی طباطبائی.
- حسین بن احمد بن خالویہ (ابن خالویہ): ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۳، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۰۰.
- حسین بن حاتم: ۳۰۷.
- حسین بن حاج کاشانی: ۳۵۴.
- حسین بن حاجی: ۲۲۲.
- حسین بن عبدالصمد عاملی (شیخ عزالدین): ۲۱۵.
- حسین بن عثمان: ۴۳۶، ۴۳۷.
- حسین بن عثمان حافظ سروی: ۲۸۸، ۳۴۵، ۳۹۸، ۴۴۸.
- حسین بن عثمان [علی] بن ثابت بغدادی (ضریر): ۴۳۷.
- حسین بن علی (ع) (امام): ۳۰۳، ۳۴۶، ۳۴۷، ۴۱۱.
- حسین بن علی بن حجاج بن علی صفناقی (سغناقی): ۴۳۲.
- حسین بن علی حصنی: ۱۵۰.
- حسین بن فضل الله ہمدانی: ۲۰۱.
- حسین بن محمدباقر قاری: ۴۵۵.
- حسین بن محمد بن حسن مقری (ابوعلی): ۲۸۸، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۰۳.
- حسین بن محمد بن عامر: ۲۷۶.
- حسین بن محمدتقی طبرسی: ۲۷۸.
- حسین بن مفلح بن حسن بن رشید - یا - راشد صیمری بحرانی (نصیرالدین): ۴۴۹.
- حسین حسینی قاری: ۲۱۳.
- حسینخان سپہسالار (میرزا-): ۱۳، ۱۴، ۴۰۲.
- حسین ذرقولی (عین الدین): ۱۰۰.
- حسین راستہای (ملا-): ۴۵۴.
- حسین سنندجی (سلطان-): ۱۰۶.
- حسین شہشہانی: ۷۴.
- حسین طباطبائی بروجردی (آیةاللہ): ۸، ۲۸، ۹۵.
- حسین علی محفوظ: ۹۴، ۳۵۲.
- حسین مدرس طباطبائی: ۳، ۴، ۱۲، ۱۲۰.
- حسین مفتاح: ۱۰۴، ۱۰۸.
- حسین ملک: ۶۴.
- حسین نخجوانی: ۷۱، ۸۳.
- حسین غوری (حاج میرزا-): ۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۸، ۳۸۲.
- حسینی = ابوالمعالی موسوی حسینی: ۲۱۵، ۲۴۹.
- حسینی = احمد بن ابراہیم عصمة اللہ بن اسماعیل رائف پاشای حسینی.
- حسینی = احمد حسینی.
- حسینی = اسداللہ بن محمدباقر حسینی قاینی کربلائی (سید-).
- حسینی = اسماعیل حسینی.
- حسینی = تاج الدین بن محمد بن حمزہ بن زہرہ حسینی فوعی.
- حسینی = جعفر بن حسن حسینی عاملی.
- حسینی = جعفر بن حسین حسینی موسوی گلپایگانی (ابوالقاسم).
- حسینی = جلیل بن احمد حسینی.
- حسینی = جمال الدین قاری حسینی.
- حسینی = حسن بن خلف حسینی.

حسینی = حسن ظہیر بن فاضل ظہیر حسینی.
 حسینی = حسین حسینی قاری.
 حسینی = زین العابدین حسینی.
 حسینی = صالح حسینی.
 حسینی = عباد بن احمد حسنی - یا - حسینی اصفہانی.
 حسینی = عبدالجلیل بن احمد قاری رازی.
 حسینی = عبدالحسین حسینی خواتون آبادی.
 حسینی = عبدالرحمن بن مصطفیٰ حسینی مصطالوی.
 حسینی = عبدالله بن احمد بن شریف حسینی لواسانی.
 حسینی = عبدالؤمن حسینی.
 حسینی = عطاء اللہ بن محمود حسینی نیشابوری مشہدی.
 حسینی = علی ابن میرزا نظام الدین احمد دشتکی حسنی حسینی.
 حسینی = علی رضا بن محمد حسینی.
 حسینی = عماد بن رضا حسینی.
 حسینی = قاسم بن مرتضیٰ حسینی تونی.
 حسینی = مجبلی حسینی سبزواری.
 حسینی = محمد بن احمد بن تاج الدین میکائیل حسینی.
 حسینی = محمد بن جعفر بن محمد بن زہرہ حسینی حلبی فوعی.
 حسینی = محمد بن علی بن احمد حسینی.
 حسینی = محمد بن علی بن خلف حسینی.
 حسینی = محمد بن علی حسینی جرجانی.
 حسینی = محمد بن محمد حسین حسینی.
 حسینی = محمد بن محمود بن احمد بن علی حسینی ملنی سمرقندی.
 حسینی = محمد بن مہدی حسینی تبریزی (سید).
 حسینی = محمد بن یحییٰ حسینی ندیدی.
 حسینی = محمد بن یوسف حسینی ملنی سمرقندی (ابوالقاسم) (سید).
 حسینی = محمد تقی بن حسین طبری حسینی استرآبادی (سید).
 حسینی = محمد جعفر حسینی.
 حسینی = محمد حسین بن کاظم علوی فاطمی حسینی

حسینی طباطبائی.
 حسینی = محمد حسین بن نانی ابن حاج عبدالرسول حسینی زوزی.
 حسینی = محمد حسینی قاری (امیر جمال الدین).
 حسینی = محمد طاہر حسینی قاری.
 حسینی = محمد مؤمن حسینی.
 حسینی = محمود بن سید محمد بن مہدی بن عبدالفتاح علوی فاطمی.
 حسینی = معز الدین حسینی.
 حسینی = میر محمد علی بن جواد حسینی حسینی طباطبائی.
 حسینی = نور الدین ہاشمی حسینی (حاج سید).
 حسینی = نور الدین ابن علی حسینی.
 حسینی = ہادی قاری حسینی.
 حسینی = محمود خلیل حسینی.
 حسینی = جمال الدین بن علی حسینی.
 حسینی = حسین بن علی حسینی.
 حسینی = علاء الدین ابن شیخ علی حسینی (ہمام).
 حسینی = ابوبکر حسینی.
 حسینی = ابو عمرو بن علاء بصری حسینی.
 حسینی = شریح بن یزید حسینی.
 حسینی = یعقوب بن اسحاق حسینی بصری (ابومحمد).
 حسینی = یوسف حسینی.
 حطی [خطی؟] = سلیمان بن عبداللہ حطی
 حفص بن سلیمان اسدی بزاز کوفی غاضری دوری (ابوعمر): ۱۳۴، ۱۶۳، ۱۹۲، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۵۶، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۳۱۹-۳۲۱، ۳۶۱، ۳۷۲، ۳۷۹، ۳۸۸، ۴۱۳، ۴۴۴.
 حفص بن عمر نوری (ابوعمر): ۱۳۴، ۱۴۱، ۲۲۴، ۲۲۶، ۲۵۴، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۳۱۹-۳۲۱، ۳۶۴، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۹۰، ۴۵۱.
 حفصہ: ۱۳۵، ۲۰۸.
 حفی ناصیف: ۱۹۳، ۲۰۳.
 حکمت = علی اصغر حکمت.
 حکمۃ اللہ = احمد بن ابراہیم عصمۃ اللہ بن اسماعیل.

حکیم = محمد حکیم.

حکیم = احمد بن محمود ادیب حکیم مقری.

حکیمزاده = محمد حکیمزاده.

حکیم کوچک = محمد سعید ابن حکیم محمد مفید قمی (میرزا-).

حکیم = محمد بن عبدالحمید حکیم بغدادی.

حکیم الملک = حکیمی.

حکیمی (حکیم الملک).

حلی = ابراهیم بن ابی الیمن بن عبدالرحمن حلی.

حلی = ابن غلبون حلی.

حلی = ابی الطیب عبدالمنعم حلی.

حلی = محمد بن جعفر بن محمد بن زهره حسینی حلی فوعی.

حلی = محمد بن خلیل بن ابی یکر بن محمد قباقی.

حلی = محمد بن محمد بن شحنة حلی.

حلوانی = احمد بن یزید حلوانی.

حلی = ابن ادیس [محمد بن احمد - یا - محمد بن منصور بن احمد بن ادیس].

حلی = ابن فهد حلی.

حلی = حسن بن سلیمان حلی (شیخ-).

حلی = علامه حلی.

حماد بن سلمه: ۱۳۳، ۱۷۹.

حمدی = ابراهیم حمدی بن محمد بن عثمان.

حمران بن أعین: ۱۳۴.

حمزة: ۴۵۳.

حمزة بن حبيب بن عماره زیات کوفی (اباعماره):

۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۲ تا ۱۴۴، ۱۷۶، ۱۹۶،

۲۱۱، ۲۱۴، ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۵۱، ۲۶۸، ۲۸۸ تا

۲۹۱، ۳۱۹ تا ۳۲۱، ۳۵۰، ۳۵۸، ۳۶۷، ۳۷۲،

۳۷۳، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۵، ۳۸۹، ۳۹۸، ۴۱۹،

۴۲۰، ۴۳۲، ۴۴۱، ۴۴۳، ۴۴۶، ۴۵۱.

حمصی = اسماء حمصی.

حموده = عبدالوهاب حموده.

حموی = احمد بن وهبان حموی دمشقی حنفی.

حموی = عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقی.

حموی = محمد بن اسماعیل بن محمد ... فقاعی.

حموی = یاقوت حموی.

حمیدانی = صالح بن فالح حمیدانی.

حمید ایزدپناه: ۱۰۳.

حمید طویل: ۱۷۶.

حمیدی = احمد بن عثمان مهینی حمیدی تنوخی.

حمیری: ۲۷۶، ۲۷۷، ۴۶۱.

حناط = شعبة بن عیاش حناط اسدی کوفی (ابوبکر).

حومه = محمدصادق بن محمدقاسم قاری (ملا-).

حیدر قاری شیرازی (ملا-): ۴۱۸.

حیرانی = محمدعلی بن محمدزمان حیرانی.

خ

خاتون آبادی = محمد خاتون آبادی (میر-).

خاطر = زین الدین ابوعلی خاطر (شیخ-).

خاقانی: ۱۱۲.

خاقانی = موسی بن عیدالله بن یحیی بن خاقان

خاقانی.

خاکپور = اسدالله خاکپور.

خالد: ۱۷۹.

خالد بن عبدالله بن ابی یکر بن محمد بن احمد جرجاوی

ازهری: ۳۰۴.

خالد بن ولید: ۱۸.

خالد ریان: ۱۸.

خالصی = محمد خالصی.

خانجی = صالح بن سینا احمد خانجی.

خان ملک ساسانی: ۸۷.

خانیکوف: ۱۱۸.

خاوری (دکتر-): ۸۸.

خباب بن ارت: ۱۳۲.

خجسته = علی اصغر خجسته.

خجندی = محمد بن محمود بن احمد خجندی ملقب به

جلال.

خدای = احمد بن خلف بن عیور.

خدیری = ابی سعید خدیری.

خراسانی = ابوالقاسم خراسانی (میر-).

خراسانی = محمدتقی بهار خراسانی.

خراسانی = محمدرضا خراسانی.
 خرباوی = ابراهیم بن عمر بن حسن [حسین] رباط.
 خزرج (قبیلہ-): ۱۳۲.
 خزرجی = احمد بن عبدالله خزرجی انصاری.
 خزرجی = محمد بن بدرالدین بن عبدالقادر بن محمد بلبانی.
 خزرجی = محمد بن محمد بن علی بن حسن...
 انصاری خزرجی.
 خسرو بک (قاضی-) = قاضی خسرو بک.
 خطاط = محمدطاهر بن عبدالقادر کردی مالکی خطاط.
 [خطی] = سلیمان بن عبدالرحمن خطی.
 خطی = عبدالله بن مبارک بن علی بن عبدالله بن ناصر آل حمیدان خطی احسانی.
 خطیب = عبدالمومن (ملا-) بن رجب (ملا-) خطیب.
 خلاد بن خالد صیرفی کوفی (اباعیسی): ۱۳۴، ۲۲۵، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۳۷۲.
 خلاطی = یوسف بن ابی الحسن علی بن محمد.
 خلف بن هشام بزاز بغدادی کوفی (ابومحمد) ۱۳۴، ۱۴۱، ۲۱۴، ۲۲۵، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۳۱۰، ۳۶۷، ۳۷۲، ۴۵۱.
 خلیفہ بن سعد: ۱۳۸.
 خلیفہ = عبدالوہاب بن محمد خلیفہ.
 خلیل اصفہانی: ۷۵.
 خلیل بن احمد: ۱۴۱، ۳۰۸، ۴۰۹.
 خلیل بن احمد توتاوی: ۴۲۷.
 خلیل داود: ۲۰۰.
 خلیلی = ابراهیم بن عمر بن ابراهیم بن خلیل جمبری.
 خلیلی = محمد خلیلی.
 خواتون آبادی = عبدالحسین حسینی خواتون آبادی.
 خواجه نصیرالدین طوسی = محمد بن محمد بن حسن نصیر طوسی.
 خوارزمی = نورالله بن مولی ناصرالدین منصور خوارزمی (ضیاءالدین).
 خوانساری = احمد سہیلی خوانساری.
 خوانساری = علی خوانساری.

خوانساری = محمدباقر خوانساری (سید-).
 خوانساری = محمد بن محمد شفیع خوانساری (شیخ-).
 خوانساری = محمدحسین بن عبدالله فصیح خوانساری.
 خوانساری = محمدحسین موسوی خوانساری (سید-).
 خوانساری = محمود بن جمال الدین موسوی خوانساری (سید-).
 خوری = مرتضی قلی بن حسن علی خوری (ملا-).
 خوسفی = محمد ابن حاج ملاحسین خوسفی.
 خویی = ابوالقاسم خوئی (آیة اللہ سید-).
 خویی = امام جمعه خویی.
 خیاط بغدادی = علی بن محمد بن علی فارس.
 خیاط = عاصم بن بھدلہ.
 خیاط = عبدالقادر خیاط.
 خیام = علی بن محمود بن محمد ابن شیخ محمود خیام.
 خیر بک: ۴۰۱.
 خیرالدین زرکلی: ۱۵۰، ۱۹۹، ۲۰۹، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۳۸، ۲۸۱، ۲۸۸، ۲۹۴، ۲۹۶، ۳۰۵، ۳۲۱، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۳، ۳۵۲، ۳۶۵، ۳۷۵، ۳۷۸، ۴۰۰، ۴۶۴.
 خیمی = صلاح محمد خیمی.

د

داجونی = محمد بن احمد بن عمر داجونی (ابوبکر).
 داری = عبدالله بن کثیر داری.
 داماد (میر-): ۳۹۲، ۴۲۳.
 دامغانی: ۹۲.
 دانش آشتیانی = ابوالقاسم دانش آشتیانی.
 دانش پڑوہ = محمدتقی دانش پڑوہ.
 دانگہ = محمد بن محمدنصیر ہزار جریبی دانگہ.
 دانیال نبی: ۷۵.
 دانی = عثمان بن سعید.
 داود: ۲۳۲.
 داود بن قیس: ۲۶۹.

دبیران: ۱۲۲.

دراز = محمد عبدالله دراز.

درباس (مولى ابن عباس).

دربندی = محمد بن موسى بن فرج دربندی (ابوبکر).

دربندی = محمد کاظم بیک دربندی.

درزی = محمد حسین بن علاء الدین درزی مازندرانی.

درگزینی = محمد بن ابی القاسم سوزنی درگزینی.

درمنی = میرزاقلی درمنی فراہانی.

درن: ۱۱۸.

درویش بن محمد علی [درویش محمد بن مولى علی]:

۴۰۵

درویش تاج الدین حسن ولی: ۸۵، ۸۶.

درویش جہین بن مصطفیٰ: ۲۶۷.

درویش عبدالله: ۳۱۵.

درویش علی بن شیخ شمس الدین کاظمی: ۲۹۸.

دزفولی = حسین دزفولی (عین الدین).

دشتکی = علی ابن میرزا نظام الدین احمد دشتکی.

دشتکی = منصور دشتکی (غیاث الدین).

دقوقی = عبدالرحمن بن احمد دقوقی.

دماوندی = علی دماوندی (ملا).

دمشقی = احمد بن احمد بن بدر الدین طیبی صالحی

دمشقی.

دمشقی = احمد بن وہبان حموی دمشقی.

دمشقی = عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراہیم بن

عثمان بن ابی بکر بن عباس مقدسی (ابوشامہ).

دمشقی = عبدالله بن احمد بن بشیر بن زکوان دمشقی.

دمشقی = عبدالوہاب بن احمد بن وہبان دمشقی.

دمشقی = محمد بن احمد بن داود دمشقی (ابن

التجار).

دمشقی = محمد بن بدر الدین بن عبدالقادر بن محمد

بلیانی.

دمشقی = محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن علی

بن یوسف جزری (دمشقی شیرازی).

دمشقی = ہشام بن عمار بن نصیر قاضی دمشقی.

دمشقی = یعقوب بن بلران.

دمیاطی = احمد بن محمد دمیاطی بناء.

دمیاطی = علی بن علاء الدین ابن شیخ عبدالمجید

قشی؟ دمیاطی.

دوخویہ: ۱۱۷.

دوری = حفص بن سلیمان (ابوعمر).

دوری = حفص بن عمر (ابوعمر).

دوزی: ۱۱۷.

دولی = ابی الأسود دولی.

دہخدا = علی اکبر دہخدا.

دہقان = علی دہقان.

دہگان = ابراہیم دہگان.

دیباچی = ابراہیم دیباچی.

دیرعین (قبیلہ-): ۲۹۵.

دینوری = احمد بن حسین بن محمد بن مہران

دینوری.

دیوانی = علی بن محمد بن ابی سعید بن حسین دیوانی.

دیونگ = ۱۱۷.

ذ

ذبیح اللہ بہروز: ۲۷۵.

ذبیح اللہ صفا: ۶.

ذکاء = یحیی ذکاء.

ذماری = یحیی بن حارث ذماری.

ذہبی = محمد بن احمد بن عثمان ذہبی (حافظ

ابی عبدالله).

ر

راجحی = عبیدہ راجحی.

راد (خاندان-): ۶۵.

راد = افصح راد.

رارانی = علی بن ابی الخیر محمود بن ابی نعیم.

رازی = ابراہیم رازی.

رازی = ابو حاتم رازی.

رازی = عبدالجلیل بن احمد قاری رازی حسینی فارسی

(سید).

رازی = عبدالخیر بن محمد مفید رازی.

رازی = عبدالرحمن بن ابی حاتم رازی.

- رازى = عبدالرحمن بن احمد رازى.
 رازى = فخرالدين رازى.
 رازى = على بن جعفر بن محمد رازى (ابوالحسن، شيخ-).
 راستكار = فخرى راستكار.
 راغب بابا = محمد توفيق بن محمد راغب بابا.
 راغب پاشا: ۴۳۸.
 رائف پاشا = احمد بن ابراهيم عصمة الله.
 ربان = خالد ربان.
 ربى = عبدالعزيز بن يعش تغلبى ربى.
 ربى = محمد بن اسحق ربى مكى (ابى ربيعه).
 ربيع بن خيثم: ۱۳۸.
 رجبلى تبريزى (مولى-): ۳۹۲.
 رحمان زاده = مبارك رحمان زاده.
 رحيمى = محمدصانق رحيمى.
 رزن، ب. و.: ۱۱۷، ۱۱۸.
 رستماني = عبدالله بن على بن فضل الله رستماني.
 رستماني.
 رستم وزير: ۴۵۷.
 رستهاى = حسين رستهاى (ملا-).
 رشتى = اسدالله بن محمدباقر موسوى رشتى (سيد-).
 رشتى = على رشتى.
 رشتى = محمدباقر رشتى اصفهانى (حجة الاسلام، سيد-).
 رشتى = محمد كاظم رشتى (سيد-).
 رشيدالدين = فضل الله همدانى.
 رشيدى: ۴۵۰.
 رضا استادى: ۳، ۴، ۵، ۸، ۱۲، ۱۵، ۲۸، ۲۹، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۱۲۰، ۲۱۲، ۲۵۶، ۲۷۸، ۳۱۶.
 رضا تجند: ۲۰۱.
 رضا حيدر كهنوئى = شامرضا حيدر كهنوئى.
 رضازاده شفق: ۷۰.
 رضا صحت: ۱۰۵.
 رضا = عنايت الله رضا.
 رضا همراه: ۱۷.
 رضوان بن محمد مختلاتى (استاد-): ۱۹۲.
- رضوى = صلر رضوى.
 رضوى = محمدحسين بن هبة الله بن محمد (علم الهدى).
 رضى بن يوسف تقى حافظ طوس سبزوارى بيهقى (فاضل-): ۳۸۲.
 رعينى = قاسم بن فيرة بن خلف بن احمد رعينى شاطبى.
 رعينى = محمد بن شريح اشيبلى رعينى اندلسى.
 رفعت = احمد رفعت (حافظ-) معروف به جور كجى زاده قاضى.
 رفيع بن مهران رياحى (ابوالعاليه): ۱۳۸.
 ركابى = جمال الدين بن... عباس ركابى.
 رماسكويج: ۱۱۸.
 رمضانلى شاكرى: ۲۷، ۳۰، ۳۵، ۳۶.
 روبى = محمد روبى مالكى.
 روح: ۲۹۰، ۲۹۱.
 روحانى (حاج سيلمهدى-) = مهدى روحانى (حاج سيد-).
 روح بن عبدالمؤمن: ۱۳۴.
 رودكى: ۱۱۱.
 روزبهان = محمدبن فقيه روزبهان.
 روشن = محمد روشن.
 روضاتى = محمدعلى روضاتى.
 رومى = احمد (حكمة الله) بن ابراهيم عصمة الله.
 رومى = احمد بن محمد آقحصارى.
 رومى = بلال رومى.
 رومى = حامد بن (حاج) عبدالفتاح پالوى رومى.
 رومى = محمد امين بن عبدالله امام رومى.
 رومى = محمد بن پيرعلى بر كوى رومى حنفى.
 رويس = محمد بن متوكل لؤلؤئى.
 ره آورد = حسن ره آورد.
 رهى معبرى: ۵۱.
 رياحى = رفيع بن مهران رياحى (ابوالعاليه).
 رياض عبدالمجيد مراد: ۱۷، ۱۸.
 رياضى = محمدعلى رياضى يزدى.

ز

زاهد کلائی = محمدیوسف بن ابراہیم زاهد کلائی.
 زاہدی = حسن زاہدی.
 زائے بن قدامہ ثقی: ۱۴۰.
 زبیدی: ۳۲۰.
 زرارہ: ۲۷۷.
 زرین حبیش: ۱۳۸، ۱۷۹، ۲۱۳.
 زرقانی = محمد عبدالعظیم زرقانی.
 زرکشی = محمد بن عبداللہ زرکشی (بدرالدین).
 زرکلی = خیرالدین زرکلی.
 زرین پوش = اسماعیل زرین پوش.
 زشکی = محمد بن علی زشکی (ابونصر).
 زکریا: ۲۳۱.
 زکریا بن عبداللہ: ۳۸۹.
 زکریا بن محمد بن احمد بن زکریا انصاری سنکی
 مصری شافعی (ابویحیی) (شیخ-): ۱۵۸، ۱۹۶،
 ۲۰۰، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵.
 زمخشری: ۱۶۶، ۱۶۷، ۲۰۹، ۳۵۹، ۴۲۱، ۴۳۲.
 زنجانی (ابوعبداللہ): ۴، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۶.
 زنلوی = محمد بن محمد زنلوی بخاری.
 زنگی = محمد بن (ملاحاجی) علی بن شیخ زنگی
 ہروی.
 زنوری = محمدحسین بن نانی ابن (حاج) عبدالرسول
 حسینی زنوری.
 زنوزی = علی زنوزی (سید-).
 زہرا، ام قاسم معروف بہ شیخہ: ۴۲۱.
 زہری = سلیمان بن مسلم زہری (ابن حجاز).
 زہری = محمد بن مسلم بن شہاب زہری.
 زیات = احمد حسن زیات.
 زیات = حمزہ بن حبیب زیات کوفی.
 زید بن اسلم: ۱۳۷.
 زید بن ثابت انصاری صحابی: ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵،
 ۱۳۶، ۱۵۸، ۱۷۰، ۲۱۳.
 زینحار = احمد محمد زینحار.
 زین الدین ابوعلی خاطر: ۲۲۳، ۲۲۴، ۳۷۵.
 زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین شہید ثانی

(شیخ-): ۲۷۹.

زین الدین بن نورالدین علی بن احمد، معروف بہ
 «شہید ثانی»: ۱۶۵، ۱۸۰، ۲۱۵.
 زین الدین جرجاوی = خالد بن عبداللہ بن ابی بکر بن
 محمد بن احمد.
 زین العابدین حسینی: ۳۴۵.
 زین العابدین محمد: ۴۰۷.

س

سادات ناصری = حسن سادات ناصری.
 ساسانی = خان ملک ساسانی.
 سالم بن عبداللہ بن عمر: ۱۳۷.
 سالم مولی ابی حذیفہ: ۱۳۳، ۱۳۵.
 سبزواری = رضی بن یوسف التقی حافظ طوس
 سبزواری بیہقی (فاضل-).
 سبزواری = مجملی حسینی سبزواری.
 سبزواری = محمد بن عطاء اللہ بن عبدالکریم.
 سبزواری = محمدرضا سبزواری (حاج-).
 سبزواری = محمد مقیم بن شمس الدین محمد بن
 ہواجہ حسن شیعی سبزواری.
 سبط الخیاط: ۱۶۱.
 ستی فاطمہ معصومہ = فاطمہ معصومہ.
 سپہسالار = میرزا حسین خان سپہسالار.
 سجاوندی = محمد بن ابی یزید طیفور سجاوندی.
 سبجستانی = سهل بن محمد سبجستانی (ابوحاتم).
 سبجستانی = عبداللہ بن سلیمان بن اشعث سبجستانی.
 سخاوی = علی بن محمد بن عبدالصمد بن عبدالاحد
 سخاوی.
 سدید یوسف بلقینی: ۳۸۲.
 سراج الدین = احمد بن علی سقاء.
 سراج الدین = عبداللہ بن محمد حافظ ہمدانی.
 سراج الدین = عمر بن قاسم انصاری معروف بہ نشار.
 سرخسی = اسماعیل بن ابراہیم بن محمد (قراب).
 سرکی = نظامی سرکی (سید-).
 سروی = حسین بن عثمان حافظ سروی.
 سریج بن یونس مروزی بغدادی: ۱۴۱.

- سرزدی = محمد سرزدی.
 سزگین = فواد سزگین.
 سعد: ۱۳۵.
 سعدالله بن عبدالله: ۲۷۶.
 سعیدخان انصاری (میرزا-): ۳۰.
 سعید بن اویس: ۱۳۴.
 سعید بن جبیر: ۱۳۸.
 سعید بن عثمان بن یحییٰ: ۴۳۰.
 سعید بن عفیر: ۱۶۹.
 سعید بن مسیب: ۱۳۷.
 سعید (حاج سید-): ۳۶۵.
 سعید = حسن سعید (حاج شیخ-).
 سعید قمی = محمدسعید بن حکیم محمد مفید.
 سعید طباطبائی اصفهانی: ۳۹.
 سعید نفیسی: ۴۶، ۱۰۶.
 سعیدی: ۴۳۹.
 سعیدی، ابوالفضل سعیدی ریخان یزدی (حاج سید-)
 = ابوالفضل سعیدی ریخان.
 سعیدی = عبدالباری سعیدی.
 سغناقی = حسین بن علی بن حجاج بن علی سغناقی.
 سفیانی = جیلانی بن عبدالله بن علی.
 سقاء = احمد بن علی سقاء.
 سقا = مصطفی سقا.
 سکاکی: ۳۴۲.
 سلام بن ابی سلیمان طویل: ۱۳۴.
 سلطان احمد جلایر = احمد جلایر.
 سلطان اشرف = اشرف (سلطان-).
 سلطان بایزید = بایزید (سلطان-).
 سلطان برقوق = برقوق (سلطان-).
 سلطان حسین سنندجی = حسین سنندجی.
 سلطان = عبداللطیف بن ابراهیم (ملقب به سلطان).
 سلطان قایتبای چرکسی = قایتبای چرکسی (سلطان-).
 سلطان القراء = عبدالرحیم ابن ابی القاسم تبریزی.
 سلطان القراء = محمود تبریزی (میرزا-).
 سلطان محمود عثمانی = محمود عثمانی (سلطان-).
 سلفرشاه: ۷۶.
 سلفی: ۳۵۹.
 سلفی = ابراهیم بن عمر بن ابراهیم بن خلیل جبیری سلفی.
 سلمابادی = یحیی بن حسین بن حسن بن ناصر سلمابادی.
 سلمانی = عیید بن عمرو سلمانی.
 سلمی = عبدالله بن حبیب سلمی (ابوعبدالرحمن).
 سلمی = هشیم بن بشیر سلمی.
 سلیم: ۳۶۷.
 سلیمان: ۲۳۲.
 سلیمان اعمش: ۱۳۴، ۱۳۹، ۳۹۱.
 سلیمان بن عبدالله حطی: ۳۸۴.
 سلیمان بن مسلم زهری «ابن جماز»: ۱۳۴، ۲۹۰، ۲۹۱.
 سلیمان بن یحیی ضبی: ۴۵۱.
 سلیمان بن یسار: ۱۳۷.
 سلیمان صفوی (شاه-): ۳۱۷، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۴۴.
 سلیمان ماحوزی (شیخ-): ۴۴۸.
 سلیمانی = محمدجان ابن حاج کامران ابدالی سلیمانی قندهاری.
 سلیمی: ۷۶.
 سمایی (خاندان-): ۱۰۸.
 سمایی = محمد سمایی حائری.
 سمرقندی: ۲۸۴.
 سمرقندی = ابوالقاسم سمرقندی (ناصرالدین).
 سمرقندی = محمد بن محمد شریف سمرقندی.
 سمرقندی = محمد بن محمود بن احمد بن علی حسینی مدنی سمرقندی.
 سمرقندی = محمد بن یوسف حسینی مدنی سمرقندی.
 سمک = محمدصالح سمک.
 سمنانی = محمد سعید بن اسماعیل معروف به مداح سمنانی.
 سمیونوف: ۱۱۱.
 سنقر بن مودود (ابوسعید-): ۴۳۸.

ش

شاطبی = قاسم بن فیرة بن خلف بن احمد رعینی.
 شافعی = محمد بن ادیس شافعی.
 شاکری = رمضانعلی شاکری.
 شامی = احمد بن علی بن حسن شامی.
 شامی = عبدالله بن عامر یحیی شامی.
 شامی = علی بن حسن شامی عاملی.
 شامی = محمد شامی (شمس الدین).
 شانہچی = کاظم مدیر شانہچی.
 شاه اسماعیل ثانی صفوی = اسماعیل ثانی صفوی (شاه-).
 شاه اسماعیل صفوی = اسماعیل صفوی (شاه-).
 شامرضا حیدر کهنموئی: ۴۶۴.
 شاه سلیمان صفوی = سلیمان صفوی (شاه-).
 شاه طہماسب صفوی = طہماسب صفوی (شاه-).
 شاه عباس دوم = عباس دوم (شاه-).
 شاه محمود شولستانی = محمود شولستانی (سید امیر نظام الدین شاه-).
 شایستہ = صرالدین شایستہ (سید-).
 شایستہ = علیرضا شایستہ.
 شیراوی = علی علام شیراوی.
 شبستری = محمود شبستری.
 شجاع الدین = جعفر بن سیداحمد (سید-).
 شچترین: ۱۱۹، ۱۰۹.
 شرعی = احمد بن محمد بن سعید شرعی یمنی.
 شرف الدین = احمد بن اسماعیل بن عثمان بن احمد بن ... شہرزوری.
 شریح بن یزید حضرمی.
 شریعتمدار = علی بن محمد جعفر شریعتمدار استرآبادی.
 شریعتمدار = محمد جعفر ابن ملاسیف الدین استرآبادی تهرانی.
 شریعتمدار = محمدرضا بن علی بن محمد جعفر شریعتمدار استرآبادی.
 شریف: ۳۴۲.
 شریف امامی: ۴۱.

سندجی = سلطان حسین سندجی.

سنیک لواسان: ۴۵۵.

سنیکی = زکریا بن محمد بن احمد بن زکریا انصاری سنیکی.

سواس = یاسین محمد سواس.

سوراوی = علی بن یوسف بن ناصر ضریر سوراوی.

سورکی = شمس الدین بن حیدر سورکی.

سوزنی = محمد بن ابی القاسم سوزنی درگزینی.

سوسی = صالح بن زیاد سوسی (ابوشعیب).

سوقی = علی بن شمس الدین محمد سوقی.

سہل بن زیاد: ۲۷۷.

سہل بن محمد سجستانی (ابوحاتم): ۱۳۹، ۱۴۱، ۴۴۸.

سہیلی = احمد سہیلی خوانساری.

سیاری = احمد بن سیار بن ایوب سیاری.

سیاری = احمد بن محمد بن سیار بن عبدالله سیاری بصری.

سیاسی = علی اکبر سیاسی.

سیویہ: ۱۴۱.

سینرضی: ۲۸۱.

سینسعید: ۲۴۹، ۲۵۰.

سینشریف جرجانی = شریف جرجانی.

سیند عبدالفتاح: ۲۹۳.

سیندعلی: ۲۱۸، ۳۳۲.

سیندعلی خان مدنی = علی خان مدنی (سید-).

سیند فودہ = عبدالعلیم فودہ.

سینمرتضی = مرتضی.

سینمیرزا جزائری: ۲۷۹.

سینولایت: ۳۴۲.

سینف الدین = علی شریفی حائری ترشیزی.

سینف الله قاری: ۴۵۴.

سیواسی = محمد بن ابراہیم سیواسی (نور الدین).

سیوطی = عبدالرحمن بن ابی بکر بن محمد سیوطی (جلال الدین).

شرف = امیرجلال بن علی بن امیرجلال شریف.
 شریف بن [محمد] رضا شیروانی تبریزی = محمد
 شریف بن [محمد] رضا.
 شریف جرجانی (سید-): ۲۱۱، ۲۶۴، ۳۰۳.
 شریف حافظ = علی بن محمد بن مجتبیٰ ابن محمد
 شریف حافظ.
 شریف = علی بن حبیب شریف.
 شریف قاری = علی بن عمادالدین علی.
 شریف = محمد بن محمد شریف سمرقندی.
 شریفی = ابراهیم شریفی.
 شریفی = علی شریفی حائری ترشیزی (سیف الدین).
 شریفی = محمد علی شریفی ملقب به میرزا مخلوم.
 شعبه بن عیاش حناط اسدی کوفی (ابابکر): ۱۳۴،
 ۱۷۶، ۲۱۲، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۳۲۰، ۳۲۱،
 ۳۶۱، ۳۷۲، ۳۸۸، ۴۵۶.
 شعبی = عامر بن شراحیل شعبی.
 شعرانی = ابوالحسن شعرانی (میرزا-).
 شعله = محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن حسین
 موصلی.
 شفتی = اسدالله بن محمدباقر موسوی رشتی شفتی
 (سید-).
 شفتی (حجة الاسلام-) = محمدباقر رشتی اصفهانی.
 شفق = رضازاده شفق.
 شفیع = محمد شفیع تبریزی.
 شکور = علی اکبر شکور (شهرضا).
 شلیبی = عبدالحفیظ شلیبی.
 شلیبی عبدالفتاح = عبدالفتاح اسماعیل (دکتر-).
 شمس الدین = احمد بن اسماعیل بن عثمان بن احمد
 بن ... شهرزوری.
 شمس الدین = احمد بن محمود ادیب حکیم مقری.
 شمس الدین بن حیدر سورکی: ۴۵۴.
 شمس الدین قاری: ۲۷۴.
 شمس الدین محمد: ۲۸۴.
 شمس الدین = محمد بن احمد بن داود دمشقی (ابن
 النجار).
 شمس الدین = محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن

حسین موصلی حنبلی (ابن الموقع).
 شمس الدین = محمد بن بدرالدین بن عبدالقادر بن
 محمد بلیانی.
 شمس الدین = محمد بن حمزه فناری.
 شمس الدین = محمد بن خلیل.
 شمس الدین = محمد بن خلیل بن ابی بکر بن محمد
 قباقی.
 شمس الدین = محمد بن زین الدین حاج منصور تونسلی.
 شمس الدین = محمد بن (ابی یزید) طیفور سجاوندی.
 شمس الدین = محمد بن عبدعلی بن شمس الدین بن
 اسفندیار.
 شمس الدین = محمد بن ملاحاجی علی بن شیخ زنگی
 هروی (ابوالصلاح).
 شمس الدین = محمد بن محمد بن ابی بکر بن ابراهیم
 بن یعقوب.
 شمس الدین = محمد بن محمد بن علی حسینی - یا -
 حسنی جرجانی.
 شمس الدین = محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن
 علی بن یوسف جزری.
 شمس الدین = محمد شامی.
 شمس الدین = محمد محسن شمس الدین قاری
 کاظمی.
 شناوی = محمد بن قاسم بن اسماعیل بقری.
 شنوانی = محمد شنوانی (ابوالوفاء).
 شوشتری = اسدالله شوشتری.
 شوشتری = محمدرضا شوشتری.
 شوشتری = محمود شوشتری.
 شوشتری = نورالله شوشتری (قاضی-).
 شوقی ضیف (دکتر-): ۱۴۱.
 شولستانی = محمود شولستانی.
 شهاب الدین: ۳۱۵.
 شهاب الدین = احمد (حکمة الله) بن ابراهیم
 عصمة الله.
 شهاب الدین = احمد بن احمد بن بدرالدین طیبی.
 شهاب الدین = احمد بن اسماعیل بن عثمان بن احمد
 شهرزوری.

شہاب الدین = احمد بن محمد قسطلانی.
 شہاب الدین = احمد بن وہبان حموی.
 شہاب الدین = عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراہیم بن
 عثمان (ابوشامہ).
 شہاب الدین نجفی مرعشی (آیة اللہ العظمیٰ): ۵۳.
 شہابی = علی اکبر شہابی.
 شہرزوری = ابی الکریم شہرزوری.
 شہرزوری = احمد بن اسماعیل بن عثمان بن احمد
 بن... شہرزوری.
 شہرستانی = حسن شہرستانی.
 شہرستانی = عبدالرضا شہرستانی.
 شہرستانی = علی شہرستانی (حاج میرزا).
 شہرستانی = مهدی شہرستانی حائری (میرزا سید).
 شہرستانی = ہبۃ الدین شہرستانی (سید).
 شہر ضایی = علی اکبر شکور.
 شہریار عدل: ۱۱۴.
 شہشہانی = حسین شہشہانی.
 شہنامہ خوان = لطف اللہ شہنامہ خوان.
 شہید اول: ۱۶۴، ۱۶۵.
 شہید ثانی = زین الدین بن نور الدین احمد بن محمد،
 معروف بہ «شہید ثانی».
 شہیدی = علی اکبر شہیدی.
 شبیہ: ۴۵۳.
 شبیہ بن نصاب: ۱۳۸، ۱۵۲.
 شیخ الاسلام بلقینی = بلقینی.
 شیخ بہائی = بہائی (شیخ).
 شیخ حسن: ۲۴۸.
 شیخ حسین بن عبدالصمد = حسین بن عبدالصمد
 عاملی.

ص

صابر بن محمد شیرازی: ۳۴۹.
 صاحبی: ۱۵۶.
 صادق خان: ۳۷۵.
 صارم الدولہ = اکبر مسعود صارم الدولہ.
 صالح بن (سید) احمد خانجی: ۴۳۰.
 صالح بن زیاد سوسی (ابوشعیب): ۱۳۴، ۲۲۴.
 ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۱۹، ۳۴۶، ۳۶۴.
 ۳۷۲.

شیخ الحفاظ مشہد خراسان: ۳۸۴.
 شیخ زین الدین = شہید ثانی.
 شیخ شہید: ۲۴۶، ۲۴۷، ۴۴۴.
 شیخ صلوق = محمد بن علی ابن بابویہ قمی.
 شیخ طوسی = محمد بن حسن طوسی.
 شیخ عزالدین = حسین بن عبدالصمد عاملی.
 شیخ علی شہید: ۴۱۶.

- صقر = احمد صقر.
 صلاح الذین منجد (دکتر-): ۲۰۲.
 صلاح محمد خیمی: ۲۰، ۲۱، ۲۶.
 صنعتی زاده = همایون صنعتی زاده.
 صوتی = محمدعلی صوتی.
 صیرفی = خالد بن خالد کوفی صیرفی (اباعیسی).
 صیمری = حسن ابن شیخ احمد بن شیخ محمود بن جمعة جزائری.
 صیمری = حسین ابن شیخ مفلح بن حسن بن راشد.
 صیمری = مفلح بن حسن صیمری.
- ض**
- ضباع = علی محمد ضباع (شیخ-).
 ضبی = سلیمان بن یحیی ضبی (ابوایوب).
 ضحاک: ۱۷۹.
 ضرار بن سرد: ۴۵۱.
 ضریر = احمد [محمد] بن ابی بکر ضریر بغوی (ابوزید، ابوزید).
 ضریر = حسین بن عثمان [علی] بن ثابت بغدادی.
 ضریر = علی بن یوسف بن ناصر ضریر سوراوی.
 ضریر = قاسم بن فیرة بن خلف بن احمد رعینی (شاطبی).
 ضریر = محمد بن سعدان ضریر کوفی.
 ضیاء الذین: ۲۶۴.
 ضیاء الذین = نورالله بن مولی ناصر الذین منصوروی خوارزمی.
 ضیافتی: ۸۴.
- ط**
- طاش کبری زاده = احمد بن مصطفی بن خنیز.
 طالقانی = محمدامین طالقانی.
 طاوس بن کیسان: ۱۳۷.
 طاهر بن عرب (ابی الحسن، شیخ-): ۴۴۱.
 طاهر تنکابی = میرزا طاهر تنکابی.
 طاهری شهاب: ۱۰۳.
 طباطبایی = حسین طباطبایی بروجردی.
- صالح بن عبدالکریم بحرینی (شیخ-): ۲۹۸، ۳۸۱.
 صالح بن فالج حمیدانی: ۲۲۱، ۳۲۲.
 صالح = جهانشاه صالح.
 صالح حسینی: ۲۳۴، ۳۷۵، ۴۵۹.
 صالحی = احمد بن احمد بن بدرالذین طیبی.
 صالحی = محمد بن بدرالذین بن عبدالقادر بن محمد بلبانی.
 صاوی = عبدالله بن اسماعیل صاوی.
 صائب تبریزی: ۱۱۲.
 صایفی = محمد بن ابوالفضل صایفی بیهقی.
 صائین الذین بصری: ۴۰۴.
 صباغ = مصطفی سعید صباغ.
 صبا = محسن صبا.
 صبحی صالح (دکتر-): ۱۶۲، ۲۰۲.
 صبوری = کاظم صبوری کاشانی (میرزا-).
 صحت = رضا صحت.
 صدرالاسلام = نصر بن علی بن محمد فسوی فارسی (ابن ابی مریم).
 صدر اصفهانی = محمد حسینخان صدر اصفهانی.
 صدر = حسن صدر (سید-).
 صدرالذین شایسته (سید-): ۸۸.
 صدرالذین محلاتی: ۸۸.
 صدر رضوی: ۴۵۵.
 صدر هاشمی = محمد صدر هاشمی.
 صدوق = محمد بن علی بن بابویه قمی.
 صدوقی = محمد صدوقی.
 صدیق = ابوبکر صدیق.
 صفا = ذبیح الله صفا.
 صفار: ۲۷۶.
 صفاقسی = علی نوری صفاقسی.
 صفدی = عمر بن ابراهیم شافعی صفدی.
 صفراوی = عبدالرحمن صفراوی.
 صفوان بن یحیی: ۲۷۷.
 صفوی = اسماعیل ثانی صفوی (شاه-).
 صفوی = اسماعیل صفوی (شاه-).
 صفوی = سلیمان صفوی (شاه-).

ظ

ظہیر بن فاضل ظہیر حسینی: ۲۱۲.

ع

عاصم احوال: ۱۳۳.

عاصم بن بھدلة اسدی خیاط کوفی تابعی معروف بہ

ابن ابی النجود (ابوبکر، تاج القراء): ۱۳۴، ۱۳۹،

۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۳، ۱۷۹، ۱۹۳، ۲۱۲، ۲۱۴،

۲۲۷، ۲۵۶، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۸۹،

۲۹۱، ۲۹۳، ۲۹۴، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۵۸، ۳۶۹،

۳۷۲، ۳۸۵، ۳۸۸، ۴۱۳، ۴۲۰، ۴۳۲، ۴۴۳،

۴۴۴.

عاصم جحری: ۱۳۹، ۱۵۲، ۱۷۶.

عاطفی = حسن عاطفی.

عامر بن شراحیل شعبی: ۱۳۸، ۱۷۰.

عامر بن عبدقیس: ۱۳۶، ۱۳۸.

عامر سید عثمان (شیخ-): ۲۰۲.

عاملی = احمد بن علی بن حسن شامی عاملی.

عاملی = جعفر بن حسن حسینی عاملی.

عاملی = جعفر بن محمد عاملی.

عاملی = حسین بن عبدالصمد عاملی (شیخ عزالدین).

عاملی = عبدالسلام محمد عاملی.

عاملی = علی بن حسن شامی عاملی.

عاملی = محمد بن حسن بن علی بن حسین مشغری.

عاملی = محمد بن علی بن محمد بن موجر کوبنی

عاملی.

عاملی = محمد جواد عاملی.

عاملی = محمدرضا ابن شیخ حر عاملی.

عاملی = محمد صالح بن حسن بن علی عاملی.

عاملی = نورالدین عاملی (سید-).

عایدی = محمد صلاح عایدی.

عائشہ: ۱۳۵.

عباد بن احمد بن اسماعیل حسینی اصفہانی

(ابوالفضائل): ۳۲۹، ۳۸۰، ۳۸۱.

عبادی = مظفر بن اردشیر عبادی.

عباس اقبال: ۷۳، ۷۴.

طباطبایی = حسین مدرسی طباطبایی.

طباطبایی = سعید طباطبایی اصفہانی.

طباطبایی = عبدالعزیز طباطبایی.

طباطبایی = محمدباقر بن سیدمرتضی طباطبایی یزدی

حائری (سید-).

طباطبائی = محمدحسین بن کاظم علوی فاطمی

حسینی حسینی.

طباطبایی = محمدعلی بن جواد حسینی حسینی

طباطبایی.

طباطبایی = محمدعلی طباطبایی قاضی تبریزی

(سید-).

طباطبایی = میرغیاث ابن (مولانا) میرمختار طباطبایی.

طبرسی = حسین بن محمدتقی طبرسی.

طبرسی = فضل بن حسن طبرسی (ابوعلی).

طبری = ابو معشر طبری.

طبری = محمد بن جریر طبری (ابن جریر).

طبری = محمدتقی بن حسین طبری حسینی

استرآبادی (سید-).

طبری حائری: ۱۵.

طبلاوی = منصور طبلاوی.

طیب بن عبدالہادی: ۳۰۰.

طرب اصفہانی = محمدجعفر منشی.

طلحہ: ۱۳۵.

طوسی = محمد بن حسن طوسی (ابوجعفر).

طوسی = محمد بن محمد بن حسن نصیر طوسی

(خواجہ نصیر طوسی).

طوسی = محمد بن محمود نصیر طوسی.

طویل = حمید طویل.

طویل = سلام بن ابی سلیمان طویل.

طویل = محمد بن احمد بن محمد مناوی شافعی.

طہ حسین (دکتر-): ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۹، ۲۰۱.

طہماسب صفوی (شاہ-): ۲۱۵، ۲۱۶، ۴۱۸.

طیار آلتی قولاج: ۲۰۲.

طیبی = احمد بن احمد بن بدرالدین.

- عباس بن فضل انصاری: ۱۴۰.
عباس دوم (شاه-): ۳۹۲.
عباس میرزا: ۷۹.
عبدالباری سعیدی: ۱۵۲.
عبدالباقی قاینی (مولی-): ۲۱۶.
عبدالجبار بن عبدالعزیز بن عبدالوہاب: ۲۸۴.
عبدالجلیل بن احمد قاری رازی حسینی فارسی (سید-): ۳۶۶، ۳۴۴.
عبدالجلیل بن (جلال الدین) محمود بن (نجم الدین) محمد بن عیدالله قاینی (نور الدین): ۲۶۶.
عبدالجلیل (میر-): ۳۶۷.
عبدالجواد بن یوسفعلی مشہدی: ۲۹۲، ۳۱۰، ۳۵۴، ۴۲۸.
عبدالحسین امینی: ۹۵.
عبدالحسین بن (شیخ) محمدعلی اعسم نجفی: ۲۰۳.
عبدالحسین بیات: ۱۰۱، ۱۰۴.
عبدالحسین حائری، ۴۱، ۴۴-۴۹، ۵۱، ۵۲.
عبدالحسین حسینی خواتون آبادی: ۲۷۷.
عبدالحسین کھرودی: ۳۱۱.
عبدالحفیظ شلبی: ۲۰۱.
عبدالحلیم بسیونی: ۱۹۳.
عبدالحلیم نجار: ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۲.
عبدالحمید بن عبدالمجید (اخفش اکبر): ۱۴۰.
عبدالحمید پولانزادہ (پولادنف): ۱۱۲.
عبدالحمید حسن: ۱۹۳.
عبدالحمید = ریاض عبدالحمید مراد.
عبدالحسی بن احمد بن محمد بن عماد حنبلی (ابوالفلاح): ۳۲۵.
عبدالحی حبیبی: ۷۶.
عبدالخیر بن محمد مفید رازی: ۲۹۹، ۳۲۹، ۴۲۶.
عبداللہم ازہری: ۳۰۵.
عبدالرحمن بن ابی بکر بن محمد سیوطی (جلال الدین): ۱۳۷، ۱۵۰، ۱۷۱، ۱۹۹، ۳۰۴، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۶۰، ۳۶۴، ۴۵۱.
عبدالرحمن بن ابی حاتم رازی: ۲۰۰.
عبدالرحمن بن احمد دقوی: ۱۵۰.
عبدالرحمن بن احمد رازی (ابوالفضل): ۱۵۱.
عبدالرحمن بن احمد واسطی: ۱۵۰.
عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراہیم بن عثمان بن ابی بکر بن عباس مقدسی دمشقی شافعی معروف بہ ابوشامہ (ابوالقاسم، ابومحمد، شہاب الدین): ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۵۰، ۱۵۵، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۹، ۱۹۹، ۲۰۲، ۲۰۸، ۲۰۹، ۳۲۷، ۳۹۵.
عبدالرحمن بن (شیخ شہاب الدین) سلیمان بن (شیخ) سعید حاجی ابی بکر (عز الدین): ۳۹۷.
عبدالرحمن بن مصطفی حسینی مصطلاوی: ۲۴۹.
عبدالرحمن بن واقد واقدی: ۱۳۲، ۱۴۰، ۲۰۳.
عبدالرحمن بن هرمز اعرج: ۱۳۴، ۱۳۷.
عبدالرحمن جامی: ۱۱۱، ۳۰۴.
عبدالرحمن سید: ۱۸۰، ۱۸۱، ۲۰۲، ۲۰۳.
عبدالرحمن صفراوی: ۱۶۱، ۲۸۴.
عبدالرحیم ابن ابی قاسم تبریزی (سلطان القاء): ۳۰۸.
عبدالرحیم بن عبداللہ: ۳۵۴.
عبدالرحیم بن ولی محمد اردبیلی: ۲۲۰.
عبدالرحیم مازندرانی: ۳۱۰.
عبدالرزاق لاهیجی: ۳۹۲.
عبدالرسولی = علی بن عبدالرسول.
عبدالرضا شہرستانی: ۹۵.
عبدالسلام محمد عاملی (شیخ-): ۲۷۹.
عبدالصبور شاہین (دکتر-): ۱۲۷، ۱۴۶، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۷، ۲۰۱، ۲۰۲.
عبدالصمد بغدادی (ابواحمد): ۳۹۹.
عبدالصمد بن حسین محلاتی: ۴۲۷.
عبدالصمد بن عبدالرحمن ابوالازہر مصری: ۱۴۱.
عبدالعال سالم علی مکرم (دکتر-): ۱۲۷، ۱۹۹، ۲۰۰.
عبدالعزیز: ۳۲۶.
عبدالعزیز بن یحیی تغلبی ربیع: ۲۸۴.
عبدالعزیز جواہر کلام: ۶۵، ۶۶.
عبدالعزیز طباطبائی: ۱۰۵.
عبدالعزیز عبدالفتاح قاری: ۲۰۳.

عبدالله بن سلیمان بن اشعث سجستانی: ۱۹۰، ۲۰۲.
عبدالله بن عامر یحصبی شامی مقری (اباعمران، ابن
عامر): ۱۳۳، ۱۳۹، ۱۴۲-۱۴۴، ۱۹۰، ۱۹۳،
۱۹۶، ۲۱۴، ۲۲۲، ۲۶۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱،
۳۱۹-۳۲۱، ۳۵۸، ۳۷۲، ۳۸۵، ۳۸۷، ۳۸۹،
۳۹۸، ۴۱۹.

عبدالله بن عباس: ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۷۹، ۴۵۴.
عبدالله بن عبداللطیف: ۴۰۷.
عبدالله بن علی بن فضل الله رستمان رستمانی: ۴۰۸.
عبدالله بن عمر: ۱۳۳، ۱۳۵.
عبدالله بن عمرو بن عاص: ۱۳۵.
عبدالله بن عیاش: ۱۳۴.
عبدالله بن کثیر داری معروف به مکی (ابامعبد،
ابن کثیر): ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۳،
۱۴۴، ۱۵۱، ۱۶۷، ۱۸۵، ۲۱۴، ۲۲۲، ۲۳۱،
۲۸۹-۲۹۱، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۷۲، ۳۸۵،
۳۸۶، ۴۱۴ و ۴۱۵، ۴۱۹.

عبدالله بن مبارک: ۲۷۶.
عبدالله بن مبارک بن علی بن عبدالله بن ناصر آل
حمید بن خطی احسانی: ۲۳۸.
عبدالله بن محمد حافظ همدانی معروف به قاری
السبعة (سراج الذین): ۴۰۴.
عبدالله بن محمد حسنی: ۱۵۰.
عبدالله بن محمود تستری (مولیٰ-): ۲۱۵.
عبدالله بن مسعود (ابن ام عبد، ابن مسعود): ۱۳۱،
۱۳۳-۱۳۸، ۱۷۱، ۱۷۶، ۲۱۳، ۲۳۶، ۲۵۲.
عبدالله بن مسلم بن قتیبہ (ابن قتیبہ): ۱۴۱، ۱۶۶،
۱۶۷، ۱۷۳، ۱۷۵-۱۷۷، ۱۷۹، ۲۰۰.

عبدالله بن جیدالاسلام: ۴۵۵.
عبدالله لك مظاهری: ۶۹، ۷۰.
عبدالله نورانی: ۱۵، ۱۶.
عبدالمجید مولوی: ۸۶.
عبدالحسین بن محمود بن حسین اخلاطی: ۳۴۱.
عبدالمک بن مروان: ۱۹۲.
عبدالمؤمن بن ملارجب خطیب (ملا-): ۲۸۶.
عبدالمؤمن حسینی: ۲۰۸.

عبدالعزیز (ملك-): ۱۹۸.

عبدالعظیم حسنی: ۷۸، ۸۰.

عبدالعظیم خان قریب گرگانی: ۹۸.

عبدالعلیم سیدفونہ: ۱۹۹.

عبدالغفور: ۲۵۲.

عبدالغنی قدسی: ۳۱۶.

عبدالفتاح اسماعیل شلیبی (دکتر-): ۱۲۷،
۱۹۸-۲۰۲.

عبدالفتاح قاضی: ۱۸۰، ۲۰۱.

عبدالفتاح: ۴۵۵.

عبدالقادر بن اسماعیل بن عبدالغنی نابلسی: ۳۴۳.

عبدالقادر خیات: ۳۰۰.

عبدالقادر گیلانی: ۹۴، ۱۰۵.

[عبدالقاهر بن عبدالرحمن جرجانی (شیخ-): ۲۱۸،
۳۴۲.

عبدالکریم حائری: ۲۸.

عبدالکریم مکارمی: ۸۹.

عبداللطیف بن ابراهیم ملقب به سلطان: ۳۷۹.

عبدالله اسماعیل صاوی: ۲۰۲.

عبدالله افندی: ۲۷۰.

عبدالله انوار: ۶۶-۷۰، ۷۷، ۷۸.

عبدالله بن ابراهیم بن محمود جزری: ۳۹۹.

عبدالله بن ابی اسحاق: ۱۳۹.

عبدالله بن ابی مئیکه: ۱۳۸.

عبدالله بن احمد بن بشیر ذکوان دمشقی (ابن ذکوان،
اباعمر): ۱۳۳، ۱۴۱، ۲۲۲، ۲۸۹-۲۹۱،
۳۲۰، ۳۲۱، ۳۵۰، ۳۷۲.

عبدالله بن احمد بن شریف حسینی لواسانی: ۲۲۰.

عبدالله بن احمد بن علی بن احمد کوفی همدانی حنفی
معروف به ابن فصیح (ابومحمد): ۳۵۷.

[عبدالله بن احمد بن محمود] نسفی [ابی البرکات]:
۳۵۷.

عبدالله بن حبیب سلمی (ابوعبدالرحمن سلمی): ۱۳۱،
۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۸، ۲۱۳.

عبدالله بن زبیر: ۱۳۵.

عبدالله بن سائب مخزومی: ۱۳۳-۱۳۶.

- عبدالواحد: ۴۱۳.
- عبدالواحد بن اسماعیل بن محمد بن محمد بن سراج الدین: ۳۰۵.
- عبدالواحد بن محمد باہلی (ابومحمد): ۲۸۲.
- عبدالوہاب اقبال: ۳.
- عبدالوہاب بن احمد بن وہبان دمشقی حنفی حموی (امین الدین، ابومحمد): ۱۵۰، ۳۳۷.
- عبدالوہاب بن عبدالوہاب جرجانی: ۲۳۸، ۳۷۳، ۴۰۷، ۴۴۰.
- عبدالوہاب بن فلیح مکی: ۱۴۱.
- عبدالوہاب بن محمد خلیف: ۲۸۵.
- عبدالوہاب بن محمد خلیفہ: ۳۶۱.
- عبدالوہاب حمودہ: ۱۸۰، ۲۰۱.
- عبدالوہاب فرید تنکابنی: ۱۰۸.
- عبدالہادی فضلی: ۱۲۶، ۲۰۱.
- عبہ راجحی: ۱۲۷، ۲۰۲.
- عبید: ۲۵۶.
- عبید بن حارص: ۴۵۳.
- عبید بن صباح (ابی محمد): ۳۸۸.
- عبید بن عمرو سلمانی: ۱۳۸.
- عبید بن عمیرات: ۱۳۷.
- عبید بن فضالہ: ۱۳۸.
- عتبہ: ۴۵۳.
- عثمان بن سعید حافظ دانی اموی قرطبی اندلسی مقری (ابوعمر، ابن صیرفی): ۱۲۶، ۱۴۱، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۱، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۶۶، ۲۸۷، ۲۸۳، ۲۸۱، ۲۷۸، ۲۷۴، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۵، ۳۳۸، ۳۷۶، ۴۲۹، ۴۴۶.
- عثمان بن سعید مقری ملقب بہ ورش (ابوسعید): ۱۳۴، ۲۸۸، ۲۵۹، ۲۴۱، ۲۴۰، ۲۲۷، ۲۱۱، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۵۰، ۳۷۶، ۳۷۲.
- عثمان بن صلاح (ابوعمر): ۱۷۰.
- عثمان بن عفان: ۹۶، ۱۳۳-۱۳۷، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۹، ۱۹۱-۱۹۳، ۲۱۳، ۲۷۶.
- عثمان بن محمد علی افندی: ۳۰۹.
- عثمان بن مظعون: ۱۳۱.
- عثمانی = سلطان محمود عثمانی.
- عجلون = ابن قاضی عجلون.
- عجین = محمد باقر عجین.
- عدوانی = یحیی بن یعمر عدوانی.
- عدوی = ابراہیم بن اسماعیل عدوی قرشی.
- عنری = علی بن عثمان بن محمد بن احمد بن حسن قاصح عنری.
- عراقی: ۲۷۸.
- عراقی = ابونصر عراقی.
- عراقی = مجتبیٰ عراقی.
- عربزادہ = محمد نجفی عربزادہ.
- عرفانیان = غلامعلی عرفانیان.
- عروہ بن زبیر: ۱۳۷، ۱۷۰.
- عریضی = علی بن ملامحمد عریضی.
- عزہ حسن: ۲۰۱، ۲۰۲.
- عزالذین جزائری: ۱۰۷.
- عزالذین = حسین بن عبدالصمد عاملی (شیخ-).
- عزالذین = عبدالرحمن بن (شیخ شہاب الدین) سلیمان.
- عسقلانی = ابن حجر عسقلانی.
- عسکری = ابی احمد عسکری.
- عسکری = حسن بن علی (امام عسکری ع).
- عصام الدین: ۳۱۵.
- عصام الدین = احمد بن مصطفیٰ بن خلیل طاش کبری زادہ.
- عطاء بن ابی رباح: ۱۳۸.
- عطاء بن یسار: ۱۳۷.
- عطاء اللہ بن محمود حسینی بيشابوری مشہدی (برہان الدین، بدایع الصنایع): ۱۱۸.
- عطار = احمد عبدالغفور عطار.
- عطار = حسن بن احمد عطار ہمدانی (ابوالعلاء ہمدانی).
- عطاردی = ابورجاء عطاردی.

- عطار = محمد بن حسن بن مقسم عطار (ابی بکر).
عطیة بن قیس کلابی: ۱۳۹.
عقیلی = محمد بن حسین عقیلی استرآبادی.
عکرمه (مولی ابن عباس): ۱۳۸.
علاءالدین ابن شیخ علی حسنی (همام): ۴۲۶.
علاءالدین حسنی: ۲۸۶.
علاءالدین = علی بن اسماعیل بن علی آرامی.
علام = علی علام شیراوی.
علامه اوحدی = اوحدی (علامه-).
علامه تهرانی = آقابزرگ تهرانی (علامه).
علامه حلی: ۲۱۵، ۳۳۲، ۳۶۶.
علائی: ۳۸۴.
علقمة بن قیس: ۱۳۴، ۱۳۸.
علم الدین = علی بن محمد بن عبدالصمد بن عبدالاحد سخاوی.
علم الهدی = محمدحسین بن هبةالله بن محمد بن عبدالحی رضوی کاشانی.
علمی = بهاءالدین علمی انواری.
علمی = علی علمی (حاج شیخ-).
علمی = محمود علمی یزدی.
علوی = محمدحسین بن کاظم علوی فاطمی.
علوی = محمود بن (سید) محمد بن مهدی بن عبدالفتاح حسنی حسینی.
علی آخوند همدانی (ملا-): ۹۱.
علی اردلان جوان: ۳۰، ۳۴.
علی اشرف مراغی: ۲۲۰.
علی اصغر اصغرزاده: ۹۸، ۱۰۷.
علی اصغر حکمت: ۶، ۸۶.
علی اصغر خجسته: ۸۵.
علی اکبر دهخدا: ۷۸، ۸۰.
علی اکبر سیاسی: ۵، ۶، ۱۴.
علی اکبر شکور (شهرضا): ۱۰۳.
علی اکبر شهابی: ۱۰.
علی اکبر شهیدی: ۳۰.
علی اکبر فیاض: ۱۰۶.
علی اکبر ولایتی: ۴۱.
- علی بزغش (شیخ نجیب الدین): ۳۸۴.
علی بن ابی طالب (ع): ۹۵، ۱۲۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۷۱.
۱۸۱، ۱۸۲، ۱۹۲، ۱۹۳، ۲۱۳، ۲۵۱، ۲۹۴.
۳۳۵، ۳۷۰، ۳۷۷، ۴۵۳، ۴۵۸.
علی بن ابی الیمین (ابن بشاک، تاج الدین): ۳۳۸.
علی بن احمد: ۱۵۰.
علی بن احمد (میرزا نظام الدین) دشتکی حسنی حسینی (سید-): ۳۸۳.
علی بن اسحاق بن مسعود: ۴۵۳.
علی بن اسماعیل بن علی آرامی (علاء الدین): ۲۶۶، ۲۶۷.
علی بن جعفر بن محمد رازی (شیخ ابوالحسن): ۴۳۹.
علی بن حبیب شریف: ۲۹۸، ۳۱۰.
علی بن حسن: ۲۶۳.
علی بن حسن شامی عاملی: ۲۸۵.
علی بن حمزة بن عبدالله اسدی کوفی نحوی قاری ملقب به کسائی: ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۲.
۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۳، ۱۹۶، ۲۱۴، ۲۲۶، ۲۳۰.
۲۵۴، ۲۵۷، ۲۶۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۳۱۹.
۳۲۰، ۳۲۱، ۳۵۰، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۹۰، ۴۱۹.
۴۲۰.
علی بن دریهم موصلی: ۲۳۸.
علی بن سعید ثعانی (امام شیخ ابوالحسن): ۲۳۴، ۴۶۳.
علی بن سلطان محمد هروی مکی حنفی قاری معروف به علی قاری یا ملاعلی قاری (شیخ نورالدین): ۳۴۴، ۴۳۴، ۴۳۵.
علی بن سلیمان منصوری مصری مقرئ نحوی: ۲۱۷، ۳۰۲.
علی بن شریف: ۳۸۲.
علی بن شمس الدین قاری: ۲۷۴.
علی بن (شیخ) شمس الدین کاظمی = درویش علی بن (شیخ) شمس الدین کاظمی.
علی (عبدالرسولی) بن عبدالرسول: ۴۱۵.
علی بن عبدالعالی کرکی (شیخ-): ۱۶۵، ۴۴۸، ۴۶۱.

- علی بن عبدالعزیز: ۴۲۹.
- علی بن عثمان بن محمد بن احمد بن حسن قاصح
عنری بغدادی (ابوالبقاء، ابن قاصح): ۱۵۰،
۲۰۱، ۳۲۴، ۳۲۷، ۳۷۲، ۳۷۳، ۴۱۵، ۴۴۰.
- علی بن علاءالدین ابن شیخ عبدالمجید دمیاطی:
۲۹۹.
- علی بن (عمادالدین) علی بن نجمالدین محمود قاری
استرآبادی مازندرانی معروف به عمادالدین علی
شریف قاری استرآبادی مازندرانی (عمادالدین):
۲۱۵، ۲۱۶، ۲۲۲، ۲۲۴-۲۲۶، ۲۴۲، ۲۵۲،
۲۵۳، ۲۶۸، ۲۷۴، ۲۹۴، ۳۵۴، ۴۱۹.
- علی بن عمر بن محمدحافظ تبریزی: ۳۳۰.
- علی بن محمد (ابن مقدم): ۳۵۴.
- علی بن محمد استرآبادی: ۲۸۴.
- علی بن محمد بن ابی سعید بن حسین دیوانی: ۳۳۸.
- علی بن محمد بن احمد بن یعقوب اذلی مفری: ۳۳۸.
- علی بن محمد بن عبدالصمد بن عبدالاحد بن عبدالغالب
همدانی مصری سخاوی شافعی ملقب به
شیخ القراء (ابوالحسن، علمالدین): ۱۳۶، ۱۳۷،
۱۴۹، ۱۹۸، ۲۰۸، ۲۳۴، ۲۸۳، ۳۲۰، ۳۲۴،
۳۳۰، ۳۳۶، ۳۵۸، ۳۵۹، ۴۰۴، ۴۲۱.
- علی بن محمد بن علی فارس معروف به خیاط بغدادی
(ابوالحسن): ۲۸۸.
- علی بن محمد بن مجتبی بن محمدشریف حافظ:
۴۵۸.
- علی بن محمدجعفر شریعتمدار استرآبادی: ۲۴۴.
- علی بن (شمسالدین) محمد سوقی: ۲۸۵.
- علی بن ملامحمد عریضی: ۲۳۸.
- علی بن محمد (امام علی نقی (ع)): ۳۳۵.
- علی بن محمود (شیخ-): ۲۷۹.
- علی بن (ابی الخیر) محمود بن (ابی نعیم) خضر بن
ابی البرکات رارانی اصفهانی (ابوبکر) ۳۹۷.
- علی بن محمود بن محمد ابن شیخ محمود خیام:
۳۸۵.
- علی بن مسعود مقری بغدادی: ۲۰۹.
- علی بن موسی الرضا (ثامن الحجج (ع)): ۳۲، ۲۷۹.
- علی بن یوسف بن ناصر ضریر سوراوی: ۳۴۱.
- علی بن یوسف قفطی: ۱۹۹.
- علی جندی: ۱۷۹، ۱۹۹.
- علی خوانساری (حاج-): ۱۲.
- علی دهقان: ۷۰.
- علی رشتی: ۲۱۹.
- علیرضا ابن (ملا) حیلر قاری شیرازی: ۴۱۸.
- علیرضا بن محمد حسینی: ۴۲۶.
- علیرضا شایسته: ۸۸.
- علی زنوزی (سید-): ۲۹۳.
- علی سبط (شیخ-): ۲۷۹.
- علی شریف قاری استرآبادی مازندرانی (عمادالدین) =
علی بن عمادالدین علی بن نجمالدین محمود
قاری.
- علی شریفی حائری ترشیزی (سیفالدین): ۳۱۱.
- علی شهرستانی (حاج میرزا-): ۳۸۲.
- علی علام شیراوی: ۳۱۶.
- علی علومی (حاج شیخ-): ۸۴.
- علی قاری = علی بن سلطان محمد هروی مکی حنفی.
علی محمد باب (میرزا-): ۲۱۸.
- علی محمد ضباع (شیخ-): ۱۸۵، ۱۹۳، ۱۹۹، ۲۰۱،
۴۴۳.
- علی محمد وزیر (حاج سید-): ۸۴، ۱۲۱-۱۲۳.
- علی (خان) مدنی (سید-): ۳۸۲، ۳۸۳.
- علی میرابوالفضل عنقا (جلالالدین): ۱۰۰.
- علی نجدی ناصف: ۲۰۰، ۲۰۲.
- علینقی اعتضادالسلطنة: ۱۳.
- علی نقی بن (ملا) زین العابدین قاری: ۲۸۶.
- علی نقی بهروزی: ۷۱، ۷۲.
- علی نقی منزوی: ۱۴، ۱۵، ۴۹، ۵۱، ۵۷، ۵۸، ۶۰،
۷۳، ۱۰۸.
- علی نوری صفاقسی: ۱۵۶، ۱۷۰، ۱۸۱.
- علی نیکساز: ۵۲.
- علی یزدی (شرفالدین): ۸۴.
- عمادبن رضا حسینی: ۲۱۳، ۳۲۲.
- عمادالدین = ابن کثیر (اسماعیل بن عمر قرشی).

عیسی بن میناء مدنی ملقب به قالون: ۱۳۴، ۱۶۶، ۲۲۷، ۲۸۹-۲۹۳، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۷۲.

عیسی بن وردان حذاء (ابن وردان): ۱۳۴، ۲۹۰، ۲۹۱.

عین الدین = حسین ذرفولی.

عینی (دکتر-): ۸۹.

غ

غازی = محمد بن غازی (شیخ-).

غاضری = حفص بن سلیمان کوفی غاضری بزاز
اسدی.

غزنوی = محمد بن (ابی یزید) طیفور سجاوندی.

غزی = ابراهیم بن ابراهیم بن عبدالرحمن غزی.

غزی = هرش غزی قادری.

غفاری = حسنعلی غفاری.

غلامحسین بن شمس الدین علی افینی: ۲۸۷.

غلامرضا فرزانه پور: ۷۴.

غلامعلی عرفانیان: ۳۵.

غیاث بن (مولانا) میرمختار طباطبائی: ۴۲۶، ۴۵۵.

غیاث الذبی تارخان: ۴۰۴.

غیاث الدین = منصور دشتکی (غیاث المدققین).

غیاث المدققین = منصور دشتکی (غیاث الدین).

ف

فارس = کمال الدین فارس (شیخ-).

فارسی = حسن بن احمد فارسی (ابوعلی).

فارسی = عبدالجلیل بن احمد حسینی قاری رازی.

فارسی = نصر بن عبدالعزیز بن احمد بن نوح فارسی
شیرازی.

فارسی = نصر بن علی بن محمد فسوی فارسی (ابن
ابی مریم).

فاروقی = احمد فاروقی هندی (شیخ-).

فاروقی = عمر بن محمد بن عبدالکریم مقری فاروقی.

فاروقی = محمد مظهر عمری نقش بندی فاروقی.

فاسی = محمد بن حسن فاسی نحوی (ابو عبدالله).

فاضل = محمود فاضل مطلق یزدی (دکتر-).

عمادالدین = علی بن عمادالدین علی بن نجم الدین
محمود قاری استرآبادی.

عمادالدین قدسی: ۳۸۴.

عمادالمحققین = واعظ تهرانی.

عمادی = محمد بن عمر بن علی بن احمد عمادی
(حافظ-).

عمار: ۱۳۲.

عمر بن ابراهیم شافعی صفدی: ۳۱۵.

عمر بن الخطاب: ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۶۹،
۱۷۰، ۱۷۸، ۳۴۵.

عمر بن عبدالعزیز: ۱۳۷، ۱۷۰.

عمر بن قاسم بن محمد بن علی انصاری معروف به
منشار - یا - نشار (سراج الدین): ۱۹۸، ۲۳۹،

۲۸۲.

عمر [بن محمد بن احمد بن اسماعیل] نسفی
(نجم الدین): ۳۴۸.

عمر بن محمد بن عبدالکریم مقری فاروقی: ۳۹۶.

عمر الحسان: ۹۶.

عمررضا کحاله: ۲۰۲.

عمرو بن شرحبیل: ۱۳۸.

عمرو بن عاص: ۱۳۵.

عمرو بن میمون: ۱۳۸.

عمری = محمد بن عثمان بن سعید عمری.

عمری = محمد مظهر عمری نقش بندی فاروقی.

عنانی = مصطفی عنانی.

عنایت الله رضا: ۱۰۴.

عنبری = معاذ بن معاذ عنبری.

عنقا = علی میرابوالفضل عنقا (جلال الدین).

عنقا = محمد پیراویسی عنقا (میرقطب الدین).

عوسجی = محمد بن (حاج) سالم محمد بن سالم بن
سعید بن عمر قلری.

عون بن عبدالله: ۴۲۹.

عویمر بن زید (ابوالدرءاء-): ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۷۶.

عیاض = قاضی عیاض.

عیسی بن ابی الحزم (ابوالقاسم): ۳۹۹.

عیسی بن عمر ثقفی: ۱۳۹، ۱۴۲.

- فاطمہ معصومہ (۴) (ستی-): ۳.
 فاطمی = محمدحسین بن کاظم علوی فاطمی حسنی
 حسینی طباطبائی.
 فاطمی = محمود بن (سید) محمد بن مهدی بن
 عبدالفتاح علوی.
 فائز رومی = احمد بن محمد آقحساری.
 فتحان: ۴.
 فتحعلی بن محمدباقر: ۳۰۸.
 فتحعلی شاه: ۹۰.
 فجاجی = جیلانی بن عبدالله بن علی بن احمد سفیانی
 جلالی فجاجی.
 فخرالدین = احمد بن علی بن احمد کوفی ہمدانی
 (ابن فصیح).
 فخرالدین بن عبدالحمود کمسکین: ۲۸۳.
 فخرالدین رازی (امام فخر): ۱۷۴، ۱۷۵.
 فخرالدین = نصر بن علی بن محمد فسوی فارسی
 (ابن ابی مریم).
 فخر رازی = فخرالدین رازی (امام فخر).
 فخری راستکار: ۴۷، ۵۰، ۵۱.
 فزاء (ابوزکریا): ۲۰۲، ۴۵۱.
 فرانسیس ہوفر: ۸۱.
 فراہانی = میرزاقلی درمنی فراہانی.
 فردوسی: ۷، ۹، ۳۹، ۴۰، ۱۱۱، ۳۲۶، ۳۳۴.
 فرزانہ پور = غلامرضا فرزانہ پور.
 فرمانفرما = مجید فیروز (ناصرالذولہ).
 فرمانفرمائیان = حافظ فرمانفرمائیان.
 فروردین: ۸۹.
 فروغی: ۴۴.
 فرہاد = احمد فرہاد معتمد.
 فرہاد = محمود فرہاد معتمد.
 فرہمند = محمدعلی فرہمند.
 فرید = عبدالوہاب فرید تنکابی.
 فسوی = نصر بن علی بن محمد فسوی فارسی.
 فصیح = محمدحسین بن عبدالله فصیح خوانساری.
 فضل بن حسن طبرسی (ابوعلی): ۱۴۳، ۱۶۴، ۲۰۲، ۲۸۰.
 فضل بن سلمہ: ۴۴۵.
 فضل بن شاذان: ۱۴۱.
 فضل اللہ ہمدانی (رشیدالدین): ۱۰۰.
 فضلی = عبدالہادی فضلی.
 فضولی: ۱۱۲.
 فقاعی = محمد بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل
 فقاعی.
 فقیری = محمدصادق فقیری.
 فقیہ مروزی = ابوالحسن فقیہ مروزی.
 فقیہ نجم (قوام الدین): ۳۳۸.
 فناری = محمد بن حمزہ فناری (شمس الدین).
 فؤاد اول (ملک-): ۱۹۳.
 فؤاد سزگین: ۱۴۲، ۱۹۹، ۲۷۷.
 فؤادی = محمد فؤادی (سید-).
 فودہ = عبدالعلیم سید فودہ.
 فوعی = تاج الدین بن محمد بن حمزہ بن زہرہ حسینی
 فوعی.
 فوعی = محمد بن جعفر بن محمد بن زہرہ حسینی
 حلبی فوعی.
 فہمی = محمود فہمی حجازی: ۱۹۹.
 فیاض = علی اکبر فیاض.
 فیاض = یوسف بن احمد بن محمد بن یوسف بن احمد
 بن فیاض حنبلی حجاوی.
 فیروزآبادی = محمد بن یعقوب فیروزآبادی
 (مجدالدین).
 فیروزشاہ (جلال الدولہ والدین): ۲۴۲.
 فیض کاشانی = محسن فیض کاشانی.
 فیضی: ۵۲.
 فیومی = محمد بن موسی بن محمد فیومی شافعی.
 ق
 قاجار (خاندان-): ۷۳.
 قادری = محمد ابن سید شیخ عثمان محبی قادری
 شافعی (سید-).
 قادری = ہرش غزی قادری.
 قاری = حسین حسینی قاری.

قاری السبعة = عبدالله بن محمدحافظ ہمدانی (سراج الذین).
 قاری صغیر = مختار اصفہانی (مختار القراء).
 قاری = عبدالجلیل حسینی قاری (سید-).
 قاری = علی بن سلطان محمد ہروی مکی حنفی قاری.
 قاری = علی بن عمادالذین علی بن نجمالذین محمود قاری استرآبادی.
 قاری = محمد حسینی قاری (امیر جمال الذین).
 قاری = محمدصادق بن محمدقاسم قاری «حومه» (ملا-).
 قاری = محمدطاهر حسینی قاری.
 قاری = محمدعلی بن حسین بہشتی قاری نجفی.
 قاری = محمدکاظم بن محمد قاری.
 قاری = محمود بن سیدمحمد بن مہدی بن عبدالفتاح علوی فاطمی حسینی.
 قاری = مہدی قاری (شیخ-).
 قازان: ۱۱۸.
 قاسم [بن محمدحسن بن شمسالذین قاری کاظمی]: ۴۱۸.
 قاسم برنا: ۹۲.
 قاسم بن احمد لورقی: ۱۴۹.
 قاسم بن سلام (ابوعبید-): ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۵۲، ۱۷۶، ۴۲۹.
 قاسم بن فیرة بن خلف بن احمد رعینی اندلسی شاطبی شافعی ضریر (ابوالقاسم، ابومحمد): ۱۲۶، ۱۴۹، ۱۶۱، ۲۱۲، ۲۶۶، ۲۷۴، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۳۰، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۸، ۳۵۹، ۳۶۸، ۳۷۴، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۹۵، ۳۹۹، ۴۰۳، ۴۳۲، ۴۳۴، ۴۰۴.
 قاسم بن مرتضی حسینی تونی: ۲۱۱، ۳۵۳، ۳۵۵، ۳۹۸.
 قاضی ابی بکر باقلانی = ابی بکر باقلانی.
 قاضی ابوالفضل = محمد بن محمد بن شحہ حلبی.
 قاضی تبریزی = محمدعلی طباطبائی قاضی تبریزی (سید-).

قرطبی = [محمد بن احمد بن ابی بکر بن فرح انصاری خزرچی].

قرطبی = محمد بن یوسف (ابوعبدالله).

قرطبی = مکی بن ابی طالب حموش قیسی.

قریب گرگانی = عبدالعظیم خان قریب گرگانی.

قزوینی = محمدجعفر بن محمدتقی قزوینی (شیخ-).

قزوینی = محمدخان قزوینی (میرزا).

قزوینی = محمد قزوینی.

قزوینی = یارعلی قاری قزوینی.

قسطلانی = احمد بن محمد قسطلانی (شهابالدین).

قسطمونی = احمد قسطمونی (حاج-).

قشیری = مسلم بن حجاج قشیری.

قشی = علی بن علاءالدین ابن شیخ عبدالمجید قشی دمیاطی.

قطب الدین = محمد پیراویسی عنقا.

قطب شاه = ابراهیم قطب شاه.

قطبک استداراتیمش: ۲۶۴.

قفطان = احمد بن حسن قفطان (شیخ-).

قفطی = علی بن یوسف قفطی.

قلانسی = ابی العز قلانسی.

قلی درمنی فراهانی (میرزا-): ۲۲۶.

قمی = محمد بن علی ابن بابویه قمی «صلوق».

قمی = محمدسعید ابن حکیم محمد مفید قمی.

قمی = مهدی لاجوردی قمی (سید-).

قنبرعلی حافظ: ۴۵۵.

قنبل = محمد بن عبدالرحمن مخزومی مکی (اباعمر).

قندهاری = جزری قندهاری.

قندهاری = محمدجان ابن حاج کامران ابدالی سلیمانی قندهاری.

قوام الدین = فقیه نجم.

قوچ حصاری = مصطفی قوچ حصاری (حاجی شیخ-).

قوشی (قرشی) = محمد بن عمر بن خالد قوشی (قرشی).

قونوی: ۳۳۷.

قیروانی = مکی بن ابی طالب حموش قیسی قرطبی.

قیس بن سکن (ابوزید): ۱۳۵.

قیسی = مکی بن ابی طالب حموش بن محمد قرطبی.

ک

کارل بروکلیمان: ۱۹۹، ۲۴۳، ۳۴۰، ۳۵۲.

کارول میناسیان (دکتر-): ۹۰.

کاشانی = افضل الدین کاشانی.

کاشانی = حسین ابن حاج کاشانی.

کاشانی = کاظم صبوری کاشانی.

کاشانی = محسن فیض کاشانی.

کاشانی = محمدحسین بن هبةالله بن محمد بن

عبدالحی رضوی کاشانی (علم الهدی).

کاشانی = محمدحسین کاشانی (حاج-).

کاشف الغطاء: ۵۸.

کاظم بن عنایت الله: ۳۹۴.

کاظم صبوری کاشانی (میرزا-): ۹۸.

کاظم مدیر شانمچی: ۱۵، ۱۶، ۹۷.

کاظمی = درویش علی بن (شیخ) شمس الدین کاظمی.

کاظمی = محمد بن شمس الدین کاظمی قاری.

کامبوزیان = امیر توکل کامبوزیان کرد غفراننو.

کتابی: ۹۰.

کتروی = حسن بن کتروی یزدی.

کرانی = حسن بن علی بن رمضان بحرانی کرانی.

کرباسی = محمد ابراهیم کرباسی.

کربلائی = اسدالله بن محمدباقر حسینی قاینی

کربلائی (سید-).

کربلائی = محمدعلی آل کشکول کربلائی.

کردی = محمدطاهر بن عبدالقادر کردی مالکی

خطاط.

کرکی = علی بن عبدالعالی کرکی (شیخ-).

کرمانی: ۷۵.

کرمانی = اسعد بن محمد بن احمد بن محمد بن

محمود بن احمد بن محمد کرمانی.

کرمانی = امام بن جلال کرمانی.

کرمانی = محمد کریمخان کرمانی (حاج-).

کرمانی = محمود بن حمزه بن نصر کرمانی.

کرہودی = عبدالحسین کرہودی.

کریستین سن: ۹۹.

کریمان = یوسف بن (مولانا) مصطفی کریمان.

کسائی = علی بن حمزہ بن عبدالله اسدی کوفی نحوی

قاری ملقب بہ کسائی.

کشفیہ (فرقہ-): ۲۱۸.

کفرنورانی = یاسین کفرنورانی جبالوی (شیخ-).

کلینی: ۲۷۵، ۲۷۶، ۴۶۱.

کمال الدین حسین: ۴۰۰.

کمال الدین فارس (شیخ-): ۲۸۸.

کمال محمد بن داود: ۳۰۵.

کمال الملك: ۸۸.

کمالی: ۹۳.

کواشی موصلی: ۱۵۳، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۹۴.

کوبنی = محمد بن علی بن محمد بن موجر کوبنی

عاملی.

[کوپری] زاده = احمد بن مصطفی بن خلیل طاش

کبری زاده.

کوثر = امین الله کوثر.

کورانی = احمد بن اسماعیل بن عثمان بن احمد بن

رشید بن ابراهیم شہرزوری.

کورانی = اسماعیل کورانی.

کورسرخی = حسن ظہیر بن فاضل ظہیر حسینی

کورسرخی.

کونسی = احمد بن محمد منادہلی ازہری کونسی.

کوه کمری = محمد حجت کوه کمری.

کویری = محمد کویری (حافظ-).

کہنموئی = شاہ رضا حیدر کہنموئی.

کیکائوس جهاننداری: ۱۲۰.

گ

گاردنر = استوارت گاردنر.

گرجی: ۱۱۰.

گریگور: ۱۱۶.

گلپایگانی = جعفر بن حسین حسینی موسوی

گلپایگانی (ابوالقاسم).

گلپایگانی = محمدرضا گلپایگانی (آیة اللہ-).

گلچین معانی = احمد گلچین معانی.

گولزیہر (کولدتسہیر): ۱۷۰، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲.

۲۰۲، ۲۰۳.

گیلانی = عبدالقادر گیلانی.

ل

لاجوردی = مہدی لاجوردی قمی (سید-).

لاریجانی = محمد بن یحیی بن بہاء لاریجانی.

لال بیك (ملا-): ۴۵۴.

لاہیجی = عبدالرزاق لاہیجی.

لیب سعید: ۱۸۰، ۲۰۲.

لطف الله شہناممخوان: ۲۶۶.

لطفعلی لواسانی: ۳۹۴.

لك مظاہری = عبدالله لك مظاہری.

لنین: ۱۰۸.

لواسانی = عبدالله بن احمد بن شریف حسینی

لواسانی.

لواسانی = لطفعلی لواسانی.

لورقی = قاسم بن احمد لورقی.

لؤلؤئی = محمد بن متوکل لؤلؤئی معروف بہ رويس.

لیث بن خالد بغدادی (ابوالحارث): ۱۳۴، ۲۲۶.

۲۵۴، ۲۸۹-۲۹۱، ۳۷۲، ۳۹۰.

لیثی = نصر بن عاصم لیثی.

م

ماجد بحرینی (سید-): ۳۸۴.

ماحوزی = سلیمان ماحوزی (شیخ-).

ماخ: ۱۱۶.

مارسلن جونز (دکتر-): ۲۰۳.

مازندرانی = ابوالقاسم مازندرانی معروف بہ سیدمحمد

مجتہد.

مازندرانی = جعفرقلی بن رضاعلی مازندرانی.

مازندرانی = عبدالرحیم مازندرانی.

مازندرانی = علی بن (عمادالدین) علی بن نجم الدین

محمود قاری استرآبادی.

- مازندرانی = محمدحسین بن علاءالدین درزی
مازندرانی.
مازندرانی = محمدعلی مازندرانی.
مازنی: ۳۵۰.
مالج = محمدریاض مالج.
مالک بن انس: ۲۹۵، ۴۳۴.
مالکی = اسماعیل بن اسحاق مالکی (قاضی-).
مانفسروگستر: ۱۱۴.
ماهر بن عرب بن ابراهیم حافظ اصفهانی: ۴۰۱.
مایل هروی = نجیب مایل هروی.
مبارک بن جمیل بن راشد بن جمعة بن کافی بن محمد بن عبدالله: ۲۳۰.
مبارک بن یمانی نجیب بحرانی: ۴۶۴.
مبارک رحمانزاده: ۱۱۲.
مبرد = محمد بن یزید.
متولی = محمد بن احمد متولی.
متینی = جلال متینی.
مجاهد بن جبر: ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۷.
مجتبی عراقی: ۲۸.
مجتبی مینوی: ۱۰۳.
مجدالدین = محمد بن یعقوب فیروزآبادی.
مجنوب = محمد بن (شیخ) علی بن شیخ معن مجنوب بقاعی.
مجمع بن جاریه: ۱۳۵.
مجید فیروز ناصرالدوله فرمانفرما: ۵۲.
محبالدین = جعفر بن مکی بن جعفر موصلی.
محبالدین = محمد بن محمدالجزری (ابوالقاسم).
محبعلی حسینی سبزواری: ۲۳۸.
محبی = محمد بن (سیدشیخ) عثمان محبی قادری شافعی (سید-).
محتشم السلطنة اسفندیاری (خاندان-): ۶۵.
محتشمی = مسعود محتشمی.
محدث نوری = حسین نوری (میرزا-).
محسن امین (سید-): ۲۴۸، ۲۱۸.
محسن فیض کاشانی: ۳۹۲.
محمفوظ = حسین علی محفوظ.
- محقق حلّی: ۴۴۸.
محقق = مهدی محقق.
محلّاتی = صدرالدین محلّاتی.
محلّاتی = عبدالصمد بن حسین محلّاتی.
محلّی = جلال الدین محلّی.
محمد = ابوالخیر محمد.
محمد = ابوالفتح محمد.
محمد ابراهیم کرباسی: ۳۳۲، ۲۱۸.
محمد ابوالفضل ابراهیم: ۱۷۹، ۱۹۳، ۱۹۹.
محمد = احمد [محمد] بن ابی بکر ضریر بغومی.
محمد استادی: ۲۷۴.
محمد استرآبادی (میرزا-): ۲۷۷.
محمدامین بزّاز (ابی طالب): ۴۵۰.
محمدامین بن عبدالله امام رومی: ۳۲۳.
محمدامین طالقانی: ۴۶۰.
محمدباقر بن (حاجی میرزا) جعفر مراغی هندی: ۳۰۳.
محمدباقر [بن محمدصالح] برغانی: ۲۵۴.
محمدباقر بن (سید) مرتضی طباطبایی یزدی (سید-): ۳۴۶.
محمدباقر حجتی (دکتر سید): ۸، ۹، ۶۴، ۶۵.
محمدباقر خوانساری (سید-): ۱۶۴، ۲۰۰، ۳۹۲.
محمدباقر رشتی اصفهانی (حجة الاسلام، سید-): ۲۹۳، ۲۷۷، ۲۴۵، ۳۳۲.
محمدباقر عجین: ۸۵.
محمد بلوی (دکتر سید-): ۲۰۲.
محمد بن ابراهیم سیواسی (نورالدین): ۴۰۴.
محمد بن ابی الفضل صافی بیهقی: ۳۷۱.
محمد بن ابی القاسم بن ابی سهل باری (ابی العباس): ۳۷۱.
محمد بن ابی القاسم سوزنی درگزیری: ۲۵۶.
محمد بن احمد (حافظ): ۳۱۴.
محمد بن (شیخ) احمد (خادم السجادة القادریة): ۳۷۸.
محمد بن احمد انصاری قرطبی: ۲۰۰.
[محمد بن احمد بن ابی بکر بن فرح انصاری خزرچی] قرطبی [مالکی (ابوعبدالله)]: ۱۸۴.
محمد بن احمد بن داود دمشقی مقری (ابن نجار،

- ابو عبدالله، شمس‌الذین): ۲۲۹، ۴۴۶.
 محمد بن احمد بن عثمان زہبی (حافظ ابی‌عبدالله):
 ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۴۵، ۱۵۶، ۲۰۳، ۳۶۰.
 محمد بن احمد بن عمر داجونی (ابوبکر): ۱۴۲.
 محمد بن احمد بن [محمد بن] ابراہیم محلی شافعی:
 ۳۶۴.
 محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن حسین موصلی
 حنبلی معروف بہ شعلہ و ابن الموقع (شمس‌الذین،
 ابو عبدالله): ۱۲۶، ۱۴۹، ۳۲۴، ۳۲۹، ۳۴۹،
 ۳۷۶، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۹۵، ۴۰۱.
 محمد بن احمد بن محمد مناوی شافعی معروف بہ
 طویل: ۴۰۱.
 محمد بن احمد بن (تاج‌الذین) میکائیل حسینی ہزار
 جریبی: ۲۳۸.
 محمد بن احمد متولی: ۲۰۰.
 محمد بن احمد ناصری: ۲۲۹.
 [محمد بن ادریس] شافعی: ۴۳۴.
 محمد بن اسحاق ربیع مکی (ابی‌ربیعہ): ۱۴۲.
 محمد بن (شیخ) اسماعیل: ۳۰۰.
 محمد بن اسماعیل بخاری: ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۶۹،
 ۲۰۱، ۲۹۵، ۳۳۰.
 محمد بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل فقاعی
 معروف بہ ابن فقاعی حموی (ابن سعدالله): ۳۵۹
 و ۳۶۰.
 محمد بن اندلسی: ۱۵۰.
 محمد بن بدرالذین بن عبدالقادر بن محمد بلبانی
 خزرچی بعلی دمشقی صالحی حنبلی
 (شمس‌الذین): ۳۶۴.
 محمد بن پیرعلی برکوی رومی حنفی (تقی‌الذین):
 ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۳۳.
 محمد بن جریر طبری (ابن جریر، ابو جعفر): ۱۴۲،
 ۱۵۱، ۱۵۲، ۲۸۷، ۲۸۸.
 محمد بن جعفر بن محمد بن زہرہ حسینی حلی فوعی:
 ۲۴۳.
 محمد بن حاج (شیخ-): ۱۵۶.
 محمد بن حسن انصاری: ۱۴۸.
- محمد بن (حاج) حسن بن حسن: ۴۴۲.
 محمد بن حسن بن علی بن حسین (یا محمد بن
 حسین) حر عاملی مشغری (شیخ-): ۲۷۹، ۲۸۱،
 ۴۲۶.
 محمد بن حسن بن مقسم عطار (ابی‌بکر): ۱۴۸.
 محمد بن (سید) حسن شافعی اشعری: ۳۷۸.
 محمد بن حسن طوسی (شیخ طوسی) (ابو جعفر):
 ۱۶۳، ۲۰۰، ۲۷۶، ۲۸۱.
 محمد بن حسن فاسی مقری نحوی (ابو عبدالله):
 ۱۴۹، ۱۵۰، ۳۲۴، ۳۹۵، ۴۳۲.
 محمد بن حسین بن محمد بن حسین نامابادی: ۴۵۳.
 محمد بن (حاج ملا) حسین خوشفی: ۳۶۹.
 محمد بن حسین عقیلی استرآبادی: ۲۰۷.
 محمد بن حمزہ فناری (شمس‌الذین): ۲۹۶.
 محمد بن خلیل بن ابی‌بکر بن محمد قباقی حلی
 مقدسی شافعی (ابن قباقی، ابو عبدالله،
 شمس‌الذین): ۲۳۷.
 محمد بن زین‌الذین (حاج) منصور تونسسی
 (شمس‌الذین): ۳۲۵.
 محمد بن زین‌العابدین: ۳۹۶.
 محمد بن زین‌العابدین موسوی: ۳۶۱.
 محمد بن سالم علی ازہری (ناصرالذین): ۴۶۳.
 محمد بن (حاج) سالم محمد بن سالم بن سعید بن عمر
 قلری شافعی عوسجی مصری: ۳۹۲.
 محمد بن سعدان ضریر کوفی: ۱۴۱.
 محمد بن سیرین (ابن سیرین): ۷۵، ۱۳۸.
 محمد بن شریح رعینی اندلسی اشیلی: ۱۴۸، ۱۵۱،
 ۲۰۱.
 محمد بن (ابی‌یزید) طیفور سجاوندی غزنوی قاری
 حنفی (ابو جعفر، ابو عبدالله، ابو الفضل، ابو محمد):
 ۲۱۵، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۹، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۹۶،
 ۴۱۸، ۴۳۷، ۴۴۸، ۴۵۰-۴۵۳، ۴۵۵، ۴۵۶،
 ۴۵۸، ۴۶۳.
 محمد بن عباس ماہیار: ۲۷۶.
 محمد بن عبدالله زرکشسی (بدرالذین): ۱۵۸، ۱۶۲،
 ۱۶۸، ۱۹۹.

محمد بن عمر بن خالد قوشی (قرشی) (ابوالفضل، جمال الذین): ۴۴۶، ۴۴۷.

محمد بن عمر بن علی بن احمد عمادی (حافظ-): ۳۲۷، ۴۰۴.

محمد بن عیسیٰ اصفهانی (ابوعبدالله): ۱۴۱.

محمد بن غازی (شیخ-): ۲۱۷.

محمد بن فقیه روزبهان: ۴۰۲.

محمد بن قاسم بن اسماعیل بقری شناوی شافعی ازهری: ۳۷۶-۳۷۸.

محمد بن لقمان بن عبدالوهاب حافظ: ۲۱۰.

محمد بن متوکل لؤلویی (رویس): ۱۳۴، ۲۹۰، ۴۱۵، ۲۹۱.

محمد بن محمد باقر بن (قوام الذین) محمد بن مفید موسوی استرآبادی (سید-): ۳۳۴.

محمد بن محمد بن ابی بکر بن ابراهیم بن یعقوب (شمس الذین): ۳۵۱.

محمد بن محمد بن حسن نصیر طوسی (خواجہ نصیر طوسی، نصیر الذین): ۷۴، ۷۷.

محمد بن محمد بن شحنه حلبی (قاضی ابوالفضل): ۲۶۹.

محمد بن محمد بن علی بن حسن بن محمود بن هاشم بن عوسجة بن مرقال بن عرفجة... بن سعد بن عبادة: ۲۸۳.

محمد بن محمد بن علی حسینی - یا - حسنی جرجانی (شمس الذین محمد): ۳۰۳، ۳۵۱، ۳۵۲.

محمد بن محمد بن علی مغربی مکناسی: ۳۰۷.

محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن علی بن یوسف جزری دمشقی شیرازی شافعی (ابن جزری، حافظ - ابوالخیر، شمس الذین): ۱۲۶، ۱۳۲، ۱۳۶، ۱۳۸.

۱۳۹، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۵، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۷۰.

۱۷۴، ۱۷۵، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۰۱، ۲۱۷، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۹، ۲۶۴، ۲۶۵.

۲۶۹، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۷۸، ۲۸۲، ۲۸۸، ۲۹۰، ۲۹۲، ۳۰۴، ۳۱۰، ۳۱۴، ۳۳۱، ۳۴۰، ۳۴۳.

۳۴۴، ۳۴۶، ۳۵۳، ۳۶۶، ۴۱۱، ۴۲۴، ۴۲۵.

محمد بن عبدالحمید بن فضل الله ابن شیخ المشایخ (ابوالفضل): ۳۸۵.

محمد بن عبدالحمید حکیم بغدادی: ۲۱۴، ۲۳۳، ۴۳۵، ۴۵۹.

محمد بن عبدالرحمن مخزومی مکی ملقب به قبل (ابوعمر): ۱۳۴، ۱۴۲، ۲۲۲، ۲۸۹، ۲۹۰.

۲۹۱، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۵۰، ۳۶۸، ۳۷۲.

محمد بن عبدعلی بن شمس الذین بن اسفندیار (شمس الذین): ۴۵۳.

محمد بن (شیخ) عبدالغنی بن (شیخ) حسن بیطار (بهاء الذین): ۳۷۳.

محمد بن عثمان بن سعید عمری: ۹۴.

محمد بن (سید شیخ) عثمان محبی قادری شافعی: ۳۲۵.

محمد بن عطاء الله بن عبدالکریم بن نصرالله جرہی سبزواری (ابوالفتوح): ۴۰۰.

[محمد بن علی (امام باقر^(ع)) = ابوجعفر^(ع)].

[محمد بن علی] امام جواد^(ع): ۲۷۴.

محمد بن علی بن ابی الفتح نازکونی: ۲۹۷.

محمد بن علی بن احمد حسینی: ۴۵۴، ۲۸۸.

محمد بن علی بن احمد مقلورسی: ۴۲۶.

محمد بن علی بن بابویه قمی معروف به صدوق: ۲۰۰.

محمد بن علی بن خلف حسینی: ۱۹۳.

محمد بن (ملاحاجی) علی بن شیخ زنگی هروی (ابوالصلاح، شمس الذین): ۲۶۶.

محمد بن علی بن محمد ازرقی: ۲۹۷.

محمد بن علی بن محمد بن موجر کوبی عاملی: ۳۲۰-۳۲۲، ۳۶۱، ۳۷۴.

محمد بن علی بن محمد موسوی: ۳۸۹.

محمد بن (شیخ) علی بن (شیخ) معن مجنوب بقاعی: ۳۱۶، ۳۴۴.

محمد بن علی حسینی جرجانی: ۲۱۱، ۲۱۴، ۳۵۱.

۳۵۵، ۳۹۸.

محمد بن (مولی) علی = درویش محمد بن مولی علی.

محمد بن علی زشکی (ابونصر): ۳۷۱.

محمد بن یعقوب فیروزآبادی (مجدالذین): ۱۹۹.
 محمد بن یوسف حسینی مدنی سمرقندی
 (سیدابوالقاسم): ۳۳۸.
 محمد بن یوسف قرطبی (ابوعبدالله): ۳۹۹.
 محمد پیراویسی عنقا (میرقطب‌الذین): ۱۰۰.
 محمد تاجی: ۴۳۴.
 محمدتقی ایروانی: ۲۰۰.
 محمدتقی بن حسین طبری حسینی استرآبادی
 (سید-): ۴۲۳.
 محمدتقی بن نظرعلی: ۴۳۹.
 محمدتقی بهار خراسانی: ۹۸.
 محمدتقی دانش‌پژوه: ۳، ۵، ۶، ۸، ۱۴-۱۶، ۴۱،
 ۴۹-۵۱، ۵۸-۶۵، ۷۳، ۷۴، ۷۶-۸۲، ۸۵-
 ۸۷، ۹۴، ۹۸، ۱۰۰-۱۰۶، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۶،
 ۱۱۹-۱۲۱.
 محمدتقی مصطفوی: ۸۴.
 محمدتوفیق بن محمد راغب بابا: ۲۷۰.
 محمدجان بن (حاج) کامران ابدالی سلیمانی قندهاری:
 ۳۷۹.
 محمدجعفر بن (ملا) سیف‌الذین استرآبادی تهرانی
 معروف به شریعتمدار متخلص به والی: ۳۳۲،
 ۳۳۳.
 محمدجعفر بن محمدتقی قزوینی (شیخ-): ۲۷۱.
 محمدجعفر بن میرمحمدصادق (میر-): ۴۶۲.
 محمدجعفر حسینی: ۲۸۵.
 محمدجعفر منشی متخلص به طرب اصفهانی: ۱۰۱.
 محمدجواد بلاغی: ۱۹۸.
 محمدجواد عاملی: ۱۴۴، ۱۶۵، ۲۰۳.
 محمدحجت کوه‌کمری: ۳۷.
 محمدحسن قاری: ۲۹۹.
 محمدحسین: ۳۹۴.
 محمدحسین بن عبدالله فصیح خوانساری (شیخ-):
 ۴۳۰.
 محمدحسین بن علاء‌الذین درزی مازندرانی: ۴۲۷.
 محمدحسین بن کاظم علوی فاطمی حسینی
 طباطبایی: ۳۰۱، ۴۵۶.

۴۳۳-۴۳۵، ۴۳۸، ۴۴۰، ۴۴۲، ۴۴۴، ۴۵۰.
 محمد [بن محمد الجزری] (ابوالفتح): ۲۶۹، ۴۴۲.
 محمد بن محمد الجزری (ابوالقاسم، محب‌الذین):
 ۳۳۱.
 محمد بن محمدحسین حسینی: ۴۳۶.
 محمد بن محمد خطیب اتکاوی (زین‌العابدین): ۳۲۵.
 محمد بن محمد زنبوی بخاری (ابوالمکارم): ۴۵۳-
 ۴۵۵.
 محمد بن محمدشریف سمرقندی: ۳۵۶.
 محمد بن محمدشفیع خوانساری (شیخ-): ۴۳۰.
 محمد بن محمدنصیر هزارجریبی دانگه: ۲۲۰، ۴۱۰.
 محمد بن محمود بن احمد خجندی ملقب به جلال:
 ۳۴۹.
 محمد بن محمود بن محمد بن [احمد بن] علی حسینی
 مدنی سمرقندی: ۲۱۲، ۲۴۷، ۲۶۸، ۳۲۲،
 ۳۳۶، ۳۳۸-۳۴۰، ۳۵۵، ۳۷۴، ۴۰۵، ۴۱۳-
 ۴۱۵.
 محمد بن محمود بن نجار: ۱۵۰.
 محمد بن محمود نصیر طوسی: ۲۹۷، ۳۱۰.
 محمد بن محیصن: ۱۳۹، ۱۴۲.
 محمد بن مسلم بن شهاب زهری: ۱۳۴، ۱۳۷.
 محمد بن مصطفی بن محمد بن عبدالرحمن بن علی:
 ۲۹۲.
 محمد بن مفتی بخاری: ۴۵۷.
 محمد بن مقصوده: ۳۸۶.
 محمد بن موسی بن عباس بن مجاهد تمیمی بغدادی
 (ابوبکر): ۱۴۲.
 محمد بن موسی بن فرج دربندی (ابوبکر): ۱۱۸.
 محمد بن موسی بن محمد فیومی شافعی: ۳۲۵.
 محمد بن مهدی حسینی تبریزی (سید-): ۳۹۶.
 محمد بن نوری: ۲۲۰.
 محمد بن یحیی اریحاوی: ۴۱۳.
 محمد بن یحیی بن بهاء لاریجانی: ۳۱۵.
 محمد بن یحیی حسینی ندیدی: ۴۲۹.
 محمد بن یزید (مبرد): ۱۴۸.
 محمد بن یعقوب اسدی: ۱۵۰.

- محمدحسین بن (حاجی) محمد قاری: ۳۷۳.
 محمدحسین بن نانی ابن حاج عبدالرسول حسینی
 زوری: ۳۹۴.
 محمدحسین بن ہبہ اللہ بن محمد بن عبدالحی رضوی
 کاشانی (علم الہدی): ۱۰۴.
 محمد حسینخان صدر اصفہانی: ۹۰.
 محمدحسین سلطان القراء: ۴۵۷.
 محمدحسین (شیخ-): ۳۹۲.
 محمدحسین کاشانی: ۲۷۱.
 محمدحسین موسوی خوانساری (سید-): ۲۷۸،
 ۴۳۰، ۴۳۱.
 محمد حسینی قاری (امیر جمال الدین): ۲۲۴.
 محمد حکیم (آیت اللہ): ۹۵.
 محمد حکیمزادہ: ۲۴۹، ۴۱۸، ۴۳۲.
 محمد خاتون آبادی: ۲۶۸.
 محمد خالصی: ۳۰.
 محمدخان قزوینی (میرزا-): ۵.
 محمد خلیلی (حاج میرزا-): ۸۸.
 محمدرضا ابن شیخ حرعاملی: ۴۲۶.
 محمدرضا بن علی بن محمدجعفر شریعتمدار
 استرآبادی: ۲۴۳، ۲۴۵.
 محمدرضا خراسانی: ۹۰.
 محمدرضا سبزواری (حاج-): ۲۹۴.
 محمدرضا شوشتری: ۹۵.
 محمدرضا گلپایگانی: ۲۸، ۳۸.
 محمدرضا مشایبی: ۱۰.
 محمدرضوی مالکی: ۲۰۳.
 محمد روشن: ۱۶.
 محمدریاض مالح: ۱۹.
 محمد سریزدی: ۸۴.
 محمد سعید اشرف: ۴۵۱.
 محمد سعید بن اسماعیل ملقب بہ مذاح سمعانی:
 ۴۵۰.
 محمد سعید بن حکیم محمد قمی معروف بہ قاضی
 سعید ملقب بہ حکیم کوچک (میرزا-): ۲۲۱،
 ۳۰۲، ۳۱۶، ۳۲۶، ۳۹۲، ۳۹۳.
- محمد سامی حائری: ۱۰۸.
 محمد سید جادالحق: ۲۰۳.
 محمد شامی (شمس الدین): ۳۸۴.
 محمدشاه قاجار: ۲۹۳.
 محمد شریف: ۴۲۴.
 محمد شریف اردبیلی: ۳۳۶.
 محمدشریف بن [محمد] رضا شیروانی تبریزی: ۳۳۵.
 محمد شفیع تبریزی: ۴۱۸.
 محمد شنوائی (ابوالوفاء): ۲۹۹.
 محمد (شیخ-): ۲۱۸.
 محمد شیروانی: ۸۶، ۱۲۲، ۱۲۳.
 محمدصادق: ۴۱۸.
 محمدصادق بن احمد: ۴۰۸.
 محمدصادق بن (ملا) محمدقاسم قاری، «حومہ»
 (ملا-): ۲۶۸، ۲۷۰، ۳۵۶، ۳۶۴، ۴۱۶، ۴۲۸،
 ۴۳۶.
 محمدصادق رحیمی: ۱۰۱.
 محمدصادق فقیری: ۷۱، ۷۲.
 محمدصالح بن حسن بن علی عاملی: ۳۰۰.
 محمدصالح بن (ملا) حیدر: ۲۳۳، ۲۳۶، ۲۳۷.
 محمدصالح بن عبدالرحیم یزدی: ۲۷۷.
 محمدصالح بن محمدتقی برغانی: ۲۵۴.
 محمدصالح سمک: ۱۷۹، ۱۹۹.
 محمد صدر ہاشمی: ۷۶، ۸۹.
 محمد صدوقی: ۸۴.
 محمدصلاح عایدی: ۱۸.
 محمد طاہر بن عبدالقادر کردی مالکی خطاط: ۱۷۸،
 ۱۸۰، ۱۹۹.
 محمدطاہر حسینی قاری: ۳۵۴.
 محمد طہ نجف: ۱۹۹.
 محمد عبدالعظیم زرقانی: ۱۶۳، ۱۷۸، ۲۰۳.
 محمد عبدالعظیم علی: ۲۰۲.
 محمد عبدالله دراز: ۲۰۲.
 محمدعلی: ۳۹۱.
 محمدعلی ال کشکول کربلائی: ۲۴۸.
 محمدعلی اردوبادی (میرزا-): ۲۸۱.

- محمدعلی بن احمد انصاری (حافظ-): ۳۰۸.
 محمدعلی بن حسین بهشتی قاری: ۴۱۲، ۳۰۳.
 محمدعلی بن فرج الله بکاری: ۴۲۰، ۳۴۸، ۳۴۷، ۴۲۶، ۴۴۶.
 محمدعلی بن محمدرمان حیرانی: ۲۹۸.
 محمدعلی تھانوی: ۲۰۲.
 محمدعلی روضاتی: ۸۷.
 محمدعلی ریاضی یزدی: ۱۲۳، ۱۲۲.
 محمدعلی شریفی (میرزا مخلوم-): ۳۵۲.
 محمدعلی صوتی: ۱۲۱.
 محمدعلی طباطبایی قاضی تبریزی (سید-): ۱۰۵.
 محمدعلی فرھمند: ۸۵.
 محمدعلی مازندرانی: ۲۴۸.
 محمدعلی میرزا: ۲۱۹.
 محمدعلی نجار: ۲۰۲، ۲۰۰، ۱۹۳.
 محمدفواد عبدالباقی: ۲۰۳.
 محمد فوادی: ۳۲۳.
 محمد فیض الله: ۳۶۳، ۲۴۳.
 محمد قاری کاظمی معروف به شیخ محمد قاری یا
 ملا محمد قاری (شمس الدین، شیخ-): ۲۴۹،
 ۲۶۳، ۳۱۷، ۳۲۵، ۳۶۹، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۴۳،
 ۴۴۴.
 محمدقاسم بن علی بن نظرداد: ۲۱۰.
 محمد قزوینی: ۳۴۱.
 محمدقلی بن عوض قراچہدانی: ۲۲۰.
 محمد کاظم: ۴۲۷، ۲۴۳.
 محمد کاظم بن اصغر موسوی شیرازی: ۴۱۰.
 محمد کاظم بن سلطان حسین: ۲۷۰.
 محمد کاظم بن محمد قاری: ۴۱۰.
 محمد کاظم دربندی: ۳۳۵.
 محمد کاظم رشتی (سید-): ۲۱۹، ۲۱۸.
 محمد کاظم شیرازی قاری: ۴۱۰.
 محمد کامل قصار: ۳۳۲.
 محمد کریمخان کرمانی (حاج-): ۲۷۱.
 محمد کویری (حافظ-): ۴۲۷.
 محمد مجتهد (سید-) = ابوالقاسم مازندرانی معروف به
- سید محمد مجتهد.
 محمد محمدی: ۹.
 محمد مسعود: ۴۵۴.
 محمد مشکوٰۃ (سید-): ۳۹۲، ۵۹، ۵۸، ۵۷.
 محمد مصری: ۱۹۹.
 محمد مطیع حافظ: ۲۶، ۲۴، ۲۳.
 محمد مظہر عمری نقش بندی فاروقی: ۹۶.
 محمد مقیم بن شمس الدین محمد بن خواجه حسن
 شیعی سبزواری: ۴۰۲.
 محمد موسوی خوانساری: ۲۷۸.
 محمد موفق (سید-) مشہور به ابوتوزینت تلمسانی:
 ۲۹۲.
 محمد مؤمن: ۴۰۸.
 محمد مؤمن بن محمد امین تبریزی: ۳۹۴.
 محمد مؤمن جهرمی ابن استاد: ۲۹۹.
 محمد مؤمن حسینی: ۲۹۸.
 محمد مہدی (میرزا-): ۳۶۲.
 محمد ناصر الدین بانی: ۲۰۲.
 محمد نجفی عربزادہ: ۹۲.
 محمد نخبوانی: ۷۰.
 محمد ولیخان اسدی: ۳۰.
 محمد ولی میرزا: ۱۰۱.
 محمد ہاشم بن (نور الدین) محمد: ۲۸۱.
 محمدی = محمد محمدی.
 محمدیوسف بن ابراہیم زاہد کلائی: ۲۷۰.
 محمود: ۴۱۷.
 محمود آبادی = حسن محمود آبادی یزدی (حاجی
 میرزا-).
 محمود ایزدی: ۹۲، ۹۱.
 محمود بن جمال الدین موسوی خوانساری: ۴۲۴.
 محمود بن حمزہ بن نصر کرمانی (تاج القراء کرمانی):
 ۴۳۷، ۳۴۰.
 محمود بن عمر بن حسین بن ابی بکر بن ابی الحسن
 بلیانی: ۴۳۳.
 محمود بن (نجم الدین) محمد بن عیدالله قاینی
 (جلال الدین): ۲۶۶.

مدنی = محمد بن محمود بن احمد بن علی حسینی
مدنی سمرقندی.

مدنی = محمد بن یوسف حسینی مدنی سمرقندی
(سید ابوالقاسم).

مدنی = نافع بن عبدالرحمن ابونعیم مدنی.

مدیر شانہچی = کاظم مدیر شانہچی.

مراد = ریاض عبدالحمید مراد.

مرادی = حسن بن قاسم بن عبدالله بن علی مرادی
(ابن ام قاسم).

مراغی = علی اشرف مراغی.

مراغی = محمدباقر بن (حاجی میرزا) جعفر مراغی
ہندی.

مراکشی = حسن بن قاسم بن عبدالله بن علی مرادی
(ابن ام قاسم).

مرتضی (سید-) : ۲۸۱، ۲۸۰.

مرتضی قلی بن حسن علی خوری (ملا-) : ۲۸۶.

مرتضی قلیخان نائینی : ۳۰.

مردیث اونس : ۸۶.

مرعشی = شہابالذین نجفی مرعشی
(آیة اللہ العظمیٰ-).

مرعشی = محمود نجفی مرعشی.

مرغینانی : ۴۳۲.

مروزی = ابوالحسن فقیہ مروزی.

مروزی = اسحاق بن ابراہیم مروزی (وراق).

مروزی = سریج بن یونس مروزی بغدادی.

مزاوی : ۱۱۶.

مسروق بن اجدع : ۱۳۳، ۱۳۸.

مسعود صارم النولہ = اکبر مسعود صارم النولہ.

مسعود محتشمی : ۹۸.

مسلم بن جناب : ۱۳۷.

مسلم [بن حجاج بن مسلم قشیری نیشابوری

(ابوالحسین) : ۲۰۱، ۲۹۵، ۳۳۰.

مشایی = محمدرضا مشایی.

مشغری = محمد بن حسن بن علی بن حسین

(حر عاملی).

مشکوٰۃ = محمد مشکوٰۃ.

محمود بن (سید) محمد بن مہدی بن عبدالفتاح علوی
فاطمی حسنی حسینی قاری حافظ تبریزی،
(فاطمی حافظ تبریزی) : ۲۹۳، ۲۹۴، ۴۱۱،
۴۱۶.

محمود تهرانی (شیخ-) : ۴۵۵.

محمود سلطان القراء تبریزی (میرزا-) : ۴۵۷.

محمود خلیل حصری : ۱۸۵، ۱۹۳، ۱۹۹.

محمود شبستری : ۸۱.

محمود شوشتری : ۱۰۸.

محمود شولستانی (سید امیر نظام الدین شاہ-) : ۲۱۵.

محمود عثمانی (سلطان-) : ۹۶.

محمود علوم یزدی : ۱۰۷.

محمود فاضل مطلق یزدی (دکتر-) : ۷، ۹، ۱۰، ۳۹،
۴۰، ۱۰۷.

محمود فرہاد معتمد : ۷۹.

محمود فہمی حجازی : ۱۹۹.

محمود نجفی مرعشی : ۵۳-۵۷.

محبی الذین رمضان : ۲۰۳.

مختار اصفہانی معروف بہ مختار القراء (قاری صغیر) :
۳۳۳.

مختار القراء = مختار اصفہانی (قاری صغیر).

مخزومی = عبدالله بن سائب مخزومی.

مخزومی = محمد بن عبدالرحمن مخزومی مکی ملقب
بہ قبیل (ابوعمر).

مخزومی = مفیرہ بن ابی شہاب مخزومی.

مخزومی = مہدی مخزومی.

مخزومی = یزید بن قعقاع مخزومی مدنی قاری
(ابوجعفر).

مخلاتی = رضوان بن محمد مخلاتی (استاد-).

مداح سمنانی = محمد سعید بن اسماعیل مداح
سمنانی.

مدرس تبریزی : ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۹۲.

مدرسی = جواد مدرسی یزدی.

مدرسی = حسین مدرسی طباطبائی.

مدنی = علی (خان) مدنی (سید-).

مدنی = عیسیٰ بن میناء مدنی، ملقب بہ «قالون».

مشہدی = عبدالجواد بن یوسف علی مشہدی.
 مشہدی = عطاء اللہ بن محمود حسینی نیشابوری
 مشہدی.
 مشیرپور: ۲۷.
 مصطفیٰ بن عبدالرحمن ازمیری (شیخ-): ۲۶۹.
 مصطفیٰ بن محمد: ۴۴۳.
 مصطفیٰ سعید صباغ: ۲۳.
 مصطفیٰ سقا: ۲۰۱.
 مصطفیٰ عنانی: ۱۹۳.
 مصطفیٰ قبوینی: ۳۱۶.
 مصطفیٰ قوچ حصاری (حاجی شیخ-): ۳۲۳.
 مصطفوی = محمدتقی مصطفوی.
 مصطالوی = عبدالرحمن بن مصطفیٰ حسینی
 مصطالوی.
 مصعب بن عمیر: ۱۳۲.
 مصلح الدین (امام جامع اموی): ۴۵۷.
 مضر (قبیلہ-): ۳۷۶.
 مطلق = حاجی بن علی بن محمود ابن حاجی محمد
 مطلق اصفہانی.
 مطیری = احمد بن زین الدین بن ابراہیم بن داغر...
 بن شمرخ آل صقر مطیری بحرانی احسائی.
 مظاہری = عبداللہ لك مظاہری.
 مظفر بن اردشیر عبادی: ۸۲.
 مظفر بن محمد: ۲۳۲.
 معاذ بن جبل: ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۵.
 معاذ بن حارث معروف بہ معاذ القاریء: ۱۳۷.
 معاذ بن معاذ عنبری: ۱۳۸.
 معاذ القاری = معاذ بن حارث.
 معانی = احمد گلچین معانی.
 معاویہ بن ابی سفیان: ۱۳۵، ۳۷۵.
 معتمد = احمد فرہاد معتمد.
 معتمد = محمود فرہاد معتمد.
 معلم = وجیہ الدین بن اسماعیل بن عباس معلم.
 معمر = ابوالبقاء معمر.
 معیری = رھی معیری.
 مغربی = محمد بن محمد بن علی مغربی مکناسی.

مغنیساوی = احمد مغنیساوی.
 مغیرہ بن ابی شہاب مخزومی: ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۶،
 ۱۳۸.
 مغیرہ بن شعیب تمیمی: ۱۴۰.
 مفتاح = حسین مفتاح (دکتر-).
 مفتی = یحییٰ بن حسن بحرانی مفتی (شیخ-).
 معزالذین حسینی: ۲۸۸.
 مفضل: ۱۵۲.
 مفلح بن حسن صیمری: ۱۶۵.
 مفلح الذین: ۴۴۸.
 مفید = عبدالخیر بن محمد مفید رازی.
 مفید = محمد بن محمد باقر بن (قوام الذین) محمد بن
 مفید موسوی استرآبادی (سید-).
 مفید = محمد سعید بن حکیم محمد مفید قمی.
 مقدسی = احمد بن محمد مقدسی.
 مقدسی = عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراہیم بن
 عثمان (ابوشامہ).
 مقدسی = محمد بن خلیل بن ابی یکر بن محمد قباقی.
 مقدسی = یوسف بن عبدالہادی مقدسی.
 مقرب: ۳۱۵.
 مقری = ابن حسنون مقری.
 مقریزی: ۲۱۰.
 مقصود = جواد مقصود ہمدانی.
 مقلورسی = محمد بن علی بن احمد مقلورسی.
 مکارمی = عبدالکریم مکارمی.
 مکر خوبوا: ۱۱۰.
 مکناسی = محمد بن محمد بن علی مغربی مکناسی.
 مکی = احمد بن محمد مؤذن بزوی مکی (ابوالحسن).
 مکی بن ابی طالب حموش بن محمد بن مختار قیسی
 قیروانی قرطبی نحوی (ابومحمد): ۱۲۷، ۱۴۳،
 ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۵، ۱۶۷، ۱۸۶، ۱۸۷،
 ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۷۲، ۳۱۸، ۴۴۳.
 مکی = عبداللہ بن کشیداری معروف بہ مکی
 (ابامعبد).
 مکی = عبدالوہاب بن فلیح مکی.
 مکی = علی بن سلطان محمد ہروی مکی حنفی قاری

موسوی = ابوالمعالی موسوی حسینی.
 موسوی = اسدالله بن محمدباقر موسوی رشتی (سید-).
 موسوی = جعفر بن حسین حسینی موسوی گلپایگانی (ابوالقاسم).
 موسوی = محمد بن زین العابدین موسوی.
 موسوی = محمد بن علی بن محمد موسوی.
 موسوی = محمد بن محمدباقر بن قوامالذین محمد بن مفید موسوی استرآبادی (سید-).
 موسوی = محمدحسین موسوی خوانساری (سید-).
 موسوی = محمدکاظم بن اصغر موسوی شیرازی.
 موسوی = محمد موسوی خوانساری.
 موسوی = محمود بن جمالالذین موسوی خوانساری (سید-).
 موسی بن جعفر (امام کاظم^(ع)): ۹۶.
 موسی بن جعفر [بن کمالالذین زین القراء بن محمد بن سعید بحرینی اوالی].
 موسی بن عبیدالله بن یحیی بن خاقان خاقانی بغدادی (ابومزاحم): ۲۴۳، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۵۹-۳۶۱، ۳۷۵.
 موسی بن عمران^(ع): ۴۱۷، ۴۶۳.
 موسی بن موسی بن احمد: ۴۳۰.
 موصلی = جعفر بن مکی بن جعفر موصلی (محبالذین، ابوموسی).
 موصلی = علی بن دریهم موصلی.
 موصلی = کواشی موصلی.
 موصلی = محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن حسین موصلی (شعله).
 موفق = محمد موفق معروف به ابوتوزیت تلمسانی (سید-).
 مولوی = عبدالمجید مولوی.
 مؤمن = محمد مؤمن.
 مهاجرین: ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۸۹.
 مهنوی = احمد بن عمار مهنوی.
 مهنوی = اصغر مهنوی (دکتر-).
 مهدی (عج) (امام): ۹۴.

معروف به علی قاری یا ملاعلی قاری (شیخ نورالذین).
 مکی = محمد بن اسحق ربیع مکی (ابیربیعه).
 مکی = محمد بن عبدالرحمن مخزومی مکی معروف به قبیل.
 ملاصدرا: ۳۹۲.
 ملاعبده: ۳۸۲.
 ملاعلی قاری = علی بن سلطان محمد هروی مکی حنفی قاری معروف به علی قاری یا ملاعلی قاری (شیخ نورالذین).
 ملا لال بیگ: ۴۵۴.
 ملامحمد قاری = محمد قاری کاظمی (شیخ شمسالذین).
 ملجوهی = جعفر بن احمد بن علی ملجوهی حسینی.
 ملک = حسین ملک.
 ملک عبدالعزیز = عبدالعزیز (ملک-).
 ملک فؤاد اول = فؤاد اول (ملک-).
 منادهلی = احمد بن محمد منادهلی ازهری کونسی.
 مناوی شافعی = محمد بن احمد بن محمد مناوی.
 منتجبالذین همدانی: ۳۹۵.
 منجد = صلاحالذین منجد.
 منبری = حافظ منبری.
 منزوی = احمد منزوی.
 منزوی = علیتی منزوی.
 منشار = عمر بن قاسم بن محمد بن علی انصاری.
 منشی = محمدجعفر منشی متخلص به طرب اصفهانی.
 منصور بن منصور: ۳۸۶.
 منصور دشتکی (غیاثالذین، غیاثالمدققین): ۲۰۷.
 منصور طبلاوی: ۲۴۱، ۴۱۲، ۴۲۹، ۴۶۳.
 منصوری = علی بن سلیمان منصوری مصری مقری نحوی.
 منصوری = نورالله بن (مولی) ناصرالذین منصوری خوارزمی.
 منور بن منصور: ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹۰.
 منہال بن عمر: ۱۳۴.
 مؤئن = احمد بن محمد مؤئن بزی مکی (ابوالحسن).

میر محمد خاتون آبادی = محمد خاتون آبادی.
 میر محمد علی بن جواد حسنی حسینی طباطبایی: ۲۹۰،
 ۴۲۵.
 میر ودود یونسی = ودود یونسی (میر-).
 میسی = علی بن عبدالعالی میسی (شیخ-).
 میکائیل: ۱۷۶.
 میناسیان = کارول میناسیان (دکتر-).
 مینوی = مجتبیٰ مینوی.

ن

نابلسی = عبدالقادر بن اسماعیل بن عبدالغنی.
 نادرشاه افشار: ۱۲، ۲۱۲.
 نارکونی = محمد بن علی بن ابی الفتح نارکونی.
 ناصر الدوله = مجید فیروز ناصر الدوله فرمانفرما.
 ناصرالدین = ابوالقاسم سمرقندی.
 ناصرالدین شاه: ۲۹۳، ۴۰۲، ۴۱۱، ۴۱۶، ۴۱۷.
 ناصرالدین = محمد بن سالم علی ازهری.
 ناصرالدین = محمد ناصرالدین بانی.
 ناصری = محمد بن احمد ناصری.
 نافع بی عبدالرحمن بن ابی نعیم مدنی: ۱۳۴، ۱۴۳،
 ۱۴۴، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۶۳، ۱۶۶، ۱۷۱، ۱۸۴،
 ۱۹۶، ۲۱۴، ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۶۸، ۲۸۹-
 ۲۹۳، ۳۱۹-۳۲۱، ۳۵۰، ۳۵۸، ۳۷۲، ۳۸۵،
 ۴۱۷، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۳۲.
 نامآبادی = محمد بن حسین بن محمد بن حسین
 نامآبادی.
 نائینی = مرتضیٰ قلیخان نائینی.
 نزاری بخاری: ۷۵.
 نجاتی = احمد یوسف نجاتی.
 نجار = عبدالحلیم نجار.
 نجار = محمد بن محمود بن نجار.
 نجار = محمد علی نجار.
 نجاشی: ۲۷۶.
 نجدی ناصف = علی نجدی ناصف.
 نجف = محمد طه نجف.
 نجفی = جعفر نجفی (شیخ-).

مهدی آسوده (میرزا-): ۸۹.
 مهدی بحر العلوم (سید-): ۲۱۸.
 مهدی بن میمون: ۱۳۴.
 مهدی بیانی: ۷۳، ۷۶، ۸۲، ۱۰۱-۱۰۳، ۱۰۶.
 مهدی خلیفه: ۷۵.
 مهدی روحانی (حاج سید-): ۵.
 مهدی شهرستانی حائری (میرزا، سید-): ۲۱۸.
 مهدی قاری (شیخ-): ۳۱۷.
 مهدی لاجوردی قمی (سید-): ۴.
 مهدی محقق: ۷۳، ۸۳.
 مهدی مخزومی: ۲۰۲.
 مهدی ولایتی: ۳۶، ۸۶.
 مہینی = احمد بن عثمان مہینی حمیدی تنوخی.
 میرابوالقاسم خراسانی = ابوالقاسم خراسانی.
 میرداماد = داماد (میر-).
 میر (دکتر-): ۸۹.
 میرزابابا: ۳۷۵.
 میرزا جزائری = سید میرزا جزائری.
 میرزا جعفر = جعفر (میرزا-).
 میرزا حسین خان سپہسالار = حسین خان سپہسالار
 (میرزا-).
 میرزا طاهر تنکابنی = طاهر تنکابنی.
 میرزا علی محمد باب = علی محمد باب.
 میرزاقلی درمنی فراہانی: ۲۲۶.
 میرزا محمد مهدی = محمد مهدی (میرزا-).
 میرزا مخلوم = محمد علی شریفی.
 میرزا مهدی شهرستانی حائری = مهدی شهرستانی
 حائری.
 میرزای شیرازی: ۳۴۶.
 میرسید شریف: ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۵، ۳۹۸.
 میر عبدالجلیل = عبدالجلیل (میر-).
 میرغیاث ابن (مولانا) میرمختار طباطبایی = میرغیاث
 ابن (مولانا) میرمختار.
 میرقطب الدین = محمد پیراویسی عنقا.
 میرمحمد جعفر ابن میرمحمد صادق = محمد جعفر بن
 میرمحمد صادق (میر-).

نجفی = شہاب الدین نجفی مرعشی (آیة اللہ العظمیٰ-).
 نجفی = عبدالحسین بن (شیخ) محمد علی اعسم نجفی (شیخ-).
 نجفی = محمد نجفی عربزادہ.
 نجفی = محمود نجفی مرعشی.
 نجفی = یحییٰ بن عیسیٰ نجفی.
 نجم الدین = عمر [بن محمد بن احمد بن اسماعیل] نسفی.
 نجیب الدین = علی بزغش (شیخ-).
 نجیب مایل ہروی: ۳۴.
 نجیب = مبارک بن یمانی نجیب بحرانی.
 نخاس: ۴۵۱.
 نحوی = ابو حیان نحوی.
 نخجوانی = حسین نخجوانی (حاج-).
 نخجوانی = محمد نخجوانی.
 نخعی = ابراہیم بن یزید نخعی.
 نخعی = اسود بن یزید نخعی.
 نخعی = یزید بن معاویہ نخعی.
 ندیدی = محمد بن یحییٰ حسینی ندیدی.
 نسفی = ابی المعین نسفی.
 نسفی = عبداللہ بن احمد بن محمود نسفی.
 نسفی = نجم الدین عمر [بن محمد بن احمد بن اسماعیل] نسفی.
 نشار = عمر بن قاسم بن محمد بن علی بن انصاری.
 نصر بن عاصم لیثی: ۱۳۸، ۱۹۲.
 نصر بن عبدالعزیز بن احمد بن نوح فارسی شیرازی مصری (ابوالحسین): ۱۵۲، ۲۸۷، ۲۸۹.
 نصر بن علی: ۱۲۶، ۱۹۸.
 نصر بن علی بن محمد فسوی فارسی شیرازی معروف بہ ابن ابی مریم (ابوعبداللہ، فخر الدین، شیخ-).
 ۴۳۷-۴۳۹.
 نصر بن علی جہضمی: ۱۴۱.
 نصرۃ الملک: ۱۷.
 نصر اللہ بنی صدر: ۹۲.
 نصر اللہ حائری (سید-): ۳۵۹.

نصیر الدین = حسین بن (شیخ) مفلح بن حسن بن راشد - یا - رشید بن صلاح صیمری بحرانی.
 نصیر الدین قاری (حافظ-): ۳۰۵.
 نصیر الدین = محمد بن محمد بن حسن نصیر طوسی (خواجہ نصیر طوسی).
 نصیر طوسی = محمد بن محمد بن حسن نصیر طوسی (خواجہ نصیر طوسی).
 نصیر طوسی = محمد بن محمود نصیر طوسی. نصیری (خاندان-): ۶۵.
 نظام بن محمود... بن محیی الدین بن بدر الدین (حافظ-): ۲۹۸.
 نظامی: ۱۱۲، ۱۱۳.
 نظامی سرکتی (سید-): ۲۰۸.
 نعمت اللہ جزائری (سید-): ۲۹۸.
 نعیمی: ۲۱۰.
 نفیسی = سعید نفیسی.
 نقش بندی = محمد مظہر عمری نقش بندی فاروقی. نوائی: ۱۱۱.
 نورانی = عبداللہ نورانی.
 نور الدین بن علی حسینی: ۳۸۴.
 نور الدین عاملی (سید-): ۳۸۱.
 نور الدین = عبدالجلیل بن (جلال الدین) محمود بن (نجم الدین) محمد بن عبید اللہ قاینی.
 نور الدین = علی بن سلطان محمد ہروی مکی حنفی قاری.
 نور الدین = محمد بن ابراہیم سیواسی.
 نور الدین ہاشمی حسینی، حاج سید (خاندان-): ۸۹.
 نور اللہ بن مولی ناصر الدین منصور خوارزمی (ضیاء الدین): ۲۶۷.
 نور اللہ شوشتری (قاضی-): ۳۵۲.
 نوری = حسین نوری (حاج میرزا-).
 نوری = علی نوری صفاقسی.
 نوری = محمد بن نوری.
 نہروانی: ۴۱۵.
 نیازی = احمد نیازی (حافظ-).
 نیریزی = ولی بن احمد بن محمد نیریزی (حافظ-).

نیشابوری = احمد بن حسین بن محمد بن مهران
دینوری.
نیشابوری = عطاءالله بن محمود حسینی نیشابوری
مشهدی.
نیکساز = علی نیکساز.

و

واحدی = ابوالحسین واحدی.
واسطی = عبدالرحمن بن احمد واسطی.
واعظ تهرانی (عمادالمحققین): ۳۰.
واعظ چرندابی: ۸۳.
واقدی = عبدالرحمن بن واقد واقدی.
والی = محمدجعفر بن (ملا) سیفالدین استرآبادی.
وجیهالدین بن اسماعیل بن عباس معلّم: ۲۵۲، ۲۸۵.
ودود یونسی (میر-): ۷۰، ۷۱.
ورّاق = اسحاق بن ابراهیم مروزی.
وردان = اسحق وردان.
ورش = عثمان بن سعید مصری (اباسعید).
وزیری = علی محمد وزیری (حاج سید).
وصال (خاندان-): ۶۵، ۸۹.
وقاد = خالد بن عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن احمد
جرجایوی.
ولایتی = علی اکبر ولایتی.
ولائی = مهدی ولائی.
ولی بن احمد بن محمد نیریزی (حافظ-): ۲۹۷.
ولید بن عتبه: ۴۵۳.
ولید بن عقبه: ۱۳۷.
وهبی = توفیق وهبی.

ه

هادی قاری حسینی: ۴۳۹.
هارون بن حاتم کوفی: ۱۴۱.
هارون بن موسی اعور: ۱۴۰.
هارون بن موسی بن شریک تغلیبی: ۱۴۲.
هاشمی = نورالدین هاشمی حسینی (حاج سید-).
هبةالدین شهرستانی (سید-): ۲۲۳.

هبةالله بن احمد حریری: ۱۵۲.
هبةالله بن عبدالرحیم بارزی: ۱۵۰.
هذلی (قبیلہ-): ۱۷۷.
هذلی = یوسف بن علی هذلی (ابی القاسم).
هرش غزی قادری: ۴۴۲.
هرکانی بحرانی: ۳۰۹.
هروی = احمد ابن (مولانا) ابی بکر بن ملاعلی هروی.
هروی = اسماعیل بن ابراهیم بن محمد بن
عبدالرحمن سرخسی (قراب).
هروی = علی بن سلطان محمد هروی مکی حنفی
قاری.
هروی = محمد بن (ملاحاجی) علی بن شیخ زنگی
هروی (ابوالصلاح، شمسالدین).
هروی = نجیب مایل هروی.
هروی = یوسف بن (حاجی) رمضان بن خضر هروی
(جلالالدین).
هزار جریبی = محمد بن احمد بن تاجالدین میکائیل
حسینی هزار جریبی.
هزار جریبی = محمد بن محمد نصیر هزار جریبی
دانگه.
هشام بن حکیم: ۱۶۹.
هشام بن عبدالله: ۴۵۱.
هشام بن عمار بن نصیر قاضی دمشق: ۱۳۳، ۱۷۸.
۲۲۲، ۲۲۹، ۲۸۹، ۲۹۱، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۵۰.
۳۷۲، ۳۸۰، ۳۹۸، ۴۴۱، ۴۴۳، ۴۴۶.
هشیم بن بشیر سلمی: ۱۴۰.
هلاکو خان: ۷۷.
هلال بن شمال بن عزالدین بن هلال: ۲۴۷، ۳۸۸.
۴۲۳.
همام = علاءالدین ابن شیخ علی حسنی.
همایون صنعتی زاده: ۱۰۸.
همدانی = ابن ابی العز همدانی.
همدانی = ابی العلاء همدانی.
همدانی = احمد بن علی بن احمد کوفی همدانی
(ابن الفصیح).
همدانی = احمد بن علی مقری همدانی (شیخ ابوالفرج).

- همدانی = جعفر بن ابوالحسن متوکل همدانی.
همدانی = جواد مقصود همدانی.
همدانی = حسین بن فضل الله همدانی.
همدانی = عبدالله بن احمد بن علی بن احمد کوفی
همدانی (ابن الفصیح).
همدانی = عبدالله بن محمد حافظ همدانی.
همدانی = علی آخوند همدانی (ملا-).
همدانی = علی بن محمد بن عبدالصمد بن عبدالاحد
(علم الدین سخاوی).
همدانی = فضل الله همدانی (رشید الدین).
همدانی = منتجب الدین همدانی.
همراه = رضا همراه.
هندی = احمد فاروقی هندی (شیخ-).
هندی = محمدباقر بن حاجی میرزا جعفر مراغی هندی.
هنری فوگ: ۱۱۵.
هوتسما: ۱۱۷.
هوتن: ۸۱.
هوفر (خاندان-): ۸۱.
هوفر = فرانسیس هوفر.
- ی
یارعلی قاری قزوینی: ۳۴۵.
یاسین بن عبدالله (ابی دنن): ۲۳۸.
یاسین کفر نورانی جیلای (شیخ-): ۳۰۰.
یاسین محمد سواس: ۲۵، ۲۴، ۱۸، ۱۷.
یاقوت حموی: ۲۰۲.
یحصبی = عبدالله بن عامر یحصبی شامی (اباعمران).
یحیی بن آدم: ۳۸۸، ۱۴۰.
یحیی بن حارث زماری: ۱۳۹.
یحیی بن حسن بحرانی مفتی (شیخ-): ۳۶۶.
یحیی بن حسین بن حسن بن ناصر سلما بادی: ۴۴۹.
یحیی بن حسین بن عشره (شیخ-): ۴۴۸.
یحیی بن سعید: ۱۷۶.
یحیی بن عیسیٰ نجفی: ۳۴۹.
یحیی بن مبارک یزیدی: ۱۴۰.
یحیی بن محمد بن عثمان بن احمد بن نصر بن عبدالله
- بن جعفر حبافره احسائی اشعری: ۳۱۵.
یحیی بن محمد صاعد: ۱۴۲.
یحیی بن وثاب: ۱۳۹.
یحیی بن یحیی بن عمر عدوانی: ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۲،
۱۹۲.
یحیی ذکاء: ۷۹.
یزدی = جواد مدرسی یزدی.
یزدی = حسن بن کتوی یزدی.
یزدی = علی یزدی (شرف الدین-).
یزدی = محمدباقر بن (سید) مرتضیٰ طباطبائی یزدی
حائری (سید-).
یزدی = محمد صالح بن عبدالرحیم یزدی.
یزدی = محمد علی ریاضی یزدی.
یزدی = محمود علمی یزدی.
یزدی مطلق = محمود فاضل یزدی مطلق.
یزید (راوی قرائت-): ۱۷۶، ۴۲۹.
یزید بن قعقاع مخزومی مدنی قاری (ابوجعفر): ۱۳۴،
۱۳۸، ۱۵۲، ۲۱۳، ۲۹۰، ۲۹۱، ۳۱۰، ۴۱۳،
۴۴۲، ۴۱۵.
یزید بن معاویہ نخعی: ۱۳۷.
یزیدی = ابو عبدالرحمن یزیدی.
یزیدی = یحیی بن مبارک یزیدی.
یعقوب اعشی: ۱۳۴.
یعقوب بن اسحاق حضرمی بصری (ابومحمد): ۱۳۴،
۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۵۲، ۱۶۸، ۱۷۶، ۲۱۴،
۲۹۰، ۲۹۱، ۳۱۰، ۴۱۳، ۴۱۵.
یعقوب بن بدران - یا [بدران یوسف بن منصور بن
بدران] یا [یعقوب بن بدران] جرائدی دمشقی
مصری (تقی الدین، ابو یوسف): ۱۵، ۳۲،
۳۲۱.
یمنی = احمد بن محمد بن سعید شرعی یمنی.
یمین اللوله امین الدین: ۳۶۶.
یوسف اعتصامی: ۴۲، ۴۳.
یوسف بحرانی (شیخ-): ۲۰۰.
یوسف بن احمد بن محمد بن یوسف بن احمد بن
فیاض حنبلی حجاوی: ۲۹۹.

یوسف بن علی ہذلی (ابوالقاسم): ۱۵۲، ۱۶۱.
 یوسف بن محمود: ۲۹۷.
 یوسف بن (مولانا) مصطفیٰ کریمان: ۳۶۷.
 یوسف حصرمی: ۲۷۷.
 یوسف خلیف: ۲۰۰۰.
 یوسف (شیخ-): ۳۸۲، ۳۸۴.
 یوسفی = تقی یوسفی.
 یونس (شیخ-): ۴۴۸.
 یونسی = میروود یونسی.

یوسف بن اسد بن ابی بکر حافظ اخلاطی: ۳۹۵.
 یوسف بن (حاجی) رمضان: ۳۲۵.
 یوسف بن (حاجی) رمضان بن خضر ہروی
 (جلال الدین): ۲۶۷.
 یوسف بن عبدالمحمود بن عبدالسلام بتی
 (جمال الدین): ۳۳۸.
 یوسف بن عبدالہادی مقدسی: ۳۶۰.
 یوسف بن (ابی الحسن) علی بن محمد اخلاطی - یا -
 خلاطی معروف بہ اسد بن ابی بکر محمدحافظ
 اخلاطی - یا - خلاطی: ۲۵۰، ۲۵۱، ۳۹۴.

فہرست اعلام
اعلام مکنت ورجاہیا

اعلام امکنه و جايها

- آ**
- آذربایجان: ۷۰، ۸۳، ۱۱۲.
- آرامگاه بوعلی در همدان: ۹۰.
- آرامگاه محمد بن عثمان بن سعید العمری: ۹۴.
- آستان امام موسی کاظم علیه السلام: ۹۶.
- آستان قدس رضوی: ۸۶، ۱۲۱، ۲۹۴.
- آستانه امامزاده عبدالعظیم حسنی: ۷۸، ۸۰.
- آستانه درویش تاج‌الدین حسن ولی در نیاک لاریجان: ۸۵.
- آستانه سنی فاطمه معصومه (ع): ۳.
- آستانه شاهچراغ: ۸۸.
- آستانه قم: ۹۳.
- آسیای صغیر: ۳۰۶.
- آکادمی بخارست: ۱۲۱.
- آکادمی پادشاهی علوم سن پترزبورگ: ۱۱۷.
- آکادمی کلوز: ۱۲۱.
- آکادمی لوگدونوباتاویا: ۱۱۷.
- آکسفورد: ۱۲۰.
- آلمان: ۱۱۴.
- آمل: ۲۲۴، ۲۲۳، ۹۴.
- آن آربر: ۱۱۶.
- آنکارا (آنقره): ۳۴۱، ۳۴۲.
- الف**
- احساء: ۲۱۸.
- اخلاط: ۳۴۱.
- اداره اوقاف ناحیه ۲ شهرستان مشهد: ۳۹، ۴۰، ۸۷.
- ۹۱.
- اداره فرهنگ و هنر خراسان: ۲۷.
- اداره فرهنگ و هنر کاشان: ۵۲.
- اداره کل کتابخانه‌ها: ۶۷.
- اداره کل موزه‌ها و فرهنگ عامه هنرهای زیبای کشور: ۷۹.
- ادرنه (رنده): ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۴۱.
- ادنبورگ: ۹۹.
- اراک: ۱۰۶.
- اردبیل: ۲۲۰.
- ازکوب: ۳۱۹.
- استانبول: ۷۴، ۱۰۸، ۱۱۷، ۲۰۰، ۳۴۲.
- استرآباد: ۲۱۵، ۲۲۰، ۲۵۲، ۲۸۵، ۴۱۰.
- استکهلم: ۹۹.
- اسکاتلند: ۹۹.
- اسکدار: ۲۱۷.
- اسکندریه: ۳۵۹.
- اسکوپیه: ۷۵.
- اصفهان: ۲۶، ۷۶، ۸۴، ۸۵، ۸۹، ۹۰، ۱۰۲.
- ۱۲۰، ۲۱۹، ۲۷۹، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۹۷، ۳۹۳.

.۴۴۸، ۴۱۸، ۳۹۴

افغانستان: ۱۰۵.

انجمن آثار علمی: ۱۵، ۱۰۴.

انجمن ایرانی فلسفه و علوم انسانی: ۱۴.

انجمن پادشاهی آسیایی (لندن): ۹۸.

انجمن کتابخانه عمومی کاشان: ۵۲.

انجمن کتابخانه عمومی مشهد: ۲۷.

انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز: ۷۱، ۷۲.

اندلس: ۲۸۱، ۲۹۴، ۳۱۸.

انستیتو شرقشناسی لنینگراد: ۸۰.

انطاکیه: ۱۴۱.

آنقره = آنکارا.

انگلستان: ۲۰۳.

اورشلیم: ۸۶.

اهواز: ۱۰۸.

ایران: ۱۵، ۳۰، ۴۲، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۷۲، ۷۷.

.۳۴۷، ۲۵۲، ۲۰۰، ۱۲۱، ۱۱۹، ۸۲، ۷۹

.۳۹۳، ۳۸۱

ایروان: ۱۱۸.

ایوان طلای سخن امام حسین^(ع): ۳۴۶.ایوان مطهر بارگاه مرتضوی^(ع): ۳۳۲.

ب

باب الفردیس: ۲۰۹.

باب الکیسان: ۲۰۹.

بابل: ۴۲۵، ۴۵۴.

باغشاه فین کاشان: ۸۳.

باکو: ۱۱۲، ۱۱۳.

بالس: ۳۹۸.

بالیکسری یا بالکسیر: ۳۱۲.

بحرین: ۱۴۴، ۲۱۸، ۳۸۳، ۴۴۹.

بخارا: ۲۱۵، ۱۱۲.

بخارست: ۱۲۱.

برصه (بورسا): ۴۴۱، ۴۴۲.

بروجرد: ۲۵۶.

بروسه: ۳۰۶، ۳۴۲.

بستن: ۱۱۵.

بصره: ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۳.

.۳۴۰، ۲۶۵، ۱۸۲، ۱۶۷، ۱۴۴

بغداد: ۹۴، ۹۵، ۱۰۵، ۲۰۰، ۲۰۳، ۲۳۸، ۳۲۴.

.۴۱۸، ۳۹۸، ۳۸۱، ۳۸۰، ۳۷۵

بقاع: ۲۷۱.

بقیع: ۹۶، ۲۱۹.

بلگراد: ۷۵.

بلنسیه: ۲۹۴.

بندرعباس (جرون): ۷۶.

بنیاد تاریخ فرهنگستان علوم تاجیکستان: ۱۱۱.

بنیاد خاورشناسی: ۱۱۸.

بنیاد خاورشناسی شهر دوشنبه: ۱۱۰.

بنیاد خاورشناسی فرهنگستان تفلیس: ۱۱۰.

بنیاد خاورشناسی فرهنگستان شوروی در شهر

لنینگراد: ۱۰۹.

بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم بنام ابوریحان

بیرونی: ۱۱۱.

بنیاد زبان و ادبیات فرهنگستان ترکمنستان: ۱۱۸.

بنیاد زبانهای خاوری: ۱۱۸.

بنیاد فرهنگ ایران: ۱۲۱.

بنیاد نسخه‌های خطی فرهنگستان: ۱۱۵، ۱۱۹.

بنیاد نسخه‌های خطی فرهنگستان گرجستان در شهر

تفلیس: ۱۱۰.

بورسا = برصه.

بیت‌الله الحرام: ۳۱۸، ۳۸۳، ۳۹۶.

بیت‌المقدس: ۲۳۷، ۲۷۲.

بیروت: ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲.

پ

پاریس: ۹۸، ۱۱۳، ۱۱۴.

پنجه شاه کاشان (محلّه): ۸۳.

ت

تاجیکستان: ۱۱۱.

تاشکند: ۱۱۱.

تبریز: ۷۰، ۸۲، ۸۳، ۱۰۵، ۲۷۰، ۳۵۴، ۴۰۱، ۴۱۱	جامع بغداد: ۹۴
ترکیه: ۳۴۲، ۳۵۳	جامع دمشق: ۳۵۱
تفلیس: ۱۱۰	جامع قرطبه: ۳۱۸
تکیه شوشتریها: ۹۵، ۱۲۰	جامع نصرتیه: ۳۲۳
توقات عثمانیه: ۳۲۳	جامع نعمانیه: ۳۷۸
تومانان: ۴۵۰	جامعه بغداد: ۹۴
تهران: ۴، ۵، ۸، ۱۱، ۱۳، ۴۱، ۵۷، ۶۴، ۸۲، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۱۹، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۷	جامعة الملك عبدالعزيز المركزيه: ۱۹۸
۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۲۲، ۲۲۳	جامعة النجف: ۹۵
۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹	جبع: ۲۷۹
۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸	جبل عامل: ۲۷۹
۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۵۰	جته: ۱۹۸، ۱۹۹
۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۶، ۲۶۷	جرجا از صعيد: ۳۰۴
۲۷۰، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۱	جرون = بندر عباس
۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۰، ۲۹۳، ۲۹۴	جزر (-بلده): ۳۰۸
۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۵	جزیره ابن متوج: ۳۸۳
۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۵، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۳	جزیره الماحوز: ۳۸۳
۳۲۵، ۳۲۶، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۴، ۳۳۸، ۳۴۰	جزین: ۳۲۲
۳۴۱، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۱، ۳۵۴	جلقا: ۹۰
۳۵۵، ۳۵۷، ۳۶۱، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۷، ۳۶۸	ج
۳۷۱، ۳۷۴، ۳۷۶، ۳۷۸، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۴	چین: ۱۲۱
۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱	ح
۳۹۲، ۳۹۴، ۳۹۶، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۲، ۴۰۴	حجاز: ۱۴۲، ۱۴۶، ۱۷۷، ۱۹۰، ۲۸۱، ۲۸۸
۴۰۷، ۴۰۸، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۳، ۴۱۵	۳۴۰، ۳۶۷، ۳۷۷
۴۱۷، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶	حرم پیامبر اکرم (ص): ۹۶
۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۴	حسینیة شوشتریها = تکیه شوشتریها
۴۴۵، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵	حلب: ۲۳۷، ۳۴۱، ۴۰۱، ۴۳۲
۴۵۷، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴	حماة: ۳۳۷
ج	حوزه علمیه قم: ۸، ۲۹
جامع الازهر: ۴۳۴	حیدرآباد دکن: ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۳
جامع الامام ابی یوسف: ۹۶	خ
جامع اموی: ۴۴۲	خانقاه احمدیه در مدینه: ۸۷، ۹۶
جامع الانوار: ۳۹۹	خانقاه عبدالقادر گیلانی: ۹۴
جامع بایزیدی در بروسه: ۳۰۶	خانه پولیسف: ۱۱۸

مشهد: ۹، ۱۰، ۹۷، ۳۱۰، ۳۱۷، ۳۲۶، ۳۳۴.

۳۴۵، ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۶۹.

دانشکده پزشکی دانشگاه تهران: ۸۰، ۱۱.

دانشکده پزشکی شهر بستن: ۱۱۵.

دانشکده تاشکند: ۱۱۲.

دانشکده حقوق دانشگاه تهران: ۵۸، ۳۴۰.

دانشکده زبان و ادبیات عرب دانشگاه الازهر: ۱۹۳.

دانشکده کتابداری شهر لنینگراد: ۱۱۸.

دانشگاه ادنبورگ: ۹۹.

دانشگاه آکسفورد: ۲۰۳.

دانشگاه الازهر: ۱۹۳.

دانشگاه استکهلم: ۹۹.

دانشگاه اصفهان: ۸۹، ۱۲۰.

دانشگاه اوترخت: ۹۹، ۱۱۷.

دانشگاه پرینستون: ۱۱۶.

دانشگاه تهران: ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۱، ۴۱، ۵۷، ۵۸.

۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۷۲، ۷۴، ۷۸.

۸۰، ۸۱، ۸۶، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۱۹، ۳۰۳، ۳۲۰.

۳۲۱، ۳۲۳، ۳۲۵، ۳۳۱، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۴۰.

۳۴۱

دانشگاه سمرقند: ۱۱۲.

دانشگاه شیکاگو: ۱۱۶.

دانشگاه فردوسی مشهد: ۷، ۹، ۳۹، ۴۰، ۳۲۶.

دانشگاه کینهاک: ۹۹.

دانشگاه کلمبیا: ۱۱۷.

دانشگاه لس آنجلس: ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱.

دانشگاه لنینگراد: ۱۱۰.

دانشگاه لندن: ۱۱۷.

دانشگاه میشیگان: ۹۹.

دانشگاه هاروارد: ۸۱، ۱۱۴.

دائمه از مجال استرآباد: ۲۲۰.

دائیه: ۲۸۱.

دبستان انوشیروان یزد: ۸۵.

دبیرستان امیرکبیر: ۹۱.

دربار شاه عباس: ۳۹۲.

دریند: ۱۱۸.

خانه خاقانی: ۱۱۲.

خانه صائب تبریزی: ۱۱۲.

خانه فضولی: ۱۱۲.

خانه نظامی: ۱۱۲.

خدای خانه مسجد جامع عتیق شیراز: ۸۷.

خراسان: ۲۷۶، ۳۸۴، ۴۵۰، ۴۵۱.

خریبه روحا: ۲۷۱.

خرم آباد: ۱۰۳.

الخلیل: ۳۹۸.

خواف: ۴۵۰، ۴۵۱.

د

دارالبقر: ۳۷۷.

دارالحديث اشرفیه: ۲۰۸.

دارالقرآء: ۱۳۲.

دارالکتب الظاهرية: ۱۷، ۲۶، ۱۹۸، ۲۱۰، ۲۲۸.

۲۲۹، ۲۳۳، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۱، ۲۴۳.

۲۵۲، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶.

۲۸۸، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۵.

۳۰۷، ۳۰۸، ۳۱۰، ۳۱۳، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۹.

۳۲۳، ۳۲۵، ۳۲۸، ۳۳۲، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۴۳.

۳۴۴، ۳۵۴، ۳۵۸، ۳۶۰، ۳۶۵، ۳۷۳، ۳۷۴.

۳۷۸، ۳۷۹، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۷، ۴۱۳.

۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۳۰، ۴۳۴، ۴۳۵.

۴۴۲، ۴۵۷.

دارالمعارف: ۱۹۹.

دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان: ۸۵، ۸۹.

دانشکده ادبیات [دانشگاه] تبریز: ۸۲، ۸۳.

دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۵، ۶، ۳۴۱، ۳۹۴.

۴۰۰.

دانشکده ادبیات [دانشگاه] شیراز: ۸۸.

دانشکده ادبیات [دانشگاه فردوسی] مشهد: ۷.

دانشکده ادبیات شهر دوشنبه: ۱۱۱.

دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران: ۸.

۹، ۳۲۵، ۳۲۷، ۳۹۴، ۴۱۸.

دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی

س

دکن: ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۳.

ساری: ۱۰۳.	دمشق: ۱۷، ۱۸، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۱۹۹.
سازمان لغتنامهٔ دهخدا: ۷۸، ۸۰.	۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۲۸.
سامراء: ۳۴۶.	۲۲۹، ۲۳۳، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۴۱.
سترة (قریه-): ۳۸۳.	۲۴۳، ۲۵۲، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۱.
سجاوند: ۴۵۰.	۲۷۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۸، ۲۹۶، ۲۹۷.
سرخا: ۳۵۹.	۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸.
سلاق: ۳۸۳.	۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۳.
سلطانیه (قصبه): ۳۰۸.	۳۲۵، ۳۲۸، ۳۳۲، ۳۳۵، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۵۱.
سلماباد (قریه-): ۴۴۹.	۳۵۴، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۴، ۳۶۵.
سماهیج: ۳۸۳.	۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۹۸، ۴۰۱، ۴۰۲.
سمرقند: ۱۱۲، ۳۳۸.	۴۰۳، ۴۱۳، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۳۰.
سمنان: ۳۷۵، ۴۵۹.	۴۳۴، ۴۳۵، ۴۴۲، ۴۵۷.
سنیک لواسان: ۴۵۵.	دوشنبه: ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۸.
سنیک مصر: ۳۱۳.	
سیستان: ۴۵۰.	

ر

ش

شاطبه: ۲۹۴.	رامسر: ۱۰۸.
شام: ۱۳۳، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۳.	رباط الداودیه: ۳۸۳.
۱۴۴، ۱۴۶، ۱۷۷، ۱۸۲، ۱۹۰، ۲۸۸، ۲۹۹.	رباط مظهر: ۹۶.
۳۴۰، ۳۶۷، ۳۷۷، ۳۸۷.	رشت: ۱۵، ۱۶، ۹۳، ۲۸۶.
شوروی: ۱۰۹، ۱۱۳، ۱۱۸.	رقه: ۳۹۸.
شهرداری اصفهان: ۸۵، ۹۰.	رنده = ادرنه.
شهرضا: ۱۰۳.	رودس صغیر: ۴۵۷.
شیراز: ۷۱، ۸۷، ۸۸، ۲۲۸، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۸۶.	رود نوا: ۱۱۸.
۲۸۷، ۲۹۸، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۲۵، ۳۵۱، ۳۸۱.	روم: ۲۴۸، ۳۵۳، ۳۹۱، ۴۴۲.
۳۸۴، ۳۸۶، ۳۸۸، ۳۸۹، ۴۱۸، ۴۲۴، ۴۳۷.	رومانی: ۱۰۶، ۱۲۱.
۴۳۸، ۴۴۱، ۴۴۳، ۴۵۷.	ری: ۷۸، ۲۹۳.
شیکاگو: ۱۱۶.	

ز

ص

صحن عتیق استان قدس رضوی: ۱۶.	زاهدان: ۸۷.
صعید: ۳۰۴.	زبید: ۳۳۱.
صیدا: ۱۹۸.	

ژ

ژنو: ۷۶.

ض

ضریح مطهر حضرت ثامن الحجج: ۳۲.

ط

طاش کبری: ۳۴۲.

طاش کوپری = طاش کبری.

طاعون: ۳۴۶.

ع

عاشق پاشا (محلّه-): ۳۴۲.

عثمانیه = روم.

عراق: ۹۴، ۱۲۰، ۱۳۷، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۶، ۱۷۷.

۱۸۲، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۶۵، ۲۷۹، ۲۸۸.

۳۶۷، ۳۷۷.

عربستان سعودی: ۹۴، ۹۷.

عشق آباد: ۱۱۳، ۱۱۸.

غ

غزّه: ۲۳۷.

ف

فرانسه: ۸۲.

فرهنگستان باکو: ۱۱۳.

فرهنگستان ترکمنستان شوروی در شهر عشق آباد:

۱۱۳، ۱۱۸.

فرهنگستان شوروی: ۱۰۹.

فرهنگستان علوم آذربایجان: ۱۱۲.

فرهنگستان علوم ابوریحان بیرونی: ۱۱۱.

فرهنگستان گرجستان: ۱۱۰.

فلسطین: ۳۹۸.

ق

قاسیون: ۳۵۹.

قاهره: ۱۹۳، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲.

۲۰۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۹۴، ۳۰۴.

۳۰۶، ۳۱۳، ۳۲۰، ۳۲۴، ۳۵۳، ۳۵۹، ۳۷۷.

۴۰۱، ۴۰۷، ۴۳۴، ۴۶۳.

قدس: ۲۰۸.

قراهه: ۲۹۵.

قرمان: ۳۰۷.

قزوین: ۱۰۲، ۳۲۲.

قسطمونئی: ۳۴۲.

قسطنطنیه: ۹۶، ۳۴۲، ۳۹۱، ۳۹۲، ۴۰۸.

قطیف: ۲۱۸.

قلعه جبر: ۳۹۸.

قم: ۳، ۵، ۸، ۱۲، ۲۸، ۲۹، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۵۳.

۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۹۳، ۱۰۲، ۲۱۱، ۲۱۲.

۲۱۵، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۶.

۲۲۷، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۵۰، ۲۵۲.

۲۵۴، ۲۵۶، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۷۴.

۲۷۶، ۲۷۸، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۲.

۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۵، ۳۰۷.

۳۰۸، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۱۹، ۳۲۳، ۳۲۹، ۳۳۳.

۳۳۶، ۳۴۷، ۳۴۹، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶.

۳۶۱، ۳۶۸، ۳۷۳، ۳۸۸، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴.

۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۲، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰.

۴۱۱، ۴۱۸، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۳، ۴۲۳، ۴۲۷.

۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۱، ۴۳۵، ۴۳۵، ۴۳۳، ۴۴۳، ۴۴۵.

۴۴۷، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۶۵.

قندهار: ۴۱۰.

قیزوان: ۲۸۱، ۳۱۸.

ك

کابل: ۴۵۰.

کاشان: ۵۲، ۸۳، ۱۰۴.

کینهک: ۹۹.

کتابخانه آتناوم بستن: ۱۱۵.

کتابخانه آثار ملی کاشان: ۸۳.

کتابخانه آرامگاه بوعلی در همدان: ۹۰.

کتابخانه آرشیو سمیونوف: ۱۱۱.

کتابخانه آستانه امامزاده عبدالعظیم حسنی: ۷۸، ۸۰.

کتابخانه آستانه شاهچراغ یا مزار احمد بن موسی: ۸۸.

- کتابخانه آستانه مقدسه قم: ۳، ۹۳، ۲۹۷.
 کتابخانه آکادمی بخارست: ۱۲۱.
 کتابخانه آکادمی کلوز: ۱۲۱.
 کتابخانه آکادمی لوگونوباتاوایا: ۱۱۷.
 کتابخانه آیةالله حکیم در نجف در مدرسه هندی: ۹۵.
 کتابخانه آیةالله رضوی: ۱۰۴.
 کتابخانه آیةالله زنجانی: ۴.
 کتابخانه ابوعلی سینا در دانشگاه دولتی شهر بخارا: ۱۱۲.
 کتابخانه اعتمادالدوله: ۹۱.
 کتابخانه امیرکبیر: ۸۳.
 کتابخانه انجمن آثار ملی: ۱۰۴.
 کتابخانه بایگانی دولتی زاگرب: ۷۵.
 کتابخانه بایگانی دولتی شهر اسکوییه: ۷۵.
 کتابخانه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان تفلیس: ۱۱۰.
 کتابخانه بنیاد زبان و ادبیات فرهنگستان ترکمنستان
 بنام مخدوم قلی در شهر عشق آباد: ۱۱۸.
 کتابخانه بودمر: ۷۶.
 کتابخانه بهار: ۹۸.
 کتابخانه بیات: ۱۰۴.
 کتابخانه توفیق وهبی در بغداد: ۹۵.
 کتابخانه جامع الامام ابی یوسف: ۹۶.
 کتابخانه جامی در دانشکده ادبیات شهر دوشنبه: ۱۱۱.
 کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی در کربلا: ۹۵.
 کتابخانه جمعیت رشت: ۲۸۶.
 کتابخانه جمعیت نشر فرهنگ رشت: ۱۶.
 کتابخانه حاج حسین نخجوانی: ۸۳.
 کتابخانه حاج سید ابوالفضل سعیدی ریحان یزدی: ۸۵.
 کتابخانه حاج شیخ علی علوم: ۸۴.
 کتابخانه حاجی میرزا حسن محمودآبادی یزدی
 «مدرس رسمی»: ۸۴.
 کتابخانه حاجی میرزا حسین نوری: ۴.
 کتابخانه حسین شهشانی: ۴۵۷.
 کتابخانه حسینیہ شوشتریها: ۹۵، ۱۲۰.
 کتابخانه حجة الاسلام سیدمهدی روحانی: ۵.
 کتابخانه حجة الاسلام طبسی حائری: ۱۵.
 کتابخانه حجة الاسلام علی خوانساری: ۱۲.
 کتابخانه حوزه علمیه قم: ۸.
 کتابخانه خاندان آقامیر حسینی قزوینی: ۱۰۲.
 کتابخانه خاندان حاج سید نورالدین هاشمی حسینی:
 ۸۹.
 کتابخانه خانقاه احمدیه: ۸۷.
 کتابخانه خانواده ثقة الاسلام: ۱۰۵.
 کتابخانه خدای خانه مسجد جامع عتیق شیراز: ۸۷.
 کتابخانه خصوصی آقای عبدالرضا شهرستانی: ۹۵.
 کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی: ۷۶، ۸۰.
 کتابخانه خوانساری (نجف): ۳۰۳.
 کتابخانه دانشکده ادبیات تبریز: ۸۲.
 کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان: ۸۵، ۸۹.
 کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۵، ۲۱۰،
 ۲۳۸، ۲۷۰، ۲۸۶، ۳۴۱، ۴۲۴، ۴۲۸.
 کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی: ۷.
 کتابخانه دانشکده ادبیات شیراز: ۸۸.
 کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران: ۸، ۹،
 ۲۲۰، ۲۴۸، ۲۵۷، ۲۷۰، ۲۸۵، ۲۹۷، ۲۹۹،
 ۳۲۵، ۴۱۸، ۴۵۰، ۴۵۵.
 کتابخانه دانشکده الهیات مشهد: ۱۰، ۲۳۵، ۲۵۶،
 ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۸۷، ۲۹۲، ۲۹۷، ۳۰۰، ۳۰۱،
 ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۷، ۳۲۷، ۳۳۴، ۴۱۶، ۴۲۶،
 ۴۲۸، ۴۳۳، ۴۳۶، ۴۵۶، ۴۵۸، ۴۵۹.
 کتابخانه دانشکده پزشکی دانشگاه تهران: ۱۱، ۸۰.
 کتابخانه دانشکده تاشکند: ۱۱۲.
 کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران: ۲۲۳، ۲۲۶،
 ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۴۷، ۲۶۷، ۲۹۳، ۲۹۷، ۳۴۰،
 ۴۲۴، ۴۲۶، ۴۵۴، ۴۵۵.
 کتابخانه دانشگاه ادنبورگ: ۹۹.
 کتابخانه دانشگاه استکهلم: ۹۹.
 کتابخانه دانشگاه اوترخت: ۹۹، ۱۱۷.
 کتابخانه دانشگاه پرینستون: ۱۱۶.
 کتابخانه دانشگاه سمرقند: ۱۱۲.
 کتابخانه دانشگاه کپنهاک: ۹۹.
 کتابخانه دانشگاه لس آنجلس: ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱.

- کتابخانه دانشگاه لنینگراد: ۱۱۰.
 کتابخانه دانشگاه لینن: ۱۱۷.
 کتابخانه دانشگاه میشیگان شهر آن آربر: ۱۱۶.
 کتابخانه دانشگاه هاروارد: ۸۱.
 کتابخانه دبیرستان امیرکبیر: ۹۱.
 کتابخانه دکتر حسین علی محفوظ در بغداد: ۹۴.
 کتابخانه دکتر حسین مفتاح: ۱۰۴.
 کتابخانه دکتر خاوری: ۸۸.
 کتابخانه دکتر عینی: ۸۹.
 کتابخانه دکتر میر: ۸۹.
 کتابخانه راغب پاشا: ۴۳۸.
 کتابخانه رضویه مدرسه صبر اصفهان: ۹۰.
 کتابخانه رودکی: ۱۱۱.
 کتابخانه سازمان لغتنامه دهخدا: ۷۸، ۸۰.
 کتابخانه سپه تهران (سپهسالار): ۲۲۰، ۲۴۶.
 ۲۶۷، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۶۱، ۳۶۲.
 ۳۶۴، ۳۷۶، ۴۰۷، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۷، ۴۲۸.
 کتابخانه سرکنسولگری استانبول: ۱۰۸.
 کتابخانه سریزدی: ۸۴.
 کتابخانه سلطنتی: ۱۲، ۶۵، ۷۴.
 کتابخانه سلطنتی کپنهاک: ۹۹.
 کتابخانه سیدابوالرضا: ۸۳.
 کتابخانه سیدمحمد جزائری شوشتری (نجف): ۴۲۳.
 کتابخانه سیدمحمد حجت کوه کمری: ۳۷.
 کتابخانه سیدمحمدعلی طباطبایی قاضی تبریزی: ۱۰۵.
 کتابخانه سید محمد مشکوة: ۵۸.
 کتابخانه سید مهدی لاجوردی قمی: ۴.
 کتابخانه شاد قزوینی رشت: ۹۳.
 کتابخانه شچلرین در شهر لنینگراد: ۱۰۹، ۱۱۹.
 کتابخانه شخصی رضا استادی: ۳۷.
 کتابخانه شخصی مهدی بیانی: ۷۶.
 کتابخانه شرف‌الدین علی یزدی: ۸۴.
 کتابخانه شهرداری اصفهان: ۸۵، ۹۰.
 کتابخانه شهر مونیخ: ۱۱۴.
 کتابخانه صبر: ۱۳.
 کتابخانه صدرالدین محلاتی: ۸۸.
 کتابخانه ظاهریه = دارالکتب الظاهریه.
 کتابخانه عادلیه دمشق: ۲۰۹.
 کتابخانه عبدالحسین بیات: ۱۰۱.
 کتابخانه علی شهرستانی: ۳۸۲.
 کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی نجفی مرعشی
 قم: ۵۳، ۱۰۲، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۸، ۲۲۰،
 ۲۳۸، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۳،
 ۲۷۷، ۲۸۳، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۲، ۲۹۶، ۲۹۷،
 ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۱۱، ۳۱۳، ۳۱۹، ۳۲۹،
 ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۴۷، ۳۴۹، ۳۵۳، ۳۵۵، ۳۵۶،
 ۳۶۱، ۳۷۳، ۳۸۸، ۳۹۴، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۷،
 ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۹،
 ۴۳۱، ۴۳۵، ۴۴۰، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۷، ۴۵۴،
 ۴۵۵.
 کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر مشهد: ۱۶.
 کتابخانه عمومی کاشان: ۵۲.
 کتابخانه عمومی گلپایگانی قم: ۳۸، ۲۲۲-۲۲۴،
 ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۵۴، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۸۵، ۲۹۷،
 ۳۰۱، ۳۰۵، ۳۰۷، ۳۱۶، ۳۲۳، ۳۶۸، ۴۱۸،
 ۴۲۶، ۴۲۸، ۴۶۵.
 کتابخانه عمومی لنین در شهر مسکو: ۱۰۸.
 کتابخانه عمومی معارف: ۶۶.
 کتابخانه عمومی و خصوصی اصفهان: ۲۶، ۸۹،
 ۲۸۴، ۲۹۷.
 کتابخانه غرب (مدرسه آخوند - همدان): ۱۶، ۲۷،
 ۹۱، ۲۲۰، ۲۸۷، ۲۹۷.
 کتابخانه فرخ مشهد: ۷۸، ۹۷.
 کتابخانه فردوسی در شهر نوشه: ۱۱۱.
 کتابخانه فرهنگ اصفهان: ۸۵، ۹۰.
 کتابخانه فرهنگستان علوم و هنرهای یوگسلاوی
 (زاگرب): ۷۵.
 کتابخانه قاسم برنا: ۹۲.
 کتابخانه قاضی خسروبیگ (سراویو - سرای): ۷۵.
 کتابخانه قیصری: ۱۱۸.
 کتابخانه کارول میناسیان: ۹۰.
 کتابخانه کاظم مدیر شانهچی: ۹۷.

- کتابخانه کالج وادهان در آکسفورد: ۱۲۰.
 کتابخانه کتابی در اصفهان: ۹۰.
 کتابخانه کمالی: ۹۳.
 کتابخانه گنجینه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم
 بنام ابوریحان بیرونی در شهر تاشکند: ۱۱۱.
 کتابخانه مجتبی مینوی: ۱۰۳.
 کتابخانه مجلس شورای اسلامی (۲) (سنای سابق):
 ۴۱، ۷۷، ۱۰۲، ۱۰۶، ۲۷۵، ۲۸۸، ۲۹۰،
 ۲۹۷، ۳۰۲، ۳۰۸، ۳۲۳، ۳۴۵، ۳۸۱، ۳۸۹،
 ۴۰۲، ۴۲۵، ۴۴۲، ۴۴۸، ۴۴۰.
 کتابخانه مجلس شورای اسلامی «ملی ۱»: ۴۲،
 ۴۴-۵۲، ۸۷، ۹۸، ۲۰۷، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۲،
 ۲۲۳-۲۲۶، ۲۲۸، ۲۴۵، ۲۸۱، ۲۸۵، ۲۸۶،
 ۲۹۹، ۳۰۵، ۳۰۸، ۳۲۲، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۳۴،
 ۳۳۸، ۳۴۶، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۶۱، ۳۶۷، ۳۶۸،
 ۳۷۸، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۹۴، ۴۰۴، ۴۰۷، ۴۰۸،
 ۴۲۶، ۴۲۸، ۴۵۴، ۴۵۷، ۴۶۱، ۴۶۴.
 کتابخانه محمود فرهاد معتمد: ۷۹.
 کتابخانه مدرسه بادکوبه در کربلا: ۹۵.
 کتابخانه مدرسه بروجردی: ۹۵.
 کتابخانه مدرسه چهل ستون تهران: ۴، ۲۲۷، ۴۲۸.
 کتابخانه مدرسه حجتیه قم: ۳۷.
 کتابخانه مدرسه خان بزرگ: ۸۴.
 کتابخانه مدرسه دامغانی در همدان: ۹۱.
 کتابخانه مدرسه رضویه قم: ۳، ۱۲.
 کتابخانه مدرسه زنگنه: ۹۱.
 کتابخانه مدرسه سلطانی: ۵۲.
 کتابخانه مدرسه سلیمان خان: ۱۵.
 کتابخانه مدرسه صدر بابل: ۴۲۵، ۴۵۴.
 کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار: ۱۳.
 کتابخانه مدرسه فیضیه قم: ۲۸، ۲۹، ۹۳، ۲۱۲،
 ۲۵۶، ۲۷۸، ۳۱۶، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۸، ۴۵۵،
 ۴۵۶.
 کتابخانه مدرسه مشیرالسلطنه: ۱۳.
 کتابخانه مدرسه مهنویه رشت: ۹۳.
 کتابخانه مدرسه میرزا جعفر: ۱۶.
- کتابخانه مدرسه نواب: ۱۶.
 کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی: ۱۶، ۲۹، ۳۰،
 ۳۲، ۳۴-۳۶، ۱۲۱، ۲۱۲، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۵،
 ۲۲۸، ۲۴۶، ۲۵۲، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۶۸،
 ۲۷۱، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۷،
 ۳۰۸، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۵، ۳۲۲، ۳۳۱، ۳۳۴،
 ۳۳۵، ۳۴۴، ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۱، ۳۶۳،
 ۳۷۲-۳۷۵، ۳۷۹، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۷،
 ۴۰۱، ۴۰۵، ۴۰۸، ۴۱۵، ۴۲۸، ۴۳۹، ۴۵۳،
 ۴۵۵، ۴۵۹.
 کتابخانه مرکزی علمی فرهنگستان ترکمنستان
 شوروی در شهر عشق آباد: ۱۱۳.
 کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: ۴۱،
 ۵۷-۵۹، ۷۲، ۷۸، ۸۰، ۸۱، ۱۰۴، ۱۰۸،
 ۱۱۰، ۱۱۶، ۱۱۱، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۶،
 ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۴۲، ۲۵۰،
 ۲۵۴، ۲۶۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۸۷،
 ۲۹۴، ۲۹۷، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۳۴، ۳۳۳، ۳۴۰،
 ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۶۱، ۳۶۴، ۳۶۷، ۳۷۴،
 ۳۷۶، ۳۸۰، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۶-۳۸۷، ۳۹۱، ۳۹۴،
 ۴۰۰، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۱۸، ۴۲۱، ۴۲۳، ۴۲۴،
 ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۳۰، ۴۴۲، ۴۴۴، ۴۵۳-۴۵۵.
 کتابخانه مزار افضل الذین کاشانی: ۸۳.
 کتابخانه مزار عبدالقادر گیلانی: ۱۰۵.
 کتابخانه مسجد اعظم قم: ۸، ۹۴، ۲۲۰، ۲۴۰،
 ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۸، ۳۵۴، ۳۵۶، ۴۰۲،
 ۴۰۸، ۴۱۱، ۴۲۵، ۴۲۷، ۴۴۳.
 کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد مشهد: ۱۶، ۳۹، ۴۰،
 ۲۰۹-۲۱۱، ۲۴۰، ۲۴۳، ۲۵۰، ۲۵۶، ۲۷۰،
 ۳۰۱، ۳۱۵، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۶۱، ۳۶۵، ۳۷۰،
 ۳۹۰، ۳۹۵، ۴۰۲، ۴۱۷، ۴۲۶، ۴۳۶، ۴۵۴،
 ۴۵۶.
 کتابخانه مسجد طلا شیخ در شهر تاشکند: ۱۱۲.
 کتابخانه ملی اسکاتلند (ادنبورگ): ۹۹.
 کتابخانه ملی پاریس: ۹۸، ۱۱۳.

- کتابخانه ملی تبریز: ۷۰، ۷۱، ۸۲، ۲۷۰.
- کتابخانه ملی تهران (ایران): ۶۵-۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۷، ۷۸، ۸۲، ۱۰۱، ۲۳۸، ۳۰۷، ۳۵۴، ۳۸۶، ۳۸۷، ۴۰۲، ۴۰۸، ۴۲۴، ۴۲۶، ۴۴۲، ۴۵۷.
- کتابخانه ملی رشت: ۹۳.
- کتابخانه ملی فارس (شیراز): ۷۱، ۸۸، ۲۲۸، ۲۸۶، ۲۸۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۲۵، ۳۸۹، ۴۲۴، ۴۳۷، ۴۴۳، ۴۵۷.
- کتابخانه ملی فرهنگ: ۷۳.
- کتابخانه ملی ملک: ۶۴، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۴، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۸-۲۳۲، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۷۰، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۸۴، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۵، ۳۳۲، ۳۵۵، ۳۵۷، ۳۶۱-۳۶۳، ۳۷۱، ۳۹۲، ۳۹۶، ۴۰۷، ۴۱۰-۴۱۳، ۴۱۵، ۴۱۸، ۴۲۴، ۴۲۷، ۴۴۳، ۴۴۵، ۴۴۹، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۶۲، ۴۶۳.
- کتابخانه ملی و دانشگاهی اورشلیم: ۸۶.
- کتابخانه موزه آذربایجان: ۸۳.
- کتابخانه موزه ایران باستان: ۷۷، ۷۹.
- کتابخانه موزه مردم‌شناسی: ۷۹.
- کتابخانه موزه هنرهای تزئینی بلگراد: ۷۵.
- کتابخانه مؤسسه شرقشناسی سراویو: ۷۵.
- کتابخانه موقوفه خانواده ثقة‌الاسلام شهید: ۸۳.
- کتابخانه میرزا ابوالحسن پیشنماز آملی: ۹۴.
- کتابخانه میرزا عبدالعظیم خان قریب گرگانی: ۹۸.
- کتابخانه میرزا محمدعلی اردوبادی: ۲۸۱.
- کتابخانه وایدنر در دانشگاه هاروارد: ۱۱۴.
- کتابخانه وزارت امور خارجه: ۷۲، ۷۷، ۷۹.
- کتابخانه وزیری جامع کبیر: ۸۴.
- کتابخانه وزیری یزد: ۸۵، ۱۲۲، ۱۲۳، ۲۹۹-۳۰۱، ۳۱۰، ۴۲۵، ۴۲۶.
- کتابخانه وصال: ۸۹.
- کتابخانه هرزول: ۱۱۸.
- کتابخانه هوتن: ۸۱، ۱۱۴.
- کتابخانه خانقاه احمدیه در مدینه «مظهر فی رباط مظهر»: ۹۶.
- کتابخانه سنده: ۲۱۰.
- کتابخانه ولی‌الدین: ۲۱۰.
- کتابخانه سنده: ۲۱۰.
- کربلا: ۹۵، ۲۲۰، ۲۸۵، ۳۳۲، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۸۲، ۴۲۰، ۴۲۶.
- کرکنده: ۳۸۴.
- کرمان: ۶.
- کرمانشاهان: ۲۲۰.
- کلاردشت: ۲۷۵.
- کلوز: ۱۲۱.
- کلیسای ارمنیان در جلفا: ۹۰.
- کمرون = بندرعباس.
- کوفه: ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۳، ۱۸۲، ۱۸۷، ۳۴۰، ۳۵۷، ۴۴۳.
- کجرات هند: ۴۰۴.
- گنجینه آستانه «ستی فاطمه معصومه» (ع): ۳.
- گنجینه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم ابوریحان بیرونی: ۱۱۱.
- گنجینه کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی: ۳۲.
- گنجینه نسخه‌های خطی فرهنگستان باکو: ۱۱۳.
- گنجینه نسخه‌های خطی و چاپی فرهنگستان علوم آذربایجان در شهر باکو: ۱۱۲.
- گورستان مصلی در شیراز: ۳۸۴.
- گیلان: ۳۶۷.
- لاریجان: ۸۵.
- لاهیجان: ۳۶۴.
- لرستان: ۱۰۳.
- لندن: ۹۸.
- لنینگراد: ۸۰، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۸.
- لواسان: ۴۵۵.
- ماتناداران: ۱۱۸.
- مازندران: ۲۱۵، ۲۲۴.

مدینه: ۹۶، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۳،
 ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۳، ۱۷۷، ۱۸۲، ۱۸۷، ۱۹۸،
 ۲۱۹، ۲۶۵، ۳۶۷، ۳۷۷.
 مراکش: ۴۲۱.
 مرعش: ۳۱۳، ۳۳۵.
 مرقد علامه حلی: ۳۳۲.
 مرکز نشر دانشگاهی دانشگاه مشهد: ۱۰.
 مرو: ۲۷۶.
 مزار ابوزرعه اردبیلی: ۸۸.
 مزار احمد بن موسی: ۸۸.
 مزار استرومردخای: ۹۰.
 مزار افضل الدین کاشانی: ۸۳.
 مزار عبدالقادر گیلانی: ۱۰۵.
 مسجد ابن نیطور: ۲۸۲، ۲۸۳.
 مسجد ازمیر: ۲۹۲.
 مسجد اعظم قم: ۸، ۹۴، ۳۵۴، ۳۵۶، ۴۰۲، ۴۲۴.
 مسجد جامع اموی: ۲۴۰.
 مسجد جامع تهران: ۴.
 مسجد جامع عتیق شیراز: ۸۷.
 مسجد جامع کبیر یزد: ۸۴، ۱۲۱.
 مسجد جامع کهنه اصفهان: ۴۱۸.
 مسجد جامع گوهرشاد مشهد: ۳۶۱، ۴۲۷.
 مسجد سنقریه شیراز: ۴۳۸.
 مسجد طلاشیخ در شهر تاشکند: ۱۱۲.
 مسجد کوفه: ۱۳۷.
 مسجد وکیل: ۸۸.
 مسکو: ۱۰۸، ۱۰۹.
 مشغره: ۲۷۹.
 مشهد: ۷، ۹، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۲۷، ۲۹، ۳۹، ۷۷،
 ۷۸، ۹۷، ۹۸، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۲۱، ۲۲۲،
 ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۸، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۴۰، ۲۴۳، ۲۴۶،
 ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۵۶، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۶۸،
 ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۹، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۹۲،
 ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۱۰،
 ۳۱۱، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۲۲، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۳۰،
 ۳۳۱، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۵۴، ۳۵۶.

متحف عراقی: ۸۴.
 مدرسه آخوند همدان: ۱۶، ۲۷.
 مدرسه بادکوبه در کربلا: ۹۵.
 مدرسه بروجردی: ۹۵.
 مدرسه چهل ستون: ۴.
 مدرسه حاج حسن مشهد: ۱۰۷.
 مدرسه حجتیه قم: ۳۷.
 مدرسه خاتونیه: ۳۲۳.
 مدرسه خان بزرگ: ۸۴.
 مدرسه خیرات خان مشهد: ۱۷.
 مدرسه دارالقرآن در دمشق: ۲۶۵.
 مدرسه دامغانی همدان: ۹۱.
 مدرسه رضویه قم: ۳، ۱۲.
 مدرسه زنگنه: ۹۱.
 مدرسه سلطانی: ۵۲، ۸۳.
 مدرسه سلیمان خان: ۱۵.
 مدرسه شاه مسجد = مدرسه سلیمان خان.
 مدرسه شیراز: ۴۴۲.
 مدرسه صادق خان سمنان: ۴۵۹.
 مدرسه صدر اصفهان: ۹۰.
 مدرسه صدر بابل: ۱۳، ۴۲۵، ۴۵۴.
 مدرسه صدر تهران: ۴۱۵.
 مدرسه عالی سپهسالار «شهید مطهری»: ۱۳.
 مدرسه عباس قلی خان: ۱۰۷.
 مدرسه عبدالرحیم خان: ۸۴.
 مدرسه غرب همدان: ۹۱.
 المدرسة الفاضلیه در قاهره: ۲۹۴.
 مدرسه فیروز شاهیه: ۲۶۷.
 مدرسه فیضیه قم: ۲۸، ۲۹، ۹۳.
 المدرسة المرادیة: ۲۸۴.
 مدرسه مروی: ۳۲۶.
 مدرسه مشیرالسلطنه: ۱۳.
 مدرسه مهدویه رشت: ۹۳.
 مدرسه میرزا جعفر مشهد: ۱۶، ۲۷۹.
 مدرسه نواب: ۱۶.
 مدرسه هندی در کربلا: ۹۵.

- مكتبة مكة المكرمة: ٩٧. ٣٧٢، ٣٧٠، ٣٦٩، ٣٦٥، ٣٦٣، ٣٦١، ٣٥٨
 مكه: ٩٧، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٦، ١٣٧، ١٣٩، ١٤٣، ٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٨٤، ٣٨٩، ٣٩٠، ٣٩١، ٣٩٥، ٣٩٧، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٥، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧، ٤٢٦، ٤٢٧، ٤٢٨، ٤٣٢، ٤٣٣، ٤٣٩، ٤٥٣، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٨، ٤٥٩.
- مصر: ١٩٢، ١٩٣، ٢١٧، ٢٨١، ٢٨٧، ٣١٣، ٣١٨، ٣٢٠، ٣٥٩، ٣٧٧، ٤٢١.
- معهد الدراسات الاسلامية في جامعة بغداد: ٩٤.
 مقبرة ابوحنيفة: ٣٥٧.
 مقبرة سيد ولايت: ٣٤٢.
 مكتبة آية الله الحكيم العامة: ٩٥.
 مكتبة الامام امير المؤمنين (ع) در نجف: ٩٥.
 مكتبة التصوف: ٩٧.
 مكتبة جامعة الملك عبدالعزيز المركزيه: ١٩٨.
 مكتبة جامعة النجف: ٩٥.
 مكتبة الحرم المكي: ٩٧، ١٩٨.
 مكتبة الحرم النبوي: ٩٦.
 مكتبة الخلاني العامة (بغداد): ٩٤.
 مكتبة الساقزلي في مكتبة المدينة المنورة: ٩٦.
 مكتبة الشفاء: ٩٦.
 مكتبة شيخ الاسلام عارف حكمة: ٩٦.
 مكتبة الشيخ عمر الحسان: ٩٦.
 مكتبة عثمان: ٩٦.
 مكتبة العلوم الغربية: ٩٧.
 المكتبة القادرية في بغداد: ٩٤.
 مكتبة القدس: ٩٧.
 مكتبة المتحف العراقي: ٩٤.
 مكتبة المحمديه مدينه: ١٤٩.
 مكتبة المحمودية في الحرم النبوي (مدينه): ٩٦، ١٩٨.
 مكتبة المدينة المنورة العامة: ٩٦.
 المكتبة المركزية في جامع بغداد: ٩٤.
 مكتبة مظهر في رباط مظهر: ٩٦.
 مكتبة معهد الدراسات الاسلامية العليا في جامعة بغداد: ٩٤.
- مكتبة مكة المكرمة: ٩٧.
 موزه آذربايجان: ٨٣.
 موزه آسيابى: ١١٨.
 موزه ارميتاز: ١١٣.
 موزه ايران باستان: ٧٧، ٧٩.
 موزه ايزابلا، استوارت گاردنر: ١١٥.
 موزه بریتانيا: ٨٦، ١١٧.
 موزه تاريخ ادبيات شهر باكو (نظامى): ١١٢.
 موزه تاريخ اديان شهر لنينگراد: ١١٨.
 موزه دولتي هنر مردم خاور در شهر مسكو: ١٠٩.
 موزه سيدصدرالدين شايسته: ٨٨.
 موزه فاين آرت شهر بستن: ١١٥.
 موزه كليساى ارمنيان در جلقا: ٩٥.
 موزه گرجستان: ١١٥.
 موزه مهدهم شناسى: ٧٩.
 موزه معارف شيراز: ٨٨.
 موزه نوائى: ١١١.
 موزه هنر شهر آن آربر ميشيگان: ١١٦.
 موزه هنرهای تزئينى: ٧٩.
 موزه هنرهای زيباى بستن: ١١٥.
 موزه هنرى فوگ: ١١٥.
 موزه هنرى گرجستان در شهر تفليس: ١١٥.
 مؤسسه شرقشناسى سراويو: ٧٥.
 موصل: ٤٠١.
 مونيخ: ١١٤.
 ميشيگان: ٩٩، ١١٦.
- نجف: ٥٨، ٩٥، ١٠٧، ١٢٠، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٤٥، ٢٧٨، ٢٨١، ٣٠٣، ٣٣٢، ٤٢٣، ٤٣١.
 نزلة البقر: ٣٧٧.

نیاک: ۸۵، ۸۶.

۲۸۷، ۲۹۷، ۳۳۸.

هند: ۳۸۱، ۴۰۴.

هندوسند: ۱۱۷.

و

واشکان: ۲۴۳.

وزارت امور خارجه: ۷۲، ۷۷، ۷۹.

وزارت فرهنگ مصر: ۱۹۲.

ی

یزد: ۸۴، ۱۰۱، ۱۰۷، ۱۲۱، ۲۱۹، ۲۹۹، ۳۰۰.

۳۰۱، ۳۱۰، ۳۶۶، ۴۲۵، ۴۲۶.

یمن: ۱۴۴، ۲۶۵، ۲۹۴، ۲۹۵.

ینع: ۲۶۵.

یوگسلاوی: ۷۵.

ه

هرات: ۲۶۷، ۴۳۴.

همدان: ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۲۷، ۹۰، ۹۱، ۲۲۰، ۲۸۶.

فہرست اسامی کتب و نوشتہ ما

فهرست اسامی کتب و نوشته‌ها

- أ
 آداب البحث و المناظرة، طاش كبرى زاده: ۳۴۲.
 آداب البرکوی، محمد بن پیرعلی: ۳۱۲.
 آداب اللغة: ۳۴۳.
 آزیاتیک = ملانژ آزیاتیک.
 الاء الرحمن فی تفسیر القرآن، محمد جواد بلاغی:
 ۱۹۸.
 آندرج (فرهنگ): ۴۵۰، ۴۵۷.
 الايانة فی معانی القراءات، مکی بن ابی طالب حموش
 قیسی: ۱۴۱، ۱۴۳، ۱۵۲، ۱۵۵، ۱۶۷، ۱۹۸.
 إبراز المعانی من حرز الأمانی، ابوشامة؛ عبدالرحمن بن
 اسماعیل دمشقی: ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۵۰، ۱۷۶.
 ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۹۹.
 ابوعلی فارسی، عبدالفتاح اسماعیل شلیبی: ۱۹۹.
 إتخاف فضلاء البشر فی القراءات الاربع عشر، احمد
 بن محمد دمیاطی بناء: ۱۴۴، ۱۵۲، ۱۵۸،
 ۱۶۶، ۱۹۹.
 الإیتقان فی علوم القرآن، جلال الدین عبدالرحمن
 سیوطی: ۱۵۸، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۹۹.
 إتقان المقال فی احوال الرجال، محمد طه نجف:
 ۱۹۹.
 اثبات الواجب، محمد بن طیفور سجاوندی: ۲۱۵.
 اثر القراءات فی الدراسات النحویة، عبدالعال سالم
 علی: ۱۲۷، ۱۹۹.
- اجوبة المسائل و بعض الفتاوی، حسین بن مفلح
 صیمری: ۴۴۹.
 الأحادیث القدسیة و الكلمات الإنسیة، ملاعلی قاری:
 ۴۳۴.
 الأحادیث النبویة، محمدعلی بکاری: ۳۴۷.
 احتجاج القراء، ابن درستیوه: ۱۴۸.
 احتجاج القراءات، ابی بکر محمد بن حسن بن مقسم
 عطار: ۱۴۸.
 احتجاج القراءات، محمد بن یزید «میرد»: ۱۴۸.
 أحسن الأثر فی تاریخ القراء الاربعة عشر، محمود
 حصری: ۱۹۹.
 احسن المقال علی عشر خصال، امین الدین ابومحمد
 عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقی حنفی
 حمدی: ۳۳۷.
 احسن الودیعة: ۲۱۹، ۲۲۰.
 إحقاق الحق، محمدجعفر استرآبادی: ۳۳۳.
 اخبار التراث العربی، نشریه معهد المخطوطات بجامعة
 الدول العربیة: ۲۰۳.
 إختلاف مصاحف الشام و الحجاز و العراق، ابن عامر
 مقری: ۱۴۲، ۱۹۰.
 إختیار [القراءة]، عیسی بن عمر ثقفی: ۱۴۲.
 إختیار [القراءة]، محمد بن محیصن: ۱۴۲.
 اخلاق نظام العلماء، سید محمود بن سید محمد فاطمی
 حافظ تبریزی: ۲۹۳، ۲۹۴.

- ادبيات فارسي، استوري، ترجمه عباس اقبال: ۷۳.
 اربعين، تقى الدين محمد بن پيرعلى برکوى: ۳۱۲.
 الأربعينيّات، قاضى سعيد مفيد قمى: ۳۹۲.
 ارجوزه فى معرفة الوقوف: ۲۳۳.
 الإرشاد، ابى العز قلانسى: ۱۶۱.
 إرشاد الاذهان، علامه حلى: ۲۱۶، ۳۶۶.
 إرشاد الاريب: ۲۹۶.
 الأسئلة الصيمرية، حسين بن مفلح صيمرى: ۴۴۹.
 أساليب الإستفهام فى القرآن، عبدالعليم سيدفوده: ۱۹۹.
 استورى: ۴۰۷.
 الإستيفاء لمباحث الاستثناء، طاش كبرى زاده: ۳۴۲.
 أسرار التجويد (رسالة فى كشف بعض)، احمد بن زين الدين احسانى: ۴۰۹.
 أسماء الرواة المذكورين فى الشاطبية، تقى الدين ابراهيم بن عمر جبرى: ۳۹۹.
 الإشارات، محمد ابراهيم كرباسى: ۲۱۸.
 إشارة و بشارة، قاضى سعيد مفيد قمى: ۳۹۳.
 الإصابة فى تمييز الصحابة، ابن حجر عسقلانى: ۱۳۵، ۱۹۹.
 الأصغر (شفاء الصدور)، ابى بكر محمد بن حسن بن مقسم عطار: ۱۴۸.
 الأصل الأصيل فى تحريم النقل من التوراة والانجيل، ابوالحسن ابراهيم بقاعى: ۲۷۲.
 اصول دين، محمدرضا بن على بن محمد جعفر شريعتمدار استرآبادى: ۲۴۴.
 اطوار الثقافة والفكر فى ظلال العروبة والاسلام، على جندى، محمد صالح سمك، محمد ابوالفضل ابراهيم: ۱۷۹، ۱۹۹.
 إظهار الأسرار، تقى الدين محمد بن پيرعلى برکوى: ۳۱۲.
 إظهار المعانى، احمد مغنيساوى: ۱۵۰.
 الأعلام، خير الدين زرکلى: ۱۵۰، ۱۹۹، ۲۱۰، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۳۸، ۲۸۱، ۲۸۸، ۲۹۴، ۲۹۶، ۳۰۵، ۳۲۱، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۳، ۳۵۲، ۳۶۵، ۳۷۵، ۳۷۸، ۴۰۰، ۴۶۴.
- اعلام الشيعة، حسين على محفوظ: ۳۵۲.
 الإعلان، صفراوى: ۱۶۱.
 أعيان الشيعة، سيدمحسن امين: ۲۲۰، ۲۴۸، ۲۷۷، ۲۸۱، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۹۳، ۴۴۹.
 الإفصاح فى شرح الايضاح، ابن ابى مريم: ۴۳۸.
 الإفهام و الإصابة فى مصالح الكتابة، تقى الدين ابراهيم بن عمر جبرى: ۳۹۹.
 اكتفاء القنوع: ۳۴۳.
 الإكمال و منتهى المقال، محمد على آل كشك ول كربلايى: ۲۴۸.
 إزام النواصب، حسين بن مفلح صيمرى: ۴۴۹.
 الألفاظ النحوية، خالد بن عبدالله ازهرى: ۳۰۴.
 الألفية فى النحو، على بن سليمان بن عبدالله: ۲۱۷، ۳۵۴.
 الإمامة فى القراءات واللهجات العربية، عبدالفتاح اسماعيل شلى: ۱۲۷، ۱۳۶، ۲۰۱.
 الأمالى المرضية فى شرح القصيدة العلوية، ابن قاصح عنرى: ۳۲۴.
 امان الاخطار، سيد بن طاوس: ۳۱۱.
 إمتحان الأذكياء فى شرح لب الألباب، تقى الدين محمد بن پيرعلى برکوى رومى حنفى: ۳۱۲.
 إمعان الأنظار فى شرح المقصود، تقى الدين محمد بن پيرعلى برکوى رومى حنفى: ۳۱۲.
 أمل الأمل، محمد بن حسن حرعاملى: ۳۸۱، ۴۲۳.
 إنباه الرواة على أنباء النحاة، على بن يوسف قفطى: ۱۴۰، ۱۹۹، ۲۸۳، ۳۶۰.
 الانتصار، قاضى ابى بكر باقلانى: ۱۳۷، ۱۷۱، ۱۸۹.
 الأنس الجليل: ۲۳۸، ۲۶۶، ۴۰۰.
 انشاد الشهيد من منوال القصيد، شيخ محمد بن غازى: ۲۱۷.
 إنقاذ الهالكين فى عدم جواز الاجزاء بالأجرة، تقى الدين محمد بن پيرعلى برکوى رومى حنفى: ۳۱۲.
 انوار القرآن و أسرار الفرقان، ملاعلى قارى: ۴۳۴.
 الأوسط: ابى بكر محمد بن حسن بن مقسم عطار: ۱۴۸.
 الإيجاز فى الألفاظ، تقى الدين ابراهيم بن عمر جبرى: ۳۹۹.

٣٣٨، ٣٥٨، ٣٦٠، ٤٣٢، ٤٣٩.
البلغة في تاريخ أئمة اللغة، مجدالدين محمد بن يعقوب
فيروزآبادي: ١٤١، ١٩٩.
البيان في تفسير القرآن، آية الله سيدابوالقاسم خوئي:
١٣١، ١٦٢، ١٦٣، ١٩٩.

ت

تاتارخانية في الفتاوى: ٤٠٤.
تاج التراجم: ٣٥٨، ٤٣٢.
تاريخ ابن الوردي: ٤٠٠.
تاريخ الأدب العربي، كارل بروكلمان: ١٩٩. و به
لاتين در موارد متعدد ديگر.
تاريخ التراث العربي، فؤاد سزگين: ١٤٠، ١٤٢.
١٩٩، ٢٧٧.
تاريخ دمشق، ابوشامه: ٢٠٩.
تاريخ علماء بغداد: ٣٥٨، ٤٠٠.
تاريخ القرآن، ابو عبدالله زنجاني: ١٣٢، ١٣٣، ١٣٦،
١٩٩.
تاريخ القرآن، دكتور عبدالصبور شاهين: ١٥٥، ١٥٦.
تاريخ القرآن و غرائب رسمه و حكمه، محمدطاهر بن
عبدالقادر كردي: ١٧٨، ١٨٠، ١٩٩.
تاريخ قرآن، نولدكه: ١٤٦.
التاريخ و ملحقاته، خالد الزبان: ١٨.
تأسيس الشيعة الكرام لعلوم الاسلام، سيدحسن صدر:
١٣٩، ٢٠٠.
تاويل مشكل القرآن، عبدالسلام بن مسلم بن قتيبه:
١٦٦، ١٧٥، ١٧٧، ١٧٨، ٢٠٠.
التبصرة، مكى بن ابي طالب: ١٥١، ١٦١.
تبصرة القراء، احمد الاردبيلي: ٤١٦.
التبيان في تفسير القرآن، ابو جعفر محمد بن حسن
طوسي: ١٦٤، ٢٠٠.
تممة الحرز من قراءة أئمة الكثر، ابو محمد، ابوالقاسم،
قاسم بن فيرة بن خلف: ٢٩٥.
التجويد، ابن الفحام: ١٦١.
التجريد في التجويد، محمد بن محمود سمرقندي:
٣٣٩.

الايضاح التام في تكبيرة الإحرام والسلام، احمد بن
احمد طيبي صالحى دمشقى: ٢٤٠.
ايضاح الخوالب في رسم مصاحف السوالب، محمد بن
محمود سمرقندي: ٣٣٩.
الايضاح لناسخ القرآن و منسوخه، مكى بن ابي طالب
قيسى: ٣١٨.
ايضاح المكنون: ٢١٠، ٢١٨، ٢٢٠، ٢٣٨، ٢٤١،
٢٦٦، ٢٧٢، ٢٨١، ٣٠٥، ٣١٣، ٣١٥، ٣٢٣،
٣٢٥، ٣٢٨، ٣٤٣، ٣٦٠، ٣٧٨، ٣٩١، ٤٠٠،
٤٣٥، ٤٦٤.
الإيقاظات فى العقود و الإيقاعات، حسين بن مفلح
صيمرى: ٤٤٩.
إيقاظ النائمين وإلهام القاصرين، تقى الدين محمد بن
بيرعلى بر كوى رومى حنفى: ٤١٢.

ب

بازنامه، ابراهيم دهگان: ١٠٦.
الباعث على إنكار البدع والحوادث، ابوشامه: ٢٠٩.
بحر العرفان و معدن الايمان فى تفسير القرآن،
محمد صالح بن محمد برغانى: ٢٥٤.
البداية: ٢٠٩، ٣٦٠، ٤٠٠.
البداية، ابن كثير: ٢٩٦.
بدائع الزهور: ٣٠٥.
البر الطالع: ٢٢٦، ٢٦٦، ٣١٥، ٣٢٨، ٣٤٣، ٤٣٥.
البر المنير فى شرح التيسير، سراج الدين عمر بن
قاسم انصارى «نشار»: ٢٣٩، ٢٨٢.
البرهان فى علوم القرآن، محمد بن عبدالله زركشى:
١٤٩، ١٥٨، ١٦٢، ١٦٨، ١٧٠، ١٩٩.
البرهان القويم على تناسب أى القرآن العظيم،
ابوالحسن ابراهيم بقاعى: ٢٧٢.
البيان فى القراءات الثلاثة عشرة، ابن الجندى: ١٥٢.
بغية المستفيد فى التجويد، شمس الدين محمد بليانى
خزرجى: ٣٦٥.
بغية الملتبس: ٢٨٣.
بغية الوعاة فى طبقات اللغويين و النحاة، جلال الدين
عبدالرحمن سيوطى: ١٩٩، ٢٠٩، ٢٩٦، ٣١٩.

- تذكرة الأصحاب في تقدير الإعراب، ابن قاصح عنري: ٣٢٤.
- تذكرة الحفاظ: ٢٠٩، ٢٨٣.
- تذكرة العلماء، شمس الدين محمد جزري: ٢٦٥.
- تذكرة الفقهاء، علامه حلي: ١٦٥.
- التذكرة في القراءات الثماني، ابن غلبون حلي: ١٥٢.
- التذكرة النوادر: ٢٧٢.
- التسخير على طريق التشجير، محمد بن محمود سمرقندي: ٤٠٦، ٣٣٨.
- التسديد في شرح التمهيد (شرح تمهيد القواعد)، حسين صفناقي [سغناقي]: ٤٣٢.
- التصحيف و التحريف، عسكري: ١٩٢.
- التصریح بمضمون التوضیح، خالد بن عبدالله ازهری: ٣٠٤.
- التصوف، محمد رياض المالح: ١٩.
- التعريف بالمورخين: ٢١٥، ٣٢٨.
- تفريع لنافع على طريق النشر: ٢٩٢.
- التفريعات: ٤١٥.
- تفسير آية الأمانة، محمدباقر طباطبائي يزدي: ٣٤٧.
- تفسير تاتارخاني: ٤٠٤.
- تفسير الجلالين، جلال الدين محلي و جلال الدين سيوطي: ٣٦٤.
- تفسير سورة البقرة، محمد بن بيرعلي برکوي رومي حنفي: ٣١٢.
- تفسير سورة الحجرات، حاج محمد كريمخان کرمانی: ٢٧١.
- تفسير القرآن، ابن أم قاسم: ٤٢١.
- تفسير القرآن، علم الدين علي بن محمد سخاوي: ٣٥٩.
- تفسير القرآن، مكي بن ابي طالب قيسي: ٣١٨.
- تفسير قرطبي [جامع احكام القرآن، والمبين لما تضمنه من السنة و آي الفرقان]، محمد بن احمد ابن ابي بكر قرطبي: ١٣١.
- تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة، محمد بن حسن بن علي شيخ حرعالملي: ٢٧٩.
- تقريب النشر في القراءات العشر، شمس الدين محمد جزري: ١٦١، ٤١١.

- تجويد الفاتحة والتوحيد، محمد بن محمود سمرقندي: ٣٣٩.
- تجويد القرآن، محمد بن طيفور سجاوندي: ٢١٦.
- تجويد القرآن، سيف الدين علي شريفى حائري ترشيزي: ٣١٦.
- تجويد القرآن، عبدالجليل بن احمد قاري رازي حسيني: ٣٩٤.
- تجويد القرآن، عمادالدين علي قاري استرآبادي: ٢١٦.
- تجويد القرآن (مقدمة في-)، يوسف بن علي اخلاطي: ٣٩٤.
- التجويد و القراءات: ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٦، ٢٣٨، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٩، ٢٥٢، ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٤٣، ٣٥٣، ٣٥٨، ٣٦٥، ٣٧٣، ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٠٧، ٤٣٣، ٤٣٥، ٤٤٥، ٤٥٧.
- تجوير التيسير، شمس الدين محمد جزري: ١٤٩، ١٦١، ١٩٨، ٣٠٩، ٣٥٣، ٤٢٤، ٤٤٠.
- التحديد في الاتقان والتجويد، ابو عمرو عثمان بن سعيد داني: ٢٨٢.
- تحرير الأحكام الشرعية على مذهب الإمامية، علامه حلي: ١٦٥.
- تحرير الطرق والروايات فيما تيسر من الآيات في وجوه القراءات، علي بن سليمان منصورى مصرى: ٢١٧.
- تحفة الأنام في الوقف على الهمز لحمزة وهشام، ابن قاصح عنري: ٣٢٤.
- التحفة الشاهبه في تجويد القرآن، محمد بن طيفور سجاوندي: ٢١٥، ٢١٦.
- تحفة الطلاب في العمل بربع الأسطرلاب، ابن قاصح عنري: ٣٢٤.
- تحفة الفراض و تحفة المرتاض، علم الدين علي بن محمد سخاوي: ٣٥٩.
- تحفة المسترشدين في بيان مذاهب فرق المسلمين، محمد بن بيرعلي برکوي: ٣١٢.
- تحفة اليقظان في ليلة النصف من شعبان، منصور طبلاوي: ٤٦٤.

- التكملة: ٢٩٦.
تكملة في القراءات الثلاث، احمد بن محمد بن سعيد شرعى يمنى: ١٥٠.
تلخيص الفوائد في شرح غفيلة اتراب القصائد، ابن قاصح عنرى: ٣٢٤.
التلخيص في القراءات الثمانى. ابومعشر طبرى: ١٥١، ١٥٢، ١٦١.
تلخيص النشر في القراءات العشر: ٢٧٥.
التلويح بمعانى أسماء الله الحسنى الواردة فى الصحيح، شعله: ٤٠١.
تمرين الطلاب فى صناعة الإعراب، خالد بن عبدالله ازهرى: ٣٠٤.
التمهيد فى التجويد، شمس الدين محمد جزرى: ٢٦٥.
التنبيهات السنية فى المصطلحات الرجالية، محمد على آل كشكول كربلايى: ٢٤٨.
تنبيهات النيه فى شرح من لا يحضره الفقيه، محمد على آل كشكول كربلايى: ٢٤٨.
تنبيه القارى فى كلام البارى، محمد بن محمود سمرقندى: ٣٣٩.
تنقيح المقال، شيخ عبدالله ممقانى: ٢٧٧.
التهذيب، ابو عمرو عثمان بن سعيد داني: ١٤٩.
التيشير، ابو عمرو عثمان بن سعيد داني: ١٢٦، ١٤٩، ١٥١، ١٦١، ١٦٥، ١٩٦، ٢٠٠، ٢٢٢، ٢٧٨، ٣٤٨، ٣٥٣، ٣٧٣، ٤٢٩.
التيشير، نجم الدين عمر نسفى: ٣٤٨.
تيسير كفاية المحتاج للدماء الواجبة على المعتمر والحاج، احمد بن احمد طيبى صالح دمشقى: ٢٤٠.

ث

الثقافة بالقاهرة. احمد عبدالغفور عطار: ٣٢٨.

ج

- الجامع، ابى معشر طبرى: ١٦١.
الجامع، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
الجامع، ابو جعفر محمد بن جرير طبرى: ١٤٢.

ح

- حاشيه، الشيخ على الشهيد: ٤١٦.
حاشيه التجريد للشريف، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
حاشيه الطوالع، شمس الدين محمد جرجانى: ٣٥٢.
حاشيه على شرح الوقاية لصدر الشريعة، محمد بن پيرعلى برکوى رومى حنفى: ٣١٢.

الحواشي المفيدة في شرح القصيدة، عبدالرحمن بن احمد دقوقي: ١٥٠.
حياة الشعر في الكوفة الى نهاية القرن الثاني عشر، يوسف خليف: ١٣٥، ١٣٦، ٢٠٠.
الحياة العلمية في الشام في القرنين الاول والثاني للهجرة، خليل داود: ١٩٢، ٢٠٠.
الحيوان، جاحظ: ٢٠٠.

خ

خاتمة مستترك [الوسائل]، حاجي نوري: ٢٧٥، ٢٧٦، ٣٨١.
الخصال، محمد بن علي بن بابويه قمي «صديق»: ١٦٤، ٢٠٠.
الخطط التوقيفية: ٣٠٥.
خلاصة الأبحاث، تقى الدين ابراهيم بن عمر جعبري: ٣٩٩.
خلاصة الاثر: ٣٦٥، ٤٣٥، ٤٦٤.
خلاصة الاقوال، علامه حلي: ٢١٥.
خلاصة تذهيب الكمال في أسماء الرجال، احمد بن عبد الله خزرجي انصاري: ٢٠٠، ٤٤٣.
خميلة أرباب المقاصد، تقى الدين ابراهيم بن عمر جعبري: ٣٩٩.

د

الدارس، نعيمى: ٢١٠، ٣٥٨.
دارالكتب الحديثه: ١٤٨.
دامغة المبتدعين و كاشفة بطلان الملحدين، تقى الدين محمد بن پيرعلى برکوى رومى حنفي: ٣١٢.
دائرة المعارف الاسلاميه «مقاله بروكلمان»: ٣٥٢.
دائرة المعارف فارسى: ٤٥٧.
دراسات في تاريخ الخط العربي مذبدايته الى نهاية العصر الأموى، صلاح الدين المنجد (دكتور): ٢٠٠.
الدرة، شمس الدين محمد جرجاني: ٣٥٢.
درة الأفكار في معرفة أوقاف الليل والنهار، ابن قاصح عنرى: ٣٢٤.

حاشيه الكشاف، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
حاشية المدارك، آغا باقر بهبهاني: ٢٧٦.
الحجة في علل القراءات السبع، حسين بن احمد بن خالويه: ١٤٨، ٢٠٠.
الحجة في علل القراءات السبع، ابو على حسن بن احمد فارسي: ١٤٨، ٢٠٠.
الحقائق الناضرة، يوسف بحراني: ١٨٠، ٢٠٠.
حديقة الزهر في عدد آي السور، تقى الدين ابراهيم بن عمر جعبري: ٣٩٩.
حديقة النظار، محمد على آل كشكول كربلائي: ٢٤٨.
حرز الأمانى، ابن مالك نحوى: ١٥٠.
حرز الأمانى و وجه التهاني، ابوالقاسم بن فيره اندلسى شاطبي: ١٢٦، ١٤٩، ١٦١، ٢٧٣، ٣٠٩، ٣٢٤، ٣٢٦، ٣٣٧، ٣٤٩، ٣٥٣.
الحرز الثمين للحصن الحصين من كلام سيد المرسلين، ملاعلى قارى: ٤٣٤.
حروف المكئين، عبدالوهاب بن فليح مكى: ١٤١.
حروف الهجاء = صفات الحروف: ٣٥١.
الحزب، شعله: ٤٠١.
حسن المحاضرة: ٢٩٦، ٣٢١، ٣٢٨، ٤٢٢.
حسن الوفاء، بزيارة المصطفى، منصور طبلاوى: ٤٦٤.
الحصن الحصين من كلام سيد المرسلين، شمس الدين محمد جزرى: ٢٦٥.
حل الرموز، احمد بن على كوفى همدانى: ٣٥٧.
حل رموز الشاطبية = كشف الرموز.
حل العقول لعقد الفحول في علم الأصول، محمد باقر طباطبائى يزدى: ٣٤٧.
حل مجلات الطيبه، على بن سليمان بن عبدالله منصورى مصرى: ٢١٧.
حمدية، شيخ محمد محسن شمس الدين قارى كاظمى معروف به شيخ محمد يا ملا محمد قارى: ٤١٨.
الحواشى الأزهرية في حل الفاظ المقدمة الجزرية، خالد بن عبدالله ازهرى: ٣٠٥، ٣٤١.
الحواشى المفهومة في شرح المقدمة [الجزرية]، احمد بن محمد جزرى «ابن ناظم»: ٣٠٦، ٣٠٨، ٣١٤، ٣٤١.

٢٨١، ٢٩٤، ٣٠٣، ٣١١، ٣١٧، ٣٣٣، ٣٣٦،
٣٣٩، ٣٤٧، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٧٤، ٣٩٤، ٣٩٦،
٤٠٧، ٤١١، ٤٢٣، ٤٥٧، ٤٦٤.
ذكرى الشيعة فى أحكام الشريعة، شهيد اول: ١٦٥.
ذيل آثار ابن قاصح: ٣٢٤.
ذيل آثار بركوى: ٣١٣.
ذيل بروكلمان: ٢٤٣.
ذيل دول الاسلام: ٤٠٠.
الذيل على الروضتين، ابوشامه: ٢١٠، ٢٩٦.
ذيل المقدمة الجزرية: ٣١٥.
ذيل الموضح فى القراءات العشر: ٤٣٩.

د

الراءات واللامات (قصيدة فى-) = قصيدة فى الراءات
واللامات، شعله: ٣١٦.
الرحيق المختوم (شرح أرجوزة محمد بن احمد متولى
«اللؤلؤ المنظوم فى ذكر جملة من الرسوم، حسن
بن خلف حسيني: ٢٠٠.
ردالالاحاد فى النطق بالضاد، على بن سليمان بن
عبدالله منصورى مصرى: ٢١٧.
الرسالة، احمد بنوى: ١٤٩.
الرسالة الجامعة لوصف العلوم النافعة، طاش
كبرى زاده: ٣٤٢.
الرسالة الحرفية، حسن بن شجاع تونى: ٢٤٣.
رساله در وقوف قرآن: ٣٥٨.
الرسالة الشريعة لردالمقالة الشنيعة، امين الدين
ابومحمد عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى
حنفى [حموى]: ٣٣٧.
الرسالة الشريفية، محمد كاظم بيك درى: ٣٣٥.
رساله «فصل القضاء فى الكتاب المشتهر بفقهاء الرضا»،
سيدحسن صدر، به كوشش رضا استادى: ٥.
الرسالة فى اجوبة اسئلة الزيدية، شمس الدين محمد
بلبانى خزرى: ٣٦٥.
رسالة فى احوال النبي والعشرة المبشرة، على بن
سليمان بن عبدالله منصورى مصرى: ٢١٧.
رسالة فى التجويد: ٣٤٦.

درة التنزيل و غرة التاويل، محمد بن مهدي حسيني
تبريزى: ٣٩٦.
درة الشنوف فى مخارج الحروف، امين الدين ابومحمد
عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى حنفى
[حموى]: ٣٣٧.
الدرة الفريدة، ابن ابى العز همدانى: ١٤٩.
الدرة المضيئة فى قراءات الأئمة الثلاثة المرضية،
شمس الدين محمد جزرى: ٣٦٥، ٣٠٨.
الدرة المضيئة فى القراءات الثلاث الزايدة على السبعة،
ابن الجزرى: ٢٧٤.
درجات التائبين و مقامات الصديقين، اسماعيل
سرخسى «قراب»: ٣٢٦.
درر الأيتام انموذج آيات الاحكام، على بن محمد جعفر
شريعتمدار استرآبادى: ٢٤٤.
درر الفوائد بحر العقائد: ٣٦٦.
الدرر الكامنة، محمد بن محمود سمرقندى: ٣٣٨،
٣٤٠، ٣٥٨، ٤٠٠، ٤٢٢.
الدرالنضيد، محمد بن يعقوب اسدى: ١٥٠.
الدراليتيم فى علم التجويد، تقى الدين محمد بن پيرعلى
بركوى رومى حنفى: ٣١٢، ٣٣٤.
دفع النزاع فى التحرير بالاجماع، امين الدين ابومحمد
عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى حنفى
[حموى]: ٣٣٧.
الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة، ابو يحيى زكريا بن
محمد انصارى: ١٩٦، ٢٠٠، ٣١٤.
دوحة الأخبار فى ذكر اخبار الأخبار و اخبار الأخيار،
محمد شريف يا شريف بن [محمد] رضا شيروانى
تبريزى: ٣٣٥.
الديباج: ٢٨٣، ٢٩٦، ٣١٩.

ذ

ذات الحل، علم الدين على بن محمد سخاوى: ٣٥٩.
ذخر المتأهلين والنساء فى تعريف الأطهار والدماء،
محمد بن پيرعلى بركوى رومى حنفى: ٣١٢.
الذريعة، آقابرگ طهرانى: ١٠٧، ٢١٧، ٢٢٠،
٢٢٢، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٢٧، ٢٤٥، ٢٦٨، ٢٧٧.

ريحانة الأدب، محمد علي مدرس تبریزی: ۲۱۰، ۲۲۰، ۲۴۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۷۲، ۲۷۷، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۹۶، ۳۰۳، ۳۰۵، ۳۰۷، ۳۱۵، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۴۳، ۳۴۷، ۳۵۲، ۳۵۴، ۳۵۸، ۳۶۰، ۳۹۲، ۳۹۳، ۴۰۰، ۴۱۱، ۴۲۲، ۴۳۵، ۴۴۷، ۴۵۷.

ز

الزاهر المختار من ربيع الأبرار، ابن القباقبي: ۲۳۷.
زبدة الأسرار، شمس الدين محمد جرجاني: ۳۵۲.
زبدة الفرائض، محمد كاظم بن اصغر موسوي شيرازي: ۴۱۰.
الزوائد السننية على الألفية، احمد بن احمد طيبي صالحى دمشقى: ۲۴۰.
الزهر الفائح فى ذكر من تنزه عن الذنوب والقبائح، شمس الدين محمد جزرى: ۲۶۵.
الزينة فى الكلمات الاسلامية والعربية، ابو حاتم الرازى: ۲۰۱.

س

ساقينامه [هاى] خطى، عليقى منزوى: ۷۳.
السبعة، ابن مجاهد: ۱۲۶، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۶۱، ۱۷۱، ۱۷۸، ۱۸۹.
السبعة، دكتور شوقى ضيف: ۱۴۱.
السبعة الأوسط، ابى بكر محمد بن حسن بن مقسم عطار: ۱۴۸.
السبعة بعلمها الكبير، ابى بكر محمد بن حسن بن مقسم عطار: ۱۴۸.
السبعة بعلمها الكبير، محمد بن حسن انصارى: ۱۴۸.
السييل إلى ضبط كلمات التنزيل، احمد محمد زينحار: ۱۹۲، ۱۹۳، ۲۰۱.
سراج القارى المبتدى وتذكرة المقرئ المنتهى فى حل قصيدة الشاطبي، ابن قاصح على بن عثمان عنرى بغدادى: ۱۵۰، ۱۹۵، ۲۰۱، ۳۲۷، ۳۷۲، ۴۴۰.
السر القدسى فى تفسير آية الكرسي، منصور طيللاوى: ۴۶۳.

رسالة فى التصوف، مظفر بن اردشير عبادى: ۸۲.
رسالة فى جواز الحكومة الشرعيه للمقلد مع عدم وجود المجتهد للضرورة، حسين بن مفلح صيمرى: ۴۴۹.

رسالة فى حرمة التغنى و وجوب استماع الخطبة، محمد بن پيرعلى برکوى رومى حنفى: ۳۱۲.
رسالة ليس فى الامكان ابداع مما كان، ابوالحسن ابراهيم بقاعى، ۲۷۲.

رسم المصحف والاحتجاج به فى القراءات، دكتور عبدالفتاح اسماعيل شلى: ۲۰۰.
الرعاية لتجويد القرآن، مكى بن ابى طالب قيسى: ۳۱۸.

رفع الإشكال فى حل الأشكال، احمد بن احمد طيبي صالحى دمشقى: ۲۴۰.
روح المرید فى شرح عقد الفريد، محمد بن محمود سمرقندى: ۳۳۹، ۴۰۷.
روح المزيدي: ۳۷۴.
الروض: ۱۶۵.

روضات الجنات، محمد بن پيرعلى برکوى: ۳۱۲.
روضات الجنات فى احوال العلماء والسادات، سيد محمد باقر خوانسارى: ۱۴۰، ۱۶۴، ۱۹۲، ۲۰۰، ۲۱۰، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۶۶، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۹۶، ۳۰۵، ۳۲۸، ۳۳۳، ۳۵۲، ۳۶۰، ۳۹۲، ۳۹۳، ۴۲۲، ۴۴۹.

الروضة، تقى الدين ابراهيم بن عمر جبرى: ۳۹۹.
الروضة فى القراءات الاحدى عشرة، حسن بن محمد بغدادى: ۱۲۶، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۹۸.
رياض، ملا محمد شريف يا شريف بن [محمد] رضا شيروانى تبريزى: ۳۳۵.

رياض العلماء: ۲۲۳، ۲۲۴.
رياض المسائل، ميرسيدعلى: ۲۱۸، ۳۳۲، ۳۳۵.
رياض المؤمنين، محمد على بن حسين بهستى قارى: ۳۰۳.

الرياضيات، محمد صلاح عايدى: ۱۸.
ريحان الحقايق و بستان الدقايق، ابوبكر محمد بن موسى بن الفرغ دربندى: ۱۱۸.

سزگین: ۲۷۷.
سفر السعادة و سفير الإفادة، علم الدين على بن محمد سخاوى: ۳۵۹.
السكر المرشوش فى تاريخ الشيخ مفوش، احمد بن احمد طبيى صالحى دمشقى: ۲۴۰.
سكر مصر فى ذوق أهل العصر، يعقوب بن بدران: ۳۲۰.
سلافة العصر: ۲۸۱، ۳۸۲.
السلوك، مقرىزى: ۲۱۰.
السنن، هشيم بن بشير سلمى: ۱۴۰.
السيرة النبوية، ابن هشام: ۲۰۱.
سيرة النبى، محبى الدين: ۱۳۲.
السيف الصارم فى عدم جواز وقف المنقول والدرهم، محمد بن بيرعلى برکوى رومى حنفى: ۳۱۲.

ش

الشاطبية = حرز الأمانى و وجه التهانى، شاطبى.
الشافى فى القراءات، اسماعيل سرخسى «قراى»: ۳۲۶.
الشامل فى القراءات: ۳۴۰.
شذالازار: ۳۹۱، ۴۳۹.
شذرات الذهب، ابى الفلاح عبدالحى بن احمد بن محمد بن عماد حنبلى: ۲۱۰، ۲۶۶، ۲۷۲، ۲۸۳، ۲۹۳، ۲۹۶، ۳۰۵، ۳۱۵، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۲۵، ۳۲۸، ۳۳۸، ۳۴۳، ۳۶۰، ۴۰۰، ۴۰۲، ۴۲۲.
شذور العفیان فى تراجم الاعيان: ۲۱۸.
شرح الأجرومية، خالد بن عبدالله ازهرى: ۳۰۴.
شرح الأحاجى التحوية للزمخشرى، علم الدين على بن محمد سخاوى: ۳۵۹.
شرح إرشاد الهادى للتفتازانى، شمس الدين محمد جرجانى: ۳۵۲.
شرح الايضاح لأبى على الفارسى، ابن ابى مريم: ۴۳۸.
شرح البردة، خالد بن عبدالله ازهرى: ۳۰۴.
شرح البردة - يا - الكواكب الدرية فى مدح خير البرية، ابى القباقى: ۲۳۷.

شرح تسهيل الفوائد و تكميل المقاصد لابن مالك، ابن ام قاسم: ۴۲۱.
شرح تصحيح المنهاج لابن قاضى عجلونى، شعله: ۴۰۱.
شرح التمهيد لقواعد التوحيد لأبى المعين النسفى، حسين صغناقى [صغناقى]: ۴۳۲.
شرح جمع الجوامع، شرف الدين احمد شهرزورى همدانى كورانى: ۳۹۱.
شرح حرز الأمانى و وجه التهانى = سراج القارى المبتدى و تذكرة المقرى المنتهى فى حل قصيدة الشاطبى.
شرح حرز الأمانى و وجه التهانى = كنز المعانى فى شرح حرز الأمانى.
شرح حرز الأمانى و وجه التهانى للشاطبى = مبرز المعانى فى شرح حرز الأمانى و وجه التهانى.
شرح خبر الغمامة، قاضى سعيد مفيد قمى: ۳۹۳.
شرح درر البحار للقونوى، امين الدين ابومحمد عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى حنفى [حموى]: ۳۳۷.
شرح ديباجة الطوالع، طاش كبرى زاده: ۳۴۲.
شرح ديباجة الهداية، طاش كبرى زاده: ۳۴۲.
شرح الرائية للشاطبى، علم الدين على بن محمد سخاوى: ۳۵۹.
شرح الرسالة القشيرية، ملاعلى قارى: ۴۳۴.
شرح شاطبى: ۳۴۸.
شرح الشاطبية، ابن ام قاسم مرادى: ۱۵۰، ۴۲۱.
شرح الشاطبية، ابن الخطيب: ۱۵۰.
شرح الشاطبية، احمد بن شكر اندلسى: ۱۴۹.
شرح الشاطبية، احمد بن محمد مقدسى: ۱۵۰.
شرح الشاطبية، جلال الدين سيوطى: ۱۵۰.
شرح الشاطبية، عبدالرحمن بن احمد واسطى: ۱۵۰.
شرح الشاطبية، عبدالله بن محمد حسنى: ۱۵۰.
شرح الشاطبية، على بن احمد: ۱۵۰.
شرح الشاطبية، محمد بن اندلسى: ۱۵۰.
شرح الشاطبية، محمد بن محمود بن نجار: ۱۵۰.
شرح الشاطبية، هبة الله بن عبدالرحيم بارزى: ۱۵۰.
شرح الشاطبية = شرح حرز الأمانى و وجه التهانى، شاطبى: ۳۳۶.

- شرح شرح تصريف الفرى للتفتازانى، منصور طبلاوى: ٤٦٤.
- شرح الشفاء - يا - زبدة المقتفى فى تخريج الفاظ الشفاء، ابن القبايى: ٢٣٧.
- شرح صحيح البخارى، شرف الدين احمد شهرزورى همدانى كورانى: ٣٩١.
- شرح طيبة النشر فى القراءات العشر، احمد بن محمد بن الجزرى «ابن ناظم»: ٢٠١، ٣٠٦.
- شرح عمدة المفيد و عمدة المجيد لعلم الدين السخاوى = المفيد فى شرح عمدة المجيد لعلم الدين السخاوى.
- شرح العوامل المأية للجرجاني، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
- شرح الفوائد الغيائية، شمس الدين محمد جرجاني: ٣٥٢.
- شرح الفوائد الغيائية، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
- شرح القصيدة الخاقانية فى التجويد، ابو عمرو عثمان داني: ٢٨٢.
- شرح القصيدة الفاتحة فى تجويد سورة الفاتحة، محمد بن محمود سمرقندى: ٢١٢، ٣٢٢، ٣٥٥، ٣٧٤، ٤٠٥.
- شرح اللامية للشاطبي، علم الدين على بن محمد سخاوى: ٣٥٩.
- شرح ما يقع فيه التصحيف والتحرير، ابى احمد عسكرى: ١٩٢.
- شرح مشكلات الغاية، ابوزيد يا ابوزيد احمد يا محمد بن ابى بكر ضرير بغوى: ٣٤١.
- شرح مفتاح العلوم للسكاكى، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
- شرح المُفصل، علم الدين على بن محمد سخاوى: ٣٥٩.
- شرح المفصل للزمخشري، ابن ام قاسم: ٤٢١.
- شرح المفصل للزمخشري، حسين صغناقى [سغناقى]: ٤٣٢.
- شرح المقدمة الجزرية = الحواشى الأزهرية فى حل الفاظ المقدمة الجزرية.
- شرح المقدمة الجزرية = الحواشى المفهومة فى شرح
- المقدمة [الجزرية].
- شرح مقدمة فى الحديث، احمد بن محمد بن جزرى «ابن ناظم»: ٣٠٦.
- شرح المنتخب فى اصول المذهب للأخسيكى = الوافى، حسين صغناقى [سغناقى]: ٤٣٢.
- شرح الناسخ والمنسوخ، عبدالجليل بن احمد قارى رازى حسيني: ٣٦٦.
- شرح الواضحة فى تفسير الفاتحة، ابن ام قاسم: ١٩٦، ٢٠١.
- شرح هداية الحكمة للأبهري، شمس الدين محمد بن على حسيني جرجاني: ٢١١، ٣٥٢.
- الشرعة، تقى الدين ابراهيم بن عمر جبرى: ٣٩٩.
- الشقائق النعمانية فى علماء الدولة العثمانية، طاش كبرى زاده: ٢٦٦، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٩١.
- الشمعة المضيئة بنشر قراءات السبعة المرضية، شعله: ٤٠١.
- الشواذ، ابن مجاهد: ١٤٦، ١٤٧.
- الشهاب الثاقب فى مناقب على بن ابى طالب و اولاده الأطائب عليهم السلام، محمد شريف شيروانى تبريزى: ٣٣٥.
- الشهود العينية فى تحقيق مباحث الوجود الذهني، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
- شيرين و فرهاد سليمى، ايرج افشار: ٧٦.
- ص
- الصاحبى، احمد بن فارس: ١٥٦، ٢٠١.
- صاح عجمية، محمد بن پيرعلى بر كوى رومى حنفى: ٣١٢.
- صحيح البخارى، محمد بن اسماعيل بخارى: ١٣٣، ٢٠١.
- صحيح مسلم، مسلم بن حجاج قشيري: ٢٠١.
- الصحيفة فيما يحتاج إليه الشافعى فى تقليد أبى حنيفة، احمد بن احمد طيبى صالحى دمشقى: ٢٤٠.
- الصدف المشحون، محمد شريف شيروانى تبريزى: ٣٣٥.
- الصراح من الصحاح (از ترجمه و تلخيص صحاح اللغة

جوهري)، جمال الدين محمد قوشى: ٤٤٦.
صفة جزيرة الاندلس: ٢٨٣.
الصلاحية والتورية، ابوشامة: ٢٠٩.
الصلة، ابن بشكوال: ٢٨٣، ٣١٩.

ض

الضوابط و الاشارات لأجزاء علم القراءات، ابوالحسن
ابراهيم بقاعى: ٢١٩، ٢٧٢.
الضوء اللامع: ٢٢٩، ٢٦٦، ٢٧٢، ٣٠٥، ٣٠٧،
٣٢٥، ٣٢٨، ٣٩١.
الضوء المنير فى الإدغام الكبير و الصغير، محمد بن
على حسيني جرجانى: ٣٥٥، ٣٩٨.

ط

طبقات ابن الجزرى: ١٥٦.
طبقات اعلام الشيعة فى القرن الثالث بعد العشر،
اقابزرگ طهرانى: ٢٢٠، ٢٤٥، ٣٣٣، ٣٤٧،
٤٣١.
طبقات ذهبى: ١٥٦.
طبقات الشافعية: ٢١٠، ٢٩٦، ٣٢٦، ٣٦٠، ٤٠٠.
طبقات القراء، ابن الجزرى: ٢٠٩، ٢٦٦، ٢٨٣،
٢٨٨، ٢٩٦، ٣١٩، ٣٢١، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٥٨،
٣٦٠، ٣٧٥، ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٢٢، ٤٣٥، ٤٣٧،
٤٣٩، ٤٥٠، ٤٥٧.
طبقات القراء، ابوعمر و عثمان دانى: ٢٨٢.
طبقات المفسرين، سيوطى: ٣٦٠، ٤٥٧.
الطب و الصيدلة، صلاح محمد الخيمى: ٢٠.
طرز العلمين فى حكم الاستفهامين، سراج الدين عمر
بن قاسم انصارى نشار: ٢٣٩.
الطريقة المحمدية، محمد بن بيرعلى برکوى رومى
حنفى: ٣١٢.
طيبة النشر فى القراءات العشر، شمس الدين محمد
جزرى: ٢١٧، ٢٦٥.

ع

عبرى، شمس الدين احمد بن اسماعيل كورانى: ٢٩٦.

عذاب النواصب، ابو على حائرى: ٣٥٢.
العزية، [احتمالاً] جمال الدين بن على حصى: ١٦٥.
العقدة الحر، ابو محمد عبدالله بن احمد همدانى حنى:
٣٥٧.

العقد الجوهري فى حل الفاظ القرآن للجزرى،
سراج الدين عمر بن قاسم انصارى نشار: ٢٣٩.

عقد الدرر: ٣٣٢.

عقد الفريد فى نظم التجريد، محمد بن محمود
سمرقندى: ٣٣٩.

عقد الفريد فى نظم التجويد، محمد بن محمود
سمرقندى: ٣٢٢، ٣٣٩.

عقد القلائد فى حل قيد الشرائد، امين الدين ابو محمد
عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى حنى

[حموى]: ٣٣٧.

عقد المنظوم: ٣٤٣.

العقد النضيد، ابن جندى: ١٥٠.

العقد والحل، محمد باقر طباطبايى يزدى: ٣٤٧.

عقود الجهان فى تجويد القرآن، تقى الدين ابراهيم بن
عمر جبرى: ٣٩٩.

عقود الجواهر: ٣٢٨، ٤٣٥.

العقود الجوهريه فى حل الألفاظ الازهرية، منصور
طبلاوى: ٤٦٤.

عقيدة فى التوحيد، شمس الدين محمد بليانى خزرجى:
٣٦٥.

عقيلة أتراب القوائد فى أسنى المقاصد، ابو محمد
ابوالقاسم بن فيره خلف شاطبى: ٢٩٥.

عقيلة أتراب القوائد فى أسنى المقاصد للشاطبى (شرح
قصيده رائية شاطبى) ملاعلى قارى: ٤٣٤.

علل القراءات، محمد بن طيفور سجاوندى: ٤٥١.
علوم الحديث و مصطلحه، صبحى صالح: ١٦٣،
١٥٥.

علوم القرآن: ٢١٠.

علوم القرآن الكريم، صلاح محمد الخيمى: ٢٠.

علوم اللغة العربية، اسماء الحمصى: ٢٢.

العلوم والفنون المختلفة عند العرب، مصطفى سعيد
الصباغ: ٢٣.

شمس الدين محمد جزرى: ٢٦٥.
 غاية النهاية فى طبقات القراء، ابن الجزرى: ١٣٣،
 ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٢، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٧،
 ١٥٠، ١٥٥، ١٦٤، ٢٠١، ٢١٠، ٣٠٧، ٣٢٦،
 ٣٣٩، ٣٩١.
 الغدير، علامة امينى: ٩٥.
 غرة الصباح فى وجوه نظم الملاح، يعقوب بن بدران:
 ٣٢٠.
 الغره، شمس الدين محمد جرجانى: ٣٥٢.
 غنية الطالبين و منية الراغبين، محمد بن قاسم بقرى
 شناوى: ٣٧٧.
 غيث النفع فى القراءات السبع، على نورى صفاقسى:
 ١٣٦، ١٥٦، ١٧١، ١٩٠، ١٩٢، ٢٠١.

ف

فتح البارى على صحيح البخارى، ابن حجر عسقلانى:
 ١٧٨، ٢٠١.
 فتح الدانى، احمد بن محمد قسطلانى: ١٥٠.
 فتح الرحمن بكشف ما يلبس من القرآن: ابويحيى
 زكريا رازى: ٣١٤.
 فتح الرحمن بفضائل شعبان، ملاعلى قارى: ٤٣٤.
 الفتح القدسى فى تفسير آية الكرسي، ابوالحسن
 ابراهيم بقاعى: ٢٧٢.
 فتح الكبير المتعال، محمد بن قاسم بقرى شناوى:
 ٣٧٨.
 الفتح لمغلق حزب الفتح، شعله: ٤٠١.
 فتح الوصيد، علم الدين على بن محمد سخاوى: ١٢٦،
 ١٤٩، ٣٥٩.
 فجر الإسلام، احمد امين: ١٣٢، ٢٠١.
 فرائض، محمد بن بيرعلى برکوى رومى حنفى: ٣١٢.
 فريدة البارزية، محمد بن حسن فاسى نحوى: ١٤٩.
 فصل الخطاب، حسين نورى: ٢٧٥، ٢٧٦.
 فصول: ٢١٩.
 فضائل القرآن، ابن كثير دمشقى: ١٣٥، ١٣٦، ١٥٦،
 ١٧٠، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٩، ٢٠١.
 فضائل القرآن، ابومنصور الارجاني: ٢٦٩.

العلوية فى القراءات السبع المروية، ابن قاصح عنرى:
 ٣٢٤.
 عمدة الخلالن، محمدامين بن عبدالله امام رومى:
 ٣٢٣.
 عمدة الخلف، امين الدين ابومحمد عبدالوهاب بن احمد
 بن وهبان دمشقى حنفى [حموى]: ٣٣٧.
 العمدة السنوية فى أحكام النون الساكنة والتنوين و...،
 محمد بن قاسم بقرى شناوى: ٣٧٨.
 عمدة المفيد وعدة المجيد فى لفظ التجويد، علم الدين
 سخاوى: ٤٢١.
 العقود، شعله: ٤٠١.
 العنوان (مختصر الاكتفاء)، اسماعيل بن محمد بن
 محمد مشهور به «ابن الجزرى»: ١٩٨.
 عوامل فى النحو، محمد بن بيرعلى برکوى رومى
 حنفى: ٣١٢.
 العين، خليل بن احمد: ١٤١.
 عين الترتيل فى بيان حروف التنزيل، محمد بن محمود
 سمرقندى: ٣٣٩.
 عين المعانى فى تفسير السبع المثانى، محمد بن طيفور
 سجاوندى: ٤٥١.
 عيون التصريف، ابن ابى مريم: ٤٣٨.

غ

الغارات، ابو عبدالله احمد بن محمد سيارى: ٢٧٦.
 الغاية، ابى العلاء حسن بن احمد عطار همدانى: ١٦١.
 الغاية، حسين بن على حصنى: ١٥٠.
 الغاية فى القراءات العشر، ابى بكر احمد بن حسين بن
 مهران نيشابورى دينورى: ١٦١، ٣٤٠.
 غاية الاختصار، عطار همدانى: ١٢٦.
 غاية الاختصار فى أصول قراءة أبى عمرو، امين الدين
 ابومحمد عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى
 حنفى [حموى]: ٣٣٧، ٤٠٣.
 غاية الاختصار فى فضائل الائمة الأربعة، شعله: ٤٠١.
 غاية الأمانى فى تفسير الكلام الربانى، شرف الدين
 احمد شهرزورى همدانى كورانى: ٣٩١.
 غاية النهاية فى أسماء رجال القراءات و الرواية،

فهرست مؤلفين كتب چايي: ٤١١.
 في الأدب الجاهلي، طه حسين: ١٧٢، ١٧٩، ٢٠١.
 في الدراسات القرآنية و اللغوية = الإمالة في القراءات
 و اللهجات العربية.
 فيروزجات طوسيه، محمدباقر طباطبائي يزدي: ٣٤٧.

ق

قاسميه، شيخ محمدحسن شمس الدين قاري كاظمي
 معروف به شيخ محمد يا ملامحمد قاري: ٤١٨.
 قاموس الأعلام: ٢١٠، ٤٠٥، ٤٥٧.
 القراءات (اعراب القراءات)، حسين بن احمد خالويه:
 ١٤٧، ١٥١، ١٥٣، ١٩٨.
 القراءات، ابو عبيد قاسم بن سلام: ١٣٥.
 القراءات، ابو عمرو بن علاء: ١٤٠.
 القراءات، اسحق بن يوسف ازرق: ١٤٠.
 القراءات، زائدة بن قدامة ثقفى: ١٤٠.
 القراءات، سريج بن يونس مروزي بغدادى: ١٤١.
 القراءات، عباس بن فضل انصارى: ١٤٠.
 القراءات، مقاتل بن سليمان: ١٤٠.
 القراءات، نصر بن على جهضمى: ١٤١.
 القراءات، هارون بن حاتم كوفى: ١٤١.
 القراءات السبع بالجداول، محمد بن محمود
 سمرقندى: ٣٣٩.
 القراءات السبعة، ابى بكر محمد بن موسى بن عباس بن
 مجاهد تميمى بغدادى: ١٤٢، ١٤٦.
 القراءات الشاذة، ابن الجزرى: ١٥١، ١٩٨.
 القراءات فى نظر المستشرقين و الملحدين، عبدالفتاح
 قاضى: ١٨٠، ٢٠١.
 القراءات القرآنية، عبدالهادى فضلى: ١٢٦، ١٦٧.
 القراءات القرآنية فى ضوء علم اللغة الحديث،
 عبدالصبور شاهين: ٢٠١.
 القراءات واللهجات، عبدالوهاب حموده: ١٣٧، ١٧٥،
 ١٨٠، ٢٠١.
 قراءة ابن كثير و اثرها فى الدراسات النحوية، دكتور
 عبدالهادى فضلى: ١٥١، ١٦٧.
 قراءة ابى عمرو بن علاء، احمد بن يزيد حلوانى: ١٤١.

الفقه الحنفى، محمد مطيع الحافظ: ٢٣.
 فقه الرضا: ٥.
 الفكر الإسلامى «مقاله إنا نحن نزلنا الذكر»، ميرزا
 ابوالحسن شعرانى: ٢٠٣.
 فوات الوفيات: ٢١٠.
 الفوائد البهيه: ٣٣٨، ٣٥٨.
 الفوائد الرضوية: ٢٨١.
 فوايد العلماء، على اكبر شكور: ١٠٣.
 الفوائد فى التجويد، عبدالجليل بن احمد قارى رازى
 حسينى: ٣٦٦.
 الفوائد الناصرية فى علم الرجال، محمد على آل
 كشكول كربلائى: ٢٤٨.
 فهرس الازهرية: ٣٢٨، ٣٧٨.
 فهرس التاريخ: ٢٦٦.
 فهرس التيمورية: ٢١٨، ٣٢٣، ٣٣٩، ٤٦٤.
 فهرس القراءات: ٢٦٦.
 فهرس المخطوطات المصور: ٣٢٥.
 الفهرست، ابن النديم: ١٤٠، ١٤١، ١٤٢، ١٤٥،
 ١٤٨، ١٥٦، ٢٠١، ٤٥١.
 فهرست دانشگاه تهران: ١٤٠.
 فهرست چهار كتابخانه مشهد: ٤١٧.
 فهرست خديويه: ٢١٠، ٣٧٨.
 فهرست خياط: ١٤٠، ١٤٢، ١٤٨، ١٥٦.
 الفهرست، شيخ طوسى: ٢٧٦.
 فهرست ظاهريه: ٢١٠، ٢٢٩، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٦،
 ٢٣٨، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٩، ٢٥٢، ٢٦٦، ٢٨٣،
 ٢٩٦، ٣٠٥، ٣١٠، ٣١٥، ٣٢٣، ٣٢٤، ٣٢٨،
 ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٤٣، ٣٥٣، ٣٥٨، ٣٦٠، ٣٦٥،
 ٣٧٣، ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٠٧، ٤٣٣، ٤٣٥، ٤٤٥،
 ٤٥٧.
 فهرست قدس رضوى: ٢٥٢، ٣١٠، ٤٠٥.
 فهرست كتب مشايخ: ٢٢٠، ٢٧١.
 فهرست گوهرشاد: ٤١٧.
 فهرست مجلس: ٣٢٢، ٤٠٧.
 فهرست مرعشى: ٢٤٩، ٣٣٦، ٣٥٢، ٤٠٩.
 فهرست مركزى: ٣٤٨، ٣٩٣.

عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى حنفى
[حموى]: ٣٣٧.

ك

الكافى، امام ابو محمد اسماعيل بن ابراهيم هروى:
١٦٨.

الكافى، كلينى: ٢٧٥، ٢٧٦، ٤٦١.

الكافى، محمد بن شريح رعينى اندلسى: ١٥١، ١٦١،
٢٠١.

الكافى فى شرح البزدوى، حسين صغناقى [سغناقى]:
٤٣٢.

الكافى فى القراءات السبع، اسماعيل سرخسى
«قراب»: ٣٢٦.

كافى المبتدى من الطلاب، شمس الدين محمد بلبانى
خزرجى: ٣٦٥.

الكامل، ابوالحسين نصر فارسى شيرازى: ٢٨٧.

الكامل، ابى القاسم يوسف بن على هذلى: ١٥٢،
١٦١.

الكتاب، سيويه: ١٤١.

كتاب التفسير، هشيم بن بشير سلمى: ١٤٠.

كتاب الثمانية، احمد بن جبير بن محمد كوفى: ١٤١.

كتاب الروضتين فى اخبار الدولتين، ابوشامه: ٢٠٩.

كتاب فى مذهب القراء السبعة فى اربع عشر رواية:
٢٨٦.

كتاب القراءات، هشيم بن بشير سلمى: ١٤٠.

كتاب المصحف المرتل: ١٩٣.

كتابهائى رياضى، ك. ا. استورى و ترجمه و نگارش
تقى بينش: ٨١.

كتبخانه: ٤٠٢.

كشاف اصطلاحات الفنون، محمدعلى تهانوى: ١٥٩،
٢٠٢.

كشف الأستار فيما اختاره البزار، امين الدين ابومحمد
عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى حنفى
[حموى]: ٣٣٧.

كشف الأسرار فى رسم مصاحف الأمصار، محمد بن
محمود سمرقندى: ٣٣٨.

قراءة أبى عمرو بن علاء، يحيى بن مبارك يزدى:
١٤٠.

قراءة نافع و حمزه، عبدالصمد بن عبدالرحمن ابوالأزهر
مصرى: ١٤١.

القراح بتكميل الصحاح، جمال الدين محمد قوشى:
٤٤٦.

قرة العين فى الفتح و الإمالة بين اللفظين، ابن قاصح
عنى: ٣٢٤، ٣٧٣.

القصيدة الخاقانية، ابومزاحم موسى بن عبيدالله خاقانى
بغدادى: ٣٦١، ٣٧٥.

القصيدة الرائية، ابومزاحم موسى بن عبيدالله خاقانى
بغدادى: ٣٧٥، ٣٥٩.

قصيدة عقد الفريد فى علم التجويد، گردآورى
محمدصادق بن محمدقاسم قارى: ٣٥٦.

قصيدة عمدة القراء و عدة الإقراء، ابومحمد عبدالله بن
احمد همدانى: ٣٥٧.

القصيدة الفاتحة فى تجويد الفاتحة، محمد بن محمود
سمرقندى: ٣٣٩، ٣٧٤.

قصيدة فى الراءات و اللامات، شعله: ٣١٦.

قصيدة فى علم العروض، شرف الدين احمد شهرزورى
همدانى كورانى: ٣٩١.

قصيدة فى الفقهاء، ابومزاحم موسى بن عبيدالله خاقانى
بغدادى: ٣٧٥.

قصيدة فى قراءة ورش من طريق الاصبهانى: ٢٤١.

القصيدة الناضرة لمذهب الأشاعره، علم الدين على بن
محمد سخاوى: ٣٥٩.

القصيدة النونية، ابومزاحم موسى بن عبيدالله: ٣٧٥.

قضاة دمشق: ٢٦٦.

القطر المصرى فى قراءة عمرو بن العلاء البصرى،
سراج الدين عمر بن قاسم انصارى نشار: ٢٣٩.

قواعد القرآن، محمد كاظم بن محمد قارى: ٤١٠.

القول المألوف فى الرد على منكر المعروف، ابوالحسن
ابراهيم بقاعى: ٢٧٢.

القول المفيد فى أصول التجويد، ابوالحسن ابراهيم
بقاعى: ٢٧٢.

قيد الشرائد فى نظم الفرائد، امين الدين ابومحمد
٥٩٠.

کشف الالباس عن موجز ابی العباس، مفلح بن حسن
صیمری: ۱۶۵.

کشف الرموز، یعقوب بن بدران جرایندی: ۱۵۰، ۳۲۰.
کشف الظنون عن أسامی الکتب والفنون، حاجی
خلیفه: ۱۵۰، ۲۰۲، ۲۱۰، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۴۱،
۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۹، ۲۷۲، ۲۸۳، ۲۸۸، ۲۹۶،
۳۰۵، ۳۰۷، ۳۱۰، ۳۱۳، ۳۱۵، ۳۱۹، ۳۲۱،
۳۲۲، ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۳۲، ۳۳۵، ۳۳۸،
۳۳۹، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۵۰، ۳۵۳، ۳۵۶، ۳۶۰،
۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۹۱، ۳۹۷، ۴۰۰، ۴۰۲،
۴۰۵، ۴۰۷، ۴۱۵، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۳۲،
۴۳۳، ۴۳۵، ۴۳۹، ۴۴۲، ۴۴۵، ۴۴۷، ۴۵۷،
۴۶۴.

الکشف عن وجوه قراءات السبع و عللها و حججها،
مکی بن ابی طالب قیسی: ۱۲۷، ۳۱۸.

کشف الفطاء، شیخ جعفر نجفی: ۲۱۸.
الکشف والبیان فی تفسیر القرآن، ابن ابی مریم:
۴۳۷.

کفایة (کافیة)، امین الدین ابومحمد عبدالوهاب بن
احمد بن وهبان دمشقی حنفی: ۳۳۷.
الکفایة فی القراءات الست، هبة الله بن احمد حریری:
۱۵۲.

کفایة القاری، ابوالحسن ابراهیم بقاعی: ۲۷۲.
کفایة المبتدی فی التصریف، محمد بن یرعلی برکوی
رومی حنفی: ۳۱۲.

کلید بهشت، قاضی سعید مفید قمی: ۳۹۲.
کنز الدقائق، نسفی: ۳۵۷.

کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی، ابراهیم بن عمر
جعبری: ۱۲۶، ۱۵۰، ۲۹۵، ۳۲۷، ۴۴۴.
کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی، محمد بن احمد
موصلی «شعله»: ۱۲۶، ۱۴۹، ۳۲۹، ۳۴۹،
۳۷۶.

الکتی والألقاب: ۲۶۶، ۲۷۷، ۳۰۵.
الکواکب السائرة: ۳۰۵، ۳۱۵، ۳۲۸.
الکواکب الوقاد فی تصحیح الاعتقاد، علم الدین علی بن
محمد سخاوی: ۳۵۹.

کهنه کتابی در خواب‌گزاری، ایرج افشار: ۷۵.

ی

گلشن راز و شروح مختلف آن، احمد گلچین معانی:
۸۱.

ل

اللآلی الفریدة (شرح قصیة شاطیبه = حرز الأمانی)،
ابی عبدالله محمد بن حسن فاسی: ۱۵۰، ۴۳۲.
اللباب، جعفر بن کمال الدین بحرینی اوالی: ۳۸۲.
لسان العرب، ابن منظور: ۱۳۳.
لسان المیزان: ۲۷۷.

لطائف الإشارات لفنون القراءات، شهاب الدین
قسطلانی: ۱۳۶، ۱۴۹، ۱۶۲، ۲۰۲.
اللغات فی القرآن، روایة ابن حسنون المقرئ باسناده
الی ابن عباس، صلاح الدین منجد: ۲۰۲.
لمعه: ۲۲۱.

اللواء المرفوع فی حل مباحث الموضوع، طاش
کبری زاده: ۳۴۲.

لوائح اللوحین فی شرح خصائص الحسین، محمد باقر
طباطبایی یزدی: ۳۴۷.
لؤلؤة البحرین، شیخ یوسف: ۳۸۲.

اللهجات العربیة فی القراءات القرآنیة، عبدا الراجحی:
۱۲۷، ۲۰۲.

م

مآیات القرآن علی ترتیب السور، ابوالبقاء معمر یا عمر
بن محمد مقرئ فاروقی: ۳۹۶.

مآیات القرآن علی ترتیب السور، ابوالفرج احمد بن
علی مقرئ همدانی: ۳۹۶.

مباحث فی علوم القرآن: ۱۶۲، ۱۹۳.
المبانی: ۱۳۰، ۱۳۳، ۱۷۱، ۱۸۲.

مبیز المعانی فی شرح حرز الأمانی و وجه التهانی، حافظ
عمادی: ۳۲۷.

المبسوط فی القراءات السبع، محمد بن محمود
سمرقندی: ۳۳۸، ۳۳۹.

المبسوط في القراءات العشر، ابوبكر احمد بن حسين
مقرى اصفهاني نيشابوري: ٤٠٦.
المجاميع، ياسين محمد السواس: ٢٤.
المجددون في الإسلام: ٣١٣، ٣١٥.
مجلة كلية اللغة العربية مقالته «الرسم العثماني»،
عبدالعزیز عبدالفتاح قارى: ٢٠٣.
مجلة المجمع العلمي العراقي «لهجات القرآن
الكريم»، جوادعلى: ١٨٠، ٢٠٣، ٣٢٨.
مجلة مجمع اللغة العربية «ذكرى حضنى ناصف»،
عبدالحמיד حسن: ٢٠٣.
مجلة المرید: ١٨٢.
مجلة معهد المخطوطات العربية بجامعة الدول العربية:
١٣٦، ١٩٠، ٢٠٣.
مجمع البرهان: ١٦٥.
مجمع البيان، ابوعلی فضل بن حسن طبرسی: ١٤٣،
١٤٤، ١٦٤، ١٧٦، ١٩١، ٢٠٢.
مجمع السرور و مطلع البدور، ابن القباقي: ٢٣٧.
محاسن الكلمات في معرفة النيات، حسين بن مفلح
صيمري: ٤٤٩.
المحتسب، ابوالفتح ابن جنی: ١٢٧، ١٤٦، ١٤٨،
٢٠٢.
المحقق من علم الأصول فيما يتعلق بافعال الرسول،
ابوشامه: ٢٠٩.
محك المتصوفين، محمد بن پيرعلى برکوی رومی
حنفی: ٣١٢.
المحكم في نقط المصاحف، ابوعمرو عثمان بن سعيد
دانی: ١٩٠، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٨٢.
المختار، يعقوب بن بدران: ٣٢٠.
المختصر، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
مختصر الإفادات في ريع العبادات على منهج احمد بن
حنبل، شمس الدين محمد بلبانی خزرجی: ٣٦٥.
مختصر البصائر، شيخ حسن بن سليمان حلی: ٢٧٦.
مختصر تاريخ ابن عساكر، ابوشامه: ٢٠٩.
مختصر دول الإسلام: ٢١٠، ٢٨٣.
مختصر الشاطبية، ابن التبريزی: ١٥٠.
مختصر الشاطبية، بلال رومی: ١٥٠.

طاش كبرى زاده: ١٣٨، ١٤٨، ٢٠٣، ٢٦٦، ٢٨٣، ٢٩٦، ٣٤٢، ٤٣٢.
 مفتاح الفرقان في بيان الوقوف و رسم القرآن، شيخ محمد قارى: ٣١٧، ٤٤٣.
 مفتاح القرآن، شيخ محمد قارى: ٣٧٧.
 مفتاح الكرامة، محمد جواد عاملى: ١٤٤، ١٦٥، ٢٠٣، ١٨٠.
 المفردات السبع، ابو عمرو عثمان بن سعيد داني: ١٤٩، ٢٠٣.
 مفردات القراء، ابوشامه: ٢٠٩.
 مفردة، محب الدين جعفر بن مكى موصلى: ٣٨٤.
 مفردة ابن عامر، ملامحمد صادق محمد قاسم قارى «حومه»: ٢٦٨.
 مفردة ابي عمرو، ملامحمد صادق محمد قاسم قارى «حومه»: ٢٦٨.
 مفردة حمزة، ملامحمد صادق محمد قاسم قارى «حومه»: ٢٦٨.
 مفردة الكسائى، ملامحمد صادق محمد قاسم قارى «حومه»: ٢٦٨.
 المفردة لابن عامر اليحصي، محب الدين جعفر بن مكى موصلى: ٣٨٥.
 المفردة لابن كثير، محب الدين جعفر بن مكى موصلى: ٣٨٥.
 المفردة لابي عمرو بن العلاء، محب الدين جعفر بن مكى موصلى: ٣٨٥.
 المفردة لحمزة بن حبيب الزيات، محب الدين جعفر بن مكى موصلى: ٣٨٥.
 المفردة لعاصم بن ابي النجود الكوفى، محب الدين جعفر بن مكى موصلى: ٣٨٥.
 المفردة للكسائى، محب الدين جعفر بن مكى موصلى: ٣٨٥.
 المفردة لنافع بن ابي نعيم، محب الدين جعفر بن مكى موصلى: ٣٨٥.
 مفردة نافع، ملامحمد صادق محمد قاسم قارى «حومه»: ٢٦٨.
 مفردة يعقوب، عبدالبارى سعيدى: ١٥٢.

المصحف المرتل (الجمع الصوتى الاول للقران الكريم)، لييب السعيد: ١٨٠، ٢٠٢.
 مصطلح الاشارات فى القراءات الزائدة المروية عن الثقات، ابوالبقاء على بن عثمان بن محمد بن احمد بن حسن قاصح عنرى بغدادى: ٣٢٤.
 مصفى المقال: ٢٨١، ٣٣٣.
 المطالب المظفرية فى شرح الجعفرية: ٣٨٢.
 مطلع البدر الفوائد و منبع جواهر الفرائد، منصور طبلابوى: ٤٦٤.
 مظاهر الأسرار، محمد جعفر استرآبادى: ٣٣٣.
 المعالم، طاش كبرى زاده: ٣٤٢.
 معانى القرآن، ابان بن تغلب: ١٤٠.
 معانى القرآن، ابوزكريا (فراء) تحقيق احمد يوسف نجاتى و محمد على نجار: ٢٠٢.
 معجم الأدباء، ياقوت حموى: ٢٠٢، ٢٨٣، ٢٩٦، ٣١٩، ٣٦٠، ٤٣٩.
 معجم رجال الحديث: ٢٧٧.
 معجم المصنفين: ٢٧٢، ٤٠٠.
 معجم المطبوعات، يوسف الياس سر كيسى: ٢١٠، ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٨٣، ٢٩٦، ٣٠٥، ٣٠٧، ٣٢٣، ٣٤٣، ٣٩١، ٤٠٠، ٤٣٥.
 المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم، محمد فؤاد عبدالباقي: ٢٠٣.
 معجم المؤلفين، عمر رضا كخالة: ١٤١، ١٥٠، ٢١٠، ٢١٧، ٢١٨، ٢٢٠، ٢٢٩، ٢٣٨، ٢٤١، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧٢، ٢٧٧، ٢٨١، ٢٨٨، ٢٩٤، ٢٩٦، ٣٠٥، ٣٠٧، ٣١٣، ٣١٥، ٣٢١، ٣٢٣، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٢٨، ٣٣٣، ٣٣٦، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٣، ٣٤٧، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٨، ٣٦٠، ٣٦٥، ٣٧٣، ٣٧٥، ٣٧٨، ٣٩١، ٣٩٣، ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٢٢، ٤٣١، ٤٣٢، ٤٣٥، ٤٣٧، ٤٣٩، ٤٥٧، ٤٦٤.
 معرفة القراء، حافظ ذهبى: ١٣٢، ١٣٣، ١٣٥، ٢٠٣، ١٤٥.
 المغازى، واقدى: ١٣٢، ٢٠٣.
 معنى الليب، ابن هشام: ٤٢١.
 مفتاح السعادة و مصباح السيادة، احمد بن مصطفى

- المفصل، جارالله زمخشرى: ٣٥٩.
- المفضل في شرح المفصل، علم الدين على بن محمد سخاوى: ٣٥٩.
- المفيد في شرح عدة المجيد لعلم الدين السخاوى، ابن ام قاسم: ٣٣٦.
- المفيد في شرح القصيدة الشاطبية، حسن بن شجاع تونى: ٤٢٢.
- المفيد في علم التجويد، احمد بن احمد طيبى صالحى دمشقى: ٢٤٠.
- المفيد في علم التجويد، حسن بن شجاع تونى: ٢٤٢.
- المفيدة، قاسم بن احمد لورقى: ١٤٩.
- المفيدة، محمد على بكارى: ٣٤٧.
- المقاصد العلية في شرح الرسالة الألفية، شهيد ثانى: ١٦٥.
- مقاليد الأخبار، محمد شريف شيروانى تبريزى: ٣٣٥.
- المقتبس: ٣٢٨.
- مقتل ابى عبدالله الحسين، محمد باقر طباطبايى يزدى: ٣٤٧.
- مقدمتان في علوم القرآن «مقدمة كتاب المباني» و «مقدمة ابن عطية»، نشر ارتور جفرى و تصحيح عبدالله اسماعيل صاوى: ١٣٠، ١٣١، ١٣٣، ١٣٩، ١٥١، ١٧٢، ١٧٧، ١٧٨، ٢٠٢.
- المقدمة الجزرية، حافظ شمس الدين محمد جزرى: ٢٦٥، ٣٠٤، ٣٠٦، ٣١٤، ٣١٥، ٤٢٤، ٤٣٤.
- مقدمة الشماريخ في علم التاريخ، سيوطى: ٣٢٨.
- مقدمة لب الالباب، سيوطى: ٣٢٨.
- مقدمة المباني «الفصل الخامس في اختلاف المصاحف و القراءات والقول في كيفيتها»: ١٨٢.
- مقدمة نظم العقيان: ٣٢٨.
- المقنع في رسم المصاحف الأمصار، ابو عمرو عثمان بن سعيد داني: ١٨٣، ١٩٠، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٨١.
- المكتفى في الوقف والابتداء، ابو عمرو عثمان بن سعيد داني: ٢٨٢.
- المكرر فيها تواتر من القراءات السبع و تحرر، عمر بن زين الدين انصارى «نشار»: ١٩٨.
- الملتقط من معانى حرز الأمانى في تجريد التجويد، محمد بن محمود سمرقندى: ٣٣٩.
- المناسك الصغير، حسين بن مفلح صيمرى: ٤٤٩.
- المناسك الكبير، حسين بن مفلح صيمرى: ٤٤٩.
- مناهج الترتيل، محمد باقر طباطبايى يزدى: ٣٤٧.
- مناهل العرفان في علوم القرآن، محمد عبدالعظيم زرقانى: ١٣٦، ١٧٠، ١٧٨، ٢٠٣.
- منتخب التجويد: ٢٥٠.
- المنتظم: ٤٣٧.
- المنتقى، ابن ابى مريم: ٤٣٨.
- منتهى المقال: ٢٧٧.
- منتهى الوصول إلى علمي الكلام والاصول، علامه حلى: ١٦٥.
- منجد المقرئين، ابن الجزرى: ١٤٠، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١، ١٧٠، ٢٠٣.
- منظومة السخاوى في القراءة: ٣٦١.
- منظومة عمدة المفيد: ٣٦١.
- منظومة في المجاز و الاستعارات، منصور طبلاوى: ٤٦٤.
- منهج التيسير إلى علم التفسير، منصور طبلاوى: ٤٦٤.
- منهج المقال، استرآبادى: ٢٧٧.
- منهل الصافى: ٣٥٨، ٤٠٠.
- منير الدياجى في شرح الأحاجى، علم الدين على بن محمد سخاوى: ٣٥٩.
- المواهب الفتحية في علوم اللغة العربية، حمزه فتح الله: ١٣٧، ١٨٩، ٢٠٣.
- الموجز، ابى على اهوازى: ١٢٦، ١٥١، ١٦١.
- الموجز، محمد بن طيفور سجاوندى: ٤٥٢، ٤٥٤، ٤٥٦.
- الموجز الحاوى لمجرد الفتاوى، ابن فهد الحلى: ١٦٥.
- موجز في علوم الحديث، تقى الدين ابراهيم بن عمر جبرى: ٣٩٩.
- المؤرخون في مصر في القرن الخامس عشر الميلادى: ٣٢٨.
- الموسوعة القرآنية، ابراهيم آييارى: ١٦٢، ١٦٦، ٢٠٣.

بقاعى: ٢٧٢.
نظم السراجية، احمد بن على كوفى همدان: ٣٥٧.
نظم العقيان: ٢٣٨، ٢٧٢، ٣١٥، ٣٩١.
نظم عقيدة السلفى، منصور طبلاوى: ٤٦٤.
نظم كتاب الشمعة فى القراءات السبع، شعله: ٤٠١.
نظم المفصل للزمخشري، ابوشامه: ٢٠٩.
نقائس الفنون، محمدباقر طباطبايى يزدي: ٣٤٧.
نفحات الأسرار، محمدباقر طباطبايى يزدي: ٣٤٧.
نفع الطيب: ٢٨٣، ٢٩٦.
النقط والشكل = المحكم فى نقط المصاحف.
نكت الهميان: ٢٩٦.

نواذر الأخبار، محمد بن بيرعلى برکوى رومى حنفى:
٣١٢.
نواذر الأخبار فى مناقب الأخيار، طاش كبرى زاده:
٣٤٢.
نواقص الروافض، ميرزامحمدعلى «ميرزامخدوم»
شريفى: ٣٥٢.
نور الأخيار، محمد بن بيرعلى برکوى رومى حنفى:
٣١٣.
نور الأنوار فى مدح الأئمة الأطهار، محمدشريف
شيروانى تبريزى: ٣٣٥.
نور السافر: ٣١٥، ٣٢٨.
نور الصباح فى أغلاط الصحاح، جمال الدين محمد
قوشى: ٤٤٦.
نور اليقين فى السند وتحمل كتاب الله المبين، محمد
روبي مالكى: ٢٠٣.
نهاية الاختصار فى اوزان الأشعار، امين الدين ابومحمد
عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى حنفى
[حموى]: ٣٣٧.
النهاية فى شرح الهداية للمرغينانى، حسين صغناقى
[سغناقى]: ٤٣٢.

و

واجبات فاتحه الكتاب: ٢٤٧.
الوافى بالوفيات: ٤٥٧.
الورقه: ٢٣٠.

موصل الطلاب إلى قواعد الاعراب، خالد بن عبدالله
ازهرى: ٣٠٤.
الموضح، نصر بن على: ١٢٦، ١٩٨.
الموطا: ٣٣٠.
الموضع فى الفتح و الإمالة، ابو عمرو عثمان بن سعيد
دانى: ٢٨٢.
موعد الكرام، تقى الدين ابراهيم بن عمر جبرى:
٣٩٩.
المهند القاضى، احمد بن على اندلسى: ١٤٩.

ن

الناسخ والمنسوخ فى القرآن، شعله: ٤٠١.
ناظمة الزهر فى أعداد آيات السور، ابومحمد ابوالقاسم
قاسم بن فيرة بن خلف شاطبى: ٢٩٥.
الناموس فى تلخيص القاموس، ملاعلى قارى: ٤٣٤.
نثر المرجان فى رسم نظم القرآن، محمد غوث النائطى
الاركانى: ١٣٧، ٢٠٣.
النجاح، حسين صغناقى [سغناقى]: ٤٣٢.
النجوم الزاهرة: ٢٨٣، ٣٥٨، ٣٦٤.
النجوم السماء: ٢١٨.
النحو، اسماء الحمصى: ٢٥.
نزهة الالباء: ٣١٩.
نزهة البررة فى القراءات العشرة، تقى الدين ابراهيم بن
عمر جبرى: ٣٩٩.
النشر فى القراءات العشر، شمس الدين محمد جزرى:
١٢٦، ١٣٥، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٢،
١٤٩، ١٥١، ١٥٢، ١٥٤، ١٥٥، ١٥٦، ١٦١،
١٦٧، ١٧٠، ١٧١، ١٧٢، ١٧٥، ١٨١، ١٨٥،
٢٠٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٤، ٢٧٨، ٣٥٣، ٣٨٤.
نصايح الملوك فى السير والسلوك، محمدرضا بن على
بن محمد جعفر شريعتمدار استرآبادى: ٢٤٤.
نظم اختلاف عدد الآى برموز الجمل، شعله: ٤٠١.
نظم درر الجلا فى قراءة السبعة الملا، امين الدين
ابومحمد عبدالوهاب بن احمد بن وهبان دمشقى
حنفى [حموى]: ١٥٠، ٣٣٧.
نظم الدرر فى تناسب الآى والسور، ابوالحسن ابراهيم

هداية المبتدى في معرفة الأوقاف ببيع الدائرة الذي
عليه المقنطرات، ابن قاصح عنري: ٣٢٤.
هداية المرتاب و غاية الحفاظ و الطلاب في متشابه
الكتاب، علم الدين علي بن محمد سخاوي: ٣٥٩.
هدايت نامه، محمدرضا بن علي بن محمد جعفر
شريعتمدار استرآبادي: ٢٤٤.
هدية الاحباب: ٣٦٦، ٢٧٧، ٢٩٦، ٣٦٠، ٣٩٣.
هدية العارفين، اسماعيل پاشا بغدادي: ٢١٠، ٢١٨،
٢٢٠، ٢٣٨، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧٢،
٢٨١، ٢٨٣، ٢٨٨، ٣١٣، ٣١٥، ٣٢١، ٣٢٥،
٣٢٨، ٣٣٣، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٥٠، ٣٥٢، ٣٦٠،
٣٧٥، ٣٧٨، ٣٩١، ٤٠٢، ٤١٥، ٤٣٢، ٤٣٥،
٤٣٩، ٤٤٧، ٤٦٤.
هزار مزار: ٣٩١.

ي

ينابيع الحكمة، محمداقصر طباطبائي يزدي: ٣٤٧.

الوسيلة «شرح الرائية»، سخاوي: ١٣٧.
وسيلة الوسائل في شرح الرسائل، محمداقصر طباطبائي
يزدي: ٣٤٧.
وصيت نامه تركي، محمد بن پيرعلي برکوي رومي
حنفي: ٣١٢.
وفيات الأعيان: ٢٩٦، ٣٤٣، ٣٦٠، ٣٧٥.
الوقف والابتداء، محمد بن طيفور سجاوندي: ٤٥١.

هـ
هجاء مصاحف الأمصار: احمد بن عمار مهدوي: ١٣٦،
١٩٠، ٢٠٣.
الهداية، مرغيناني: ٤٣٢.
هداية الأسماء في بيان كتب العلماء، حسن بن كتنوي
يزدي و به كوشش محمدتقي دانش پزوه: ١٠١.
الهداية إلى بلوغ النهاية، مكى بن ابي طالب قيسى:
٣١٨.

هداية الأنام، محمداقصر طباطبائي يزدي: ٣٤٧.
هداية القارى لكلام البارى، منصور طبلاوي: ٤١٢.

توضیح رموز و عبارات فشرده

توضیح رموز و عبارات فشرده

- آراسته: نسخه‌هایی که حداقل دارای يك سرلوح یا کتیبه یا حواشی مزین می‌باشند.
- ادبیات - تهران: کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
- ادبیات - مشهد: کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی (مشهد).
- استادی: حجة الاسلام والمسلمین رضا استادی.
- اعظم - قم: کتابخانه مسجد اعظم قم.
- الهیات - تهران: کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران.
- الهیات - مشهد: کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد.
- پزشکی - تهران: کتابخانه دانشکده پزشکی دانشگاه تهران.
- جمعیت نشر فرهنگ - رشت: کتابخانه جمعیت نشر فرهنگ رشت.
- حجتیه - قم: کتابخانه مدرسه حجتیه قم.
- حقوق - تهران: کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران.
- دو کتابخانه مشهد: کتابخانه جمعیت نشر فرهنگ رشت. و کتابخانه مدرسه آخوند (غرب) همدان.
- دهخدا - تهران: کتابخانه سازمان لغت‌نامه دهخدا، تهران.
- دینی سلطنتی: کتابخانه سلطنتی سابق (کتب‌دینی).
- رضویه - قم: کتابخانه مدرسه رضویه قم.
- سپه - تهران: کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (سابق) = کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری.
- سلیمان خان - مشهد: کتابخانه مدرسه سلیمانخان مشهد.
- سنا - تهران: کتابخانه مجلس سنا (سابق) = کتابخانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۲).
- شهرستانها: کتابخانه‌های شهرستانهای ایران.
- طبسی حائری = کتابخانه مرحوم حجة الاسلام والمسلمین طبسی حائری.
- ظاهریه - دمشق: کتابخانه ظاهریه دمشق = دارالکتاب الظاهرية.
- عبدالعظیم - ری: کتابخانه امتانه حضرت عبدالعظیم، ری.
- عراقی: حجة الاسلام والمسلمین حاج شیخ مجتبی عراقی.
- عمومی - اصفهان: کتابخانه عمومی اصفهان.
- غرب - همدان: کتابخانه غرب = کتابخانه مدرسه آخوند، همدان.
- فرهنگ - مشهد: کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر مشهد.
- فیضیه - قم: کتابخانه مدرسه فیضیه قم.
- قدس رضوی - مشهد: کتابخانه مبارکه استان قدس رضوی = کتابخانه مرکزی استان قدس رضوی.

- گلپایگانی - قم: کتابخانه عمومی حضرت
آیه الله العظمی گلپایگانی، قم.
- گوهرشاد - مشهد: کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد.
- مجلس - تهران: کتابخانه مجلس شورای ملی
سابق = کتابخانه مجلس شورای اسلامی (شماره
۱).
- مرعشی - قم: کتابخانه عمومی حضرت
آیه الله العظمی نجفی مرعشی، قم.
- مرکزی - تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ملک - تهران: کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان
قدس رضوی).
- ملی - تهران: کتابخانه ملی ایران، تهران.
- ملی - تبریز: کتابخانه ملی تبریز.
- ملی فارس - شیراز: کتابخانه ملی فارس، شیراز.
- مهدوی - تهران: کتابخانه خصوصی اصغر مهدوی،
تهران.
- میرزاجعفر - مشهد: کتابخانه مدرسه میرزاجعفر.
- نشریه: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
درباره نسخه های خطی.
- وزیری - یزد: کتابخانه وزیری یزد (وابسته به
آستان قدس رضوی).
- پ: پشت برگ، مثلاً: گ ۲۴ پ یعنی پشت برگ
۲۴.
- ت: تاریخ تألیف کتاب.
- ج ۱: جمادی الأولى.
- ج ۲: جمادی الثانیة.
- ذح: ذی الحجة.
- ذق: ذی القعدة.
- ر: روی برگ.
- س - پس از رقم فارسی در کنار نام کتاب: شماره
مسلسل کتابهای معرفی شده تا آخرین موضوعات.
- س - پس از رقم لاتین در ذیل نسخه شناسی:
شماره مسلسل نسخه ها در تمام موضوعات.
- ش: شماره.
- ص: صفحه.
- ع ۱: ربیع الاول.
- ع ۲: ربیع الثانی.
- ف: فهرست نسخه های...
- گ: برگ.
- مج: مجموعه رسائل.
- ه ش: هجری شمسی.
- ه ق: هجری قمری.

**Guide to Arabic Manuscripts
in the Libraries of
the Islamic Republic of Iran
and**

**Manuscripts Concerning Histories
of Islamic Sciences and
Biographies of Muslim Scholars**

Part One: Koranic Sciences

Mohammad Bāqer Hojjati

